

**ÉVKÖNYV
2000 VIII.**

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

ÉVKÖNYV 2000 VIII.

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

BUDAPEST, 2000
1956-OS INTÉZET

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE-KÖZALAPÍTVÁNY

SZERKESZTETTE

KÓRÖSI ZSUZSANNA
STANDEISKY ÉVA
RAINER M. JÁNOS

KÖNYV- ÉS CÍMLAPTERV

ISCSU MOLNÁR ISTVÁN

© 1956-OS INTÉZET

ÁLLAMBIZTONSÁGI DOSSZIÉ

- 11 VARGA LÁSZLÓ
A Rajk-per háttérében
Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field
- 26 STANDEISKY ÉVA
Értelmiségi antiszemitizmus a korai Kádár-korszakban
- 40 RAINER M. JÁNOS
Ki van ellenünk?
Kis magyar katonai puccskísérlet, 1961
- 58 GERMUSKA PÁL
Az állambiztonsági szervek ipari elhárító tevékenysége a szocialista nagyüzemekben az 1960-as években
- 78 PÉCSI VERA
Baklövés
Az állambiztonságiak esete Krassó Györggyel 1963–1964-ben
- 124 SASVÁRI EDIT
Miért éppen Pór?
A kádári „üzenési” mechanizmus természetéhez
- 160 HELMUT MÜLLER-ENBERGS
„Az ellenség terveit csak kémek révén lehet kideríteni”
Portyázás az 1999-es kémirodalomban

MINDENNAPI ÉLETUTAK, ÉLETSTRATÉGIÁK A XX. SZÁZADBAN

- 171 RAINER M. JÁNOS
Bevezetés
- 172 BÁLINT MARCELL
„Nem mindennapi, mégsem különleges”
- 179 LÉNÁRT ANDRÁS
Az életművész
- 192 TAKÁCS RÓBERT
Bizonyítványosztás előtt
Egy megbukott élet forgatókönyve

1956 – TANULMÁNYOK, FORRÁSKÖZLÉSEK

- 205 LITVÁN GYÖRGY
Mítoszok és legendák 1956-ról
- 219 KOZÁK GYULA
Szervezetek az 1956-os forradalomban
- 238 SZABÓ KLÁRA
A városháza a forradalomban
- 262 EÖRSI LÁSZLÓ
A Vajdahunyad utcai felkelők
- 274 KELLER MÁRKUS
A gyár és a munkás
A Május 1. Ruhagyár munkástanácsa 1956–1957-ben
- 286 VALUCH TIBOR
Agrárkérdések és a magyar falu 1956–1957-ben
- 303 SZAKOLCZAI ATTILA
Tömegmozgalmak Miskolcon, 1956. október 25–26.
- 323 ALBERT FRUZZSINA–DÁVID BEÁTA–KÖRÖSI ZSUZSANNA
Kísérlet életútinterjúk kapcsolathálózati elemzésére
- 338 FORINTOS GYÖRGY
Modell és valóság
Észrevételek Kozák Gyula „Szent csőcselék” című esszéjéhez.
- 369 KECSKÉS GUSZTÁV
Az olvadás Kelet-Európában a Nyugat szemével
A NATO Nemzetközi Titkárságának belső dokumentuma

SZEMLE

- 395 SZABÓ ZSOLT
A német megosztottság
Mezei Géza: *Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945–1961*
- 400 SOMLAI KATALIN
Aktív semlegesség osztrák módra
Soós Katalin: *1956 és Ausztria*
- 404 KECSKÉS GUSZTÁV
Miért van távol Marianne?
Franciaország kelet-európai szerepvállalása a XX. század második felében
Thomas Schreiber: *Les actions de la France à l'Est ou Les absences de Marianne*
- 409 HEGEDŰS B. ANDRÁS
A magyar forradalom dán hőse
Bo Lidegaard: *A legmagasabb ár. Poul Bang-Jensen és az ENSZ, 1955–1959*
- 413 GERMUSKA PÁL
Új modell, régi modell?
Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962

- 420 STANDEISKY ÉVA
Véres, szép emlékű évtized
Beszélő évek, 1957–1968. A Kádár-korszak története
- 425 KŐRÖSI ZSUZSANNA
„Akarsz boldog lenni? Légy megelégedett!”
Hermann Jánosné: *Véső alatt*

BESZÁMOLÓK

- 435 **Beszámoló az 1956-os Intézet 1999. évi tevékenységéről**
Összeállította Rainer M. János és Germuska Pál
- 440 **A munkatársak publikációinak jegyzéke, 1999. július–2000. június**
Összeállította Győri László
- 448 **Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 1999–2000**
Összeállította Győri László
- 462 **Az Oral History Archívum újabb interjúinak annotált jegyzéke**
Összeállította Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne
- 469 Szabó Miklós (1935–2000)
- 470 Szerzőink
- 471 Rövidítésjegyzék
- 477 Table of Contents
- 480 Az 1956-os Intézet kiadványai

A FÉNYKÉPEKET DR. DINNYÉS ILLÉS,
AZ 1956-OS INTÉZET FOTÓARCHÍVUMA ÉS
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI FÉNYKÉPTÁRA
BOCSÁTOTTA RENDELKEZÉSÜNKRE.

ÁLLAMBIZTONSÁGI DOSSZIÉ

VARGA LÁSZLÓ

A Rajk-per háttérében

Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field

STANDEISKY ÉVA

Értelmiségi antiszemitizmus a korai Kádár-korszakban

RAINER M. JÁNOS

Ki van ellenünk?

Kis magyar katonai puccskísérlet, 1961

GERMUSKA PÁL

Az állambiztonsági szervek ipari elhárító tevékenysége
a szocialista nagyüzemekben az 1960-as években

PÉCSI VERA

Baklövés

Az állambiztonságiak esete Krassó Györggyel 1963–1964-ben

SASVÁRI EDIT

Miért éppen Pór?

A kádári „üzenés” mechanizmus természetéhez

HELMUT MÜLLER-ENBERGS

„Az ellenség terveit csak kémek révén lehet kideríteni”

Portyázás az 1999-es kémirodalomban

VARGA LÁSZLÓ

A RAJK-PER HÁTTERÉBEN FERENCZI EDMOND ÉS NOEL HAVILAND FIELD

„Appartenir à n'importe quelle communauté? C'est souhaitable, mais pas tout à fait impératif”¹ – írta Stockholmból párizsi barátjának 1949 karácsony másnapján a Rajk-pertől megcsömörlött, s ezért az emigrációt választó addigi magyar követ, Schöpflin Gyula. Tudta, hogy beosztottai már hónapok óta figyelik, s jelentéseket küldenek róla Budapestre, de ő is hitte, amit bő hónappal korábban felesége, dr. Balázs Katalin írt, szintén Párizsba, Ferenczi Edmondnak: „Kitűnő barátaink sokat nem tudnak a maga leveleivel tenni, mert nem értenek azon az imperialista nyelven, és különben sem tudnak olvasni”². A Schöpflin házaspár arról persze nem is álmodott, hogy bár leveleik sorra eljutottak a címzetthez, a párizsi Rue Torgot 23-ba, végállomásuk mégis Budapest, az Andrássy út 60. lett, ahol – s ez némileg igazolta Schöpflinné feltételezését – „barátaik” valóban „nem értettek azon az imperialista nyelven”, a leveleket viszont lefordították.

Schöpflinékhöz képest Budapesten Heltai György, a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője már kimondottan naiv volt: nem sejtette, hogy jó barátja, Szamosi Lajos a „rá állított ÁVH-s ügynök”, erre csak a kihallgatása során döbbsent rá.³ Soha nem merült fel benne az sem, hogy a Schöpflinnével közös barát, Ferenczi Edmond provokátor lehet, aki bizonyítékot igyekezett kreálni ellene.

1949. május 18-a vagy 19-e lehetett, amikor Ferencziék „átmentek” a Heltai házaspárhoz, mondván: „mikor jöttünk, itt a szomszéd házban mintha valaki figyelte volna a házatokat”, tudniillik az erkélyről. Heltai „nem vette a lapot”, a szomszédra, Háy Lászlóra nem volt hajlandó gyanakodni. Ferenczi nem adta fel: „Most jövök Földinétől, aki telefonált nekem, hogy elvitték az Ivánt.”⁴ Az egyik nyomozó – Ferenczi szerint – a letartóztatás foganatosítása során kiejtett (!) a zsebéből egy noteszt, amelyben – s Ferenczi rögvest meg is mutatta Heltainak – egy „névsor volt, címek, telefonszámok, az enyém és a tied is rajta van”. Heltai azonban nem kapott a notesz után, Ferenczi kérdésére azt javasolta, hogy vagy hallgassanak róla, s „dobja a fenébe”, vagy egy borítékban küldjék vissza.

1 Valamiféle közösséghez tartozni? Kívánatos lehet, de egyáltalán nem feltétlenül szükséges. Történelmi Hivatal (a továbbiakban TH) V-150 019/5.

2 Uo.

3 Interjú Heltai Györggyel. Készítette Kenedi János 1988-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívum (a továbbiakban OHA) 184. sz. 94. o. A következő idézetek ugyaninnen.

4 Földi Ivánt 1949. május 17-én tartóztatta le az ÁVH (TH V-150 019/2).

A FERENCZI-JELENTÉSEK

Rendkívül vonzó lenne a Rajk-ügyet – s tágabban az azt követő pereket – valamiféle kémtörténetre felfűzni, miként azt 1949-ben meg is tették. Kétségkívül két kém – vagy nevezzük őket felderítőnek – valóban belekeveredett a Rajk-perbe. Az egyik Noel Haviland Field, a másik a már említett Ferenczi Edmond. Egyiküknek sem volt köze Rajkhoz, de a konstrukcióban – nem nyilvánosan – mégis jelen voltak. Ez tehát egy olyan szál, amelynek a valóságban semmi köze nem volt az „ügyhöz”, de mégis: nemcsak beleszövődött, hanem magát a szövetét adta.

A Katonapolitikai Osztály I-b/2 ügynöke, vagyis Ferenczi Edmond a háború előtt és alatt is Svájcban élt, és az Internationale Studentenhilfe egyik vezetője, egyben az ottani Magyar Nemzeti Függetlenségi Front aktivistája volt.⁵ Itt került kapcsolatba a kommunista Szőnyi Tiborral. Szőnyi Svájcban a Függetlenségi Front élén állt, 1945-ben tért haza. Fontos bizalmi funkciókat töltött be: egy idő után a kommunista párt káderosztályát vezette.

A hírszerző osztály vezetője, Gát Zoltán⁶ ezredes 1947 novemberében vette át az egyik társosztálytól „tartásra” Ferenczit. Gát 1954-es tanúvallomása szerint az első – 1948. februári –, N. H. Fieldre vonatkozó jelentés mindössze Szőnyi és Field korábbi kapcsolatára utalt: „1945-ben történt hazautazásukhoz igazolványokat adott nekik, és amerikai repülőgépet szerzett a részükre, azzal jöttek Magyarországra”⁷. Később hasonló úton – olvasható Gát vallomásában –, azaz külügyi postával újabb küldemény érkezett Svájcból Ferenczitől („valamilyen igazolvány volt”), amely már Field kapcsán a CIC⁸ müncheni központjához vezetett.⁹ „Ez feltűnt nekem – vallotta Gát –, mert más vonalról tudtam, hogy a müncheni CIC Magyarország ellen [is] dolgozik. Az egész ügyet érdekesnek tartottam azért is, mert nem tudtam, hogy Field

5 TH V-142 755/1, illetve V-142 675/2-a, Ferenczire lásd még *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. Szerk. Horváth Ibolya és mások. 1. kötet. Budapest, 1992, Közgazdasági és Jogi, 177. o. (A továbbiakban *Iratok*... 1. kötet.)

6 Gát Zoltán 1900-ban született Kiszzebenben, katonai akadémiát végzett, majd a vezérkari főnökség 2. osztályánál szolgált. A front közeledtével átment az oroszokhoz, és magával vitte a katonai felderítés fontos információit. 1945 augusztusától – egyéves megszakítással – 1949. decemberi letartóztatásáig a Katonapolitikai Osztályon szolgált. Életrajzában 1946 augusztusától egyéves „lyuk” van. 1953. november 17-én ötévi börtönbüntetésre ítélték, nem sokkal később azonban szabadult, és a Magyar Lakkfestékipari Vállalatnál helyezkedett el.

7 Svájcból (Szőnyi Tibor, Kálmán András, Vági Ferenc, Kuti Gyula, Dobó János és Demeter György) 1945. január 6-án a jugoszláv kommunistáktól kapott hamis papírokkal jugoszláv katonai orvoscsoporthoz (Szőnyi, Kálmán és Kuti valóban orvos volt) Marseille-be mentek, ahol a jugoszláv konzul közreműködésével egy amerikai katonai gép Nápolyba, majd Bariba, végül Belgrádba vitte őket. Ott a jugoszlávok követelésére megsemmisítették a hamis igazolványokat, majd Szegedre indultak (TH V-142 675 1/2). Az igazolványok megsemmisítése később, a vizsgálat során „eleve” bizonyította Szőnyi bűnösségét, holott azokkal kizárólag a „megbízóikat”, az amerikaiakat tévesztették meg, akik magyarok szállítását – „jugoszláv orvosok” hazautaztatásával ellentétben – nem vállalták volna. A hamis igazolványok tehát a perben látványosan bizonyították az amerikai–jugoszláv titkosszolgálati együttműködést, „Dulles kezét”, csak éppen arra nem adtak választ, hogyha Szőnyi és társai amerikai–jugoszláv ügynökök, akkor kit is akartak a hamis igazolványokkal megtéveszteni. Szőnyi Szegedre érkezésükkor haladéktalanul, egészen pontosan a harmadik napon, 1945. március 19-én öt, géppel sűrűn teleírt oldalon beszámolt a pártnak a svájci magyar pártcsoport 1942–1945 közötti tevékenységéről, s ebben megemlítette, hogy jugoszláv segítséggel tértek haza (TH V-142 675 1/2-a); lásd még erre Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban PIL) 274. f. 10/109. 6. e.

8 Counter Intelligence Corps, az amerikai katonai felderítés.

9 TH V-142 675/1. Gát Zoltán vallomása, 1954. augusztus 25.

miért éppen a müncheni CIC-vel tart kapcsolatot, amikor ő Svájcban él, és azért is, mert Ferenczi előző jelentésében arról számolt be, hogy Field elmondása szerint kapcsolatban volt Szőnyi Tiborral, aki Magyarországon magas pártfunkcióban van.”¹⁰

Gátnál összekeveredett a két jelentés, amelyek közül az első szólhatott az „igazolványról”, a második viszont valóban Field amerikai hírszerzéshez fűződő kapcsolatára utalt. Gát Zoltán 1957. január 5-i tanúvallomásában az utóbbi jelentéssel kapcsolatban már valóban nem „igazolványról”, hanem egyértelműen egy levélről beszélt, amely azt tartalmazta, „hogy Noel Field valamilyen kapcsolatban állt a müncheni CIC-vel... Arra gondoltam, hogy neveztetet a munkámban fel fogom használni, ha sikerül meggyőződni arról, hogy rendes ember, és hajlandó a mi részünkre dolgozni. Köztudomású volt [!], de egyébként Ferenczi Edmond is jelentette, hogy Noel Field a felszabadulás előtt támogatta a Svájcban élő és a fasizmus ellen harcoló magyar kommunista emigránsokat.”¹¹

A tapasztalt hírszerzőfőnök, Gát ezredes tehát Fieldben nem ellenséges ügynököt látott Ferenczi jelentései alapján, hanem éppen fordítva, olyan potenciális szövetségest, akit érdemes lenne beszervezni. Szakember lévén azonban tisztában volt azzal, hogy Field beszervezése már-már túl kézenfekvő, tehát kényes ügy, esetleg meghaladhatja az ő kompetenciáját. „Nem tudtam ezzel az ügygel mit kezdeni – vallotta maga is –, bizonytalankodtam”¹², attól tartott, hogy szovjet („kommunista”) vonalra nyúl, „ennélfogva ha elkezdünk aktívabban dolgozni, esetleg lebuktatom az egész vonalat”. A szovjet tanácsadók (ahogy Gát nevezte: „a Szovjet Szervek”) bár érdeklődést mutattak, szemmel láthatóan maguk is tanácstalanok voltak: „a Szovjet Szervek azt tanácsolták, hogy a Kat.-pol. beszélje meg ezt az ügyet a Párttal, addig ne csináljunk semmit, nehogy lebuktassunk egy kommunista vonalat”. „A párttól hónapokon keresztül nem jött ebben az ügyben válasz. Ferenczinek természetesen nem mertem ezzel kapcsolatban feladatot adni, vártam a párt választát.” Ne higgyük azonban azt, hogy ezek a hónapok valóban téltelenséggel teltek. „Időközben a Szovjet Szervek és Földi [Lajos] is többször kértek másolatot arról az igazolvány-fotokópiáról, mely Noel H. Fieldnek a CIC-vel tartott kapcsolatát bizonyította.” Gát ösztönös megérzése, de akár a tanácsadók bizonytalansága – mint a továbbiakban kiderül – egyáltalán nem volt alaptalan.

1948 nyarának végén Gát végül a Katonapolitikai Osztály pártösszekötőjének¹³ referált, aki azt tanácsolta neki, forduljon közvetlenül Szőnyihez, tőle kérjen Fieldről információt. Az ezredes eszerint járt el. Szőnyi ugyan „rendes embernek ismerte”¹⁴ Fieldet, de „látszott rajta, hogy nem szívesen foglalkozik ezzel az ügygel”, ezt Gát elsősorban a saját személyének, régi (horthysta) hírszerző múltjának tulajdonította. Bár Gát paranoiája egyáltalán nem volt megalapozatlan, Szőnyi esetében minden bizonnyal nem erről (az ezredes „horthysta” múltjáról) volt szó. Szőnyi nyilvánvalóan megijedt, hiszen csak néhány hónappal korábban, június 11-én nehezményezte egy Farkas Mihálynak írt feljegyzésében, hogy az ÁVO szabályosan beépült a pártba. Nemcsak Farkas, maga Rákosi is osztotta az aggályait, de Szőnyi egyáltalán nem lehetett biztos abban, nem ment-e túl messzire.

Az ÁVO az összes pártba beépült, Szakasits Árpádnak még a „futárpostáját” is ellenőrizték.¹⁵ Figyelték a frakciókat, s nemcsak a deményistákat vagy a weisshausistákat,

10 Uo.

11 TH V-150 019/1.

12 TH V-142 675/1. A következő idézetek ugyaninnen.

13 Kornis Pál alezredesnek.

14 PIL 274. f. 11/10. 6. e. A következő idézetek ugyaninnen.

15 PIL 274. f. 7/209. 6. e.

hanem Justusékat is. 1945 elejétől a Politikai Rendészeti Osztály ugyanolyan intenzitással kutatta fel nemcsak a korábbi politikai rendőrség bizalmi embereit és a nyilasokat, hanem azokat az illegális kommunistákat is, akik kihallgatásaik során „gyengének” bizonyultak, és „köptek”. Péter Gábor helyettese, Kovács János alezredes, majd később utóda, Szűcs Ernő mindezek mellett a párt belső elhárításával is foglalkozott.

1948 nyarának végén, őszének elején – tehát egy időben azzal, hogy Gát felkereste Szőnyit – Kremnyov őrnagy, az MGB, a szovjet állambiztonság budapesti képviselőjének helyettes vezetője látogatást tett a pártközpontban Kádár János belügyminiszternél, s felhívta a figyelmét arra, „hogyan Magyarországon – más népi demokratikus országoktól eltérően – sajnálatos módon az államvédelmi szervek nem harcolnak a párton belüli ellenséges frakciós tevékenységet folytató és főleg a nacionalista elemek ellen.”¹⁶ Bár Gát a Szőnyitől kapott felvilágosítás alapján érdektelennek vélte az ügyet, mégis utasítást adott Ferenczinnek, hogy mindent jelentsen Fieldről. Jött is még két jelentés: az egyik arról, hogy „Field Csehszlovákiába készül”. Gát azonban mindvégig hangsúlyozta: „a felderítő munkát Ferenczin keresztül én nem Szőnyi, hanem Noel H. Field ellen akartam folytatni, és folytattam. Ezért is beszéltem meg az egész ügyet Szőnyivel.” Fel sem merült benne, hogy Field vagy Szőnyi a CIC ügynöke lehet.¹⁷ „A későbbiek során Ferenczivel való kapcsolattartást átadtam egyik beosztottnak, Boross őrnagynak [...], Ferenczi Edmond rövidesen disszidált.”¹⁸ Fieldnek a Rajk-perben játszott szerepét hallva „azonnal gyanú éledt bennem, hogy a dolog nincs rendben, mivel nem tudtam elképzelni, hogy az ilyen súlyos kémtévékenységről nekünk jelzéseink ne lettek volna”¹⁹.

Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy Gát valóban szakember volt, s akármit tartalmaztak is a jelentések, tökéletesen felismerte a helyzetet. Ennek ellenére a Field-ügyről a néhány hónappal Gát első kihallgatása után, 1954. november 5-én készített jelentés azt állította, hogy Ferenczi egyértelműen „az amerikai titkosszolgálat ügynökének” nevezte Fieldet, akinek kapcsolata volt azzal a „magyar svájci csoporttal”, amelyet „az Államvédelmi Hatóság már 1945 óta konspirált úton figyelemmel kísért”²⁰.

Holott – kihallgatása során erre Gát is felhívta a figyelmet – ezt akkor még tisztázni lehetett volna „a Kat.-pol. irattárában, ahol Ferencziről úgynevezett »H« lap fekszik el, és külön dossziéja van”²¹. A vizsgálatnak azonban még 1954 végén sem az volt a célja, hogy tisztázza az igazságot, és feltárja a tényeket.

Field vizsgálati iratai között valóban megbújik a „bizonyíték”, de nem egy igazolvány, hanem egy „levél”, amelyet Field 1945 áprilisában írt Max Homngacherhez franciául. Eszerint mellékelten küldi az ígért, „Dulles úrnak” szóló levelet.²² Nem kétséges, ez a semmitmondó kísérőlevél volt az egyetlen „bizonyíték” arra, hogy Field az amerikaiak legveszélyesebb rezidense, aki ügynökök százaival hálózta be a fiatal népi demokráciákat.

16 Farkas Vladimir: *Nincs mentség*. Budapest, 1990, Interart Stúdió, 159. o.

17 TH V-142 675/1. Gát Zoltán vallomása, 1954. augusztus 25.

18 Ferenczit „1949 szeptemberében Ausztria szovjet övezetéből feladattal átküldték az amerikai övezetbe, ahonnan nem tért többé vissza” (TH V-142 675/1).

19 TH V-150 019/1.

20 *Iratok...* 1. kötet. 174. o.

21 TH V-142 675/1.

22 *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. Szerk. Horváth Ibolya és mások. 3. kötet. Budapest, 1994, Közgazdasági és Jogi, 182. o. (A továbbiakban *Iratok...* 3. kötet.) A szervek viszont sohasem vizsgálták, hogy ki is az a Homngacher.

RÉVÉSZ GÉZA SZÍNRE LÉP

A Honvédelmi Minisztérium elhíresült Katonapolitikai Osztálya (közismert nevén a Kat.-pol.) többször megváltoztatta a nevét: előbb 1947 májusában Katonai Csoportfőnökségre, majd 1949 februárjában Katonai Elhárító Csoportfőnökségre. Hasonlóan gyakran változtak a vezetői is: a felfelé lépkedő Pálffy altábornagyot 1948. szeptember közepén a már említett, korábban szintén „ludovikás” Földi Lajos vezérőrnagy váltotta fel. Mielőtt még megmelegedhetett volna új beosztásában, már le is tartóztatták²³, s a tanácsadók éppen Gát Zoltánt javasolták a helyére. Farkas Mihály szerint „a szovjet elvtársak bíznak benne. Sőt azt követelték, hogy ő legyen a vezető, s hogy tábornoki rangot kapjon.”²⁴ Farkas Mihály, a nemrég kinevezett honvédelmi miniszter azonban a már valóban „megbízható” Révész Gézát hívta haza Varsóból.

Révész altábornagy nem hiába került a varsói követségről viharos gyorsasággal a Kat.-pol. élére, tudta, mi a dolga: meg kell szabadulni a többi „ludovikástól” is. Minden erőfeszítése ellenére azonban képtelen volt leváltatni a hírszerző osztály vezetőjét, a már említett Gát Zoltán ezredest, akit a szovjet tanácsadók is kiváló szakembernek tartottak, ahogy Révész fogalmazta: Gát „Bjelkin altábornagy, illetve itt lévő képviselői, Monakov és Jevdokimenko alezredek bizalmi embere”²⁵. Révész panaszkodott is eleget Farkas Mihálynak és a szovjet összekötőknek: „nem tudok ilyen körülmények között dolgozni [...], [Gát] félrevezet beinnünket, elvonja erőnket, [...] lényegében ellenséges munkát végez.”²⁶ Révésznek végül egy évre volt szüksége ahhoz, hogy helyettesét, Gátot mégiscsak őrizetbe vegyék. Péter Gábor szerint „Jevdokimenko ezredes [...] nem helyeselte Gát őrizetbe vételét. Később nem tudta megakadályozni.”²⁷

„1949. december 31-én – konstátálta sértetten Révész altábornagy – Péter Gábor, a két tanácsadó, Kádár János, Farkas Vladimir és Farkas Mihály jelenlétében hosszas vita volt Gát Zoltán letartóztatásáról. A szovjet elvtársak azt hangoztatták, hogy semmi olyan terhelő adat nincsen, aminek alapján Gát Zoltánt őrizetbe lehetne venni. Végül Farkas Mihály azzal a megjegyzéssel zárta le a vitát: »Rajkra sem volt elegendő adat, mégis letartóztattuk«. Ezután Gát Zoltánt letartóztatták, azonban ügye vizsgálatának irányítását az Államvédelmi Hatóság vette át.”²⁸ Annak ellenére, hogy valóban jelentős és súlyos bűncselekményeket követett el, nem folytattak ellene komoly eljárást, csupán internálták. Nekem viszont azt mondták, hogy 15 évre elítélték.”²⁹

Révész külön sérelmezte, hogy „noha előljárója volt Gátnek”, semmit nem tudott annak tizenhat ügynökéről. „Az ügynöki dossziékat Demcse alezredes őrizte. Ezért felhasználva a lehetőséget néhány ügynök anyagát átnéztem. 1949 januárjában került a kezembe Ferenczi Edmond ügynök anyaga [...]. A dossziében találtam egy eredeti levelet, amelyet egy Noel Field nevű személy írt alá, és Allen Dullesnek szolt. A levélben Noel Field egy svájci embert ajánlott Allen Dulles figyelmébe, akit emlékezetem szerint Hagemachernak vagy Hassprachernek hívtak, és aki alkalmas hírszerzői tevékenység végzésére. A levél 1943-ban vagy 1944-ben íródott.”³⁰

23 Négy évet töltött vizsgálati fogságban.

24 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) M-KS 276. f. 62/21. 6. e.

25 MOL M-KS 276. f. 62/36. 6. e.

26 Uo.

27 MOL M-KS 276. f. 62/58. 6. e. Péter Gábor s. k. (kiegészítő) feljegyzése, 1956. május 6.

28 Vagyis kivonták a már-már megszállott Révész illetékessége alól.

29 TH V-150 019/1. Révész Géza vallomása, 1956. december 27.

Révész tehát nyolc évvel később még emlékezett a „bizonyítékra”, bár annak mind a keltezését, mind a tartalmát pontatlanul mondta el, hiszen az 1945. áprilisi kísérőlevélből bármire lehet következtetni, csak arra nem, hogy Field Horngachert ügynökként ajánlotta Dullesnek. Révész viszont joggal állapította meg: „Gát kiértékelő megjegyzéseiből kiderült, hogy Field Szőnyi svájci ismerőse”. Ő sem Szőnyire kutatott, csak valami ütőlapot keresett Gát ellen, s műkedvelőként megmutatta a levelet Farkas Mihálynak. „Pár napra rá Farkas felhívott telefonon, oroszul beszélt, kért, hogy azonnal küldjek át neki fotokópiát arról a levélről, és hogy Puskinnak, az akkori szovjet nagykövetnek is küldjek egy példányt. Ugyanezen napokban megjelent nálam Péter Gábor és Szűcs Ernő, és Farkas utasítására elvitték az anyagot.”³¹ „Néhány nappal később – emlékezett vissza Révész – Farkas Mihály megjegyezte, hogy az »öreg« [Rákosi Máttyás] nagyon haragszik Gát Zoltánra, mivel Gát Szőnyinél érdeklődött Noel Field után, és ezzel felhívta a figyelmét a kapcsolat leleplezésére.”³² Péter Gábor, akire valami mégiscsak ráragadt már a szakmából, viszont joggal következtetett arra, hogyha Gát Szőnyinél érdeklődött, akkor „Szőnyi neve ebben még nem szerepelhetett”³³.

Farkas Vladimir később hallomásból tudni vélte: „Field azt közölte Dullesszal, hogy Magyarországon beszerezett emberei vannak”³⁴. 1956 októberében Farkas Mihály is beszámolt a Rajk-ügy kezdetéről, a Ferenczi-féle jelentésről: „Ennek pontos szövegére nem emlékszem, lényege azonban az volt, hogy Szőnyi Tibor Noel Field embere, és hogy látták Szőnyi nevét Allen Dulles adatai között [...]. Nekem kötelességem volt ezt a jelentést továbbítani a párt főtitkárához [...]. Rákosi elvtárs elmondta nekem, hogy Dulles az amerikai hírszerző szervezet európai részlegének a vezetője, Svájcban székel, és az egész háború alatt ott dolgozott, ő szervezte a merényleteket Hitler ellen.”³⁵ Közölte Rákosi elvtárs azt is, hogy ez a távirat azt jelenti, Szőnyi az amerikaiak ügynöke. Rákosi elvtárs magához hívatta Péter Gábort, és az én jelenlétemben azt mondta neki, hogy a távirat alapján be kell vezetni a bizalmas nyomozást, le kell hallgatni a telefonokat [...]. Ez volt az első kő, amit bedobtak a kútba, és aminek később nagyon tragikus következményei lettek.”³⁶ Rákosi Fieldre már egyenesen Dulles munkatársaként emlékezett, aki „a svájci amerikai kémszervezetben afféle munkásmozgalom-szakértő”³⁷.

Így nemcsak a bolhából lett elefánt, de Rákosi végre Szőnyi Tibor személyében felmutathatta a párt vezetésébe befurakodott ellenséget. Minden további „ügy”, beleértve később Kádárét is, pontosan ennyi valóság tartalommal rendelkezett. Field esetét azért érdemes ezek sorából kiragadnunk, mert Gát Zoltán révén szembesíthetjük a „koncepciót” a valódi tartalommal. Amíg a tapasztalt hírszerző Field beszerzését fontolgatta, addig Révész szerint Field már ügynököt ajánlott Dullesnek, Farkas úgy vélte, Szőnyi szerepelt Dulles nyilvántar-

30 TH V-150 019/1. Révész Géza vallomása, 1956. december 27.

31 MOL M-KS 276. f. 62/36. 6. e.

32 TH V-150 019/1. Révész Géza vallomása, 1956. december 27.

33 MOL M-KS 276. f. 62./58. 6. e. Péter Gábor feljegyzése a pártbizottság részére, 1956. május 6.

34 MOL M-KS 276. f. 62/15. 6. e.

35 Dulles 1945-ben Berlinbe került, ott építette ki az amerikai katonai hírszerzés helyi szervezetét, de kellő támogatás hiányában visszavonult, ügyvédi praxist folytatott, s csak 1948-ban tért vissza a hírszerzéshez. Kezdetben az annak átalakítására létrehozott bizottságot vezette. Ennek nyomán jött létre a CIA, amelynek Dulles előbb igazgatóhelyettese, majd igazgatója lett. Az adott időszakban tehát nem is volt olyan pozícióban, hogy akár Field, akár Szőnyi az ügynöke lehessen.

36 TH V-150 019/4.

37 Rákosi Máttyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Budapest, 1997, Napvilág, 2. kötet. 745. o.

tásban, Rákosi szerint pedig Field egyenesen Dulles munkatársa volt. Végül tehát ugyanazon semmitmondó tények birtokában „az amerikai imperializmus legveszélyesebb hálózatát” göngyöltették fel Kelet-Európában.

Talán az sem véletlen, hogy a magyar államvédelmiek később az amerikai titkosszolgálat provokációjaként próbálták beállítani az úgynevezett Ferenczi-jelentést. Ez a törekvésük több mint érthető, hiszen – szerintük – ez azt jelentené, hogy végeredményben nemcsak Field hamis leleplezéséért, hanem az egész Rajk-ügyért az amerikaiakat terheli a felelősség, ahogy ezt később maga Farkas Mihály is hangoztatta: „Mai szemmel természetesen látom, hogy az ügynöki jelentés az amerikaiak provokációja volt, hogy ezen keresztül összeugrasszák a magyar párt vezetőit.”³⁸

Fieldnek Rajk Lászlóhoz soha semmi köze nem volt, letartóztatásukig még csak nem is találkoztak egymással, nem is hallottak egymásról, ezzel együtt a provokációs elmélet nem pusztán a magyar államvédelem agyszüleménye volt.³⁹ Stewart Steven egész könyvet szentelt az amerikai „provokációnak”, amelynek lényege, hogy a CIA a Splinter Factor fedőnevű akcióval tudatosan indította el a kelet-európai tisztogatásokat, s ennek keretében Dulles személyesen állt bosszút Fielden, aki a háború alatt megtevesztette őt.⁴⁰

Hódos György mindkét titkosszolgálati verziót, vagyis egyrészt hogy Field szovjet ügynök lett volna – erről később lesz szó –, másrészt hogy Dulles kezdeményezte volna kelet-európai lebukását, a fantázia termékének nevezi. Azt sem tartja kizártnak, hogy az amerikai provokáció elmélete éppen Kelet-Európából jutott Steven fülébe.⁴¹ Mindenesetre ha nem is amerikai provokációt, de tudatos akciót sejtet az a tény, hogy a semmitmondó kísérlővel nemcsak Budapestre jutott el, hanem Prágába is, ahol Artur London adta át az államvédelemnek.⁴² Londont később, 1951-ben letartóztatták, miután közel két évig külügyminiszter-helyettesként dolgozott, de a Hornbacher-féle kísérlővel feltűnésekor éppen Svájcban kezelte tüdőbetegségét.⁴³ Prágában azonban – joggal – még annyi jelentőséget sem tulajdonítottak a levélnek, mint Budapesten Gát Zoltán.

A kérdés tehát legfeljebb az, hogy ki juttatta el szinte egy időben a kísérlőlevélnek egy-egy másolatát Ferenczi Edmondhoz és Artur Londonhoz. Ez valóban megválaszolatlan rejtély, de sokkal lényegesebb, hogy maga a levél semmiféle következtetés levonására sem volt alkalmas, azon kívül, hogy Noel H. Field ismerte Allen W. Dullest. Valódi hírértéke azonban ennek a ténynek sem volt. Nem véletlen tehát, hogy a szakemberek mind Prágában, mind Budapesten eredetileg maguk is érdektelennek tartották az információt, s Gátban sem az elhárító, hanem a felderítő szólalt meg, amikor Field esetleges beszervezésén gondolkozott.

38 TH V–150 019/4.

39 Schmidt Mária viszont éppen ellenkezőleg, egyenesen szovjet provokációt sejtet a jelentés mögött. Lásd A Rajk-per és az amerikai kapcsolat. *Magyar Szemle*, 1994. 3. sz. 227–251. o., 4. sz. 363. o.

40 Stewart Steven: *Sprengsatz. Die Operation Splinter Factor der CIA*. Stuttgart, 1975.

41 Hódos György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Budapest, 1990, Eötvös, 52–55. o.

42 Karel Kaplan–František Svátek: Die politischen Säuberungen in der KPČ. In *Terror. Stalinistische Parteisäuberungen 1936–1953*. Szerk. Hermann Weber, Ulrich Mählert. München–Bécs–Zürich, 1998, Ferdinand Schöningh Paderborn, 509. o.

43 Peter Boris: *Die sich lossagten, Stichworte zu Leben und Werk von 461 Exkommunisten und Dissidenten*. Köln, 1983, Markus, 173. o.

„A CSENDES AMERIKAI”

Noel Haviland Field 1904-ben született Londonban, Svájcban nőtt fel, de amerikai állampolgár volt. Biológus apja 1921-ben bekövetkezett halála után tértek vissza az USA-ba, ahol a Harvardon végezve az 1930-as évek baloldali értelmiségének jellegzetes képviselőjévé vált, kommunista lett. A külügyminisztériumba került, itt dolgozott, amikor egy német emigráns házaspár, Hede és Paul Massing beszervezte szovjet hírszerzőnek.⁴⁴ 1936-ban Genfbe költözött, és a Népszövetségnél helyezkedett el. Ezt követően is Svájcban maradt, később egy unitárius segélyszervezet, a Unitarian Service Committee (USC) képviselőjeként folytatta a különböző antifasiszta emigráncsoportok támogatását. Közben 1938-as moszkvai látogatása során titokban felvették a kommunista pártba, s ott a Kominternnél tartották nyilván mint párttagot.

Field bizonyára nem volt szuperkém, de az alkalmatlanságáról szóló legendák is megalapozatlanok. Számos rendkívül fontos információval látta el megbízóit, majd – miután 1937-ben egymás után két tartótisztje is átállt az amerikaiakhoz – megszakadt a kapcsolata a szovjet titkosszolgálattal. Az egyiket Svájcban meggyilkolták, s félő volt, hogy a nyomozás számai Fieldhez is elvezetnek, ezért a szovjetek egy ideig „altatták” őt. Később, 1943-ben újra keresték vele a kapcsolatot: az összekötő felszólította, hogy számoljon be előző ötévi tevékenységéről, de többet nem, még a Field által megírt beszámolóért sem jelentkezett.⁴⁵

Field a Svájcban működő emigráncsoportok segélyezése révén rendkívül széles ismeret-ségi körrel rendelkezett. Kapcsolatba került a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front svájci csoportjával is, személy szerint Vági Ferencsel és Demeter Györggyel, áttételesen Szőnyi Tiborral is, ugyanakkor futárként gyakran támogatta az illegális kommunista szervezeteket, elsősorban a németeket. Munkája révén őt alkalommal találkozott Allen Dullesszal, az OSS⁴⁶ svájci vezetőjével. Mint említettük, ő szervezte meg 1945 márciusában Szőnyiék meglehetősen kalandos hazatérését is, amelynek története később szintén beépült a „konceptióba”. Field 1945-től a népi demokráciákat segélyezte, Budapesten a USC nevében irodát is nyitott, amelynek vezetésével azt a Kocsza Ilonát bízta meg, akit Szűcs Ernő szinte az első pillanattól kezdve „figyelt”.

Közben az Egyesült Államokban a Massing házaspár is „átállt”, s Field neve egyre többet hangozott el az Amerika-ellenes tevékenységet vizsgáló bizottság előtt, majd 1948 októberében nyilvánosságra került Whittaker Chambers vallomása, amely szerint az 1930-as években két szovjet hírszerző csoport működött a külügyminisztériumban, az egyiket Alger Hiss⁴⁷, a másikat pedig maga Noel H. Field irányította⁴⁸.

Field kezdte a talajt Svájcban forrónak találni, amerikai útlevele lassan lejárt: a kiutasítás veszélye fenyegette. A szárnyra kelt híresztelések következtében a USC-től is elbocsátot-

44 Field beszerzésére és hírszerzői tevékenységére lásd 1954. szeptember–októberi vallomásait. *Iratok...* 3. kötet. 188–233. o. A Massing házaspárból Hede (az iratokban gyakran H. Gumperz) volt az aktívabb és kezdeményezőbb. Őt első férje, a szovjet hírszerzés egyik legeredményesebb ügynöke, Gerhard Eisler (Hans Eisler zeneszerző fivére) szervezte be.

45 A háború után viszont, amikor ismét megpróbálták felvenni vele a kapcsolatot, már Fieldnek támadtak kétségei, s egyszerűen kidobta a szovjet hírszerzés emberét. Ez lehetett az oka annak, hogy maguk a tanácsadók is bizonytalanok voltak a megítélésében.

46 Office of Strategic Services (Stratégiai Hírszerző Szolgálat), az USA katonai titkosszolgálat.

47 Hiss – bár bűnösége nem nyert egyértelmű bizonyítást – a bizottság előtt tett hamis vallomásaért nem sokkal később börtönbüntetésre ítélték.

48 Chambers az ő szerepét is maximálisan eltúlozta.

ták. Field felhasználva korábbi kapcsolatait előkészületeket tett a kelet-európai áttelepülésre. Erre leginkább Berlinből reagáltak kedvezően. Megpróbált a csehszlovák állambiztonsági szervek segítségével korábbi moszkvai megbízóival is kapcsolatba lépni, de azok elhárították a közvetítést.

A csehszlovák szervek az előző két évben már többször találkoztak Field névvel, de Karl Šváb, a párt állambiztonsági főnöke csak 1948 októberében rendelt el bizalmas nyomozást ellene. Olyanok szolgáltattak információkat Fieldről⁴⁹, akik később maguk is gyanúsítottá váltak. A vizsgálat során a csehszlovák szervek 1948. november 19-én személyesen is kihallgatták Fieldet, ami megnyugtatta őket. Bár továbbra is megtagadták, hogy összekapcsolják őt a szovjet titkosszolgálattal, május 15-ig érvényes vízumot kapott, sőt a prágai amerikai követség az útlevelét is meghosszabbította. November 27-én – tehát most már érvényes úti okmányokkal – visszautazott Svájcba.⁵⁰

1949 januárjában azonban beindult Budapesten a Field elleni akció. Ennek keretében került sor Szűcs Ernő első prágai útjára. Farkas Vladimír visszaemlékezése szerint: „az alosztályomhoz tartozó rádióközponton keresztül már megkezdődött az ÁVH és a csehszlovák állambiztonsági szervek közötti üzenetváltás, amelynek tárgya Szűcs Ernő prágai utazásának az előkészítése volt. A tőlünk küldött táviratban közöltük, hogy Szűcs Ernő Rákosi elvtárs megbízásából kíván Prágában fontos tárgyalásokat folytatni.”⁵¹

Prágában Szűcs kicserélte a „csehszlovák elvtársakkal” a Fieldre vonatkozó információkat. Megtudta, hogy Field 1948. szeptember 15-e és november 27-e között Prágában tartózkodott. Október 15-én a prágai államvédelmi osztály kihallgatta Fieldet, aki elmondta, hogy a *National Gazette* munkatársa, de nem ilyen minőségében, hanem „szabad újságíróként” prágai „székhellyel tanulmányozza a népi demokráciák államait”⁵². Field előadta: „Amerikában kommunista kémnek tekintik, és 1948 októberében az amerikai lapok erősen megtámadták kommunista tevékenysége miatt”. Tartózkodási engedélyt kért, mondván, nincs esély arra, hogy éppen lejáró amerikai útlevelét meghosszabbítsák. „Hivatkozott számos ismert kommunistára, akik róla mind a legjobb információkat tudják adni.”

Field ellenőrzése során a prágai államvédelmi osztály munkatársai nem akadtak a megnevezett *National Gazette* nyomára, tudomást szereztek viszont arról, hogy Field kihallgatása után néhány nappal a prágai amerikai követségen 59-es sorszámmal 1950-ig érvényes új útlevelet kapott. Ez megpecsételte Field sorsát. Megkezdtek az általa megemlített kommunista referenciák ellenőrzését, s talán nem meglepetés, hogy néhány hónappal később már valamennyit le is tartóztatták.

Field említést tett prágai kihallgatása során többek között Konováról, aki korábban Viliam Široký helyettes miniszterelnök titkárságán dolgozott, s gyanús amerikai kapcsolatokkal ren-

49 Alice Kohnova, Karel Markus és Gejza Pavlík.

50 Fieldre lásd a gazdag szakirodalomból: *Witness Whitaker Chambers*. New York, 1962, Random House; Sam Tannenhaus: *Whittaker Chambers. A Biography*. New York, 1998, The Modern Library; *Das unterdrückte Dossier. Bericht der Kommission des ZK der KPTsch über politische Prozesse und „Rehabilitierungen” in der Tschechoslowakei*. Szerk. Jiri Pelikán. Bécs–Frankfurt–Zürich, 1970, Europa; Flora Lewis: *Bauer im roten Spiel. Das Leben des Noel Field*. Frankfurt am Main–Berlin, 1965, Ullstein; Walter Kießling: *Partner im Narrenparadies. Der Freundekreis um Noel Field und Paul Merker*. Berlin, 1994, Dietz; továbbá Hódos György, Karel Kaplan–František Svátek és Schmidt Mária idézett műveit.

51 Farkas: i. m. 166. o.

52 TH V–142 755/4. A következő idézetek ugyaninnen. Közli *Iratok...* 1. kötet. 183. o.

delkezett. Megnevezte Konova nővérét, Glaser Évát is. A cseh szervek továbbá megállapították azt is, hogy Field fivére ekkor Varsóban élt.

Szűcs megállapodott Prágában abban az ügyben, hogy a csehszlovák elvtársak „1. Teljesen felderítik Field prágai tartózkodásának körülményeit. (Mo­z­gá­sát, kap­so­la­ta­it.)
2. Svájci ügy­nő­ségükön ke­res­z­te­ül meg­ál­lapít­ják Field pon­tos tartó­ko­dá­si he­lyét Svájcban.
3. Szerveznek egy talál­ko­zót Csehszlovákiában ún. ha­la­dó újsá­gírók szá­má­ra, és erre többiek­kel egy­ütt meg­hív­ják Fieldet is.
4. Amennyiben Csehszlovákia területére lép, konspirál­tan őrizetbe veszik, és átadják a ma­gyar ÁVH-nak.”⁵³

Csehszlovák források szerint a megállapodás azért nem jött létre ilyen simán. A csehszlovák állambiztonságiak kezdetben ózdkodtak attól, hogy beleártsák magukat az ügybe, s csak a szovjet helytartó, Bjelkin tábornok személyes intervenciójának hatására és a pártvezér, Gottwald utasítására vállalták a feladatot.⁵⁴ Az ÁVH már Szűcs prágai útja előtt megkezdte Szőnyi Tibor és helyettese, a semmiféle svájci kapcsolattal nem rendelkező Szalai András fokozott megfigyelését: telefonjaik lehallgatását, a „bizalmas nyomozást”. Mindezekre Rákosi személyesen utasította Péter Gábort. Az erről fennmaradt – még szórványosnak sem nevezhető – iratok tanúsága szerint Szalai telefonját 1949. január 30-án már lehallgatták.⁵⁵

Minden jel szerint pusztán időbeli egybeesés, hogy Szőnyi mellett a helyettesét, Szalai Andrást is megfigyelték. A Field–Szőnyi-kapcsolat feltárása „közben Puskin által jött egy másik közlés, hogy a [párt] Központban dolgozik egy ember, akinek a jugoszlávokkal bizalmas kapcsolatai vannak, [és] meg kell állapítani, hogy ki az. Körülbelül az volt ennek a közlésnek az értelme, hogy a Központban van egy ember, aki a jugoszlávok számára dolgozik, a jugoszlávok beszervezett embere. Így kutatva – mentegette magát Farkas Mihály – Szalaira esett a gyanúnk.”⁵⁶

Péter Gábor szerint a Field–Szőnyi-kapcsolatról Farkas tájékoztatta őt, s ő adott egyben utasítást Szőnyi telefonlehallgatására.⁵⁷ Ezekben azonban még ő sem talált semmi kivetnivalót. „Farkas Mihály által mindössze egyetlenegy telefonbeszélgetés esett kifogás alá, amely Szőnyi és Szalai között folyt le”, de Farkas ott is csak a hangnemet kifogásolta, mondván: „kommunisták nem beszélnek egymás közt ilyen hangnemben”⁵⁸.

A telefonokat az úgynevezett lefigyelők hallgatták le éjjel-nappal, egymást nyolcóránként váltva, s a beszélgetéseket gyorsírással rögzítették, esetenként azonnal gépbe írták, majd a le-

53 TH V–142 755/4. Közli *Iratok...* 1. kötet. 182–184. o.

54 RH V–142 755/4. Közli *Iratok...* 1. kötet. 185. o.

55 MOL M-KS 276. f. 62/4. 6. e. Décsi Gyula szerint Szalai András „őrizetbe vételekor semmi más konkrét bizonyíték nem állt a vizsgálat rendelkezésére, mint az, hogy Szőnyi helyettese volt, s így tudnia kellett Szőnyi »ellenséges tevékenységéről«, meg egy telefonbeszélgetés, aminek hangja frívólnak minősült. A vizsgálat mente aztán úgy alakult, hogy több bizonyíték Szalai bűnösségére akkor sem volt, amikor a bitó alatt azt kiáltotta, hogy »ártatlanul halok meg.«” (TH V–150 019/1. Décsi Gyula vallomása, 1956. április 19.)

56 MOL M-KS 276. f. 62/18. 6. e. Feljegyzés a Központi Vezetőség által Farkas Mihály ügyét vizsgáló bizottság 1956. május 21-i üléséről.

57 TH V–150 019/1. Péter Gábor vallomása, 1956. október 18. Péter ekkor – következetesen – május helyett áprilistről beszélt, de ezt 1957. február 1-jei kihallgatása során maga korigálta. Farkas szerint erre Rákosi adott utasítást Péternek az ő jelenlétében.

58 A telefonlehallgatások jegyzőkönyveit mind Rákosi, mind Farkas megkapta. TH V–150 019/1. Péter Gábor vallomása, 1957. február 1.

írt szövegeket átadták a főnöküknek. „Farkas Vladimir [...] elolvasta, s azután ott előttünk összetépte, annak jeléül, hogy semmit nem érnek, pedig napi 35-40 anyagot adtunk át.”⁵⁹

Ennek ellenére Szűcs Ernő igazolva látta korábbi gyanúját, s a már rendelkezésére álló anyagok alapján külön jelentést tett Farkasnak a svájci csoportról, illetve Szőnyiről. Szűcs munkatársa szerint Farkas ráírta a jelentésre, hogy a pártba ellenséges ügynökség épült be, „melynek vezetője Szőnyi”⁶⁰.

Péter szerint a telefonlehallgatásokkal párhuzamosan „operatív vonalon” ellenőrizték a „svájci csoport heti összejöveteleit”⁶¹. Szőnyi (és helyettese Szalai András, aki még csak „svájci” sem volt) sorsa nem akkor dőlt el, amikor Field rá „vallott”, hanem amikor – már január végén – elrendelték operatív megfigyelésüket.

A csehszlovák társszerv áprilisban jelezte, hogy Field újra Prágába készül.⁶² Ez május 5-én valóban megtörtént.⁶³ Field német barátaitól arra várt választ, hogy letelepedhet-e Kelet-Németországban, de kérését Berlinből Moszkvába továbbították, ahonnan nem érkezett semmiféle válasz. Német barátai azt javasolták Fieldnek, hogy Prágában várja be a választ. Ekkor már csehszlovák vízumát is meg kellett hosszabbítania. Május 10-én még csevegő hangú levelet írt húgának, Elsie-nek Illinoisba, felhívta a feleségét, Hertát Genfben, de konkrét eredményről még egyiküknek sem számolhatott be. Ez volt az utolsó hír róla.⁶⁴

Május 11-én délután fél négykor Fieldet végül valóban felkeresték „hivatalos személyek” a Palace Szállodában, és kérték, hogy fáradjon velük, majd „operatív kombinációval” kicsalták a külvárosba, és ott – minden feltűnés nélkül – őrizetbe vették.⁶⁵ A helyszínen „átadták Szűcs Ernő [...] áv. ezredesnek, aki kloroformmal elkábította, és alélt állapotban Budapestre szállította”⁶⁶.

Herta kezdetben – hosszú ideig – nem nyugtalankodott, abban a hitben élt, hogy a férje átjutott Kelet-Németországba, s a konspiráció miatt később sem látta ildomosnak, hogy Noel eltűnését bárkinek szóvá tegye. Végül kihasználva, hogy sógora, Hermann átjött Európába, júliusban rászánta magát, hogy a férje keresésére induljon Prágába. Ott találkozott is Hermann-nal, és megbeszélték, hogy a sógora még elintézi a dolgait Varsóban, majd visszatér hozzá Prágába. Hermann Field valóban foglalt magának jegyet az augusztus 22-i Varsó-Prága járatra, egyesek látni is vélték, amint beszáll a gépbe, de Prágába már nem érkezett meg. Herta sem járt eredménnyel: nem jutott a férje nyomára, majd amikor augusztus 26-án az amerikai követségről keresték a szállodájában, már neki is nyoma veszett. Herta Fieldet azzal az ürüggyel, hogy a férjét baleset érte („valamilyen amerikai provokáció következtében megsebesült”), a magyar határhoz csalták. „A csehszlovák hatóságok gépkocsival elszállították a határ menti városba férje meglátogatása céljából, ahol konspiráltan őrizetbe vették, és átadták a magyar államvédelmi szerveknek, akik Magyarországra szállították.”⁶⁷

59 MOL M-KS 276. f. 62/59. ő. e. Berény Istvánné vallomása, 1955. november 25.

60 MOL M-KS 276. f. 62/34. ő. e.

61 TH V-150 019/1.

62 TH V-142 755/4. 1956. június 13-i jelentés. Ugyanez megtalálható V-107/g alatt. Közli *Iratok...* I. kötet. 174-176. o.

63 Lewis: i. m. 163. o.

64 Uo. 164. o.

65 TH V-142 755/4.

66 Uo. 1956. június 13-i jelentés. Szűcsöt beosztottja, Vándor Ferenc kísérte el Prágába. TH V-142 673/1. Károlyi Márton feljegyzése.

67 TH V-142 755/4.

Végül utolsóként a Field házaspár fogadott lánya, Erica Wallach indult el Berlinbe, hogy Noel és saját német kommunista kapcsolatait felélesztve nyomára akadjon az eltűnt családnak. Éppen egy évvel Herta eltűnése után érkezett meg, átment a szovjet övezetbe, majd elnyelte a Gulág-birodalom.⁶⁸

„Az első kihallgatások alkalmával – hangzott a már korábban idézett 1956. júniusi BM-jelentés – Noel H. Field kommunistának vallotta magát, és hallani sem akart arról – amivel gyanúsították –, hogy ő az amerikai titkosszolgálat beszerezett ügynöke. Fieldet, mivel ártatlanságát hangoztatta, súlyosan bántalmazták, kínozták, napokon keresztül koplaltatták. A fizikai és lelki kényszer hatására, valamint kihallgatóinak rábeszélésére hamis, nem a valóságnak megfelelő vallomást tett saját »elleneséges tevékenységére«, továbbá Szőnyi Tibor és a svájci csoport tagjainak az amerikai titkosszolgálat részére folytatott kémtevékenységére vonatkozóan»⁶⁹.

Valóban, letartóztatása másnapján Field bevallotta, hogy Svájcban ismerte Szőnyit, s az úgynevezett svájci csoport több tagját.⁷⁰ Másnap arról beszélt, hogy nem Szőnyi, hanem a csoportban szintén fontos szerepet betöltő Vági Ferenc kérte meg 1944 novemberében, hogy hozzon össze egy találkozózt Dullesszal, aki ezt elhárította, és így Fieldnek nem is volt tudomása arról, hogy létrejött-e egy ilyen találkozó.⁷¹

Field május 14-én tett vallomásában viszont már beismerte, hogy megszervezte Szőnyi és Vági találkozását Dullesszal, az OSS európai igazgatójával.⁷² Következő kihallgatásán, május 15-én Field ismét ragaszkodott az igazsághoz, a valóságnak megfelelően így vallott Szőnyiről: „inkább hallomásból ismerem, mint személyesen, és rosszul emlékszem rá [...]. Legfeljebb kétszer vagy háromszor láttam (főképpen Marseille-ben),⁷³ és nem tudok visszaemlékezni a vele való beszélgetéseknek valamilyen sajátosságára. Én nem tudok arról, hogy Hoffmann⁷⁴ Marseille óta viszontláttam volna, vagy vele közvetve vagy közvetlenül összeköttetésbe léptem volna.”⁷⁵

Field rendre visszavonta kikényszerített vallomásait. „Azt kérte, hogy emberi körülmények között, tárgyilagosan vallomást tehessen. Azonban ezt visszautasították, illetve nem fo-

68 Lásd a már korábban megadott irodalomon kívül: Erica Wallach: *Licht um Mitternacht, Fünf Jahre in der Welt der Verfehten*. München, 1967, R. Piper & Co.; Hermann Field und Kate: „*Departure Delayed*”, *Stalins Geisel im Kalten Krieg*. Hamburg, 1996, Europäische Verlagsanstalt.

69 TH V-142 755/4. Fieldet maga Farkas Mihály is kihallgatta, sőt Péter állítása szerint személyesen adott utasítást Field megverésére. Ennek – legalábbis Péter szerint – „semmi értelme nem volt. Princz két oldalról megpofozta Fieldet. Farkas Mihály Field ugrálásán annyira nevetett, hogy még a kabátját is levetette, és piros pulóverben állt ott.” (MOL M-KS 276. f. 62/58. 6. e. Péter Gábor s. k. kiegészítő feljegyzése, 1956. május 6.)

70 Leginkább a későbbi felülvizsgálatok során felhasznált korábbi jegyzőkönyvi részletek segítségével rekonstruálhatóak hézagosan Field vallomásai.

71 Szőnyiek valóban kerestek „amerikai kapcsolatot”, szerették volna elérni, hogy az amerikai légierő Magyarország fölött az ő antifasiszta röplapjaikat is ledobja. Ekkor és erről tárgyaltak a berna amerikai követség egyik alkalmazottjával, egy bizonyos Wagnerrel, aki a későbbi kihallgatások során Allen Dullesszé alakult át, bár az egész akcióból nem lett semmi. A vonatkozó szakirodalom egy részének a korabeli vizsgálatokhoz hasonló kombinációi könnyen csábíthatnának arra, hogy mindezt összefüggésbe próbáljuk hozni egy bizonyos P Howard nevezetű (fedőnevű) íróval. Ettől azonban itt és most eltekintünk.

72 MOL M-KS 276. f. 62/59. 6. e.

73 Vagyis amikor hazautazásukkor segédkezett.

74 Szőnyi csak hazatérte után magyarosította a nevét, Field – már amennyire – még Hoffmannként ismerte.

75 TH V-142 755/4. Jelentés Szőnyi Tibor ügyében, 1955. február 2.

gadták el korábban megtett vallomásával kapcsolatos védekezését.”⁷⁶ Az ÁVH nem a hamis vallomásokat, hanem azok visszavonásait tekintette semmisnek, de ezzel együtt is legfeljebb csak május 17-i saját kezű feljegyzése nevezhető valóban terhelőnek. Field ebben „ismerte be”, hogy Szőnyit beszerverték Svájcban az amerikaiak. Erre a Dullesszal történt találkozáson került sor, és Vági „megelégedéssel nyilatkozott a találkozás által keletkezett lehetőségekről”. Szőnyi azt is vállalta, hogy további magyar emigránsokat is beszervez, majd hazatérte után tovább dolgozik az OSS-nek.⁷⁷

Field ezekben a hetekben készült feljegyzéseiből egyetlenegy, az 1949. május 28-i maradt fenn.⁷⁸ Ezt is mély ellentmondás jellemzi. A kihallgatótól kapott feladatnak nem tett eleget,⁷⁹ sőt leszögezte, „ha úgy akarok megszabadulni a kínzásoktól és a haláltól, hogy ártatlan embereket bevádolok, akkor nemcsak ellenséges ügynök és áruló leszek, [...] hanem a legaljasabb provokátor, aki ártatlan embereket romlásba dönt, hogy saját maga még egypár nyomorult órát élhessen. Remélem, hogy ilyen mélyre sohasem fogok sülyedni.”⁸⁰ Majd mintha egy egészen más vallomásról lenne szó, Field saját OSS-„beszervezéséről” vallott, valamint a magyar kommunisták megnyeréséről, akik „később Magyarországon trockista centrumot alkottak, és az USA titkosszolgálat[ának] számára szovjetellenes kémtevékenységet fejtenek ki”. Mintha Fieldet kihallgatói meggyőzték volna arról, hogy a „svájci csoport”, Szőnyiek trockisták, ellenségek, tehát vallhat rájuk.

Miközben Field még azon vívódott, hogy nem eszközként használják-e fel, Szőnyit már az előző nap folyamán, május 16-án őrizetbe vették, s éppen ez a dolgok „logikája”. Egyáltalán nem Field vallomása alapján. Szőnyi fő kihallgatója, Janikovszky Béla sem tudott „arról, hogy Szőnyi őrizetbe vétele milyen bizonyítékok alapján történt. Később [...] hallottam, hogy Noel H. Field tett vallomást arról, hogy [Szőnyi] az amerikai titkosszolgálat beszervezett ügynöke, és mint ilyen, feladattal küldték Magyarországra [...]. Én ezt a vallomást nem láttam, erről Szűcs Ernő beszélt.”⁸¹

Field megtörésében egy bravúros államvédelmi játszma is kiemelt szerepet játszott. A mellé telepített fogdaügynök, Cseresnyés Sándor rávette, hogy írjon egy levelet a budapesti amerikai követnek amelynek kijuttatásában felajánlotta a segítségét, de az természetesen fogva tartóinak kezébe került.

SZABADULÁS

Az amerikai szuperkém szelleme 1949 szeptemberében ott lebegett a Magdolna utcai Vasasszékház nagytermében, amikor a Fővárosi Népbíróság Rajk László és társai bűnyügét tárgyalta, de testi valójában egyszer sem jelent meg a tárgyaláson, ahogy a mellékperekben sem, holt azok már a nyilvánosság teljes kizárásával zajlottak. Letartóztatásának pusztá ténye is a leghigorúbb államtitoknak számított.

76 Uo. 1956. június 13-i jelentés.

77 MOL M-KS 276. f. 62/6. 6. e., illetve 62/59. 6. e.

78 Field anyanyelve mellett tudott németül, franciául, valamit oroszul is. Kihallgatóival németül érintkezett, ahogy az itt tárgyalt feljegyzését is németül írta, de annak csak magyar fordítása maradt fenn.

79 Fieldnek ekkor a Csehszlovákiából „átadott” Gejza Pavlíkra kellett volna vallania.

80 TH V-142 755/4. A következő idézet ugyaninnen.

81 TH V-142 675/1. Janikovszky Béla vallomása, 1954. augusztus 24.

A „csendes amerikai” azonban elég gyorsan átlátott vallatóinak mesterkedésein. Így történt ez 1954-ben, a felülvizsgálatok során is, amikor Fieldet újra elővették. Ezek már nem eleve hamis vallomások kikényszerítésére irányultak, hanem – bizonyos, esetenként nagyon szűk korlátok között – az „igazságot” kívánták felderíteni. Maga Field írta erről 1954. augusztus 4-én kihallgatójának: „Da ich mich über die im Jahre 1949 angewandten Verhörmethode[n] mehrmals beklagt habe, so möchte ich hier ausdrücklich betonen, daß die neuen Verhöre zu den alten in erfreulichen Kontrast stehen und daß alle bisherigen Protokolle von mustergültigen Objektivität sind. Auch hat man mir Gelegenheit gegeben, in einer Reihe von eigenhändigen autobiographischen Aussagen Ergänzungen niederzuschreiben, die ich für das Verständnis meines Falls für wichtig erachte, man hat mir die Versicherung gegeben, daß diese Aussagen (zusammen mit meinem Brief an die Partei) einen Teil des permanenten Archivs über meinen Fall bilden werden.”⁸²

Ugyanakkor Field is szóvá tette: az 1949-hez képest megváltozott kihallgatási módszerek mit sem változtatnak azon a tényen, hogy ezek célja változatlanul egy már meglévő koncepció igazolása, alátámasztása: „Im Verlauf der Verhöre sind aber – besonders in der letzten Zeit – eine Anzahl von Bemerkungen gefallen (ich verweise als letztes Beispiel auf die heutige Behauptung, OSS und USC sein eigentlich dasselbe), die mir immer deutlicher klargemacht haben, daß – wenn auch die *Methoden* von 1949 verurteilt werden – doch alle wesentlichen und grundsätzlichen *Resultate* dieser Methoden voll und ganz bestätigt werden sollen und daß daran prinzipiell nicht zu rütteln ist. Alle meine Aussagen werden damit entwertet und virtuell zu schamlosen Lügen erklärt. Dadurch werden von meinem Standpunkt aus, die weiteren Verhöre sinnlos.”⁸³

Field is eljutott végül az „üzenetig”: „Ich bin selbstverständlich nach wie vor bereit, auf alle Fragen Antwort zu geben. Ich bin aber ebenso bereit, wenn die Behörden damit einverstanden sind, auf weitere Verhöre zu verzichten, und das Urteil über meinem Fall der Geschichte anzuvertrauen. Denn auch mit meinem Tod wird mein Fall noch nicht endgültig erledigt sein. Die Zeit wird kommen, sei es in 10 oder 20 oder mehr Jahren, da man auf Grund von neuem Materiel mein hiesiges Archiv (besonders meinen Brief und meine eigenhändigen Aussagen – die sogenannten »Romane«) mit neuen Augen ansehen werde. Dann wird man des längst verstorbenen Kommunisten in ganz anderer Weise gedenken.”⁸⁴

82 TH V-142 755/1. A következő idézetek ugyaninnen. „Miatán többször panaszt tettem az 1949-es kihallgatási módszerek ellen, most határozottan hangsúlyoznom kell, hogy a mostani kihallgatások éles ellentétben állnak az akkoriakkal, s az eddig felvett jegyzőkönyvek példás objektivitásról tanúskodnak. Arra is lehetőséget kaptam, hogy önéletrajzi vallomások sorozatával olyan kiegészítéseket írhattak le, amelyeket ügyem megítélése szempontjából fontosnak tartok. Biztosítottak arról, hogy ezek a vallomások (beleértve a párthoz – nevezetesen az SZKP-hez – frott leveleket) az ügyemről szóló permanens archívum részét fogják képezni.”

83 „A kihallgatások során azonban – különösen az utóbbi időben – számos olyan megjegyzés hangzott el (csak utalnék arra, ami ma hangzott el, hogy az OSS és az USC alapvetően azonos szervezet), amelyek egyre inkább nyilvánvalóvá tették, hogy – bár elítélik az 1949-es módszereket – a cél e módszerek lényegi és alapvető eredményeinek a teljes igazolása, ezek érinthetetlenek maradtak. Mindez leértékeli és virtuálisan szemérmetlen hazugsággá nyilvánítja valamennyi vallomásumat. Így számomra értelmetlen minden további kihallgatás.”

84 „Hajlandó vagyok továbbra is minden kérdésre választ adni. Hasonlóan kész vagyok azonban arra is, ha a hatóságok ezzel egyetértenek, hogy lemondjak a további kihallgatásokról, és ügyem megítélését a történelemre bízom. Ez az ügy halálommal sem fog végleg lezárulni. Eljő majd az idő, lehet, hogy tíz vagy húsz év múlva, vagy még később, amikor az új anyagok alapján itteni archívumomat (különösen a leveleket és saját kezűleg írt val-

Bő két év leforgása alatt három amerikai állampolgár, három Field tűnt el a vasfüggöny mögött, illetve négy: a negyedik, Erica, egy amerikai állampolgár felesége. „Talán sohasem értesültünk volna sorsukról – emlékezett vissza a CIA már nyugalmába vonult főnöke, Allen W. Dulles –, ha nem állt volna át hozzánk 1954-ben Józef Swiatło, a lengyel titkosszolgálat tisztje.”⁸⁵

Swiatło vezérőrnagy 1953 decemberében a lengyel párt első titkára megbízásából utazott Erich Mielke Stasi-főnökhöz Berlinbe, ahol egyszerűen átsétált a nyitott határon. A 10. osztály (párton belüli elhárítás) helyettes vezetőjeként sok titok tudója volt, közel egy évig nem szólalt meg, illetve csak szűk körben és titokban, majd „1954. szeptember 28-án a Szabad Európa Rádió lengyel szekciója műsorára tűzte Józef Swiatło beszámolósorozatát, [...] tízezerrek hallgatták [Lengyelországban] az adást”⁸⁶. Nyolcvan adásból állt a sorozat.

A rádióadások szerkesztett változata ugyanazt állította, mint Dulles. Swiatło beszámolt arról, miként fogták le Hermann Fieldet, és hogy hol tartották fogva. Hermannon keresztül akadtak Noel és Herta nyomára Budapesten, végül Vorkutából Erika Wallach is előkerült.⁸⁷ Mindez azonban jóval több, mint egy „kémtörténet”, vagy – inkább az – egy család tragédiája.

Rákosi miközben öt és fél évvel Field letartóztatása után, 1954 őszén szovjet „gyógykezelése” alatt éppen döntő támadását indította meg Nagy Imre ellen, „betegágyánál” fogadta a magából kikelt Bolesław Bierutot. A lengyel pártvezér tájékoztatta magyar kollégáját Swiatło átállásáról, aki nem elég, hogy magával vitte a lengyel felderítés teljes anyagát, hanem „közölte az amerikaiakkal, hogy Lengyelországban van öt éve fogságban az a Hermann Field nevű kémgyanús [egyén], akit az amerikai kormány ismételt diplomáciai jegyzékben követelt a lengyelektől, de akire vonatkozóan mindig azt a választ kapta, hogy nincs náluk”⁸⁸. Rákosi nem értette Bierut idegességét, félelmét az amerikai sajtótól, de biztos volt abban, a lengyel kolléga egyenesen Fieldék miatt utazott Moszkvába. A lengyel első titkár szerint ki kell engedni Hermann Fieldet, aki azonban „szabadulása utáni magatartását – vagyis, hogy mit pakol ki – attól teszi függővé, hogy engedjék szabadon, és adjanak teljes rehabilitációt Noel Fieldnek, fivérének.” Rákosi próbálta ugyan megnyugtatni Bierutot, mondván: minden szenzáció három napig tart, de megígérte, hogy még aznap intézkedik. S valóban, Noel Fieldet Budapesten 1954. november 17-én szabadlábra helyezték.⁸⁹

lomásaimat – amit Önök »regényeknek« neveznek) más szemmel olvassák. Majd akkor egészen más módon emlékeznek meg a magamfajta, már rég halott kommunistáról.”

85 *Der lautlose Krieg, 39 berühmte Spionagefälle ausgewählt und kommentiert von Allen W. Dulles, langjähriger Chef des amerikanischen Geheimdienstes.* München, 1968, Nymphenburger Verlagshandlung, 327. o. (A továbbiakban *Der lautlose Krieg...*)

86 Andrzej Paczkowski: *Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989.* Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 197–198. o.

87 *Der lautlose Krieg...* 327. o.

88 Rákosi: i. m. 2. kötet. 971–972. o. A következő idézet ugyaninnen.

89 A Field-ügy felülvizsgálatát már 1954. június 15-én megkezdték. TH V–142 755/4. 1956. június 13-i jelentés.

STANDEISKY ÉVA

ÉRTELMISÉGI ANTISZEMITIZMUS A KORAI KÁDÁR-KORSZAKBAN

A szokásos mocskolódó hangnemben, teljesen általánosító módon szidják a zsidókat.

(Egy lakáslehallgatási jegyzőkönyvet készítő belügyes megjegyzése, 1961. március 4.)

A nyílt politikai antiszemitizmusnak a létező szocializmus évtizedeiben nem volt tere. A mindennapok antiszemitizmusát, az otthoni, egyetemi, kocsmai, futball-lelátói zsidózást sem igen gátolták: a hatalom számára az tűnt ésszerűbbnek, ha egyszerűen tudomást sem vesz róla.

Ez a tanulmány a zsidóellenesség vizsgálatát az 1957–1963 közötti időszakra és a népi írók köréhez tartozó értelmiségiek néhány jobboldali csoportjára szűkíti, s – a jelzett időbeli és tematikus határon belül – a nagy társadalmi változásokat túlélő antiszemita beidegződéseket, valamint a napi politikához kapcsolódó zsidóellenesség megjelenési formáit mutatja be.

A források szűkösek és nehezen hozzáférhetők. A jövőben még előkerülhetnek olyan iratok, amelyek alapján tovább árnyalható a népiek, illetve a népiek vonzaskörébe tartozó értelmiségiek szocializmuskori antiszemitizmusáról rajzolt, ma még szükségszerűen vázlatos kép. Ezért is vegyes műfajú ez az írás: a dokumentumközlés és a forráselemzés keveréke.

Nem tudunk arról, hogy külön titkosszolgálati feladat lett volna az antiszemita megnyilvánulások figyelése: ezek elszórtan, szinte véletlenszerűen fordulnak elő a Történeti Hivatalban található lehallgatási dossziékban, ügynökjelentésekben. Kevesen voltak a politikai nyomozó szervek munkatársai között olyanok, akik tudatosan figyeltek a zsidóellenességre. E keveseknek vagy ellenszenves volt az antiszemitizmus, vagy éppen ellenkezőleg: maguk is antiszemiták voltak. Közéjük sorolhatók azok a lehallgatással foglalkozó belügyesek, akik szorgalmasan lejegyezték a magnószalagokról az antiszemita beszédrészeket. E forrásokból viszonylag hitelt érdemlő módon lehet rekonstruálni a tovább élő értelmiségi antiszemitizmus meglétét.

A legelső szinten keletkezett dokumentumok, a titkosszolgálati technika eszközeivel „megörökített” beszélgetések, az ügynökjelentések a válogatás előtti állapotot tükrözik: kevésbé manipuláltak, mint a belügyes összefoglaló jelentések vagy a politikai testületek számára készített előterjesztések. Az ügynökjelentésekben idézett antiszemita kijelentések valódisága esetenként kétes: ha azonban több ügynök egymástól függetlenül hivatkozik ugyanarra a zsidóellenes kijelentésre, nemigen kételkedhetünk elhangzásában. Elvileg nem zárható ki, hogy az ügynököt vagy „tartó tisztjét” bosszú és rosszindulat készítette arra, hogy antiszemitizmussal kompromittálja megfigyeltjét. Erre azonban a „szervek” is gondoltak, s igyekeztek munkatársaikat ellenőrizni (például lehallgatták az ügynök és tisztje közötti beszélgetést, és egybevetették azt az írásos jelentéssel).

Zsidóellenes érzelmű jelentgetők főleg a népi írók körül sündörgő titkosszolgálati ügynökök között voltak, akik a rendelkezésükre álló véleménybefolyásoló eszközt, a besúgást, saját zsidóellenes nézeteik rejtett népszerűsítésére igyekeztek felhasználni, ezért olykor eltúlozták, feltupírozták a vizsgált személyek antiszemita kijelentéseit, vagy felnagyították zsidó származású megfigyeltjeik negatív tulajdonságait.

A népi írói eszme körhöz tartozó heterogén értelmiségi tábor jobbszárnyát 1945 óta figyelt a politikai rendőrség: ők voltak azok, akiket leginkább megérintett a fasizmus, s nem egy közülük a második világháború éveiben a magyar szélsőjobb uszítói közé került. Azokat sem kerülte el a „szervek” figyelme, akiket a kommunisták „reakciósnak” minősítettek, ami számos esetben csak azt jelentette, hogy az ellenségnek tekintettek helyeselték a polgári demokráciát, és nem egy közülük antiszemita érzelmű volt.

A Történeti Hivatalban eddig feltárt iratokban nincs nyoma annak, hogy a legismertebb népieket – Illyés Gyulát, Németh Lászlót, Veres Pétert – figyelte volna a titkosszolgálat. Főként azokról a népiekről vagy a népiek eszmerendszeréhez „jobbról” kapcsolódó volt közéleti szereplőkről gyűjtöttek a Belügyminisztériumban adatokat, akik már 1956 előtt is a periférián voltak (a volt koalíciós pártok tisztségviselői, magyar közösségi tagok stb.). A tanulmány zömében anonim szereplői többnyire a Nemzeti Parasztpárt és a Független Kisgazdapárt mérsekelten, illetve vehemensen kommunistaellenes szárnyához tartoztak.

TÚLÉLŐ ZSIDÓELLENES SZTEREOTÍPIÁK

Én antiszemita vagyok, de vannak zsidó barátaim.

(Lakáslehallgatási jegyzőkönyvrészlet, 1960. március 17.)

Komoróczy Géza másodlagos antiszemitizmusoknak nevezi a holokauszot utáni zsidóellenes megnyilvánulásokat: az azt megelőző időszak politikai antiszemitizmusáról mint „kedélyes, úri zsidózásról” ír.¹ A XX. század második felének Magyarországon többnyire lefojtottan élt tovább az antiszemitizmus. Az úri zsidózás a zsidók millióinak meggyilkolása után rossz irányú alakváltozáson ment keresztül: a zsidók veszteségeit lekicsinylők, az Auschwitzot trivialisáló büntudattól sem mentes érzelmi szovjet- és kommunistaellenes indulatokkal ötvöződtek. Ez a rossz egyneműsítését eredményező, amalgám antiszemitizmus mind a szocializmus évtizedeiben, mint a rendszerváltozás után mérgezte, mérgezi a közéletet.

A SZÁRMAZÁS

Az 1956-os forradalmat közvetlenül követő években a tovább élő zsidóellenes előítéletek a társas érintkezésben leggyakrabban talán az eredet kérdésének feszegetésekor bukkantak a felszínre: a származás firtatása a legtöbb esetben a meglévő zsidóellenesség következményeként, megnyilvánulási formájaként értelmezhető.

A származás gyakori téma volt a népiek és a hozzájuk kapcsolódó értelmiségiek körében. Nyilván a többi értelmiségi csoporthoz tartozókat is érdekelte az eredet és a másság kérdése, a népi írók ideológiája azonban a magyar származásuk primátusára épült, s antikapitalizmusukhoz zsidóellenesség társult. Szocialista (a társadalmi egyenlőtlenségeket felszámolni kívá-

1 Komoróczy Géza: Másodlagos antiszemitizmusok. In uő: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe*. Budapest, 2000, Osiris, 103–136. o.

nó) és egyben nemzeti célkitűzéseik megvalósulásának legfőbb akadályát az idegen eredetű népességcsoportokban látták, mindenekelőtt a svábokban és a zsidókban.

A háborúban a zsidóság túlnyomó többségét elpusztították, 1945 után a magyarországi németiség nagy hányadát kitelepítették: a velük kapcsolatos korábbi problémák látszólag okafogyottá váltak. A földreformmal a népiek legfőbb gazdasági követelése is megvalósult. A népi ideológia hívei egyetértettek a „kizsákmányoló” kapitalizmus fokozatos felszámolásával. Igaz, ők a sztálini típusú szocializmus helyett korlátozott magántulajdonon és szövetkezeteken alapuló vegyes típusú gazdaságokat láttak volna szívesen. A rendszer vonzerejét tovább csökkentette szemükben, hogy az új irányítók között számos zsidó származású is volt. A szellemi életben vetélytársaknak látták a (némi eufemizmussal polgárinak nevezett) zsidó származásúakat. A marxista–leninista ideológia szerint a paraszti származású népiek pedigréje jobb volt a polgári eredetű, nemegyszer zsidó származású kommunistákénál, akik állandó büntudatot éreztek „rossz” osztályszármazásuk miatt. A zsidó származásúakról környezetük számon tartotta, honnan jöttek, s különösen a náci faji ideológia magyar változatától érintettek voltak velük szemben könyörtelenek: pozitívumaikat az eszme, a rendszer követésével, tévedéseiket, hibáikat, esetleges bűneiket pedig nem egyéni tulajdonságaikkal, hanem faji alapon, származásukkal magyarázták. Ez a beállítottságuk nem változott a korai Kádár-korszakban sem.

Az alábbi dokumentumrészlet egy telefonlehallgatási jegyzőkönyvből való. Nem csupán arra példa, hogy a származás mennyire központi témája volt a magánérintkezéseknek, hanem arra is rávilágít, hogy a népi ideológiának elkötelezett értelmiségieket – sok más magyarországi lakoshoz hasonlóan – foglalkoztatta a kisebbségi sorban élő magyarok sorsa, s nem értettek egyet azokkal, akik a szocialista tábor közös érdekeire hivatkozva szemet hunytak a diszkrimináció, a jogtiprás felett.

A hívó (K) Erdélyből érkezett, a hívott budapesti (T).

„T: Nagyon nehéz volt jönni?

K: Nagyon. [...]

T: Ez az Orbán, ez hová való? Kitűnő vívó.

K: (Nem tudja pontosan, úgy tudja, hogy váradi.)

T: Magyar lányok ezek?

K: Ja, Orbán Olga, ...az kolozsvári, magyar lány, persze. Az bizony.

T: És zsidó lányok?

K: Nem.

T: Nem?!

K: Nem.

T: Hogy nem merik itt azt írni, hogy romániai magyar! Legalább írják. Mintha az egy olyan borzasztó nagy botrány lenne.

K: Igen, persze.

T: És a Balázs Jolán?

K: Az is magyar.

T: Otthon magyarul beszél? Magyar az anyanyelve?

K: Az, persze.

T: És Jolana Balas.

K: Az, az. Hát az semmi. Van egy fiatal hegedűművész. Ruha István.

T: Ruha?

K: Az, igen. Az is kolozsvári. Magyar gyerek. Hát most nyert kint Párizsban második díjat. [...]

T: És itt senki meg sem említi.

K: Stefan Ruha. Kolozsváron is így van kiplakátózva. Stefan Ruha.

T: És ő magyarnak érzi magát?

K: Hát hogyné!

T: Istenem! Kinek a gyereke?

K: Azt hiszem, egy kicsi cigány vér is van benne.

T: Az nem baj, Cziffráékban is van. Cziffra Gyurka. Az a világon az egyik legkitűnőbb zongorista. Cigány gyerek... Hát istenem, istenem. Mennyi sok minden van.”²

Vajon a fenti beszélgetés résztvevői ugyanígy felháborodtak volna akkor is, ha külföldön magyarként szerepel a plakátokon egy magyarországi kisebbséghez tartozó sportoló vagy előadóművész? Ugyanakkor a cigány származást mintha „megbocsáthatóbbnak”, elnézhetőbbnek tekintették volna, mint a zsidó eredetet. A zsidók szerintük – ellentétben a cigányokkal – sohasem lesznek magyarok: asszimilációjuk felszínes.

Az antiszemitaék egyéni tragédiaként élik meg, ha leszármazottjaik zsidó származásúakkal kerülnek közeli kapcsolatba. „Abba még csak bele lehetne nyugodni – írja egy apa menyjeltjéről házasulandó fiának szóló levelében –, hogy elvált asszony, és abból a házasságából gyereke is van. Ez elsősorban a Te dolgod, de az már a miénk is, hogy ilyen gyerek bekerül a családba. Félzsidó unokát még mostohaként sem vállalhatunk. [...] a zsidóság csak másodszorban vallás, elsősorban fajta, mégpedig nagyon erős fajta, mely általában a fél- és negyedvérben is uralkodik. Tudhattad, hogy mi a viszonyunk a zsidósághoz”³.

A zsidóellenes érzelműek figyeltek arra, hogy baráti körükbe véletlenül se kerüljenek be zsidók. Részlet egy telefonbeszélgetésből:

„T: A Nagy Laci azt mondja, hogy Moldova György nagyon tehetséges.

M: Az, az.

T: És a Csurka is.

M: Igen.

T: És a [Kamondy] Tóth Laci?

M: Tehetséges.

T: Magyar emberek?

M: Igen.

T: Mondja, a Rákos [Sándor] tehetséges?

M: Persze, hát persze.

T: És az is magyar gyerek, nem?

M: Igen, igen.”⁴

„Mióta tudom – hangzott el egy baráti összejövetelen –, hogy Kaffka Margit sógora [a zsidó] Balázs Béla volt, azóta nem akarok többet élni Magyarországon”, ezt az ő „becsületes magyar gyomra” nem tudja bevenni, „összeomlott benne egy világ”. Adynak van egy „rettentes”, „borzalmas” műve, a *Margitta élni akar*, mely szerint „csak akkor lesz Magyarországon élet, ha a zsidókból és a keresztényekből születik meg az új nemzet”. József Attila élettársa „is egy borzalmas zsidó nő volt”.⁵

2 Történeti Hivatal (a továbbiakban TH) O-11 803/13. A felvétel ideje: 1959. július 16. 23 óra 20 perc. Leírás: 1959. július 18. BM II/10-a alosztály.

3 A szervek felbontották, lefényképezték, lemásolták megfigyeltjeik leveleit: a közölt részlet egy ilyenből való. TH V-147 275/5. A levél kelte: 1961. szeptember 21.

4 TH O-11 803/1. 1959. április 17-i jegyzőkönyv (a továbbiakban jkv.).

5 TH O-11 803/8. 1959. december 20-i jkv.

Az antiszemita türelmetlenek, értetlenek a más nézetet vallókkal szemben. Ésszerű magyarázat helyett hajlamosak mindent a származás negatív következményeire visszavezetni. Egy népi értelmiségi baráti összejövetelen társalgási téma volt az a velük egy táborban lévő zeneszerző, akinek megoszlott a véleménye az általuk nagyra tartott népiekről. Azzal magyarázták a zeneszerző antipátiáját, hogy az illető félzsidó, a felesége pedig „egészen az”. Felháborodva emlegették, hogy utálja Féját, és „gatyás csöcseléknek” nevezte Veres Pétereket.⁶ Egy másik „poloska”-jegyzőkönyvből az derül ki, hogy a társaság egyik tagja csak azért nem megy el az ajánlott kiállításra, mert a festő zsidó, ami még a társaság filoszemitizmussal egyáltalán nem vádolható többi tagját is megdöbbsenti.⁷

Az antiszemita uniformizálják zsidó származású embertársaikat. Egyéni tulajdonságaikat csak akkor hajlandók méltányolni, ha azok saját érvrendszerüket igazolják. A lakáslehallgatás kárvallottjai, a népi eszmekörnek elkötelezett értelmiségiek egy magas intellektusú, Rákosi alatt törvénytelenül elítélt férfit, egy „kulturális zsidó embert”, azért becsültek, mert „egy zsidót sem tart tisztességesnek”.⁸

„Van egy-két rendes zsidó, csak nem szabad megkapargatni”; X. Y. „rendes kultúrzsido volt” – olvassuk másutt.⁹

A zsidó származás felemlgetése olykor politikai jellegű ellenszenv megfogalmazására szolgált: ebből következően a zsidónak bélyegzetek sokszor nem is voltak zsidó eredetűek. Kállai Gyulát, a keménykezű ideológust és kultúrpolitikust például valaki a népi értelmiségi társaságból „tipikus gyűrött szájú zsidónak” nevezte, Jóború Magdáról pedig, aki 1958-ig oktatási miniszterhelyettes volt, majd az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója lett, feltételezett eredeti neve miatt (Gutwein) vélték, hogy zsidó.¹⁰ Köpeczi Bélát, a kiadói főigazgatót is zsidónak nézték, bár az ő esetében meginogtak a róla vitatkozók: „a református kollégiumban volt Kolozsváron”, „lehet, hogy csak rossz tanácsadói miatt keletkezik róla ez a benyomás”.¹¹

Az antiszemita hajlanak arra, hogy saját zsidóellenes kijelentéseiket zsidó származásúak „zsidózásával” mentegessék. „Én is járok zsidók közé – adja vissza a népiek társaságához tartozó férfi szavait a „poloska”-jegyzőkönyv –, hogy ők hogy zsidóznak, [...] a zsidókat úgy szidják, [...] bezzeg ha én mondok egy közömbös mondatot [sic!], abban a pillanatban én már egy antiszemita fasiszta vagyok. És én a zsidók előtt védem a zsidókat”¹². S megint csak nem jut eszükbe: ők felhánytorgatnák-e a származást akkor, ha nem zsidó származású magyarok szapulnának nem zsidó származású magyarokat?

A nem zsidók és a zsidók közötti munkahelyi érintkezés antiszemita interpretációja a következő lakáslehallgatási jegyzőkönyvrészlet, amelyben a társalgási téma a „zsidó barát”.

„Egyik biboldó [értsd: zsidó – S. É.] cégnél dolgozunk be feketén mind a ketten. [Mondom neki] én rettenetes, kemény, becsületes reakciós vagyok. Azt mondja: én pedig kommunista. Mondom a biboldó nőnek, hogy milyen piszok vagy, hogy te is feketén dolgozol. Ő csak gya-korol. [...] voltak Moszkvában, kérdezem: megnézted a dőgházat [vagyis a Lenin-mauzóleumot – S. É.]? Nem sértődött meg, de megdöbbsent. Te, én miket mondok a biboldónak, azt te nem hinnéd! [...]”¹³

6 TH O-11 803/16. 1961. április 20-i jkv.

7 TH O-11 803/15. 1959. december 8-i jkv.

8 TH O-11 803/8. 1959. december 20-i jkv.

9 TH O-11 803/2. 1960. március 2-i jkv.

10 TH O-11 803/8. 1959. december 17-i telefonlehallgatási jkv.

11 TH O-11 803/9. 1960. november 18-i telefonlehallgatási jkv.

12 TH O-11 803/8. 1959. december 20.

A népiek ideológiájához vonzódó antiszemita olykor a nyugati polgári irodalom iránti vonzalmat is ellenszenves zsidó tulajdonságnak tekinti. Vélekedésében a magyar irodalom féltése is benne rejlik, de az erősebb versenytárrsal szembeni kisebbségi érzés is munkálkodik mögötte. Az alábbi idézet egy a népiekhez vonzódó titkosügynök jelentéséből való, aki beszámolójában nem rejti véka alá a sznob zsidó értelmiségekkel szembeni ellenszenvét. „Az egész kör [itt egy kiadókban, könyvtárakban dolgozó baráti társaság tagjainak névsora következik] életfelfogására jellemző a freudizmus határtalan, szolgálai átvétele, utáncsámcsogása. Az egész életet freudi alapon nézik, mindenütt komplexumokat [sic!] keresnek, minden emberi kapcsolatot Freud szemével néznek. Magatartásukat mélyen tudományosnak tartják, azt pedig, aki nem fogadja el Freudot – primitívnek. Nincs kapcsolatuk a hazával. [X. Y. és Y. Z.] például elmondta, hogy ők bárhol jól éreznék magukat, jól megélnének. [Y. Z.] azért nem disszidált, mert nem akart patkány módra távozni. Nem szereti a magyar népet, ocsmánynak tartja az embereket – elsősorban a zsidóüldözés miatt.

Jellemző erre a körre, kit szeretnek az irodalomból: Thomas Mann, Sartre, Dürrenmatt, Kafka a bálványuk, a mai magyar irodalomból csak Benjámin [László], Németh László, Illyés Gyula számít embernek. Mérheterlenül sznobok: áradozva beszélnek olyan művészekről, írókról, akik problematikusak vagy ellenségnek értelmezhetőek.”¹⁴

A „ZSIDÓ TÚLSÚLY”

„Itt nincs más, mint amit a zsidó akar [...]. Próbálj ellenszegülni, rögtön piszkos fasiszta vagy [...] a párt tele van zsidókkal, a népiek széthúzása is a zsidóknak kedvez [...] csak röhögnek [...] én nem kívánom senkinek a halálát, de hogyha itt nem volna Magyarországon zsidó [...], egészen más lenne. Szörnyű, szörnyű ez a helyzet” – keseregnek a lehallgatott értelmiségiek.¹⁵

Mint 1945 előtt, 1945 (és 1956) után is sokan úgy vélték: minden baj oka, hogy a döntéshozatalban a zsidók befolyása érvényesül. A második világháború előtti évtizedekben gazdasági és kulturális „zsidóuralomról” beszéltek, a század második felében a politikai vezetés „elzsidósodását” tartották veszélyesnek. A szocialista érában különösen azok fájlalták a zsidó eredetűek jelenlétét a közéletben, akik úgy vélték, hogy miattuk az ő érvényesülési lehetőségeik korlátozódnak.

A rivalizálók mellett voltak megrögzött rendszerellenesek, akik a „zsidókkal lepaktáló” népi értelmiségieket is elítélték. „A népieknek csak három-négy évük volt az érvényesülésre [...], ha nem így alakul, vezetői lehetnek volna a magyar kulturális életnek” – idézte egyikük véleményét a titkosügynök.¹⁶ (A megfigyelt talán az 1945-öt követő koalíciós évekre gondolt.) „A baloldaliság nem szocializmus, hanem filoszemitizmus” – határozta el magát egy jobboldali parasztpárti politikus.¹⁷

A lehallgatott társaság két tagja az alábbiakban sziglieti alkotóházbeli élményeiről számolt be. Kiindulópontjuk, mint már annyiszor, kesergés afölött, hogy elzsidósodott a közélet („tizennégy év alatt egy zsidó társadalom keletkezett”), a kulturális élet zsidó irányítói nem engedik érvényesülni Sinka Istvánt. Az alkotóházban lévők túlnyomó többsége szerintük zsi-

13 TH O-11 803/8. 1960. január 28.

14 TH T-9738/1. 1961. augusztus 14-i ügynökjelentés. Figyeljünk fel az eufemizmusra: korabeli szóhasználatban „problematikus” az az író volt, aki „kompromittálta” magát a forradalom alatt, vagy nem szolgálta egyértelműen a rendszert, „ellenségek” azok voltak, akik 1956-ban meg akarták újítani a szocializmust.

15 TH O-11 803/8. 1960. január 3-i, illetve 28-i lehallgatási jkv.

16 TH O-11 803/9. 1960. november 18-i ügynökjelentés.

17 Uo.

dó („Karriert csináltak, majd revizionisták lettek, lebuktak, ide mentek, oda mentek, hősök”).

„L: Egymással csalják egymást. [...]

R: [...] hazajöttem [Szigligetről], és muszáj volt, hogy egy félórát mosdjak. [...] ezek a büdösök állandóan Illyést emlegették: Gyula így, Gyula úgy [...] Veresről [Veres Péterről] lekezelőleg beszéltek.”

A „zsidó” Horváth Zoltán könyvét (*Magyar századforduló. A második reformnemzedék története*) betiltották, a könyv végül 1961-ben jelent meg – folytatja szigligeti élményei mesélését az egyik lehallgatott –, de azért megkapta érte a honoráriumot, s a nyugdíja is magas. Az egyik lehallgatott szerint Nemes Nagy Ágnes, aki „szép, művelt, tehetséges, és nem is zsidó”, szidta Illyést, mert soha nem állt ki mellettük. Ezzel a társaság többi tagja is egyetértett: a kommunisták elszigetelik, felhasználják Illyést.¹⁸

A „zsidó térfoglalást” a lehallgatottak nem csupán Magyarországon feltételezték. Hitelt adtak például annak az értesülésnek, hogy a Szabad Európa Rádió vezetésében egyre több a „zsidó”. Beszélgetéseik vissza-visszatérő témája azonban a zsidóság állítólagos magyarországi hegemóniája volt.

„Fene ette volna meg – kesereg egy költő –, hogy így el tudott romlani az egész magyar életforma itt, ilyen kriminális módon tudjon a zsidó viláгурalmi törekvés előtérbe jutni [...]. Inkább dominál itt a zsidó szellem, mint Izraelben.”¹⁹

„Átnéztem az *Élet és Irodalom* legutóbbi számát – idézi megfigyeltjét a besúgó –, harminkét szerző közül huszonnyolc zsidó volt.”²⁰

„Az egész Földművelődésügyi Minisztérium és az agrárhálózat teljesen zsidó kezekben van [...], ami annyira idegen terület tőlük, ez fantasztikus. Ott lehet most sok pénzt keresni: téészesítés, kiküldetés, brosúraírás.”²¹

„A Szent István Társulat 80%-a kikeresztelkedett zsidó.” „Ha nem volna itt zsidóság, egész másképp állna Magyarország.” „Elzsidósodott az egész magyar közéletünk.”²² „Magyarországon minden vezető pozíciót [...] zsidók tartanak a kezükben, azért van az, hogy a kommunista rendszer itt szigorúbb, mint Csehszlovákiában vagy Lengyelországban” – vélekedett egy másik megfigyelt.²³

„Egyetlen aktív csoport van, mely céltudatos: a zsidóság, mely 1957. és 1958. évi alélt-ságából teljesen magához tért 1959-ben, s ma – idézi egy volt parasztpárti funkcionárius szavait az ügynök – biztosabban tartja pozícióit, mint bármikor Rákosi idejében; az OTP-ben az osztályvezetők 80%-a zsidó, a főkönyvelőknél legalább 50%, hol van ez az arány az országos arányhoz képest?”²⁴

Egy másik volt parasztpárti vezető még határozottabban fogalmaz: „Erdei Ferenc 1948-ban azzal vádolt, hogy fasiszta vagyok, pedig csak azt mondtam, hogy a gazdasági és kulturális vezető posztokon ne legyenek zsidók. [...] harcolok a jelenlegi viszonyok megjavításáért [...] a vezető helyeken számarányukat messze meghaladó mértékben vannak a zsidók. Ezt 1948-ban mondtam [...], azóta jelentősen romlott a helyzet.”²⁵

18 TH O-11 803/8. 1959. december 20-i lakáslehallgatási jkv.

19 Uo. 1959. december 30-i magnóleírás.

20 TH O-11 803/4. 1958. január 27-i ügynökjelentés.

21 TH O-11 803/9. 1960. szeptember 29-i lakáslehallgatási jkv.

22 Uo. 1960. november 18-i lakáslehallgatási jkv.

23 TH V-147 275/8. 1962. április 21-i ügynökjelentés.

24 TH O-11 803/5. 1960. május 10-i ügynökjelentés.

„Szeretjük népünket s benne magunkat, de nem gyűlöljük velünk élő más nemzetiségű polgártársainkat, s így a zsidókat sem. De vegyük egyszer már tudomásul ők is és mások is, akiket illet, hogy csak akkor láthatjuk őket szívesen, ha nem avatkoznak be túlságosan belügyeinkbe, és nem akarnak mindenáron vezetni bennünket” – fejtegeti az egyik parasztpárti politikus a titkosrendőrség által lefoglalt „Európai Konföderáció” című írásában.²⁶

Mintha mi sem történt volna a zsidósággal 1938 és 1945 között Magyarországon!

SZOVJETELLENESÉG

A népi értelmiség egy része meg volt győződve arról, hogy a zsidók kiszolgálják a mindenkori szovjet érdekeket, s e tévhitüket még az 1956-ot megelőző ellenzéki tevékenység és a forradalom tényei sem ingatták meg. A zsidókat „fűti a bosszú, a hatalomvágy, és nem számít, hogy hány magyar embert irtanak ki – jobb keze a ruszoknak, s ezt ki tudják a ruszok a világra felé játszani, hogy nem ők, hanem [...] a magyarosított zsidók csinálják” – vélekedik az egyik lehallgatott. „[...] ha innen kimennek a muszkák, akkor a zsidókat is el lehetne intézni [...]. Mennének azok maguktól is” – latolgatják a jövőt a titokban megfigyeltek.²⁷

A Magyar Közösség egyik volt tagja, akkor vállalati tisztviselő szavait így adja vissza az ügynök: „A megszálló hatalom minden időben az idegen vérű kisebbséget használja fel az elnyomásra, ez Magyarországon a zsidóság, amely gátlástalanul kiszolgálja a szovjet parancsokat. [...] Egy törvény van: aki félreállít, az a zsidó, akit félreállítanak, az a magyar. Így ér vényesül az elnyomó fékmentő politikája.”²⁸

KITELEPÍTÉSI ÓHAJ, HOLOKAUSZTRIVIALIZÁLÁS

H: Hát akkor nincs remény [...], ha ott is zsidó, itt is zsidó, mindenütt zsidó.

L: A fene egye meg őket.

H: Hát akkor nincs remény.

S: Ha odakerülünk majd, kirakjuk őket Palesztinába, majd mennek valahova...

H: [...] sokszor a magyar értelmiségi sem különb, mint a zsidó. Ott van nálunk [vidéken] két [zsidó] orvos [...], ők sokkal barátságosabbak, mint a nem zsidók.

L: Eljön az idő, amikor nem a zsidók fognak majd a minisztériumban, a külkereskedelemben ülni, hanem majd ezek a magyarok, akik most még nem mernek külföldről hazatérni.

H: Megérjük azt még?

L: Meg hát.²⁹

„Színházi, film-, pedagógus pályán is sok a zsidó. Az egyetlen megoldás – véli a népiek egyik prominense –, a zsidók nagy részét ki kell rakni innen, mint ahogy azt a románok és a csehek csinálták.”³⁰

„Kiadnám a rendeletet – olvassuk a megfigyelt parasztpárti politikus szavait idéző ügynökjelentésben –, hogy minden zsidó, aki még ivarképes, az menjen el az anyja kínjába, oda, ahova akar [...]. Okvetlenül közömbösíteni kell a zsidókat, megcsináljuk akkor is, ha megbukunk”³¹.

25 TH O-11 803/5. 1960. július 5-i ügynökjelentés.

26 TH O-11 803/5.

27 TH O-11 803/8. 1960. január 6-i telefonlehallgatási jkv.

28 TH O-11 803/25-a. 1962. április 5-i ügynökjelentés.

29 TH O-11 803/8. 1959. december 17-i telefonlehallgatási jkv.

30 TH O-11 803/16. 1961. március 11-i lakáslehallgatási jkv.

31 TH V-147 275/6. 1961. szeptember 29.

A társalgás témája Adolf Eichmann náci háborús bűnös elrablása és bíróság elé állítása: „G: A náci bűnök 15-16 év alatt elévültek. Szörnyű, hogy csak úgy elrabolnak embereket. Igaz, milliókat irtottak ki a drága jó zsidókból, százazreket ugye, hát nem lehet egy egyszerű apagyilkossághoz hasonlítani. [...] most majdnem mindegy, hogy mi az igazság, ezek a szegény zsidók rettenetesen odavannak, hogy mit csináltak velük...

S: Arról nem beszélnek, hogy a zsidók mit csináltak. [...] nem ok nélkül volt az, amit kaptak.

G: Soha nem marad abba, soha nem fogják abbahagyni [a nácik megbüntetését]. Ebben van valami ijesztő.

L: Hazugság a több százezer zsidó megölése...

G: Félek, hogy magyar nevek jöhetnek elő a perben: ki vacsorázott Eichmann úrral együtt Szilasbalháson [utalás lehet Németh Lászlóra], és ez valami rettenetes.

L: Ez a per olyan, mint egy bikaviadal, mint egy ünnepség.³²

REFLEXÍV ANTISZEMITIZMUS

A válaszoló antiszemitizmus a világszemléletté, magatartássá állandósult értelmiségi zsidóellenességnek a közéleti változásokat kommentáló válfaja. A reflexív antiszemitizmus aszerint formálódik, ahogyan a napi politika, a közélet alakul: a maga érvrendszerének kötöttségei között, fogalmi rendszerét a változó helyzethez igazítva reagál a mindennapi közéleti történésekre.

Az 1956 utáni változások ambivalens érzéseket váltottak ki a magukat a népi írói eszmékör elkötelezettjeinek tartó értelmiségiekben. Sajnálták Nagy Imrét, hiszen már 1953–1954-es politikájához is nagy reményeket fűztek: reformszocializmusa megfelelt a változások kezdetéhez fűzött elképzeléseiknek.

A szokásos bűnbakkereső mechanizmus szerint minden rosszért, így a forradalom bukásáért is a zsidók a felelősek. „Beszélgetéseinkben – írja parasztpárti értelmiségi beszélgetőpartneréről az ügynök – újra visszatérő momentum [...], a szinte már mániás szinten meglévő zsidókérdés. Véleménye szerint a zsidók az okai az ellenforradalom bukásának (6 forradalmat mond), mert a zsidók miatt nem tudott a Nagy Imre-kormány egységesen összefogni, és behívni az ENSZ-csapatokat. A Gomułka-forradalom azért sikerült, mert a lengyel kormányban nem voltak zsidók. [...] jelenleg Magyarországon csak azért játszanak operetteket, mert az operettek szerzői zsidók.”³³

1957 elején még úgy tűnt, hogy a kommunista párt elnézi a népiek részvételét a forradalomban, s a megtorlást csupán a renegát kommunistákra korlátozza: több író, újságíró letartóztatott, és megindították ellenük az eljárást. A hatalom gesztust tett a népiek felé: az év tavaszán Németh László és Szabó Lőrinc Kossuth-díjat kapott. Ősszel az írók többsége tanújelét adta kiegyezési szándékának: a kormány kívánalmának megfelelően tiltakoztak az ellen, hogy az ENSZ foglalkozzon a magyar forradalommal. Eközben súlyos ítéletekkel lezárult a „kis” és a „nagy” íróper (Molnár Zoltán, Fekete Gyula, Varga Domokos és Tóbiás Áron, illetve Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán és Tardos Tibor ellen). A „nagy” íróper valamennyi vádlottja zsidó származású volt.

Az értelmiségiek egymással is szemben álló különböző csoportjai, mindenekelőtt a népiek és a balosok (akik között sok volt a zsidó eredetű) egyre inkább csak az erős központi ha-

32 TH O–11 803/16. 1961. április 9-i lakáslehallgatási jkv.

33 TH V–147 275/8. 1962. április 21-i ügynökjelentés.

talom támogatásával érvényesülhettek. Kádárék visszafogták a balosokat: ez tetszett a népieknek; kioktatták a népi írókat, amit a balosok fogadtak meglepéssel. Ha a népiek úgy vélték, hogy a hatalom a balosokat támogatja, rezignáltnan állapították meg: „A zsidóság hangoskodása olaj az antiszemitizmus tüzére.”³⁴

1958 nyarán a népiek köréhez tartozó egyik értelmiségi így vélekedett a hatalmi perspektíváról: „Nem a kommunizmusnak lesz igaza, hanem valamiféle szocializmus fog kialakulni, de nem szovjet mintára. Úgy látja – jelenti megfigyeltjéről az ügynök –, hogy itt a zsidók most eléggé meg vannak szeppeelve. Kádár sikeresen harcol a korrupció ellen. Úgy látszik, hogy véget vetnek a zsidó virsafaftnak. Szellemileg azonban ezt nem tudják megcsinálni.”³⁵ A fenti vélekedésből az a megkövesedett előítélet körvonalazódik, hogy gazdasági bűncselekményeket csakis zsidók követnek el, ami ellen azonban még mindig könnyebb fellépni, mint a zsidók szellemi egyedurialma ellen.

A hatalmát egyre biztosabbnak érző párt- és állami vezetés 1958-tól már nem szorult rá a népi értelmiség lojalitására, sőt a nemzetközi kommunista trendet követve a revizionizmus elleni harc ürügyén a népi írókat is megfeddte: 1958 nyarán pártállásfoglalásban leplezte le ideológiai „kártevéseiket”. Ugyanakkor azt is érzékeltette, hogy a népiek fokozatosan újra elfoglalhatják a nekik szánt helyet az irodalmi életben.

Az ügynökök szorgalmasan beszámoltak arról, hogy megfigyeltjeik hogyan reagáltak a népi írókkal kapcsolatos pártállásfoglalás-tervezetre, illetve magára az állásfoglalásra. A népi értelmiségiek örültek annak, hogy a tervezethez képest a nyilvánosságra hozott pártdokumentumban a „népies”-t „népi”-re változtatták, de nehezményezték, hogy a polgáriak bírálata a megjelent szövegben mérséklődött: „A régi polgári-urbánus-zsidó irodalmi frontot elítélő kitételeket mind kihagyták. Úgy látszik, ennek a társaságnak még mindig döntő befolyása van a kultúrpolitikánkban” – idézi egyikük véleményét az ügynök.³⁶ „Attól, hogy lenyomják a népi íróknak a fejét, nem lesznek tehetségesebbek a zsidó írók” – idéz egy másik véleményt egy másik besúgó.³⁷

1959-ben a rendszer vezetői némileg „lazíthattak”: addigra „megbüntették” az „ellenforradalmat szító” revizionistákat (perek), kioktatták a nemzeti kommunizmussal szimpatizáló népieket (pártállásfoglalás a népi írókról). A pártközpontban az engedékenység módozatait fontolgatták. Sejtetni engedték, hogy az MSZMP esetleg megválíik a balos kommunistáktól (akik között sok zsidó származású volt), akik a feloszlott frószövetség pótlására összegereblyezett Irodalmi Tanácsot működtették, uralták a *Népszabadságot*, a párt központi napilapját és az *Élet és Irodalom* című hetilapot. Soraik megritkítása fejében Kádárék (ekkor még mindenekelőtt Kállai Gyula) azt szerették volna elérni, hogy a népiek segítsék az frószövetség újjászervezését.

A kultúrával foglalkozó pártvezetőkhez különféle belügyi csatornákon eljuthattak a népi írók kiegyezési szándékáról tanúskodó ügynöki jelentések. Például az az alább hosszan idézett, a megfigyelt társaság nézeteit jól összegezõ beszámoló, amelyben az egyik ügynök interpretációjában Féja Géza és barátai értékelték a rendszert.

Féjének szerint a „népi vita befejezettnek tekinthető. Aligha volt érdemes megcsinálni. A kommunisták ezzel a vitával elérték, hogy széles rétegek újra olvashatták a »népi« írók olyan egykori »harmadikutas« nézeteit, amelyekre már alig emlékezett valaki; szinte demonstrál-

34 TH O–11 803/10. 1958. március 5-i ügynökjelentés.

35 TH O–11 803/4. 1958. június 3-i ügynökjelentés.

36 TH O–11 803/10. 1958. augusztus 27-i jelentés.

37 TH O–11 803/2. 1958. november 26-i összefoglaló belügyi jelentés.

ták, hogy ezek (a megelőzően velük együttműködő írók) nem tekinthetők szövetségesnek, újból elhangzottak azok a tanok, amik különben nem jelenhettek volna meg, s amiket maguk az írók már túlhaladtak. Mire volt ez jó? Sem az íróknak, sem a Pártnak nem volt jó, de jó volt annak a polgári klikknek, mely igyekezett kiszorítani az igazi írókat az irodalmi életből, jó volt a fiatal irodalomároknak. De nagyon sokakat megzavart, elkésértett, sőt szembefordított a rendszerrel, elsősorban a »népi« írók híveit, köztük tehetséges fiatal írókat, akik a legteljesebb lelki meghasonlottságba kerültek (pl. Sánta [Ferenc], Szabó István, Moldova [György]). Mindezt most már az illetékesek is látják, s nagyon figyelemreméltó Szabolcsi Miklósnak a *Kortárs* legutóbbi számában megjelent hozzászólása, mely tiltakozik az ellen, hogy a »népi« vita alapot adjon az »urbánus« írók teljes elfogadására, túlértékelésére. [Szabolcsi Miklós: Megjegyzések a vitához. *Kortárs*, 1959. január, 97–102. o. – S. É.] Nagyon helyes ez a felismerés, csakhogy mikorra megjelent, akkorra már minden pozíciót elfoglaltak az urbánusok és híveik, s döntő befolyásuk van az egész irodalmi életre. Az sem számít, hogy sokkal inkább kompromittáltak, mint az általuk támadott »népi« írók. [...] Az igazság az, hogy a »népi« íróknak az egész ellenforradalomhoz semmi közük nem volt! Nem is tudtak róla, nem is sejtették, az a kommunisták belügye volt. A kommunista írók szinte féltékenyen vigyáztak, hogy ők maguk végezzék a szellemi előkészítés munkáját. Nyilván jóvá akarták tenni korábbi hibáikat, túlzásaikat (mármint a jóhiszeműek), a karrieristák pedig az általuk várt változást akarták újból kisajátítani és meglovagolni. Túllőttek a célon. S ezért történtek végzetes hibák, mert nem ismerték a magyar népet, és semmiféle tényleges kapcsolatuk nem volt a dolgozókkal. Őket, a népi írókat pedig, akik a néppel együtt éltek, és ismerték is azt, még a forradalom napjaiban sem kérdezték meg, nem vonták be! Miért akarják most a kommunisták mégis őket felelőssé tenni? Minden emberi együttérzése [tudniillik Féjának] Déryé és Háyé, de tény, hogy nekik döntő szerepük volt, ami mellett a »népi« íróké eltörpül, sőt ők igyekeztek menteni, ami menthető. Aczél miniszterhelyettes kilátásba helyezte, hogy a jövőre esedékes nyugdíj jogosultságát már az idén biztosítja számára [...]. Az irodalmi életünkben befolyásra szert tett »urbánus« irodalmi iránynak néha szinte határozottan cionista jellege van. Ezt [az] okos zsidók is látják, és veszélynek érzik. A közelmúltban a *Magyar Nemzet* egyik szerkesztőségi értekezletén egy X-né nevű okos (szintén zsidó) újságíró tette szavá a lap kultúrrovatának hitközségi jellegét [értsd: a rovatnál csak zsidó származásúak vannak – S. É.]. Nagyon jellemző a *Magyar Nemzet* január 20-i számában megjelent hírecske, mely arról számol be, hogy a Magyar Pen Club Mártírjaink címmel irodalmi estet rendez, amelyen Bölöni [György] Révész Béláról, Goda [Gábor] Karikás Frigyesről, Hatvany [Lajos] Szép Ernőről, Kellér Andor Szomoró Dezsőről emlékezik meg. A »mártírok« között csak egy van, aki valóban mártír, és aki nem zsidó (Karikás).³⁸

Az idézethez megjegyzések kíváncsoznak.

1. Az „urbánus” többértelmű szó. A „polgári” szinonimája: a nem népi és a nem kommunista írókat jelenti, de értelmezhető „zsidó”-nak is. Szabolcsi cikkében az első értelmezésben használja a szót, Féja szóhasználatában mindkét jelentés bennfoglaltatik.

2. Féja és barátai bagatellizálják a népieknek a forradalom előtti és alatt játszott szerepét. Igaz, a „fellázításban”, a társadalom fellázításában nem mentek olyan messzire, mint a náluk nagyobb mozgástérrel rendelkező „lázaszó” kommunista reformerek, de rokonszenveztek velük. Az olvasó már-már arra gyanakszik, hogy Féja szavai egyenesen a lehallgatókészüléknek,

38 TH O–11 803/10. 1959. január 28-i ügynökjelentés. Értékelésében Gál Ferenc rendőr főhadnagy ezt írja: „A jelentés semmi újat nem mond. Lényegileg annak az ismétlése, amit a 083-as vonalon [?] kapunk.”

vagyis a hatalomnak szólnak: mintha tudta volna, hogy a társaságot lehallgatják, s ily módon „üzent” Kádáréknak: ő és elvbarátai készek az együttműködésre...

3. Féja Géza azt szeretné, hogy az „ellenforradalomért” a kommunisták „vigyék el a balhét”, ami nem csupán igazságtalan, hanem erkölcsileg visszatetsző is. Déry és Háy ekkor éppen kilenc-, illetve hatéves börtönbüntetését töltötte a közeli szabadulás reménye nélkül, miközben a forradalom alatt a kommunista írókhoz csatlakozó, sőt radikalizmusban őket felülmúló Féja a „népi” írókról szóló 1958. évi pártállásfoglalásban csupán kollektív dorgálásban részesült. Féja, amikor elhatárolja magát az elítélt renegát kommunistáktól, mintegy megtagadja őket.

A megfigyelt értelmiségekről szóló belügyi iratokból az is kiolvasható, hogy a népi írók jobbszárnyához tartozók és barátaik közül 1959-től többen az alkalmazkodás, a beilleszkedés gondolatával foglalkoztak. Prominenseik növekvő idegeskedéssel észlelték, hogy egyre kevésbé van rájuk szükség, és a tőlük balra álló eszmetársaik foglalják el a szellemi életben azt a helyet, amelyet ők is szívesen birtokoltak volna.

A politikai nyomozó szervek vezetői 1957-ben még szívesen ültettek volna néhány népi írót is a vádlottak padjára, 1959-re azonban végképp meg kellett érteniük, hogy más a feladatuk: azt kell kipuhatolniuk, mi a véleményük a nem kommunistáknak, s köztük a népiekhez vonzódó értelmiségieknek a konszolidálódott hatalomról, milyen intézkedések szükségesek ahhoz, hogy a szemben állók esetleges egysége felbomoljon. Az ügynökök gyakran kapták azt az utasítást, hogy „folytassanak mélyebb beszélgetést” a „bennük bízó” népiekkel. „Próbálják tisztázni, hogy jelenleg milyen szervezethez tapasztható ezen a vonalon, kik a hangadók stb.”³⁹

A feladat „eredményes” végrehajtását dokumentálja a következő ügynökjelentés-részlet: „X-nél is nagy ellenszenvet tapasztaltam a zsidók térfoglalása tekintetében. Illyés Gyula szavait idézte, aki nemrégben Aczél Györgynek megmondta, hogy a zsidó fasizmus, úgy látszik, már nemcsak gazdasági téren, de az irodalom területén is teljes dühvel irtja a keresztény elemeket. X több ízben használta a zsidó fasizmus kifejezést, és elméletileg kimutatta, hogy az, amit a zsidók itt csinálnak, az a fasizmus minden ismervét magán viseli. De érthető, mert 1956. október után a munkásság felelősségérzete mellett nehezen állt át Kádár mellé, az értelmiség történelmi felelősséget érzett, és alig olvadt fel még benne a forradalmiság, ezzel szemben a zsidóság mint hazátlan, elvtelen, élvező réteg azonnal meglátta a lehetőséget, és beugrott a kínálózó vákuumba, elfoglalt minden vezető helyet. Hatalmas érv lesz egyszer ez a mi kezünkben, és ezer konkrét esetet lehet majd a Parlamentben és az újságokban felhozni, és végre egyszer letörni a zsidóságot.”⁴⁰

A fenti szélsőséges véleményt nem minden népi értelmiségi vallotta a magáénak. 1959-től a titkosszolgálat által megfigyelt népi értelmiségiek egyre inkább úgy vélték, hogy Kádár, aki Nagy Imréhez hasonlóan nem zsidó családból jött, egyre többet valósít meg kivégzett politikuskérdője számukra is rokonszenves elképzeléseiből. Ők is elégedetlenek voltak azonban azzal, hogy Kádár János közvetlen környezetében – vezetőtársai és tanácsadói között – többen zsidó származásúak voltak, akik a népi értelmiségiek szerint mindenkor a jó irányú (értsd: az általuk helyeselt) változások kerékkötői voltak.

1959-ben az egyik ügynök így adja vissza a népiek kommunistabarát szárnyához tartozó ismerősei beszélgetését: „A KB-ban egy olyan helyzet kezd kialakulni, mint 1955 végén és 1956-ban volt, komoly a szakadás a munkások és az értelmiségiek s főleg a zsidók között. [...]

39 TH O-11 803/10. 1958. február 11-i jelentés. Tárgy: hangulat. Vette: Engelhardt János ny. fhdgy.

40 TH O-11 803/5. 1959. június 4-i jelentés.

az MSZMP őszi kongresszusa csak azt a célt szolgálja, hogy a proletárdiktatúra igazi vonala érvényesüljön, s a zsidókat visszaszorítsák pozícióikból. [...] Kádáréknak látniuk kell, hogy a zsidóság ma már nem támogatja őket, hanem a kivárás politikáját folytatja. [...] a párt megbízottai és a népi írók között tárgyalások folynak, és próbálják arra rávenni a népi írókat, hogy kapcsolódjanak be aktívan az irodalmi életbe”⁴¹. Egy másik beszervezett már a „kedvező” eredményről számol be: a megfigyelt volt parasztpárti funkcionárius „örül, hogy a [pártkongresszuson] Kádár került fölülr, mert ő mégis nyugodt ember [...] a zsidók most csendesebbek, mint korábban voltak. Ezen méri le a jobbratolódást”⁴².

Úgy tűnik, a jelentésben a besúgók és a megfigyelték azonos véleményen vannak: az előbbieket a rendelkezésükre álló információk lehetőségét arra használják, hogy meggyőzzék a döntéshozókat arról, hogy határolják el magukat addigi támogatóiktól, s a megbízhatatlan, ingadozó zsidók helyett rájuk támaszkodjanak.

A népiek vonzaskörébe tartozó értelmiségieket bizakodással töltötte el, hogy az ország első embere, Kádár, nem zsidó, s Hruscsovnak sincs zsidóbarát híre. „Igaz-e, hogy Hruscsov antiszemita? Igaz-e, hogy Hruscsov úgy beszél a zsidókról, mint asszimilálódásra képtelen, munkakerülő fajról?” – kérdezte besúgójától egyikük. Az ügynök óvatos, feljebbvalóinak is szánt válasza: „Az feleltem, [...] francia lapokból értesültem olyasmiről, hogy Hruscsov egy nyugati nagykövetség fogadásán tett volna tréfás megjegyzést arra, hogy Birobidzsán azért nem fejlődik, mert ott senki sem akar kohómunkás és bányász lenni. Ezt a hírt annak idején »megfuttatták« a nyugati sajtóban, de szovjet reflexió nem érkezett rá”. Ezután az ügynök „faggatta” – provokálta – a „célszemélyt”. Jelentése szerint megtudta, „hogy az elmúlt hetek kétségtelenül legjelentősebb eseménye volt, hogy Kádár együtt ebédelt Illyés Gyuláékkal. [...] a találkozáson nagyon őszintén feltárták Kádár előtt aggodalmaikat [...Kádár] azt mondta, hogy [...] ezek a pártnak is problémát jelentenek (ilyen volt pl. az antiszemitizmus) [...] Hangjában inkább szomorú szemrehányás, semmint szigorúság volt a népi írók számára”. Féja szerint – idézi beszélgetőpartnerét az ügynök – „ez mind igaz, de egyben lehangoló is. Mert én emlékszem az első találkozóra Kádár és közöttünk. Akkor is hasonló benyomásokkal távoztunk. Aztán egyszerűen nem történt semmi. Mert Kádár jó szándéka vitán felülr [...] de az udvar, amely körülveszi, megakadályozza a kibontakozást”⁴³.

A titkosszolgálatnak pontos értesülései voltak a népiek vonzaskörébe tartozók véleménykülönbségeiről. „Kádárt nem lehet támogatni. Ő [a megfigyelt] mint politikus két feltételen méri le Kádáréknak politikáját. Egyrészt sohasem bocsátható meg az oroszok behívása, de mondjuk ezek jöttek volna hívás nélkül is. [...] mit tett a Kádár-kormány a magyarság biológiai átlományának megőrzésében és fejlesztésében, [...] mit tett az életszínvonal emelése érdekében? A kisebbségi magyarság sorvad, és [be]olvad a rabló államok népességébe. [...] Mit tett Kádár a zsidó szemérmertlenség kiszorítására? Soha a zsidók olyan nagy fiúk, olyan szemtelenek nem voltak, mint Kádár idejében. Minden vezető állás zsidóké vagy zsidó feleségé. És hogy össze vannak szövödvé” – adja vissza a megfigyelt szavait az ügynök.⁴⁴

A titkosrendőrség látószögébe került népieknek csak laza kapcsolatuk volt a legismertebb népi írókkal. Amikor Illyés és Németh László megkötötte alkuját a rendszerrel, a szálak tovább lazultak. A megfigyelték egyike így vélekedett Illyés és Déry Tibor barátságáról: „Illyés

41 TH O-11 803/10. 1959. augusztus 13-i ügynökjelentés.

42 Uo. 1959. december 28-i jelentés.

43 TH O-11 803/2. 1959. augusztus 18-i jelentés.

44 TH O-11 803/5. 1961. január 6-i jelentés. „Az ügynököt megbízhatónak tartom” – írta a jelentés végére Borók Kálmán titkosszolgálati tiszt.

Gyula is valóságos szerelmese Dérynek. Gyulának mindig is megvolt a maga házizsidaja, na most Déry az.”⁴⁵

A titkosszolgálat által megfigyelt népieknek végső soron rosszabb volt a véleményük a Kádár-rendszerről, mint a Rákosi-éráról. Kádár javára írták ugyan, hogy csökkentette a zsidók számát a párt felső vezetésében, de Rákosi okosabb, műveltebb volt Kádárnál: „Rákosiékban még volt nosztalgia a magyar kultúra iránt. Megbeszélték a dolgokat Illyéssel, Némethel, például Lukács. Ezeknek már fogalmuk sincs a kultúráról, legfeljebb politikai érdekből közelednek Illyéshez. [...] Ezek olyan pimasz pesti prolik.”⁴⁶

45 TH O-11 803/4. 1961. augusztus 10-i ügynökjelentés.

46 TH O-11 803/8. 1959. december 20-i lakáslehallgatási jkv.

RAINER M. JÁNOS

KI VAN ELLENÜNK? KIS MAGYAR KATONAI PUCCKÍSÉRLET, 1961

*Intézetünk alapító kurátora, barátunk,
Szabó Miklós (1935–2000) emlékére*

A magyar kommunista korszak történetében akadnak olyan politikátörténeti események, amelyek emlékezete szinte mindmáig kizárólag a korabeli politikai pletykákon alapuló szóbeli áthagyományozódás során, a történeti-politikai folklórban maradt fenn. Ezek közé tartozik az alább ismertetett epizód is 1961-ből. Különlegessége, hogy a magyar köztörténetben ritkán használatos, az újabb korban egyetlen kivételtől, a nyilas hatalomátvételtől eltekintve elő sem fordul fogalommal, „pucckísérletként” írják le. A „puccs” fogalma 1945 után a magyar politikai újságírás szótárában erősen összekapcsolódott a „katonai hatalomátvétel” fogalmával. Az 1961-ben történetéről az a hír járja, hogy – a XX. században páratlan módon – a magyar hadvezetés egyes körei készültek hatalomátvételre, vagy legalábbis a hadsereg vezetése a „pucckísérlet” egyik fontos szervezkedési színtere lett volna.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a hozzáférhetővé vált dokumentumok, elsősorban állambiztonsági vizsgálati iratok alapján bemutassam, valójában mi is történt 1961-ben a Honvédelmi Minisztériumban, miként nézett ki az akkor „leleplezett szervezkedés”, és hogyan illeszkedett egy tágabb eseménysorba, a kádári desztalinizáció furcsa és ellentmondásos folyamatába. Ami ugyanis 1961–1962-ben a pártapparátusban és a „pártközvéleményben” zajlott, legalább olyan fontos, sőt a „belső körök” számára talán fontosabb, jelentésteljesebb összetevője volt a „valódi” Kádár-korszakba való átmenetnek,¹ mint az 1956 utáni megtorlást lezáró amnesztia vagy a társadalomnak tett különféle gesztusok. A *felemás leszámolás* a „sztálinistákkal” (korabeli hivatalos szóhasználattal: a szektás-dogmatikus elemekkel) jelölte ki Kádár és rendszere sajátos helyét a magyarországi és a nemzetközi kommunizmus történetében. Abban ugyanis semmi különös nincsen, hogy egy magát kommunistaként meghatározó politikai berendezkedés keményen leszámol a kommunizmus valós és vélt ellenfeleivel, valamint a szocialista-kommunista eretnekekkel, reformátorokkal. Az is normálisnak tekinthető,

1 A korai Kádár-korszakról lásd *Évkönyv IV. 1995.* Szerk. Hegedűs B. András, Kende Péter és mások. Budapest, 1995, 1956-os Intézet, 25–235. o. („A korai Kádár-rendszer” című tematikus blokkban Hajdu Tibor, Szakács Sándor, Standeisky Éva, Murányi Cábó, Varga Balázs, Rainer M. János és mások tanulmányait), illetve *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962.* Szerk. Huszár Tibor, Szabó János. Budapest, 1999, Zrínyi, valamint *Beszélő évek 1957–1968. A Kádár-korszak története. 1. rész.* Szerk. Révész Sándor. Budapest, 2000, Stencil Kulturális Alapítvány. (A továbbiakban *Beszélő évek 1957–1968.*) Kádár életútjáról legutóbb lásd a *Rubicon* folyóirat két tematikus számát: 2000. 6., 7–8. sz.

hogy a repressziós periódust a társadalom normális működtetésének érdekében előbb-utóbb enyhítésnek kell követnie.

Ennek az általános sémának már kezdettől fogva voltak sajátos, utóbb Kádárt és rendszerét jellemző, domináns elemei.² A Kádár-rendszert többnyire nem elvi-politikai mérlegelés és elemzés nyomán hozott tudatos döntések formálták, hanem az ad hoc felismerésekből folyamatosan megújuló, újjászerveződő és -termelő gyakorlat; a rendszer azonos volt praxisával. Születő kulcsfogalma a gyakorlatiasság volt. Az effajta gyakorlatias működéshez egyáltalán nem kellett szembenézni vagy leszámolni a „kommunista” államvallás korábbi kánonjaival – éppen ellenkezőleg. Pedig Kádár éppen egy olyan időszakban került vissza a hatalomba, amikor a szovjet párt XX. kongresszusa egyes dogmák felülvizsgálatával próbálkozott. 1961-ben a szovjet párt aktuális belső harcai eredményeképpen újabb múltértelmezésre került sor. Ha a magyar vezetés ezt követően foglal állást „a személyi kultusszal” szemben, nem tesz mást, mint a szokásos módon követi a szovjet mintát. 1961-ben azonban nem egészen ez történt. Magyarországon a „leszámolás” kezdete megelőzte az SZKP 1961. október 17–31. között tartott XXII. kongresszusát. A magyar múltidézésnek – ellentétben a szovjettel – viszonylag széles körű személyi konzekvenciái is lettek. Ráadásul ezeket a személyi konzekvenciákat nem hatalmi harcban vonták le, mint 1957-ben Hruscsov Molotovékkal szemben. 1961 sektásai semmiféle reális veszélyt nem jelentettek Kádár hatalmi pozíciójára. Miért érezte Kádár szükségesnek, hogy politikai értelemben, a (kommunista) politika nyelvén szólva a (kommunista) politika közönségének (a párt aktívájának, „közvéleményének”) jelölje ki szokatlan egyértelműséggel rendszere sajátos helyét?

A tanulmány először az akkori események néhány sajátos emlékezetbeli lenyomatával foglalkozik, a bevezetőben említett „politikai” folklór néhány darabját idézi fel. Ezt követően felvázolja a politika-köztörténeti háttérrel, valamint előzetes, hipotetikus választ próbál adni az előbbi kérdésre. A harmadik rész témája a „katonai szervezkedés”, a negyedik az ezzel kapcsolatos állambiztonsági munka. A befejezés az 1961. nyárvégi események közvetlen és közvetett következményeit ismerteti néhány következtetéssel.

1. Az 1961-es „szervezkedés” írott emlékezete első ízben 1968-ban jelent meg Moldova György *Az elbocsátott légió* című regényében. A regény értékelését, elhelyezését az írói életműben nem tartom feladatommak, mert Radnóti Sándor bő évtizeddel korábban ezt már megtette.³ Tárgyunk szempontjából inkább az a fontos, hogy Moldova – regényét összehasonlítva az 1990-es években hozzáférhetővé vált belügyi iratokkal – meglehetősen részletességgel ismerhette a katonatisztek „szervezkedését”. Regényében természetesen megváltoztatott csaknem minden mellékkörülményt, színteret, időpontot. Az egykori, 1956–1957-es karhatalmista katonatisztek helyett egykori államvédelmiskörökben bontakozik ki a „szervezkedés” – de az a hangulati alap, amely a valódi mozgolódás táptalaját szolgált, szinte teljességgel hitelesnek tekinthető. A főhős ugyan egy korábbi, 1966-ban megjelent regényből, a *Magányos pavilonból* átemelt figura, aki azonban „szociológiai körülményeit” tekintve majdnem pontosan azonosítható az 1961-ben elmarasztalt katonatisztekkel: az 1940-es évek második felében kiemelt, a hadsereghez került fiatal káder, aki 1956-ban a rendszer mellett foglal állást. A Radnóti Sándor által „keserű belügyi romantikának” nevezett, elsőként a *Ma-*

2 Erre vonatkozólag nagyon meggyőző Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, 1998, Magvető.

3 Radnóti Sándor: A keserű belügyi romantika. In *Beszélt Összkiadás*. Sajtó alá rendezte Havas Fanny. Budapest, 1992, AB-Beszélt, III. kötet. 407–413. o.

*gányos pavilon*ban megjelenő, később más Moldova-írásokban tovább élő szemlélet forrása az ávosok keserősége, amelyet a „puha”, revizionista államhatalom váltott ki. A hatalom szándékosan mellőzi, a margóra (vidéki építkezésekre, jelentéktelen állásokba) szorítja leghűségesebb védelmezőit, miközben volt ellenségeinek megbocsát: a keblére öleli, s vezető pozíciókba juttatja őket. Az 1961-es „szervezkedők” valóban így látták a helyzetet. Moldova nem csupán nagyfokú megértéssel ábrázolta őket, de – súlyos erőszakot téve a valóságon – igazságuk mellett tanúskodott. Feltűnik ugyanis a könyvben a *Magányos pavilon* egy másik szereplője is, egy 1956-os felkelőparancsnok, aki – miután „leülte a maga a két évet” (!) – 1960-ban az egyik minisztérium nemzetközi osztályán (!) dolgozik... Moldova megválaszolatlanul hagyta azt a kérdést, hogy „valódi szervezkedésről” volt-e szó. A könyv inkább azt sejteti, hogy nem. Vagy ha mégis, az egymással változatos formában összejáró volt ávos köröket a „szervezkedés” igen korai fázisában derítették fel, s ehhez képest viszonylag komoly bírósági ítéleteket osztottak ki. Az egymás közötti beszélgetések és a tárgyaláson védekező vádlottak szavai oly mértékben egyeznek az 1961-es katonaper egyik-másik vádlottjának, tanújának vallomásaival, hogy nagyon valószínű: az író vagy a vádlottaktól, vagy a vizsgálatban részt vevők egyikétől-másikától szerezte az információit.

Évtizeddel később már jóval homályosabb, de a valóságra megint csak sok tekintetben „hajazó” emlékezet bukkan fel Gyurkó László *Faustus doktor boldogságos pokoljárása* című regényében.⁴ Amíg Moldova leplezetlen rokonszennvel viseltetett az elpuhult Kádár-rendszert megvető „vagány” ávosok iránt, addig Gyurkó éppen a korszak apológiáját írta meg, némi óvatos kritikával fűszerezve történetét. Ő az 1970-es évek elejére (a gazdasági mechanizmus reformja elleni sztálinista támadás idejére) helyezte az „összeesküvés” kipattanását. Míg Moldova – hitelesen – megírta, hogy az állambiztonság kezdettől fogva figyelte a résztvevőket, ügynököt épített be a „csoportba”, addig Gyurkónál a regény egyik fontos (mellék)szereplője (egy katonatiszt) egy személyben „leplezi le” és „bünteti meg” az összeesküvőket: nem hivatalos, de intézkedésekhez vezető vizsgálatot indít el azzal, hogy agyonlövi egyik tisztársát. Nem valószínű, hogy a jól értesült szerző nem tudott az 1961-es perről, inkább a Kádár-rendszer imázsa szempontjából tartotta helyesebbnek ezt a „magán-megoldást”. Az ezt követő részletek (miniszterhelyettesek, tábornokok leváltása) ismét az ügy ismeretén alapulnak. Gyurkónál vizsgálat és ítélet híján az említett mellékszereplő, egy kérlelhetetlen, elvhű és becsületes személyiség „tanúsítja”, hogy az összeesküvés létezett, s bár embrionális állapotban volt (még), valódi veszélyt jelentett. Ez a veszély éppen a felderíthetetlenségből adódott, ezért nem volt más megoldás, mint radikális cselekedettel (gyilkossággal) vetni véget neki. Moldova életszerű, de alaposan felnagyított változatával szemben Gyurkóé homályosabb, regényébe több fikciós elemet épített be. A „szervezkedés” veszélyességét illetően egyezik a véleményük – csak éppen Gyurkó rokonszenve az „összeesküvőkkel” leszámolóké.

Az 1961-es „összeesküvés” klasszikus kremlinológiai interpretációját a kitűnő történész, Szabó Miklós foglalta össze annak idején több párttörténeti témájú előadásában.⁵ 1989 után azután több cikkében is rögzítette az annak idején szóban elmondottakat, legrészletesebben 1997-ben.⁶ Szabó a történetek rekonstrukcióját tudatosan a korabeli politikai pletykára építette, de különválasztotta a politikai folklórtermékeket, a „vágyteli gondolkodás” termékeit és a „célpletykákat [...], amelyeket szándékosan szivárogtattak ki az értelmiségi, vagy olykor a

4 Budapest, 1979, Magvető, 486–493. o.

5 Az előadások jobbjára csak előszóban hangzottak el, lásd a Szabó Miklóssal készült interjút Szilágyi Sándor: *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III.* című könyvében, Budapest, 1999, Új Mandátum, 33–45. o.

6 Szabó Miklós: *A desztalinizáció vége. Beszélő*, 1997. 4. sz. 86–89. o.

széles közvéleménybe közlési, véleményalakító, orientáló vagy dezorientáló szándékkal. Az 1960–1961-es év sztálinista, antikádárista szervezkedése a hadvezetés és a BM politikai elhárító apparátusába nagy számmal átmentett volt ávosok bizonyos köreiből, valamint az erre reagáló utolsó antisztálinista tisztogatási kampány 1962-ben nagymértékben csak az egykori célpletykákból szerzett ismeretekkel kiegészítve ábrázolható. Ezekre a célpletykákra forráskritikai módszerként a hipotézisállításra vonatkozó általános követelmények alkalmazhatók. Alkalmasak valami magyarázatra, ismert tényekkel nem ütköznek, és logikailag koherens okfejtést alkotnak.⁷ A rendelkezésére álló egyetlen dokumentum (az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának 1961. második félévi munkabeszámolója⁸) kellően enigmatikus, hiszen a legbelső pártkörök számára nagyjából ismeretes „tényeket” foglalt össze. A dokumentumból kiderül, hogy a párt Központi Bizottsága 1961 novemberében foglalkozott a „szervezkedéssel”, s hogy az 1962 augusztusában hozott „a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénysértési perek lezárásáról” szóló KB-határozathoz szükséges vizsgálatot éppen ezen az ülésen kezdeményezték. Ezek az utalások és a KB- (meg az azt megelőző PB-) ülésről kiszivárogtatott hírek jelentették Szabó rekonstrukciójának forrásanyagát.⁹ Tendenciájuk egyértelmű: volt szervezkedés, bár annak célkitűzése, a résztvevők pontos köre és konkrét szerepe, tervezett akcióik stb. teljességgel homályban maradnak. Azt már tisztán a „célpletyka” közvetíti, hogy a „szervezkedők” valamiféle memorandumot szerkesztettek volna Kádár és „revizionista” politikája ellen, s azt a kongresszusra készülődő szovjet pártvezetéshez szeretnék eljuttatni. Kiszemelt közvetítőjük, a nem sokkal korábban honvédelmi miniszterből moszkvai nagykövetté lefokozott Révész Géza egyenesen Kádárnak adta át a feljegyzést. Amíg az irodalmi emlékezet kellő szabadságot engedélyez az íróknak, hogy az általa ismeretlen részleteket homályban hagyja, addig a történelmi interpretáció – Szabó Miklós esetében minden belső koherencia, a kimondottan szellemes és logikus okfejtés ellenére – kiszolgáltatott a később napvilágra kerülő adatok „kritikájának”. Ennek fényében az eset valódi méretei a vélténél jóval szerényebbek voltak, jelentése és jelentősége azonban jórészt egybevág Szabó intuícióival.

2. 1961 augusztusában még három halálos ítéletet hajtottak végre 1956-os ügyben Budapesten: kivégezték Nickelsburg Lászlót, a Baross téri felkelőcsoport egyik parancsnokát, valamint két társát, elsősorban a Köztársaság téri lincselésben való részvétel miatt. Pedig a forradalom utáni megtorlás aktív szakaszának már régen vége volt, 1959 végén lezárták a legtöbb bírósági ügyet, újak nemigen indultak, maga Nickelsburg is jogerős életfogytiglani büntetését töltötte Vácott, amikor egy más irányban induló nyomozás véletlenül felfedte a szerepét a Köztársaság téri eseményekben.¹⁰ Bár 1960 végén és 1961 elején félezernél több katolikus pap, egykori szerzetes, kisközösségekben, nem hivatalos hittanoktatásban dolgozó világi személy ellen indult eljárás, 1961 inkább a Kádár-korszak „liberalizálódásának” bevezető szakaszához tartozik, mintsem a kezdeti „vaskorhoz”. Két – igaz, korlátozott – amnesztia (1959, 1960), az internálás megszüntetése (1960), a népbíróságok feloszlátása (1961) jelezte egyebek között a forradalom miatti represszió lezárását. Talán ennél is fontosabb a légkör általános enyhülése, a kampányok hiánya, az életszínvonal állandó és érzékelhető emelkedése – 1961-ben már arról kezdődött vita a magyar irodalmi sajtóban, hogy a túlzott jólét nem ve-

7 Uo. 86. o.

8 Uo. 89–92. o.

9 A szóban forgó pártvezetőségi ülésekről lásd a tanulmány 5. pontját.

10 1956-os Intézet Oral History Archívum, Pásztor Géza önéletréje, 1989.

zet-e a kispolgári lelkület kifejlődéséhez. A „frizsiderszocializmusról” szóló polémia áthúzó-
dott a következő évre is, és írók, publicisták mellett „egyszerű gyári dolgozók” is kifejtették
ezzel kapcsolatos véleményüket. 1961 decemberében Kádár a Hazafias Népfrent Országos
Tanácsának ülésén Méray Tibor egy a londoni *Irodalmi Újság*ban megjelent cikkére reflek-
tálva¹¹ (Méray és az *Irodalmi Újság* neve persze nem hangzott el...) kimondta híres monda-
tát: „Aki nincs a Magyar Népköztársaság ellen, az vele van; aki nincs az MSZMP ellen, az
vele van; és aki nincs a Népfrent ellen, az vele van.”¹²

Ahhoz azonban, hogy ez a tetszetős jelmondat a maga egyszerű formájában („aki nincs el-
lenünk, az velünk van”) működhessék, vagyis a rendszer lényegének megfelelő praktikum-
má, *gyakorlattá* váljon, meg kellett határozni a formulában szereplő pozíciókat. Ez pedig
1961-ben, a többé-kevésbé konszolidálódott viszonyok között még korántsem bizonyult köny-
nyű feladatnak.

A „velünk pozíció” egyszerű meghatározása kétségtelenül kifejezte a nyitást a társadalom
felé. Kifejezte, hogy Kádár és csapata véget kíván vetni az 1956. november 4-én kihirdetett
hadiállapotnak, s a konszolidáció előnyeit valóban felkínálja lényegében mindenkinek, még
azoknak is, akik szemben állnak a rendszerrel, de tartózkodnak ennek kinyilvánításától. A
jelszó meghirdetésekor, 1961 decemberében ebbe a körbe valóban beletartozott, vagy inkább
beletartozhatott minden fontos társadalmi csoport. A városi nagyüzemi munkásság autonóm
intézményeit a hatalom már 1957 őszére felszámolta, letörve az üzemek ellenállását. A ma-
gyar közép- és kisbirtokos parasztság legnagyobb része erre az időpontra már bekényszerült
az 1958 végétől nagy lendülettel szervezett termelőszövetkezetekbe. (A gazdag paraszti réteg
már az 1940-es, 1950-es években elvékonyodott, majd lényegében eltűnt.) A régi középosz-
tályt, a városi kis- és középpolgárságot és az alkalmazotti réteget nem fenyegette többé az
1956 után rettegve várt tisztogatás. Ellenkezőleg, meglepve tapasztalhatták, hogy a hatalom
mintha gesztusokat tenne feléjük: 1960 októberében számottevően megkönnyítették a kül-
földre utazás feltételeit, 1962-ben pedig hivatalosan eltörölték az egyetemi felvételeknél a
származás szerinti nyilvántartást (és az ehhez kapcsolódó hátrányok egy részét). A (politizá-
ló) értelmiség irányítói, a (népi) írók rendre megszólaltak: 1960 májusában interjút adott Ily-
lyés Gyula, két évvel később Németh László *Utazás* című drámája pedig világosan megfogal-
mazta: az értelmiség kész kiegyezni ezzel a hatalommal, hiszen a „nemzet emelkedése” – „ha
mindent kivonunk, összeadunk” – megvalósulóban van.

A „velünk pozíció” persze nem jelentette azt, hogy a társadalom korlátozott autonómiái-
ért, „emelkedéséért” cserébe egy teljességgel pragmatikus hatalommal kooperál, amelynek
lényegében nincsen más célja, mint magába integrálni ezt a kooperáló (és ezért emelkedő)
társadalmat. Az alkalmazkodás elemeit ez a viszony semmiképpen sem nélkülözhetette. De
ahogyan alkalmazkodnia, „viselkednie” kellett a társadalomnak, ugyanúgy kellett tennie a
hatalomnak is. Emiatt vált a helyzet – mint a szocializmus történetében lényegében mindig –
„bonyolulttá”. A „kivel”, illetve a „ki ellen” kérdést Kádár Jánosnak ugyanúgy fel kellett
tennie, és meg is kellett válaszolnia, mint a magyar társadalomnak – csak éppen neki az adott
időpontban senki sem kínált fel olyan egyszerű formulát, mint amelyet ő Méray Tibortól köl-
csönzött.

11 Méray Tibor: Csodatévők vagy egyszerű emberek. *Irodalmi Újság*, 1961. október 23.

12 1961-ről és 1962-ről lásd a *Beszélő* című folyóirat „Beszélő évek” című rovatát (*Beszélő*, 1997. 3. sz. 88–118.,
4. sz. 66–110. o.), különösen Eörsi István, illetve Tyekvicska Árpád „évezzéit” (uo. 3. sz. 88–101. o., illetve 4.
sz. 66–85. o., valamint *Beszélő évek 1957–1968*. 203–216. o., illetve 247–259. o.).

Az 1950–1960-as évek fordulóján Kádár János számára a legfontosabb kérdés az volt, hogy az 1957-ben, a Molotov-csoport hatalomból való eltávolításával az egyeduralmat végre megszerző Hruscsov milyen politikai irányba fordul. Fontos volt ez Kádár belpolitikai szándékainak és személyes sorsának szempontjából egyaránt. Mindkét szempont, de különösen az első, az 1956-os megrázkódatások orvoslását és a különböző oldalon szerzett és osztott sérelmek elfeledtetését írta elő. Amennyiben Hruscsov és a Szovjetunió az utódlási harc végeztével az 1953–1956-os desztalinizáció folytatása mellett dönt, az Magyarország és a magyar párt Kádár körül csoportosuló vezetői számára lényegesen könnyebb, gyorsabb és perspektivikusabb konszolidációt ígért volna, mint egy lehetséges másik irány. Ez utóbbi az 1950-es évek második felének lendületéből táplálkozó időleges katonai-stratégiai fölény (interkontinentális rakétafegyverkezés) birtokában egy kifelé konfrontatív, befelé szigorodó rezsim lehetett volna az inkább a szerzett pozíciók védelmére berendezkedő „birodalmi” külpolitikai vonalvezetés helyett az expanzió irányvonala, „forradalmi” jelszavakkal, új célpontokkal, a sorok feszesre zárásával. Hruscsov igen dinamikus egyéniségétől ez utóbbi éppenséggel nem állt távol, ám egyszersmind a desztalinizáció elkötelezettje ezt nem tehetette meg.

1960–1962-ben ez az eldöntetlen dilemma valószínűleg zavarba ejtő villózásként jelent meg Kádár János előtt, aki ekkor még aligha ismerte olyan behatóan a moszkvai belviszonyokat, hogy biztosan tájékozódjék (bár Hruscsovval addig már elég sokszor találkozott). Az 1959-ben tartott XXI. szovjet pártkongresszus semmit sem mondott Sztálinról, a konfrontatív elemek rendre megjelentek a szovjet külpolitikában (a később harmadik világnak nevezett térségbe ekkor kezdődött a szovjet behatolás, például Afrikában Kongóban, Ázsiában Indonéziában, és másutt). 1961-ben a szovjet–amerikai csúcstalálkozó ellenére erőteljesen kiéleződött a nyugat-berlini kérdés, amelyet azután a fal 1961. augusztusi felhúzása „oldott meg”¹³. Ez a konfliktus komoly háborús pszichóziót váltott ki világszerte. Ugyanakkor Hruscsov – s ezt Kádár nagyon jól tudta – szilárdan kiállt a XX. kongresszus irányvonala mellett a kínai pártvezetőkkel kialakult, ekkor már egyre élesebb vitában.¹⁴ Az 1961 őszére összehívott XXII. szovjet pártkongresszusra készült programtervezet előtérbe helyezte a béke megőrzését, lehetségesnek tartotta a békés átmenetet a szocializmusba, és bírálta a dogmatizmust és a szektásságot. Ugyanakkor a kommunizmus felépítését belátható – Amerika „utolérését” egyenesen csekély, húszéves – időtartamra prognosztizálta. Az előbbi tézisek, amelyek jelentős hangsúllyal utaltak a XX. kongresszus nagy újításaira, kellemesen csengtek Kádár fülének – az utóbbiak viszont inkább megriaszthatták a pragmatikus politikust: mi lesz a légvárás célok elérésének ára? A kongresszus előtt (és alatt) a szovjet pártvezetés éles vitát folytatott a jugoszláv revizionizmussal – Kádárban még eléggé élénk lehetett a Nagy Imre-ügy emléke ahhoz, hogy ez elégtétellel töltsse el, de a „frontország” státusára semmiképpen sem vágyott. Biztosan tudomást szerezhetett arról is, hogy az Ulánbátorba nagykövetnek száműzött Molotov programtervezetet bíráló elaborátumát ugyancsak szétküldték a pártszervezeteknek.¹⁵ A szovjet párt időnkénti kiszámíthatatlanságára utalt a Kádár számára személyesen fontos Rákosi-

13 Roj Medvegyev szerint a berlini fal felhúzása Hruscsov személyes döntése volt. Roj Medvegyev: *Nyeizvesztijnj Andropov*. Rosztov na Donu, 1999, Feniks, 76–77. o.

14 Lásd Kádár beszámolóját a szocialista országok kommunista pártjainak 1960. június 24-i bukaresti értekezletéről. Békés Csaba: Magyar–szovjet csúcstalálkozók, 1957–1965. In *Évkönyv VI. 1998*. Szerk. Litván György. Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 161–162. o.

15 Szabó: i. m. 87. o. Vö. Béládi László–Krausz Tamás: *Életrajzok a borsevizmus történetéből*. Budapest, 1987, ELTE ÁJTK Állam- és Politikatudományi Intézet, 217. o.

kérdés kezelése is: 1960 nyarán a bukott diktátor száműzetése helyéről egyszerre csak Moszkvába utazhatott.¹⁶

A szovjet vezetés soha nem üzent olyasmit a csatlósainak, hogy „aki nincs ellenem, az velem van”. Sztálin idejében csak a „Moszkvával státus” létezett, Jugoszlávia így változott testvérből hirtelen ellenséggé. Az első posztsztálini években a helyzet látványosan megváltozott. Jugoszlávia normalizálhatta államközi viszonyait a Szovjetunióval anélkül, hogy valamennyi lényeges politikai és ideológiai kérdésben egyetértés született volna. Belgrád nem volt Moszkva ellen – és például 1956-ban egy csomó jel szerint ezt mindkét országban úgy értelmezték, hogy akkor „vele van”. Később, 1958-ra a helyzet szép lassan visszafordult a sztálini formula irányába. Az 1960-as évek elején úgy tűnt, hogy Kína, Albánia kommunista pártja és potenciálisan egy sor más párt is hasonló helyzetbe kerülhet. Kádár számára, akit személyesen Hruscsov és a szovjet pártelnökség iktatott a hatalomba 1956-ban, ez az eshetőség riasztó és elképzelhetetlen maradt.

Külön utat nem választott hát, de éppen az 1960-as évek elején néhány erőteljes gesztussal jelezte, hogy *melyik Moszkvával van*. A kintről feltett „kivel” kérdésre Kádár a befelé felmutatott „ki ellen” kérdésre adott válasszal felelt. Az 1961-es „szervezkedésre” adott kemény választól az 1962. augusztusi KB-határozaton át egészen a Hruscsov megbuktatásakor tett gesztusokig egyetlen ív vezet: a hazai sztálinistákkal való felemás leszámolásé. Ez az ív egyértelművé tette: a Kádár-rendszer nemcsak 1956-os frontális ellenfeleivel, illetve a revizionistákkal, hanem a sztálinistákkal szemben is „zár”. Más megítélés alá esik a társadalom *en masse*, és más alá a politikai elit. Az előbbi, ha nem konfrontálódik, a rendszerrel „van”. Az utóbbi esetében azonban előfordulhat, hogy valaki a rendszer oldalán állónak tudja magát, mégis kiderül, hogy – mivel „rossz módon van velünk” – „ellene van”.

Amennyiben Kádár e játékban önálló kezdeményezésre gondolt volna, állandó „ütőkártya” állt volna a rendelkezésére. Rákosi Mátyás kizárása a pártból, elítélése hibáiért és büneiért mindennél nagyobb hangsúllyal utalt volna a magyar pártvezető elkötelezettségére a XX. kongresszus elvei mellett. Az óvatos Kádár számára talán túlságosan nagy hangsúllyal is. Megelégedett tehát azzal, hogy figyelgette Rákosi magyarországi kapcsolatait.¹⁷ A volt diktátor bárminő elítélésének elsősorban nemzetközi visszhangja s jelentős hazai politikai-lélektani hatása lett volna. Az elsőt, a „feltűnést” Kádár nem szerette, és kerülte. A tömegreakciókat bizonyára túlságosan kiszámíthatatlannak ítélte. Rákosinak a vezetésben nemigen akadtak már elkötelezett hívei, de az óvatosan próbálgatott új politikát rosszállóan figyelő „elégedetlenek” annál inkább. Kádár saját 1956. tavaszi emlékeiből (amikor maga is „elégedetlen” volt, sőt ellenzék is létezett) tudhatta: mekkora erőziót okozhat ez a jelenség a hatalmi gépezetben. Ha tehát egyértelművé akarta tenni rendszere, politikája határait, s azt jelezni is kívánta kifelé és befelé egyaránt, akkor sokkal többet érhetett egy kisebb jelentőségű csoporttal szembeni egyértelmű és kemény gesztus. Egy kis szervezkedéssel szemben például, valahol a hatalom sáncain belül...

3. 1961. augusztus 28-án a Belügyminisztérium II. (Politikai Nyomozó) Főosztálya jelentést küldött az állambiztonságért felelős miniszterhelyettesnek. Ebben az 1960 őszi szervezkedés miatt őrizetbe vett Fekete Lajos volt honvédtiszt és két társa vallomása alapján közölték, hogy „Szalai József honvéd alezredes körül destruktív, pártellenes nézeteket valló csoport alakult ki, amelynek tagjai elégedetlenek a Párt és a kormány politikájával, töreked-

16 Feitl István: *A bukott Rákosi*. Budapest, 1993, Politikatörténeti Alapítvány, 47–52. o.

17 Uo. 52. o.

nek annak megváltoztatására”¹⁸. Az információ nyomán bizalmas nyomozást vezettek be, amely megállapította, hogy nevezett és csoportja („viszonylag zártkörű baráti társaság” – itt kilenc név felsorolása következett) 1956 után együtt szolgált a karhatalomban. Azóta is összejárnak (lakáson vagy kiránduláson találkozhatnak), ahol közös karhatalmi élményeken túl politikai kérdéseket vitatnak meg, és közös álláspontjukat „a destruktív hangnemben kialakított szektás nézetek hangoztatása jellemzi. Elégedetlenek a párt politikájával, keveslik az ellenforradalmi tevékenység miatt alkalmazott felelősségre vonást, nem helyeslik a Párt személyi politikáját, saját és volt karhatalmista társaik pozícióival elégedetlenek. Igyekeznek egymást segíteni, pozícióba juttatni.” Egyesek becsmérősen emlegetik a párt és a kormány vezetőit, „rózsaszín szociáldemokráciának” tekintik a helyzetet.

1961. augusztus 1-jén – folytatta a jelentés – jelentősen aktivizálódtak. Ekkor került ugyanis napirendre a Magyar Néphadsereg átszervezése. Szalai és társai elégedetlenségét elsősorban Csémi Károly vezérőrnagy hadseregarancsnoki kinevezése váltotta ki. Az ügyet előbb megvitatták, majd a kilencek egyike, Laáb Antal alezredes, a Honvédelmi Minisztérium pártbizottságának titkára augusztus 8-án „egyéni ügyben” kihallgatást kért Czinege Lajos honvédelmi minisztertől, akinek feltette a kérdést: „milyen alapon lett Csémi kinevezve?”

Innentől a jelentés kissé szűkszavúvá és némileg zavarossá válik. Czinege – bár ezt inkább a későbbi iratokból tudjuk – egyszerűen kirúgta Laáb alezredest, aki beszámolt az esetről Szalainak és barátainak. Akik, legalábbis a jelentés szerint, sok mindent fontolóra vettek, töprengtek, mit is tegyenek, tenni azonban vajmi keveset tettek. A tervezettség szintjén szó esik a jelentésben a megnevezettek közös, demonstratív leszerelési kérelméről éppúgy, mint arról, hogy „maradnak”, és harcolni fognak, valamint a Csémi múltjával kapcsolatos adatok terjesztéséről, de valamiféle „petíciós nyomásról” is – a csoport „tekintélyes régi elvtársakat” kívánt felhasználni, hogy azok mozgósítsák az ügyben az MSZMP KB-t. Miután a párt Laábot felelősségre vonta, néhányan ismét fontolóra vették, hogy beadják a leszerelési kérelmüket. Ezt megint csak elvetették, de továbbra is próbáltak híveket toborozni. Szalai alezredes, a *Honvédségi Szemle* című belső katonai folyóirat szerkesztője ennek érdekében „fel akarta használni pozícióját”.

Mivel az összefoglaló szerint Szalai és társai destruktív különvéleménye alkalmas arra, hogy aláassa a hadsereg egységét és fegyelmét, s mivel ehhez másokat is igyekeztek megnyerni, cselekményük a Katonai Büntető Törvénykönyv (1948: LXII. tv.) 1. fejezetének 35. paragrafusa szerint bujtogatásnak minősíthető, amelynek büntetése öt évig terjedő börtön. A jelentés – eddigi tartalmának némileg ellentmondóan – itt leszögezte, hogy az említetteknek „befolyásuk nincs”, de „ismertek”; az „eddigi feldolgozó munka felső kapcsolatra vagy más kifejezetten illegációra utaló jelzést nem eredményezett”. Ennek ellenére a jelentés javasolta a titkos operatív eszközökkel szerzett dokumentumok „jogi érvényűvé tételét” – vagyis nyílt nyomozást, kihallgatások foganatosítását, Szalai József alezredes előzetes letartóztatását és két további, egyelőre szabadlábon hagyandó honvéd törzstiszt (közülük az egyik Laáb alezredes) ellen az eljárás megindítását.

Az iratokból nem derül ki egyértelműen, hogy a csoport létéről a hatóság honnan szerzett tudomást. Fekete Lajos „volt honvédtisztet” immár gépkocsiszerelőként szeptember 19-én valóban kihallgatták a Gyorskocsi utcában, ahol a vizsgálat alább ismertetendő szempontjainak messzemenően megfelelő vallomást tett.¹⁹ Bár az iratok szerint Feketét nem is egyszer, hanem

18 Történeti Hivatal (a továbbiakban TH) V-146 682. sz. vizsgálati dosszié Szalai József és társai ügyében. 9–17. o. A dossziét eredetileg a BM II/8. Osztály nyitotta, 10-52554. számon. A nyomozás kezdetének időpontja 1961. szeptember 4., befejezésének időpontja 1961. szeptember 20. A következő idézetek ugyaninnen.

legalább kétszer (de lehet, hogy háromszor) tartóztatták le 1957–1960 között, az erről szóló dokumentumok nem maradtak fenn. Sőt, furcsa módon Fekete neve a fennmaradt állambiztonsági operatív nyilvántartásban sem szerepel. Lehetséges, hogy Fekete – aki szintén karhatalmista volt 1956 után, ahogyan Szalai és az ügy szereplői közül majdnem mindenki – ebben az ügyben egyszerűen az ügynök szerepét játszotta. De könnyen lehet, hogy csak a „legendáét”. Fekete ugyanis csupa 1960 januárja előtti eseményről vallott, mert mindenki egybehangzó tanúságtétele szerint ezután nem is találkozott Szalaiékkal. Az ügy operatív előzményeiben viszont semmiféle ügynöki jelentés vagy más ügyből csatolt vallomás nem található. Ezzel szemben megtalálható Péteri Istvánnak, az MSZMP KB Adminisztratív Osztálya vezetőjének Czinege Lajoshoz írott 1961. augusztus 9-i levele, amelyhez csatolta Laáb alezredes előző napi (tehát a Czinegével való szóváltás napján tartott) meghallgatásáról készült jelentését, valamint a Laábbal ott helyben íratott, a KB-nak címzett feljegyzését.²⁰ Hogy a másolatot Czinege vagy Péteri küldte-e az állambiztonságnak, nem derül ki. Sokkal valószínűbb tehát, hogy az állambiztonság a párt vagy a minisztérium jelzése nyomán kezdett dolgozni.²¹ A pártügy következményeként kezdődő nyomozásra utal az is, hogy a következő dokumentum – immár valódi operatív termék: Szalai József lakásának lehallgatása – augusztus 11-én készült.²² A feljegyzés készítője láthatóan tökéletesen tájékozatlan volt, ami ugyancsak arra utal, hogy a vizsgálat nem Fekete korábbi információinak birtokában indult.

Eltelt egy hét, mire hivatalosan elrendelték a vizsgálatot. Ahhoz képest, hogy a pártapparátusból érkezett jelzést követő 48 órán belül a lehallgatókészülék már ott volt Szalai alezredes lakásán, a jelentés megfogalmazásáig szembeötlően hosszú idő telt el, majd újabb egy hét szünet következett. Nyilvánvalónak látszik, hogy a nyomozó, illetve a vizsgálati szervek „fölkött” valamiféle egyeztetés zajlott, miközben tovább figyelték a „szervekedőket”, akiket operatív „játszmákkal” is befolyásolhattak – bár iratok ezt nem tanúsítják. 1961. szeptember 7-én azután Biszku Béla belügyminiszter jóváhagyta Szalai őrizetbe vételét (ezt a határozatot Czinege Lajos honvédelmi miniszter is láttamozta), ami még aznap, házkutatással egybekötve meg is történt.²³ Ugyancsak szeptember 7-én vették őrizetbe Laáb Antalt és Supka Kálmán alezredest, a HM Szervezési és Mozgósítási Csoportfőnökség Területi Szervek Osztálya vezetőjét.²⁴ Szeptember 12-én, majd 18-án újabb két honvédtisztet vettek őrizetbe.²⁵

19 TH V-146 682/1. 149–154. o.

20 TH V-146 682. 176–182. o. Valószínűleg ezzel egyidejűleg küldték el Czinegének Laáb korábbi ügyeinek dokumentumait (ezekben ő maga a feljelentő).

21 Elképzelhető egy további eshetőség is, erről lásd a 4. pontot.

22 TH V-146 682/1. A BM II. Főosztály jelentése augusztus 14-én kelt, és a „Szalai József honv. alezredes ügyében folytatott felderítés során” keletkezett adatokat foglalja össze, de csak az augusztus 11-i lehallgatás eredményeit tartalmazza – valószínűleg azért, mert pillanatnyilag Czinege és/vagy Péteri feljelentésén kívül nem is volt más. Erre utal az is, hogy az ügy későbbi tempójához képest későn, csak két hét múlva készült az első összefoglaló – fentebb ismertetett – jelentés. Az augusztus 28-i jelentés mellékleteként összefoglalták az operatív szakasz addigi eredményeit, amelyek azonban alig mentek túl az augusztus 14-én rögzített első eredményeken, s csak Szalai kijelentéseit tartalmazták, lásd TH V-146 682. 15–17. o.

23 Uo. 18–26. o.

24 Uo. 98–100. o., illetve 189–193. o.

25 Szeptember 12-én Jakabfi László századost, a Magyar Néphadsereg MSZMP-bizottságának instruktóráját (uo. 263–266. o.), szeptember 18-án pedig Szabó Nagy László őrnagyot, a HM Politikai Főcsoportfőnökségének munkatársát (TH V-146 682/1.) tartóztatták le.

Rendkívül intenzív kihallgatási szakasz után a nyomozást szeptember 21-én, az első le tartóztatást követő két hét múlva (!) le is zárták, s az iratokat átküldték az ügyészségre.²⁶ Október 5-én a Budapesti Katonai Bíróság dr. Karikó Sándor hadbíró őrnagy vezette tanácsa meg is hozta az ítéletet: az elsőrendű vádlott Szalai Józsefet négyévi börtönre, lefokozásra, Laáb Antal három évre, Supka Kálmánt egy évre ítélték bujtogatásért. A további két vádlott rövidebb tartamú büntetést kapott.²⁷ November 10-én a Legfelsőbb Bíróság Katonai Tanácsa jogerőre emelte az összes ítéletet, visszautasítva a vádlottak és védőik enyhítésért való fellebbezéseit.²⁸ A letartóztatástól a jogerős ítéletig alig több mint két hónap telt el – olyan korszakban, amikor politikai ügyekben nem számított ritkaságnak az egyéves eljárás, de gyakorta előfordult másfél-kétéves procedúra is. A sietség ebben az esetben igen feltűnő.

Ezt persze indokolhatta az a tény is, hogy a hadsereg átszervezésének időszakában, ráadásul a nyugat-berlini válság okozta háborús pszichózisban mindenfajta fegyelemsértés fokozott veszélyt jelentett. Az átszervezések alkalmával szokásos kádermozgás mindig érdeksérelmekkel s ennek nyomán konfliktusokkal jár. Nyilván előfordulhatott a hadseregben korábban is a vezetők kinevezése elleni (ráadásul pártszerű) tiltakozás. Az ilyen ügyeket megoldani hivatott fegyelmező eljárások és eszközök rendelkezésre állottak. A minisztériumi pártbizottság titkárra nem volt akárci. A történetek addig a pontig, amíg Laáb alezredes kihallgatásra jelentkezett, s ott egyéni panaszaként kifogást emelt Csémi Károly kinevezése ellen, akár a Magyar Néphadsereg felső vezetésében keletkezett komoly, de nem megoldhatatlan személyzeti (vagy fegyelemsértési) ügynek is felfoghatók lettek volna. Czinege miniszter azonban, ahogyan az állambiztonsági iratok érthetően tompított megfogalmazásából is kiviláglik, feltűnően durván utasította ki a szobájából Laáb alezredest, majd egy órán belül azonnal hívatta, s Kárpáti Ferenc alezredes, néphadsereg-párttitkár jelenlétében „kihallgatta” arról, hogy kik „bujtották” fel. Egyben közölte vele, hogy „letörnek minden szervezkedést”²⁹. A hadseregvezetés tehát tudott az átszervezéssel kapcsolatos elégedetlenségről. Szalai, Laáb és a többiek esetében azért döntöttek úgy, hogy az ügyet állambiztonsági útra terelik, mert egyrészt az elégedetlenség az ő esetükben átlépett egy kritikus határt, másrészt az ügy felhasználhatónak látszott más, a konkrét eseten túlmutató célokra. Ehhez persze arra is szükség volt, hogy az ügyet a kellő stádiumban leplezzék le – vagy ha a szervezkedés idáig nem jut el, oda juttassák.

A hadsereg-szervezeti kérdések taglalását ezért itt akár el is hagyhatnánk. Két mozzanat azonban feltétlenül említést érdemel, jellemző módon mindkettő 1956-ra utal vissza. A forradalomban csúfosan leszerepelt hadsereg politikai elkötelezettségét kettős politikai kontroll-szervezet volt hivatva biztosítani 1956 után: az újjászervezett néphadsereg pártbizottsága, valamint a vezérkar Politikai Csoportfőnöksége. A két szervezet kezdetől kutya-macska viszonyban, állandó hatásköri villongások közepette élt együtt. A politikai és hadseregvezetés egyaránt – a „szervezkedéstől” valószínűleg teljesen függetlenül – a „szektás erők” gócpontjának tekintette a Politikai Csoportfőnökséget, s már korábban elhatározta megtisztítását. Ehhez kapóra jött, hogy a „szervezkedésben” érintettek egy része e szervezeti egység alárendeltségében dolgozott. Az 1956 után létrehozott pártszervezetek (választott testületek) csökkentették a politikai tisztek hatáskörét, akik mindent elkövettek, hogy visszaszerezzék azt. Jellegetes ebből a szempontból az egyik gyanúba kevert „szervezkedő”, az utóbb „feltáró

26 Uo. 211. o.

27 Uo. 213. o. A Budapesti Katonai Bíróság, B. I. 0099/1961. sz. ítélete.

28 Uo. 213. o. A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága 00101/1961. sz. ítélete.

29 Uo. 91–127. o. Benyák György őrnagy s. k. feljegyzése, 1961. szeptember 14. Vö. TH V–146 682. 116–122. o. Laáb Antal kihallgatási jkv., 1961. szeptember 7.

vallomást” tett Benyák György őrnagy (Szalai József helyettese) véleménye. Benyák szerint a hadseregben lévő két politikai apparátus nehezíti egymás munkáját, „nézeteltérések és veszekedések segítik azoknak a személyeknek a tevékenységét, akik az ellenforradalom előtt is politikaimunkás-ellenesek voltak”³⁰. Ebben a helyzetben egyes parancsnokok „nyugodtan folytathatják kétkulacsosságukat, pártszerűtlen magatartásukat”. A hadsereg pártbizottsága mit sem tesz ez ellen, ráadásul Révész Géza honvédelmi miniszter és Marosán György, a hadsereget felügyelő KB-titkár felé „úgy adják el magukat”, mint akik a Politikai Csoportfőnökségen lévő „szektások ellen megvédik a párt irányvonalát [...]. A választott szervek fetisizálják, s a politikai helyettesektől akarják megvédeni a pártszervezeteket.” A huzavona éppen a „szervezkedéssel” egyidejűleg Dapsi Károly vezérőrnagy politikai csoportfőnök leváltásával végződött, aki nagyüzemi párttitkárként folytatta pályafutását. Az időbeli egybeesés miatt a korábban említett politikai folklór Dapsit megtette az „összeesküvés” vezetőjének. Ezt a lehetőséget a vizsgálat sem zárta ki, a szerveket „érdekelte” a személye – de valószínűleg csak azért, mert tudtak pozíciója meggyengüléséről. A jelek szerint Dapsi leváltását a Marosánnal kialakult személyes konfliktusa miatt már korábban elhatározták.³¹ Dapsit egyébként a „szervezkedők” ugyanolyan karrieristának, revizionistának tartották, mint Kárpáti Ferenc hadsereg pb-titkárát, vagy éppen Csémit. (Kárpáti elődje egyébként éppen Dapsi volt.) Az átszervezés eredményeképpen a csoportfőnökséget alaposan megtisztították.

A másik mozzanat Csémi Károly személyével függött össze. A „szervezkedők” szerint a kinevezett hadseregarancsnok (és későbbi honvédelminiszter-helyettes) ifjúkorában Csehszlovákiában tagja, sőt járási vezetője volt egy jobboldali radikális (az ő megfogalmazásukban: „nyilas”) ifjúsági szervezetnek.³² Ennél súlyosabb és közelebb volt az a vád, amely szerint Csémi 1956-ban rokonszenvezett a felkeléssel, 1956 után „ellenforradalmár” tiszteket igyekezett menteni, s a Tiszti Nyilatkozatot csak olyan írásos megjegyzéssel írta alá, hogy szovjet tanácsadókkal nem hajlandó együtt dolgozni.³³

A „szervezkedők” (a végül elítéltek és a gyanúba hozottak egyaránt) szembeötlően egységes szociológiai háttérrel és szinte azonos „karrierúttal” jellemezhetők. Valamennyien az 1920-as évek elején születtek, 1948–1949-ben pártajánlásra (ritkábban pártutasításra) kerültek a hadseregbe, ahol a Kossuth vagy a Petőfi Akadémia egyéves politikai tiszti tanfolyamát elvégezve tisztté avatták őket.³⁴ Többük karrierje már 1953-ban megtört (visszaküldték őket tanulni), 1956 után pedig minden esetben lefékeződött, mivel újabb egy-két éves tanulásra kötelezték őket. Közben azonban 1956-ban valamennyien karhatalmi szolgálatot telje-

30 TH V-146 682/1. Benyák György őrnagy s. k. feljegyzése, 1961. szeptember 14., 91–92. o. A következő idézetek ugyaninnen.

31 TH V-146 682. 45–47. o. Szalai József kihallgatási jkv., 1961. szeptember 9., 138–139. o. Laáb Antal kihallgatási jkv., 1961. szeptember 9., 211–214. o. Supka Kálmán kihallgatási jkv. stb. Az egyik vallomás szerint a „szókimondó” Dapsi Marosánnal folytatott egyik vitája során összetört egy üvegszalt a KB-titkár dolgozószobájában.

32 Ez az állítás megfelelt a valóságnak. Biszku Béla szerint Csémi ezt az „ifjúkori botlását” jelentette a pártnak, s emiatt 1951-ben fegyelmiben is részesítették. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) M-KS-288-4/44. ő. e.

33 TH V-146 682. 177–179. o. Péteri István jelentése a honvédelmi miniszter Laáb alezredes elvtárral kapcsolatos bejelentése kivizsgálásáról, 1961. augusztus 9.

34 A következőkben leírt forrásai a vizsgálat során felvett önéletrajzok. A tisztté avatást követően általában igen magas beosztásokat kaptak; jellemző, hogy az 1949-ben végzett Szalai 1950-ben már hadosztályparancsnok, 1952-től pedig a Zrínyi Akadémia hadtörténeti tanszékének vezetője volt.

sítettek nagyrészt ugyanott. Közvetlenül november 4-e után a pártközpont őrségében találkoztak, 9-étől pedig a Hunyadi laktanyában szervezték a karhatalmat. Később ez az egység a Belügyminisztérium Forradalmi Karhatalmi Ezrede 3. zászlóaljaként teljesített szolgálatot Orbán Miklós államvédelmi ezredes parancsnoksága alatt.³⁵ A „hunyadi” közös múlt a későbbi megegyező politikai vélemények legerősebb (a közös karrierútnál sokkal erősebb) hivatkozási alapjává vált. A „szervezkedők” önmagukat nem is elsősorban honvédtisztekként, politikai tisztekként, párttagokként, kommunistákként stb. határozták meg, hanem karhatalmistákként, sőt az ezen belüli elittel azonosított „hunyadiakként”, akik soha meg nem inogtak, ellenkezőleg, ők voltak a „néphatalom” igazi védelmezői. Helyesebben: lettek volna, ha 1956 decemberétől kezdve nem „szabotálták” volna a tevékenységüket, ha a karhatalom feloszlatása után nem kerültek volna rendre hátrányos helyzetbe a „helyezkedőkkel”, a „karrieristákkal” szemben. Legalábbis ők így élték meg.

Csémi Károly, aki a forradalom alatt a kecskeméti hadosztálynál teljesített szolgálatot, maga is karhatalmi ezredparancsnok volt 1956. november 4-e után. Ugyanakkor a jelek szerint Csémi karrierjén is ott maradt az a bizonyos néhány „petty”, mint számos a második szovjet intervenció után egyébként jó érzékkel a helyes oldalra álló katonatisztén. A nemzeti követelésekkel való kisebb-nagyobb azonosulás alól a fiatal, „népi származású” tiszti gárda kevés tagja tudta kivonni magát. A hadseregben a Tiszti Nyilatkozat aláírása után lezajlott egy tisztogatás, amely azonban a későbbi években nem folytatódott – még a Nagy Imre-perrel kapcsolatban sem, noha erre volt bizonyos esély.³⁶ Csémi előrelépése azt jelezte, hogy a pártvezetés a nagyobb szabású haderőfejlesztés során nem kívánja tekintetbe venni a „pettyeket”. Az ezekre vonatkozó 1957 óta érvényesülő hallgatólagos amnesztia továbbra is érvényes maradt. Az új néphadseregben az előremenetel alapjának sokkal inkább a Kádár-féle politikai és az általa kinevezett katonai vezetéshez való személyes lojalitást tekintették, semmint valamiféle fundamentalista-kommunista elvi szilárdságot. Ahogy a „szervezkedőkhöz” sok tekintetben hasonló nézeteket valló Kossovics Gyula ezredes, politikai csoportfőnök-helyettes fogalmazott: „Ha jó volt Csémi 1945-ben párttagnak, a Szovjetunióban a Frunze Akadémia hallgatójának, Rákosiék alatt és Farkas Mihálynak hadosztályparancsnoknak, az ellenforradalom után karhatalmi ezredparancsnoknak, a hadsereg párt végrehajtó bizottság [sic!] tagjának és a Zrínyi Akadémia parancsnokának, akkor ki az a barom, aki kifogásolhatja, hogy nem jó hadseregparancsnoknak!”³⁷

35 A 3. zászlóalj parancsnoka Orbán Miklós ezredes, helyettese Brilló János honvéd ezredes (eredetileg az ügy gyanúsítottja volt, később csak tanúként hallgatták ki), a politikai helyettes Laáb Antal alezredes (II. rendű vádlott), törzsfőnök Szalai József alezredes (I. rendű vádlott) volt. Az 1. század parancsnoka Supka Kálmán alezredes (III. rendű vádlott), a 2. század parancsnoka Somogyi őrnagy, a 3. század parancsnoka Urbánczki alezredes, a 4. század parancsnoka Szabó Nagy László őrnagy (V. rendű vádlott) volt. Jakabfi László százados (IV. rendű vádlott) a törzs technikai részlegében teljesített szolgálatot. A karhatalom szervezésének időszakáról árnyalt elemzést ad Szakolczai Attila: A fegyveres erőszakszervek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In *Évkönyv VII. 1999. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Standeisky Éva, Rainer M. János. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 18–60. o. (A továbbiakban *Évkönyv VII. 1999.*)

36 A Nagy Imre-perrel kapcsolatos 1957. decemberi politikai döntés alkalmával szóba került a Horváth Mihály és Kovács Imre vezérőrnagyok elleni eljárás, ezt azonban a KB elvetette, lásd Döntés a Nagy Imre-csoport ügyében. A Központi Bizottság zárt ülése 1957. december 21-én. Közreadja Ripp Zoltán. *Múltunk*, 1990. 4. sz. 159–180. o.

37 TH V–146 682/1. Benyák György őrnagy s. k. feljegyzése, 1961. szeptember 14., 114. o.

Márpedig a „szervezkedés” semmi mást nem „akart”, mint fellépni e személyzeti döntés ellen. Csémi kinevezése volt az a szikra, amely lángra lobbantotta az egykori karhatalmisták sértettségének, mellőzöttségtudatának hangulati parazsát. Amit ennek hatása alatt fontolóra vettek (csoportos leszerelés, tiltakozó petíció a párt KB-nak, egyes KB-tagokkal való beszélgetések, illetve a Szalai szerkesztette *Honvédelmi Szemle* című folyóirat felhasználása a karhatalmisták, spanyolok stb. „népszerűsítésére”, beadvány a Központi Ellenőrző Bizottsághoz Csémi Károly múltjáról stb.), meglehetősen veszélytelennek tűnt. Annál is inkább, mert minden a tervezetés stádiumában maradt. Az augusztus első napjaiban a Néphadsereg téri hivatali szobákban, majd a következő napokban a Balaton utcai szolgálati lakásokban, többnyire bőséges italfogyasztás mellett zajló beszélgetésekből nemhogy valódi cselekvés, de semmilyen cselekvési program, elgondolás nem körvonalazódott. Ami történt, baráti eszmecserénél *alig* volt több. De éppen ez az *alig* jött kapóra – a honvédség személyzeti ügyét ez tette alkalmassá sok minden másra...

4. Azt, hogy a volt „hunyadiak” (és más karhatalmisták) a feloszlatast követően is gyakorta találkoznak különféle éttermekben (Gundel, Százéves), családotul, italozással egybekötve idézik fel a dicső (közel)múltat, és (ezenközben) „szidják a rendszert”, az állambiztonsági szervezetben bizonyosan tudták akkor is, ha 1961. augusztus közepe előtt „nem voltak szorosan rajta” Szalai alezreducen és társain. Azt más forrásokból, *ex officio* is tudhatták, hogy a hunyadiak érdeklődésének középpontjában személyzeti-személyi ügyek állnak. Szalai is, Laáb is, de esetenként más érintettek is gyakran küldtek feljelentéseket különféle szerveknek tisztársaik 1956-os viselt dolgairól.³⁸ Az sem lehetett titok, hogy beszélgetéseik, feljegyzéseik „tárgya” Kádár Jánostól, Münnich Ferenctől, Marosán Györgytől tábornokokon át a HM egy sor tisztjéig terjed (akiket csak mint „revizionistákat” emlegetnek), akiket az amnesztia kapcsán az „ellenforradalmárokkal”, a téesszervezéssel összefüggésben a „kulákokkal”, továbbá a „maszekokkal” való „engedékenységgel” vádolnak. A „szervek” tudhatták, hogy a „hunyadiak” sértettek, megbántottak, hogy többre hivatottnak érzik magukat, akárcsak azt, hogy egy esetleges „ellenforradalmi veszélyhelyzet” idején magukat tartják a rendszer egyetlen támaszának, s ennek érdekében igyekeznek tudni egymás hollétéről, elérhetőségéről. Hozzájuk hasonlóan gondolkozhatott az 1956 végén az állambiztonsághoz visszahívott volt ÁVH-s tisztek többsége is. Talán még kellemetlen is lehetett Mérő Károly alezreducs osztagvezető beosztottjainak, a gyanúsítottakat kihallgató Halustyik Mihály őrnagynak, Kása Tibor századosnak, Pázsiczky Sándor őrnagynak, Szegedi V. Tibor őrnagynak, Végső Gyula főhadnagynak, hogy a saját meggyőződésükhöz igen közel álló elvtársakat kell faggatniuk. Ám tették a dolgukat – tapasztalatuk éppenséggel bőven volt, hiszen Halustyik, Pázsiczky, Szegedi és Kása is tagja volt annak a Rajnai Sándor vezette különleges csoportnak, amely 1957–1959-ben az 1956-os „ellenforradalom fő felelőseinek” ügyében (a Nagy Imre-ügyben is) lefolytatta a vizsgálatot. A jelen nyomozás elrendelését is Rajnai engedélyezte...³⁹

Ami a beszélgetésnél (*alig*) volt több, ami a szervezkedési vád alapját szolgáltatta, az az érintettek kapcsolathálója. Nem is elsősorban a szolgálati kapcsolatoké. Szalaiék ugyan számos hozzájuk hasonló korú, múltú és meggyőződésű tisztársukat megkeresték a minisztériumban, hogy azok is tiltakozzanak Csémi kinevezése ellen, ám ezek meglehetősen langyosan fogad-

38 Szalai egyik kihallgatása során meg is jegyezte, hogy ha valakiről ők feljelentést készítettek („komoly terhelő adatok alapján”), igen nehezen vagy egyáltalán nem távolították el az illetőt az állásából. TH V-146 682. 63–66. o. Szalai József kihallgatási jkv., 1961. szeptember 14.

39 Uo. 18. o. Határozat a nyomozás elrendeléséről, 1961. szeptember 4.

ták az akár a csoportos leszerelésre, akár a „harc” aktívabb formáira vonatkozó ötleteket. (Persze kategorikusan el sem vetették azokat, s ez jó néhányuk esetében legalábbis tiszti rendfokozatukba, karrierjükbe, párttagságukba stb. került.) Laáb alezredes a vizsgálat során legalább tucatnyi nála idősebb, beosztásban feljebbvaló táborno­kot és tisztet sorolt fel, akik szerinte ugyancsak nem értettek egyet a személyzeti döntésekkel. A Czinégét felkereső miniszteriumi párttitkár abban a hisz­m­ben kopogtatott a miniszteri ajtón, hogy mögötte áll a tábornoki és tisztikar „egészséges” része. Nem állt mögötte, ellenkezőleg. Dapsi Károly csoportfőnök például saját leváltása után órákkal így förmedt rá Benyák őrnagyra: „Téged külön akarlak figyelmeztetni, Benyák, fogd be a szádat, ne po­fázzál, érté­keld helyesen az eseményeket, amihez röviden csak annyit tudnék hozzáfűzni, hogy nagyon helyes volt a párt határozata, hogy engem levált, én teljes mértékben egyetértek veled, minden másfajta álláspont helytelen és rossz...”⁴⁰. A „szervekedők” voltaképpen csak naivak voltak, mert Laáb balul sikerült akciója után sem „értékelték helyesen az eseményeket”, s alacsonyabb rangú miniszteriumi elvtársaik mellett más kapcsolataikat is mozgósítani igyekeztek.

E kapcsolatok forrásvidéke természetesen nagyrészt ugyanúgy a karhatalom volt, mint a tiszti kapcsolatoké. Valóban Szalai József jutott a legkonkrétabb elgondolásokig. Ő elsősorban KB-tagokat próbált megcélozni – nem sok sikerrel. Tervezte, hogy felveszi az érintkezést Nóg­rádi Sándorral, a KEB elnökével, de ebből végül semmi sem lett. A különféle, egymásnak el­lentmondó vallomásokban felbukkant több név, de Szalai bizonyosan csupán három emberrel beszélt: Orbán ezredessel, a volt parancsnokával, Bartos Antal belügyminiszter-helyettessel, gyermekkori barátjával, valamint Sallai Elemér honvéd alezredessel, a Partizánszövetség egyik titkárával. Valamennyien a körülményekhez képest politikailag korrekt választ adtak Szalainak. Orbán lakonikusan annyit mondott: „szél ellen nem lehet pisálni”⁴¹. Bartos szerint ugyan a párt személyzeti politikája valóban „revizionista”, de semmit sem szabad tenni, legkevésbé „szervekedni”. „Itt sumákolni kell” – mondta –, mert „ha nehéz lesz a helyzet, akkor szükség lesz az ilyen emberekre”, de addig a lehető legjobban kell dolgozni. Sallai elutasította Szalai „ötletét”, miszerint írjon olyan hangulatjelentést, mely szerint a volt parti­zánok és ellenállók ellenzik Csémi Károly kinevezését. A határőrség egyik vezetője, a belügy egyik feje és egy politikailag jelentős társadalmi szervezet vezető tisztségviselője – Szalai buzgalma valóban kitágította az ügy dimenzióit, túl a honvédség berkein. Ez már nem szemé­lyzeti, hanem politikai kérdéssé vált.

Sőt, annál is többé, külpolitikaivá. A „szervekedőknek” voltak értesüléseik a szocialista tömböt megosztó ideológiai és stratégiai vitákról; rokonszenveztek az 1957-ben háttérbe szorított Molotov-féle sztálinista irányzattal, ahogyan Kína mellett álltak a szovjet–kínai vitában is. Ezzel együtt Laáb ezredes a HM szovjet tanácsadóit szerette volna informálni Csémi Ká­roly múltjáról, illetve a vele kapcsolatos nyugtalanságról – el is jutott a magas beosztású tá­bornokok egyik tolmácsához, Smokai Ferenc századoshoz. Bár a tanácsadók (vagy Smokai) válasza több verzióban is fennmaradt, valamennyi kategorikusan elutasító volt. A szovjetek (természetesen) tudtak a kinevezésről, s azt a magyarok belügyének nyilvánították. Hogy ehhez azt fűzték hozzá, hogy ha baj lenne, „rövid úton, pár óra alatt meg lehetne oldani ezt a kérdést a [magyar] hadsereg feloszlásával”, vagy csak annyit, hogy mindegy, ki kapja Csémi beosztását, „mert a szovjetekkel együtt kell működni” (szintetikus változatban: a szovjete­ket „nem érdeklik a személyek, csak az, hogy vagy együtt haladunk velük, vagy eltipornak

40 TH V–146 682/1. Benyák György őrnagy s. k. feljegyzése, 1961. szeptember 14., 122. o.

41 TH V–146 682. Szalai József kihallgatási jkv.-ei. A következő idézetek ugyaninnen. – Orbán és Sallai egyé­b­ként az úgyról készült első összefoglaló feljegyzésben mint Szalai „csoportjának” tagja szerepelt.

bennünket”), szinte mindegy.⁴² Ezzel viszont az ügy átlépett minden politikai határt. Mivel az iratokból nem állapítható meg egyértelműen, mikor is beszélt Laáb alezredes a tolmáccsal (valószínűleg még miniszteri kihallgatása előtt, augusztus 7-én), az is lehetséges, hogy a szovjetek tájékoztató (vagy tájékozdó) jelentése döntötte el, hogy az ügyben szereplő személyek állambiztonsági megfigyelés alá kerülnek.

Szeptemberben, Szalai, Laáb és Supka alezredek letartóztatása után akadt a baráti körben két „hunyadi”, aki tovább folytatta ugyanezt: miközben a minisztériumban már mindenki rémülten húzódott el Jakabfi László századostól és Szabó Nagy László őrnagytól, ők továbbra is igyekeztek mozgósítani volt karhatalmista ismerőseiket, többnyire középszintű gazdasági vezetőket. Az állambiztonságban dolgozó volt bajtársaikon keresztül megpróbálták érintkezésbe lépni a lefogatottakkal, sőt folytatták és bővítették a külpolitikai vonalat is: a letartóztatottak hozzátartozóit rábeszélték, hogy írjanak leveleket a szovjet és a kínai nagykövetségre. Jellemző módon a fordításokkal megkeresett személyek azonnal az állambiztonságnak továbbították az irományokat, s a két tisztelet pár nappal Szalaiék után szintén letartóztatták.

Az eljáró állambiztonsági szervek kényes helyzetbe kerültek. Ügyet kellett kreálniuk, de nyilvánvalóan látták azt is, hogy a letartóztatottak „cselekvősége”, illetve ennek hatása alig mérhető. Másrészt az illetők – sokszorosan is – az elvtársaik voltak. A felderítés semmiféle nehézségbe nem ütközött – Szalaiéknak eszükbe sem jutott konspirálni, Laáb „látogatása” Czinegénéél és saját reakcióik beszédtemák voltak a HM folyosóin, mindenki tudott róluk. Informátorokban sem volt hiány: az egyik vádlott, illetve legalább két az ügy „közelébe” került, de utóbb csak tanúként felhasznált honvédtiszt tevékenységéből, illetve a szervek előtti magatartásából úgy tűnik, az említett három személy hálózati kapcsolatban állt az állambiztonsággal.

Miközben a „szektások” álltak a célkeresztben, az állambiztonság egyértelműen a konstruált perek során kialakított eszköztárat alkalmazta. A kaotikus, sehova sem vezető, borgőzös tervezetéseket előbb „frakcióvá”, majd „pártellenes csoporttá” stilizálták. Ekkor merült fel annak a lehetősége is, hogy valóban „népi demokrácia elleni szervezkedését” emelnek vádat. (Ennek a büntetési tétele minimum ötévi börtönbüntetés lett volna, szemben a bujtogatással, amelynek ennyi volt a maximális büntetése.) A bizonyítás során elsősorban a vádlottak beismerő vallomásaira támaszkodtak. Előbb igazuk tudatában, utóbb a kommunista lelkiismeret-furdalástól, illetve a kihallgatók által képviselt párt-felettes én hatása alatt a vádlottak be is ismertek mindent. Részletes, mindenre kiterjedő vallomást tettek, elfogadtak minden minősítést, bűnbánatot és önkritikát gyakoroltak, sőt egyik-másikuk még túlzásokba is esett. Jakabfi százados például ragaszkodott a „szervezkedés” minősítéshez, amelynek vezetését magára vállalta, szintúgy valamennyi „akció” kezdeményezését, amiért saját véleménye szerint kiérdemelte a „legsúlyosabb büntetést”⁴³.

Az efféle túlzások legfeljebb a zárt tárgyalás koreográfiáját veszélyeztették. Az, hogy a vádlottak készséggel megneveztek mindenkit, aki csak szóba állt velük 1961. augusztus 1-je óta, már sokkal több fejtörést okozott. Laáb alezredes vallomásaiban felbukkant a fél tábornoki kar. Szalairól az egyik tanú azt állította, hogy egy „Alex” nevű újságíró (ő Lakos Sándorral azonosították) keresztül kapcsolatban áll „a Molotov-csoporttal”⁴⁴. Egy másik vallomásban lehetséges kapcsolatként felbukkant Soltész Károlynak, Gerő Ernő egykori titkárnak

42 Az idézett verziók: TH V–146 682. 97/a–97/b. o. Szalai József feljegyzése [a szovjetekkel való kapcsolatról], 1961. szeptember 25., 158/a–158/b. o. Laáb Antal kihallgatási jkv., 1961. szeptember 25., 209. o. Supka Kálmán kihallgatási jkv., dátum nélkül.

43 Uo. 287–288. o. Jakabfi László s. k. feljegyzése, dátum nélkül.

a neve, aki ebben az időben egykori főnökével együtt már az állambiztonság megfigyelése alatt állt.⁴⁵

Ilyen széles körű szervezkedés valószínűleg egyszerre keltett volna közneveltséget, de egyszerűen elismerést is, hiszen a széles kapcsolatháló működtetése a sztálinisták erejét bizonyította volna. A vizsgálat vezetőinek egyik lehetőség sem volt ínyére. Csémi Károly kinevezési ügye mint konkrétum túlságosan kevés volt ahhoz, hogy egyáltalán „szervezkedésnek” lehessen minősíteni az ügyet. A vizsgálatból és a perből végül kimaradt Orbán ezredes, Sallai alezredes és Bartos miniszterhelyettes is. Még tanúként sem hallgatták ki őket. Az ügyet pánikszerű gyorsasággal lezárták, a nyilvánosságot gondosan mellőzték. Mintha az ügy maga abban a pillanatban, amikor „kitalálták”, egyszerűen lényegtelenné vált volna.

Konstruált perek esetében soha nem volt ez másként. Mindig is a per „jelentése” a lényeges, a vádlottak, a bírák, a „bűnök”, a „büntetések” csak pusztá kellékek, a tézist bizonyító elemek. Csakhogy 1961. október elején, amikor az elsőfokú ítéletet megfogalmazták, még senki sem lehetett százszázalékosan biztos abban, hogy egy esetleges „nagy összeesküvés” ügynek mi is lesz, lehet a „jelentése”. Egy kis „ügynek” is lehet jelzés értéke – a nagy ügy „jelentése” viszont (egyelőre) kiszámíthatatlan. Hiszen az SZKP XXII. kongresszusa csak október 17-én ült össze Moszkvában. A Szalai–Laáb-per „jelentését” nem a Gyorskocsi utcai kihallgatósobákban, még csak nem is az épülettömb másik felében, a Fő utcai tárgyalótermekben fogalmazták meg, hanem (persze nem kevés áttétellel) a Kreml kongresszusi termében...

5. 1961. november 14-én az SZKP XXII. kongresszusáról hazatérő Kádár János beszámolt moszkvai tapasztalatairól az MSZMP Politikai Bizottságának. A kongresszus és a hozzá kapcsolódó konzultációk megnyugtatták a magyar pártvezért a szovjet politika irányát illetően. Hruscsov Sztálin-kritikája – amely a következményekből, a Molotov-csoport 1957-es bűnös tevékenységéből indult ki – most nyilvánosságot kapott.⁴⁶

Kádár akár úgy is érezhette volna, hogy elérkezett az idő arra, hogy a kis, netán lappangó ügyekből nagyot csináljon. Jellemző módon azonban esze ágában sem volt, hogy ezt tegye. Csak jólesően megállapította, hogy „mi már a XXII. kongresszus előtt foglalkoztunk ezzel”⁴⁷. Egyelőre csak annyit javasolt: a KB állítson fel egy bizottságot (Biszu Béla, Nógrádi Sándor, Apró Antal összetételben), amely megállapítja majd, hogy hány ember esett „a személyi kultusz” áldozatául. A vizsgálatot Kádár – érthető módon – szigorúan bizalmasan kívánta kezelni. Jelentéseket kért a „volt tábornokok” és a „katonák” ügyéről, továbbá egyebek mellett „Bartos dolgáról” is – kitűnt, hogy már korábban kapott feljegyzést ezekről, de azokat nem tartotta kielégítőnek („nem kell itt keresztretjvényről beszélni [sic!]”). Nem látta viszont indokoltnak a Rákosi-ügy elővétélét, holott akadt olyan PB-tag (Somogyi Miklós), aki indítványozta Rákosi azonnali kizárását a pártból. Igaz, voltak olyanok, akik aggódtak, és ellenezték még Sztálinváros nevének a megváltoztatását is (Marosán György). Mások (például Szirmai

44 TH V-146 682/1. 149–151. o. Fekete Lajos tanúvallomási jkv., 1961. szeptember 19. Szalai vallomásában ezt az egyetlen elemet tagadta, „koncepciónak” minősítve azt. TH V-146 682. 91–94. o. Szalai József kihallgatási jkv., 1961. szeptember 20.

45 TH V-146 682. 111. o. Benyák György s. k. feljegyzése, 1961. szeptember 4. Soltész és Gerő ekkori tevékenységéről lásd Baráth Magdolna: *Az öreg Gerő és „holdudvara”*. *Beszélő*, 1998. 12. sz. 90–92. o.

46 A kongresszus erősen rövidített jegyzőkönyvét lásd *A kommunizmus építőinek kongresszusa 1961. október 17–31.* Budapest, 1961, Kossuth.

47 MOL M-KS-288-5/250. ő. e. 11. o. A következő idézet ugyaninnen.

István) azért nyugtalanok voltak, mert szerintük a törvénytelen ségek áldozatainak „leltározása” (ezt a kifejezést Kádár János alkalmazta) káros hatással lesz a BM-re. Az „elvtársak közül azok, akik annak idején is a BM szolgálatában álltak – írta körül Szirmai finoman az ÁVH tovább szolgáló állományát –, félnek, hogy a dolog itt is megkezdődik, újra előveszik őket, és már találkozottunk olyan belügyi emberrel, aki jelentkezett egy szerkesztőségben, hogy szeretne inkább újságíró lenni.”⁴⁸

A PB-ülésen Kádár még abban sem volt biztos, hogy a katonai ügyről a KB közelgő ülésén egyáltalán említést kell tenni. A november 17-i, tehát mindössze három nappal később tartott tanácskozáson azonban ez elkerülhetetlenné vált, elsősorban a kiszivárgó hírek miatt. Biszku Béla felszólalásában egy személyes élményét mondta el: „valamelyik este jövök a Parlamentből ki, beülök a gépkocsiba, és akkor a gépkocsivezetőm mondja nekem: mi volt a HM-nél? Katonai összeesküvés? Kormányellenes összeesküvés? Kérdezem: honnan az istenből veszi maga ezt? Azt mondja: megkapta az a kiskatona [nyilván parlamenti kormányőr – R. M. J.] a maga információját a belügynek a vonalán, és azok mondták.”⁴⁹ Zárószavában Kádár arra kérte a testületet, hogy „higgyék el, ha kormányellenes felkelésre jövünk rá, és azzal le kell számolni, okvetlenül összehívjuk a Központi Bizottságot. És ha mi nem hívtuk össze, akkor nem volt kormányellenes felkelés Magyarországon, vagy lázadás.”⁵⁰

És azonban már eső után köpönyeg volt. Az ülésen ugyanis Kádár – aligha szándéktalanul – alaposan felnagyította a HM-ügy jelentőségét. Gerő és Rákosi magatartásával kezdte a tájékoztatóját, ahogy fogalmazott: „szubjektív maradványainkról a személyi kultusz idejéből”⁵¹. Most sem indítványozott átfogó kampányt ellenük, de szigorú eljárást javasolt az esetekben, amikor az ilyenek „fellépnek”. Elsőként Olt Károlynak, az Egyháziügyi Hivatal volt elnökének az esetét említette, aki „berúgott, és ott fecsegett, ilyen régi szektás álláspontot fejtett ki részeg fejjel, külföldön méghozzá, ami kellemetlen volt, Prágában. Azután hazakerült, és józanul is megállapítható volt a saját szavaiból, hogy ilyen régi fajta, dogmatikus, szektás nézetei vannak.”⁵² Oltot azonnal leváltották, és megrovást kapott – neve pedig összekapcsolódott a pletykákban és a folklórban a HM tisztjeivel, holott nem is tudtak egymásról.

„Eljártunk mi egy másik társaság ügyében is, amelyik egy érzékenyebb helyen volt, mint az Olt az Egyháziügyi Hivatal élén, mert azért általában egyházfőket nagyon nehezen tudott volna rávinni a Molotov vonalára” – folytatta Kádár. „De kiderült, hogy van egy hasonló nézeteket valló csoport a Honvédelmi Minisztériumban, magában a Honvédelmi Minisztériumban. [...] Miféle nézeteket vallottak? Hogy a Központi Bizottság revizionista vonalat visz, és ők a proletariátus érdekeinek igazi képviselői. [...] Ezek is magukban sutorogtak, beszélgettek, elemezgettek, mit tenni, meg mit nem tenni, és igen aljas módon támadták a személyi döntéseket a hadsereg-parancsnokság felépítése kapcsán és azon kívül, ilyen katonás módon a helyzetet elemezve arra jutottak, hogy most nem lehet semmit csinálni, most hallgatni kell, viszont majd alkalomadtán el kell tenni láb alól X-et, meg Y-t. [...] 17 ember került fegyelmi eljárás alá, 7-et kisebb fokú büntetésben részesítettek, 10 embert kizártak a párt tagjai sorából, és 5 ember esetében az volt a vélemény, hogy szabad folyást kell engedni a büntetőeljárásnak.”⁵³ [Kiemelés tőlem – R. M. J.]

48 MOL M-KS-288-5/250. ő. e. 19. o.

49 MOL M-KS-288-4/44. ő. e. 84. o.

50 Uo. 121. o.

51 Uo. 42. o.

52 Uo. 44. o.

53 Uo. 45. o.

Az szinte lényegtelen, hogy a gyilkossági tervekből egy szó sem volt igaz, erre a vizsgáláti anyag sehol sem utalt. Kádár, később Czinege és Biszku amúgy is nagyvonalúan kezelték a tényeket az ülésen. Szalai édesapja 1919 előtt csendőr volt – a kommün alatti baloldali magatartásáért távolították el a testületől. A KB előtt csendőrivadékként emlegették. Kevés szó esett ugyan karhatalmi múltjáról, viszont annál több a Horthy-hadseregben karpaszományosként teljesített szolgálatáról – holott a KB egy sor tagja tudhatta, hogy a karpaszomány minden érettségizettnek járt. „Innen származik a két ember közötti barátság” – jelentette ki sokat sejtetően Biszku Szalairól és Bartosról, korábbi helyetteséről, akit egyébként szintén leváltottak, és kizártak a pártból.⁵⁴

Ezek azonban lényegtelen apróságok. Ma már kideríthetetlen, miért kapcsolta a politikai folklór és/vagy a célpletykák Szalaiék ügyéhez éppen Dapsi Károly nevét, amely nem hangzott el a KB-n, s miért nem az ugyancsak leváltott Horváth Mihály tábornokét vagy Garamvölgyi rendőr tábornokét, akikről viszont sokat beszéltek. Miért „Olt–Dapsi-összeesküvés-ként” őrizte meg a legenda (s ennek nyomán Szabó Miklós elemzése) Szalaiék ügyét, holott náluk magasabb rangú személyek (Dögei Imre volt földművelésügyi miniszter, Boldoczky János volt külügyminiszter, volt moszkvai nagykövet) ügye is terítékre került, jóval terjedelmesebben, mint Olté.

Ami igazán érdekes, az a kádári szóhasználat. A vezetők meggyilkolásának toposza a Rajk-per vádiratából volt félelmetesen ismerős, a „szabad folyás a büntetőeljárásnak” a Nagy Imre-perből. Abból a két nagy konstruált perből, amelyben Kádár János közvetlen részes volt, meghatározó szerepet játszott. Ezek a nyelvi fordulatok a kádári személyiség látszólagos kettősségére mutatnak, ami valójában a mélyben mégis koherens maradt. Kádár a (szerény kis) úttörő szerepét is vállalva óvatosan kezdeményezte a sztálinizmussal való felemás, puha leszámolást. Antisztaálinista szerepét azonban a sztálinista rendőrminiszter intonációjával adta elő.⁵⁵ Az összeesküvés csak ezen a színen, az aggódó sztálinistákkal teli Belügyminisztérium nagyon is valóságos színpadán változhatott összeesküvéssé. Amikor az kellett, ez a gépezet szállította a sztálinista összeesküvést is. Rossz érzésekkel tehetta, mert az ügy kipattanása kezdete lett annak a folyamatnak, amely – Kádár belső nyelvezetében – „leltározásnak” indult, de utóbb a törvénytelenések lezárásáról hozott nyilvános párthatározattal és a belügy – kádárian felemás – megtisztításával ért véget.⁵⁶ Az eset megmutatja, hogyan készült a (későbbi, valódi, virágzó stb.) kádári rendszer egyik fontos tartóeleme, hogyan építették be az épületbe – úgy, hogy közben azért a régi alapok is megmaradtak.

54 Uo. 85. o.

55 Kádár személyiségkettősségéről lásd Kalmár: i. m. 28–29. o.

56 A Biszku-bizottságról lásd Hiányos leltár. 1. MSZMP-dokumentumok „a személyi kultusz idején elkövetett törvénytársításokról”. 2. Válogatás az MSZMP Központi Bizottsága 1962. augusztus 14–16-ai ülésének hozzászólásaiából. Közreadja Sipos Levente. *Társadalmi Szemle*, 1994. 11. sz. 72–94. o., 12. sz. 69–87. o. A határozatot lásd *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának kongresszusi irányelvei. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának határozata a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénytársító perek lezárásáról*. Budapest, 1962, Kossuth. Az MSZMP SZKP KB számára készített tájékoztató jelentését, illetve a belügyi és igazságügyi szervek vezetői számára készített összefoglaló jelentését lásd *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1. kötet*. Szerk. Solt Pál, Horváth Ibolya és mások. Budapest, 1992, Közgazdasági és Jogi, 663–673., 675–733. o. A tisztogatásról lásd Baráth Magdolna: *A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962*. In *Évkönyv VII. 1999*. 95–108. o.

GERMUSKA PÁL

AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI SZERVEK IPARI ELHÁRÍTÓ TEVÉKENYSÉGE A SZOCIALISTA NAGYÜZEMEKBE AZ 1960-AS ÉVEKBEN

A szocialista rendszerben az államvédelmi-állambiztonsági szervek köztudottan kitüntetett figyelmet szenteltek az energia- és nehéziparnak, a nagyüzemeknek.¹ A területen működő úgynevezett ipari elhárítás tevékenységének tanulmányozásához kézenfekvő volt a magyarországi szocialista városok (Ajka, Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Oroszlány, Ózd, Salgótarján, Százhalombatta, Tatabánya, Leninváros és Várpalota) bányászati, kohászati és egyéb ipari üzemait választani, mert az állampárt és a különböző minisztériumok iratanyagaiban talált utalások alapján már valószínűsíthető volt, hogy – kiemelt jelentőségük miatt – erőteljes és aktív elhárítási munka folyt e városokban, illetve az ezekben épülő nagyberuházásoknál. Az 1940-es évek vége és az 1970-es évek eleje között – a szovjet mintának megfelelően – az ipari elhárítás úgynevezett objektumelv szerint szerveződött. Mint azt egy „kiugrott” katonai elhárító írta: „Az objektumelhárítás formáját ott vezetik be, ahol valamilyen fizikailag vagy szervezetiileg jól körülhatárolható fontos szervezetet, létesítményt, illetve azok személyi állományát kell védeni, biztosítani. Az objektum lehet jelentősebb ipari üzem, katonai létesítmény, laktanya, hírközlő vagy műsorszóró állomás, de akár a Magyar–Szovjet Baráti Társaság szervezetei vagy a Budapesti Közlekedési Vállalat is.”² Az egyes objektumokról aktát „fektettek fel”, ez az úgynevezett objektumdosszié.³ 1971 után az objektumokra épülő elhárítás megszűnt, illetve átalakult (lásd alább részletesen), ezért ezzel az időszakkal már nem kívánok e tanulmányban foglalkozni.

A kutatás alapját a Történeti Hivatalban található objektumdossziék képezték. Az ipari elhárítás iratanyagának azonban csak egy részét kapta meg a hivatal, mert ez az állambiztonsági részleg az 1960-as évek második felétől a Belügyminisztérium III-as Főcsoportfőnökségén belül a belső reakció elleni elhárítástól (III/III) átkerült a kémelhárításhoz (III/II), illetve a katonai elhárításhoz (III/IV).⁴ A Történeti Hivatalban kutatható dossziékat átnézve feltűnő

1 A tanulmányhoz felhasznált iratanyagot az OTKA T 025470. sz. pályázat támogatásával gyűjtöttem össze.

2 Losonczy V. László: *Kézikönyv azoknak, akiket figyeltek, akiket figyelnek, akiket figyelni fognak*. Budapest, 1990, PALLWEST, 19. o.

3 Az objektumdosszié irattani meghatározását lásd Petrikné Vámos Ida: *Iratok a Történeti Hivatalban. Vázlat a volt állambiztonsági szervek iratanyagának irattani feltárásához*. In *A Történeti Hivatal Évkönyve 1999*. Szerk. Gyarmati György. Budapest, 1999, Történeti Hivatal, (Trezor 1.) 54–55. o. (A továbbiakban *A Történeti Hivatal Évkönyve 1999*.)

4 Horváth József, aki 1974–1985 között csoportfőnök-helyettesként, majd 1985–1990 között csoportfőnöként irányította a belső reakció elleni elhárítást, 1990-ben megjelent „emlékiratában” a III/III bemutatásakor csak a „rendkívüli eseményekkel (robbantások, röpcédulázás, emlékműgyalázás, fenyegető levelek stb.)” foglalkozó

volt, hogy szinte kizárólag az 1989–1990 óta felszámolt, illetve megszűnt – főként szénbányászati – vállalatok iratai kerültek hozzájuk, viszont olyan stratégiai jelentőségű – de nem hadiipari – nagyüzemek, mint a Borsodi Vegyi Kombinát (BVK, Kazincbarcika), a Tiszai Vegyi Kombinát (TVK, Leninváros), a százhalombattai kőolaj-finomító, az összes (várapalota-inotai, komlói, oroslány-bokodi, kazincbarcikai, tatabányai stb.) erőmű, a tatabányai és ajkai alumíniumkohó stb., objektumdossziéinak híre-hamva sincsen. A jelenlegi nemzetbiztonsági szolgálatok tehát minden az 1940-es évek vége óta ezen üzemekkel kapcsolatban az ÁVH-nál, illetve a BM III-as Főcsoportfőnökségénél keletkezett iratot maguknál tartanak mind a mai napig.

Németországban, ahol az Egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériumának Iratait Felügyelő Szövetségi Biztos Hivatala jelentős kutatói bázissal rendelkezik, sokkal előbbre tart a kutatás, mint Magyarországon. Az egykori NDK-ban az ipari elhárítással foglalkozó Stasi XVIII. Főosztály szervezetéről már könyv is született.⁵ Nálunk – megfelelő források hiányában – eddig alig-alig foglalkozott a történetírás az ipari elhárítás témakörével, ami inkább csak a rendszerváltás után megjelent emlékiratokban bukkant elő. A fentebb már idézett Losonczy V. László például így írt visszaemlékezésében az ipari elhárításról: „A magyar elhárítás a gazdaságban is működött. Az e területen dolgozó állambiztonságiakat ipari vonalnak is nevezték. A szervezetnek ez a része azonban jóval kisebb létszámú volt, mint a politikai elhárítás. Többnyire csak a katonai jellegű üzemeket biztosították. Esetenként ott is működött az operatív védelem, ahol jelentős károkat okozhatott volna egy szabotázs- vagy terrorakció.”⁶ Ehhez hasonlóan 1990-es visszaemlékezésében a III/III utolsó csoportfőnöke, Horváth József is igyekezett bagatellizálni az e területen végzett állambiztonsági tevékenységet: „1962 után a belső biztonsági szolgálatnak egyszerűen nem volt olyan feladata, hogy az »uralkodó osztály« [azaz a munkásosztály] ellen állambiztonsági intézkedéseket foganatosítson. Volt ugyan »népgazdasági védelem«, de az tényleg védelem volt, és a kémelhárításra tartozott. A politikai vezetés azt, hogy milyen a munkások hangulata, folyik-e közöttük valamilyen szervezkedés stb., politikai kérdésként próbálta kezelni. Nem váltak állambiztonsági feladattá a bányászsztrájkok, a nagyüzemi munkabeszüntetések, sőt még az is csupán rendőri feladat maradt, hogy Csepelen ki adott zsíros kenyeret a Lenin-szobor kezébe.”⁷

Az alábbiakban a Történeti Hivatalban és más közgyűjteményekben jelenleg hozzáférhető iratanyag alapján próbáltam választ adni arra a kérdésre, hogy valójában mit is csinált az ipari elhárítás; igyekeztem a szervezeti keretek felvázolásán túl az elhárító tevékenység módszereiről és mindennapjairól is képet rajzolni.⁸

III/III-3. osztályról tesz említést, ipari elhárítókról nem. Lásd Horváth József: *A tábornoak vallomása. Meztelenül a Duna-gate ügyben*. Budapest, 1990, Pallas Lap- és Könyvkiadó–PALLWEST, 123. o.

5 Maria Haendcke–Hoppe-Arndt: *Die Hauptabteilung XVIII: Volkswirtschaft. Anatomie der Staatssicherheit/MfS-Handbuch*. Teil III/10. Berlin, 1997, BStU.

6 Losonczy: i. m. 18–19. o.

7 Horváth: i. m. 146. o.

8 A gazdasági és ipari kémkedés (a külföldi kém- és titkosszolgálatok vélt vagy valódi érdeklődése elleni védelem, illetve a magyar szolgálat ilyen irányú külföldi tevékenysége) nem tartozik a dolgozat témakörébe, mivel e feladatokkal más állambiztonsági részlegek foglalkoztak.

AZ IPARI ELHÁRÍTÁS CÉLJA ÉS SZERVEZETE

Magyarországon 1945 februárjától kommunista irányítással és aktív szovjet közreműködéssel kezdődött meg az új erőszakszervezetek felállítása. Az újjászervezett rendőrség és hadsereg államvédelmi, illetve elhárító részlegei kezdetől a mindent tudni akarás és a politikai-gazdasági folyamatok belülről történő befolyásolásának igényével tevékenykedtek. A kommunista hatalomátvételt követően az államvédelem a társadalom és az élet minden területének *totális* ellenőrzésére tett kísérletet. Az 1956-os forradalom után az újjáéledő és állambiztonságira átkeresztelt elhárító szervek mintegy 600 ezer (+/- 100 ezer) főre *szűkítették* az ellenőrizendők körét, akiket viszont annál aktívabban és céltudatosabban figyeltek. Az 1960-as évek eleji átszervezésekkel létrehozott BM III-as Főcsoportfőnökségének célkitűzései a szocialista rendszer bukásáig lényegében nem változtak – a szervezet mindvégig az 1950–1960-as évek fordulóján kijelölt úton haladt.

A nagyüzemekben végzett elhárító tevékenységet kezdetől hármas cél vezérelte. 1. A külső és/vagy belső ellenség által elkövethető munkalassító, termelés kiesést és kárt okozó szabotázscselekmények megelőzése, illetve elkövetőinek felderítése és elfogása. 2. Mivel az emberek életük jelentős részét a munkahelyükön töltötték, itt sokkal könnyebben figyelemmel kísérhető volt minden megmozdulásuk, cselekedetük, beszédük, mint otthon, a magánéletükben. Tehát hangulatukról, véleményükről, viselkedésükről és legfőképpen politikai hozzáállásukról a lehető legtöbb információt a munkahelyen kellett beszerezni nyílt vagy titkos módszerekkel. 3. A munkahely 1945–1948 között és a későbbi években-évtizedekben is a politizálás egyik legfontosabb színtere volt. A különböző politikai pártok, majd az állampárt is területi és munkahelyi elv szerint szerveződött. A kommunisták ezért – nagyon tudatosan – elsősorban a munkahelyeken, különösen a bázisuknak tekintett nagyüzemekben folytattak harcot politikai ellenfeikkel, majd „ellenségeikkel” szemben – szükség esetén igénybe véve az államvédelmi-állambiztonsági szervek „segítségét” is. Mindezt figyelembe véve érthető igazán, hogy miért létesítettek az elhárító szerveken belül önálló ipari részleget, amelynek vázlatos szervezettörténetét alább tekintem át.

1946-ban a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályán már önálló alosztály (VII) végezte az üzemi szabotázselhárítást, majd 1948-tól a BM Államvédelmi Hatóság „D” ügyosztálya foglalkozott az üzemi ügyekkel. 1950-től az ÁVH I-es (Hálózati) Főosztálya alá rendelték a szabotázselhárító részleget.⁹ 1950–1953 között az ÁVH I-es (Hálózati) Főosztály 4. Osztálya feladata volt a hálózati és operatív munka az ipar, a kereskedelem, a pénzügy és a közlekedés területén. Ezen belül az 1. alosztály dolga volt a nehézipari minisztérium(ok) és vállalatok ellenőrzése.¹⁰

Az ÁVH mellett a rendőrség úgynevezett társadalmi tulajdon-védelmi részlege is foglalkozott hasonló ügyekkel, és hálózati személyeket maga is „tartott” – 1952-ben például több mint 4500 főt.¹¹ A rendőrség és az ÁVH között egyfajta munkamegosztás működött: a fajsúlyosabb, politikainak tűnő ügyeket a rendőrség rövid úton átadta az ÁVH-nak, megtartva ma-

9 Cseh Gergő Bendegúz: A magyar állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In *A Történelmi Hivatal Évkönyve 1999.* 74–77. o.

10 Boreczky Beatrix: Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950–1953. In *A Történelmi Hivatal Évkönyve 1999.* 95. o.

11 A BM Közrendészeti Főosztálya jelentése a rendőrség 1952. évben végzett munkájáról. Budapest, 1953. február 27. Sebestyén László rendőr ezredes főosztályvezető. BM Központi Irattára (KI) Közrendészeti Főosztály iratai 2. doboz, 55., 10. o.

gának a valóban köztörvényes cselekményeket. Ez a határ azonban időnként nagyon is átjárható: egy túlpolitizált rendszerben bármilyen apró (köztörvényes) bűncselekményből könnyen lehetett szabotázsügvet kreálni, s a túlfeszített beruházási tervek nem teljesítése esetén is rögtön vizsgálatok indultak, hogy nem szándékosságról volt-e szó.¹²

A rendőrség – a szovjet mintát másolva – tehát az állami tulajdon védelmére is ügynököket mozgósított, elmosva ezzel a határt a közrend és az állambiztonság védelme között. A hálózatot az aktív megelőzés legfőbb eszközének tekintették, mint azt Györe József belügyminiszter egy 1953. áprilisi parancsa is mutatja: „A bűncselekmények számának csökkentésében legbiztosabb és leghatásosabb fegyverünk a hálózat. Jó eszköz a hálózat a dolgozókkal való kapcsolatunk elmélyítéséhez, a bűnözők világába való behatoláshoz, a bűncselekmények megelőzéséhez és kiderítéséhez. A hálózat mint éles fegyver azok ellen irányul, akik tevékenységükkel igyekeznek aláásni népgazdaságunkat, a közbiztonságot, és akik fosztogatják, vagy fosztogatni akarják a szocialista és a társadalmi tulajdont.”¹³

Péter Gábor és társai letartóztatása megtépázta ugyan a „Hatóság” tekintélyét, de az ÁVH szervezeti önállóságának felszámolására és a BM-be való integrálására nem belső „kényszer” hatására, hanem a szovjet minta változása miatt került sor (Berija 1953 tavaszán hozta létre az egységes szovjet belügyminisztériumot). Nagy Imre intézkedései (az internálótáborok feloszlata, a rendőrbíráskodás megszüntetése stb.) csökkentették ugyan a represszió mértékét, Gerő Ernő minisztersége idején (1953. júliustól 1954. júniusig) mégis erősödött az egységes BM államvédelmi jellege. Ekkortól az elhárító szervek a korábbinál nagyobb hangsúlyt helyeztek a megelőző munkára – az operatív felderítésre és a preventív intézkedésekre.¹⁴ Ugyanakkor a nyilvántartott személyek számát a sorozatos felülvizsgálatok nyomán 1,2 millióról 1956 szeptemberére 585 ezerre csökkentették.¹⁵ Az „egy fedél” alá kényszerített rendőrség és államvédelem között azonban sűrűsödtek a konfliktusok, s az utóbbi érdekérvényesítő képessége és hatalma csökkent az 1949–1953 közötti évekhez képest.

A szabotázselhárítás 1953-tól mindenesetre önálló, V-ös osztályként működött.¹⁶ A BM Kollégiuma 1954 januárjában döntött az ipari és a vele korábban összevont mezőgazdasági szabotázselhárító osztály újbóli szétválasztásáról.¹⁷ Az osztály – mint azt egy az MDP Politikai Bizottsága számára készült jelentés megállapította – azonban nem sok sikerrel működött: „1955-ben 1954-hez viszonyítva az ipari kártevésre és szabotázásra utaló jelzések szaporod-

12 Lásd például C. M. vizsgálati dossziéja. Történelmi Hivatal (a továbbiakban TH) V–47 247. C. M. építőipari szakember, aki többször járt külföldön, 1950-ben került a dunapentelei építkezésre, ahol valóságos káosz uralkodott. Budapestről két lengődarut küldtek Pentelére, amelyeket azonban egy ideig nem tudtak munkába állítani, s amíg összeszerelellenül hányódtak, eltűnt belőlük jó néhány fontos alkatrész. „A gépek [C. M.] kártevő cselekményei miatt csak 30-40%-ban vannak kihasználva, és ezzel a vállalatnak eddig kb. 1 millió forint kárt okozott” – szövelt az egyik jelentés az ügyben, amelyet ekkor már a Fejér megyei ÁVH vizsgált. C. M.-et végül „csak” több hónapra internálták. A BM Titkársága viszont 1958 januárjában is elutasította rehabilitációs kérelmét.

13 BM KI Közrendészeti Főosztály iratai 2. doboz, 67/a.

14 Lásd részletesen Baráth Magdolna: Gerő Ernő a Belügyminisztérium élén, 1953–1954. In *A Történelmi Hivatal Évkönyve 1999.* 147–166. o.

15 A nyilvántartott személyek számának változásáról lásd részletesen Petrikné: i. m. 31–36. o. A szervezeti változásokról lásd még Kajári Erzsébet: Két 1958-as dokumentum a politikai nyomozó szervek tevékenységéről. In *Évkönyv VII. 1999. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Ständeisky Éva, Rainer M. János. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 63–64. o.

16 Cseh: i. m. 78. o.

17 Baráth: i. m. 162. o.

tak. Feldolgozó munkánk hiányossága – bár a felderítés javult –, hogy tudatos szabotázszt bizonyítani és leleplezni mind ez ideig nem tudott.”¹⁸ Emiatti aggodalmában dönthetett úgy a párt legfelsőbb vezető testülete, hogy „az eddigieknél sokkal inkább előtérbe kell állítani a népgazdaság védelmét, a szabotázselhárító munkát”; valamint minden korábbinál világosabban és határozottabban jelölte meg az ipar azon területeit, ahol fokozni kell az elhárítás tevékenységét:

- „a) atomkutatás,
- b) urániumbányászat és [uránium-]lelőhelyek,
- c) honvédelmi ipar,
- d) az ipari kutató- és tervezőintézetek,
- e) ásványolaj és földgáz feltárása,
- f) alumíniumipar,
- g) villamosenergia-termelés,
- h) vacuum [sic!] és híradástechnika,
- i) szénbányászat”¹⁹.

Az 1956-os forradalom idején az államvédelem szervezete szétesett, állománya október 30-tól csoportosan hagyta el szolgálati helyét – sokan közülük a szovjet csapatok mellé szegődtek. Számos ügynökük lelepleződött, jelentős mennyiségű operatív iratanyag megsemmisült. A második szovjet intervenció után a harcok még be sem fejeződtek, amikor 1956. november 8-tól Budapesten Mátyás László rendőr ezredes vezetésével megkezdődött a politikai nyomozó osztályoknak nevezett államvédelmi részlegek újjászervezése. Az Országos Rendőr-főkapitányság és a Budapesti Rendőr-főkapitányság, valamint a megyei rendőr-főkapitányságok alárendeltségében szervezték meg a politikai nyomozó (fő)osztályokat, amelyek zömében a régi ÁVH-s állományt vették vissza. Feladatuk a belső reakció elleni harc, az ipari és közlekedési szabotázsok elhárítása, valamint az államellenes bűncselekmények vizsgálata volt. Budapesten a szabotázselhárító osztály kezdetben 30 fővel, titkos lakásokban kezdte meg munkáját.²⁰ Ezekben a hetekben már 100 ügynökkel vették fel újra a kapcsolatot, s egyik legsürgősebb feladatuknak a munkástanácsok tagjainak priorálását (nyilvántartásokban való lekeresését) tekintették.²¹

1957 májusában a belügyminiszter újra szabályozta a politikai nyomozó főosztály szervezését: az ORFK helyett közvetlenül a BM alá rendelte annak II-es főosztályaként, és azon belül az ipari szabotázselhárító osztály a VI-os számot kapta.²² Az osztály vezetője 1957. április 30-tól Kucsera László rendőr alezredes volt.²³ Egy 1958 februárjában készült összefoglaló jelen-

18 Jelentés az MDP Politikai Bizottságának a BM államvédelmi szerveinek munkájáról a belső ellenség elleni harc vonalán. Budapest, 1956. május 3. Piros László. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) M-KS 276. f. 53. cs. 286. ő. e. 89. o.

19 Az MDP PB határozata a BM államvédelmi szerveinek munkájáról a belső ellenség elleni harc vonalán. Uo. 3. o.

20 Kajári: i. m. 67. o.

21 Huszár Tibor: A hatalmi gépezet újjáépítése, a represszió túlsúlya, a kiigazítás esélye, 1956–1960. In *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése, 1956–1962*. Szerk. Huszár Tibor és Szabó János. Budapest, 1999, Zrínyi, 83. o. (A továbbiakban *Restauráció vagy kiigazítás...*) Huszár ugyanazt a jelentést idézi, mint Kajári Erzsébet.

22 Huszár Tibor–Szabó János: A rendőrség és a politikai nyomozó szervek funkcióinak és szervezetének rövid áttekintése 1945 és 1956 között. In *Restauráció vagy kiigazítás...* 379. o.

23 Kajári: i. m. 63. o., 9. lábjegyzet.

tés szerint a BRFK Politikai Nyomozó Osztályának Ipari Alosztálya a főváros területén 111 objektummal foglalkozott, amelyek közül 15 kiemelt figyelemben részesült (például a Danuvia Szerszámgépgyár, a Prés- és Kovácsoltárugyár, a Láng Gépgyár, a BHG stb.). Az alosztály ekkor 226 hálózati személyt foglalkoztatott (92 ügynököt, 119 informatort, 15 rezidenst). A jelentés készítésekor 53 „dossziés ügyük” volt, amiből viszont csak 5 volt szabotázs-diverzió, a többi kémkedés, izgatás, illetve főként „ellenforradalmi tevékenység”.²⁴

A rendőrség társadalmi tulajdonvédelmi részlege 1956 után is kiemelten foglalkozott a nehéziparral és a bányászattal. Az ügynökhálózatot is újjászervezték, amely az ipari elhárítási részlegektől elkülönülten, az ORFK alárendeltségében tevékenykedett. 1958-ban a társadalmi tulajdonvédelmi osztály 3166 ügynököt foglalkoztatott, de a rendőrség ez évi tevékenységét összegző jelentés szerint „csak kismértékben sikerült magasabb műveltségű, jó hírszerző lehetőségekkel rendelkező személyeket beszervezni”²⁵. Úgy tűnik, hogy a rendőrség az 1960-as évek elejétől valóban csak köztörvényes ügyekkel foglalkozott (nagy kárértékkel járó sikkasztás, csalás, hűtlen és hanyag kezelés stb. illetve kisebb kárértékű lopások), az osztályszempontok alkalmazása és egyes cselekmények politikai motivációkkal való magyarázása azonban változatlanul megmaradt.²⁶ A rendőrség a többmilliárd forintos új nagyberuházásokat – a régi rutin szerint – operatív eszközökkel, több száz főnyi besúgóval is biztosította, és a politikai nyomozó osztályok ipari szabotázselhárító részlegével szoros együttműködést alakított ki.²⁷

Az 1962 végén végrehajtott átszervezést követően a BM III/III-as Belsőreakció- és Szabotázselhárító Csoportfőnökség folytatta az ipari elhárítási tevékenységet.²⁸ Az ellenőrzés alatt tartandó vállalatok, üzemek körét időnként felülvizsgálták, illetve más-más prioritásokat neveztek meg az elhárítási munka számára. A belső utasítások ismeretének hiányában e változásokat sajnos nem lehet nyomon követni, és csak egy-egy jelentésből lehet következtetni az eredeti rendelkezés szándékaira. 1962 nyarától – az állambiztonsági részlegek átszervezésével összefüggésben – az ipari elhárításnál az „objektumelvről” a belső elhárítási tevékenységre helyeződött a hangsúly: az intézmény, üzem helyett az ott dolgozók kerültek az érdeklődés középpontjába – a különböző kategóriákba és dossziékba sorolt ellenséges személyeket igyekeztek ellenőrizni, s a „legfertőzöttebbnek” azok a munkahelyek minősültek, ahol a legtöbb korábbi politikai elítélt, volt csendőr és „ellenforradalmár” dolgozott, illetve ahol „aktív ellenséges tevékenység” (izgatás, szervezkedés stb.) folyt.²⁹

24 A BRFK Politikai Nyomozó Osztály operatív helyzete, [a] szervezet és a kerületek munkája. Budapest, 1958. február 21. Tihanyi Sándor rendőrnagy alezredes, osztályvezető. Közli Kajári: i. m. 79–80. o.

25 BM ORFK Jelentés a rendőri szervek 1958-ban végzett munkájáról. Dátum és aláírás nélkül. MOL M-KS 288. f. 30. cs. MSZMP Adminisztratív Osztály iratai 1959/3. é. e. 17. o.

26 A rendőri szervek bűnüldözési, hálózati operatív és feldolgozó munkájának helyzete című jelentés szerint például a téveszknél „döntő ezen a területen az osztályellenség aknamunkája, amely bomlasztással, a társadalmi tulajdon megkárosításával igyekszik akadályozni az előrehaladást”. Uo. 1961/3. é. e. 17. o.

27 Uo. 19. o.

28 Cseh: i. m. 75–85. o.

29 Lásd például BM Veszprém Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztály VI. Alosztály határozata Várpalotai Szénbányászati Tröszt objektum dosszié nyitására. Veszprém, 1962. július 4. Farkas József rendőr százados alosztályvezető, Zsolnai Ferenc rendőr százados, Knéz András rendőr alezredes osztályvezető. In BM Veszprém Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztály VI. Alosztály Várpalotai Szénbányászati Tröszt Igazgatósága. TH O–14 326. 54. o.

1965 márciusában a belügyminiszter – az elhárítási munka intenzívebbé és differenciáltabbá tétele jegyében – az ipar területén a népgazdaság fejlesztésével kapcsolatos beruházások, a távlati kutatások és a fontos objektumok szigorúbb megfigyelésére adott parancsot. Az ennek nyomán készült egyik intézkedési terv szerint például a Komárom megyei III/III-2. alosztály megvizsgálta az oroszlányi XXII-es és XXIII-as akna beruházási munkálatait, a legnagyobb kivitelező vállalatokat (például az Aknamélyítő Vállalat), és szigorúbban fogja ellenőrizni az Oroszlányi Hőerőművet és a Tatabányai II. Számú Erőművet.³⁰

Amint az az alább idézett objektumdossziékból kiderül, az 1960-as évek második felében (valószínűleg 1967-ben) újabb átalakításra került sor, s ekkortól III/II-b. kódszámon szerepelt az ipari elhárítási alosztály – azaz a belső elhárítástól átkerült a kémelhárításhoz. 1971-ben ismét változások történtek az állambiztonsági szervezetben, s 1971 nyarán az objektumdossziék egy részét a következő indoklással zárták le: „Az 1971. évi országos értekezlet alapján a »B« kategóriába tartozó objektumok területén az általános népgazdaság-védelmi elhárítás megszűnt.”³¹ Az ipari elhárítás korábbi kiemelt jelentőségét mindenképpen elvesztette, a stratégiai vállalatok és üzemek ellenőrzését azonban nem számolták fel. 1972-től az ipari elhárítás valószínűleg beolvadt a kémelhárításhoz tartozó III/II-6. osztályba, amely a hadiipar, a közlekedés, a hírközlés, a minisztériumok és a főhatóságok preventív védelmét látta el. Az 1970–1980-as évek fordulóján Magyarország a korábbiaktól eltérő feladatokat kapott a KGST-munkamegosztásban, és a fejlett nyugati, többségében COCOM-listás technológiák és ipari termékek fő importálója és közvetítője lett. Emiatt – megváltozott formában – újra előtérbe került az ipari elhárítás, amely ekkortól 20–50 kiemelt vállalat (Videoton, Ganz, BHC stb.) ellenőrzését végezte – immár a III/II-es (kémelhárító) vagy III/IV-es (katonai elhárító) csoportfőnökség kötelékében.

A kutatás jelenlegi szakaszában nem rendelkezem további információkkal az ipari elhárítási alosztályok tárgyalt időszakbeli szervezetéről, létszámáról, parancsnokairól. Különösen vidéki viszonylatban hiányos az anyag. A BM III-as Főcsoportfőnöksége megyei kirendeltségeinek tevékenysége amúgy is ismeretlen terület, hiszen eddig szinte senki sem foglalkozhatott ezzel. További eredményeket egy széles körű – a jelenleg működő nemzetbiztonsági és szakszolgálatok irattáaira is kiterjedő – vizsgálattal lehetne elérni e területen.

A továbbiakban esettanulmányokon keresztül igyekszem bemutatni a III/III-ashoz (kétszörös III/II-eshez) tartozó ipari elhárítási alosztályok munkáját a Fejér, Komárom, Nógrád és Veszprém megyei részlegek iratainak felhasználásával. Az alább ismertetett ügyek tipikusnak mondhatóak, és egyaránt előfordultak az 1950-es és 1960-as években is, a hozzáférhető források alapján azonban főként az 1960-as évekbeliek leírására van mód. Igyekeztem az eseteket tematikus csoportokba gyűjteni a könnyebb áttekinthetőség és az elhárítás munkamódszereinek megrajzolása érdekében.

30 BM Komárom Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztály intézkedési terve a 006. sz. belügyminiszteri parancsral kapcsolatban. Tatabánya, 1965. március 18. Barta Gyula rendőr alhadnagy. In BM Komárom Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztály Oroszlányi Szénbányák Vállalat. TH O–14 262. 266–268. o.

31 BM Veszprém Megyei Rendőr-főkapitányság III/II-es Osztály határozata objektum dosszié lezárására. Veszprém, 1971. augusztus 8. Németh Sándor rendőr hadnagy, Szucsik István rendőr alezredes osztályvezető, engedélyezett Vincze Béla rendőr ezredes, a megyei rendőrfőkapitány állambiztonsági helyettese. TH O–14 326. 344. o.

AZ ÁLLAMVÉDELMI MUNKA AZ IPAR TERÜLETÉN; AZ OBJEKTUMDOSSZIÉ

A stratégiai jelentőségű iparágakban és a hadiiparban már a második világháború idején is nyilvánvalóan végeztek titkos eszközökkel folytatott elhárító tevékenységet. A Magyarországra benyomuló Vörös Hadsereg „második lépcsős” csapataival együtt az NKVD is megérkezett, amely egyrészt irányította és felügyelte a jóvátétel címén elszállítandó termelő-berendezések leszerelését, másrészt ellenőrzése alá vonta az utóbbi szovjet tulajdonba kerülő, valamint a jóvátételre termelő üzemeket. Valószínűleg a magyar kommunista vezetés államvédelmi egységei is ezekben a gyárakban és bányákban vetették meg először a lábukat. Az ipari elhárítás 1945–1950 közötti korszakából azonban tudomásom szerint eddig nem vált ismertté dokumentum, így munkájáról még vázlatos képet sem alkothatunk.

A kommunista hatalomátvételt, majd az első ötéves terv megindulását követően azonban – éppen az iparfejlesztés kiemelt jellege miatt – az államvédelem ezen területe különös fontosságot nyert. Az ÁVH megfelelő részlegeinek most már nemcsak a meglévő nagyüzemek, hanem az ötéves terv alapján megépülő új hadi-, nehéz- és energiaipari „nagylétesítmények” szabatázstól, kártevéstől és diverziótól való megvédése volt a feladata. Az 1950–1956 között a fentebb vázolt szervezeti keretek között a rendőrség és az ÁVH közösen dolgozott az ipari területen: előbbi a társadalmi tulajdon védelmére, utóbbi a politikai bűncselekményekre koncentrált.

Egymástól függetlenül az ÁVH és a rendőrség ügynökei, az MDP aktivistái, instruktorai és funkcionáriusai rendszeresen információval látták el az ipari elhárítást és a pártközpont megfelelő osztályait a stratégiai jelentőségű üzemek és beruházások állapotáról. A megkezdett nagy építkezéseknél fokozták a rendőri jelenléteket, és ÁVH-s egységeket is telepítettek a közelükbe. E „nagylétesítmények” rendőri és operatív biztosításának módjáról 1953 júniusából maradt ránk egy a BM Közrendészeti Főosztálya által kiadott utasítás. Eszerint először az építkezések megkezdése előtt nyílt kapcsolatot kellett létesíteni a beruházó vállalatokkal, szervekkel, hogy fel lehessen mérni a várható munkástömeget, annak érkezési idejét és ütemét, elhelyezésüket stb. A következő feladat – a munkálatok megindulásával párhuzamosan – a hálózat kiépítése volt: „A nagy építkezéseknél a szakthírforrásokat és a folyamatos feltérképezés érdekében elsősorban megfelelő szakthírforrásokat kell beszervezni. [...] A feltérképezés adatai alapján az építkezés kiterjedését és a kivitelezés időszakát figyelembe véve meg kell határozni, hogy hány és milyen fajta hírforrásokat kell beszervezni a biztosítás érdekében. Elsősorban a szakthírforrásokat, hírforráscsoportokat (rezidentúrákat) kell szervezni. Amennyiben már biztosítva vannak bizonyos mértékben a nagy építkezések, a meglévő hírforrások vagy csoportok számát a szükségesre kell emelni.”³² Sajnos e tevékenység minden napjairól eddig nem sikerült dokumentumra bukkannom.

1956 után az ipar területén is az „ellenforradalmi” szervezkedések és csoportok felszámolása volt az állambiztonsági szervek elsődleges feladata. A folyamatosan megfigyelés alatt tartandó személyek köre emiatt újabb jelentős csoporttal gyarapodott: az „ellenforradalmárokéval”, akik esetleg szabatázsakciókkal kívánnak hangot adni a rendszerrel való szembenállásuknak.³³ Az állambiztonság által ellenőrzött ipari terület még mindig elég széles volt: az ipari elhárítás a stratégiai fontosság, az egyedi termékek, a hadiipari termelésben való

32 BM KI Közrendészeti Főosztály iratai 2. doboz, 59.

33 Arra, hogy nem a félelemből eredő túlzásról van szó, csak az utóbbi évek kutatásai derítették fényt. Itt hadd utaljak két esetre: 1956. november 13-án Dorog és Leányvár között a vasúti síneket, december 8-án Pásztó és Szurdokpüspöki között a Zagyván átívelő vasúti hidat robbantották fel. Lásd Kronológia. In 1956 – A magyar forra-

résztétel, az éves termelési érték, a dolgozói létszám, a termelés veszélyes jellege vagy a nemzetközi kooperációban és kereskedelemben való részvétel alapján több ezer vállalatról és üzemről vezetett dossziét. Például a salgótarjáni Magyar Ötvözetgyár esetében a következő indokok elegendőek voltak az úgynevezett objektumdosszié megnyitásához: „a népgazdaság keretei között jelentős szerepet tölt be, mivel országos viszonylatban egyedüli előállítója különböző ferroötvözeteknek, mely ötvözetek a nemesacélgyártásnál nyernek felhasználást. [...] Az üzem gyártmányainak előállításához nagy teljesítményű transzformátorokat üzemeltet, melyek diverzióra és kártevésre igen érzékenyek. Az alapanyag adagolása az olvasztótérbe nyitott tüzelőtéren keresztül történik, így a tüzelőtérbe könnyen bejuttatható robbanóanyag, ami által az egyes kohók teljesen megbéníthatóak. Az objektumdosszié megnyitását a fentiekben leírtakon kívül indokolja az a körülmény is, hogy az üzemnél *fizikai munkakörben több volt csendőr* és különböző erőszakos bűncselekmények elkövetéséért [korábban] elítélt személy dolgozik.”³⁴ (Kiemelés tőlem – G. P.)

Az adott vállalat, nagyüzem objektumdossziéjába mindenféle irat bekerült: a folyamatos megfigyelő, elhárító munka időnkénti (általában éves) összegzései, a rendkívüli események dokumentumai, a kiküldött és a beérkező levelek és jelentések, néha egy-egy ügynökjelentés.

Az objektumdossziék „bevezető” részében minden esetben találunk egy az ipari alosztály tisztjei által készített hosszabb-rövidebb felmérő, értékelő jelentést, amely egyrésztől általános jellemzést ad a vállalatról és üzemeiről, másrészt feltérképezi a különböző veszélyforrásokat: a fizikai veszélyeket (sújtólég, balesetveszélyes munka stb.), a diverzióra érzékeny berendezéseket (trafók, szállítószalagok stb.) és a rendszer ellenségeinek különböző kategóriáit a volt csendőroktól az „ellenforradalmárokig”. A jelentés összegző, intézkedő része minden esetben meghatározza, hogy szükség van-e folyamatos operatív elhárításra, illetve milyen más intézkedések szükségesek az üzem védelméhez.

A Komárom Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya VI. Alosztálya például úgy értékelte az Oroszlányi Szénbányák Vállalat helyzetét, hogy a hozzá tartozó bányászati üzemek népgazdasági szempontból nagy jelentőséggel bírnak, mert a vállalat napi terve 7028 tonna szén kitermelése, összlétszáma pedig 5900 fizikai, 455 műszaki és 233 adminisztratív dolgozó. A XVI-os, XVII-es, XVIII-as, XIX-es, XX-as, III-as fejlesztési üzem és szolgáltató üzem³⁵ volt a legfontosabb, s valamennyi sújtólégveszélyes üzem volt, tehát diverziós elhárítás szempontjából különös odafigyelést igényeltek. Mint írják: „eddigi elhárító munkánk során megállapítottuk, hogy valamennyi bányászati üzemben az osztályidegen, deklaszált politikai elítéltek beszivárgása igen nagymérvű, e személyek állandóan változtatják helyüket, és emiatt operatív figyelésük körülményes.”³⁶ A jelentés készítői szerint „az ellenséges kategóriákba tartozó személyek aknamunkájának” számtalan megnyilvánulási formája volt: összejárás, beszélgetés, „a harmadik világháború kirobbanását várják, és bíznak a rendszer változásá-

dalom és szabadságharc enciklopédiája. 1956. október 6.–december 12. Multimédia CD-ROM. Budapest, 1999, 1956-os Intézet. (Európa közepén – Magyarország a jelenkorban 1.)

34 BM Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztálya határozata objektum dosszié nyitásáról. Salgótarján, 1963. december 5. Nagy Imre rendőr alezredes alosztályvezető, Sándor Ferenc rendőr alhadnagy. BM Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztály Ötvözetgyár: TH O-14 268. 57. o.

35 Mivel az oroszlányi bányák 1957-ig a tatabányai vállalathoz tartoztak, az aknák számozása – a megnyitás sorrendjében – a tatabányaiakét folytatta a XVI. számtól.

36 BM Komárom Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya VI. Alosztálya Összefoglaló jelentése elhárítási területünkön lévő fontosabb objektumok operatív helyzetéről. Oroszlány, 1960. augusztus 5. Frigyes János rendőr hadnagy, Varga János rendőr főhadnagy. TH O-14 262. 85–100. o. A következő idézetek ugyaninnen.

ban”, sőt Hruscsov tatabányai látogatása idején „a III-as aknában az alapközlői szállító gumiszalagot 441 cm mélyen elvágták, a jelzőberendezéseket megrongálták”; továbbá egyes műszaki és tervező szakemberek a helyi terepviszonyok figyelmen kívül hagyásával – szándékosan? – elméreteztek bányabeli objektumokat. A jelentés további részében részletesen leírták az egyes bányüzemek (aknák) és a központi részlegek (osztályok) „operatív helyzetét”³⁷: létszám, dolgozók megoszlása, ellenőrzendő személyek, priuszosok, disszidálásból visszatértek. A vállalat igazgatóságának közel 180 dolgozóját mind prioritálták, a legveszélyesebbnek tartott személyekre ügynököt szerveztek, de csak a beruházási osztályon rendelkeztek „minőségi hálózattal”. A bányánál dolgozók elvetemültségét bizonyítandó bekerült a jelentésbe, hogy a XVIII-as aknában (ahol 1956 előtt 1200 fogva tartott dolgozott a KÖMI-üzemben, s számosan közülük szabadulásuk után is ott maradtak dolgozni) a 82. frontfejtésen „több lapáton horogkereszteket láttak bevésvé”. Ugyanezen aknában 1956 tavaszán hét halálos áldozatot követelő vízbetörés volt, s az emiatt hosszú ideig folytatott operatív nyomozás végén kénytelenek voltak megállapítani, hogy diverzióra utaló adat nem volt.

Hasonló felmérő jelentés készült például a Salgótarjáni Sík- és Öblösüveggyárról, amelyet nem feltétlenül sorolnánk első látásra a stratégiai jelentőségű üzemek közé. A jelentésben a Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság ipari alosztálya értékelt a vállalat népgazdaságban betöltött fontosságát („az országon belül síküveget egyedül állít elő”), megnézték, hogy van-e hadiipari megrendelése („Jelenleg konkrét HM-feladatai nincsenek a vállalatnak, azonban termékéből használnak fel [a] HM autók, hajók, gázálarcok üvegezéséhez és építkezésekhez”), vizsgálták a nemzetközi kapcsolatait („a KGST keretén belül fog termelni, termékének 17%-át exportálja különböző külföldi országokba” [sic!]) és belföldi kapcsolatait más üzemekkel, valamint az előző években végrehajtott beruházások volumenét és hatékonyságát, a termelőüzemek állapotát, a diverzióveszélynek kitett üzemszerveket, továbbá a figyelendő-ellenőrizendő személyek számát és beosztását. Az operatív helyzet értékelését ekként zárták: az öblösüveggyár esetében „az elmúlt évek tapasztalatai azt bizonyítják, hogy az objektumban konkrét operatív elhárító munkát nem szükséges végezni”, a síküveggyár azonban „több diverzióra érzékeny üzemszervekből tevődik össze, továbbá [...] jelenleg is magas [selejt]százalékkal termel, sok az üvegszakadás. A fentiek szükségessé teszik az objektum[ban] konkrét operatív elhárító munka végzését.”³⁸

Az objektumdossziéba folyamatosan gyűjtött eseti ügyeket általában évente összegezték, és a vállalat operatív helyzetét elemző összefoglaló éves jelentést készítettek, amit felterjesztettek a megyei ipari elhárítási alosztályvezetőnek is. Példaként lássuk a várpalotai szénbányászati nagyüzemről beszámoló 1966. évi jelentést, amely a szénbányászati tröszt, a Mélyfúró és Kutató Vállalat, valamint az Aknamélyítő Vállalat ügyeivel foglalkozott. A Veszprém megyei rendőrség ipari elhárító alosztálya hálózati munkája során főként az ellenséges kategóriába sorolt személyek ellenőrzésére és a rendszeresen „izgató kijelentéseket” tevő dolgozók felderítésére koncentrált. A bányaiüzemeket különösen „fertőzött” területek tekintették,

37 „Operatív helyzetnek – általános értelemben – azokat a fontos körülményeket, lehetőségeket, a tervezett cselekvéshez szükséges és a rendelkezésre álló erőket, eszközöket, alkalmazható rendszabályokat és módszereket, valamint a kombinációs lehetőségek összességét nevezzük, amelyek meghatározzák a titkos, operatív, elhárító tevékenységet.” Losonczy: i. m. 101. o.

38 BM Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztálya jelentése az ÉM Salgótarjáni Sík- és Öblösüveggyár felméréséről. Salgótarján, 1964. február 8. Nagy Imre rendőr alezredes alosztályvezető, Soós Károly rendőr százados. BM Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztály ÉM Salgótarjáni Sík- és Öblösüveggyár TH O-14 267. 39-45. o.

mert ezekben sok volt politikai elítélt is (köztük az 1956 előtt itt működő KÖMI-táborban raboskodók) dolgozott fizikai munkakörben. A különösen veszélyesnek ítélt személyek mellé munkahelyükön ügynököt helyeztek, illetve lakóhelyükön a körzeti megbízottak segítségével követték nyomon mindennapjaikat. Az elhárítás figyelme az élet szinte minden területére kiterjedt. Figyelték a Várpalotára hazalátogató ötvenhatos disszidenseket is. A jelentés szerint P. I., aki Angliából gépkocsival jött haza rokonlátogatóba, „költekező magatartást tanúsított, környezetében a nyugati életformát dicsőítette”, ezért tiltó névjegyzékre vetették (azaz a kinti magyar követség a következő alkalommal már megtagadta tőle a beutazóvízumot). Az ausztriai túrára induló helyi futballcsapat 6 tagjával utazás előtt „elbeszélgettek a kint maradások megakadályozására”. Őt fiatal bányászt pedig – miután olyan értesüléseket kapott az elhárítás, hogy „disszidálással foglalkoznak” – nemcsak rendőrségi figyelmeztetésben részesítettek, hanem a fiatalokat az úgynevezett kutató-nyilvántartásba is felvették.³⁹

Az ipari elhárító alosztályok időnként szélesebb kört felölelő, ágazati összefoglaló jelentéseket is készítettek, amelyek az adott megye egy-egy iparágának helyzetét mutatták be. A Komárom megyei alosztály 1963 augusztusában például a megye területén lévő szénbányászati iparágról állított össze egy beszámolót. Felmérték és összesítették az itt termelő három nagyvállalat (Tatabányai Szénbányászati Tröszt, Dorogi Szénbányászati Tröszt és Oroszlányi Szénbányák Vállalat) foglalkoztatotti létszámát, termelési értékét, az egyes bányüzemek veszélyességét, a halálos balesetek számát és gyakoriságát, valamint kiemelt figyelmet szenteltek a tervezett, illetve a folyamatban lévő beruházásoknak. A tatabányai bányánál – annak ellenére, hogy a tröszt több százmillió forintnyi beruházást hajtott végre – nem találtak rendellenességet. Az egyik dorogi aknában azonban állandó vízbetörések nehezítették a termelést, illetve már az akna feladása is felvetődött, és a víztelenítési munkák elhúzódnása miatt két ügynöktől jelentést kértek a helyzetről. A dorogi tröszt esetében mindezek ellenére megállapították, hogy a „szabotázselhárítás vonalán olyan jelzésünk vagy ügyünk nincs, ami arra engedne következtetni, hogy a tröszt valamelyik aknaüzeme területén ellenséges tevékenység folya”⁴⁰. Az oroszlányi bányánál a beruházásoknál láttak problémákat. Összefoglalóan megállapították, hogy az „operatív elhárítás tekintetében különös figyelmet érdemel a szénbányászat területén folyó beruházási munkálatok ellenőrzése, hálózati, hivatalos és társadalmi kapcsolatok bevonásával. Ugyancsak fontos feladatnak tartjuk a fentiekben említett bányák biztonságának rendszeres ellenőrzését, felülvizsgálását, tekintettel arra, hogy igen gyakori a halálos kimenetelű baleset. A legfontosabb bányászati üzemekben fontos feladatnak tartjuk preventív célból a társadalmi kapcsolatok létszámának növelését.”

KAPCSOLATTARTÁS AZ ELHÁRÍTÁSSAL

Az állambiztonsági szervek munkájuk során – nyílt vagy burkolt formában – az adott vállalat, üzem vezetőjével, párttitkárával, személyzeti osztályvezetőjével és rendészeti vezetőjével is kapcsolatba léptek. (A vállalatoknál, hasonlóan mint a kulturális és közintézményeknél, a köznyelvben BM-összekötőnek nevezett személyek is dolgoztak, akik rendszeresen informá-

39 BM Veszprém Megyei Rendőr-főkapitányság III/II-b. Alosztály 1966. évi összefoglaló jelentése. Veszprém, 1966. december 9. Zsolnai Ferenc rendőr őrnagy. TH O-14 326. 183-189. o.

40 BM Komárom Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztály jelentése a szénbányászati iparágról. Tatabánya, 1963. augusztus 21. Deák Mihály rendőr százados, Frigyes János rendőr százados. TH O-14 262. 180-186. o.
A következő idézet ugyaninnen.

ciót szolgáltatott az állambiztonsági szolgálatnak. Az objektumdossziékban azonban nem leltem nyomát működésüknek.) Az ipari elhárítás általában konkrét esetekben kért tájékoztatást, illetve információt a vállalattól, de ezenkívül is igyekezett folyamatos kapcsolatot tartani a kulcsemberekkel. A vállalat rendészeti vezetője és személyzetise (gyakran maguk is volt BM-esek) mint feletteseiknek jelentettek az elhárítási alosztály tisztjeinek, szükség esetén szóbeli utasításra is gyorsan beszereztek bármilyen szükséges adatot az üzembről vagy annak dolgozóiról.⁴¹ Érdekes dokumentum a Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság vezetői és ipari elhárító tisztje, illetve a Salgótarjáni Síküvegyvár igazgatója, nagyüzemi párttitkára és személyzetise között lezajlott „ismerkedő” megbeszélésről készült emlékeztető. „A megbeszélés témája az ÁB [állambiztonsági] szervek munkájának ismerete, a munka igénye, támogatása, valamint a kialakított személyes kapcsolat vizsgálata volt” – írta a nyomozó. A síküvegyvár vezetői rendszeresebb kapcsolattartást sürgettek az ipari alosztállyal, hogy az „megfelelő realitással” vizsgálhassa a vállalat dolgait. Az igazgató kifejezte azon elvárását is, hogy az üzem állambiztonsági problémáiról „maximális értelemben” tájékoztassák, továbbá „kérte a főkapitány és az osztályvezető elvtársak, valamint az illetékes kapcsolattartó elvtársak maximális bizalmát, [mert] szeretné, ha a terület első számú rendőrének tekintenék a bizalom szempontjából, és ő ezt a bizalmat igazolná is”⁴². A jó együttműködés valószínűleg mindkét félnek egyaránt hasznára volt: az elhárítás egyszerűbben és még több forrásból jutott információhoz, a vállalat vezetése pedig bennfentesnek érezhette magát, s biztosabbnak a pozícióját.

BEAVATKOZÁS A TERMELÉSBE, „HATÓSÁGI” FUNKCIÓK

Az 1960-as években az ipari elhárítási részleg a közvetlen, napi termelési kérdésekkel már keveset foglalkozott. Annál nagyobb figyelmet szentelt viszont a tervezés és beruházás szakaszának, ahol a régi reflexekkel és gyanakvással „szaglászta”. Mivel az állami vállalatokat a gazdasági szabályozókkal és más módokon nem lehetett rászorítani a hatékonyabb gazdálkodásra, a források jobb felhasználására, ezért az államigazgatás az ellenőrzések szigorításával és sűrítésével igyekezett ezen javítani. Így nem csoda, hogy az elhárítás – kvázi általános ellenőrző hatóságként – vállalatoktól, minisztériumoktól, kutató- és fejlesztőintézetektől kért beiratokat, terveket vagy igazoló jelentéseket, továbbá saját szakemberei véleménye alapján „ajánlásokat”, intézkedési javaslatokat fogalmazott meg a különböző főhatóságok számára.

A Komárom Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya például 1959-ben az Oroszlányi Szénbányák Vállalatnál épülő palatörörmű, illetve a tervezett bokodi erőmű beruházásának kérdéseiről a Komárom Megyei Beruházási Banktól szerzett adatokat „hálózati úton”. Az 1958 őszi jövőhagyott beruházás tervezésében az elhárítás szakértői hibákat és következetlenségeket találtak (ami természetesen burkoltan rögtön felvetette, hogy nincs-e szó szándékosságról, azaz szabotázsról), s ezért javasolták a BM központi VI. osztályának, hogy tisztázza a Nehézipari Minisztériummal a következő problémákat: megfelelő-e az oroszlányi palatörörmű tervezett kapacitása, összhangban van-e a széntermelő aknák kapacitása az épülő erőmű tervezett teljesítményével, tudják-e majd biztosítani erről a széntermelőről az erőmű ellátását.⁴³

41 Lásd például Longauer István rendészeti vezető jelentése a Salgótarjáni Öblösüvegyváról. Salgótarján, 1966. november 8. TH O-14 267. 46–48. o.

42 BM Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2 Alosztály feljegyzése. Salgótarján, 1969. szeptember 3. Tóth Sándor rendőr hadnagy, Nótás István rendőr őrnagy alosztályvezető. Uo. 57–58. o.

Egy 1963-as Nógrád megye szénbányászatát elemző jelentés az állambiztonsági szempontból kiemelkedő jelentőségű objektumok közül a Nógrádi Szénbányászati Tröszt Műszaki, Beruházási és Tervezési Osztályait emelte ki. A jelentés rosszsziszteműen szögezte le, hogy „megvizsgálva a tröszt 5-6 évre visszamenő termelő- és beruházó tevékenységét megállapítható, hogy a megkezdett és befejezett beruházások elsősorban a kapacitás megtartására irányultak. [...] Ha a meglévő szellemi kapacitást a tröszt illetékes szervei jobban kihasználták volna, úgy az érintett beruházások terén is nagyobb eredményt lehetett volna elérni.”⁴⁴ A tröszt összesen 66 főt foglalkoztató három központi osztályán egy volt vezérkari százados, egy nyilvántartásban szereplő személy és egy kémkedés gyanújával hosszabb ideig megfigyelt osztályvezető okozott fejfájást az elhárítóknak, akik két mérnök ügynök segítségével igyekeztek nyomon követni a „veszélyes” személyeket. A jelentés összegzése szerint azonban a kérdés még így sincs megnyugtatóan megoldva, „mert meglévő hálózataink csak akkor tudják jelenteni az egyes beruházások körüli problémákat, amikor már olyan stádiumban vannak, hogy a felsőbb szervek egyetértenek vele. [...] Ellenben megállapítható, hogy a kártevés, rombolás megelőzésére eddig tett intézkedéseink hatékonyak voltak, mivel elsősorban a vezető, irányító szervek tevékenységének ellenőrzésére irányultak. Feladat, hogy ezen a területen hírszerző lehetőségeinket tovább növeljük.”⁴⁵

Szintén az ipari elhárítás „hatósági” funkciói domborodtak ki a munkafegyelem és munkabiztonság ellenőrzése során. A szénbányászatban, amely valóban a legbalesetveszélyesebb iparágak közé tartozik, tulajdonképpen hasznosnak nevezhető plusz feladatokat is ellátott az elhárítás (hogy milyen módszerekkel, az más kérdés). A bánya olyan veszélyes üzem, ahol egyetlen másodpercnyi figyelmetlenség, hanyagság vagy nem szabályszerű munkavégzés katasztrófát okozhat, ezért a bányaműszaki felügyelőség bányabejárásai mellett az ipari alosztályok is ellenőrizték (valószínűleg hálózati úton) a biztonsági előírások betar(ta)tását és a munkafegyelmet. Egy ilyen ellenőrzést követően például a Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság vezetője – az ipari alosztály információi alapján – levélben figyelmeztette a Nógrádi Szénbányászati Tröszt főmérnökét a bányákban tapasztalt hiányosságokra: a robbanóanyagok tárolása, kezelése, felhasználása kapcsán; a sújtólégveszélyes bányauzemek közül többnél laza volt a „metánfegyelem” (azaz nem mérték megfelelő rendszerességgel a levegőben lévő metánkoncentrációt); egyes munkahelyeken rossz volt a szellőztetés (levegőellátás); több üzemképtelen (bányavíz kiemelésére szolgáló) szivattyút találtak; továbbá felrótta, hogy a rendkívüli eseményekről a tröszt csak 2-3 nap késéssel értesíti a rendőrséget.⁴⁶ Hasonló problémákra világított rá egy szintén nógrádi ügynökjelentés, amely a Kányási-akna sújtólég-

43 BM Komárom Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya. Összefoglaló jelentés az Oroszlányi Szénbányák Vállalatnál épülő palatörömű, valamint a bokodi erőmű építkezésénél előforduló hiányosságokról és problémákról. Tatabánya, 1959. május 29. Desk Mihály rendőr főhadnagy alosztályvezető, Gáli István rendőr őrnagy osztályvezető. TH O-14 262. 66-84. o.

44 A nógrádi szénbányászat legfőbb gondja az volt az 1960-as évektől, hogy a korábban legtöbb szén adó mezők sorsa kimerültek, s az újonnan feltárt mezők nem tudták lekötni a nógrádi tröszt meglévő kapacitását és dolgozó létszámát.

45 BM Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztálya felmérése Nógrád megye szénbányászatáról. Salgótarján, 1963. december 5. Nagy Imre rendőr alezredes alosztályvezető, Havasi István rendőr százados, Szabó József rendőr főhadnagy. BM Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztály: Nógrád megye szénbányászata. TH O-14 271. 75-84. o.

46 BM Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság levele a Nógrádi Szénbányászati Tröszt főmérnökéhez. Salgótarján, 1963. március 3. Lipták Gyula rendőr alezredes, a rendőr-főkapitányság vezetője. Uo. 203-205. o.

fegyelmének – lesújtó – helyzetéről számolt be.⁴⁷ A várpalotai bányák objektumdossziéjában pedig megtalálható egy 1964. januári központi, a BM III/III-1-a. alosztálytól származó utasítás, amely a korábbi években megszorodott és több mint száz halálesetet okozó sújtólégrobbanások miatt a bányabiztonsági intézkedéseknek a Veszprém megyei bányákban történő betartásáról kér jelentést.⁴⁸

MUNKAHELYI BALESETEK, MUNKAESZKÖZ-RONGÁLÁSOK, SZTRÁJKKÍSÉRLETEK

A továbbiakban néhány olyan egyedi esetet írok le, amikor valamilyen oknál fogva felmerült annak gyanúja, hogy a cselekmény politikai indíttatású vagy (helyi) politikai következményekkel járhat, s emiatt került az ipari elhárítás hatáskörébe az adott ügy. Van közte tragédia és kisszerű ügy egyaránt, ami azonban mindegyikben közös, az az állambiztonsági szervezet változatlan ébersége: minden apró gyanús jelre beindult az egész gépezet, és betegesnek tűnő gyanakvással minden cselekmény mögött politikai indítékot vagy célt látott.

Az államvédelmi szervek – valamilyen szinten – minden jelentősebb munkahelyi balesetnél bekapcsolódtak a nyomozásba. Így történt ez a magyar szénbányászat egyik legsúlyosabb szerencsétlenségénél is, amikor a Tatabányai Szénbányák XII-es aknájában 1950. december 30-án 23 óra 20 perckor egy sújtólégrobbanás⁴⁹ 81 halálos és 15 sebesült áldozatot követelt. A XII-es aknában bekövetkezett sújtólég- és sorozatos szénporrobbanás – mint azt az egyik vizsgálati jelentés megállapította – olyan erejű volt, hogy majdnem felnyomta a 160 m-es függőakna zárófedelét, és az 550 m hosszú lejtakna bejáratánál is érzékelhető volt. A mentőcsapatoknak csak 79 áldozat holttestét sikerült megtalálniuk, és legalább kilenc holttest annyira összeégett, hogy azonosíthatatlan volt.⁵⁰ A balesetet az ÁVH által vezetett vizsgálat szerint az okozta, hogy bizonyos munkahelyeken nem szellőztettek megfelelően, a szénport nem kötötték meg, és ráadásul nem sújtólégbiztos robbanóanyaggal robbantottak (omlasztás céljából). Mivel a detonációt elindító robbantómester maga is meghalt, a szerencsétlenségért elsősorban a bánya üzemvezető főmérnökét, másodsorban a főbányamestert, harmadsorban a körlet-

47 „Kovács Péter” fedőnevű ügynök jelentése. Salgótarján, 1965. szeptember 17. Uo. 237–240. o.

48 BM III/III-1-a. Alosztály 11-607/5-1964. utasítása. Budapest, 1964. január 24. Eperjesi László rendőr alezredes csoportfőnök, Pék Márton rendőr alezredes osztályvezető. TH O–14 326. 139–142. o.

49 Bizonyos szénbányák levegőjében – a szén keletkezésével egy időben létrejött – metángáz nagyobb mennyiségben is előfordulhat. A metángáz és a levegő bizonyos arányú keveréke robbanásveszélyes elegyet alkot (ez a sújtólég), amely akár egyetlen kis elektromos szikra vagy nyílt láng hatására berobbanhat. A zárt bányatérsegekben bekövetkező robbanás pusztító erejű: a gázelegy, illetve a szénpor magas hőfokú és hirtelen égése súlyos sérüléseket okoz, a szénfal meggyulladhat, és huzamos ideig éghet, a detonáció omlásokat idéz elő (akár embereket elzárva bizonyos bányatérsegekben), a hirtelen égés a bánya más térségeiben is drasztikusan csökkenti az oxigén mennyiségét (egyszerűen elszívja a levegőt, illetve tökéletlen égéssel szénmonoxid jön létre), s a keletkező füstgázok szintén veszélyesek az emberre. A metángáz kritikus koncentrációjának elérését általában a jó szellőztetés biztosításával el lehet kerülni, azonban hirtelen gázbetörések percek alatt növelhetik a metánkoncentrációt. Ilyenkor el kell hagyni a munkahelyet, áramtalanítani kell, szigorúan tilos bármilyen tűzgyújtás és robbantás, és az adott térséget gyorsan ki kell szellőztetni. Az aknákat, bányamezőket sújtólég-veszélyesség szerint osztályozzák, és ehhez igazítják az ott alkalmazandó biztonsági rendszabályokat.

50 Lásd Áldozatok [ideiglenes] névsora. B. J. és társai. TH V–82 880. 346–347. o. Egyébként a bányába leszállók mindegyike kap egy azonosítási számot (ügynevezett márkát), amely alapján baleset esetén pontosan megállapítható, kik vannak, voltak lent az adott aknában.

aknáaszt tartották felelősnek a szellőztetés elégtelensége és a – szabálytalan – robbantás engedélyezése miatt.⁵¹ Ezek alapján az ÁVH (valószínűleg ipari elhárítási) nyomozója B. J. üzemvezető főmérnök, B. J. főbányamester és K. J. bányakörlet-vezető őrizetbe vételére tett javaslatot.⁵² Az 1951. január közepén elkészült összegző nyomozati jelentés a felelősnek tartott vezetők esetében már a politikai motívumokat igyekezett kidomborítani: a főmérnököt 1948-ban kártevés gyanújával bocsátották el az Alumíniumérc Bánya és Ipari Rt.-től (állítólag a Szovjetunióba „exportált” – azaz jóvátételi – nyersanyagot „a megrendeltnél rosszabb minőségben szállította”), továbbá cisztercita gimnáziumba járt, és „klerikális beállítottságú”. A főbányamestert még 1943-ban nevezték ki erre a posztra, s a jelentés szerint „mint a Horthy-rendszer híve mindent elkövetett, hogy a háború érdekében az üzem minél többet termeljen, ezért 1944-ben Horthytól katonai bronzkereszt kitüntetését kapott”, továbbá „a háborús években az üzemvezetőség megbízásából figyelte a munkásság hangulatát, és baloldali személyeket sugott be”. A körzetvezető apja pedig állítólag tagja volt a vitézi széknek, és „így ő [is] vitézi várományos volt”. Mivel mindhárman elismerték, hogy súlyosan megszegtek több bányabiztonsági előírást, minden készen állt a tudatos károkozás vádjához.⁵³

A baleset súlyát mi sem jelzi jobban, minthogy a felelősök megbüntetéséről nem más döntött, mint maga Rákosi Mátyás. A már egyszer újraírt vádiratot Molnár Erik igazságügy-miniszter terjesztette fel jóváhagyásra az MDP főtitkárához a következő indoklással: „a most javasolt konstrukció mellett a vád a tényállást világosan fedi, s a vádlottak beismerése, a tanúk vallomása és a szakértő vélemény a vád keretében tartott bűnösséget teljes mértékben visszaigazolja [sic!]. A tárgyaláson lefolytatandó bizonyítás egyszerű és világos, a bűnösség megállapítása semmiféle erőltetett (jogi) konstrukciót nem igényel.”⁵⁴ Molnár feljegyzésében részletes javaslatot tett a tárgyalás időpontjára, a bíróságra, az ügyész és a bíró személyére, a meghallgatandó tanúkra, a közönségre, s nem utolsósorban magára az ítéletre: „A két első vádlott kapjon 15-15 év börtönbüntetést, a harmadrendű vádlott, akinek felelőssége mint bányász csoportvezető munkás lényegesen kisebb, kapjon 5-6 év büntetést.” Rákosi telefonon hagyta jóvá a tárgyalás menetét és az ítéletet.⁵⁵

Az utasításnak megfelelően a Budapesti Megyei Bíróság 1951. február 12-én B. J. főmérnököt és B. J. főbányamestert 15-15 évi, K. J. körzetvezetőt 6 évi börtönrre ítélte emberi életük halálos veszélyeztetése és társadalmi tulajdon megrongálása miatt. Másodfokon a Legfelsőbb Bíróság nemcsak elutasította a fellebbezésüket, hanem cselekményüket részben át is minősítette: mivel nem biztosították a megfelelő szellőztetést, ezért „a bánya üzemben tartásával, a szén kitermelésével kapcsolatos jogszabályok értelmében tett hatósági rendelkezéseken, az Általános Biztonsági Szabályzaton alapuló kötelességüket *szándékosan* megszegték, és ezzel a népgazdaságnak a tatabányai szénmedencére vonatkozóan előírt *részletterv megvalósítását veszélyeztették*”⁵⁶. (Kiemelés tőlem – G. P.) Az elítélt bányászati vezetők további sorsáról saj-

51 Jelentés a Tatabányai Szénbányák XII-es aknájában történt sújtólégrobbanásról. Budapest, 1951. január 2., Urbán Lajos áv. százasos. TH V-82 880. 9-13. o.

52 Őrizetbe vételi javaslat. Budapest, 1950. január 2. aláírás nélkül. Uo. 14-15. o.

53 Jelentés a Tatabányai Szénbányák XII-es aknájában történt sújtólégrobbanásról. Budapest, 1951. január 15. Jármér Ferenc áv. főhadnagy. Uo. 196-209. o.

54 Feljegyzés a tatabányai bányarobbanás ügyében. Budapest, 1951. január 23. Molnár Erik. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 261. ő. e. 64-65. o. A következő idézet ugyaninnen. A vádiratot és a szakértői véleményt lásd uo. 66-72., 73-75. o.

55 Molnár Erik feljegyzésére minden bizonnyal Rákosi titkárnője vezette rá a következőket: „[Rákosi] e[ltárs] telefonon válaszolt.”

nos nincs más információ, így nem tudni, hogy szabadulásuk után mennyi ideig foglalkozott még velük az elhárítás.

Míg ilyen sok áldozatot követelő tragédia szerencsére ritkán történt, addig kisebb súlyú munkaeszköz-rongálás annál gyakrabban előfordult. Például 1962. december 27-én az Oroszlányi Szénbányák Vállalat üzemrendészete bejelentette, hogy a központi műhelyben szabotázs-gyanús cselekmény történt: „2 db javításra váró, jugoszláv gyártmányú, összesen 5-6000 Ft értékű vastámot ismeretlen személyek prüssel összenyomtak, és ezáltal a tápok használhatatlanná váltak”⁵⁷. 1963. január elején már az állambiztonsági szervek végezték a kihallgatásokat a helyszínen, majd a nyomozást átvevő százados javasolta „az ügyben intézkedési terv készítését, és a hálózati munka beindítását, mert nyílt nyomozati módszerekkel eredmény nem várható”⁵⁸. Az elkészült intézkedési tervben az alosztály tisztázni kívánta a vastámösszenyomás és a prés gép meghibásodásának viszonyát, azt, hogy kártevési céllal nyúlt-e valaki a géphez, és a pontos kárértéket. Ennek érdekében 90 embert tartottak szükségesnek ellenőrizni, s egy korábban is foglalkoztatott operatív személy segítségével kideríteni a tettes(ek) kilétét.⁵⁹ A titkos nyomozás során ugyan többeket gyanúsítottak, de végül sikertelenül zárták le az ügyet: nem derült ki, hogy valódi rongálási szándék vezette-e az elkövetőt.

Előfordultak azért valódi „szabotázs-cselekmények” is, amikor valaki – jogos vagy jogtalan – elkeseredettségében tényleg kárt akart okozni. Ezek során általában kevésbé iskolázott emberek „luddita” módon akartak bossút állni a hatalmon, vagy legalábbis az állami tulajdonú termelőeszközön. Ilyen eset volt, amikor 1964. december 30-án az Oroszlányi Szénbányák Vállalat XIX-es aknájában a délutáni műszakban megrongáltak két hevederes szállítószalagot. 1965. január elején az állambiztonsági nyomozók 20-25 bányászt hallgattak ki az ügyben. Végül február elején egyikük, B. F. bevallotta: ő vágta el bosszúból a gumiszalagot, ráadásul többedik alkalommal, mert 1958-ban belépett a téeszbe, de betegeskedő feleségétől 1 hold háztáji földet elvettek. A bányászt előzetes letartóztatásba helyezték, mert cselekményével 100 ezer forint körüli termelés kiesést okozott (magának a gumiszalagnak a kijavítása néhány ezer forint lehetett). Az ügy tanulságait pedig ekként foglalta össze a jelentést készítő nyomozó: „Az oroszlányi XIX-es aknán 3 alapnyilvántartásban szereplő személy dolgozik, azon kívül sok olyan személy, aki köztörvényes bűncselekmények miatt el volt ítélve. Ez a tény, valamint hogy B. F. – bár büntetlen előéletű – többször tett rendszerellenes kijelentést, amiért az üzem párttitkára figyelmeztette, de az eset nem jutott a politikai nyomozó szervek tudomására, szükségessé teszi, hogy jó társadalmi kapcsolatokkal rendelkezünk ebben a bányauzemben. Ha előbb tudomást szerzünk nevezett izgatásáról, akkor egyrészt figyelemmel tudtuk volna kísérni a magatartását, másrészt a nyomozás során B. F. személyében hamarabb fény derült volna a tettesre.”⁶⁰ A bányászt végül bíróság elé állították, az ítéletről azonban már nincs információ az objektumdossziében.

56 A Budapesti Megyei Bíróság BV 001190/1951/5. sz. és a Legfelsőbb Bíróság B IV. 021/1951/6. sz. ítélete. B. J. és társai. TH V-82 880. 356-364.) 365-366. o.

57 BM Oroszlány Városi Kapitanyság jelentése a BM Komárom Megyei Rendőr-főkapitanyság Politikai Nyomozó Osztálya vezetőjének. 1962. december 27. Mohánszki János rendőr hadnagy bűnügyi előadó. TH O-14 262. 148. o.

58 BM Komárom Megyei Rendőr-főkapitanyság III/[III]-1. Alosztály összefoglaló jelentése a géprongálás ügyében. Tatabánya, 1963. január 7. Túri Kiss Károly rendőr százados alosztályvezető. Uo. 150-152. o.

59 BM Komárom Megyei Rendőr-főkapitanyság III/III-2. Alosztály intézkedési terv. Tatabánya, 1963. január 8. Kerék József rendőr főhadnagy alosztályvezető, Frigyes János rendőr százados. Uo. 153-156. o.

60 BM Komárom Megyei Rendőr-főkapitanyság III/III-2. Alosztály jelentése az oroszlányi XIX-es aknai szalagvágásról. Tatabánya, 1965. március 8. Barta Gyula rendőr alhadnagy. Uo. 261-263. o.

A vizsgált korszakban kisebb, néhány órás munkabeszüntetés több helyen előfordult, elhúzódó sztrájkra viszont csak 1956 őszén került sor, ami sokkolta a kommunista elitet. Ezért 1956 után már a legkisebb elégedetlenkedő „megmozdulás” esetén nemcsak a felsőbb pártszerveket és a szakszervezeti vezetőket riasztották, hanem a III/III nyomozóit is. Ennek illusztrálására álljon itt egy Fejér, illetve egy Nógrád megyei eset.

1964. december 3-án Kiss Ernő rendőr őrnagy, a Dunaújvárosi Városi és Járási Rendőrkapitányság Bűnügyi Alosztályának vezetője jelentette a politikai osztály helyi kirendeltségvezetőjének, hogy a városi tanácshoz tartozó Vegyesipari Vállalat szandálüzemében – az üzemvezető és a párttitkár bejelentése szerint – december 1-jén és 2-án több műszakban a munkások csak 63–75%-ra teljesítették az éppen akkor felemelt normát. Bár – mint írja – „azt megállapítani nem tudtuk, hogy az új normát nem akarták teljesíteni a dolgozók, vagy pedig olyan szoros volt, hogy nem is tudtak volna többet termelni”⁶¹, mégis kiszálltak az állambiztonsági nyomozók. Az ügyben, úgy tűnik, végül mégsem indult vizsgálat.

Ezzel közel egy időben Nógrád megyében ennél komolyabb akciókra került sor 1964–1965 fordulóján a Nehézipari Minisztérium új bérezési rendszer kikísérletezésére adott utasítást a Nógrádi Szénbányászati Trösztnek. Ennek szellemében a bányában egy-egy termelő-munkahelyre sokkal több dolgozót telepítettek, amivel javult ugyan az összüzemi teljesítmény, viszont jelentősen csökkent a vajúrók bére – akár 40-50%-kal is. A tiribesi akna dolgozói emiatt írásbeli panaszt tettek a szakszervezetnél, valamint a Magyar Rádiónál; a kányási akna vezetőjét pedig majdnem megverték a bányászok, amikor rendre akarta utasítani az egyik elégedetlenkedő munkacsoportot. „A fenti jelenségek mellett állambiztonsági szempontból sem lehet elmenni – állapította meg a jelentést készítő nyomozó –, amit bizonyít, hogy az 1964. december 15-i fizetés után T. G., a kányási aknaüzem másik frontjának vezetője, mivel kevesellte a fizetést, a kocsiban hazafelé úgy nyilatkozott: »ha L. [egy másik frontmester] megkezdte, majd én folytatom«, ennek hatására a kocsiban utazó lapujtó dolgozók között igen forró és zavaros hangulat keletkezett. [...] A fenti problémák következtében a dolgozók között olyan szállóige van, hogy »úgy dolgozunk, ahogy fizetnek.«”⁶² A bányászok ráadásul nemcsak elégedetlenkedtek, hanem amikor kevesellték a fizetésüket, arra a hónapra nem fizettek szakszervezeti tagdíjat, és nem mentek el a pártoktatásra. Sőt 1964 novemberében, amikor egy szakszervezeti gyűlésen az üzemvezetőség az aktuális termelési feladatokról akarta tájékoztatni a dolgozókat, több bányász felszólalt, hogy a szakszervezetnek inkább a dolgozók érdekeinek védelmével, mint a termeléssel kellene foglalkoznia. Rendőrségi retorzió mindenestre nem követte az eseményeket.

Végül egy már-már tragikomikus nógrádi esetet szeretnék felidézni, amely jelentéktelensége miatt a feledés homályába kellene hogy merüljön, de nagyon is jól jelzi, hogy milyen alacsony volt a rendszer toleranciaszintje. Történt ugyanis, hogy 1965. augusztus 11-én reggel a Salgótarjáni Acélárugyár üzemrendészeti osztályának vezetője bejelentette a rendőrségnek, hogy a vasöntöde és a tmk-műhely közös férfivécéjében „ismeretlen tettes kézírásától származó, kommunistákat gyalázó” feliratot találtak. A „helyszínt” a rendőrség megérkezéséig a rendészet egyik dolgozója „biztosította”. Az ipari alosztály nyomozója a vizsgálati alosztály vezetőjével karöltve szállt ki a helyszín megtekintésére. A jelentés szerint megállapították: „A vasöntöde és tmk közös férfi WC-ben a kovács tanulóműhely felőli bejárattól számított har-

61 BM Fejér Megyei Rendőr-főkapitányság – Székhelyterületén élő ellenséges személyek. TH O–13 582. 303. o.

62 BM Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztálya jelentése az aknaüzemekben lévő munkafegyelméről. Salgótarján, 1965. január 5. Nagy Imre rendőr alezredes alosztályvezető, Szabó József rendőr főhadnagy. TH O–14 271. 173–175. o.

madik WC fülke furnér lemezből készített jobboldali alsó betét falára grafit-ceruzával az ismeretlen tettes az alábbi szöveget írta: »Szaros kommunisták, mocskos piacilegyek [sic!], mindent odaadtok a muszkának, kötelet kaptok rövidesen.« A helyszínen talált szöveg elhelyezéséből arra lehet következtetni, hogy a tettes a szöveget a WC-n ülve a padlószinttől kb. 70 cm magasságban, a fülke szélétől (bejárati) 16-17 cm-re, kissé előredőlve, maga felé dőlve készítette. Közben intézkedést tettünk arra, hogy a kommunistákat gyalázó szöveget eredeti formájában a WC oldalfaláról kivágják, amit később magunkkal hoztunk. (A feliraton található kismértékű elmaszatólódás attól származik, hogy a kivágást végző asztalos karja kivágás közben a szövegrészhez ért.)” A nyomozók ezt követően végigkérdezték a dolgozókat, ki látta először a feliratot, s kiderítették, hogy az már reggel 6 órakor is ott volt. Egy állítólag erős hasmenéssel küszködő esztergályostól írásmintát is vettek, mert gyanúsnak találták, hogy még a helyszíni szemle idején is a vécében tartózkodott. A korabeli gyári higiéniai viszonyokat is jellemzi a nyomozók azon megállapítása, miszerint „a WC használatával kapcsolatban megjegyzendő, hogy a tmk, [a] vasöntöde, [a] huzalműi patentírozó, [az] acélöntöde egy része, a fűtőház, [a] hideghengermű dolgozói használják, három műszakban kb. 1800 fő”. A fűtőház egyik nyilvántartott dolgozóját rögtön kérdőre is vonták, aki 6-ig dolgozott éppen.⁶³ Az sajnos nem derül ki a dossziéból, hogy később sikerült-e megtalálni az 1800 dolgozó között e „súlyos” cselekmény tettesét. A nyomozó hadnagy viszont nem biztos, hogy dicséretet kapott felteveseitől az ügy felfújása miatt.

A KÜLFÖLDIEK ÉS A KÜLFÖLDRE UTAZÓK ELLENŐRZÉSE

Az állambiztonsági szervezet különös figyelmet szentelt a külföldi vendégeknek, szakembereknek, akiket érkezésüktől elutazásukig minden pillanatban ellenőriztek. Ehhez elég széles kör segítségét kellett hogy igénybe vegyék a nyomozók: a portások, a pincérek, a tolmácsok, az idegenvezetők és a kísérők akarva-akaratlanul mind információval szolgáltak. 1963–1964 fordulóján például két német bányászati szakember érkezését várták az Oroszlányi Szénbányák Vállalatnál. Az előzetes jelentés nyugtázta, hogy a németeket M. F. főelőadó, tolmács kíséri majd, aki korábban az ipari alosztály ügynöke volt, tehát mindenképpen első kézből kapnak majd adatokat.⁶⁴ 1965 nyarán–őszén két angol bányászati szakember hetekig volt Oroszlányban, hogy az Angliából vásárolt „Dobson” típusú önjáró biztosító berendezés próbaüzemelését és a munkások betanítását felügyelje. Az ipari alosztály nyomozója több beszélgetést folytatott azzal a négy emberrel (a munkásszálló gondnoka, az üzemigazgató, a műszaki fejlesztési osztály vezetője, a tolmács), akik folyamatos kapcsolatban voltak az angolokkal. Beszerezte ezenkívül az angolok személyi adatait, nyilvántartotta budapesti és egyéb vidéki utazásaikat, valamint hogy kikkel beszéltek telefonon stb. Az angolok – otthoni felkészítésüknek vagy itteni barátaik tanácsainak köszönhetően – tartózkodóan viselkedtek. Így már-már családottan állapította meg a jelentést író nyomozó, hogy az angolokat „politikai vonatkozásban nyilatkozni, vagy ilyen irányú kérdés felvetését tőlük nem hallották”⁶⁵.

63 BM Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III[-2.] Alosztálya jelentése a Salgótarjáni Acélárugyárban történt ellenséges tartalmú falfirkálásról. Salgótarján, 1965. augusztus 12. Sándor Ferenc rendőr hadnagy. BM Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III. Salgótarjáni Acélárugyár. TH O-14 459. 122–123. o.

64 BM Komárom Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztály jelentése az NSZK Lümen cégtől beutazó személyek ügyében. Tatabánya, 1963. december 28. Frigyes János rendőr százados. TH O-14 262. 222–223. o.

A Nyugatra utazó magyar állampolgárok ehhez hasonló figyelemre számíthattak: az elhárítás tisztjei előzetesen „elbeszélgettek” velük, figyelmeztették őket, vagy éppen „apró szívességeket” kértek tőlük. A várpalotai szénbányák dolgozói közül például 1968-ban 71 ember utazott Nyugatra, közülük nyolcan megbízást is kaptak az ipari alosztálytól, s öten „figyelemre méltó körülményről” is beszámoltak. Mint a jelentés megállapítja: „A kijelölt személyek a megbízatást elfogadták, bár némelyike [sic!] először konkrét hírszerzésre gondolt, majd amikor elmagyaráztuk nekik, hogy valójában vizuális felderítésről van szó, [akkor] nyugodtak meg, és vállalkoztak a megbízatásra. A jövőben nagyobb figyelmet fogunk fordítani a kiutazók megbízatására és beszámoltatására. Ismerve Várpalota katonai vonatkozású fontosságát, ezért 1969-ben minden Nyugatra kimenőt alaposabban fogunk megvizsgálni, és akik eligazítása célszerű, azokat felkészítjük saját védelmükre, valamint felderítő jellegű adatok megfigyelésére, és hazatérve beszámoltatjuk. A többieket pedig csak a visszaérkezésük után fogjuk beszámoltatni, illetve meghallgatni a Nyugaton tapasztaltokról.”⁶⁶ A Veszprém megyei alosztály következő évi jelentése a fokozottabb beszámoltatásra már nem tért ki, így nem tudhatjuk, hogy az előző évihez képest többen vagy kevesebben vállalták-e a kiutazók közül az együttműködést.

TANULSÁGOK

Végére érve ennek a furcsa tablónak, többféle tanulság szűrhető le. Az ipari elhárító szervek – mint azt a fentiekben láttuk – a saját területükön komplex tevékenységet folytattak: foglalkoztak beruházási és termelési kérdésekkel; munkafegyelmi és munkavédelmi „szuperfelügyeletként” ellenőrzéseket végeztek; megfigyelték, lehallgatták, ellenőrizték a hozzájuk tartozó üzemek dolgozóit; rendkívüli eseményeknél nyomoztak (balesetek, munkabeszüntetések stb.); megfigyelték a területükre érkező külföldieket, és igyekeztek információt gyűjteni a külföldre utazó magyarok segítségével. Mindez tételesen cáfolja Horváth Józsefnek a dolgozat elején idézett állításait: a bányászsztrájkok, a nagyüzemi munkabeszüntetések vagy az „uralkodó” munkásosztály hangulatának változásai és véleménynyilvánítása nagyon is állambiztonsági kérdés volt – egészen 1989 végéig.

Az ipari alosztályok által készített jelentések valóságtartalmában nincs értelme kételkedni, csak nagyon meg kell gondolni, hogy milyen adatot mire használ fel belőle az ember. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az objektumdosszié már a jellegénél fogva sem alkalmas konkrét történetek feltárására. Ezekbe a dossziékba sok minden bekerült, ami az adott vállalattal, üzemmel kapcsolatos volt, de a komoly ügyek önálló dossziéivá váltak, és a vizsgálati osztályra kerültek. Emiatt sokszor csak olyan fragmentális történeteket kapunk, mint Örkény egyik egyperces novellája.

Az objektumdossziékban megtalált adatokat adalékként lehet használni vállalattörténeti, helytörténeti, intézménytörténeti tanulmányokhoz, de társadalomtörténeti vizsgálatra már kevésbé alkalmasak. Ugyanakkor ezek az akták valahol mégiscsak a magyar társadalom elmúlt évtizedekbeli mindennapi életének lenyomatát őrzik. Mert azt vajon ki jegyezte fel az állam-

65 BM Komárom Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztály összefoglaló jelentése az Oroszlány város területén tartózkodó két angol állampolgárról. Tatabánya, 1965. szeptember 9. Horváth József rendőr hadnagy. TH 0-14 262. 321-325. o.

66 BM Veszprém Megyei Rendőr-főkapitányság III/II-b. Alosztály 1968. évi összefoglaló jelentése. Veszprém, 1968. december 3. Zsolnai Ferenc rendőr őrnagy. TH 0-14 326. 224. o.

biztonság besúgóján kívül, hogy a nógrádi bányászok mit beszélnek a tévémutatót követő reggel a *Nehéz emberek* című filmről? Ez egyfelől gusztustalan kukkolás mások magánéletében, másfelől fantasztikus körutazás egy letűnt korszak embereinek fejében.

Szembetűnő volt, bár ez adódhatott a dossziék említett jellegéből is, hogy nem találkozam nagyszabású ellenállási akciók nyomával. Azt hiszem, hogy ez valódi bizonyítéka a kádári politika sikerének: 1956–1957 után – valószínűleg egészen 1989-ig – a magyar ipar munkásai és alkalmazottai elfogadták a fennálló helyzetet, igyekeztek kihasználni a meghagyott lehetőségeket; néha-néha morgolódtak egy kicsit, de csinálták a dolgukat, hiszen továbbra is azt látták, hogy aki sokat ugrál, az hamar a nyomozók előtt találhatja magát.

Szerintem a groteszk falfirkálási ügyek ellenére az elhárítás valóban széleskörűen tudta ellenőrizni és sakkban tartani a társadalmat, amelynek egy része különféle okokból, de kész volt együttműködni vele. Az elhárító tisztek, tiszthelyettesek értettek az ellenőrzésük alá tartozó szakterülethez (bányászat, kohászat stb.).⁶⁷ Az állambiztonsági munka ugyanúgy professzionalizálódott, ahogyan a gazdasági élet egyes területei. Az elhárító szervek – még ha egy-egy ügyet „túl is reagáltak” – nagyon is jól tudták, hogy mi veszélyes a rendszer fennállítására, és mi nem. Ezért, bár e dossziékat tanulmányozva időnként magam is hajlottam erre a következtetésre, mindenkit óvnék a Kádár-rendszer elhárító szerveinek lebecsülésétől. Hiszen mi is csak abban kutathatunk, amit ők kiválogattak és itt hagytak nekünk, és eddig nem sok „pentito” akadt a volt állambiztonsági tisztek közül. Így talán sohasem fogjuk megtudni, hogy a titkosszolgálat milyen mélyen épült be a gazdaság és a társadalom vérkeringésébe. Feltevé, hogy valóban tudni is akarjuk...

67 Ez valószínűleg a korábbi években kötelezően előírt továbbképzésnek, valamint a felvételi szelekciónak is köszönhető volt. A BM Politikai Nyomozó Főosztálya káderhelyzetéről 1958. november 22-én Horváth Gyula miniszterhelyettes és Galambos József rendőr ezredes által összeállított jelentés szerint: „A II/6. osztály [szabotázselhárítás] operatív állománya minden tagjának 1963-ig el kell érni, hogy technikumot végezzen, vagy annak megfelelő képzése legyen. Ennek érdekében esti egyetemi vagy levelező oktatásba be kell vonni azokat az elvtársakat, akiknek hiányzik a szakmai képzettségük. Új felvételeknél figyelembe kell venni, hogy ezen a területen csak olyan beosztott dolgozhat, akinek technikai vagy ennél magasabb végzettsége van. Jártas legyen az ipartervezés terén, tapasztalatokkal rendelkezzen a gyakorlati munkában.” Lásd MOL M-KS 288. f. 30. cs. MSZMP Adminisztratív Osztály iratai 1958/2. ő. e. 265. o.

PÉCSI VERA

BAKLÖVÉS AZ ÁLLAMBIZTONSÁGIAK ESETE KRASSÓ GYÖRGGYEL 1963–1964-BEN

Csukás Endre és társai a Történelmi Hivatalban található három vaskos vizsgálati dossziének. A dokumentumok tanúsága szerint a közel egy évig tartó és főleg titkos vizsgálati módszerekkel – „külső megfigyeléssel”, ügynöki jelentéssel, telefonlehallgatással stb. – végzett nyomozás során gyakran előfordult, hogy a vizsgáltak zsákutcába tévedtek, vagy saját hálójukba gabalyodtak, és ezért feletteseiknek magyarázkodni kényszerültek. Menet közben többször változtatták a „konceptiót”, és még abban sem voltak biztosak, hogy vajon politikai vagy köztörvényes ügyet sikerül-e koholniuk. A dokumentumgyűjteményt a vége felől olvasva, az iratokat alaposan megválogatva és időrendbe szedve kirajzolódik egy izgalmas, fordulatokban gazdag történet, amelynek van eleje, közepe és váratlan befejezése. A főszereplő nem Csukás Endre, hanem Krassó György, a kiemelkedő epizódszereplő pedig Kelemen Ágnes tanácsvezető bírónő.

Krassó György (1936–1991) 1963–1964-ben nem először és nem is utoljára került szembe a hatalommal és az állambiztonsági szolgálattal. (A Történelmi Hivatalban tizennégy darab „Lidi” fedőnevű Krassó-dossziét őriznek.) 1952-ben „destruktív magatartás” miatt kizárták a pártból, és megfosztották tanulmányi ösztöndíjától, 1955-ben kizárták az egyetemről. 1956. október 23-án éjszaka fegyverrel harcolt a Rádiónál, október 25-én az ÁVH letartóztatta, és statáriális bíróság elé akarta állítani. A Nagy Imre-kormány statáriumra vonatkozó intézkedéseinek köszönhetően október 30-án kiszabadult a Fő utcai börtönből. A második szovjet intervenció után (1956. november 4.) – elsősorban a sztrájk fenntartására felszólító – röplapokat sokszorosított. 1956. november 15-én letartóztatták, 1957. június 19-én első fokon hét év börtönbüntetésre ítélték, amelyet a Legfelsőbb Bíróság 1957. szeptember 25-én tíz évre súlyosbított. 1963 tavaszán amnesztiával szabadult, azonban ebbe az állambiztonsági szolgálat nem tudott beletörődni. Így kerülhetett sor az alábbiakban ismertetett izgatási ügyre. 1969-ben a hatóság megsértésének vádjával indítottak ellene büntetőeljárást, 1970-ben rendőrhatalmi felügyelettel szembe fordították, majd leszállékkölték. 1973-ban mentesítették a büntetett előélethez fűződő joghátrányok alól. 1984–1985-ben rendőri felügyelet alá helyezték, és emigrációba kényszerítették. Ezt követően a BBC kelet-európai tudósítójaként tájékoztatót a magyarországi demokratikus ellenzék tevékenységéről. 1989. június 15-én hazatért, majd megalakította a radikális Magyar Október Pártot, amely Krassó György halála után fokozatosan beszüntette tevékenységét.

A „talált tárgy megtisztítása” során az átolvasott közel ezer oldalnyi dokumentumból hatvanat közlök.

A kiválasztott dokumentumokat eredeti formájukban hozom nyilvánosságra, a neveket nem változtattam meg. A szereplőkről a forrásközlés során kiderül annyi, amennyit a történet

megértéséhez feltétlenül tudni kell. A szöveget a mai helyesírás szabályai szerint javítottam. A megfogalmazást az apparátusi nyelv részének tartom, ezért változatlanul hagytam, hiszen tartalmi jelentőségük is lehet.

A szövegen belüli megjegyzéseimet []-ben, a kihagyásokat pedig – amelyekre az ismétlések, átfedések elkerülése miatt került sor – [...] jelzi. A nyomozáshoz vezető mellékszálakat és a vizsgálatból kiinduló, de más irányba vezető elágazásokat elhagytam.

Az idézett dokumentumok a Történelmi Hivatalban őrzött V–150 673/1, V–150 673/2 és V–150 673/3 Czukás Endre és t[ár]sai, valamint az O–19 619/1 „Lidi” jelzetű dossziékban találhatóak.

A kutatást a Közép-Európa Egyetem Nyílt Társadalom Archívuma támogatta.

BELÜGYMINISZTERIUM

SZIGORÚAN TITKOS!

II/5-D alosztály

Tárgy: Krassó György ügyében

[kézírással:]

[olvashatatlan] szds Elvt.

Az eredeti pld. bent van Ov. Elvt.-nál. Remélhetőleg még a mai nap választ kapunk. XI. 4.

Kovácsi [?]

JELENTÉS

Budapest, 1957. november hó 3-án

1956. november 15-én őrizetbe vették, majd vizsgálatot folytattak a BM szervei Krassó György Bp. V., Nádor u. 19. sz. alatti lakos, volt egyetemi hallgató ellen, mivel lakásán rendszeresen foglalkozott ellenforradalmi röpiratok sokszorosításával és terjesztésével. A házkutatás során nagy mennyiségű ellenforradalmi röpiratot foglaltak le.

A vizsgálat során Krassó György mindvégig tagadásban volt, a bevezetett nyomozati munka hiányosságai miatt a mai napig nem tisztázódott az ügy több igen fontos részlete. Nem lett felderítve az ügy minden egyes tagjának tevékenysége, a röpiratok előállításának módszere, nem lettek felkutatva az előállításra felhasznált anyagok, így a mai napig is hiányzik a sokszorosításra felhasznált stencilgép stb. Az ügy vizsgálata eredményeképpen egyedül Krassó György lett 10 évi börtönbüntetésre elítélve, s az ügy le lett zárva.¹

1957 márciusától feldolgozó munkát végzünk a „Szittyások” fedőnév alatt működő ellenséges röpcédula-készítő személyek felderítésével, realizálásával. A nyomozás bevezetése idején a rendelkezésünkre álló adatokból, az adott körülményekből kiindulva feltevésünk az volt, hogy szervezett csoporttal állunk szemben. [...]

Október 23-át megelőzően az ellenséges röpcédulázás erős mértékben fokozódott. Ekkor készült többek között az „Emlékezz” c. sokszorosítógéppel előállított röpirat² is, melynek

1 A Budapest Fővárosi Bíróság B. VII. 1768/1957. sz., 1957. június 19-én kelt, valamint a Legfelsőbb Bíróság N. Bf. III. 5 160/1957-29. sz., 1957. szeptember 25-én kelt ítéleteivel.

2 A röplapot Kuklis Iván készítette. (Lásd az „Emlékeztető-Postaládában” és az „Emlékeztető-Virágkoszorúval” című fejezeteket. In Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. I. kötet.* Budapest, 1996, Magvető, 139–345. o.)

gondolatmenetében hasonlóság található a korábban készült Krassó-féle röpcédulákhoz. Ennek alapján úgy döntöttünk, hogy a Krassó-ügyet újra vizsgálat alá vesszük.

[...]

[kifestve] – eddig előttünk ismeretlen céllal – kezünkre játszotta Lipták Tamást³, akit kombináció segítségével őrizetbe vettünk. Vele egy időben őrizetbe vettük Krassó Györgynét is. Így jelenleg őrizetben van: Lipták Tamás, Oltványi Ambrus⁴, Kőműves László, Krassó Györgyné. Márianosztráról felhoztuk Krassó Györgyöt. Nevezettek kihallgatása jelenleg folyik. Az eddigi kihallgatásokból kiderült, hogy az ellenséges kör jóval szélesebb, mint eleinte látszott.

A [kifestve] vonalán mutatkozó kedvező helyzettel egy időben komoly problémák mutatkoznak az őrizetbe vett személyek vizsgálatánál. Ez elsősorban abból adódik, hogy az ügy korábbi vizsgálata idején az őrizetbe vett személyek előtt minden bizonyíték ki lett játszva, majd bűncselekmények hiányában őket szabadlábra helyezték, jelenleg nincs egy olyan konkrét kiindulási pont a kezünkben, melynek alapján az őrizeteket ellenséges tevékenységükre vonatkozóan vallomásra tudjuk bírni. Az ügy jelenlegi állásában arra vagyunk utalva az őrizeteseikkel szemben, hogy kizárólag egyéniségüket véve figyelembe a kihallgatás hangnemét magatartásukhoz mérve igyekezzünk őket vallomásra bírni, jöllehet, hogy mindannyian különböző bűncselekményeket követtek el. Ezekre azonban konkrét bizonyítékaink jelenleg nincsenek.

Tekintettel az idő rövidségére – preventív őrizeteseik –, olyan akció végrehajtása szükséges, melyen keresztül a jelenleg őrizetben lévő személyek tevékenységét teljes egészében vagy legalábbis annyira tisztázni tudjuk, hogy további benttartásukra elegendő anyagot szerezzünk. [...]

Juhász László
ny. szds

ORSZÁGOS BÖRTÖN
Budapest

VÉLEMÉNY

Krassó György 49-688 tisz. volt elítéltről.
Született: 1932. október 19-én
Anyja: Szőke Katalin
Foglalkozása: esztergályos
Családi állapota: elvált
Bűncselekménye: szervezkedés, tt. lopás
Ítélete: 10 év

3 Lipták Tamás (1930–1998) matematikus, az MTA Matematikai Kutatóintézet munkatársa. 1956. november 4-e után Krassó Györggyel röplapokat sokszorosított és terjesztett. Többször őrizetbe vették, 1959. február 2-án előzetes letartóztatásba helyezték, 1959. június 2-án Zsámboki Zoltán és társai perében a Legfelsőbb Bíróság két év és hat hónap börtönbüntetésre ítélte. 1959. december 15-én amnesztiával szabadult.

4 Oltványi Ambrus (1932–1983) irodalomtörténész, az MTA Irodalomtudományi Intézet munkatársa.

A nevezett személy börtönben tanúsított magatartása nem volt kielégítő. A börtön szabályokat nem tartotta be, amiért 10 alkalommal kellett fegyelmileg felelősségre vonni. A felügyelettel szemben általában cinikus, arrogáns magatartást tanúsított. A közösségbe nem tudott beilleszkedni, ezért társai sem becsülték. Társai közül csak azokkal tartott szorosabb kapcsolatot, kiknek hasonló szemléletük volt. [...]

Erkölcsei és jellembeli tulajdonságaiban a komolytalanság, makacs cinikusság, felelőtlen-ség volt tapasztalható.

Politikai szemléletében a börtönbüntetés ideje alatt változás nem történt. Ezt bizonyítja a magatartása, munkához való hozzáállása, valamint megnyilvánulása. A megnyilvánulása mind a szabályokkal ellentétes volt.

Családi kapcsolatot szüleivel tartotta. E kapcsolat rendszeres volt.

A nevezett személyre a börtönbüntetés nem volt kellő nevelő hatással. Ezt bizonyítja ma-gatartása, munkához való viszonya, valamint megnyilvánulásai egyaránt.

KIMUTATÁS

Krassó György 49-688 tisz. volt elítélt fegyelmi fenyítéseiről.

1. 1958. december 5 nap sötétzárka fogság, mert zárkájában engedély nélkül szalonnát süített.
 2. 1959. július 5 hó összkedvezmény-megvonás, mert szemtelen volt, és arrogáns hangon beszélt.
 3. 1960. április 20 nap szigorított magánelzárás, mert hanyagul végezte el a kiadott munkát.
- [...]
7. 1960. augusztus 3 hó összkedvezmény-elvonás, mert a felügyeletet trágár szavakkal illette.
 8. 1961. július 10 nap szigorított magánelzárás, mert a munkát megtagadta.
 9. 1962. április 6 hó összkedvezmény-elvonás, mert illegálisan levelezett hozzátartozóival.
 10. 1962. november 3 nap sötétzárka, mert tiltott tárgyat tartott magánál.

Budapest, 1964. január 18-án

Némethy szds. s. k.
nev. csop. vezető h.

Barna Sándor s. k.
nevelő
PH.

A másolat hiteles.
1964. febr. 11.

[körpecsét: Belügyminisztérium 100]
Déri Sándorné

SZIGORÚAN TITKOS!

Adta: [kifestve] táj.
 Vette: Kajdi János r. hdgy
 Idő: 1963. január 15.
 Tárgy: Hangulatjelentés

JELENTÉS

Budapest, 1963. január 14-én

Feladatomból volt a BOB [Budapesti Országos Börtön] fordítóirodája hangulatának megfigyelése.

Jelentem, hogy a hangulat erősen optimista, mert hírül vettük, hogy Bulgáriában 4000 fővel szemben közkegyelmet gyakoroltak, és erős a remény, hogy itt is amnesztia lesz, akár a választások idején, de legvalószínűbb, hogy április 4-e alkalmából. Ezt különösen Krassó és Németh Gábor állítják. Tőlük származik az az értesülésem is, hogy Romániában és Lengyelországban is volt a közelmúltban amnesztia.

Jelentem továbbá, hogy Krassó elítélt december 12-ére várta, hogy az asztalosműhely egyik művezetőj[én] és persze több más közvetítőn keresztül rádióhoz jut, azonban nem tudom, megkapta-e, mert akkor éppen fegyelmi büntetését töltötte. Mostanáig nem sikerült megállapítanom, hogy ki lett volna az a művezető.

Jelentem továbbá, hogy Gábori borbély – brigádvezető – azt ígérte Csajka elítéltnak, hogy valami röpcédulát hoz neki. [...]

Jelentem továbbá, hogy Bibó elítélt – aki állandóan a nagy gépirószobában dolgozik – igen gyakran foglalkozik a hozzánk beérkezett hírek értékelésével, de ez főként a legszélső gépirózárkában folyik, ahol Göncz, Záhony és Nagy Elek dolgoznak együtt. Ide szokott – munkája végeztével – Bibó beülni, és együtt értékelik a híryanagot. Persze ennek keretében esik szó olyanokról, hogy Hruscsov nagy bajban van, mert a párt és kormány oldaláról egyaránt nagy az ellenzéke, de főleg a feltörekvő fiatalok támadják erősen. Ezek a beszélgetések naponta rendszeresen folynak.

[...]

[kifestve] s. k.

Értékelés:

A jelentés értékes. Az elítéltek hangulatán kívül beszámol arról, hogy Krassó György és Csajka Imre elítéltek illegális kapcsolatban állnak a vállalati asztalos [műhely] valamelyik művezetőjével. Krassó egy rádió behozatalát, Csajka valamilyen röplap behozatalát várta. Azt, hogy ezt megkapták-e, a hálózatnak nincs tudomása róla. Krassó egyébként hazudozó személy. [...] Intézkedés:

Krassó György elítéltet hálózati megfigyelés alá vonom olyan formában, hogy a jelentést adó hálózattal egy zárkába helyeztetem a rádió meglétének és a behozó művezető kilétének a megállapítása végett.

Megvizsgálom, hogy a nagy gépirószobában lehetséges-e szikra technika⁵ elhelyezése. Amennyiben lehetséges, úgy erre javaslatot teszek. [...]

5 A helyiséglehallgatásra kifejlesztett „technikai rendszabály”, azaz „poloska”.

Utasítás:

Igyekezzen Krassó György elítélttel szorosabb barátságot kötni. Tudja meg, honnan kapja politikai értesüléseit, kivel áll illegális kapcsolatban. Ügye iránt is érdeklődjön beszélgetés közben, mert ez sem teljesen tisztázott.

Találkozó:

1963. február 23-án 12 órakor munkabefejezés után, amikor a jobbcskillagba [börtönszárm] megy át jogi tanácsadás végett.

Kajdi János s. k.
r. hdgy

Készült 3 pld.-ban
nytk. sz.: 14-27/63.

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-2-a alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

Adta: „Bihari” fn. ü.
Vette: Fogarasi Ferenc r. szds
Idő: 1963. IV. 17.
Tárgy: Krassó György és társai

[kézirással:] III/III-5-a alo.

Kiss [József] elvt.

Azonnal meg kell kezdeni a titkos kutatás előkészítését.

Ügynök foglalkoztatását Berényi elvt.-ékkal megbeszélni.

Kovács elvt. felé és Köteles elvt. felé magát a tényt jelezni, hogy ilyen jelzés van. A Köteles elvt.-al megbeszélni.

[1]963. V. 16.

Harangozó [Szilveszter]

JELENTÉS

Budapest, 1963. április 18

„Bihari” fn. ü. jelenti:

1963. IV. 14-én vasárnap elmentem Krassó György (Bp. Nádor u. 19.) lakására. A későbbiekben érkezett Krassó barátja, Oltványi Ambrus, aki Oltványi volt pénzügyminiszter fia. Oltványi 1956-ban a Fő utcán és a gyűjtőfogházban volt biztonsági őrizetben. A társalgás politikai eseményekről folyt. A jogügyi helyzetet, a gyarmati politikát tárgyalták. Igen nagy hozzáértésről tettek tanúbizonyságot, és a legrafináltabb reakciós, illetve revizionista elméleteket használták. [...] Krassó György egy kisméretű tranzistoros rádiót akar bejuttatni a gyűjtőfogházban maradt, elítélt barátainak. A bejuttatás módjáról nem beszélt. Később elővett egy francia nyelvű könyvet, mely Voltaire életéről szól. Ennek fedőlapjában több írás volt elrejtve, úgy mint: zárkák alapja, zárkarendi utasítás, börtönrendszabály, WC-papírra írt tanulmányok, melyeket Krassó György szavai szerint elítélt vezető személyiségek, ideológusok írtak, és kiválóan fel lehet használni őket ezek ellen. Mint Krassó kijelentette: „Megérnek vagy 100 000 Dollárt.”

Dr. Krassó György és felesége, ifj. Krassó György, Oltványi Ambrus és én ezek után a Bimbó utcába mentünk, ahol Krassóéknak lakik távoli rokonuk, ahol Coctail partit rendeztek. [...] A társalgás főleg művészeti problémákról szólt. Megegyeztek abban, hogy könyvtári jelleggel összegyűjtik a sztálini és a rákosi korszakot kritizálva tárgyaló, a személyi kultusz ellen íródként magyar és idegen nyelvű kiadványokat, könyveket. Teljes figyelemmel nem tudtam a beszélgetésben részt venni, mert lekötött egy Lilla keresztnévű lány társasága [...]. Lilla a szocialista realizmusról úgy beszélt, mint ami sohasem volt, és csupán a „kommunista háztartásokban használták a tűzhely mögött mint falvédőt, és hogy reprezentatív helyre és épületbe is bekerültek, az annak az eredménye, hogy a kommunisták az otthoni mocskukat elvitték máshova is, vagy fordítva”. Lilla hallotta, hogy korábban a Filmstúdiónál dolgoztam, s megkért arra, hogy külföldi ismerősei számára készítsék róla fényképfelvételeket, mivel művészi tornát tanul, és erről kíván fotókat küldeni. Én ezt megígértem, mert úgy gondolom, hogy későbbi kapcsolataimat biztosítja és elmélyíti a társasággal, illetve a családdal. [...]

Megemlítem még, hogy Krassó György a BM, BV által kiadott „Heti Híradó” c. börtönújságból több példányt hozott magával. A birtokában lévő újságokban politikai elítéltek önkritikát gyakorló cikkei vannak, s mint mondotta, ezt is fel fogja használni alkalomadtán a cikkírókkal szemben.

„Bihari”

Megjegyzés:

„Bihari” fn. ügynökünk utasításaink értelmében egyre mélyebb jellegű barátságot köt Krassó György személyével, illetve társaságának tagjaival, amelyek nyilvánvalóan már most is eredményeseknek mondhatók, de a későbbiekben még inkább azzá lesznek. Figyelemre méltó Krassó azon irodalmi igyekezete, hogy olyan jellegű újságok, cikkek, könyvek és tanulmányok összegyűjtésével foglalkozik, amelyeket fel tud használni – nyilvánvalóan ellenséges szándékkal – vezető ideológusokkal szemben. Érdemes lesz figyelemmel kísérni Krassó György azon szándékát is, mely szerint tranzistoros rádiót készül bejuttatni a Budapesti Országos Börtönbe.

Véleményem szerint a kapcsolat elmélyítését jelentené, ha ügynökünk eleget téve Lilla keresztnévű nőismerőse kérésének, arról több fényképfelvételt készítené. Éppen ezért javaslom, hogy adjunk át ügynökünknek egy márkás fényképezőgépet örökvakuval ellátva.

A jelentés egy példányát részben intézkedések megtétele, részben ügynökünk további feladattal történő ellátása végett megküldjük a III/III-5-a alosztálynak.

Fogarasi Ferenc r. szds

Készült: 3 pld.
 Kapják: 1 pld. III/III-5-a
 1 pld. saját
 1 pld. Táj.
 Nytsz.: 31/489

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-5-a alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

BAKLÓVÉS

Adta: „Hutter” fn. ügynök
Vette: Zima Péter r. szds
Idő: 1963. VIII. 16.
Tárgy: Krassó György

JELENTÉS

Budapest, 1963. augusztus 17-én

„Hutter” jelenti:

Jelentem, hogy a börtönből való szabadulásom napján felhívott Krassó György. Krassóval azóta is rendszeresen találkoztam. Róla azóta meglehetősen jó képem alakult ki, amelyet a következőben foglalhatok össze:

Politikai állásfoglalása: Krassó a jelenlegi rendszerrel nem ért egyet, de azt vallja, hogy a jelen pillanatban értelmetlen lenne bármiféle akcióba is kezdeni. Véleményem szerint ebben – ha nem is kifejezetten, de burkoltan – benne van, hogy adott alkalommal a rendszer ellen fordulna. Általában politikai nézeteire vonatkozólag leginkább az „anarchista” megjelölés állná meg a helyét. Állásfoglalását ugyanis csupa negatívum jellemzi, nem ért egyet a jelenlegi szocialista rendszerrel, nem kívánja vissza a Horthy-rendszert, nem kívánja a kapitalizmust, ugyanakkor nem tudja meghatározni, milyen lenne az a rendszer, amellyel egyetért.

Életmódja 1963. június 19. óta: Szabadulása és 1963. június 19. közötti életmódjáról nem sokat tudok. Mióta (június 19-én) találkoztunk, életmódját a teljes rendszertelenség jellemezte. Július végéig állása nem volt. Addig a nap jelentős részét részben állás után járással, részben a Lukács fürdőben töltötte. Tekintettel arra, hogy rendőri felügyelet alatt áll, este 11-re minden este hazatért, de korábban ritkán volt otthon található. Tudomásom van arról, hogy mintegy 2000 Ft adóssága van. Részben Oltványi Ambrusnak, részben Lipták Tamásnak tartozik. Július vége felé elhelyezkedett a Zománcipari Művek „Lampart”-gyáregységében, ahol augusztus 15-ig esztergályosként, 15-e óta pedig fordítóként dolgozik. Eddig munkaideje reggel 6-tól 2-ig tartott, délután a Lukács fürdőbe járt.

Ismeretségi köre: Krassó igen sok és sokféle emberrel tartott kapcsolatot. [...]

Illegális tevékenysége: Még június végén említést tett arról, hogy hozzájutott egy amerikai kiadású magyar irodalmi antológiához és valamilyen jugoszláv műhöz, de ezt – ismervé azt, hogy szeret fontoskodni, és nem mindenben szavahihető – nem tekintetem igaznak, s így jelentősnek sem.

Gyenge pont: [...] Személyes tapasztalatom az, hogy Krassó nem minden kérdésben szavahihető. Általában szereti magát fontosabbnak feltüntetni, mint amilyen valójában. Szeret „nyüzsögni”, csak a nyüzsűgés kedvéért is. Szeret maga körül valamiféle titokzatos „konspiratív” levegőt kialakítani, akkor is, ha az egésznek semmi gyökere nincs. Jó példa volt erre a börtönben az, amikor azt állította, hogy rendszeresen újsághoz jut, holott csak néha kapott egy-egy példányt, azt is több nap késéssel, vagy amikor azt állította, hogy rádiója van, pedig az amnesztiakor kiderült, hogy nincs.

Ugyanakkor más esetekben volt alapja a „nyüzsűgés”-nek, úgyhogy valóban az ember sohasem tudhatja, hányadán áll Vele.

„Hutter Antal”

Megjegyzés: A jelentést a III/III 5-a alosztály kérésére írtam az ügynökkel.

Zima Péter r. szds

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-5-a alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

Tárgy: Krassó György ügyében

Engedélyezem:
Eperjesi László r. alezr.
csoportfőnök

ÖSSZEFOGLALÓ JELENTÉS

Budapest, 1963. augusztus 23-án

Krassó György (Bp., 1932. okt. 19. Szőke Katalin), Budapest, I., Fő u. 37/b. V. 3. sz. alatti lakos, magyar állampolgár, elvált, foglalkozása fordító, munkahelye: „Lampart”-gyár.

Nevezettet 1956. november 15-én őrizetbe vették. [...] Cselekményeiért a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa 1957. szeptember 25-én 10 év börtönbüntetésre ítélte. Amnesztiarendelettel szabadult 1963. március 27-én. [...]

Kiszabadulása után – 3/a ellenőrzés⁶ és hálózati jelentés szerint – volt rabtársaival és elvbarátaival felvette a kapcsolatot. Rendőri felügyelet alatt áll, ennek ellenére gyakran nem alszik saját lakásán, a nyilvános szórakozóhelyeket látogatja, és 1963. augusztus 2-ig hatósági felszólítás ellenére nem vállalt munkát.

„Bihari” fn. megbízható ügynök 1963. április 18-án írásban és ezt követően szóban jelentette, hogy Krassó György nagyobb számú társaságban pártunkat és kormányunkat becsmérő kijelentésekkel illette, revizionista nézeteit hirdette. [...] Ügynöki jelentés utal arra is, hogy nevezett lakásán nyugati emigráns szervek folyóiratait tartja, és azt barátainak elolvasás céljára átadja. 1963. július 4-én Krassó György lakásán Hoffmanné (Gerti)⁷, volt elítélt és az ügynök voltak jelen. Mindkettőjüknek megmutatta a [brüsszeli] Nagy Imre Intézet kiadványait és az „Új látóhatár” c. [müncheni] folyóiratot, és abból részleteket olvasott fel. Fenti sajtótermékekhez Krassó rendszeresen jut – egy eddig ismeretlen – személy útján. Néhány nap múlva visszaadja, és újabb anyagot kap. Nem viheti el senki, viszont barátai Krassó lakásán elolvashatják azokat.

Ellenséges beállítottságát, rendszerünkhöz való viszonyát „Bihari” és „Hutter Antal” fn. ügynökök jelentésein kívül az alábbiak igazolják:

1963 májusában és júniusában Krassó Györggyel beszélgetést folytattunk. Tervei, elhelyezkedése felől érdeklődtünk. Amikor arról igyekeztünk meggyőzni, hogy munkalehetőség van Magyarországon, és kormányunk az amnesztiarendelet kapcsán szabadult személyek elhelyezkedéséhez – néhány bizalmi jellegű munkakört kivéve – nem emel akadályt, Krassó ellenséges pozíciót foglalt el. Pesszimizmusa gyűlölettől izzó szavakban nyilvánult meg: kijelentette, hogy ő ennek a rendszernek soha nem lesz a híve, mert nem bocsát meg azoknak, akik őt börtönbe zárták. Ezt nekünk, mint rendőrtiszteknek is „bátran ki merte jelenteni”.

Krassó György az 1963. [évi] 4. tvr. alapján szabadult. Adataink szerint szándékos bűncselekményeket követ el, ezért a vele szemben történő eljárás jogszerű.

Nevezett a következő cselekményeket követte el:

a) ellenséges nézeteit terjeszti,

6 A telefonlehallgatás „technikai rendszabályának” elnevezése.

7 Hoffmanné Gertrud (1928–1999) tanár, pszichológus. 1958 októberében letartóztatták, majd Zsámboki Zoltán és társai perében négy év és hat hónap börtönbüntetésre ítélték.

- b) lakásán államtitkot tartalmazó anyagot tart, feltételezhetően abból a célból, hogy azt Nyugatra kijuttassa,
- c) izgatás büntetést követte el azzal, hogy emigráns szervek által kiadott sajtótermékeket több személy számára olvasás céljából rendelkezésre bocsátott.⁸

Fentiek alapján javasolom Krassó György budapesti lakosnál fedett házkutatás tartását, bizonyítékok fellelése esetén a III/1 Osztályra történő előállítását.

A házkutatást megelőzően – további bizonyítékok beszerzése céljából – az alábbi feladatok végrehajtását javaslom:

1. „Bihari” fn. ügynök soron kívül jelenti, hogy Krassó mikor kap új anyagot, illetve a régieket mikor viszi vissza. A külföldi csatorna felderítése céljából 3 napra külső figyelés alatt tartjuk.

2. A házkutatás legalizálására névtelen levelet szerkesztünk. Ebben felhívja a bejelentést tevő személy a rendőrség figyelmét Krassó György személyére, mivel az lakásán gyakran orgiákat rendez. (Erről a körülményről Krassó édesanyja úgy beszélt, hogy „nem csodálkozna, ha fiának az erkölcstelen életmódja miatt a rendőrséggel gyúlne meg a baja”.)

3. „Bihari” fn. ügynök kivonásának körülményeit a BM III/1 Osztály Jogi Alosztály Vezetőjével megbeszéljük.

Javasolom Krassó Györgynél lefolytatott házkutatással egy időben Dr. Krassó Dezső (Bp. V., Nádor u. 19. II. 4.) lakásán fedett házkutatás végrehajtását, mivel feltételezhető, hogy Krassó György Nádor utcai ideiglenes lakásán is található operatív szempontból értékes anyag.

Az akció végrehajtásához 1-1 vizsgáló elvtárs kirendelését javaslom.

Kérem engedélyezni, hogy Krassó György ügyében keletkezett operatív anyagokat jogi véleményezés céljából a BM III/1 Osztályának átadjuk.

Dr. Vásárhelyi György r. őrgy

Egyetértek:
Kiss József r. őrgy.

Javasolom:
Gál Ferenc r. szds
[aláíró] Lencsés Miklós r. szds. h.

K.: 2 pld.
G.: Hbné
Nytsz.: 34-939

⁸ 1963. augusztus 27-én a BM III/III-5-a alosztálya az összefoglaló jelentés idézett részével azonos szövegű javaslatot juttatott el a BRFK Igazgatásrendészeti Osztály vezetőjének. A javaslat utolsó bekezdése: „Fentiek alapján javasolom Krassó György rendőrhatalmi felügyeletét meghosszabbítani, és ellenőrzését szorosabbra venni.” 1963. szeptember 10-én újabb azonos szövegű javaslat készült, amely így folytatódik: „Fentiek alapján Krassó György budapesti lakos operatív eszközökkel történő ellenőrzése és feldolgozása szükséges. Ezért javasolom nevezettre személyi dosszié nyitását.” Az irat tetején kézírással: Sz-6643. A személyi dossziét később – Krassó György politikai tevékenységét kísérvé – „Lidi” fedőnéven „F” (Figyelő) dossziévá minősítették át (lásd Történelmi Hivatal [a továbbiakban TH] O-19 619/1).

BELÜGYMINISZTERIUM

SZIGORÚAN TITKOS!

III. Főcsoportfőnökség

1. Osztály

E. alosztály

nytsz.: 34-1530/63.

Tárgy: Krassó György
ügyében

JELENTÉS

Budapest, 1963. szeptember 30.

[...] „Bihari Károly” jelentése szerint [Krassó a] lakásán pornográf képeket tart, melyeket vendégei előtt mutogat. Az operatív tiszt szóbeli elmondása szerint egy képet lakása falán ki-függesztve tart.

Krassó György az „Új Látóhatár” c. folyóirat mások részére olvasás céljából történő átadása miatt alaposan gyanúsítható a Btk. 127. § (1) bekezdésébe ütköző izgatás elkövetésével. Gyanúsítható továbbá a Btk. 288. § (1) bekezdésébe ütköző szemérem sértő bűntett elkövetésével is. Ennek alapján a büntetőeljárás megindításának jogi akadályja nincs.

Az operatív osztály „Bihari Károly” fn. ügynök tanúkénti kihallgatásához hozzájárul, de olyan megoldással, amely biztosítja a dekonspiráció elkerülését. Ennek figyelembevételével a nyomozás teljesítése érdekében – összhangban az operatív osztály elképzelésével – az alábbiakat javasoljuk:

1. Az ügyben az erkölcsrendészeti szervek rendeljék el a nyomozást a Btk. 288. § (1) bekezdésébe ütköző bűntett miatt. (Az operatív tiszt tájékoztatása szerint ez irányban már ígéretet is kaptak.)

2. Krassó György lakásán házkutatás tartását az ott feltehetően található állam- vagy szolgálati titkot képező zárkarajz és más bűnjelek lefoglalása érdekében.

Az ügynök leplezése céljából a házkutatást az erkölcsrendészet bonyolítsa le osztályunk részéről egy vizsgáló bevonásával.

3. Krassó Györgyöt szabadlábon az erkölcsrendészetten gyanúsítottként kihallgatni, s ezzel egyidejűleg tanúként Hoffmann Tibornét és – az illetékes vezető engedélyével – „Bihari Károly”-t kihallgatni.

A kihallgatások eredményeként – amennyiben az izgatás, illetve a titoksértés vonatkozásában jogi erejű bizonyítékok kerülnek felszínre – az ügyet a III/1-b alosztály vegye át.

4. Amennyiben az ügyet osztályunk átveszi, és az előzetes letartóztatás feltételei megte-remtődnek, az ügyészség útján indítványozni kell, hogy az 1963. évi 4. tvr. 8. § alapján Krassó Györgynek a közkegyelmi rendelet által biztosított feltételes szabadságát a bíróság helyezze hatályon kívül.

Dr. Turányi László r. őrgy

Egyetértek:

Dr. Sepsei György r. őrgy
alosztályvezető

Jóváhagyom:

Köteles István r. alezredes
osztályvezető

2 pld./Jné

10-240/63.

1 db dosszié

BELÜGYMINISZTERIUM

III. Főcsoportfőnökség

III/5-a alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

BAKLÓVÉS

Tárgy: Háberland Károlynéval
történt beszélgetésről

JELENTÉS

Budapest, 1963. szeptember 25.

1963. szeptember 14-én 10 órára beidézttük az V. ker. Kapitányságra Háberlan Károlynét, aki család bűntettét követte el, és ügyési engedély alapján vele szemben a Btk. 60. §-a alkalmazható. A meghallgatáson jelen volt Lencsés Miklós r. szds elvtárs is.

A megjelenést követően közöltük nevezettel a beidezés okát. Tudomására hoztuk, hogy a Btk. szerint ez a bűncselekmény 3 évig terjedő börtönnel sújtható. Kezdetben cinikus és lakonikus válaszokat adott, majd sírni kezdett. Panaszkodott rossz anyagi körülményeire (havi 800 Ft-ot keres), és közölte, hogy a jogtalanul felvett 9500 Ft-ot nem tudja visszafizetni, még akkor sem, ha összes ruháját eladja. Megkérdeztük, mire költötte a pénzt. Elmondta, hogy ruhákra (saját és gyermekei részére) és szállodára, mivel akkor még nem volt albérleti lakása.

Barátai és ismerősei felől is érdeklődtünk. Láthatóan meglepődve kérdezte, hogy ez összefüggésben van-e ügyével. Közöltük vele, hogy igen, mert az elbírálásnál figyelembe kell venni azt is, ha esetleg a pénz egy részét barátaira költötte, vagy azok felbujtására követte el cselekményét. A feltevés ellen tiltakozott. Ennek ellenére készségesen elmondta, kikkel tartja a kapcsolatot. Felhívta figyelmünket, hogy ismerősei mind rendes, megbízható emberek, azonban egy közülük börtönviselt személy, ez talán érdekelhet bennünket, jöllehet kb. 8 hete nem találkozott vele. Kérdésünkre elmondta, hogy politikai bűncselekmények miatt elítélt személy az illető. (Szándékosan, huzamosabb ideig nem említette név szerint az „illetőt”, mi pedig nem is kérdeztük.) Sőt, amikor meghallottuk, hogy volt politikai elítéltről van szó, kijelentettük, hogy ez nem tartozik ránk, mert mi köztörvényes ügyekkel foglalkozunk. Ennek ellenére Háberlandné elmondta, hogy az amnesztia rendelettel szabadult barátját 10 éve ismeri, mindent elmondtak egymásnak. Krassó ellenséges politikai beállítottságát ismeri, tud arról, hogy ha módja lenne, disszidálna. [...]

Háberlandné közölte azt is, hogy Krassó nagyon büszke arra, hogy 1957-ben – a vizsgálat során – nem találták meg a keresett stencilgépet, pedig ő tudja, hol van.

A beszélgetést azzal fejeztük be, hogy az ügyészség felé kedvező javaslattal élünk, és 1963. szeptember 19-én 14 órára ismét jelenjen meg az V. ker. Kapitányságon, amikor az ügyében hozott határozatról tájékoztatjuk.

1963. IX. 19-én Háberlandné ismét megjelent. Láthatóan nyugodt volt. Az előző beszélgetésen felvett és tudomására jutott tt. [társadalmi tulajdon elleni] csalásokról, ill. tt. lopásokról beszélgettünk. Meghallgatási jegyzőkönyvben rögzítettük azokat a tényeket, amelyeket jelenlegi munkahelyén [a] „Régi Országház” vendéglőben tapasztalt. Ezt követően megjelent Kiss József r. örgy elvtárs is. A beszélgetés során közölték Háberlandnéval, hogy a legutolsó beszélgetésen többek között említést tett egyik barátjáról – akinek a nevét önként közölte –, és ígéretet tett, hogy őszintén elmond mindent, amiről tudomása van. Háberlandné készségesen eleget tett ennek. Közöltük, hogy Kiss elvtárs mint politikai nyomozó van jelen, és kérdéseire őszintén válaszoljon. Nevezett elismételte a korábban (fentebb leírt) tett vallomását. A válaszai a birtokunkban levő adatok szerint őszinték voltak.

[fél oldal kifestve]

Ezt követően felolvastuk a Debreceni Járási Ügyészség által jóváhagyott határozatot, és ügyében a Btk. 60. §-át alkalmaztuk. Ezt szóban is megmagyaráztuk, és jogaira felhívtuk a fi-gyelmét, majd aláírtuk a határozatot. Kijelentettük, hogy nem azért született ilyen döntés, mert őszintén felvetett számunkra néhány körülményt, hanem azért, mert nehéz anyagi körülmények között él, ügyében megbánást tanúsított, büntetve még nem volt.

Dr. Vásárhelyi György r. őrgy

[kézírással:] L.: Lencsés

L.: Gál Ferenc
63. IX. 28.

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-5-a alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

Tárgy: Költségek elszámolására

JAVASLAT

Budapest, 1963. szeptember 27.

1963. szeptember 26-án társadalmi kapcsolatot létesítettünk [másfél sor kifestve].

Nevezettet „Lidi” fn. személy ügyében kívánjuk foglalkoztatni. A találkozók – a feladat-tól függően – kb. hetenként egy alkalommal nyilvános szórakozóhelyen történnek.

Kérem engedélyezni, hogy a felmerülő költségeket „Sümegei Éva” fn. alatt elszámolhassuk.

Dr. Vásárhelyi György r. őrgy

Engedélyezem:
Kiss József r. őrgy
mb. osztályvezető

Javaslom:
Gál Ferenc r. szds
mb. alosztályvezető

K.: 1 pl[d].
G.: F Kné
Nytsz.: 34-1053

[aláírás] Lencsés Miklós
mb. alosztályvezető-h.

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-5-a alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

BAKLÓVÉS

Adta: „Szabó Ede” fn. ügynök
Vette: Gál Ferenc r. szds
Idő: 1963. IX. 9.
Tárgy: Csukás Endre

JELENTÉS

Budapest, 1963. szeptember 9.

„Szabó Ede” jelenti:

„Szabó Ede” fn. inf. telefonon a következőt jelentette:

A mai nap során beszélgetést folytatott Kaunitz István⁹ volt elítélt társával, aki elmondotta, hogy Csukás Endre¹⁰ volt rabtársuk, aki 1962 júniusában szabadult, a tegnapi nap során Győrbe utazott. Csukás elmondotta, hogy már nem tér vissza, mert Győrből disszidálni fog. Csukás útlevéllal nem rendelkezik.

„Szabó Ede”¹¹

Gál Ferenc r. szds

K.: 2 pld.

G.: HBné

Nytsz.: 34-990

VÁROSI ÉS JÁRÁSI ÜGYÉSZSÉG, GYŐR

HATÁROZAT

a nyomozás elrendeléséről

A Győri Határőrség vonatellenőrző járőre által készített jelentés alapján Csukás Endre budapesti lakos ellen a Btk. 203. § (4) bek. szerint minősülő tiltott határátlépés előkészületének büntette miatt – Be. 3. § (1) bek.-re figyelemmel – a Be. 103. § (1) bek. alapján a nyomozást elrendelem.

A nyomozás lefolytatására a rendőri szervezeteknek van hatásköre.¹²

9 Kaunitz István család, sikkasztás és közokirat-hamisítás miatt 1955 januárjától a Budapesti Országos Börtönben töltötte nyolc évi büntetését (I. ker. Bíróság B. I. 352/1956-2. sz.). Itt ismerkedett meg Csukás Endrével és Krassó Györggyel.

10 Csukás Endrét a Cherven Arisztid és társai ellen indult bűnügyben a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésért ítélték el (Budapesti Fővárosi Bíróság T. B. VI.9002/1959/21. sz., valamint Legfelsőbb Bíróság T. Bf. I.75/1959/6. sz.). Büntetése letöltése után, 1962. június 21-én szabadult.

11 „Szabó Ede” jelentéséről a BM III/III-5-a alosztálya értesítette a Győr-Sopron Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Osztálya vezetőjét is.

12 Csukás Endrét 1963. szeptember 12-én a BM BRFK II. kerületi rendőrkapitánysága terhelte nyilváníttotta.

INDOKLÁS:

A rendelkezésre álló adatok szerint a fent nevezett személyt 1958-ban szervezkedés büntette miatt a budapesti bíróság 4 évi börtönre ítélte. Szabadulása után büntetett előélete miatt tanulmányait folytatni nem tudta. Mivel örökké segédmunkásként nem akart dolgozni, ezért elhatározta, hogy kiszökik Svájcba, és ott fogja folytatni tanulmányait. Ezen elhatározással 1963. szeptember 8-án Budapesten felszállt a Győr felé menő vonatra, hogy majd onnan gyalog megy tovább a Hanságig, ahol a határon át akart szökni. Útközben Komárom–Győr között a vonaton a Győri Határőrség ellenőrző járőre elfogta.

Győr, 1963. szeptember 9.

VJ. vezető ügyész

Készült: 2 pld.-ban

1964. január 28.

A másolat hiteles:

(Rózsa László r. őrgy)

[körpecsét:] Belügyminisztérium 100

BELÜGYMINISZTERIUM

III/III-3-a alsztály

SZIGORÚAN TITKOS!

Adta: „Hutter” ü.

Vette: Zima Péter r. szds

Idő: 1963. október 4.

Tárgy: Krassó György

JELENTÉS

Budapest, 1963. október 15.

„HUTTER” JELENTI

„Jelentem, hogy 1963. szeptember 29-én találkoztam Krassó Györggyel, akivel hosszasan elbeszélgettem. Egyebek között szóba került Csukás Endre letartóztatása is. Ezzel kapcsolatban Krassó elmondotta, hogy Csukás letartóztatásáról akkor értesült, amikor felkereste őt Csukás Zoltán (Csukás Endre bátyja), és elmondta, hogy öccsét letartóztatták, találtak nála egy iskolai térképet és egy iránytűt, és valahol a határ körül fogták el. Otthon úgy tudták, hogy Csukás Endre kiszállásra ment.

Krassó elmondotta még, hogy Csukást letartóztatása előtt régen nem látta, s ezért rendkívül meglepte letartóztatásának híre. Meglepetése annál is inkább nagy volt, mert úgy tudta, hogy Csukást felvették az egyetemre. [...]

Készült: 3 pld.-ban

Nytsz.: 36/1696

Pné

1 pld. III/III-5-a alo.

Zima Péter r. szds

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-3-a alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

BAKLÓVÉS

Adta: „Hutter” ü.
Vette: Zima Péter r. szds
Idő: 1963. október 11.
Tárgy: Krassó György

JELENTÉS

Budapest, 1963. október 15.

„HUTTER” JELENTI

„Jelentem, hogy 1963. október 4-én és október 6-án találkoztam Krassó Györggyel. 4-én elmondta, hogy 5-[é]re beidéztek a Budapesti Rendőrkapitányság Igazgatási Osztályára, és hogy nem tudja, mit akarnak tőle. 6-án beszámolt arról, hogy a rendőrségen összehalálkozott Rácz Sándorral és még többekkel, akik szintén rendőri felügyelet alatt álltak. Mint mondja, mindenkinek megszüntették a rendőri felügyeletet, csak neki nem. [...]

Csukással kapcsolatban Krassó továbbra is azt állítja, hogy Csukást letartóztatása előtt hosszú ideig nem látta.”

„Hutter”

Megjegyzés: A jelentést a III/III-5-a alo. tájékoztatása céljából írtuk le.

Zima Péter r. szds

Készült: 3 pld.-ban.

Nytsz.: 36/1693

Pné.

1. pld. III/III/5-a alo.

2. pld. Táj.

3. pld. M. d.

[BELÜGYMINISZTERIUM]
BRFK II/I-3 Osztály

SZIGORÚAN TITKOS!

KIVONAT

a[z] „F. 47.-es” alkalmi börtönhálózat 1963. október 19-én kelt jelentéséből.

Csukás a kihallgatásból izgatottan tért vissza, beszámolóját Krassó esetleges letartóztatásával kezdte.

Krassó nem sokat tudott a szervezkedésről, illetőleg szerepe nem volt nagy, és esetleges letartóztatásától Csukás – állítása szerint – nem fél.

Csukás szerint Krassó tevékeny részvételét rendőri felügyelete akadályozta meg, azonban az összejöveleteket Krassónál és Liptáknál tartották, amit még Krassóval a szabadulásuk előtt megbeszéltek.

Külföldre való távozását ugyancsak megbeszélték a börtönben, minek hatására Krassó értesítette édesanyját, hogy Csukásnak adja át a meglévő iránytűt. Később Krassó üzent a börtönből Csukásnak, hogy okvetlenül várja meg őt, míg kiszabadul. Csukás Krassón és Liptákon kívül még 2 barátját említi, akikkel tervezték a külfölddel való kapcsolat felvételét.

Együtt szórakozni a „Bécsi kapu”[-ba] és a „Várkert KIOSZ-ba” jártak. Disszidálása előre megbeszélt útirány szerint történt, a tippet egyik barátjától kapta. [...]

Az Angol Követség által kiadott politikai tájékoztatót a Katona J. u. és a Sallai I. u. sarkán lévő amerikai garázs egyik alkalmazottjától kapták.

A szervezkedést tiltott irodalmak terjesztésével képzelték el, külföldi támogatással. [...]

A jugoszláv Gyilasz és a nyugatnémet Bernstein műveiről lett volna szó, amelyeket hamis feladóval főleg egyetemisták lakására és címére postán adtak volna fel nagyobb mennyiségben.

Megjegyzés: Csukás Endre op[eratív] feldolgozását a BM III/III-5 alosztály kérte.

Méri Sándor r. őrgy

Készült: 2 pld.-ban

Készítette: M. S.

Kapja: 1 pld. BM III/III-5 aloszt.

1 pld. irattár

Nyt. szám: 90/277/63

JELENTÉS

1963. okt. 30.¹³

Csukás Endre jó kedélyállapotban jött be a cellába. Magáról a következőket mondta el:

Nem új ez a hely, mert már volt itt 1958-ban. Érettségi bankett után tartóztatták le, és álamellenes összeesküvésben való részvét[el] miatt először 6, majd másodfokon 4 évi börtönre ítélték, amit le is töltött, főként a Gyűjtőben. 1962-ben szabadult.

Mostani ügye egy „sima disszidálási kísérlet”. [...] A disszidálással kapcsolatban tett azonban egy másik vallomást, amely érintette az itt kivizsgálás alatt lévő ismerősét, és valószínűleg ezért hozták ide. Lehet, hogy csak szembesíteni fogják, és ezzel vele végeztek is. Mindenesetre arra kíváncsi – amit valószínűleg az első kihallgatáson már „ki fog tudni” –, hogy vajon ez az ismerőse bukott-e le ő általa, vagy pedig ő bukott-e ismerőse miatt? [...]

Az ő kérdéseire elég kelletlenül és szűkszavúan válaszoltam a magam ügyével kapcsolatban, ezért megnyugtattott, hogy nem „vamzer”. Úgy érezte, hogy én nagyon tapasztalatlan vagyok, ezért részletesen kioktatott a „vamzerkérdésről” – ami szerinte gyakran alkalmazott módszer, és óvatosnak kell lenni. Persze – mondta – nem szabad a másik végletbe sem esni, és vamzert látni mindenki, olyanban is, aki nem az.

Értelmes, jófejű fiatalember benyomását keltette.

[„]Örsi[“]

13 A következő két zárkahálózati jelentés eredeti, kézirásos példányáról a TH készített hiteles, géppírasos másolatot.

JELENTÉS

1963. nov. 1.

Csukás az első napi bőbeszédűségéhez képest jóval csendesebb lett, és a magával hozott jókedv is eltűnt. Kihallgatások után arról panaszkodik, hogy nagyon elfáradt. Így aránylag keveset beszélünk.

Ügyével kapcsolatban tegnap reggeltől a következőket mondta el, de nagyon kért, hogy ez valóban maradjon kettőnk között:

Mint már említette, többször felkeresték őt a II. ker. Rendőrségen és a Markóban is nyomozók innen. Tudták, hogy ő ismerős egy társaságban, amely nagyon érdeklí őket, és ezért tettek neki egy ajánlatot, ami körülbelül így hangzott: „Amennyiben hajlandó nekünk segíteni, és felderítő vallomásokat tenni ezzel a társasággal kapcsolatban, akkor mi is segítségére leszünk, hogy enyhe büntetést kapjon a disszidálási kísérlet miatt, továbbá hozzásegítjük megfelelő álláshoz, lehetővé tesszük továbbtanulását stb.”

Először nem állt kötélnek, de ez többszöri látogatáskor felmerült, ugyanakkor úgy sejtette, hogy sok mindent már úgys tudnak erről a társaságról, és ezért belement az ajánlatba. Beismerő vallomást tett önmaga terhére is, és elmondta azt is, amit barátjáról tudott. [...]

Tudja jól – mondta –, hogy igazat kell vallania, és nem szabad semmi lényegeset elhallgatni, mert ha ilyenre rájönnek, akkor a nov. 6-i tárgyaláson súlyos ítéletet kapna, azonkívül jelen ügyben is eljárást indítanak ellene. Reméli azonban, hogy belátják azt, hogy többet nem tud az ügyben, mint amit elmondott, és eljárást nem indítanak ellene – ahogyan azt megígérték. Ugyanakkor nyugtalanító körülményeket is lát, pl. hogy „gyanúsított”-ként vették fel a jegyzőkönyveket!

[„]Örsi[“]

BELÜGYMINISZTERIUM
III/1 Osztály

SZIGORÚAN TITKOS!

JELENTÉS

Krassó György és társai ügyében
Budapest, 1963. december 6.

[...] Csukás Endre beismerte, hogy külföldre szökési kísérletéről tájékoztatta Krassót. Krassó, szökésének elősegítéséhez, egy iránytűt és egy átmeneti felöltőt ajándékozott számára. Krassó sikeres kiszökésének es[er]tére különböző feladatok végrehajtásával bízta meg Csukást. [...]

Vallomást tett Csukás arról is, hogy a Krassó köré csoportosult személyek főként Krassó és a „Hungaricus”-ügyben¹⁴ szerepelt Lipták Tamás lakásán tartják összejöveteleiket. Szervező és hangadó Krassó György. Hálózati adatok szerint is Krassó saját és szülei lakásán még a börtönben készített feljegyzéseket börtönben történt eseményekről, elítéltek létszámáról, adatairól, a börtön leírásáról és ellenséges tartalmú folyóiratokat, könyveket rejteget.

14 Fekete Sándor *Cikksorozat a magyar nemzeti-demokratikus forradalom néhány tanulságáról* címmel Hungaricus álnéven 1956–1957 fordulóján írta meg tanulmányát, amelyet barátai illegális körülmények között sokszorosítottak, terjesztettek. Fekete Sándort a Mérei Ferenc és társai perben 1959. március 4-én kilenc év börtönbüntetésre ítélték.

Csukás Endre vallomása és a rendelkezésünkre álló operatív anyagok alapján alapos gyanú merült fel arra vonatkozóan, hogy Krassó György és társai államellenes bűncselekményt követnek el. Ezért az ügy további vizsgálatát 1963. december 5-én a [BM] III/1-A alosztályától a III/1-B alosztálya vette át.

JAVASOLJUK:

1. Az elrendelt nyomozás alapján Krassó Györgyöt az illetékes operatív osztállyal közösen 1963. XII. 9-én őrizetbe venni. Az őrizetbe vétel jogi alapját Csukás terhelő vallomása és tárgyi bizonyítékok képezik, továbbá operatív úton beszerzett anyagok.

2. Az őrizetbe vétellel egy időben Krassó György és szülei lakásán házkutatást tartani. A házkutatás pozitív esetben döntő tárgyi bizonyítékokat szolgáltathat Krassó és társai államellenes bűncselekményeinek bizonyításához.

3. Ezzel egy időben Lipták József [Tamás] több budapesti lakásán házkutatás megtartását, mivel adat merült fel arra vonatkozóan, hogy bűncselekményre utaló anyagokat rejteget.

4. A csoportosulásba tartozó Herczog Józsefné, Lipták Tamás, dr. Gyopai [Gyapai] Iván, Gárdos Edit, Oltványi Ambrus budapesti lakosokat gyanúsítottként kihallgatni, Krassó György őrizetbe vételével egy időben. Nevezettek tanúkénti kihallgatása nem ajánlatos, mert feltehetően megtagadják az önmagukra terhelő vallomást.¹⁵

Javaslatainkkal az illetékes operatív szerv, valamint a felügyeleti ügyész egyetért.

Borbély Mihály r. őrgy

Javaslom:
dr. Bruzsa Béla r. őrgy alov.

Egyetértek:
Köteles István r. alezr. ov.

K.: 3 pld./Dné
Nytsz.: 8/3-2262/63.

¹⁵ A BM III/1 osztálya 1963. október 31-én lényegében azonos szövegű jelentést készített, amelynek utolsó mondata: „A Krassó őrizetbe vételét követő kihallgatásuk pedig azért szükséges, mert konspirációs érdekek fűződnek hozzá.”

BELÜGYMINISZTERIUM

III. Főcsoportfőnökség

III-5-a alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

Engedélyezem:

Eperjesi László r. alezr.

csoportfőnök

KIEGÉSZÍTŐ INTÉZKEDÉSI TERV

Budapest, 1963. december 7.

A BM III/1 Osztály által elkészített realizálási terv alapján 1963. december 9-én 05.30 óra-kor lakásán őrizetbe vesszük, és házkutatást tartunk „Lidi” fn. személynél. Az akciót a III/1 Osztály vezeti. Három brigádhoz alosztályunktól 5 operatív tisztet kérnek (Vásárhelyi György, Nagy Károly, Pálfy Imre, Bíró Sándor, Kerényi György).

A vizsgálati munka eredményesebbé tétele érdekében „Lidi” kapcsolatait 3/a ellenőrzés-re feltettük (Gyapai Ivánt, Herczogné Engel Annát, Dr. Krassó Dezsőt és Oltványi Ambrust) 1963. december 31-ig.

„Lektor”, „Pszichológus”, „Olasz” fn. személyek 3/e vonalát¹⁶ pedig – a III/V-2 [technikai] Osztállyal történt megbeszélés alapján – „szoros” ellenőrzés alatt tartjuk.

Amennyiben „Lidi” a vizsgálat folyamán terhelő vallomást tesz „Bihari” fn. ügynökre, abban az esetben tartója jelenlétében kihallgatjuk, amelyre külön javaslatot készítünk.

„Bihari” és „Hutter” fn. ügynököket eligazítjuk, magatartási vonalukat meghatározzuk, és az őrizetbe vételt követő napokban „Lidi” baráti köréhez – előzetes telefonbeszélgetés alapján – felküldjük. Fenti ügynökökkel rendkívüli találkozókat szervezünk.

A beérkezett technikai anyagokat a III/1 Osztály részére soron kívül átvisszük.

Javaslatot készítünk arra, hogy Hoffmann Tiborné és Eörsi István tanúkihallgatásain Vásárhelyi György, illetve Mészáros Béláné elvtársak részt vehessenek.

K.: 2 pld.

G.: VGy/HBné

Nytsz.: 34-

Gál Ferenc r. szds

mb. alosztályvezető

[aláíró] Lencsés Miklós

16 A helyiséglehallgatás „technikai rendszabályának” az elnevezése.

BELÜGYMINISZTERIUM

SZIGORÚAN TITKOS!

HATÁROZAT

őrizetbe vétel elrendeléséről.

Budapest, 1963. december ...n.

A Btk. 203. § (4) bekezdésébe ütköző tiltott határátlépésre irányuló előkészület és a Btk. 127. § (3) bekezdésébe ütköző izgatásra irányuló előkészület gyanúja miatt Krassó György [...] őrizetbe vételét a 108. § alapján elrendelem.

Az őrizetbe vétel a Be. 109. § (2) bekezdés alapján 72 óráig tart, 1963. december hó 9-én 7 órakor kezdődik, és legkésőbb 1963. december 12-én 7 órakor ér véget.¹⁷

A határozat ellen a Be. 166. § (1) és (2) bekezdés alapján panasznak van helye, amelynek azonban halasztó hatálya nincs.

Indoklás: Krassó György környezetében hosszabb idő óta izgató tartalmú folyóiratokat, tanulmányokat terjeszt. Ezek megvitatásá[ra] volt elítélt társai és társasága részére lakásán és más helyeken összejöveleket szervez. Ezekben az egyes kül- és belpolitikai eseményeket eltorzítva, ellenséges hangnemben értékeli, izgató tartalmú politikai-ideológiai vitákat szervez és irányít. A tudtával nyugati országba disszidálni szándékozó Csukás Endrét megbízta az ő kiszöktetésének megszervezésével és egyéb feladatok végrehajtásával.

(Köteles István r. alezr.)
osztályvezető

A fenti határozatot előttem kihirdették, ellene panasszal *élek* [kézírás].

(Krassó György)
őrizetes

K.: 4 pld./Dné
Nytsz.: 8/3-2265/63.

[kézírással:]

A határozat egy példányát átvettem.

Az indoklás nem felel meg a valóságnak, ezért élek panasszal a határozat ellen.

63. XII. 9.

Krassó György

17 1963. december 11-én Krassó György őrizetbe vételét megszüntették: „Nevezett ügyében a nyomozást szabadlábbon folytatjuk. A nyomozás sikerét jelenlegi szabadlábúra helyezése jelenleg nem veszélyezteti.”

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-5-a alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

Adta: „Bihari” fn. ügynök
Vette: Vásárhelyi György r. őrgy
Idő: 1963. XII. 14.

JELENTÉS

Budapest, 1963. december 17.

„Bihari” jelenti:

[...] Krassó Györgyöt feldúlt állapotban találtam, bár hozzám nagyon kedves volt, és biztosított bajtársias érzelmeiről. Röviden elmondta letartóztatását, amit Krassó nagyanyja is elmondott már aznap délután. Itt jegyzem meg, hogy Krassó Fő utcai lakásán a telefon konnektorja ki volt húzva. Krassó megjegyezte, hogy figyelik, és lehallgatják a telefont: állítólag magnózúgást és női hangokat hallott a kagylóból. Anyja megkérdezte tőlem és Krassótól, hogy észlelünk-e figyelést, követést. Felhívta fia figyelmét, hogy a szemközti OTP-házból is figyelhetik, egyébként látott egy autót két civillel a ház előtt parkírozni.

Krassó elmondotta, hogy feltevése szerint 2-3 héten belül véglegesen letartóztatják. Szerinte a megtalált és elkobzott notesz¹⁸ okozza vesztét, mivel kb. 300 cím volt benne. Ha mindenkit kihallgatnak, úgy a részleges, apróbb tanúskodásokról össze tudnak állítani egy vádiratot. [...]

Megjegyezte, hogy bár alaposan megzavarták, annyira hülyévé nem tették őt a hatóságok, hogy a lakásán tartott terhelő jellegű tárgyakat ne tüntesse el.

„Bihari Károly”

ÉRTÉKELÉS:

Ügynökünk feladatát jól oldotta meg. Beszélgetésük során megállapítható, hogy kik azok a személyek, akik az ügyben „gyanússá” váltak, és [hog] Krassó hogyan látja jelenlegi helyzetét. [...]

Dr. Vásárhelyi György r. őrgy

K.: 3 pld.

G.: HBné

Nytsz.: 34-1392

18 A noteszt 1963. december 9-én foglalták le a házkutatási jegyzőkönyv szerint.

BELÜGYMINISZTERIUM

SZIGORÚAN TITKOS!

III. Főcsoportfőnökség

I. Osztály

E. alosztály

JELENTÉS

Budapest, 1963. december 29.

Áttanulmányoztam a [III/III] B alosztály által folytatott vizsgálat során keletkezett, Krassó György [...] gyanúsítottára vonatkozó vizsgálati anyagokat.

A beszerzett bizonyítékok – Szabó József, Szabó Józsefné, Eötvös Alajos, Háberland Károlyné, Kaunitz István, Konrád György tanúk és Csukás Endre letartóztatott vallomásai – több oldalról bizonyítják Krassó György által elkövetett a Btk. 127. § (1) bek. b) alpontjába ütköző izgatás bűntettének alapos gyanúját. [...]

Az ez idő szerint rendelkezésre álló bizonyítékokra figyelemmel Krassó György terheltté nyilvánítása (Btk. 127. §) és előzetes letartóztatásba helyezése jogilag megalapozott és indokolt.¹⁹

Dr. Gyarmati Pál r. fhdgy

Egyetértek:

Dr. Sepsei György r. őrgy

alosztályvezető

Készült: 2 pld.

Nytsz.: 10-353/63.

BELÜGYMINISZTERIUM

SZIGORÚAN TITKOS!

JELENTÉS

Csukás Endre őrizetes ügyében

Budapest, 1964. január hó 15.

Jelentem, hogy 1964. január 13-án az operatív osztályról hálózati jelentést hoztak át, amit „Szabó Ede” fn. ügynök adott Csukás ügyében.

A jelentés – korábbi operatív adat kiegészítéseként – arról szól, hogy Csukás Endre 1963. szeptember 8-án útba indulása előtt Kaunitz Istvánt kereste fel, és az kísérte ki az állomásra.²⁰

19 Krassó Györgyöt 1964. február 10-én helyezték előzetes letartóztatásba. Indoklás: „A várható büntetés súlyosságánál fogva terhelt szökésétől tartani lehet. Feltételeesen van szabadlábon, fondorlatos módon akadályozza a nyomozást.”

20 Kaunitz Istvánt ezután gyanúsítottként többször kihallgatták, majd 1964. január 28-án előzetes letartóztatásba helyezték.

A jelentés kitér arra is, hogy korábban Kaunitz összehozta Csukást egy „befolyásos” emberrel²¹, aki 10 000 Ft ellenében ígéretet tett Csukásnak, hogy átsegíti a határon. Ezt állítólag Csukás egy örökségből szerzett összegből lefizette.

A „befolyásos ember” az aktuális időpontokban halasztást javasolt a szökés végrehajtására, technikai akadályokra hivatkozva.

Csukás azonban türelmetlen volt, és így felkészületlenül vágott neki a vállalkozásnak.

A jelentés merő ellentétben áll Csukás Endre vallomásaival, amelyekben arról beszél, hogy 1963. szeptember 8-án Krassó Györggyel beszélt, és csak neki mondta el, hogy szökést hajt végre.

Az operatív tiszt elvtárssal megállapodtunk abban, hogy közös találkozózt tartunk „Szabó Ede” h[álózati] személlyel, és részletesen tisztázzuk jelentésének tartalmát.

Rózsa László r. őrgy

BELÜGYMINISZTERIUM

SZIGORÚAN TITKOS!

Tárgy: Csukás Endre és társai ügye

JELENTÉS

Budapest, 1964. február hó 13.

Tiltott határátlépés előkészületének büntette miatt a BM Határőrség által 1963. szeptember 14-én előzetes letartóztatásba vett és a BRFK II. ker.-i Rendőrkapitányság által terhelte nyilvánított Csukás Endre ügyében 1963. november 4-től pótnyomozást folytattunk. [...]

Csukás Endre, az ügyben szereplő társai és Krassó György ügyét 1964. február 11-én a Be. 56. § (2) bek.-e alapján „Csukás Endre és társai” néven egyesítettük.

A mellékelt iratok alapján kérjük fenti személyek terhelte minőségükben való nyilvántartásba vételét, és a 10-52711/63 dossziészám alatt szereplő „Krassó György ügyé”-t Csukás Endre és társai ügye néven nyilvántartásba venni.²²

Készült: 2 pld.-ban

Kapják: Nytk. szerint

Nytsz.: 388-462/1964.

Rózsa László r. őrgy
fővizsgáló

- 21 A „befolyásos” ember: Huszár Károly tisztviselő. Csalás, okirat-hamisítás, befolyással való üzérkedés és más bűncselekmények miatt több évet töltött börtönben; 1960-ban szabadult. Csukás Endre és társai ügyében ő lett a negyedrendű vádlott.
- 22 A Csukás Endre és társai ellen – hivatali vesztegetés és más bűntettek miatt – indított „egyesített” bűnygyben 1964. március 10-én készült el a Fővárosi Főügyészség B. 10.065/1964/3. sz. – 10.52.711/1964. B. M. jelzetű vádirata, amelyben dr. Götz János főügyész többek között indítványozza Csukás Endre, Kaunitz István és Krassó György terhelte „előzetes letartóztatásának meghosszabbítását az ügyben hozandó elsőfokú érdemleges határozat kihirdetéséig”, valamint arra kéri a bíróságot, hogy „az 1963. [évi] 4. tvr. 8. §-a értelmében állapítsa meg, hogy a Krassó György terhelte szemben alkalmazott közkegyelem a kegyelmi elhatározást követő 3 éven belül elkövetett szándékos bűntett miatti elítélése folytán hatályát veszítette”.

B[ELÜGY]M[INISZTERIUM]

III/1 Osztály

„B” alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

ÉRTÉKELŐ JELENTÉS

Csukás Endre és társai ügyében

Budapest, 1964. április 22-én

[...]²³

V. AZ OPERATÍV HÁLÓZATI MUNKA ÉRTÉKELÉSE

Az operatív osztály Krassó Györgyöt már 1963 áprilisában, szabadulását követően ellenőrzés alá vonta, mivel hálózati jelentések alapján tudomására jutott, hogy:

- Krassó ellenséges nézeteket vall, és terjeszt,
- lakásán államtitkot képező anyagokat tart, feltehetően abból a szándékból, hogy azokat Nyugatra kijuttassa,

– izgatás büntetettét követi el azáltal, hogy emigráns szervek által kiadott sajtótermékeket, fasiszta kiadványokat tesz hozzáférhetővé mások számára. [...]

Helyes és rugalmas intézkedés volt az operatív osztály részéről, hogy 1963 októberében Csukás Endrét kihallgatták Krassó Györgyre. Ezzel alapot teremtettek a pótnyomozásra, és Krassó ügyében a nyomozás elrendelésére.

A helyes intézkedések mellett azonban az operatív munkában hiányosságok is mutatkoztak. Ilyen volt, hogy bár tudtak Krassó, valamint annak szülei lakásán tartott ellenséges célzatú összejövetelekről, még csak kísérlet sem történt ezen helyeken a 3/e rendszabály alkalmazására, holott ez olyan adatokat juttatott volna részünkre, amelyek megismerhetővé tették volna Krassó és társai tevékenységét. Nem volt biztosítva Krassó szoros ellenőrzése sem. Erre mutat, hogy nem ismerték kapcsolatai között Csukás Endrét. Amikor pedig „Szabó Ede” jelentette Csukás szökését, az 1963. szeptember 9-én tett intézkedés nem volt körültekintő. A hír Kaunitz Istvántól eredt. Kaunitz együtt volt börtönben Krassó Györggyel és Csukás Endrével. Látni kellett volna az ügyben [a] Krassó és Csukás közötti összefüggést, ahogy ezt később meg is állapították. Ennek késése miatt nem történt intézkedés Csukás elszigetelésére. Lehetővé vált, hogy a II. ker. Rendőrkapitányság tanúkihallgatásokat folytasson le Csukás szökése ügyében, és a kihallgatott tanúk útján Krassó idő előtt értesült Csukás letartóztatásáról. Később e tanúk útján arról is értesült, hogy az ügyben a tárgyalás megtartására nem került sor. Ebből feltételezhette, hogy személye az eljáró hatóság előtt felmerült. Így volt alkalma a bizonyítékok eltüntetésére, kapcsolatai kioktatására a várható kihallgatásaikon tanúsítandó magatartásukra.

Hiba volt Krassó György ügyében kapcsolatot teremteni Kaunitz Istvánnal, aki korábban a börtönhálózatban szerepelt. Nevezettet megkísérelték Krassóra foglalkoztatni. Mint később bebizonyosodott, Kaunitz dezinformatív jelentéseket adott, és megbízatásáról illetéktelenek előtt is fecsegett.

23 A tizenöt oldalas értékelő jelentés I–IV. fejezete a nyomozás elrendeléséről, lefolytatásáról, a „bűncselekmény” indítóokairól és a „terheltek” társadalomra való veszélyességéről szól.

Helyes volt az operatív osztály részéről, hogy a vizsgálat időszaka alatt részletesen, folyamatosan tájékoztatta a vizsgálatban részt vevőket értesüléseikről. Ennek alapját elsősorban a 3/a rendszabály adta, de idetartozott „Szabó Ede” ügynök fenti jelentése is, ami lehetővé tette az ügy köztörvényi vonatkozásainak leleplezését, Kaunitz István és Huszár Károly felelőségre vonását.

VI. A VIZSGÁLATI MUNKA ÉRTÉKELÉSE

Mind az operatív osztály, mind a vizsgálati osztály mulasztást követett el Krassó ügyének késői realizálásával. Az operatív osztály úgy vélte, hogy Csukás Endre és Krassó György ügye egy jelentősebb ügy periferikus vonatkozása, és e „nagy” ügy konspirálása végett nem engedte az intenzív vizsgálat beindítását. Ez a feltevés később nem igazolódott be. Viszont Krassó ügyében a keletkezett időkiesés pótolhatatlan veszteségeket, a tárgyi bizonyítékok elvesztését eredményezte.

Emellett az osztályon 1963. október 30-tól december 7-ig Csukás és Krassó ügyében Csukás Endre kétszeri kihallgatásán kívül érdemleges intézkedés – éppen az előbbi feltevés miatt – nem történt. Csukás letartóztatásáról kiszivárgó értesülések Krassó részére nyilvánvalóan olyan szervezett védekezést eredményeztek, hogy amikor sor került őrizetbe vételére, 72 óra alatt nem tudunk kellő bizonyítékot összegyűjteni bűnös tevékenységének bizonyítására, és ezért szabadlábra kellett helyezni.

Ezt a nehézséget fokozta az a közel négy hónapon át tartó vita, ami Krassó előzetes letartóztatása kérdésében a Legfőbb Ügyészség és az osztály illetékesei között folyt. Az a tény, hogy Krassót őrizetből szabadlábra kellett helyezni, túlzott óvatosságot váltott ki. Ebből következett, hogy amikor a nyomozás kiterjesztése révén 1964. januárban már kellő bizonyíték állt rendelkezésünkre, még akkor is nagy volt az ellenállás letartóztatásával kapcsolatban.

Emiatt Krassó György előzetes letartóztatása elhúzódott 1964. február 10-ig. Ez lehetővé tette számára, hogy fondorlatos úton, többek között a tanúként számba vehető személyek hamis tanúzásra való rábírása útján is előkészítse védekezését. [...]

Krassó leleplezését elsősorban a nála lefoglalt zsebnaptárban talált nevek és címek alapján tudtuk biztosítani. Ez egyben mutatja azt is, hogy az operatív osztály tájékozottsága Krassó kapcsolatait illetően vagy nagyon szűk körű volt, vagy az operatív feltevés miatt nem közölték velünk azok teljes körét. Mindenesetre kedvezőtlenül befolyásolta a vizsgálatot, hogy kezdetben csak azokat a személyeket hallgattuk ki, akik közvetlen baráti köréhez tartoztak. Ezek természetesen mind önmaguk, mind Krassó védelmét tartották szem előtt, és nem tettek őszinte vallomást. A zsebnaptárban talált nevek és címek alapján jutottunk el olyan személyekhez, akik előtt Krassó ellenséges, izgató kijelentéseket tett. E személyek kihallgatásuk során erről vallomást is tettek.

Feltétlenül hibának értékelhető, hogy az így rendelkezésünkre álló nagyszámú kapcsolat közül kevés személyt hallgattunk ki, és megelégedtünk 5 terhelő tanú vallomásával, amit két terhelőtárs vallomása egészített ki. Ez annál inkább hiba volt, mert az 5 terhelő tanú a tervbe vett 10 személyből adódott, ami valószínűvé teszi, hogy a tanúkihallgatások folytatásával még több terhelő tanúvallomást sikerült volna felvenni.

Krassó György terhelt a vizsgálat egész ideje alatt konok, cinikus magatartást tanúsított. A szocialista törvényesség sajátos értelmezése folytán úgy lépett fel, mint aki önrzetében sérített az ellene folyó nyomozás miatt. Kereste az alkalmat, hogy támadási felületet teremtsen közte és az ügyben eljáró vizsgálótiszt között, amit ellentámadásul használt volna fel.

Ezt a speciálisan egyedi magatartását átgondolt vizsgálói taktikával sikerült leszerelni. A gyakorlattól eltérően lehetővé tettük számára, hogy kihallgatásai során maga írja vagy diktálja jegyzőkönyvében a kérdésekre tett válaszát. Ezáltal vallomásai szó szerint eredetiben kerültek a jegyzőkönyvbe. E körülményt külön is rögzítettük. Ez a rugalmas módszer leszerelte Krassó támadó szándékát, mivel nem mondhatta, hogy vallomásait a hatóság fogalmazta meg.

Már utaltunk arra a körülményre, hogy a Kaunitz–Huszár-vonal leleplezése után Csukás Endre számos kérdésben visszavonta, illetve megváltoztatta Krassóra korábban tett terhelő vallomásait. Ennek a magatartásnak az okait elemezve megállapítottuk, hogy azok még az operatív osztály által 1963. október 24-én történt kihallgatásához vezetnek vissza.

Csukásnak ez alkalommal úgy állították be a helyzetet, hogy Krassó már le van tartóztatva, és beismerő vallomást tett. Csukás ennek a „blöff”-nek a hatására tette meg terhelő vallomását, gondolván, hogyha már Krassó lelepleződött, és vallott is, akkor értelmetlen, hogy védelmével önmagának okozzon hátrányt. [...]

Pozitív intézkedés volt a vizsgálat során, hogy főként Krassó vonatkozásában több lényeges kérdésben történt szembesítésre meghívtuk a felügyeletet gyakorló ügyészt, aki két esetben a szembesítést személyesen vezette le.

A vizsgálat legfőbb hiányossága az volt, hogy a bizonyított bűncselekményeken túl nem tudtuk felderíteni a volt elítéltek laza csoportosulását, és nem utolsósorban azok ellenséges tevékenységét. Ezt gátolta az operatív hálózati osztály munkájának hiányossága, a felderítés és a rendelkezésre álló adatok felszínessége, és nem utolsósorban e kategóriával kapcsolatban szerzett alábbi tapasztalataink.

[kézírással] Rózsa László
r. őrgy

BUDAPEST FŐVÁROSI BÍRÓSÁG

B. XII. 1423/1964/... sz.

JEGYZŐKÖNYV

készült a hivatali vesztegetés és más bűntettek miatt Csukás Endre és társai ellen indított büntetőügyben Budapesten 1964. [...] hó [...] napján megtartott részben nyilvános, részben zárt tárgyaláson.

Jelen vannak:

Dr. Kelemen Ágnes
a tanács elnöke

Csukás Endre I. r.
Kaunitz István II. r.
Krassó György III. r.
Huszár Károly IV. r.
vádlottak

Dr. Géczy Miklós
Dr. Halász Gyula
Dr. Holló Ottó
Dr. Rákos István
ügyvédek

Forgács Béla
Kovács Lajos
ülnökök

dr. Demeter Ferenc
jegyzőkönyvvezető

dr. Sárkány Miklós
ügyész

A tanács elnöke a tárgyalást a Be. 202. § (1) bek. alapján az ügy megjelölésével megnyitja, és megállapítja, hogy a megidézettek megjelentek.²⁴

A Be. 204. § (2) bek. alapján feltett kérdésekre:

Csukás Endre I. r. vádlott vádlott-társai távollétében lényegében a következőképpen nyilatkozik:

A vádat megértettem, bűnösségemet beismerem.

[...]

Őrizetbe vétele után azt állítottam, hogy disszidálási tervemről rajtam kívül senki más nem tud. Kezdetben a kerületi rendőrség folytatta a nyomozást, ekkor én még nem akartam beszélni a társaimról. Később aztán még az első jegyzőkönyvezett kihallgatásom előtt a Fő utcai nyomozók is kihallgattak, s azt állították, hogy a vallomásom nem felel meg a valóságnak.

[...]

Amikor áthoztak az Országos Börtönbe, ismét kihallgattak. Itt már azt állították, hogy Krassónak beszéltem arról, hogy el akarom hagyni az országot. Ezt először a nyomozók mondták, így rájuk hagytam.

A nyomozók azt mondták, hogy Krassó más politikai ügy miatt letartóztatásban van, kihallgatása során elmondta ezt is, ami rám nézve terhelő, valamint arról is említést tett, hogy izgató tartalmú kijelentéseket tettem. [...]

A szembesítésnél én diktáltam a jegyzőkönyvet, s ezt önként írtam alá. Vallomásom megtételénél azonban nemcsak az én fantáziám működött, hanem ezt „segítették” is a kérdésekkel. A nyomozók által elmondottakat részben vagy egészben átvéve, önként, kényszer nélkül tettem meg a vallomásomat.

Vallomásomat azért vontam vissza, mert időközben Kaunitz és Huszár lelepleződött. Január 21-én beszéltem először Kaunitzről.

Kaunitz és Huszár lelepleződése után is tettem olyan vallomást, amely terhelő Krassóra nézve, ezzel kapcsolatban azonban megjegyezni kívánom, hogy ha már van egy vallomás, azt nehéz visszavonni.

[...]

Belép: Krassó György III. r. vádlott, aki a Be. 204. § (2) bek. alapján a feltett kérdésekre lényegében a következőképp nyilatkozik:

A vádat megértettem, nem érzem magam bűnösnek.

[...]

A tanács elnöke mondatonként Krassó György III. r. vádlott elé tárja a vád tárgyát képező politikai tartalmú kijelentéseit.

[...]

Krassó III. r. vádlott: Nem felel meg a valóságnak, hogy Háberlandnének kivégzésekről és arról beszéltem volna, hogy bántalmazták az elítélteket.

Amikor szakítottam Háberlandnével, ő megfenyegetett, hogy nagyon meg fogom bántani.

Arról sem beszéltem Háberlandnének, hogy engem bántalmaztak a börtönben, pedig ez megtörtént, de nem akartam ilyen kijelentést tenni.

Nem láttam, és nem is láthattam kivégzéseket.

Háberlandné egyszer érdeklődött, hogy miért voltam börtönben, és akkor mondtam neki, hogy sokszorosító gépet kerestek rajtam, de az jó helyen van. Ugyanis a Dunában van a gép,

24 A tárgyalás 1964. május 5., 6., 8., 11., június 8., 15., 16., 18., 22., 24., 30., július 8., 9., 10. és 17-én, azaz tizenöt napon keresztül zajlott, az elsőfokú ítéletet 1964. július 24-én hirdették ki. A tárgyalás gépelt jegyzőkönyve háromszázegy oldal, az ítélet további hetvenkét oldal.

de ezt nem mondtam neki. Ezt egyébként a Legfelsőbb Bíróság egy korábbi büntetőügyben tényként állapította meg.

Egy szó sem igaz abból, hogy én Háberlandnének azt mondtam volna, hogy lesz még forradalom. Ez egyébként homlokegyenest ellenkezik egy másik vád tárgyát képező kijelentéssel, azzal, hogy politikai közömbösségről beszéltem [...].

Jártam Szabó Józsefnél, és valóban beszélgettünk börtönviszonyokról. Szabóék érdeklődtek Angyal Istvánról, akit kivégeztek. Én ennyit mondtam, hogy láttam a kivégzetteket, de nem a kivégzéseket.

Emlékezetem szerint konkrét számot nem mondtam, de ha mégis ez történt, legfeljebb több száz kivégzetről beszéltem, amiről bent a börtönben hallottam. [...]

Konrádnál jártam, és beszélgettem vele a kivégzésekről. Konrád eziránt lélektani szempontból érdeklődött, és mikor ezzel kapcsolatban feltételezésekbe bocsátkozott, én csillapítólag mondtam, hogy legfeljebb ezerre tehető a kivégzettek száma. [...]

Csukás velem nem beszélt meg, hogy disszidálni fog. Ha ezt teszi, én lebeszéltem volna szándékáról. [...]

A tanúk kényszerítésre és megfélemlítésre tettek rám terhelő vallomást. Néhányan felke-restek, és elmondták, hogy milyen módszerekkel vették ki belőlük a vallomást. [...]

Ügyész: Sorolja fel, hogy a noteszában szereplő volt politikai elítéltek közül kivel és mikor találkozott, kivel és miért tartott kapcsolatot.

Tanács elnöke: Ez a kérdés nem képezi vád tárgyát, a kérdés ilyen feltevését csak ezzel kapcsolatos vád kiterjesztés esetén engedélyezem.

Ügyész: Nem kívánom a vádat kiterjeszteni.

[...]

Krassó III. r. vádlott: El szeretném a bíróság előtt mondani, hogy milyen – általam tudott – körülmények között került sor arra, hogy vádat emeljenek ellenem, a nyomozati munkával kapcsolatos kérdésekről van szó.

Tanács elnökének kérdésére

Ügyész: Nem ellenzem a zárt tárgyalást.

Ezután a tanács elnöke kihirdette az alábbi

VÉGZÉST:

A bíróság a nyilvánosságot a tárgyalásról kizárja, és azt a továbbiakban zártan folytatja.

Krassó III. r. vádlott: Nagyon sokat gondolkodtam a letartóztatásom előtt és után is, hogy miért került sor erre az ügyre. Ugyanis bűncselekmény nélkül ritkán állítanak valakit bíróság elé.

Mindig a tiszta igazságot mondtam el, és azt mondom el most is.

Előre szeretném bocsátani, hogy nincs üldözési mániám, és meggyőződésem, hogy az ügyben vannak általam nem tudott részletek is.

Korábbi büntetőügyemben Kicska főhadnagy volt a vizsgálótiszt, és ő annak idején azt mondta nekem, hogy gondoskodni fog arról, hogy többé ne kerüljek napvilágra.

Borbély őrnagy – aki jelenlegi ügyemben nyomozott – azt mondta, hogy beszélt Kicskával, és ő kedvezőtlen dolgokat mondott rólam.

1959-ben Vácott a börtönben Rózsa László őrnagy kihallgatott Nyugati Lászlóval²⁵ kapcsolatban, aki a „Haláltánc” című verset írta.

Rózsa őrnagy rá akart venni, hogy tegyek Nyugatira terhelő vallomást – bár én semmi terhelőt nem tudtam –, és a vita hevében végül is azt mondtam neki, hogy ha tudnék sem ten-

nék. Rózsa őrnagy ekkor kijelentette, hogy ezt meg fogom keserülni, és később Bolvári őrmester és Nyugati László előtt megpofozott. [...]

Feltételezem, hogy már korábban is figyeltek, ugyanis rendőri felügyelet alatt álltam, két belügyi nyomozó kijárt hozzám, akiknek elmondtam elhelyezkedési nehézségeimet, és a beszélgetések során tett egyes célzások arra utaltak, hogy már nyáron is figyeltek.

Októberben indokolás nélkül meghosszabbították a rendőri felügyeletet. A határozatot megfellebbeztem, és az elutasításban már az szerepelt, hogy sokoldalú vizsgálat állapította meg a rendőri felügyelet szükségességét. [...]

Csukást velem kapcsolatban hallgatták ki, és a nyomozást Rózsa őrnagy vette át. Csukást erősen nyomás alatt tartották, és rólam súlyos dolgokat mondtak másoknak is. A válaszokból is nyilvánvaló, hogy a válaszokat Rózsa őrnagy sugallta. [...]

A nyomozás során azzal akartak vádolni, hogy összeesküvést szerveztem, fotokópiát készítettek a lefoglalt noteszről. Őt barátomat, ismerősömet gyanúsítottként kihallgatták, három helyen tartottak házkutatást, eredmény nélkül.

Nekem azt mondták, hogy mindent tudnak, mások mindent bevallottak. Több tanúnak azt mondták, hogy az ő vallomásuk nem lényeges, mert én mindent bevallottam. [...]

További huszonkilenc személyt hallgattak ki az ügyben az iratok tanúsága szerint, de ez a szám sem teljes, mint ahogy arról már értesültem, hogy igen sok tanút hallgattak még ki, de nem vették föl a jegyzőkönyvet. [...]

A sorozatos tanúkihallgatásokra magyarázatot ad Borbély őrnagy azon kijelentése, hogyha az első húsz tanú nem tett terhelő vallomást, akkor a következő ötven között lesz olyan, aki tesz. [...]

Ügyészi kérdésre Krassó III. r. vádlott: Az első kihallgatásomnál nem én diktáltam a jegyzőkönyvet.

Miután megtagadtam a jegyzőkönyv aláírását, akkor lehetővé tették, hogy én diktáljak. A jegyzőkönyvezéssel azonban állandó viták voltak, különösen a szembesítéseknel, mert nem úgy vették a tanúk vallomását jegyzőkönyvbe, ahogy elhangzott.

Téttleges kényszert nem alkalmaztak velem szemben.

Az ellenem tett vallomások részben megfélemlítések útján kerültek jegyzőkönyvbe.

Ügyészi kérdésre Csukás I. r. vádlott: Korlátozás nélkül visszavonhattam a vallomásom, de nem bármikor, csak hosszabb időn belül volt meg erre a lehetőség. Ezzel szemben amikor folyamatban volt ellenem a nyomozás, azt mondták, hogy az ügy hat hónapot jelenthet számomra, ha őszinte vagyok Krassóval kapcsolatban. Itt az őszinteség értelmezésén volt a hangsúly. Ellenkező esetben egy-két év is lehet a büntetésem.

Tudtam, hogy nem a nyomozó hatóság szabja ki a büntetést, de tőlük függ, hogy milyen véleményt adnak. Azt mondták, hogy még 30 nap is lehet a büntetésem, ha teljes beismerésben vagyok.

Amikor erősen vissza akartam vonni a vallomásomat, odatették elé a bátyám elleni megszüntető határozatot, ami még nem volt aláírva, s Rózsa őrnagy azt mondta, hogyha Krassóval szemben őszinte leszek, akkor a bátyámnak nem lesz baja. [...]

Ezután a bíróság halk tanácskozásban meghozta az alábbi végzést.

A bíróság a tárgyalást a továbbiakban nyilvánosan folytatja, a mai tárgyalást elnapolja.

[...]

Krassó kérdése Kaunitzhoz: Melyik őrnagy volt az, aki kihallgatta?

Kaunitz II. r. vádlott: Aki engem kihallgatott, úgy tudom, Borbély őrnagynak hívták.

Ügyész: Feleslegesnek tartom ezeket a kérdéseket, a vádlott ellen izgatás a vád, ezt kell tisztázni. Ehhez a vádlott által feltett kérdéseknek nincs semmi kapcsolata.

Krassó: Kérem, hogy a bíróság a tárgyalás következő részére rendeljen el zárt tárgyalást, és akkor megmagyarázom, hogy ezeket a kérdéseket miért tartom döntő fontosságúnak ügyem tisztázása érdekében.

Ügyész: Indítványozza, hogy a tárgyalás további részére a bíróság rendeljen el zárt tárgyalást.

A bíróság halk tanácskozásban meghozta, elnök kihirdeti az alábbi

VÉGZÉST:

A bíróság a tárgyalás további részére zárt tárgyalást rendel el.

Tanácselnöki kérdésre Krassó: Azért kértem, hogy a bíróság tartson zárt tárgyalást, mert el szeretném mondani mindazokat a körülményeket, melyeket a nyomozással kapcsolatban én tudok. Ezzel az a célom, hogy a további bizonyítás során a bíróság tisztázhassa azokat a körülményeket, melyek miatt én a vádlottak padjára kerültem – állítom, hogy ártatlanul. Nem ismerek távolról sem mindent, de kérem a bíróságot, tisztázza – az igazság felderítése érdekében – az általam elmondottakat.

Tanácselnöki kérdésre Krassó: Lényegében azokról a kérdésekről van szó, melyeket a 27/a sorsz. beadványomban²⁶ részletesen írtam. Ha a bíróság lehetőséget ad rá, ezt most szóban előadom, de a rövidség kedvéért, ha lehet, kérem, hogy a bíróság ismertesse a beadványt.

Tanács elnöke ismerteti Krassó 27/a alatti beadványát.

Krassó: a beadványban foglaltak részletesebben tartalmazzák a korábbi tárgyalási vallo-másomban elmondottakat. A beadványban foglaltakat mindenben fenntartom.

Ügyész (helyéről felugorva, emelt hangon): figyelmeztetem a vádlottat, hogy az elmondottakat a vádhatóság feljelentésnek tekinti, és ezért a vádlott a felelősséget vállalni fogja. Amennyiben a bíróság szükségesnek tartja, hozzuk ide a BM nyomozóit is a kérdés tisztázására.

Tanács elnöke: ügyész elvtárs, a vádlott által elmondottakkal, illetve leírtakkal kapcsolatban a vádhatóság által szükségesnek tartott intézkedéseket tegye meg. Felhívom a figyelmét azonban, hogy a vádlott nem feljelentést tett, hanem a védekezését terjesztette elő, tehát a vádhatóság azt nem tekintheti feljelentésnek.

Figyelmezteti az ügyészt, hogy a vádlottat védekezése előterjesztésében ne félemlítse meg.

Figyelmezteti a vádlottat, hogy a védekezés joga nem terjed ki valótlan tények állítására, a valóságot azonban joga van a bíróság előtt feltárni.

Ügyész: én is így értelmezem az előbb általam elmondottakat.

Tanácselnöki kérdésre ügyész: magam részéről nem indítványozom a BM nyomozóinak kihallgatását.

Krassó III. r. vádlott védője: vádlott azt állítja, hogy koncepció per van ellene folyamatban, és ezzel kapcsolatos védekezését terjesztette elő. Álláspontom szerint a bíróságnak kö-

26 A beadvány nem található a TH hivatkozott dossziéiban.

telessége tisztázni a felmerült kérdéseket. Az ügyészség érdeke is, hogy a törvényesség érvényesüljön, és a kérdések a valóságnak megfelelően tisztázódjanak.

Tanácselnök kérdésére Krassó III. r. vádlott: fenntartom eddigi vallomásomat és a beadványban foglaltakat.

[...]

Ezután a bíróság halk tanácskozásban meghozta az alábbi

VÉGZÉST:

A bíróság a tárgyalást a továbbiakban nyilvánosan folytatja.

[...]

Belép Szabó József (1932. szeptember 4. Kiskőrös, Budapest, VI., Hajós u. 16. sz. alatti lakos, hivatásos katona, százados rendfokozattal) érdektelen tanú. Törv. figy. [törvényes figyelmeztetés] után vallja:

[...] Krassóval kapcsolatomban az iskolában az alapozta meg, hogy a Trefort utcai mintagimnázium tanulói általában reakciós beállítottságúak voltak; az osztályban Krassó képviselte 1946-ban a kommunista párt eszméit, én magam már akkor szimpatizáltam ezekkel az eszmékkel, és közösen léptünk fel a reakciós társainkkal szemben. [...]

Amikor 1956-ban véletlenül összetalálkoztam Krassóval, politikai kérdésekről is beszélgettünk, az akkoriban a párton belül vitatott kérdések kerültek szóba. Én elmondtam, hogy párttitkár vagyok. Krassónak erről az volt a véleménye, hogy ezzel a Rákosi–Gerő-klikknek segíték, melynek politikájával én sem értettem egyet. Ebben a kérdésben nem értettünk egyet, mert szerintem a párton belül mint párttitkár is képviselhettem a demokratizálódást, az eltérés a véleményünk között azonban csak módszerbeli volt. Az akkori politikai kérdésekben általában egyetértettünk, de megállapítottam, hogy Krassó platformja inkább Nagy Imre felé húzott, ami akkor nem volt ellenséges platform. [...]

Az 1963. évi amnesztia után gondolkoztam azon, hogy felhívom Krassót telefonon, megtudom tőle, hogy alakult a sorsa, hogy gondolkozik most, milyen élményei voltak. Úgy döntöttem azonban, hogy ezt mégsem teszem meg, mert tőlem mint politikai tisztól és párttitkártól talán nem vennék jó néven, hogy egy politikai elítélttel én keresem a kapcsolatot. Végül Krassó hívott fel telefonon. [...]

A beszélgetést kezdetétől fogva elkésett szemináriumi vitának tekintettem. Korábban ugyanis az akadémián és más helyeken ezekről a kérdésekről sokat vitatkoztunk, és a hallgatók meggyőzése nem kis fáradságba került. Azonban amire Krassó kikerült a börtönből, itt kint ezeken a kérdéseken már túljutottunk. Úgy láttam, hogy Krassóval 6 év késéssel kell lefolytatni a vitát, és tisztázni ezeket a kérdéseket. [...]

Kérdeztem, miért nem vették azt rögtön jegyzőkönyvbe, hogy Krassó semmi izgatató tartalmú kijelentést előttem nem tett. Erre azt mondták, nem az én dolgom, hogy elbíráljam, hogy Krassó izgatató tartalmú kijelentéseket tett-e, vagy sem. Mire én azt közöltem, hogy az egész beszélgetés kettőnk között zajlott le, annak tartalmát és formáját éppen ezért én tudom elsősorban elbírálni. Azt is mondtam, hogy én nem akarom a bíróság helyett az ügyet elbírálni, de az egész beszélgetés jellegét és légkörét mint annak résztvevője én tapasztaltam. Ezt nem vették jegyzőkönyvbe, közölték, hogy ez nem tartozik ide, ha akarom, mondjam el a bíróságon.

[...]

Belép Háberland Károlyné sz. Parti Jolán (1936. június 27. Bazsi, budapesti lakos, kávéfőző az V. Kerületi Vendéglátóipari Vállalatnál) érdektelen. Törv. figy. után vallja:

[...]

Tanácsvezető kérdésére Háberland Károlyné tanú: Nem emlékszem pontosan, hogy milyen kérdésekben vitatkoztunk, de a nyomozás során ezeket elmondtam. Tessék onnan kérdezni, és akkor válaszolni fogok.

Tanácsvezetői kérdésre, hogy az ellenforradalom-forradalom, börtönviszonyok milyen módon kerültek szóba:

Tanú: Beszélgetéseink során az ellenforradalomról is szó került. Én érdeklődtem Krassótól, hogy mi volt a börtönben, mire elmondta, hogy megverték. Mondta, hogy ez nem maradhat így, lesz még egy forradalom, amelyik jobban meg lesz szervezve. Gyökeres változást akart, de azt nem magyarázta meg, hogy ez alatt mit ért. Azt azonban mondta, hogy ezt a rendszert nem helyesli, hogy ez alatt mit értett, azt sem magyarázta meg, hogy mit nem helyeselt, azt nem tudom.

Tanácsvezetői kérdésre, hogy magyarázza meg, miben nem helyeselte a rendszert Krassó, vagy mondjon ilyen eseteket:

Tanú: A rendszer ellenessége akkor is megnyilvánult például, mikor Kennedy elnököt meggyilkolták, beszélgettem annak körülményeiről vele, én azt mondtam, hogy véleményem szerint az ottani rendőrség is közrejátszott abban, hogy miután Oswaldot elfogták, őt is lelőtték. Krassó erre azt felelte, ilyesmi csak nálunk történhet meg, hogy a rendőrség közrejátszhat, Amerikában nem.

Ez a beszélgetés a Terv presszóban zajlott le közöttünk. [...]

Krassó György III. r. vádlott kérésére [a] bíróság ismerteti a nyomozati iratok III. kötet 380. oldalához csatolt notesz nov. 14-i bejegyzését, mely szerint „6 óra Terv P I.”. Nov. 15-i bejegyzés: „nyelvv.”

Tanács elnöke ismerteti a bírósági iratok 23. sorszám alatt lévő bizonyítványt, melyben az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészkarának dékáni hivatala tanúsítja, hogy Krassó György 1963. nov. 15-én angol nyelvből középfokon eredményesen vizsgázott.

Háberland Károlyné tanú: Lehet, hogy a találkozás ezen a napon volt, az időpont kb. egyezik, a dátumokat Krassó mindig jobban meg tudta jegyezni, mint én.

Krassó György III. r. vádlott észrevétele: A tanú vallomása nem felel meg a valóságnak, én a Kennedy-gyilkosságról a tanúval nem beszéltem, de nem is beszélhettem, mert Kennedy ezt a találkozást követően még több mint egy hétig élt.

Háberland Károlyné tanú: Ez a beszélgetés pedig akkor és úgy hangzott el, ahogy itt elmondtam. [...]

Tanácselnöki kérdésre Háberland Károlyné tanú: Úgy tudom, hogy Krassó testvére Amerikában él, bár nekem a címét kérésem ellenére nem adták meg. Gondolom azért, mert Krassó már a második találkozásunk alkalmával elmondta, hogy a családja úgy tartja, hogy én rendőrségi spicli vagyok, és a rendőrség küldött utána. Én ennek ellenére ezek után is találkoztam Krassóval. [...]

El kell mondanom, hogy miután Krassót letartóztatták, a szülei a munkahelyemen érdeklődtek utánam, a lakásomra is kiküldtek egy embert, hogy érdeklődjék utánam.

Tanácselnöki kérdésre Háberland Károlyné tanú: feltételezem, hogy ezt Krassó szülei indították. A munkahelyemen is lehetetlenné akartak ugyancsak ők tenni. Egy alkalommal egy általam ismeretlen vendég provokált olyan formában, hogy a kávé, amit főztem, kifogásolta, másikat főzetett, arra is azt mondta, hogy víz, és nem lehet meginni. Az a Kis Imbiszben történt, ahol korábban dolgoztam. Ezt a vendéget máskor sohasem láttam. Erről is feltételezem, hogy Krassó szüleinek provokációja.

Az az ember, aki Krassó szüleinek provokációjára utánam érdeklődött, és a munkahelyemre is eljött, egy személy. Biztosan tudom, hogy ahogyan nekem leírták, hogy hogy[an] nézett ki, aki utánam érdeklődött, ez a leírás pontosan megegyezett azzal, mint aki a kávét kifogásolta.

Tanács elnöke: Ezt honnan tudja, ki mondta ezt? És honnan gondolja, hogy ez Krassó provokációja?

Háberland Károlyné tanú: (zavartan hallgat)

Ügyész (helyéről felugorva): A tanúnak igaza van...

Tanács elnöke: Ügyész elvtárs, foglaljon helyet, most nem kapott szót.

Ügyész: Bizonyítási indítványt kívánok előterjeszteni.

Tanács elnöke: Most nem, amint a kihallgatás ezen szakaszát lezártuk, akkor mód lesz rá.

Ismételt tanácselnöki kérdésre Háberland Károlyné tanú: Erről a kérdésről különben nem vagyok hajlandó többet mondani. Ebben az ügyben máshol meg fogom tenni a szükséges lépéseket. [...]

Tanácselnöki kérdésre, hogy Krassónak milyen izgató tartalmú kijelentéseire, vagy milyen politikai jellegű beszélgetésre emlékszik még:

Háberlandné tanú: Most nem emlékszem másra. De tessék emlékeztetni, a nyomozás során mindent elmondtam. [...]

Ügyészi kérdésre tanú: Több esetben előfordult, hogy Krassó a munkahelyemen meglátogatott, és beszélgetés közben a rendszer ellen hangos kijelentéseket tett, ott is és máshol is. Én próbáltam csitítani, hogy maradjon csendben, mert meghallják, de azt felelte, hogy le vannak szarva.

Tanácselnöki kérdésre tanú: Erre, hogy hangosan tett nyilvános helyen izgató kijelentést, egy példát tudok mondani, a Terv presszóban a Kennedy-gyilkossággal kapcsolatos vitát, amiről már vallomást tettem. Ezenkívül más nyilvános helyen tett izgató kijelentésre nem tudok egyre sem visszaemlékezni. Általában amikor beszélgettünk Krassóval, ő hangosan szokott beszélni. [...]

Tanácselnöki kérdésre tanú: Azt nem tudom, a volt börtöntársaknak börtönélményeiről folytatott beszélgetéseit izgató tartalmúnak tartják-e, véleményem szerint azonban ha a börtönélményekről beszélnek, az izgató tartalmú. Nem tudom megmondani, hogy ilyen beszélgetésekből mit tartottam izgató tartalmúnak, azt sem tudom pontosan, hogy miről volt szó.

[...]

VÉGZÉS

A bíróság Lipták József [Tamás] tanú kihallgatása idejére zárt tárgyalást rendel el.

Lipták tanú: a nyomozás során engem is gyanúsítottként vontak felelősségre, majd megszüntették az eljárást velem szemben. Összesen három ízben hallgattak ki. A nyomozónak kérdést tettem fel, hogy milyen alapon gyanúsítanak engem, de erre nem kaptam választ.

Utána észleltem, vallomást akartak kapni Krassó magatartását illetően, [...] a kihallgatás igen nyomasztó légkörben folyt, a fogalmazásnál több ízben észrevételt tettem, nem azt írta le a nyomozó, amit én mondtam, hanem teljesen átfogalmazta, ami eltérést okozott. [...]

Elnök kérdésére: nem tettem senkire nézve terhelő vallomást, de később láttam, olyan dolgok is kerültek bele a jegyzőkönyvbe, amit nem olyan formában mondtam. Megtörtént, a nyomozó feltette a kérdést, a választ nem várta meg, hanem felszólított, ismerjem be, beszélgettem baráti körben a Párt vezető szerepéről. [...] mondtam a nyomozónak, ilyen beszélge-

tés nem folyt köztünk Krassóval, ha barátok összejöttünk egész más téma került terítékre, a Párt vezető szerepe egyébként sem magánbeszélgetés témája. Az előadó egyre sürgette a választ, ha mégis szóba került volna ez köztünk, mi lett volna a válasz erre. Mondtam, ilyen kérdésre nem tudok válaszolni, nem vagyok politikus. Ennek ellenére úgy került ez a jegyzőkönyvbe, hogy mi nem helyeseltük a Párt vezető szerepét, pedig – mint mondtam – erről szó sem volt, illeten én nem mondtam, semleges álláspontot foglaltam el ebben a kérdésben. Szerintem ezt a vád tárgyává sem lehet tenni. Tettek fel olyan kérdést is többször a nyomozók, tudok-e arról, hogy Krassó milyen börtöntérképet rajzolt, vagy mutatott nekem, milyen izgató tartalmú újságot olvastunk közösen. Mondtam, nincs tudomásom arról, hogy barátaim körében bárki börtöntérképet mutogatott volna. Érdeklődtek, hogy a „Gyilas” és az „Új osztály” c. anyagról tartottam-e előadást baráti körben Krassónál, mondtam: ilyen nem hangzott el.

[...]

Belép: Oltványi Ambrus tanú, aki 1932-ben Budapesten született, a [Magyar] Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti [sic!] Intézetében tudományos munkatárs, budapesti (V, Vigadó u. 3. sz. a[latti]) lakos, érdektelennek mondja magát, a törv. figy. után vallja:

[...] Krassót gyermekkora óta ismerem, egy iskolába jártunk, jó barátság alakult ki közöttünk, amit a legutóbbi időkhig fenntartottunk. A kihallgatásom alkalmával nem közölték velem, miért tartanak gyanúsítást, engem Csukás Endre határátlépési kísérlete ügyében hallgattak ki gyanúsítottként. Én nem tettem sem magamra, sem másra terhelő vallomást a nyomozás során. Bár gyanúsított voltam, de egy szó sem esett arról, hogy én mit követtem vagy követhettem el. Ezt még akkor sem közölték, amikor az eljárást velem szemben megszüntették. Kihallgatásom során kizárólag Krassó politikai nézeteiről kérdezett a nyomozó, ami után nyilvánvalóvá vált, hogy politikai szervezkedésre vonatkozó értesülésről akarnak adatot szerezni. Kérdezték, hogy lázító, rendszerellenes kijelentés hangzott-e el Krassó és közöttem, baráti körben, mire természetesen mondtam, szó sincs róla, illeten nem hallottam. Ezt a választ csodálkozva fogadták, azt állították, hogy más tanúk tettek erre vonatkozólag Krassóra vallomást, mondjam meg én is az igazat. [...]

III. r. Krassó vádlott kérdésére előadom, a nyomozó tett célzást arra, hogy az izgatás[sal] és hasonló tevékenységgel kapcsolatos értesülései vannak Krassóval szemben.

Ügyész: [...] Úgy érzem, abban a formában, ahogy eddig történt a tanúk kihallgatása, nem helyes tovább folytatni a tárgyalást, nem látom indokoltnak megváltoztatni a bíróság szokott rendjét. Ne a vádlott kérdezzen a tanútól, hanem a tanács elnöke perrendszerűen hallgassa meg a tanúkat, és utána szembesítse a vádlottakkal. Nem a nyomozó szerv elleni panasz kivizsgálása folyik, tehát nem a bíróság hatáskörébe tartozik tisztázni azt, hogy a nyomozó milyen módszer szerint jegyzőkönyvezett. Arról van szó, követett-e el vádlott izgatást, vagy sem.

Oltványi tanú: izgató kijelentést nem hallottam senki részéről, pedig elég gyakran voltunk egy társaságban, ilyen iratokat sem láttam. Nyomozás során tett vallomásomat fenntartom. [...]

Több kérdés, észrevétel nincs.

VÉGZÉS

a bíróság a tárgyalást nyilvánosan folytatja.

[...]

BELÜGYMINISZTERIUM
III/1 Osztály
34-1536/64.

SZIGORÚAN TITKOS!

Galambos József r. vörgy
miniszterhelyettes elvtársnak!
Budapest

Mellékelten felterjesztem Krassó György és társai ügyében a tárgyalással kapcsolatban készült jelentést²⁷, tájékoztatás céljából.

Budapest, 1964. június 24.

Köteles István r. alezr.
osztályvezető

Melléklet: 1 db jelentés

[kézírással a lap tetején:] *Rózsa et! lezárni!*

[kézírással a lap bal oldalán:]

*Miniszter elvtárs
Tájékoztatásul és intézkedés
céljából felterjesztem.
Galambos*

[kézírással a lap alján:] *Köteles e.
Nezvál e.-al Benkei e.
beszélt az ügyről.
Galambos*

BELÜGYMINISZTERIUM
III/1 Osztály
34-1536/64

SZIGORÚAN TITKOS!

JELENTÉS

Krassó György és társai tárgyalásáról
Budapest, 1964. június 23-án.

A Fővárosi Bíróság Kelemenné-tanácsa 1964. június 8-tól folyamatosan tárgyalja Csukás Endre és társai bűnügyét. Az ügyben politikai bűncselekménnyel – állam elleni izgatással – van vádolva Krassó György budapesti lakos. Krassó György az ellenforradalom alatti és azután elkövetett bűncselekmények miatt 10 év börtönbüntetést kapott. 1963-ban az általános amnesztiával szabadult. [...]

Krassó az ügyben folyó bírósági tárgyalást arra használja fel, hogy súlyosan rágalmazza a Belügyminisztériumot, hangoztatva, hogy ő ártatlan, és ügyét fondorlatosan, különféle törvénytelen eszközökkel és módszerekkel az ellene eljáró rendőrtisztek állították össze, tehát az koncepció és bosszú műve.

27 A jelentés nem a tárgyalási jegyzőkönyv része. Dátuma és tartalma alapján egyértelmű, hogy a tárgyalás alatt fogalmazták, ezért – a tárgyalás ismertetését megszakítva – itt közöljük.

Ezzel összefüggésben egy részletes beadványt készített és adott át a Bíróságnak, amelyben látszólag logikusan azt igyekszik bizonyítani, hogy ő provokáció áldozata. Emellett a tárgyalás során a bíróságot és a tanúkat feltett kérdéseivel oly irányban befolyásolja – láthatóan nem sikertelenül –, hogy a tanúk – kik maguk is többé-kevésbé kompromittáltak – kifogásolják kihallgatásuk módszerét.

Tapasztaltuk, hogy az ügyet tárgyaló büntető tanács hajlik Krassó védekezési taktikájának elfogadására. Ezt bizonyítja, hogy a tanúkhöz és vádlottakhoz intézett kérdések többet foglaloznak a nyomozás lefolytatásának módszerével, mint a vád tárgyává tett bűncselekmény tisztázásával. Mindezt egy nyilvános tárgyalás keretében teszik, és ezzel olyan légkört teremtenek, amely kétségtelenül árt a Belügyminisztérium tekintélyének, és kétséget kelthet a tekintetben, hogy a szocialista törvényesség szerint dolgozunk.

Az ügyben a vádat Dr. Sárkány ügyész képviseli. Nevezett ugyancsak tapasztalta a fentieket, és f. hó 22-én a tárgyaláson indítványozta a Bíróságnak, hogy a tárgyalás menete helytelen irányban halad, és a Bíróságnak nem az a feladata, hogy a nyomozó szervek munkamódszereit vizsgálják – ha ezzel kapcsolatban észrevételük van, azt tegyék meg az illetékes szervek felé –, hanem azt kell tisztázníuk, hogy a vádlott elkövette-e az izgatás büntetét, vagy sem. Emellett az ügyész kifogásolta azt is, hogy a büntetőeljárás jogi gyakorlat[á]tól a Bíróság eltért, mert a tanúk kihallgatásánál nem azt igyekeztek tisztázni, hogy a tanú fenntartja-e a nyomozás során tett vallomását, illetve a kihallgatása során van-e eltérés korábbi vallomásától, és ha van, mi az ellentmondás oka.

1964. június 22-én Háberland Károlyné tanú megjelent szervünknel, és panaszt tett a tárgyalás menetével kapcsolatban. Írásbeli bejelentésében közölte, hogy dr. Kelemenné tanácselnök sértő módon a tanúkihallgatása során főleg azt igyekezett személyével kapcsolatban megállapítani, hogy ő személyes bosszúból tett terhelő vallomást Krassó Györgyre, mert az őt hűtlenül elhagyta. A tekintetben, hogy Krassó az ő jelenlétében izgatott, jóformán alig hangzott el kérdés feléje. Panaszát a Legfőbb Ügyészségnek továbbítjuk.

A tárgyalás menetével kapcsolatos panaszainkat megbeszéltük dr. Sárkány ügyész elvtársal, aki minden vonatkozásban egyetértett észrevételeinkkel, és közölte, hogy a maga vonalán hasonló észrevételeket jelentett a Fővárosi Főügyésznek.

(Köteles István r. alezr.)
osztályvezető

K.: 2 pld./BI.

Kapják: Nytksz.

Nytsz.: 388/2-1689/1964.

B. XII.1423/1964

JEGYZŐKÖNYV

Készült a határátlépés kísérlete és más büntettek miatt Csukás Endre és társai ellen indított bűnügyben a Budapesti Fővárosi Bíróságnál, Budapesten 1964. év [...] hó [...] napján tartott nyilvános – részben zárt – folytatólagos tárgyalásról.

[...]

Eötvös Alajos tanú: 1915. augusztus 5-én Budapesten született, uo. XIII., Pozsonyi u. 53. sz. [alatti] lakos, műszaki ellenőr a Kismotor- és Gépgyárban, érdektelen:

[...] Amikor a nyomozó munkahelyemen megjelent, részéről a bemutatkozás olyan volt, amitől én sokkot kaptam, s úgy éreztem, hogy kell valamit mondanom, hogy szabaduljak tőle. A nyomozó azzal kezdte, hogy „magának van még hátra 5 év büntetése, nahát akkor legyen okos”, s ezt követte a nyomozó részéről a Fő utcába való telefonálás, a kijelentés, hogy „a szoba el van készítve”, s a „nahát akkor beviszem” kijelentés, s ekkor mondtam azt a nyomozónak, hogy várjunk, ne hamarkodjunk el a dolgot.

Elnök: Tanú elé tárja a III. kötet 210. lapszám alatt fekvő nyomozati vallomásának vonatkozó részét.

Eötvös tanú: Beszélgettem politikai kérdéssről Krassóval, azt azonban nem tudom megmondani, hogy miről. A börtönben volt egy megállapodás köztünk, hogy nem beszélünk politikáról. Amikor szabadlábra kerültünk, felmerült köztünk „politikai” kérdés, ha annak lehet ezt nevezni, ugyanis az amnesztia rendelettel kapcsolatban beszélgettünk, hogy az milyen terjedelmű volt, s kik szabadultak, s hova mentek. Mind a kettőnknek, Krassónak és nekem is volt véleményem ezzel kapcsolatban. Pl. felmerült az, hogy vannak, akiket az amnesztia rendelet folytán nem engedtek ki, akikkel együtt voltunk a börtönben. Felmerült, hogy milyen csodálatos, hogyha együtt van Bibó és Göncz, akkor Bibót kiengedik, miért nem engedik akkor Gönczöt is. Ezt egyébként én vettem fel, s azt is, hogy az amnesztia rendelet úgy lett megszerkesztve, hogy ne mindenkire vonatkozzék. [...]

Krassó felírta az én új telefonszámom, s azon alkalommal láttam, hogy a noteszában sok név és cím van felírva. Én ekkor figyelmeztettem Krassót, hogy ezt ne csinálja, ez szükségtelen, s ostobaság a részéről ennyi címet felírni, s ezt csinálni. Erre a figyelmeztetésemre Krassó azt mondta, hogy ő nem tudja fejben tartani a sok ismerősét, s ezért jegyzi fel azokat.

[...]

Belép: Konrád György tanú (1933. április 2. Debrecen, budapesti V, Vármegye u. 7. sz. [alatti] lakos, a VII. kerületi Tanács VB Oktatási Osztályán ifjúsági felügyelő) érdektelen. Törv. figy.

[...] Amikor Krassó feljött hozzám, az ő jövőbeli elképzeléseiről beszélgettünk, hogy miként kíván elhelyezkedni. Ismerősökről beszélgettünk. Kb. egy órát volt nálam Krassó, s úgy vettem észre rajta, hogy a börtönben lévő dolgokról nem szívesen beszél.

Én kérdezgettem inkább Krassót a börtönben lévő dolgokról, ezek azonban általános kérdések voltak. A börtönélményekkel kapcsolatos beszélgetés az én kezdeményezésemre indult meg. A beszélgetés olyan természetű volt, hogy pl. mennyire vágnak ki a foglyok, egyszóval pszichológiai természetű kérdéseket tettem fel Krassónak. [...]

Volt szó Krassó és köztem arról, hogy hány embert végeztek ki.

Én 1959-ben kerültem az ifjúsági felügyelői beosztásba. Mint ilyen, családokat kellett látogatnom, ahol szociális vagy egyéb problémák voltak a gyermekek nevelésével kapcsolatban. Munkám során azt tapasztaltam, hogy főleg az olyan gyermekeknél voltak problémák,

ahol a szülők egyike disszidált, vagy elváltak a szülők, vagy akinek apját elítélték, esetleg kivégezték.

Egy alkalommal a Százház utcában voltam ilyen ifjúsági családlátogatáson, amikor nagy sírás-rívás volt a házban, s itt mondták nekem, hogy 19 fiatal végeztek ki, akik részt vettek az ellenforradalmi eseményekben. Engem ez a szám nagyon meglepett, azon gondolkodtam, hogy milyen lehet akkor az arány országos viszonylatban. Ezt az élményt én elmeséltem Krassónak, s úgy kérdeztem meg tőle, hogy mennyi lehet a halálraítéltek száma. Krassó erre azt felelte, hogy ő ezt nem tudja. Amire én kérdésként mondtam, hogy több 1000 lehet, Krassó mérséklőleg azt felelte, hogy nem hiszi, de lehet, hogy legfeljebb 1000 a kivégzettek száma. Krassó felelete e vonatkozásban inkább mérséklő válasz volt. [...]

Elnök ismerteti tanú szembesítési jegyzőkönyvét, mely az iratoknál III. kötet 343. lapsz. alatt fekszik el.

Konrád tanú: Igen, emlékszem a kérdésre, amit feltett felém a nyomozó. Az első kérdésre én azt feleltem, hogy kérem a kérdést konkrét formában feltenni.

E kérdést megelőzően egy őrnagy jött be a szobába, aki megkérdezte tőlem, hogy ismerem-e ezt a „szemétládat”, amire én megkérdeztem tőle, hogy kicsoda az a „szemétláda”, s ekkor adták tudtomra, hogy a „szemétláda” alatt az őrnagy Krassót értette. [...]

Krassó III. r. vádlott kérdésére Konrád tanú: Ha jól emlékszem, a szembesítés során még Krassó kérdésének feltétele előtt tettem már utalást arra, hogy Krassó kijelentései nem tartalmaztak izgató kijelentéseket. Tagadó választ adtam a nyomozó felé, amikor azt kérdezte tőlem, hogy Krassó tett-e izgató kijelentést, s akkor mondtam, hogy konkrét formában tegyék fel nekem a kérdéseket. [...]

Krassó III. r. vádlott: A konkrét kérdések nem kerültek be a jegyzőkönyvbe, s ahol a tanú nemleges választ adott a kérdésekre, ott a kérdés olyan formában került be a jegyzőkönyvbe, mintha azt tanú válaszként adta volna. Ezt én szóvá is tettem a szembesítés során. [...]

Ülnök kérésére Konrád tanú: Többször tettek a kihallgatás során utalást arra, hogy az állásomat kockáztatom, és feletteseimet értesíteni fogják, hogy nem vagyok alkalmas a jelenlegi beosztásom betöltésére, amennyiben nem kellő felderítő a tanúvallomásom, s mivel ilyen társasággal van kapcsolatam. [...]

Ügyészi kérdésre Konrád tanú: Angyal István haláláról nem Krassó beszélt nekem, hanem egy másik politikai elítélt.

Ügyész kérdése: Ki volt ez?

Konrád tanú: Ez a személy Eörsi István volt.

Ügyész kérdése: Mit mondott erről a kérdéstről Eörsi István?

Tanács elnöke: Eörsi Istvánnal kapcsolatos kérdést ne tessék feltenni. Amennyiben e kérdésben Krassóval kapcsolatos kérdés van, azt tessék megkérdezni.

Ügyész: Tiltakozom, hogy a tanácselnök Eörsi Istvánnal kapcsolatban kérdést nem enged feltenni.

[...]

Ügyész kérdésére Konrád tanú: Az őrnagy fogalmazta meg így ezt a szöveget, hogy forradalom először idézőjel nélkül, s ha jól emlékszem, én mondtam neki, hogy legalább tegyen idézőjelet a „forradalom” megjelölésnél, s így lett ez a szó idézőjelbe téve. Krassó beszélgetésünk során a forradalmi megjelölést az 1956-os eseményekkel kapcsolatban nem használta. [...]

Én azért mondtam, hogy a forradalom szót tegye idézőjelbe, mert az én részemről ez a szó így nem is hangzott el, másrészt ha már kihallgatóm így diktálta mint az ő megfogalmazása – gondoltam –, saját szóhasználatába sem illik idézőjel nélkül. [...]

Ügyészi kérdésre, hogy tárgyalási vallomása megtételében valaki befolyásolta-e:

Konrád tanú: Tárgyalási vallomásom megtételében engem senki nem befolyásolt. Ilyet meg sem kísérelt senki nálam itt a tárgyalás előtt sem. [...]

Elnök Háberlandné tanút megkérdezi, hogy jegyzetel-e a tárgyaláson, s igenlő válasz után elnök felszólítja Háberlandné tanút, hogy jegyzeteit helyezze el a jegyzőkönyvvezetői asztalon, majd tárgyalás után vissza fogja kapni, mert a tárgyaláson jegyzetelni nem szabad.

Háberlandné tanú (felcsattanó hangon): Ha ön tudta, hogy én jegyzeteket, akkor miért nem figyelmeztetett korábban?

Elnök: Háberlandné tanút rendreutasítja, és felszólítja, hogy jegyzeteit azonnal helyezze el a jegyzőkönyvvezető asztalán.

Ügyész (helyéről felugorva, s az ügyészi asztalra, valamint tanú felé mutatva): Ide, kérem, az ügyészi asztalra helyezze el a jegyzeteit.

Elnök: Ügyész elvtárs, a tárgyalást én vezetem, a jegyzeteket a jegyzőkönyvvezetői asztalra kell helyezni.

Ügyész (kiabálva): Akkor én a magam részéről nem kívánom tovább folytatni a tárgyalást, felelteseimnek jelentést kívánok tenni ezzel kapcsolatban.

[...]

A bíróság a bizonyítási eljárást [1964. július 8-án] befejezettnek nyilváníttja, felhívja a feleket a perbeszédék megtartására.

Ügyész:

[...]

Krassó György III. r. vádlott vonatkozásában indítványozom:

A bíróság mondja ki bűnösnek a vádlottat [...] a Btk. 127. § (1) bek. b) pontjába ütköző és e szerint is büntetendő 1 db folytatólagosan elkövetett izgatás bűntettében. [...]

Az izgatáshoz nem szükséges az eredmény bekövetkezése, a bíróság feladata, hogy ezt az egész kérdést eldöntse. [...]

A noteszába feljegyezte 37 olyan elítéltnek a nevét, akik ellenforradalmi cselekmények miatt lettek elítélve, ezekkel a személyekkel kapcsolatot tartott fenn. [...]

A nyomozás során nem hamisították meg a jegyzőkönyveket, amit a tanúk vallottak, és akartak vallani, azt mind belevették a jegyzőkönyvbe. [...]

III. r. Krassó György vádlottnál enyhítő körülményt nem találok.

[...]

Dr. Holló Ottó III. r. Krassó György vádlott védelmében:

[...] Pár héttel ezelőtt Kádár János svéd újságíróknak tett nyilatkozatában elmondotta: „gyenge az olyan rendszer, melynek ellenségei tömlöcben vannak”.

Nálunk szabad bírálni, és néha ez túlzásba is megy egyes kabaré-előadásokban, és most már egy baráti beszélgetés anyaga is kimerítheti az ügyészség álláspontja szerint az izgatás tényállását?

Krassónál többről van szó, mint egyszerű elítélésről. A kormány álláspontja szerint segíteni kell az olyanokat, akiket korábban elítéltek. Ezzel szemben van egy olyan szemlélet Krassóról, hogy kutyából nem lesz szalonna. Mindenáron be akarják bizonyítani, hogy Krassó György bűncselekményt követett el. Összeesküvésnek indult ez a cselekmény, de mindig lejjebb és lejjebb ment a vád. Meggyőződésem, hogy Krassó marasztaló ítélete nem segítene a rendszernek sem. [...]

Ügyész: [...] III. r. vádlott védője észrevételezi, hogy lehet-e izgatásról szó, amikor a kezdeményező a másik fél, kérdésre adott válasszal elkövethető-e az izgatás?

Teljesen független a bűnösség megállapításánál, hogy a kérdéseket spontán teszi fel az illető. Esetleg enyhébb a büntetése. Kérdésre adott válasz formájában is elhangozhat az izgatás. Krassó cselekménye megvalósítja az izgatás büntettét, még ha barátja előtt mondta is az elhangzott kijelentéseket. [...]

III. r. vádlott képviselőjében dr. Holló Ottó helyett dr. Fűrész Endre védő: Korábbi bírói határozat rámutat, hogy népnevelői kérdésekre izgatás büntettét elkövetni nem lehet, ehhez hasonló a Szabó-féle helyzet.

Ügyész: Krassó nem népnevelői beszélgetést folytatott Szabóval, nem mint népnevelőt ke-reste fel, hanem mint barátját. Ugyanazokat mondta Konrád György és Szabóné előtt is.

[...]

A tanács elnöke a tárgyalást a Be. 202. § (1) bekezdése alapján [1964. július 24-én] 9 óraker megnyitja, és megállapítja, hogy a megidézettek megjelentek.

Ezután a tanács elnöke kihirdeti a külön íven szövegezett

ÍTÉLETET

Az 1963. szeptember hó 8. napja óta rendőri őrizetben, illetve előzetes letartóztatásban lévő

I. r. Csukás Endre vádlott, [...]

bűnös: tiltott határátlépésre irányuló előkészületben
és 3 rb. [rendbeli] hivatali vesztegetésben. [...]

Ezért őt a bíróság halmazati büntetésként:

1 (Egy) évi szabadságvesztésre ítéli.

Az 1964. január hó 28-tól 1964. június hó 17. napjáig rendőri őrizetben, illetve előzetes letartóztatásban volt, azt követően szabadlábban védekező

II. r. Kaunitz István vádlott, [...]

bűnös: 4 rb. üzletszerű befolyással üzérkedésben. [...]

Ezért őt a bíróság:

2 (Kettő) év és 6 (Hat) hónapi szabadságvesztésre, valamint

5 (Öt) évre a közügyektől eltiltásra ítéli. [...]

III. r. Krassó György vádlottat [...]

az ellene [felhozott] folytatólagosan elkövetett izgatás büntettének vádja alól felmenti.

[...]

INDOKLÁS

[...]

Krassó György vádlottat a bíróság az ellene [felhozott] a Btk. 127. b) alpontjába ütköző a népi demokratikus államrend [ellen] elkövetett izgatás büntettének vádja alól a Be. 226. § (1) bek. a–b) pontja alapján felmentette.

A bíróság a tényállást a vádtól eltérően állapította meg, és ez az oka annak, hogy az izgatás büntettét a bíróság nem látta fennforogni, mert a vádlott által elkövetett cselekmények egy része nem bűncselekmény, másrészt mert nem nyert bizonyítást, hogy a vád tárgyává tett cselekményeket elkövette. [...]

A bíróság álláspontja szerint azt a törvényi követelményt, hogy a kijelentéseknek a népi demokratikus államrend ellen[i] gyűlölet felkeltésére objektíve alkalmasnak kell lenni, nem

helytől, személytől elvonatkoztatva és összefüggéseiből kiragadva, hanem ezeket a kijelentésekkel együttesen vizsgálva kell elbírálni. [...]

Ügyész: Fellebbezést jelentek be a vád álláspontjától eltérő tényállás megállapítása miatt, külön az ítélet indoklásának egyes megállapításai és következtetései miatt, Krassó György III. r. vádlott felmentése miatt, [...]

Indítványozom, hogy a Fővárosi Bíróság hívja fel Krassó György terheltet arra, hogy a zárt tárgyalás anyagáról készített feljegyzéseiről [feljegyzéseit] tartalmazó füzeteket csatolja az iratokhoz, nehogy ezzel újabb büntettet kövessen el. [...]

III. r. Krassó György: Fellebbezést jelent be azért, mivel a bíróság [részben] bizonyítottság és nem bűncselekmény hiánya miatt mentette fel.

Dr. Holló Ottó védő: Az ítéletet tudomásul veszi. Az ítélet kézbesítését kéri.

[...]

Kmft.

Dr. Kelemen Ágnes
a tanács elnöke

Dr. Demeter Ferenc
jegyzőkönyvvezető

A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága
Bf. I. 1084/1964/95. szám

A NÉPKÖZTÁRSASÁG NEVÉBEN!

A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága Budapesten az 1964. év december hó 17. napján tartott nyilvános fellebbezési tárgyaláson meghozta a következő

ÍTÉLETET

Tiltott határátlépés előkészülete és más bűntettek miatt

Csukás Endre és társai ellen indított bűnügyben a Budapesti Fővárosi Bíróság B. XII. 1424/1964/31. számú ítéletét megváltoztatja annyiban, hogy Krassó György III. r. vádlottat az ellene emelt vád alól azért menti fel, mert büntettet nem követett el.

Egyebekben a fellebbezéseket elutasítja. [...]

Budapest, 1964. évi december hó 17. napján

Dr. Halász Sándor s. k., a tanács elnöke, dr. Fehérváry Árpád s. k., előadó bíró, dr. Papp László s. k., bíró

A kiadmány hitelül:

[olvashatatlan aláírás]
irodavezető

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-4-a alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

[kézirással:] *I. Helyettes Elvtárs!
Tájékoztatásul felterjesztem.
Eperjesi László*

*Eperjesi e.
Később visszatérünk az ügyre.
Galambos*

JELENTÉS

Budapest, 1964. december 22.

1964. december 17-én a Legfelsőbb Bíróság ítéletet hirdetett KRASSÓ GYÖRGY ügyében; bűncselekmény hiányában felmentette.

Adataink szerint Krassó Györgynek – ügye sikeres kimeneteléért – elvbarátai gratuláltak, s örömeiket fejezték ki, hogy ez így sikerült.

Oltványi Ambrus megjegyezte: „ez egy kicsit jellemző az általános helyzetre”.

Beér János gratulált Krassónak.

Krassó Dezső – Gerebennével folytatott beszélgetésében – megjegyezte: „Kapnak egy kártérítési pert a nyakukba, hogy bűncselekmény hiányában mentik fel, és 7 hónapig ül.” Gerebenné figyelmezteti Krassót, hogy azért legyen óvatos.

Kelemen Ágnes – az ügy volt bírója – és dr. Fűrész Endre beszélgetésében örömét fejezi ki a Krassó-ügy ilyen jellegű kimeneteléért; dr. Fűrész megjegyzi: „....Neked az a jó, hogy a Te elvi állásfoglalásodat maradéktalanul magukévá tették.”

A Krassó családot az ítélelhirdetés után Lázár József, Bródi Ferenc, Hermanné, Alánt Márta, egy Klári és egy Magda nevű személy hívta fel.

Kiss József r. őrgy
alosztályvezető

Készült: 2 pld.

Kapják: 1 pld.

1 pld.

K.: RSné/Hbné

Nytsz.: 5/6-2492

5-3273

BELÜGYMINISZTERIUM
III/1 Osztály

SZIGORÚAN TITKOS!

JELENTÉS

Krassó György és társai ügyében
Budapest, 1965. március 26.

Krassó György és társai bűnügyében az Országos Kriminálisztikai Intézet 000-35/1965. sz. alatt 1965. február 22-én 42 oldal terjedelmű feljegyzést készített, amelyben értékelték az ügyben lefolytatott eljárást. Az Országos Kriminálisztikai Intézet számos olyan problémát vet fel, miszerint Krassó György ügyében az eljárás törvénytelen volt, a nyomozó szervek az eljárás során a törvénytisértések sorozatát követték el, továbbá több vonatkozásban kifogásolják a BM nyomozati módszereit.

I. ÁLTALÁNOS POLITIKAI ÉS JOGI TAPASZTALATOK

Véleményünk szerint úgy a bíróság, mint az OKI politikailag helytelenül értékelte Krassó György tevékenységét, kijelentéseit és személyét. [...]

Krassó György személyének társadalmi veszélyességét a Legfelsőbb Bíróság 1957. szeptember 25-én hozott ítéletében így jellemezte:

„A vádlott még most is büszke az ellenforradalom alatt kifejtett tevékenységére, azt helyesnek tartja. A megbánás legkisebb jelét sem mutatja, és egész magatartásából arra lehet következtetni, hogy ha szabadlábra kerülne, a mártír szerepében tetszelegne. Az ilyen ember az életben tovább fertőzi környezetét, az ingadozókat az ellenség oldalára állítja.”

A bíróságnak ezen politikai értékelése Krassó személyére szabadulása után is minden tekintetben helytállónak bizonyult. Ettől teljesen eltekintettek a jelen ügyben eljáró bíróságok és az OKI is jelentésében.

Általános tapasztalat, hogy a nyomozó szerveket a bírósági tárgyalások során rágalmazzák, és így próbálnak kibújni a felelősségre vonás alól. [...]

A Fővárosi Bíróságon a dr. Bimbó István, a dr. Tutschek Gusztáv és más tanácsoknál már jól ismert a terheltek ezen újabb védekezési taktikája. Az ilyen esetekben a bíróságok alaposan megvizsgálják a vallomások megváltoztatásának indokait, és a bírói gyakorlat azt mutatta, hogy az esetek többségében a terheltek és a tanúk nem tudták kellően megindokolni nyomozati vallomásuk megváltoztatásának okát. Ezzel szemben Krassó György ügyében azt tapasztaltuk, hogy a vádlottak és a tanúk ilyen vonatkozású állításait az I. fokú bíróság kritikátlanul elfogadta, sőt széles teret biztosított annak, hogy úgy a terheltek, mint a tanúk jelentős részben ezzel foglalkozzanak, és ne a vádiratban foglaltakkal. Megjegyzendő, hogy a tanúk jelentős része Krassó György baráti köréből tevődött ki, részben maguk is kompromittáltak voltak, és így érdekük volt vallomásuk megváltoztatása Krassó és a saját érdekükben. A bíróságban és az OKI jelentésében fel sem merül annak a gondolata, hogy esetleg a terheltek éppen „védekezésük” és felelősségre vonásuk elkerülése érdekében rágalmazzák a nyomozó szerveket.

Az OKI feljegyzésében ugyan említi, hogy operatív munka létezik. Azonban a konkrét kérdések elbírálásánál ezt már figyelmen kívül hagyja. Nem akarják tudomásul venni azt, hogy a vizsgálati munka operatív adatok alapján is megindulhat. Ezzel összefüggésben tehát operatív adatok alapján történő gyanúsítottkihallgatás nem lehet törvénytértő, mint ahogy ezt az OKI minősíti.

Az OKI feljegyzésében felveti, hogy a BM egyes nyomozati módszereivel az állampolgárok zaklatását idézheti elő. Észrevételezik, hogy Krassót már a börtönből való szabadulásától megfigyelés alatt tartottuk. Máshol azt észrevételezik, hogy a Krassó noteszében lévő személyekre Krassót kihallgattuk, és a kihallgatás során szerzett adatok könnyen válhatnak más személyekkel szembeni alaptalan gyanúsítgatások kiindulópontjává.

A belügyi operatív szerveket kötelezi az a parancs, mely szerint a börtönből szabadult politikai elítéltek operatív ellenőrzését meg kell szervezni. Ilyen értelemben indokolt volt Krassó György operatív ellenőrzése is. Egyébként Krassó noteszében feltüntetett személyek jelentős része volt politikai elítéltek, és ezek kapcsolatainak alakulása és operatív ellenőrzése az operatív szervek feladatkörébe tartozik.

[A] Krassó György elleni eljárás megindítása jogilag megalapozott és törvényes volt.

Krassó György ügyében előzetes operatív hálózati munka folyt. [...] Krassó barátja, Csukás Endre ebben az időszakban disszidálási kísérletet hajtott végre, melynek során letartóztatták. Az operatív szervek részére természetes lehetőség adódott, hogy a Krassó ügyében folyó operatív feldolgozó munka kiegészítésére és a feldolgozás meggyorsítása érdekében meghallgassák Csukást. [...]

Krassó György, tudomást szerezve arról, hogy Csukást letartóztatták, számíthatott arra, hogy Csukás vallomásán keresztül a nyomozást rá is kiterjesztik. Ezért az operatív helyzet úgy alakult, hogy Krassó ügyében soron kívül szükségessé vált a realizálás, mert féltő volt, hogy a tárgyi bizonyítékokat megsemmisíti, és megnehezíti a bizonyítást. Ennek ellenére a realizálás operatív okokból több hetet késett. A realizálásra az engedélyt egy hónapos késéssel kaptuk meg.

Tehát Krassó György őrizetbevétele előtt Csukás Endre vallomása, valamint hálózati jelentések álltak bizonyítékként a vizsgálat rendelkezésére.

[...]

III. A NYOMOZATI MUNKÁVAL KAPCSOLATOS ÉSZREVÉTELEK

Vitathatatlan, hogy a nyomozás során úgy az operatív, mint a vizsgálati szervek részéről történtek hibák, sőt alaki törvénysértések is. Így pl. többek között elmulasztottuk Krassó György szüleinek kihallgatásánál figyelmeztetni őket a vallomás megtagadásával kapcsolatos jogaikra. Hibás volt a gyanúsítottak kihallgatásának egyoldalúsága, mert valóban nagyobb súlyt fektettünk e kihallgatások során Krassó tevékenységének tisztázására, mint a gyanúsítottak felelősségének megállapítására. Ezenkívül kétségtelen, hogy a kihallgatások kulturáltsága, a taktikai elképzelések következetessége, az intézkedések gyorsasága, továbbá a jegyzőkönyvek és egyéb okmányok színvonala számos kívánnivalót hagy maga után, és ilyen vonatkozásokban munkánk további lényeges javításokra szorul.

Mindezek a hibák azonban jelen esetben nem indokolták azt a bizalmatlanságot, amelyet a bíróságok és az OKI részéről tapasztaltunk irányunkba[1]. [...]

Krassó György és társai ügyében a nyomozás feletti felügyeletet a Legfőbb Ügyészség Politikai Osztálya, konkrétan dr. Pócsi Lajos ügyész látta el. Dr. Pócsi az egész nyomozás tartama alatt figyelemmel kísérte a nyomozás menetét, a megtett intézkedéseket, a kihallgatásokat, sőt ő maga is jelen volt szembesítéseken. Az egész nyomozás tartama alatt sem dr. Pócsinak, sem pedig másnak nem volt olyan észrevétele, hogy megsértettük a szocialista törvényességet, vagy hibás meg nem engedhető nyomozati módszereket alkalmaztunk. Azt viszont tapasztalták, hogy a nyomozás során egy sor nehézség mutatkozott, és nehéz feladatok voltak a vizsgálati szerveknek.

A bírósági tárgyalás közben, 1964. június 24-én a Belügyminiszter Elvtársnak jelentettük, hogy a Krassó bűnügyét tárgyaló büntető tanács hajlik Krassó védekezési taktikájának elfogadására, és olyan légkört teremtett a nyilvános tárgyaláson, mely kétségtelenül árt a Belügyminisztérium tekintélyének, és kétséget kelthet a tekintetben, hogy a szocialista törvényesség és a jogpolitikai elvek szerint dolgozunk. Tudomásunk szerint a Belügy- és Igazságügy-miniszter elvtársak akkor beszéltek az ügyről.

Összefoglalva: Krassó György és társai jól átgondolt, bátor és szervezett koncepciót dolgoztak ki Krassó védelmére. Ezt a koncepciót a bíróság magáévá tette, és ez a körülmény befolyásolta az ügy reális értékelésében. Ennek eredményeképpen hozta meg a felmentő ítéletét. Emellett az ügy komoly tanulságot jelent a vizsgálati szerveknek, mert kétségtelenül olyan hibákat követtek el, amelyek nem megengedhetők. Mindezek mellett azonban leszögezhetjük, hogy a nyomozás hibái alapvetően nem változtatnak azon a lényegen, hogy Krassó György bűncselekményt követett el, és a felelősségre vonása törvényes és indokolt volt.

Dr. Deák József r. alezr.
osztályvezető

Készült: 2 pld.

Készítette: CSGY/Zné

Kapják: nytk. szerint.

Nytsz.: 388-2-905/65.

SASVÁRI EDIT

MIÉRT ÉPPEN PÓR? A KÁDÁRI „ÜZENÉSI” MECHANIZMUS TERMÉSZETÉHEZ

1973. augusztus 28-án zárták be a balatonboglári kápolnát, a magyar avantgárd meghatározó központját, ahol „munkabemutatók” címén¹ mintegy négy éven át közel száz művész állíthatta ki munkáit. Ez az eredetileg üresen és elhanyagoltan álló, Galántai György által kibérelt² kis helyiség az 1970-es évek elején teret és lehetőséget adott a sokféle eszmei és esztétikai irányból érkezett és az undergroundban találkozó értelmiség számára, amelynek tagjai egyébként nem voltak szívesen látott vendégek a hivatalos kultúra berkeiben.

A korszak nyilvánossági feltételeinek ismeretében tudható: a társadalom semmilyen érdeemi tájékoztatást nem kapott a kápolnatárlatok felszámolásáról. Kizárólag az érintettek szűk köre tudhatott az intézkedést megelőző megalázó huzavonáról, amelynek során helyi hatóságok, bíróságok, pártgrémiumok a lehető legkaotikusabb illetékességi viszonyok közepette cselekedtek.³

E mostani dokumentumközlés kapcsán a kápolnatárlatok történetével nem foglalkozom, csupán egy mellékszálát, Pór György ügyét érintem.⁴ Ezúttal az akkor történtek egyetlen aspektusára szeretnék kitérni, nevezetesen arra, hogyan helyezkedett el ez a viszonylag jelentéktelen epizód – egy kis vidéki kápolnatárlat rendőri segédlettel történt megszüntetése – az akkori döntéshozók saját mozgásterükről alkotott helyes vagy helytelen elképzeléseiben. Vajon mi indokolta azt, hogy a hatalom egy művészeti eseménysorozatot használjon fel saját politikai játszmáinak fedezésére?

- 1 A megyei szervek a kápolnatárlatok kapcsán egy kezelhetetlen joghézaggal álltak szemben. A magánszférában vagy a nem hivatalos kiállítóhelyeken a munkabemutató formájában rendezett pár napos művészeti eseményekhez, kiállításokhoz ugyanis nem kellett a kötelező lektorátusi vagy minisztériumi engedélyt beszerezni.
- 2 Galántai 1968 februárjában tizenöt évre szóló bérleti szerződést kötött a helybeli római katolikus egyházközséggel. A szerződés csak a bérlőre rótt kötelezettségeket, (tatarozás, restaurálás stb.), ezért a megállapodás szerint azt csak Galántai bonthatta volna fel.
- 3 „[...] az ügyben többszörös szabálysértés áll fenn, ezért gondoskodni kell a kápolnatárlat megszüntetéséről oly módon, hogy egyrészt a helyi tanács az illegális úton előállított és sokfelé szétküldött, a tárlat egyes programjait népszerűsítő röplapokért, belföldi és külföldi kiállítások tárlatának engedély nélküli megindításáért és megvalósításáért, perselyezésért, a közegészségügyi előírások figyelmen kívül hagyásáért kell a betiltás jogi alapját megtalálni. Egyetért azzal, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal Lécai püspökön keresztül kérje a Balatonboglári Egyházközség és Galántai György közötti bérleti szerződés felbontását”. Feljegyzés a kápolnatárlat ügyében, 1973. június 27. Somogy Megyei Levéltár (a továbbiakban SML) XXVII. 518. f. 2. cs. 25. ó. e.
- 4 A boglári kápolnatárlat, illetőleg a magyar avantgárd itteni szereplésének történetét a Balassi Kiadó gondozásában a közeljövőben megjelenő monográfiában dolgozom fel.

Kezdjük mindjárt az egyik legszembetűnőbb momentummal. Négy hónappal a kiűrtési akció után a *Népszabadság*ban, az ország uralkodó pártjának másfélmillió példányszámban megjelenő napilapjában „Happening a kriptában” címmel egész oldalas cikk jelent meg,⁵ amely név szerint állította pellengérré a kápolnatárlatok fő szervezőjét, a kiállító művészek egy részét és a közönség egyes tagjait is. Leginkább ez utóbbiak közül választották ki azokat a személyeket, akikkel – úgymond „büntetett előéletüket” felelegetve – kompromittálni akarták magát a művészi produkciót is. Az e célra kipécézett személyek⁶ között előkelő helyet foglalt el Pór György, akiről a cikk az alábbiakat közli: „Merthogy ő [Galántai György] nem hívott meg akárkiket: olvasni a neveket, amelyeknek egy része ott található a bűnügyi nyilvántartóban is. Ezek közül Pór György vezet a két év hat hónapjával...⁷ Vajon csoda ezek után, hogy az anarchizmustól az antiszemitizmusig, a nacionalizmustól a kozmopolitizmusig, a szocializmusellenességtől a maoizmusig minden káros nézetet képviselő név megtalálható volt a nyári szeánszokon? Név, amely mögött annyi a művészet, hogy viselője »művészi módon« érti a munkakerülést. Név, amely rendszerellenes »szimbólumokkal« fonódik össze.”

A korabeli tárgyilagos átlagolvasó – ha volt egyáltalán ilyen – teljes joggal háborodott fel ezen az íráson, de aligha látott benne többet a rendszernek elkötelezett zsurnalisztika szakmai és erkölcsi züllöttségénél vagy az évtizedek óta megszokott propagandisztikus hazudozásnál. Valójában azonban – főleg az időközben nyilvánosságra került háttéranyagok ismeretében – jóval fontosabbnak tűnik az a kérdés, hogy miért kényszerült a szilárdnak látszó pártállami vezetés az általa mindig csak nagybetűsen emlegetett eszmei harc ilyen szánalmasan kicsinyes módszerének alkalmazására. Nem utolsósorban az a kérdés is felvetődik, hogy ez a hatalom szempontjából végül is megnyugtatóan lezárult boglári konfliktus miért szolgáltatott alkalmasnak látszó ürügyet olyan ördögök falra festésére, mint az anarchizmus, antiszemitizmus, nacionalizmus, kozmopolitizmus, szocializmusellenesség és maoizmus. Különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a korabeli hivatalos propaganda szerint a Magyar Népköztársaság rendjét ezeknek a veszélyeknek egyike sem fenyegette.

Némi útbaigazítással szolgál az a körülmény, hogy a felsorolt téveszmék közül egyetlenegy akad, amelynek hirdetője is megtalálható a szenvedélyes kifakadásban. A cikkben priuszos bűnözőként aposztrofált Pór Györgyöt 1968 nyarán valójában politikai okból, egy maoista összeesküvés fővádlottjaként ítélte el a Fővárosi Bíróság. Az 1968. május–júniusban zajló „maoista per” egy diákcsoporthoz tartozó propagandatevékenysége ellen irányult, és hat hónaptól két és fél évig terjedő büntetési tételeket kiszabó ítélettel zárult le, nem számítva az állambiztonsági szolgálattal és az államigazgatás intézményeivel összehangolt intézkedési tervek mellék-büntetéseit, az egyetemekről való kitiltás mellett a publikációs és egyéb tilalmakat, amelyeket a bírósági döntés nem tartalmazott. A per után a Pór-féle csoport megszűnt, a maoizmus

5 Szabó László: Happening a kriptában. *Népszabadság*, 1973. december 16., vasárnapi melléklet.

6 A szerző név szerint említi Galántai Györgyöt, Kovács Miklóst, Pauer Cyulát és Pór Györgyöt, az akkor osztrák állampolgár Gáyor Tibort, utal az 1971-ben a Kassák Művelődési Házban betiltott Halász Péter-féle társulatra. Pauer 1973. július 2-án a Lengyel-tóti Járásbíróság a balatonboglári MÁV-üdülőben történt dulakodás miatt hivatalos személy elleni erőszak vádjával négy hónap börtönbüntetésre ítélte. A Kaposvári Megyei Bíróság október 25-én az ítéletet két év próbaidőre felfüggesztette, és a vádlottat 2000 Ft pénzbírságra kötelezte. Somogy Megyei Bíróság irattára, B/655/1973/4. sz. ítélet.

7 A kápolnatárlatok 1973-as kiállítási programjának meghívójáról van szó, amelyen Pór György neve nem szerepelt, de az 1973. július 7-én szervezett vetítésen ő is bemutatta egyik filmjét. A cikknek ez a passzusa képezte a *Népszabadság* ellen Pór György által indított sajtóper alapját.

mint eszmeáramlat a továbbiakban Magyarországon semmiféle érzékelhető hatást nem gyakorolt. Mindez arra enged következtetni, hogy a neoavantgárd elleni kampányban Pór fel- említése merő ürügy volt, ami természetesen nem azt jelenti, hogy személye véletlenül került a cikkbe.

A „Happening a kriptában” című cikk megrendelésre készült.⁸ A Somogy Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-as osztályának 1973. augusztus 22-én, tehát a kápolna bezárása előtt hat nappal kelt intézkedési terve szerint nyilvánosságra kell hozni a művészi avantgárd tevékenységének „erkölcsi oldalát”, és e célból kompromittáló adatokat kell a sajtó rendelkezésére bocsátani.⁹ Kézenfekvő volt, hogy a Somogy megyei titkosrendőrség áldozatos gyűjtőmunkájának eredményét senki sem kamatoztathatja nagyobb haszonnal, mint Szabó László, a pártlap vezető belpolitikai munkatársa, az efféle leleplező zsurnalisztika emblemikus figurája.

Marad tehát a kérdés: miért éppen Pór György került – legalábbis látszólag – a kápolnaügy centrumába? Egyfelől tény, hogy miután Pór 1969 szeptemberében kétharmados kedvezménnyel kiszabadult a börtönből, nem hagyott fel a politikai tevékenységgel, csupán Kína-barát nézeteitől köszönt el, és az akkoriban az ifjúság körében hatni kezdő, a nyugati diákmozgalmak által inspirált nézeteket terjesztette. Ténylegesen letöltött, másfél éves szigorított börtönbüntetése ugyanakkor egyfajta hősi aurával vonta be személyét, és megnyilatkozásaival, sőt jelenlétével is bármely ellenzéki színezetű megmozdulást hitelesíteni tudott. 1971 elején tiltakozó akciókat szervezett Haraszi Miklós és Dalos György őrizetbe vétele ellen, 1972-ben részt vett a fiatalok március 15-i nemzeti tüntetésén, 1973-ban pedig egyik kezdeményezője volt az abortusz tervezett megszigorítása elleni aláírásgyűjtésnek.¹⁰ Ebben az időben kritikai szociológián dolgozott, többek között a cigány családok körében korábban megkezdett kutatásait folytatta. A Népművelési Intézettől kapott megbízása keretében az ipari dolgozók kulturális igénystruktúráit vizsgálta, és családpolitikával kapcsolatos felméréseket végzett. Mindez több mint elegendő terhelő körülmény volt egy büntetett előéletű személy esetében. Pór közellenségnek számított. „Társadalomra veszélyes magatartása – ol-

8 Szabó László Neumann Cábórnak adott interjújában közel húsz év után is kitaróan bizonygatta, hogy cikke lakossági bejelentésre íródott. „[...] én akkor azt mondom, hogy ezt az egészet a magyar katolikus egyház nyomorította meg [...]. Én azt nem tudom, hogy a kulturális irányzat [sic!] részéről nyomás volt-e, én ezt nem vizsgáltam [...]. Senki nekem nem szólt arról, hogy ez bármifajta kulturális fekete jelenség, amit el kell tiporni. Nekem senki ezt a cikkemet meg nem nézte. Senki instrukciókat nem adott.” Az 1990. január 14-én elhangzott rádióadás szövegét lásd Markovits Ferenc: Kápolna-tárlat. Balatonboglár, 1970–73. *Kultúra és Közösség*, 1990. 4. sz. 101–109. o. A cikk megírásának ötlete a Somogy megyei tanácsi apparátustól eredt, amely a sajtón keresztül már 1971-ben megkísérelte leszerelni az egyre nyíltabban radikalizálódó művészcsoportot. Horányi Barna „Törvénytelen úton néhány avantgarde. Bérelt kápolnában illegális kiállítások, műsorok” című, a *Somogyi Néplapban* július 8-án megjelent írása akkor még a siker reményével kecsegtetett. Ideig-óráig kompromisszumkötésre kényszerítette az alkotókat, és egyben a trombitaszó erejével hangzott a tárlatok elleni hadjárat megkezdéséhez.

9 „Javasoljuk a sajtóban az összejövetelek erkölcsi oldalát elemezni olyan tanulság levonásával, hogy az egyház ne segítsen a fiatalok erkölcsi moráljának aláásásában.” Történeti Hivatal (a továbbiakban TH) O–16 268/1., Horgászok I. fedőnevű (a továbbiakban fn.) dosszié, 190–194. o.

10 1973 nyarán Pór György feleségével, Kőrösi Zsuzsával az 1956-ban hozott abortusztörvény szigorítása ellen irányuló petíciót fogalmazott meg. A tiltakozó beadványt, amelyet Apró Antalnak, az Országgyűlés elnökének címeztek, ezeröttszázötvenhároman írták alá. Lásd Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok*. Budapest, 1994, T-Twins, 67–69. o.

vassuk egy szigorúan titkos minősítésű belügyi jelentésben – már oly méreteket öltött, hogy konkrét ellenséges tevékenység kibontakozásának lehetőségét hordja magában.”¹¹ Különösen veszélyesnek tartják „az áldozatos forradalmiság nimbuszának a fiatalokra gyakorolt káros hatását”.

Kétségtelen tény, hogy az 1970-es évek elejének bizonyos belpolitikai fejleményei komoly fejlődést okoztak a titkosrendőrségnek és megbízóinak. 1969-ben, Csehszlovákia megszállása elleni tiltakozásul a Nemzeti Múzeum lépcsőjén egy fiatalember, Bauer Sándor nyilvánosan elégette magát, 1970-től a nemzeti hagyományok jegyében szerveződtek az illegális március 15-i diáktüntetések, illetve autonóm kulturális csoportok, zenekarok alakultak. Visszaszorították a reformszociológusokat, és 1973 márciusában a hivatalos marxizmus létjogosultságát megkérdőjelező Lukács-tanítványokat párthatározattal eltiltották az oktatástól, néhányukat eltávolították a tudományos intézetekből. Haraszi Miklós egy traktorgyárban feljegyezte a munkások napi kizsákmányolásáról szerzett tapasztalatait, amiért 1973 októberében bíróság elé állították, majd 1974 januárjában elítélték. Nem utolsósorban mind többen tekintették egyedül szavahihető hírforrásnak a nyugati rádióadókat. Ráadásul a pártvezetésnek szemmel láthatóan nem is volt kulcsa a sokféle alternatív csoport mentalitásformáihoz és érzésvilágához. Az irodalomban és a képzőművészetben az elavult szocialista realista kánon által még csak nem is értelmezhető újítások születtek.¹²

Mindazonáltal a társadalom hangulata nem adott okot igazi aggodalomra. Az eredetileg a gazdasági reform előmozdítására szánt kölcsönök java részét a fogyasztásba invesztálták, és mindezzel az apolitikus magatartási formákat kívánták előmozdítani. Magyarország különösen a „normalizált” Csehszlovákiához és az ideológiai kampányokban vergődő Romániához képest a béke és a stabilitás szigete volt. Ugyan mit számított néhány békétlenkedő fiatal, avantgárd képzőművész vagy másként gondolkodó filozófus, közgazdász, problémalátó társadalomtudós?

Csak hogy 1968-ban a Kádár János vezette párt mélyreható gazdasági reformokat és bizonyos kulturális szabadságokat ígért, mozgósítva ehhez az értelmiség legjavát. Akkoriban még úgy tűnt, hogy Moszkva – legalábbis Magyarország viszonylatában – elfogadja ezeket a törekvéseket, és a magyar pártvezetés pedig azt a látszatot keltette, hogy a szovjet politika Kádárt támogatja a párton belüli baloldali „betonfrakcióval” szemben. A prágai invázió azonban előbb a pártvezetésen belüli légkört változtatta meg, majd néhány éven belül ez a folyamat magának a reformnak a befagyasztásához vezetett. 1972-ben a Politikai Bizottságban már egyértelműen a reformellenes erők voltak többségben.

Ugyanakkor az MSZMP nem vihette ki a belső vitákat a közvélemény elé, és még kevésbé vallhatta be, hogy az eredeti céloktól szovjet és belső nyomásra visszakozott. Egyáltalán semmiről sem beszélhetett nyíltan: az a szabadságkorlátozás, amely hatalmának sohasem megkérdőjelezett alapját alkotta, a hatalmon lévők kezét is megkötötte. Ha valamit közölni akartak: betiltottak vagy épp engedélyeztek egy filmet, Állami Díjat vagy szilenciumot adtak egy írónak – saját monopolizált médiájukban legfeljebb óvatos célzásokat engedtek meg maguknak. Ebben az üzenetű kultúrában egy-egy gesztus jelképes értéke jelentette annak tartalmát. Ekként volt gesztus és üzenet a boglári kápolnatárlatoknak mind az engedélyezése,

11 A Belügyminisztérium III/III-4-b alosztályának összefoglaló jelentése megelőző jellegű intézkedésekről. 1974. július 23. TH T-9 481/3. Összetartók III. fn. dosszié, 131–135. o. A következő idézet ugyaninnen.

12 A kulturális kormányzatnak az 1970-es évek elején bekövetkező művészeti robbanás, az új stílustendenciák, a nonkonform művészeti jelenségek kezelésére sem megfelelő apparátusa, sem pedig világos szempontrendszere nem volt.

mind pedig a betiltása is.

De térjünk vissza az 1968 után történetekhez. A kádári centrum köré csoportosuló frakciók egy ideig egyfajta kényszerkoalíciót alkottak. Míg többek között Aczél György a viszonylagos kulturális toleranciát próbálta ideig-óráig fenntartani, addig Németh Károlynak, a budapesti pártbizottság első titkárának jelentős szerepe volt a diákság elleni 1972-es kemény rendőri fellépésben. Maga Kádár – alighanem zsarolási szándékkal – még lemondását is benyújtotta, és csak az után vonta vissza, miután a szovjetek ismét kinyilvánították a bizalmukat iránta. Ennek azonban megvolt az ára, hiszen Kádárnak kellett levezé nyelni azokat a lépéseket, amelyektől Moszkva a megnyugvást várta.

Az MSZMP vezetése kezdetben inkább szimbolikus engedményeket tett. Ide kell számítanunk azokat a szovjet típusú, részben rendőri, részben propagandisztikus akciókat, amilyen a boglári ügy, Haraszi *Darabér*-pere, a volt Lukács-tanítványok foglalkoztatási tilalma, majd Konrád György és Szelényi Iván őrizetbe vétele és a részben a rendszer számára kényelmetlen személyek (Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Márkus György, Pór György és mások) kiszorítása volt. Mindezek az intézkedéssorozatok a jóval keményebb szovjet repressziók afféle magyar változatát jelentették. Ám ezen belül Haraszi, a lukácsisták és Pór is merőben machiavellista praktikák áldozatai lettek: mint „marxizáló” baloldaliak nem számíthattak széles körű szolidaritásra, ugyanakkor mint ideológiai ellenséget fel lehetett őket mutatni Moszkvának. Ami pedig a „nacionalista” fiatalokat illeti, ők egyszerűen nem voltak prominensek, és letartóztatásuk szintén közvetett bizonyítékul szolgált a magyar párt internacionalista elvhűségére – ezúttal a „jobboldali” szovjetellenességgel szemben.

Nem tudni, vajon a szovjet vezetés beérte-e volna csak ezekkel a formális engedményekkel. Feltehetően Kádár az 1968-as reform valamennyi exponensét – Aczél, Nyers Rezsőt és Fehér Lajost – Moszkva szorgalmazására léptette vissza, de e sakkjátszmában kényszerítő erőt jelenthetett a párton belüli baloldali ellenzék nyomása is. Mindenesetre a kialakult helyzetet az utca embere a korabeli vicc szerint – vagyis hogy „olajat kaptunk nyersacélért” – a nemzetközi történések összefüggéseiben konstataálta. Kádár maradt: ő menedzselte végig a nagy engedmény következményeit egészen a rendszer összeomlásáig, 1988-ig.

Pór György a *Népszabadság* elleni sajtóper elvesztése után és annak következményeként zajló hatósági szekatúra elől 1975-ben Franciaországba vándorolt ki, és csak nem sokkal Kádár bukása után léphetett újra magyar földre. Pór egyfelől saját élete logikáját követve bukdácsol egyik eszmétől a másikig, tévedhetetlenül a hatalom ellenében, ám ugyanakkor sorsa – mint annyi más emberé – csak kártya volt a hatalmi csoportok cinikus játszadozásában.

Tehát miért éppen Pór? A dokumentum-összeállításból kitűnik, hogy Pór nem csupán azért felelt meg a „mumus” szerepének, mert személye köthető volt szinte valamennyi alternatív csoporthoz, hanem politikai attitűdjével, személyiségével látványosan lehetett ijesztgetni a gulyáskommunizmus hazai fogyasztóit és a kádárizmussal kiegyező apolitikus értelmiséget.

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-4-b alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!
Tárgy: Pór György és Kőrösi Zsuzsanna ügyében

MIÉRT ÉPPEŒ PÓR?

ÖSSZEFOGLALÓ JELENTÉS

Pór György (Bp., 1944. XII. 28. Vámos Zsuzsanna) pártonkívvli, a Nehézipari Minisztérium Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézetének idegen nyelvű dokumentátora, „F” dossziés személy, Bp. VI., Szondy u. 84. szám alatti lakos. Államellenes összeesküvés kezdeményezése és vezetése büntetvéért a Fővárosi Bíróság 1968. június 3-án 2 év 6 hónap szabadságvesztésre ítélte, és mellékbüntetésként a közügyektől 3 évre eltiltotta, melyet a Legfelsőbb Bíróság jogerőre emelt. Szabadságvesztés-büntetéséből harmadkedvezményel 1969. szeptember 23-án szabadult.

Szoros kapcsolatot tartott Dalos György és Haraszi Miklós „F” dossziés személyekkel, akiket 1971. február 12-én – a rájuk vonatkozó, érvényben lévő rendőrhatszági felügyelet szabályainak sorozatos be nem tartása miatt – 25 napi elzárással sújtottak. Az általuk kezdeményezett és a körükhöz tartozó személyek által folytatott „tiltakozó mozgalom” szervezésében Pór György is aktívan részt vett. Tevékenységének félbeszakítása érdekében 1971. február 20-án figyelmeztető jellegű beszélgetést folytattunk vele. Intézkedésünk hatására átmenetileg visszahúzódott, de 1972 tavaszán ismét aktivizálódott.

A BM III/1. Osztály operatív adatok és tanúkihallgatási jegyzőkönyvek alapján 1972. március 30-án rendőrhatszági figyelmeztetésben részesítette a március 15-i, múzeum-kerti demonstratív jellegű megjelenéséért, valamint megbízás nélküli filmszociológiai felmérésre szervezett csoport vezetéséért, mely személyét illetően társadalmi veszélyességet rejt magában.

A laza csoportosulás szervezésébe, Pór György tevékenységébe aktívan bekapcsolódott élettársa, Kőrösi Zsuzsanna (Bp., 1950. Nemes Julianna) pártonkívvli, büntetlen előéletű egyetemi hallgató, Bp. V., Károlyi M. u. 7. szám alatti lakos, akivel 1973. január 15-én házasságot kötött. 1973 nyarán a készülő népesedéspolitikai határozattervezet elleni tiltakozás céljából kapcsolataik bevonásával középiskolás fiatalok körében, valamint intézményekben és üzemekben aláírásokat gyűjtöttek.

1973. december 7-én a Marcibányi téri Művelődési Ház filmklubjának rendezvényén röpcédulát találtunk, melynek tartalma a népesedéspolitikai intézkedésekkel való szembeállásra buzdít. A fenti témában már ismertté vált koncepciójuk, valamint a röpcédula hasonló tartalma alapján felmerült annak gyanúja, hogy készítésében, terjesztésében részt vettek, illetve arról tudomással bírnak. Az eddig végrehajtott intézkedéseink során feltételezésünket sem kizáró, sem megerősítő adatok nem keletkeztek.

Az elmúlt időszakban konkrét információink keletkeztek Kőrösi Zsuzsanna és Pór György külföldi személyekkel való kapcsolatépítési törekvéseire, annak módszereire. 1973. november 23-án a százhalombattai Dunai Hőerőmű Vállalat rendésze az üzem területén fotózás közben igazoltatta Kőrösi Zsuzsannát és Glasheen Philip Maxwell ausztrál állampolgárt, londoni lakost. A Pest Megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Osztálya a fenti körülmények pontosítása céljából Kőrösi Zsuzsannát beidézte, aki mindennemű felvilágosítást megtagadott. Bizalmas úton szerzett adataink szerint Glasheen Philip egy olyan csoportosulás tagja, akik elhivatott politikai küldetésüknek tekintik a társadalom intézményrendszereinek a „megszüntetés irányába” történő megreformálását, különös tekintettel az államhatalmi, illetve erőszakszervezetekre. Nevezettek rövid ismeretségük után úgy nyilatkoztak Pór Györgyről, hogy a legnagyobb ember, akit valaha is láttak. A vele együtt hazánkba érkező társai mu-

tatták be Martha Lampland minnesotai egyetemi hallgatónak, aki 1973. június 5-től tartózkodik Magyarországon.

A külföldi kapcsolatok megteremtésével, kiszélesítésével párhuzamosan fokozottabban előtérbe helyezik az egymástól függetlenül működő, főleg fiatal értelmiségiekből álló laza csoportosulásokkal való együttműködést. Pór György rendszeresen figyelemmel kíséri a Malgot István és Halász Péter által vezetett ellenséges körök tevékenységét. Politikai vitába bocsátkozva vagy éppen szótlán megjelenésével ösztönöz az aktivizálódásra, orientál az önálló hatalomellenes vagy társadalmon kívüli magatartásra. Egységfront kialakítására irányuló törekvését bizonyítja az is, hogy Haraszi Miklós ügyének nyílt tárgyalására széles körű szervező tevékenységet folytatott, melynek gyors félbeszakítása, megakadályozása érdekében 1974. január 9-én rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesítettük.

Fokozott aktivizálódásukra utal, hogy 1973. november 14-én Konrád György, Frankl Tibor, Haraszi Miklós, Dalos György, Veres Julia és Kőrösi Zsuzsanna jelenlétében Pór György a forradalmi harc ösztönösségére, a tömegek spontán forradalmiságára épített felfogás mellett foglalt állást, amely néhány kiválasztott önmegvalósító, a „tett” anarchista propagandájának megfelelő tevékenységre alapoz. Kijelentette: „...számomra az az embertömeg, amelyet én azon önző célból akarok megfogni, hogy saját magamat szeretném megoldani... ez az én ösztönös kívánságom, hogy megoldjam önmagam egy ilyen embertömeg javára, vagy rovására...” Hozzátette: „...én szívesen gyakorolok a hatalomra nyomás, mert úgy érzem, valamit tennem kell...”

Ellenséges politikai koncepciójuknak megfelelően a legális lehetőségek felkutatására és maximális kihasználására törekednek, bizalmas környezetüket is erre ösztönzik. 1973 decemberében – több személy bevonásával – bekapcsolódtak a Népművelési Intézet által – Munkáseletmód, munkáskultúra címmel – szervezett szociológiai felmérésbe. Válogatott, az általuk legmegbízhatóbbnak tartott kapcsolataik közreműködésével a későbbi mélyinterjúk végrehajtásához mintegy 150 kérdést tartalmazó kérdőívet állítottak össze, amelyekkel általuk előre kiválasztott személyeket keresnek fel. A tendenciózusan összeállított, ellenséges politikai röpirathoz hasonló kérdésekről még a csoportosulás néhány tagja is úgy nyilatkozott, hogy azok csak arra jók, hogy a munkásosztályt szembeállítsák az értelmiséggel. A kérdéscsoportok – válaszadás esetén – alkalmasak a megkérdezettek személyiségének alapos megismerésére, és így szimpatizánsok felderítésére is.

A csoportosulás tagjai maguk között legális, féllegális tanulmányokat, fordításokat terjesztenek, azonban Pór György és Kőrösi Zsuzsanna következetesen kerülnek a szervezettség látszatát. Összejöveteleiket kizárólag magánlakásokon tartják, amelyek kiválasztásánál alapvető szempont, hogy annak tulajdonosa általuk feddhetetlennek vélt, a BM szervei által nem ismert személy legyen. Így került sor 1973. szeptember 23-án Friss Anna, Mérő László, Bottyánszky Anna Bp. I., Gellérthegy u. 5. sz. alatti lakásán megtartott összejövetelre, melyen Alain Wallon A chilei munkásmozgalom jelenlegi perspektívái c. Jászberényi Zsuzsa által fordított cikkét, valamint Yves Kerthuel A burzsoázia felkelése c. Pór György és felesége által fordított tanulmányát ismertették. Pór György a megjelentek előtt abban határozta meg a felolvasások és az azt követő vita célját, hogy maguk között egységes állásfoglalást alakítsanak ki, és ezt tudják képviselni azokban a körökben, ahol csak a napi sajtó hamis, az események társadalmi okait ködösítő közleményeit ismerik.

Felismerték, és összejöveteleik legalizálására kihasználják azt a lehetőséget is, amely a szociológiai felmérések nagyszámú kérdezőbiztosi megbízásaiból adódik. A hivatalos szerv által dotált vizsgálat égisze alatt, a Népművelési Intézet státus- és személyiség gondjai megoldásának látszatát keltve kérdezőbiztosi eligazítás címén kapcsolataik széles körének össze-

hívását valósíthatják meg. Nem véletlen, hogy a tagadhatatlanul szükséges program-egyeztetések, munkamegbeszéléseken a Népművelési Intézet képviselője nem vesz részt, ha azt nem az intézmény kezdeményezte. 1973. december 1-[j]jén Petri Györgyné I., Pala u. 11. sz. alatti lakásában mintegy 50-60 személy gyűlt össze egymástól elkülönülő kis csoportokban, különböző témájú beszélgetéseket folytattak, melyekbe esetenként Pór György bekapcsolódott.

A fent jelzett egységes álláspontjuk kialakításához felhasználják a köreikhez tartozók vagy velük szimpatizálók írásait is. Bizalmas úton került birtokunkba Endreffy Zoltán „Az identitás válsága és a hatékonyság elve” c. tanulmánya, mely az ellenkultúra és a különböző fejlett tőkés országokban körülötte szerveződő radikális mozgalmak elemzésével foglalkozik. Népszerűsít minden olyan kísérletet, amely valamilyen módon a hivatalos hatalommal, társadalommal szemben áll. A tanulmány lehetőséget ad arra, hogy az „ipari társadalom” és intézményei ellen – függetlenül a társadalmi rendszertől – általános elégedetlenséget keltsen, a létező feszültségek hamis, természetfelettivé nagyításával, a társadalmi, gazdasági fejlődésünk eredményeiről és tényleges problémáinak megoldásáról elterelje a fiatalok figyelmét. Ezt az orientálást szolgálhatja Kőrösi Zsuzsanna „Tézisek a nők helyzetéről Magyarországon” c. tanulmánya is, amely tulajdonképpen egyfajta ösztönzés az aktivizálódásra, a nők egyenjogúsításának égisze alatt folytatható harcra, a társadalom egyes intézményének, főként a család lejárására, egyértelműen negatív kicsengésű kritikai elemzésére.

Figyelembe véve Pór György és Kőrösi Zsuzsanna fokozódó aktivizálódását, tevékenységük társadalmi veszélyességét, „akcióegység” létrehozására irányuló törekvéseiket, valamint felelőtlen önmegvalósító elképzeléseiket, olyan intézkedések alkalmazására van szükség, melyekkel a csoportosulásban zavart kelthetünk, a vezető szerepet betöltő személyeket visszahúzódsra kényszeríthetjük, az alapvetően jó szándékú, de félrevezetett fiatalokat leválaszthatjuk.

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a következetesen megvalósított legalizációs módszereiket, azt a tényt, hogy néhány akciójuk gyakorlati lebonyolításához – személyes kijárással vagy aláírások gyűjtésével – közéletünk több ismert személyét megnyerték, akik így velük azonosságot vállaltak. Egy – Pór György és Kőrösi Zsuzsanna ellen indított – nyílt vizsgálati eljárás során e személyek felelősségének megállapítása, ezt követő felelősségre vonásuk nem lenne elkerülhető, és rendkívüli lehetőséget adna a Haraszi-ügyhöz hasonló belföldi és nemzetközi visszhang felszítására.

A fentiek alapján célszerűnek látszik ellenséges tevékenységüket az egyértelműen rendőri intézkedések mellőzésével, az illetékes intézmények és társadalmi szervek széles körű bevonásával félbeszakítani. Ennek érdekében az alábbi intézkedések végrehajtását tervezzük:

1. A népesedéspolitikai határozat készítésének időszakában az alapvetően Kőrösi Zsuzsanna által – Pór György tudtával – szervezett és irányított aláírásgyűjtésről készített tájékoztató jelentésünket összegezve küldjük meg Kőrösi Zsuzsanna munkahelyére, az ELTE Bölcsészettudományi Karára. Ebben javasoljuk az egyetem állami és társadalmi vezetői felé, hogy ellene indítsanak fegyelmi vizsgálatot. Tekintettel arra, hogy az általuk összegyűjtött aláírásokból másolattal nem rendelkezünk, tájékoztatásul közöljük, hogy adataink szerint az eredeti példányokat az országgyűlési képviselők közvetítésével Apró Antal elvtárshoz juttatták el.

2. A Népművelési Intézetnek megküldjük az általuk kezdeményezett, de Pór György irányítása alá került, szociológiai felmérésre vonatkozó adatainkról készített szignalizációs jelentést, melyhez csatoljuk a családra vonatkozó kérdéscsoportot is. Egyben javasoljuk, hogy Pór György ellen indítsanak fegyelmi vizsgálatot. A vizsgálat eredménye az intézet által szervezett kérdezőbiztosi eligazításon kerülne ismertetésre. Szakképzett személy a családra vonatkozó kérdéscsoportot – annak tartalmát – visszautasítaná, szociológiai felméréssel legalizált ellenséges politikai röpiratnak minősítené, amelyet a kérdésekből összeállított pél-

dákkal azok tendenciózus csoportosításának bemutatásával bizonyítana. Kijelentené, hogy ennek összeállítóját mindenfajta népművelési tevékenységre alkalmatlannak tartja.

3. Az előző két pontban javasolt vizsgálatok befejezését követően Pór Györggyel és Kőrösi Zsuzsannával külön-külön konspirált beszélgetést kezdeményezünk. Tudatjuk velük, hogy az ellenük lezajlott vizsgálaton felvetetteken kívül egyéb tevékenységükről is tudomásunk van. Tájékoztatjuk őket arról, hogy az általunk is ismert külföldi személyekkel való kapcsolattartások a véltnél súlyosabb veszélyt jelent számukra. Felhívjuk a figyelmüket arra, hogy értékeljék át az elmúlt időszak eseményeit, beszélgetésünket vegyék utolsó figyelmeztetésnek, ellenkező esetben büntetőjogi felelősségre vonásukat nem kerülhetik el. Ezt az alkalmat felhasználva éreztetjük, hogy az információink a csoportosulás egyik-másik tagjától származnak.

4. Az előző pontban javasolt, konspirált jellegű beszélgetések jogi alátámasztása érdekében a rendelkezésünkre álló anyagokat megküldjük a BM III/1. Osztályának véleményezés céljából.

A fentiek alapján javasoljuk, és kérjük engedélyezni a felsorolt intézkedések végrehajtását.

Budapest, 1974. február 5.

Mészáros Miklós r. fhdgy

Tubl Roger r. szds
alosztályvezető

Nytsz: 4/8-40

K: 4 pld.

1 pld. Pór „F” do.

1 pld. „Szervezők”

1 pld. Táj. alo.

1 pld. Táj. ti.

Közigazgatási Államtitkári Hivatal, belügyminiszteri iratok, 1-a/644/1974. Pór György és felesége, Kőrösi Zsuzsanna budapesti lakosok kivándorlási ügye.

FELJEGYZÉS

A Heppening [sic!] a kriptában című cikkel kapcsolatban¹³

1. A cikk megjelenése után, december 17-én délelőtt felhívott Kertész Gyula (telefonszáma: 135-090), s elmondta, hogy két évvel ezelőtt Galántaitól reklámmal kapcsolatos „aláfestő részt” kért grafikai megoldásban. Több példányt kapott is Galántaitól, neki akkor nem tűnt fel, csak később, hogy horogkeresztes emblémákat is tartalmaz a grafika, így illesztette össze Galántai. A grafikák mindegyike alá van írva, 1971-ből. Ezekről fénymásolatot készítettem.¹⁴ Telefonált Körmendi Jánosné, aki elmondta, hogy a kripta az ő férjének a családi tulajdona, ahol két évvel ezelőtt még a férjének az édesapja is ott feküdt, legalábbis a csontmaradvá-

13 Feljegyzés Aczél Györgynek.

14 Galántai György nonfiguratív, növényi motívumokat idéző grafikája – a feljegyzéshez csatolva – Szabó László sajátos interpretációjában.

nyok, koporsómaradványok. A kripta ajtaja be volt zárva. „A Galántai tőlem is mindenáron írásban akarta kicsikarni a kripta használati jogát – mondta. – Ezt nem kapta meg... Erre gondolt egyet, és önkényesen kibontotta...”¹⁵ Elmondta, hogy a kápolna körül lévő ötszáz négyszögöles telekrész is a családé, telekkönnyvilég nincs teljesen tisztázva ma sem a tulajdonjog, őik nagyon szívesen a tanács rendelkezésére bocsátják. Javasoltam, forduljanak a tanácshoz.

2. Felhívott telefonon Lengyel Józsefné, a XIV. kerületi tanács népművelési csoport vezetője, és elmondta, milyen hercehurcát élt át Halász Péterrel kapcsolatban, akinek a csoportja korábban az ő kerületükben működött, s akitől Lengyelné megvonta a működési lehetőséget.¹⁶ Közölte, hogy a Népművelési Intézettől azóta is újra és újra rá akarták tukmálni Halász Pétert: miért nem ad a számára fellépési lehetőséget, mert – állítólag – így könnyebben lehetne ellenőrizni.

Elmondta, hogy legutóbb két héttel ezelőtt ismét szóltak a Népművelési Intézettől: miért nem adnak fellépési lehetőséget Halász Péternek. Nevet nem jelölt meg.

3. Felhívtam Vitányi Ivánt, az intézet igazgatóját, és elmondtam neki, hogy adatgyűjtés során több alkalommal találkoztam a Népművelési Intézet emlegetésével mint olyan állami intézménnyel, amely szinte hiteles pecsétet ad sok a Galántai körül tömörült ember különös tevékenységére. Így például maga Galántai mondta ott jártamkor, hogy Halász Péternek a Népművelési Intézettől van valamilyen papírja. Tehát „törvényes” mindenfajta működése...

Elmondtam Vitányinak, hogy lojálisan akartam eljárni, és ezért nem említettem a cikkben a Népművelési Intézet – enyhén különös – szerepét. Ő közölte, hogy másfél évvel ezelőtt foglalkozott Halász Péter dolgaival, és akkor neki az volt az álláspontja, hogy Halásznak színpadot kellene adni, mert így lehet ellenőrizni. De mivel a pártban akkor más vélemény volt, elállt a dolgoktól. Járt ugyan még Balatonbogláron, de aztán azzal sem foglalkozott tovább. Vagyis: azóta nem foglalkozott Halász Péter dolgaival – hangsúlyozta. Lehetséges, hogy az emberei közül valakihez csak most jutott el az ő akkori álláspontja, de hát ő „nem tud felelősséget vállalni” az embereiért minden esetben. „Még magamért sem tudok, nemhogy másokért.”

Én mindazt elhittem, amit Vitányi mondott, és megnyugodtam abban, hogy ő a munkatársainál a történetek után még inkább érvényesíteni fogja a politikai követelményeket.

4. December 18-án felhívtam Lengyelné, és elmondtam neki, mit közölt velem Vitányi. Lengyel elvtársnő ekkor a következőkről tájékoztatott, mint mondta, teljes felelősséggel, nagyon határozottan. Két héttel ezelőtt felkérték Vitányit egy előadás tartására, és ennek során Héra Istvánnéval, a csoport előadójával beszélgetett Vitányi, aki ekkor is igen határozottan

15 Korábban a Körmeny család tulajdonában lévő, deszakralizált kápolnát és kriptát 1966-tól kezdve folyamatosan feltörték, az emberi maradványokat a környéken szétszórták. Az áldatlan állapotok megnyugtató rendezésére Galántai több ízben eredménytelenül végződő tárgyalásokat kezdeményezett a családtagokkal

16 A BM előzetes információi szerint egy 1972. január 31-re tervezett bemutató kapcsán Halászné két forgatókönyvet írtak, valamint az előadást propagáló meghívókat terjesztettek. Az előzetesen jóváhagyott változat és az előadás lényegi eltérései miatt a BM január 17-i szignalizációjára a XIV. kerületi tanács határozatot hozott a Kassák Művelődési Házban működő csoport működésének azonnali hatállyal történő felfüggesztéséről (TH O-16 268/1., Horgászok I.). Rátiki András az ügygel kapcsolatosan Aczél Györgynek írott feljegyzésében jelzi, hogy nem ért egyet az együttes szembeni retorzióval, és Halász Péter fellebbezésének kapcsán a társulat szakmai felügyeletének megoldatlanságára hívja fel a figyelmet. (Rátiki András 1972. február 4-én kelt feljegyzése Aczél Györgynek a Kassák Ház Stúdió ügyében [MOL MDP-MSZMP Iratok Osztálya, 288. f. 36/1971. 8. ő. e.]

vetette fel, hogy miért nem foglalkoztatják Halász Pétert a kerületben, miért nem adnak neki fellépési lehetőséget, hiszen így „ellenőrizni lehetne”... Héráné erről tájékoztatta Lengyel elvtársnőt is.

Tehát maga Vitányi volt ismételten, aki – állami funkciójával a háta mögött – Halász Péter mellett újra lándzsát tört.

Lengyelné közölte még, hogy a Népművelési Intézet most is foglalkoztatja Halász Pétert, továbbképző előadás keretében ő tart előadásokat a „modern színjátszásról”.

Budapest, 1973. december 18.

Szabó László

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára Aczél György-kézirathagyatéék (a továbbiakban MTA-KK-AKH/Ms) 6035/1.

TISZTELT SARLÓS ISTVÁN!

1973. XII. 20.

Most értesültem arról, hogy válaszcikkembe¹⁷ tárgyi tévedés csúszott. Kovács Miklós csakugyan rajta volt a meghívott művészek listáján. Kérem ezért a gépiratom második oldalának végén és harmadik oldalának elején lévő szöveg megváltoztatását. A szöveg végleges formája:

„Kis szépséghiba, hogy a felsorolt két magyar állampolgár közül az egyik, Pór György, nem művész, és nem is szerepelt a meghívottak listáján. Egyébként nevük említése még e cikk szellemi légkörében is orron csapja az olvasót. A büntetett előéletűek tehát sehová se menjenek, mert jelenlétük diffamáló? Az Állami Operaházban is az? – mert oda is járnak büntetett előéletűek. A kápolnai színelőadásokra mindenesetre rossz fényt vet, hogy ilyen emberek is megnézték, ha megnézték.” Ez a bekezdés vége – az eredeti szöveg utolsó félmondata elmarad.

Nagyon resteltem, hogy ilyen hibát követtem el – a filológia már az egyetemen is gyöngye oldalam volt. Elnézést kérek ezért a szükségtelen többletbonyodalomért.

Tisztelettel üdvözlö

Eörsi István

MTA-KK-AKH/Ms 6035/1.

17 Eörsi István 1973. december 19-én „Mi bújt meg a kriptában” címmel válaszcikket írt (kézirat: Artpool Művészetkutató Központ), amelyet a *Népszabadság*ban akart megjelentetni. Kísérőleveléhez az alábbi megjegyzést fűzték: „Szabó L. et.! Ebből nemcsak az derül ki, Eörsi vitatkozni akar, hanem az is, bennfentes! Természetesen nem közöljük, viszont vissza kell küldeni az írását, ezért elolvasás után kérem, adja nekem vissza [Sarlós István szignója]”. MTA-KK-AKH/Ms 6035/1.

JELENTÉS

Megbízható adataink szerint Galántai György festőművész az általa bérelt balatonboglári Temető-dombon lévő kápolnát nem a bérleti szerződésben megfogalmazott rendeltetésnek megfelelően használta fel, ezért az illetékes szervek Galántaival a kápolnára vonatkozó bérleti szerződést felbontották. A kápolnát és környékét a Balatonboglári Községi Tanács vette gondozásba, és ott kultúrparkot kíván létesíteni.

A kápolna korábbi használatáról – Galántai és más személyek tevékenységével is összefüggésben – 1973. december 16-án a *Népszabadság*ban publikált *Happening a kriptában* című cikk eddigi adataink szerint elsősorban Galántai György, valamint Halász Péter és a környezethez tartozó személyek körében volt téma. Az érdeklődésre jellemző, hogy felhívták egymás figyelmét a cikkekre, és már az írás megjelenésének napján, december 16-án este Halász Péter lakásán jött össze Haraszi Miklós, Donáth Péter, Kovács Miklós, Breznyik Péter, Tóth Judit, Bálint István, valamint Bálint Istvánné, és a cikkel kapcsolatban folytattak beszélgetést. Mint Haraszi megjegyezte: „Halászkhoz kellene menni, mert ők és Pór van a dologban.”

Az érintett személyek és szorosabb kapcsolataik általában elítélték a cikket, azt „szörnyű... szemét... mocskos... hazug” stb. jelzőkkel illették. Az első véleményekben bizonytalanság és pesszimizmus volt tapasztalható, melyet később felváltott a kiút keresésére irányuló törekvés. Mint lehetőség került szóba a név szerint említett személyek részéről polgári per vagy sajtóper kezdeményezése, valamint helyreigazító cikk vagy cikkek publikálása. Ennek érdekében kapcsolataik körében igyekeznek véleményt, illetve lehetőségeket felkutatni.

Egyes személyek részéről Galántait hibáztatták, hogy ilyen lehetőséget teremtett a kápolnában. Pl. Vaád Ferenc, akitől Galántai tanácsot kért, kijelentette: „Ha a cikkel kapcsolatban kérsz támogatást, megtagadom. Amit főztél, edd is meg!” Mint mondotta, már négy évvel ez előtt megjósolta, a pesti kiállítás alkalmával, hogy ez lesz a vége, amikor Galántai úgy viselkedett mintha „tüntetne a rendszer ellen”. Szabó Piroska szerint „...hiba, hogy sok olyan ember aludt ott, akinek nem lett volna szabad... Te nagyon eltemetted magad egy ideig.”

Több személy azonban, köztük Eörsi István, Haraszi Miklós, Orvos András, Frimer Oszkár, Tóth Gábor, Bojtár Iván és dr. Orosz Balázs segítségéről biztosította Galántait, illetve a név szerint érintett más személyeket. Többen kifejezték sajnálatukat Pór György név szerinti szerepeltetése miatt. Egyesek úgy értékelik, hogy a név szerint megemlített személyek valamilyen jogcímen pert kezdeményezhetnek.

Néhány személy véleménye az ügygel kapcsolatban:

Halász Péter: „Reménytelen a helyzet, nincs más megoldás, csak utóvéd harcokat folytatni... A cikk nem veszélyes... A sajtóper meglesz.”

Eörsi István: „Úgy tudom, van valami, ami által polgári per indítható... Mindenkit fagatni fogok az ügyben.”

Galántai György: „Most akarok beszélni egy-két nálam értelmesebb emberrel... ők a cikk szerzői, a közéletet, a közhangulatot formálják... Hát, aki a művészetben újítani mer, az már bűn... Beszélék valakivel... kellene egy másik cikket írni, amivel ez ki lesz javítva... A sajtópernek nincs értelme, mert teljesen világos, hogy nem nyerhető meg.”

„Nem akarok kimenni (disszidálni) ... Esetleg nem lenne rossz, ha tényleg kimennék, és két évre megkapnám a kintmaradást... A másik, gondolom, lemegyek vidékre, és ott... bár-

milyen munkával tengetem az életem vagy egy fél évig, és akkor újrakezdem. De nincs fizikumom, hát nem eszem nem tudom, mióta.”

Tóth Gábor: „...Itt mindenféle modern, meg egyéb törekvés címszóval félmeztelen, meg meztelen emberek rohagnának a filmekben. Akkor, ha valaki egy termékenységi szimbólum... gyanánt mutat be valamit, akkor az már egy rossz fény. És ezt miért egy rendőrségi tudósító állapítja meg...? Ennek jegyében megfogalmazni egy levelet, vagy azok, akik sértve vannak rágalmozás címén pert indítanak.”

Szabó Piroska: „Egynek lett volna értelme, s kb. úgy nézett volna ki, mint a Haraszi tárgyalása,¹⁸ hogy ha neked lett volna egy pered, és különböző embereket meginvitálnak oda.”

Halász Péter a sajtócikkkel és azzal kapcsolatban, hogy szerveink az ő és a társaságához tartozó személyek útlevelét bevonták[k], 1973. december 20-án Molnár Gergely és Őrsi Katalin társaságában kijelentette: várható, hogy illetékes szervek velük szemben további intézkedéseket foganatosítanak. Felhívta a társaság figyelmét, hogy ha nyílt eljárásra kerülne sor, „...tagadni kell, amit lehet. Kevés az a tény, amit bizonyítani tudnak.”

Az ügyben a bizalmas nyomozást tovább folytatjuk.

Budapest, 1973. december 22.

Nytsz: 4/7-1318
 K.: 4 pld.-ban
 1 pld. felterjesztve
 1 pld. do.
 1 pld. Táj. alo.
 1 pld. Táj. ti.

TH O-16 268/2., 24-26. o., Horgászok II. fn. dosszié.

HELYREIGAZÍTÁSI KÉRELEM

A Happening a kriptában c. „színes” cikket (*Népszabadság*, 1973. dec. 16.) írója valótlan tények közlésével és való tények hamis színben való feltüntetésével hamisra színezte.

A személyekkel kapcsolatos valótlanosságok és torzítások helyreigazítására (1972. évi 26. tvr. XXI. fejt. 342. §. 1., 2. bek.) kérem a következők közlését a rendeletileg megállapított határidőn belül és módon.

A cikkíró szerint Galántai György festő 1973-as nyári nyomtatott programjából kitűnik, hogy „ki az a hozzátétőleg 80 személy, akikhez így invitál a program: »Látogassa meg balatonboglári műtermemet, ahol a következő művészek meghívott vendégeim.« Merthogy ő nem hívott akárkiket: olvasni a neveket, amelyeknek egy része ott található a bűnügyi nyilvántartóban is. Ezek közül Pór György vezet a két év hat hónapjával...”

A bűnügyi nyilvántartóra, a két és fél éves ítéletre való utalása (ha nem is túlzottan etikus egy már leült büntetés esetén, de) vitathatatlan. Az említett boglári nyári programban azonban sem a cikk szerzője, sem más nem olvashatta a nevemet, minthogy nincs rajta. Állításom ellenőrzésére elég elolvasni a feltehetően a cikkíró rendelkezésére álló vagy általa beszerezhető program-meghívót.

18 A Darabér-per.

Aki nem emlékszik a *Népszabadságnak* a szabadságvesztési ítéletemről szóló, hatvanöt hónappal korábbi közleményére (márpedig ez valószínűleg az olvasók többségére igaz), az előtt az 1968-ban hozott ítélet felhánytorgatása hamis megvilágításba helyezi bebörtönzésem okát. A cikkíró egyáltalán nem tesz említést ennek politikai természetéről. Így a cikknek a nevem szóba hozása előtti részében olvasható, a tömeges szexpartikra, kábítószerre, közrenddel ütköző dolgokra vonatkozó utalások után a bűnügyi nyilvántartó és a 2 év 6 hónap felemelítése a tájékozatlan olvasóban megteremti a gondolati kapcsolatot a – csak a cikkíró fejében létező – kápolnabeli büntanya és köztem.

Miután odavarázsol a cikkíró a festő meghívóján feltüntetett művészek közé, ezt írja a „nyári szeánszokon” megtalálható „minden káros nézetet képviselő név”-ről: „Név, amely mögött annyi a művészet, hogy viselője »művészi módon érti« a munkakerülést.”

Ezzel kapcsolatban a következőket kell bejelentenem:

1. Soha nem igényeltem magamnak a művész címet.
2. Semmilyen, így káros nézetet sem képviselek, minthogy nem vagyok közéleti személyiség.
3. Évek óta a munkámból (a Magvető és Kossuth Könyvkiadónál megjelent fordításaimból, szociológiai kutatásaimból és a Nehézipari Minisztériumnál munkakönyvileg is igazolt foglalkozásomból) élek.

Bp., 1973. dec. 27.

Pór György
1068 Szondy u. 84.

MTA-KK-AKH/Ms 6035/1.

NÉPSZABADSÁG

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Lapja
Budapest, VII., Blaha Lujza tér 1–3.
Tel.: 343-100, 142-990, telex: 094

FELJEGYZÉS

Aczél György elvtársnak

Helyreigazítási kérelmet kaptunk Pór Györgytől. Ennek szövegét mellékelem. Egyben mellékelem a helyreigazítási kérelmet elutasító levél másolatát is. Ennek várható következménye, hogy Pór a bírósághoz fordul. Ott viszont – a belügy tájékoztatása szerint – bizonyítani tudjuk, hogy Pór György hosszabb ideig a késő esti, illetve éjszakai órákban is a kápolnában tartózkodott. Máskor is volt ott, de ezt a Belügyminisztérium illetékesei csak operatív anyaggal tudnák bizonyítani, azt viszont nyilvános tárgyaláson nem lehet felhasználni.

Amennyiben helyreigazítási tárgyalásra kerül sor, várható, hogy a hallgatóság soraiban ott lesz sok a cikkben érintett, illetve egyéb „oda” szurkoló személy.¹⁹

19 A Fővárosi Bíróságon 1974. február 6-án megtartott tárgyalás – hasonlóan Haraszi Miklós egy hónappal korábban befejeződött január 10-i peréhez – valóságos politikai tiltakozásként zajlott le. (Emiatt Pór első ügyvédje az elsőfokú tárgyalás után nem vállalta tovább a védelmet.)

Pór helyreigazítási kérelméből egyértelmű a szándék: azt akarja elérni, hogy valamilyen módon ismét nyilvánosságot kapjon elítéltetésének az oka, annak politikai természeté, a rendszerrel való szembenállása.

A helyreigazítási kérelemmel kapcsolatos mondatról még annyit, hogy javítás után kettős értelművé lett a teljes mondat, tehát úgy is lehet érteni, mintha Pór neve a nyomtatott meghívón szerepelne, meg úgy is, mint aki meghívott volt a többiekkel együtt. Remélem, hogy ezt a kettős értelmezést – noha az egész cikket illetően tényleg lényegtelen – Pór is elfogadja. Ezzel ugyanis elkerülhetünk egy mindenképpen pozitíven záruló, de addig mégsem túl kellemes helyreigazítási eljárást a bíróságon.

Budapest, 1974. január 7.

Elvtársi üdvözzettel:
Szabó László

MTA-KK-AKH/Ms 6035/1.

PÓR GYÖRGY

1068 Budapest
Szondy u. 84.

Az 1973. december 27-én kelt helyreigazítási kérelmére a *Népszabadság* főszerkesztőjének megbízásából a következőket válaszolom:

A „Happening a kriptában” című cikknek az Ön személyére vonatkozóan mindössze két megállapítása volt. Az egyik az, hogy Ön a balatonboglári kápolna műteremrendezvényének meghívott látogatója volt, a másik, hogy a bűnügyi nyilvántartó szerint Önt két év és hat hónap időtartamú szabadságvesztés-büntetéssel sújtották.

A Galántai György által szétküldött meghívó a szerkesztőség rendelkezésére állt és áll, következőképpen a cikkíró tájékozott volt arról, hogy azon az Ön neve nyomtatásban nem szerepel. A cikk azzal a megállapítással összefüggésben közölte példálódzóan az Ön nevét, hogy a meghívottak között több büntetett előéletű és rendőrhatóságilag figyelmeztetett személy is előfordult. E tekintetben pedig közömbös, hogy a cikkben említett személyek neve megtalálható-e a nyomtatványon vagy sem, mert a meghívottak teljes körére a nyomtatványon feltüntetett nevek nem is adnak tájékoztatást.

A szerkesztőség fenntartja a cikknek azt a megállapítását, hogy „...minden káros nézetet képviselő név megtalálható volt a nyári szeánszokon.” E tényállításba viszont nem magyarázható bele az az értelmezés, hogy a „nyári szeánszon” megjelent minden személy káros nézetet képviselt, kerüli a munkát, és Ön a „művész” címet igényelte magának. Mindezek alapján a szerkesztőség helyreigazítási kérelmét elutasítja.

Budapest, 1974. január 9.²⁰

Dr. Oláh Gábor
jogtanácsos

MTA-KK-AKH/Ms 6035/1.

20 Pór ezen a napon kapott rendőrhatósági figyelmeztetést a Haraszti-tárgyalásra szervezett demonstráció miatt (Közigazgatási Államtitkári Hivatali Irattári Osztály, belügyminiszteri iratok, 1-a/644/2/1974).

SOMOGY MEGYEI TANÁCS VB MŰVELŐDÉSÜGYI OSZTÁLY
KAPOSVÁR

Művelődésügyi Minisztérium
Közművelődési Főosztály
Takács Kálmán mb. főosztályvezető

Tárgy: Balatonboglári kápolnatárlat
Ügyintéző: Gulyás József
Ügyiratszám: 10747/1973.

MIÉRT ÉPPEŒ PÓR?

Budapest
Szalay u. 10–14.

KEDVES TAKÁCS ELVTÁRS!

A *Népszabadság* december 16-i – a balatonboglári kápolnatárlattal kapcsolatos – írásával kapcsolatban a következőkről tájékoztatom.

1. Osztályunk a hatósági felügyeletet mindvégig érvényesíteni kívánta Balatonbogláron, a képzőművészeti kérdésekkel (műterem, műhelybemutatók stb.) kapcsolatos jogszabályok azonban nem zárják ki a műhelybemutatók, műterem-kiállítások megtartását. Így Galántaiék – tiltó jogszabály nem lévén – alkotásaikat kiállíthatták. A propagandával kapcsolatos tiltó rendelkezéseket minden esetben foganatosítottuk, ők azonban rendre megsértették az előírásokat.
2. A Balatonbogláron történektől a kiállítások csak egy részt képeztek – jöllehet ezek adtak alkalmat a heppeningre [sic!] –, 1968-tól fogva az ottani események elsősorban rendőri és tanácsi igazgatási hatáskörben történő intézkedéseket indokoltak. (Galántai bérlője volt a kápolnának.) Ezekre sajnos csak későn került sor, annak ellenére, hogy a helyi tanácsot többször is felszólítottuk erre.
3. Galántaiék balatonboglári „ténykedéseit” olyan neves művészek és írók, színházi rendezők is támogatták, akik legalább olyan felelősséggel tartoznak tetteikért, mint a tanácsi hatóságok. Nem beszélve a rádió és tv és az országos napilapok Galántaiékat népszerűsítő adásairól, ill. írásairól. Egyedül – a mi javaslatunkra – a *Somogyi Néplap* ítélte el a Galántai-csoport művészeti tevékenységét és magatartását, illetve a műhelybemutatók kapcsán tapasztaltakat.
4. A balatonboglári állapotok megszüntetésére osztályunk a megyei tanács vezetőivel együtt intézkedett. Szabó László írásához az általunk készített dokumentumok – többek közt hatósági tiltó intézkedéseinket tartalmazó – levelek szolgáltak adalékul. Ezeket mi az MSZMP Központi Bizottságához is eljuttattuk.
Megjegyezzük, hogy adminisztratív intézkedések megtételére osztályunk nem volt illetékes, hanem csak a BM-szervek.
5. A nyáron Balatonbogláron tartózkodó művészek közül egy sem volt somogyi illetőségű. Többségük a bp.-i Fialat Művészek Stúdiójának tagja, akik alkotómunkájukat az év 10 hónapjában Bp.-en végzik. Tevékenységükkel a magyar képzőművészeti életben számolni kell, s ha kell, szigorú tiltó rendelkezésekkel kell megakadályozni a szocialista művészetel összeegyeztetetlen munkálkodásukat. Úgy gondoljuk, hogy a Művelődésügyi Minisztériumnak és a képzőművész-szövetségnek kellene hathatós intézkedéseket foganatosítani, illetve egyértelműen szabályoznia a műterem-bemutatók, munka-bemutatók megtartásának lehetőségeit. Lehet, hogy a Galántaiékhoz hasonló művészcsoportok ez év nyarán már másutt ütik fel tanyájukat, és fejtik ki művészet-politikánkat és a szocialista

- közkerölcsöt sértő tevékenységüket. Az előbbieket megakadályozására a tanácsi hatóságok csak egyértelmű jogszabály esetén vállalkozhatnak. Ellenkező esetben sem mi [nem vállalhatjuk] – de úgy érzem, más tanácsi szervek sem vállalhatják a felelősséget.
6. A hasonló eset megelőzésére fokozottabb ellenőrzést kívánunk érvényesíteni, s bízunk abban, hogy ebben segítenek bennünket azok is, akik eddig nemcsak hogy tétlenül nézték a Balatonbogláron történeteket, de még bátorították és támogatásukról is biztosították Galántaiék tevékenységét. Ezek körére részben a 3. pontban név és beosztás feltüntetés nélkül utaltam. Másokat nem említek, ugyanis a felsőbb pártszervekhez már fél évvel ezelőtt eljuttattuk a részletes dokumentumanyagot és a levelezéseink másolatait.
 7. A balatonboglári kápolnával és a temetődombbal kapcsolatos további terveinkre Szabó László írása utalt.

Kaposvár, 1974. január 11.

Elvtársi üdvözléssel:
Svenda István
osztályvezető

SML XXIII. 1. f. Somogy Megye Tanácsának iratai; VB Fonyód Járás Hivatala.

TISZTELT FŐVÁROSI BÍRÓSÁG!

Pór György felperes által a *Népszabadság* szerkesztősége ellen sajtó-helyreigazításra kötelezés iránt indított eljárásban a védekezésünket tartalmazó előkészítő iratot az alábbiakban terjesztjük elő, és kérjük, hogy az előadásunkban foglaltak alapján felperes keresetét elutasítani szíveskedjék.

A *Népszabadság* 1973. december 16-i számában „Happening a kriptában” címmel cikk jelent meg, amely beszámolt a balatonboglári temetőkápolnában kultúrrendezvények ürtügény lezajlott botrányos eseményekről. A terjedelmes írásban összesen három sor foglalkozik Pór György személyével: „Merthogy ő nem hívott akárkiket: olvasni a neveket, amelyeknek egy része ott található a bűnügyi nyilvántartóban is. Ezek közül Pór György vezet a két év hat hónapjával...”. Lényegében tehát a cikk tényállítása szerint Pór György meghívott látogatója volt a balatonboglári kápolna műteremrendezvényeinek, továbbá hogy Pór György a bűnügyi nyilvántartó szerint két év és hat hónap időtartamú szabadságvesztés-büntetésben részesült.

Felperes az 1973. december 27-én kelt és a szerkesztőséghez december 28-án érkezett helyreigazítási kérelmében kifogásolta, hogy a cikk ismertetése szerint az ő neve is szerepelt a nyomtatott meghívón a meghívott személyek felsorolásában, kifogásolta továbbá, hogy a cikk elhallgatta a büntetőjogi felelősségre vonás alapjául szolgáló büntetnének politikai jellegét.

A *Népszabadság* szerkesztősége a Pp. 342. § (3) bekezdésében meghatározott nyolc nap alatt helyreigazítást nem tett közzé. Január 9-én kelt levelében azonban Pór Györgynek választ küldött, s ebben röviden reflektált a helyreigazítási kérelemben foglaltakra. Ezt követően nyújtotta be Pór György a Bírósághoz keresetét 1974. január 22-i érkezéssel, amelyre a Pp. 343. § (3) bekezdése a közzéi kötelezettség utolsó napjától számított 15 napos határidőt állapít meg.

A felperes által kifogásolt az a cikkbeli tényállítás, hogy Galántai György „nem hívott akárkiket: olvasni a neveket, amelyeknek egy része ott található a bűnügyi nyilvántartóban is”, nem a meghívó kinyomtatott névsorára utal, hanem a hatósági eljárás megállapításaira.

Ha lehetőséget ad is a szövegezés a felperes által előadott értelmezésre, ez a tényállítás a cikk lényeges tartalmában teljesen jelentéktelen. A sajtó-helyreigazítási eljárásban hosszú ideje kialakult, elvileg és gyakorlatilag is általánosan helyesnek elfogadott álláspont szerint: ha a cikkben foglalt tényállítások lényege megfelel a valóságnak, helyreigazításról nem lehet szó, feltéve, hogy a valónak bizonyult tényállításokkal összefüggésben tett többi tényállítások is olyanok, amelyek arányaikban és jelentőségükben a valónak elfogadott tényekkel kapcsolatba hozhatók, és azoknak kereteit nem haladják túl. A tényállítások valóságának megállapításához nem szükséges az, hogy azoknak minden, még a legapróbb részlete is megfeleljen a valóságnak. A sajtóközlemény lényegét nem érintő, a cikk mondanivalója szempontjából jelentéktelen tényállítások helyreigazítására irányuló panaszt még abban az esetben is el kell utasítani, ha ezek egyébként az objektív valóságnak nem felelnek meg. Ennek az ítélkezési gyakorlatnak figyelembevételével vizsgálva a felperes által kifogásolt tényállítást, teljesen egyértelműen megállapítható, hogy a cikk számtalan valósághű tényállítással összefüggésben teljesen jelentéktelen az a körülmény, hogy Pór György neve a kinyomtatott meghívón szerepelt-e vagy sem. Tény ugyanis – amit a csatolt nyomozóhatósági nyilatkozattal igazolunk –, hogy Pór György a balatonboglári rendezvényeken megjelent, sőt feleségével és Csáková Mihály nevű személyekkel együtt az általuk készített amatőr filmeket ott levetítették. Nem kétséges, hogy Pór György meghívott volt, még akkor is, hogy ha a kinyomtatott meghívó listáján a neve nem szerepelt.

A cikknek az a tényállítása, hogy Pór György két év és hat hónapi börtönbüntetéssel büntetett előéletű, megfelel a valóságnak. Teljesen megalapozatlan felperesnek az az állítása, hogy bűncselekménye politikai természetének elhallgatása hamis színben tünteti fel a való tényt. Logikátlan ugyanis az a szövegértelmezése, hogy büntette politikai természetének elhallgatása a tájékozatlan olvasóban gondolati kapcsolatot teremt a kápolnabeli büntanya és az ő személye között. Ez az értelmezés mesterkéltséget, és még félreértésből sem adódhat. Mivel pedig a cikk tényállítása a valóságnak megfelel, a helyreigazításra nincs jogalap.

Az előadottak alapján kérjük, hogy a tisztelt Bíróság mindenekelőtt vizsgálja meg, hogy a kereset benyújtása a törvényben megállapított határidőben történt-e. Kérjük továbbá, hogy a becsatolt bizonyíték alapján állapítsa meg, hogy [a] Pór Györggyel kapcsolatos cikkbeli tényállítások lényege megfelel a valóságnak, illetőleg a valóságtól eltérő tényállítás annyira lényegtelen, hogy az helyreigazításra nem szorul.

Tisztelettel:
Népszabadság szerkesztősége

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-4-a alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

Adta: „Pesti” fn. tmb.
Vette: Kazai Zoltán r. hdgy
Idő: 1974. febr. 4.
Tárgy: Pór György és Bíró Yvette

JELENTÉS

Budapest, 1974. március 26.

Nyilvános helyen találkoztunk „Pesti” fn. tmb.-vel, ahol Pór György balatonboglári tevékenységéről a legutóbbi találkozón elmondottakról részletesebb információkat kértünk tőle.

„Pesti” elmondta, hogy 1973. július 7-én a déli órákban indult el Pestről, és kora délután érkezett meg Balatonboglárra a kápolnába. Galántai György rajta kívül még Najmányi Lászlót és Dobos Gábort hívta meg azzal, hogy vetítsék le filmjeiket.²¹ Pór György és társasága nem szerepelt a meghívottak között, de megérkezésekor már ott tartózkodtak. Azzal a kéréssel fordultak Galántaihoz és hozzá, hogy engedjék meg filmjeik levetítését. Mint korábban már mondta, ez meg is történt.

A filmek vetítését a kápolnában csak sötétedés után kezdhették el. Addig – mintegy 60–70 fiatal – a kápolna körül üldögéltek, ténferegtek. Pór Györgyék – Kőrösi Zsuzsa, Csáková Mihály, Veres Juli, Haraszi Miklós és még sokan, de arcukat nem ismerte – külön társaságot alkottak.

A filmvetítés kezdetére legalább 150-en összegyűltek, alig fértek be a kápolnába. A vetítéskor a gépet Dobos Gábor kezelte.

Pórék három filmet mutattak be. Az elsőt Pór György készítette Szentjóbó Tamásnak a Ganz-Mávagban megtartott happeningjéről. Rendkívül gyenge, érdektelen, kidolgozatlan munka volt.

A másik filmet Csáková Mihály készítette, a címe Gyerekjátékok volt. A film egy régen ki-merített témát dolgozott fel: a gyerekjátékok között fegyverek vannak, a gyerekek agresszivitása, háború.

A harmadik film Kőrösi Zsuzsáé volt, aki – egy nyugati lapból véve a témát – azt próbálta bemutatni, hogy miként lehet a nőknek növesztetni a mellét. A filmen egy lány üvegpoharakat nyomkodott a melléhez.

A vetítés után lementek a vasútállomással szemben lévő vendéglőbe, ahol Pórék tőlük külön ültek le. Itt-tartózkodásuk alatt általános igazoltatás volt. Ő az éjjeli vonattal eljött, de Pór Györgyék ott maradtak.

Tudomása szerint Pór György és társai igen gyakran voltak lent Balatonbogláron már 1972 nyarán is, de 1973-ban szinte félig le is költöztek.

[kifestve]

Értékelés: Pór György és társairól elmondottak informatív jellegűek voltak. Kiegészítették a korábban elmondottakat.

[kifestve]

Intézkedés: Pór Györgyéről nyert információkról tájékoztattuk társalosztályunkat.

[kifestve]

21 A meghívón Ajtony Árpád, Bódy Gábor, Dobos Gábor, Donáth Péter és Najmányi László neve szerepel.

Feladat: A találkozó rendkívüli jellege miatt²² feladatot nem adtunk. Erre a következı találkozáson fog sor kerülni.

Kazai Zoltán r. hdgy

K: 2 pld./Sné
 K: 1 pld. M-do.
 1 pld. b. alo. (Tubl elvtárs)
 Nytsz.: 4/7-354-b.

TH M-38 710/1, 32-33. o.

BELÜGYMINISZTERIUM TITKÁRSÁGA

Budapest V., József Attila u. 2-4.

Szabó László elvtársnak
 Belpolitikai Rovat helyettes vezetője
 Népszabadság Szerkesztısége

10-700/78-974
 Postacímünk: 1903
 Budapest, Pf. 314.

KEDVES SZABÓ LÁSZLÓ ELVTÁRS!

A Belügyminisztérium kérésére közli, hogy Pór György (Budapest, 1944. Vámos Zsuzsanna) Budapest, VI., Szondy u. 84. sz. alatti lakost a Somogy Megyei Rendır-fıkapitányság 1973. augusztus 27-én Balatonbogláron – Galántai György kényszerkilakoltatása során – több személlyel együtt igazoltatta.

Közöljük továbbá, hogy a Belügyminisztérium bünüldözı szervei tudnak arról, hogy Pór György felesége, Kırösi Zsuzsanna (Budapest, 1950. [...]) és Csákó Mihály (Bp., 1941. [...]) budapesti lakosok társaságában 1973. július 7-én 15.00-tól 22.00 óráig a Galántai György által bérelt kápolnában tartózkodott, ahol az általuk készített amatőr filmeket vetítették le.

Budapest, 1974. február 5-én.

Elvtársi üdvözlettel:

Csáki Sándor r. alezr.
 Sajtóiroda vezetője

[körpecsét: Belügyminisztérium Titkársága]

Fıvárosi Bíróság Irattára, 20520/1974.

22 A találkozó rendkívüli jellegét és sürgısségét a Pór György kontra *Népszabadság* sajtó-helyreigazítási per elsıfokú tárgyalásának idıpontja, 1974. február 6-a adta. Az operatív anyagokat a tárgyalás elıtt az alperes kérte meg a BM-tıl.

JEGYZŐKÖNYV

nyilvánosan tartott tárgyalásról

Felperes: Pór György

A per tárgya: sajtó-helyreigazítás

Alperes: *Népszabadság*

A tárgyalás: Budapest, ideje: 1974. február 6. 10 óra

Jelen vannak:

Dr. Balog Imre, a tanács elnöke

Fehér István népi ülnök

Kindla István népi ülnök

Kováts Jánosné jegyzőkönyvvezető

A felperes személyesen, érte dr. Bán György ügyvéd

Az alperesért dr. Oláh Gábor jogtanácsos

Tárgyalás megnyitása után az elnök megállapította, hogy a megidézettek megjelentek.

Az elnök ismertette a keresetlevelet, valamint annak az előzményeit.

A felperes a keresetét az előterjesztettek alapján változatlanul fenntartja.

Az alperes a kereset elutasítását kéri, csatolja az előkészítő iratát, amely a védekezést tartalmazza. Ennek első példányát az elnök 3/A/1. [szám] alatt a tárgyalási jegyzőkönyvhöz csatolta annak megállapításával, hogy annak másolatát az alperes a felperes jogi képviselőjének átadta.

Az elnök ismerteti az előkészítő iratot. Csatolja továbbá az alperes védekező iratához mellékelte és a Belügyminisztérium Titkársága 1974. február 4-én kelt 10-700/78/974. sz. alatt a cikkíróhoz intézett levelét, melyet az elnök ismertet.

A felperes előadja, hogy a tárgyalási jegyzőkönyvhöz 3/A/2. [szám] alatt csatolt okiratot alakilag és tartalmilag nem kifogásolja.

Az alperes az írásba foglalt és szóval ismertetett védekezését kiegészíti azzal, hogy kéri a cikk írásának a körülményeire vonatkozóan a jelen levő szerző, dr. Szabó László kihallgatását.

A felperes a 3/A/2. [szám] alatti okiratot illetően tett korábbi előadását annyiban módosítja, hogy amennyiben a jelzett napon valóban filmet vetített, de az nem tette ki az okirat szerinti óra időtartamot [sic:].

Ezután a bíróság a felperest személyesen az alábbiakban hallgatta meg:

Pór György 30 éves, budapesti születésű lakos, szociológus, nő, AU-IV 871994. szig. szám, a Pp. 5. §-a szerinti figyelmeztetés után:

Tudomást szereztem a balatonboglári kápolnaműteremről, így feleségem társaságában elutaztam Balatonboglárra megnézni. Én Galántai Györgyöt korábban nem is ismertem. A kápolnaműteremben 1974. július 7-én megnéztem a filmeket, ami[ke]t ott vetítettek, és miután tudtam azt, hogy van vetítési lehetőség, magam is levittem filmet, hogy azt ott levetítsem. Az általam levitt film egy dokumentumfilm volt, amelyet egy Ganz-Mávag-klubban volt klubdelutánról vettem fel. Ezt a filmet ott levetítettem kb. 30 néző előtt. A vetítés nem tartott tovább 5 percnél, így a 3/A/2. [szám] alatti okiratot tartalmilag csak annyiban nem tartom helyesnek, amennyi[b]en az ott 15–22 óráig tartó vetítést mond. A vetítés után ott maradtam, és a kápolnában aludtam, majd másnap jöttem haza Budapestre, már nincs emlékezetemben, hogy milyen időszakban. Az ekkori látogatásom alkalmával ismerkedtem meg Galántai Györggyel.

Ami azt a kérdést illeti, hogy ottlétem alatt mennyiben volt érintkezésem a műterem vendégeivel, az emlékezetem az, hogy valószínűleg beszélgettem vendégekkel, de már többre nem emlékszem. Ez az előbbi előadásom úgy helyes, hogy valószínűleg beszélgettem a feleségemmel és a 3/A/2. [szám] alatti okiratban is említett Csákó Mihállyal, aki a barátom.

Ezután még egy alkalommal mentem el a balatonboglári kápolnaműterembe, mégpedig augusztusban, mert értesültem róla, hogy ott kiállítás lesz, ez azonban már nem sikerült, mert a kiállítás elmaradt.

Az említett alkalommal, amikor a filmemet levetítettem, több film levetítésére került sor, én a magamét a végére hagytam.

Alperes kérdésére a felperes:

Onnan szereztem tudomást arról, hogy Balatonbogláron filmvetítés lesz, hogy az akkor még nem ismeretes programban szereplő egyes személyeket ismertem, tudtam, hogy azok filmesek, és így személyes kapcsolataim révén szereztem tudomást arról, hogy filmvetítés lesz. Az említett módon azt tudtam, hogy július 7-én lesz filmvetítés, de hogy csak akkor lesz-e, azt nem.

A felperes és a jogi képviselők a hangosan gépbe diktált előadás felolvasását nem kívánták.

A felperes szükség esetén Galántai György tanúkénti kihallgatását kéri.

Az elnök megállapítja, hogy a tanúként kihallgatni kért Galántai György a hallgatóság között a tárgyaláson jelen volt.

A felek érdemben tárgyaltak.

Az elnök a tárgyalást – erre történt figyelmeztetés után – berekesztette.

A Fővárosi Bíróság zárt tanácskozásban meghozta, majd az elnök nyilvánosan kihirdette a külön íven szövegezett ítéletet.

A jkv.-t 11 órakor aláírták.

Kmft.

a tanács elnöke

jkv. vez.

Fővárosi Bíróság Irattára, 20520/1974.

FŐVÁROSI BÍRÓSÁG

A NÉPKÖZTÁRSASÁG NEVÉBEN!

A Fővárosi Bíróság a Budapesti 2. sz. Ügyvédi Munkaközösség (1363 Budapest, V. Szalai u. 13. ügyintéző: dr. Bán György ügyvéd) által képviselt Pór György szociológus, budapesti (1053 Budapest, Károlyi M. u. 7.) lakos felperesnek dr. Oláh Gábor jogtanácsos által képviselt *Népszabadság* napilap (1960 Budapest, Blaha Lujza tér 3.) alperes ellen sajtó-helyreigazítás iránt az 1974. január 22-én lajstromozott keresetlevéllel megindított perében az 1974. február 6-án tartott tárgyalás alapján meghozta, és kihirdette a következő

ÍTÉLETET:

A Fővárosi Bíróság a felperes keresetét elutasítja. Kötelezi a felperest, hogy az alperes jogi képviselője kezéhez 15 nap alatt 50 (ötven) Ft perköltséget fizessen.

Az ítélet ellen annak kézbesítésétől számított 15 nap alatt ide benyújtható fellebbezésnek van helye.

INDOKOLÁS:

A *Népszabadság* 1973. december 16-i számában, a „Vasárnapi melléklet” rovatban Szabó László szerző tollából „Happening a kriptában” címmel cikk jelent meg. A cikk a Balatonbogláron 1973 nyarán történetekkel foglalkozik; ezek színhelye a Galántai György grafikus által bérelt temetőkápolna és az a mellé önkényesen elfoglalt kripta volt.

A cikkben foglaltak szerint a helyi tanács vezetői a bérlőtől kapott tájékoztatás szerint azal számoltak, hogy az említett helyen a szolnokihoz vagy a szentendreihez hasonló művésztelep alakul ki. Ezzel szemben a valóságban az történt, hogy a bérlet és Balatonboglár 1973 nyarán kétes elemekkel telt meg, és a kápolnában, valamint a kriptában erkölcsileg súlyosan kifogásolható, politikailag ellenséges műsorok adására került sor. Ez utóbbit a bérlő úgy is előkészítette, hogy nyomtatott meghívókat adott ki, amelye[ke]n az előadókat is feltüntette.

A cikknek ez a része vonatkozik a felperes sajtó-helyreigazítási kérelmére. A cikk ugyanis a következőket tartalmazza: „Mert hogy ő nem hívott akárhikiket: olvasni a neveket, amelyeknek egy része ott található a bűnügyi nyilvántartóban is. Ezek közül Pór György vezet a 2 év 6 hónapjával, majd jön egy sereg olyan, aki eddig »csupán« rendőrhatalósági figyelmeztetést kapott törvényszegéseierért...”. A cikk ezután még a meghívón feltüntetett további személyeket is megjelölt.

A felperes az alpereshez az 1973. december 27-én ajánlottan postára adott helyreigazítási kérelmével fordult, majd annak elutasító válasza után az 1974. január 21-én ajánlottan postára adott és a bírósági irodában 1974. január 22-én lajstromozott keresetével kért helyreigazítást. A keresetlevélben foglaltak szerint a cikk azt a valótlan tényt tünteti fel, hogy ő a bérlő által kiadott meghívóban meghívottként szerepelt; a kereseti tényállítás szerint a valóság az, hogy a meghívóban nem szerepelt, a bérlőt korábban nem is ismerte.

A tárgyalás során felmerült az igénnyel fellépés időbeliségének kérdése is. Az alperes által 1973. december 27-én feladott ajánlott levelet a feladást követő 2. napon, tehát 1973. december 29-ével kell kézbesítettnek tekinteni. Ettől számítottan a Pp. 342. §-ának (3) bekezdésében megjelölt 15 napos határidő utolsó napja 1974. január 21. A Pp. XXI. fejezetében foglalt kizáró különös szabály hiányában az adott és eljárásjoginak minősülő határidőre is irányadó a Pp. 105. §-ának (4) bekezdésében foglalt az az általános szabály, amely szerint a határidő elmulasztásának következményeit nem lehet alkalmazni, ha a bírósághoz intézett beadványt legkésőbb a határidő utolsó napján ajánlott küldeményként postára adták.

A felperes tehát időben lépett fel keresettel, azt érdemben kellett elbírálni.

Az előbbieken említett sajtócikk a maga egészében a helyes erkölcsi alapon és társadalmi rendünk védelmében adott tájékoztatást a balatonboglári 1973. nyári eseményekről. A cikk egész tartalma szerint az ott rendezett, a megjelentek számára adott műsorok erkölcsileg, politikailag kifogás alá esnek. A cikk ekként szemlélt egészében beállítottan a műsorban feltüntetett személyek megnevezése olyan értelemben kívánta tájékoztatni a közvéleményt, hogy az előadók előlétele és személye már eleve nem minősült alkalmasnak kifogástalan műsorok adására. A meghívó és a benne szereplő egyes személyek megnevezésével a cikk a maga egészében az ott közreadottak helytelenségére utal.

A keresetlevélhez csatolt meghívóból a bíróság megállapította, hogy abban a felperes neve meghívott előadóként valóban nem szerepel. A felperes személyes előadása alapján azonban tényül állapította meg azt is, hogy a felperes Balatonbogláron az említett bérletben megjelent, ott 1973. július 7-én – amelyet korábban vetítési napként tudott meg – az egyéb filmek leveletése után a maga kezdeményezéséből mintegy 30 néző előtt filmet vetített, majd ezt követően másnapig a bérlemény területén tartózkodott, és ott a kápolnában aludt.

Ekként a bíróság megítélése szerint a felperesnek a cikkben történt említése – a használt szavak szerint – újságírói pontatlanságnak minősülhet ugyan, ámde a cikk egészébe foglaltan a szerző azt a való tényt közölte, hogy a felperes jelenléte és produkciója az 1973. nyári megnyilatkozások általános jellemzőire illett be. A sajtó-helyreigazítás tehát azzal a meg nem engedhető következménnyel járna, hogy az olvasó közönség ellenkezően kapna tájékoztatást, nevezetesen azt, hogy a felperes a balatonboglári rendezvényeken nem vett részt.

Mindezek alapján a bíróság a felperes keresetét alaptalannak találta, és azt elutasította, egyben őt mint pervesztést a Pp. 75 §-a (4) bekezdésének alkalmazásával megállapított mértékű perköltség viselésére kötelezte.

A tárgyalás során az alperes a szerző kihallgatását kérte a sajtócikk megírásának előzményeire és körülményeire, míg a felperes Galántai György grafikus kihallgatását arra [nézve], hogy őt korábban nem ismerte. A bíróság a további bizonyítás felvételét mellőzte, mégpedig a cikkíró kihallgatását azért, mert a sajtó-helyreigazítás iránti igény alaposságának elbírálása szempontjából maga a cikk, nem pedig a megírás motívumai vagy előzményei szolgáltatnak alapot, Galántai György kihallgatását pedig azért, mert az azzal való ismeretség létrejöttének körülményeit illetően a tényállás megállapítására a bíróság már a felperes személyes előadását is valónak fogadta el.

Budapest, 1974. február 6.

Fehér István s. k.
ülnök

Dr. Balog Imre s. k.
a tanács elnöke

Kindla István
ülnök

A kiadmány hitelül: főea. [olvashatatlan szignó]

MOL XX-5-c-20217/1974.

T. LEGFELSŐ BÍRÓSÁG!

A *Népszabadság* „Happening a kriptában” c. cikkében (1973. dec. 16.) személyemmel kapcsolatban valótlan tényt közölt. A „színes figurákról” szóló cikk szerzője ezenkívül valós tények hamis színben való feltüntetésével színlelte igaznak valóban színes, de hamisra színezett cikkét. Helyreigazítási keresetemet első fokon a Fővárosi Bíróság dr. Balogh-tanácsa elutasította. Kérem a Legfelső Bíróságot az első fokon eljáró bíróság ítéletének felülvizsgálására, és arra, hogy a lapot kötelezze helyreigazításra.

A cikkíró szerint Galántai György festő 1973-as nyári nyomtatványából kitűnik, hogy „ki az a hozzátétőleg 80 személy, akikhez így invitál a program: »Látogassa meg balatonboglári műtermemet, ahol a következő művészek meghívott vendégeim.« Merthogy ő nem hívott akárkiket: olvasni a neveket, amelyeknek egy része ott található a bűnügyi nyilvántartóban is. Ezek közül Pór György vezet a két év hat hónapjával...” Az itt idézett és a bíróságnak a keresetlevél mellékleteként bizonyítékul benyújtott nyomtatványon azonban sem a cikk szerzője, sem más nem olvashatta a nevemet, minthogy nincs rajta. Ezt a lap jogtanácsosa is elismerte a helyreigazítási kérelmem elutasításáról tájékoztató levelében: „A Galántai György által szétküldött meghívó a szerkesztőség rendelkezésére állt és áll, következésképpen a cikkíró tájékozott volt arról, hogy azon az Ön neve nem szerepel.” (dr. Oláh Gábor, 1974. jan. 9.)

A gondosan elszórt célozgatásokat, sandításokat, az „és ott aztán minden volt...”, „többen mondták...”, „olyat senki sem látott – legalábbis a falubeliek közül...” típusú sejtetéseket és az ismételt sulykoló megetetést, vagyis a rejtett és az erőszakos meggyőzés eszközeit egyaránt felhasználó cikkben több utalás van tömeges szexpartikra, kábítószerélvezésre, közrenddel ütköző dolgokra. A homályos, kétértelmű és határozottan semmit sem állító kijelentések után elég a nevet odavarázsolni a nyomtatványra, plusz (az 1968-ban büntetett magatartás politikai természetének megemlézése nélkül) felidézni az egyszer már kiállt börtönbüntetésemet, és a félig-tények, félig-állítások a reggeli tejeskávé mellett vagy a metróban olvasva, erős gondolati szálakat szőnek az – eddig csak a cikkíró fejében létezett – kápolnabeli bűntanya és köztem.

Abban a folyamatban, amelyben a hírkiosztók (újságírók, tévések, szerkesztők stb.) ellátták a hírfogyasztó nagyközönséget friss információval, a valós tényeket valótlank is helyettesíthetik. (E lehetőség törvényhozói felismerése tükröződik a sajtó-helyreigazítási jogszabály létezésében.) A helyettesítés sikeréhez, vagyis az elhitetéshez és a hit fenntartásához csak az kell, hogy a tájékoztatáskiosztó támaszkodhasson nézőinek, hallgatóinak vagy olvasóinak a tájékoztatás tárgyában való teljes tájékozatlanságára, és arra, hogy a valóságnak nincs esélye (sajtó) helyreigazíttatnia magát. A *Népszabadság* helyettesítő művelete lapzártáig eredményesnek bizonyult.

A szerkesztőség-alperesnek a tárgyaláson benyújtott előkészítő irata a következőket tartalmazza:

„A sajtó-helyreigazítási eljárásban hosszú ideje kialakult, elvileg és gyakorlatilag is általánosan helyesnek elfogadott álláspont szerint ... a sajtóközlemény lényegét nem érintő, a cikk mondanivalója szempontjából jelentéktelen tényállítások helyreigazítására irányuló panaszt még abban az esetben is el kell utasítani, ha ezek egyébként az objektív valóságnak nem felelnek meg. A cikk számtalan valósághű tényállítással összefüggésben teljesen jelentéktelen az a körülmény, hogy Pór György neve a kinyomtatott meghívón szerepelt-e vagy sem.”

A kápolnaműterem és személyem egymással való, oda-vissza kompromittáltatásában kulcsszerepet játszó tényállítás (a meghívottság) valótlanságának teljesen jelentéktelenné enyhítését mind a lap, mind a bírósági ítéletindoklás azzal az általam egy percig sem tagadott ténnyel igyekszik alátámasztani, hogy két alkalommal a műteremtárlat látogatója voltam. Nem sorolja fel azonban a cikkíró azokat az ismert közéleti személyiségeket, többszörösen kitüntetett művészeket és magas beosztású pártfunkcionáriusokat, akikkel ugyanabban vagyok csak „elmarasztható”: megtekintettem Galántai boglári műtermét. Mivel a protokolláris szervezettséget nélkülöző amatőr filmes házi vetítések légkörében természetes az, hogy ha az eredetileg várt filmeknél kívül valakinél éppen van film, az is levetítheti, így került sor az én ötperces filmem vetítésére is, amely semmi esetre sem emel engem a három hónapig nyitva tartó műterembe a *Népszabadság*-cikkben jellemzőként beállított művészek közé. Tehát a cikkíró azonkívül, hogy a meghívón szerepléssel valótlant állít (és mint dr. Oláh Gábor leveléből kiderült: tudatosan), hamis színben tünteti fel jelenlétem tényét, amikor a nyomtatványon feltüntetett (!) mintegy nyolcvanból az egész boglári nyár jellemzésére kizárólagosan megnevezett öt személy között említi.

A jogtanácsos érveléséből idézett első bekezdés („A sajtó-helyreigazítási eljárásban hosszú ideje...”) azért is tanulságos, mondhatnám, elvi jelentőségű, mert a benne foglalt gondolatok túlmennek a keresetlevelemben tárgyalt ügyön, és magukat a magyar sajtó-helyreigazítási joggyakorlat hiteles értelmezésének tüntetik fel.

Mivel a helyreigazításhoz való jog nem egy adott mondanivalóhoz, hanem személyhez fűződő jog, nem egy újságíró mondanivalója, hanem a személyiség védelmének a joga, ezért

a helyreigazítás elutasításához nem elég a sajtóközlemény valótlan tényállítását a közlemény eszmei mondanivalója szempontjából jelentéktelennek minősíteni. Ha jogász lennék, ehhez még azt is hozzáfűzném, hogy a polgári eljárás, amelyben a sajtó-helyreigazítási jogot érvényesíteni lehet, nem utolsósorban abban különbözik a büntetőeljárástól, hogy benne a közélet védelméhez képest közvetlenebbül irányadó, általános szempont a személyiség védelme (dr. Törő Károly, Ig. Min. főelőadó korreferátuma A személyhez fűződő jogok és a sajtó c. előadás-hoz. MŰOSZ, 1974. febr. 1.). Azonban a közülethez címzett mondanivaló eszmeiségének a hitelét sem az rontja, hogy a „mondanivaló szempontjából” jelentéktelen, ámde valótlan tényállításokat helyreigazítják, hanem sokkal inkább az, ha akár egy a lapnak jelentéktelen, csak a sértett személynek jelentős „részkérdésben” az eszmeiség magasabb elvei maguk alá rendelik a nekik nem engedelmes valóságot.

A *Népszabadság* érvelésének legvédettebb eleme az a Szabó László által beszerzett és az összes többi érvét csaknem feleslegessé, nélkülözhetővé tevő nyomozó hatósági nyilatkozat, amely szerint „a Belügyminisztérium bűnüldöző szervei tudnak arról, hogy Pór György...”. A BM-Titkárságról az újságírónak írt válaszevelebből vett idézet itt félbeszakítva jól érzékelteti, hogy mennyire közömbös az, hogy hogyan folytatódik, tehát hogy miről is tudnak, hiszen ha valakiről már tudniuk kell a bűnüldöző szerveknek, ugye annak már régen rossz, az jó ember nem lehet, és további bizonyítás nélkül is sok minden elhihető, elképzelhető róla.

Ha az újságíró személyes kívánsága alapján rendőri apparátust vonulathat fel nem titkolt, nem tagadott boglári vetítése bizonyítására, akkor már viszonylag csekély bírói elfogultság kell csak ahhoz, hogy az igazságszolgáltatásban feleslegessé válják a valóság tényleges feltárása és ennek alapján a sajtó-helyreigazítás megítélése.

A bíró ugyanis minden bizonnal ismeri a büntetőeljárás-jogi tvr. 103. § 2. bekezdését, amely kimondja, hogy „Nyomozásnak csak büntett alapos gyanúja esetén, és csak a hatáskörrel bíró nyomozó hatóság írásbeli határozata alapján van helye”. A nyomozó hatóság levelét olvasva tehát a bíró joggal gondolkodhatott így: „Tudnak a Pórról – tehát nyomoznak a Pór után. Nyomoznak utána – tehát illetékes szervnek erre írásbeli határozata van. Erre illetékes nyomozó szerv vezetője elrendelte a nyomozást – tehát büntett alapos gyanúja forog fenn. Tulajdonképpen lehet, hogy nem is sajtó-helyreigazítási felperes áll előttem, hanem egy gyanúsított-jelölt – az újságíró tehát nagyszerűen ráérezett valami irtandóra, és [meg]írta.” A valóság gondolati újraépítésének – az adott esetben: félrekonstruálásának – ez a módja párhuzamos azzal, ami az átlagolvasó fejében végbemegy egy olyan cikk olvasásakor, amelynek írója a bűnügyi nyilvántartóra hivatkozik. Míg a tömegtájékoztató címzettjének nincs módja a tájékoztató állításainak azok bizonyítékaival történő egybevetésére, a bírónak azonban nemcsak módjában áll, hanem kötelessége is a bizonyítékforrások (itt: a nyomozó hatósági nyilatkozat) alaki és tartalmi vonatkozásai kielégítő jellegének az ellenőrzése.

Ha ezt a bíró nem mulasztotta volna el megtenni, akkor a tárgyaláson kiderülhetett volna, hogy nincs ellenem folyamatban büntetőeljárás, vagyis a rendőrség a tevékenységét szabályozó eljárásjogi normáktól eltérő módon jut[ott] rólam szóló információkhoz. Fél évvel a boglári műteremben való látogatásom után és néhány nappal a tárgyalás előtt – büntetőügy hiányában, szabályszerű idézés nélkül – behívtak valakit ún. „meghallgatásra” és ennek alapján készült el Szabó László kívánságára (közvetlenül a tárgyalás előtti napon) a bíróságnak benyújtott nyomozó hatósági nyilatkozat. Szükség esetén közlöm a Legfelső Bírósággal azoknak a nevével, akiktől az utóbbi évek során ilyen körülmények között gyűjtött[ek] adatokat és véleményeket rólam.

Ha a rendőri eljárás szabályosságát nem firtatva mindezeket figyelmen kívül hagyjuk, még mindig tisztázatlan az a kérdés, hogy a szóban forgó nyilatkozat milyen módon vonatko-

zik a helyreigazítási kérelmemre. Az elfogulatlan szemlélő számára nyilvánvaló, hogy a nyilatkozat az alperes szándékával ellentétben belügyminisztériumi nyilatkozat, nem a helyreigazítási kérelem és a keresetlevél, hanem ezek elutasításának jogosságát vonja kétségbe. A *Népszabadság* (a bíróság által az ítélet indoklásában elfogadott és felhasznált) érvelése szerint a boglári műteremben lezajlott művészalálkozókot többek között „jelenlétem és produkcióm” minősíti „erkölcsileg és politikailag kifogásolhatóvá”. A jelenlétre vonatkozó érv egyszerűen komikus, hiszen sem egy kártyaparti, sem egy tárlat, sem egy színházi előadás, sem egy futballmeccs nem lehet pusztán attól erkölcsileg és politikailag kifogásolható, hogy azon akár több büntetett előéletű személy részt vett. Marad a „produkció”. Nos, a filmem tartalmáról a belügyi jelentés azzal beszél, hogy nem beszél róla. Nem beszél róla, holott ha ez kifogásolható lett volna, nyilván ezt sem hallgatná el. Ezzel az alperesnek és az elsőfokú bíróságnak a cikk ismert összefüggéseiben való megnevezése jogosságáról szóló koncepciója elvesztette utolsó és legerősebb logikai pillérét.

Az újságcikkre, az alperes tárgyalás-előkészítő irattára és az ahhoz mellékelt nyilatkozatra való reflektálás után szót kell ejteni még magáról az elejétől végig prejudikáló tárgyalásvezetésről.

A tárgyalás megnyitása után a tanácselnök bíró egyoldalúan, a hisztériakeltő hangnemű *Népszabadság*-cikk információira szorítkozva adta elő a kápolnaműterem történetét, majd az így felvázolt rémképbe helyezve el személyeket, tért rá a keresetlevélem ismertetésére.

A helyreigazítási jog ismert hazai szakértője, dr. Erőss Pál írja: „A felperesnek csak állítani kell a közölt tény valótlan voltát, állítását azonban nem kell bizonyítani. Itt nyomban az alperesre hárul annak az igazolása, hogy a közölt tény való.” (*Magyar Jog*, 1973. dec. 730. old.)

A sajtó-helyreigazítási eljárásnak ezt a specifikus jellemzőjét azonban elfelejtve a tanácselnök bíró – mint ezt a tárgyalási jegyzőkönyv is tanúsítja – mindvégig engem hallgatott ki, és nem az alperest. Elfogultságának bizonyítására a cikk lényegét eleve igaznak, vitathatatlannak fogadta el, anélkül, hogy az alperesnek bármit is bizonyítania kellett volna. A bíró elfogadta azt az alperesi érvelést, hogy keresetemet el kell utasítania, mert ha a lap az én (jelentéktelen) vonatkozásomban helyreigazítást eszközölne, akkor ez a cikk egészének a hitelét rontaná. Ez esetben a bírónak meg kellett volna vizsgálnia a cikk egészének hitelt érdemlőségét, amit azonban előzékenyen elmulasztott. Ehelyett hozzám intézett engem felperesből ténylegesen gyanúsítottjelöltté rögtönző kérdéseket, amelyek egyáltalán nem a helyreigazítási keresetem tárgyára vonatkoztak („Kikkel utazott Boglára? Kikkel és hogyan érintkezett a helyszínen” stb.). Nyilván az alperesi érvelést kívánta tényekkel megtámasztani, csak azt felejtette el, hogy ennek érdekében egy helyreigazítási eljárásban kérdéseivel nem hozzám, hanem az alpereshez kellett volna fordulnia.

(A tanácselnök bírónak ez az egyáltalán nem rejtett elfogultsága különösen érdekessé teszi azt a kérdést, amelyre a másodfokú eljárás során remélek választ kapni, nevezetesen azt, hogy ha az elsőfokú bíróságnál a beadástól számított két héten keresztül a dr. Erőss-tanácsnál volt az ügy, akkor hogyan, milyen körülmények között, kinek az utasítására került a tárgyalás előtti napon dr. Balogh kezébe?)

Rátérek az ítéletre és indoklására. A kereseteket elutasító ítélet indoklásában ez olvasható: „A cikk egész tartalma szerint az ott megrendezett, a megjelentek számára adott műsorok erkölcsileg kifogás alá esnek... A meghívó és a benne szereplő egyes személyek megnevezésével a cikk a maga egészében az ott közreadottak helytelenségére utal... Ekként a bíróság megítélése szerint a felperesnek a cikkben történt említése – a használt szavak szerint – újságírói pontatlanságnak minősülhet ugyan, ámde a cikk egészébe foglaltan a szerző azt a va-

ló tényt közölte, hogy a felperes jelenléte és produkciója az 1973. nyári megnyilatkozások általános jellemzőibe illett be.”

Az ítéletet megindokoló állítások ugyanolyan valótlanok, ellenőrizetlenek és bizonyíthatatlanok, mint az általam kifogásolt újságcikké. A helyreigazítási eljárás során sem az alperes, sem a bíró nem neveztek meg egyetlen tényt, egyetlen konkrétumot sem, ami hitelesítené azt az állításukat, hogy a megjelenésem valahol utalhat a hely helytelenségére, vagy hogy a produkció a (milyen alapon?) erkölcsileg és politikailag kifogásolhatónak ítélt megnyilatkozások általános jellemzőibe illeszkedik bele. Amikor az elfogult tárgyalásvezetés kiegészül a valótlan ítéletindoklással, akkor e logika alapján a helyreigazítási kereset már nyugodtan visszautasítható, a lap tudatosan valótlan állítása újságírói pontatlansággá becéződik, és a tényállítások objektív igazságának a kérdése jelentéktelen részkérdéssé fokozódik le.

Szeretném, ha a Legfelső Bíróság előtt világos lenne, hogy:

- Nem kivagyiságból perlem a *Népszabadságot*.
- Büntetett előletem ellenére ezt nem demonstratív célból teszem.
- Meggyőződéseim szerint a központi pártlap hitelét nem rontja, ha egy cikkét az objektív igazságnak megfelelően helyreigazítja.
- A cikk egésze vitathatatlanságának vitatására az készítetett, hogy az elsőfokú ítélkezés éppen e vitathatatlanság alapján utasította vissza az eredetileg csak a személyemet érintő mondatra reflektáló keresetleveletem.

e) A helyreigazítási jog bírói úton történő érvényesítésére a cikk következtében ért erkölcsi és egzisztenciális károk készítetnek.

Anélkül, hogy újabb cselekményével valaki erre okot adna, letöltött börtönbüntetésének nyilvános felhánytorgatása önmagában is sérti a Ptk. 85. §-ában védett jó hírnévhez való jogot. Ezt csak erkölcsi érzékem sejteti, mert nem ismerem az idevonatkozó jogalkalmazási példákat. Az azonban mindenképpen a jó hírnéven esett sérelem, ha egy újságíró alaptalanul tüntet fel engem egy „erkölcsileg és politikailag kifogásolható” esemény egyik központi alakjának. A jó hírnév az egyén működésének erkölcsi feltétele, ezen áll vagy bukik az egyén egzisztenciája. Bíróságaink túlzottan tartózkodóak a jó hírnéven esett sérelem megállapításában (dr. Sebestyén Katalin, Ig. Min. főelőadó: A személyhez fűződő jogok és a sajtó. Előadás a MÚOSZ-ban, 1974. febr. 1.).

A jogsértő szerkesztőségi gyakorlat következményeiből eddig a következőket tapasztaltam:

1. Abból az amatőr-film-stúdióból, amelynek egy évig tagja voltam, a stúdiót fenntartó Művelődési Ház vezetősége kizárt. Határozatuk indoklásaként kizárólag a *Népszabadság* szóban forgó cikkére hivatkoztak, és elismerték azt, hogy a [Művelődési] Házban kifejtett munkában nem találtak erre okot. (Filmem része volt annak a stúdiókollekciónak, amely a Magyar Amatőr Filmes Szövetség egyik budapesti pályázatán első díjat kapott.)

2. Az elsőfokú tárgyalás után felfüggesztették az egyik könyvkiadóban a válogatásom és szerkesztésem alatt készülő szociológiai tanulmánygyűjtemény munkáit.

3. A Nehézipari Minisztériumban az eddig évente automatikusan meghosszabbított munkaviszonyomat csak olyan feltételek mellett lettek volna hajlandók meghosszabbítani, amelyekről pontosan tudták, hogy nem fogadhatom el. Így a cikk megjelenése után két héttel megindult a teljesülése útján az újságíróknak a munkakerülésre vonatkozó, önteljesítő jóslattá váló célzása.

4. A lakóhelyem szerint illetékes kerületi tanács igazgatási osztályán, ahol az önálló szellemi foglalkozás tényét a személyibe bevezetik, a négy megjelent fordításkötetem és a nem munkaviszonyos szellemi munkáimról szóló, még megmaradt szerződéseim ellenére ezt a bejegyzést megtagadták tőlem. Indoklást mind ez ideig nem kaptam, illetve az illetékes előadó-

nőtől csak annyi felvilágosítást, hogy „fogalmam sincs, mit mondhatunk magának, mire hivatkozhatunk, hogy miért nem írhatjuk be”.

A cikk lényegi mondanivalója hitelt érdemlőségének az elbírálásához és az elsőfokú ítéletindoklás alaptalanságának további bizonyításához nélkülözhetetlen néhány olyan dokumentum beszerzése, amely nekem nem áll a rendelkezésemre, de a Legfelső Bíróság beszerezheti, és kérem is erre. Gondolok itt a *Népszabadsághoz* a cikk kapcsán érkezett levelekre és válaszcikkekre, melyek közül a lap semmit nem közölt le, noha szép számban kapott az engem is sértő közleményt tényszerűen cáfoló reagálásokat. Szükséges lenne továbbá az ügy tárgyalásába bizonyítékként bevonni Galántai Györgynek az MSZMP KB-hoz, a Műv. Min.-hoz, a Művészeti Alaphoz és a Képzőművészek Szövetségéhez eljuttatott, a boglári kápolnaműteremre vonatkozó dokumentum-összeállítását.

A boglári kulturális események Szabó-féle felelőtlen, szenzációhajhász tálalása alkalmas lett arra, hogy engem a nyilvánosság előtt és mögött lehetetlenné tegyen. A következő idézet azt tanúsítja, hogy a „Happening a kriptában” c. cikk nem azonosítható minden további nélkül a valósággal, hanem annak csak egyfajta és korántsem a leghitelesebb leírását jelenti.

„A balatonboglári Temető-domb Kápolnaműterme, melyet Galántai György képzőművész vezet, rövid idő alatt európai művészi körökben is ismert lett. Itt találkoztak három nyáron át az időszerű művészeti irányzatok – a neokonstruktivizmus, az intervencionizmus, a vizuális kutatások, a konceptuális művészet, a vizuális költészet stb. – legjobb magyarországi képviselői, s utóbb a külföldiek közül is mind többen. Jugoszláviát tavaly a szabadkai Bosch + Bosch csoport, az idén pedig az időszerű irányzatok szellemében alkotó művészeknek egy kilenc tagú vajdasági csoportja képviselte. A balatonboglári kápolnaműterem egyedülálló Magyarországon....” *Képes Ifjúság*, 1974. jan. 30.

1974. febr. 27.

Pór György
1053 Bp., Károlyi M. u. 7.

Fővárosi Bíróság Irattára, I. P. 20 520/1974/2.

A MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG LEGFELSŐBB BÍRÓSÁGA

A NÉPKÖZTÁRSASÁG NEVÉBEN!

A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága a személyesen eljáró Pór György szociológus, budapesti (1053 Bp., Károlyi M. u. 7.) lakos felperesnek – dr. Oláh Gábor jogtanácsos által képviselt *Népszabadság* napilap (1961. Bp. Blaha Lujza tér 3.) alperes ellen sajtó-helyreigazítás iránt a Fővárosi Bíróság előtt indított perben 1974. február 6-án I. P. 20 520/1974/3. szám alatt meghozott ítélet ellen a felperes részéről 5. sorszám alatt benyújtott fellebbezés folytán meghozta az alábbi

ÍTÉLETET:

A Legfelsőbb Bíróság az elsőfokú bíróság ítéletét helybenhagyja.

INDOKLÁS:

A felperes a *Népszabadság* 1973. december 16-i számában „Happening a kriptában” című cikkel kapcsolatban kért helyreigazítást az alperestől.

Az alperes a helyreigazításra irányuló kérelem teljesítését megtagadta. A felperes keresettel fordult a bírósághoz, és ítélettel kérte kötelezni a felperest a helyreigazító nyilatkozat közzétételére.

Az elsőfokú bíróság a felperes keresetét elutasította, és kötelezte az alperest 50 Ft per-költség megfizetésére.

Az ítélet ellen fellebbezett a felperes, és az alperesnek kereset szerinti [el]marasztalását kérte.

Az alperes fellebbezési ellenkérelmében az elsőfokú ítélet helybenhagyását kérte, fellebbezési költséget nem kért.

A felperes fellebbezése nem alapos.

A *Népszabadság*ban megjelent cikkben a szerző, Szabó László elmondja, hogy Galántai György grafikus 15 évre kibérelte Balatonbogláron a Temető-dombot a rajta levő kápolnával együtt azzal az elgondolással, hogy a kápolnából műtermet alakít ki, más művészeket is meghív, és ott művésztelepet létesít. Ehhez megszerezte a helyi tanács, a művelődési ház és a lakosság támogatását is.

Az első és második nyáron rendben mentek a dolgok, de 1973 nyarán megromlott a viszony a tanács és Galántai között. A cikkíró beszámol arról, hogy rengeteg kétes alak jelent meg a Temető-dombon. Viselkedésük, ápolatlan külsejük nyugtalanította a környék lakóit meg az ideérkező üdülöket. Lányok, fiúk tömegszállása volt a Temető-domb. Estéknként hiányos öltözetben szaladgáltak, reggelente pedig lejártak a főút mellé az utcai kúthoz, félmeztelenül mosakodtak. Külső formájában a Nyugaton divatos „hippi” életformát élték.

A társaság szellemi érdeklődését és a rendezvények szellemi tartalmát a cikk „A nyári program” című részében mutatja be. Ezzel a résszel kapcsolatos a helyreigazításra irányuló kereseti kérelme a felperesnek.

A szerző Galántai Györggyel folytatott beszélgetésének tartalmát ismerteti, és szó szerint idézi a nyári programra szóló meghívók egyes részeit. Így, külföldi és magyar kollégák „Konkrét költészet, vizuális irodalom” szöveg idézésével utal a nyári program tartalmára. Ehhez fűzi a cikkíró – többek között – a felperes által helyreigazítani kért következő szöveget: „...vagy ki az a hozzátvőleg 80 személy, akihez így invitál a program: látogassa meg balatonboglári műtermemet, ahol a következő művészek meghívott vendégeim”. „Merthogy ő nem hívott akárhiket: olvasni a neveket, amelyeknek egy része ott található a bűnügyi nyilvántartóban is. Ezek közül Pór György vezet a két év hat hónapjával...”.

A felperes helyreigazításra irányuló, az alpereshez intézett levelének, a bírósághoz benyújtott kereseti kérelmének és az egész perbeli magatartásának az a lényege: sérelmezi, hogy a cikk úgy tünteti fel a felperest, mint meghívott előadóművészt, akinek a neve a meghívón szerepel, ezzel szemben első ízben meghívás nélkül jelent meg 1973. június 7-én, neve a meghívón nem szerepelt, alkalmoszerűen mutatott be egy rövid amatőr filmet, és tiltakozott az ellen, hogy miután a cikkíró odavarázsolta a meghívón szereplő művészek közé, azt írja, hogy a „Nyári szeánsz-apon megtalálható minden káros nézetet képviselő név. Név, amely mögött annyi a művészet, hogy viselője művészi módon érti a munkakerülést.”

Lényegében a felperes nem vállal szellemi közösséget azzal a társasággal, illetőleg azokkal a nézetekkel, amelyeket a cikkíró bírálata tárgyává tett.

A Pp. 342. §-ának (1) bekezdése értelmében a sajtót helyreigazításra kötelezni akkor lehet, ha valótlan tényt közöl, vagy híresztel, vagy való tényt hamis színben tüntetett fel. A sajtó-helyreigazítás a személyhez fűződő jogok védelmének egyik eszköze. A Ptk. 81. §-ának (1) bekezdése szerint a személyhez fűződő jogok a törvény védelme alatt állnak. A második bekezdés értelmében az állampolgárok személyhez fűződő jogainak sérelmét jelenti különösen

bármilyen hátrányos megkülönböztetésük, nemük, nemzetiségük vagy felekezetük szerint, az állampolgárok lelkiismereti szabadságának sérelme, továbbá a személyes szabadság korlátozása és az állampolgárok testi épségének, becsületének megsértése.

A sajtó-helyreigazítási eljárásban a kiindulási pont a helyreigazítást kérő félnek nem a perben tanúsított magatartása, hanem a cikkben ismertetett magatartása, illetőleg az ott közölt tények. Ezzel kapcsolatban az idézett jogszabály szerint a sajtó helyreigazításra akkor kötelezhető, [ha] valótlan tényt közölt vagy híresztelt, vagy való tényeket hamis színben tüntetett fel.

A felperes által kifogásolt cikk eszmei tartalma, mondanivalója az, hogy társadalmunk helyteleníti, határozottan elítéli azt a magatartást, amelyet Balatonbogláron 1973 nyarán az ott megjelentek általában tanúsítottak. Mindezt a szocialista társadalmunk erkölcsi felfogásával összeegyeztethetetlennek tartja, társadalmi és politikai szempontból károsnak.

A perben a felperes nem azonosítja magát ezekkel a nézetekkel. Kétségtelen azonban, hogy 1973. július 7-én megjelent Balatonbogláron, és nem vitás, hogy az ott előadott műsorban a maga által készített amatőrfilm bemutatásával közreműködött.

A felperes megjelenését véletlennek, alkalmoszerűnek tekinteni nem lehet, mert 1973. augusztus 27-én ismét jelen volt a felperes, amikor is rendőrségi igazoltatás során őt is igazoltatták.

A cikknek azt a lényeges mondanivalóját tehát, hogy a felperes részese volt a balatonboglári eseményeknek, és azokkal közösséget vállalt, a cikk a valóságnak megfelelően közölte, ezért a felperes ezzel kapcsolatban helyreigazítást jogszerűen nem kérhet.

A cikk mondanivalója szempontjából lényegtelen, ezért helyreigazítás tárgya nem lehet az a kérdés, hogy a felperes neve a nyomtatott programon nem szerepel, továbbá az sem, hogy a felperes foglalkozását tekintve nem művész, mert tény, hogy a programban előadóként közreműködött.

Mindezekre tekintettel a Legfelsőbb Bíróság az elsőfokú bíróság ítéletét helybenhagyta (Pp. 253. § (2) bekezdés).

Az alperes a fellebbezési eljárásban perköltség megállapítását nem kérte, ezért a Legfelsőbb Bíróság ebben a kérdésben a határozathozatalt mellőzte.

Budapest, 1974. március 8.

Dr. Magyar Árpád s. k.
a tanács elnöke

Dr. Babos Ferenc s. k.

Dr. Eötvös Oszkár s. k.
előadó bíró

KÁ.

[Körpecsét: A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága, Budapest, 3.]

A kiadmány hitelül:
Bognár László
irodavezető

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-4-b alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

Adta: „Mészáros Tibor” fn. tmb.
Vette: Mészáros Miklós r. fhdgy
Idő: 1974. március 12.

MIÉRT ÉPPEŊ PÓR?

Tárgy: Pór Györggyel kapcsolatos

JELENTÉS

Budapest, 1974. március 13.

A múlt héten találkoztam Nyakas Szilárddal. Valaha a Cinena [sic!] 64-ben együtt voltunk, és tavaly nyáron egy ízben felírta a telefonszámomat, hogy majd felkeres, de azt nem tette. Mostani találkozásunkig én úgy tudtam, hogy a rádiónál van, de ő elmesélte, hogy eltanácsolták egy „roppant buta” baleset miatt. Riportot akart készíteni Balatonbogláron a Galántai-féle műterem bezárásáról, és beült egy külföldi magyar Taunuszába, mert nem kapott kocsit hivatalosan. Odalenn elkezdte a riportot, de jött a hatóság, és elkobozta tőle a szalagot. Ezt követően felfüggesztették, majd két hét múlva fegyelmi úton elbocsátották. Fő indokul a külföldi kocsit hozták fel, amit nem vehetett volna igénybe rádiós léteére.

Most az egyetemi lapoknál van, és bejár a Népművelési Intézetbe. (Ezelőtt is tartotta velük a kapcsolatot, amíg egyetemista volt.)

Így hozta szóba Pórt, mint akinek szintén meggyűlt a baja a boglári ügyben, sőt pereskedik a cikk szerzőjével, Szabó Lászlóval. Ennek kapcsán megemlítette, hogy Vitányi is felfüggesztette Pór megbízatását, mert megfélemlítették, de ez most megszűnik, és Pór tovább fog dolgozni, ezt azonban nekem jobban kell tudnom, hiszen Pór barátja vagyok. Nyakas Szilárd arról is említést tett, hogy Pór Györgynek a népesedési „petíció” miatt kellemetlenségei voltak az elmúlt időben. Megbeszéltük, hogy megkeres.

A Nárciszban összefutottam 8-án délután Kenedi Jánossal, és a kávé mellett pletykaként említette, hogy Haraszi állítólag disszidálni akar. A március 2-án a Gellérthegy utcai összejövetelen részt vett Vali nevű lányról még annyit, hogy Halmos Gusztáv társaságában tavaly ősz óta igen gyakran előfordul a klubban.

Nagyon jól beszél angolul, amikor tavaly novemberben Haraszi az angol diákokat elhozta a klub filmbemutatójára, ő beszélt velük, és két irányba tolmácsolt.

„Mészáros Tibor” s. k.

ÉRTÉKELÉS:

A jelentés operatív értékű, azt bizonyítja, hogy Pór György ismét a már jól bevált taktikájához folyamodik, minden megtesz, hogy legalább erkölcsi győztesként kerülhessen ki a „rákényszerített” védekező helyzetéből.

A jelentésnek a Budapest, I., Gellérthegy u. 5. szám alatt megtartott összejövetelre vonatkozó kiegészítő része, valamint más úton keletkezett adataink alapján a Vali nevű személy azonos Sitku Valéria (Budapest, 1952. [...]) a Népművelési Intézet ügyintéző adminisztrátora, Budapest, VI., [...] szám alatti lakossal.

FELADAT:

A Művelődési Ház filmklubjának foglalkozásain – amennyiben lehetőség van rá – igyekezzen felmérni, hogy a csoportosulás tagjai a háttérből irányítva megkísérlik-e Sitku Valériát Pór György személyének felszínén tartására kihasználni.

Mészáros Miklós r. fhdgy h.

K: 4 pld.
1 pld. Pór „F” do.
1 pld. M. do.
1 pld. táj. alo.
1 pld. táj. ti.

Nytsz.: 4/8-154

TH T-9 481/3., 75–76. o., Összetartók III. fn. dosszié.

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-4-b alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!

Jóváhagyom:

Gál Ferenc r. alezredes

Csoportfőnök-helyettes

74. VIII. 32.

Tárgy: Megelőző jellegű intézkedésekről

ÖSSZEFOGLALÓ JELENTÉS

Pór György 30 éves, pártonkívüli, budapesti lakos – permanens társadalomellenes tevékenysége, antiszocialista, anarchisztikus magatartása miatt – 1964-től folyamatosan ellenőrzésünk alatt áll.

A hatalmas struktúrával való szembenállását – mely egész életvitelét jellemzi – nem képes feladni. Többszöri megelőző, figyelmeztető és korlátozó intézkedéseink csak átmeneti visszahúzódtását eredményezték.

Az elmúlt időszakban főleg jó szándékú, tenni akaró, de politikailag képzetlen, tájékozatlan és tapasztalatlan fiatalokból csoportokat szervezett. Gondosan kerülve a szervezetség látványát, leplezett összejöveteleken társadalomellenességre buzdított. Felmerült részükről olyan ellenséges tartalmú írások készítése is, amelyek társadalmunk alapjait, intézményrendszerünket támadják.

Politikai arculatának megfelelően kapcsolatba került néhány olyan nyugat-európai állampolgárral is, akik saját hazájukban elhivatott küldetésüknek tekintik az államhatalmi és erőszakszervek megszüntetését.

Ellenséges tevékenységébe bevonta feleségét, Kőrösi Zsuzsanna 24 éves, végzős egyetemi hallgatót, aki hatására önálló akcióba kezdett. Nevezett értelmi szerzője, irányítója és szer-

vezője lett a népesedéspolitikai intézkedések ellen fellépő tiltakozó mozgalomnak. Az általa megbízhatónak ítéltet bevonva – lényegében aktívahálózatot szervezve – még a törvényt módosítás megjelenése előtt tiltakozó aláírásokat gyűjtöttek [a] fiatalok körében, intézményekben és üzemekben, melyeket országgyűlési képviselőkhöz, illetve kormányzervekhez juttattak el. Akciójukat politikailag és taktikailag előre felmérték, óvakodtak a törvényekkel való nyílt összeütközéstől.

Pór György és Kőrösi Zsuzsanna társadalomra veszélyes magatartása már olyan méreteket öltött, hogy konkrét ellenséges tevékenység kibontakozásának lehetőségét hordozta magában.

Aktivizálódásuk visszaszorítása, súlyosabb bűncselekmény kifejlődésének megelőzése, leleplezésük és lejáratásuk érdekében engedélyezett javaslat alapján a büntetőeljárás mellőzésével intézkedéssorozatot hajtottunk végre az ügyükben illetékes állami és társadalmi szervek bevonásával.

Pór György egyre intenzívebb és gyakoribb fellépésének, valamint az „áldozatos forradalmiság” nimbuszával a fiatalokra gyakorolt káros hatásának megszüntetéséhez igénybe vettük a sajtó nyilvánosságát. A *Népszabadság* 1973. december 16-i számában „Happening a kriptában” címmel Szabó László cikket írt, Galántai György[ről] és társairól, melyben felhasználva az általunk rendelkezésre bocsátott adatokat Pór György is szerepelt.

Személyének bemutatása érzékenyen érintette. Megpróbált legalább erkölcsi győztesként kikerülni a „rákényszerített” védekező helyzetéből, és hitelrontás címén sajtóper indított az újságíró ellen. Merészségét, felbátorodását is tükrözi, hogy polgári pert provokálva politikai színezettel akarta magát a rendszer mártírjaként feltüntetni a tényleges tevékenységét nem ismerők előtt. A bíróság elutasította helyreigazítási indítványát.

Pór György nevének és múltjának nyilvánosságra hozatala is elősegítette, hogy fokozottabban érzékenyebbé váltak azok az állami, társadalmi szervek és intézmények, amelyek megbízásait mint legális keretet és lehetőséget fondorlatos társadalomellenes magatartásának népszerűsítésére, környezetének elvtelen, kritikátlan, káros befolyásolására használta fel.

Állandó munkaadójánál, a Nehézipari Minisztérium Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet[é]nél mint idegen nyelvű dokumentátor kötetlen munkaidőben főként az intézményen kívül dolgozott. Szerződésének 1974 januárjában esedékes megújításakor – a fordításra kiadott külföldi eredetű anyagok és tanulmányok felhasználásának fokozottabb ellenőrzése érdekében – az intézményen belül nyolcórás munkaidőt ajánlottak fel számára. Pór György az új szerződést a megszokott életvitelével összeegyeztethetetlennek minősítette, nem fogadta el.

Az újságcikk a Marcibányi téri Ifjúsági Ház vezetőségének figyelmét is felkeltette. Az általa is rendszeresen látogatott amatőr filmklub működését [kifestve] nevű társadalmi kapcsolatunk által vezetett társadalmi bizottság aktív közreműködésével vizsgálat alá vonták. Felismerve a részt vevő fiatalokra gyakorolt demoralizáló hatását az intézmény látogatásától eltiltották, az intézkedést sérelmező fellebbezést elutasították.

Pór György szerződését – nevének a Galántai-ügyben való szerepeltetése hatására – a Gondolat Könyvkiadó is felfüggesztette, annak ellenére, hogy azt Szelényi Iván közvetítésével kötötték külföldi szerzők szociológiai tanulmányainak fordítására.²³ Ezzel egyidejűleg

23 Szelényi nyugati szociológusok fordításainak gyűjteményét akarta kiadni. A szerkesztésre, válogatásra és tanulmány írására Pór Györgyöt akarta megkérni. „Hivatalos kapcsolatunk, a Gondolat Könyvkiadó igazgatója a következőkről tájékoztatott bennünket: Tekintettel Pór György személyéről, tevékenységéről a felsőbb szervektől kapott tájékoztatásra a kiadó az előszerződést felbontotta (1974. március 15.)” (TH T-9481/3. Összetartók III. fn. dosszié.)

megszűnt az a lehetőség is, hogy az ott folytatott időszakos, kiegészítő tevékenysége alapján – állandó munkahely hiányában – a kerületi és fővárosi tanácsnál „önálló szociológusi” foglalkozás igazolásának igényével lépjen fel.

A különböző állami és társadalmi szervek által részben önállóan vagy tájékoztatásunk alapján kezdeményezett intézkedéssorozat ellenére Pór György visszaelt a Népművelési Intézet által felkínált érvényesülési lehetőséggel is. Az intézménytől szociológiai kutatómunkára kapott megbízását ismét ellenséges tevékenységének fedésére használta fel.

Engedélyezett javaslat alapján személyes kapcsolatot létesítettünk Vitányi Iván elvtárral, a Népművelési Intézet vezetőjével.²⁴ Tájékoztatást adtunk az intézet által kezdeményezett, de Pór György irányítása alá került szociológiai felmérésről, bemutattuk az általa készített és a kutatás keretében felhasznált mélyinterjúvázlatot, amely tartalmában társadalomellenes magatartásra mozgósít a Népművelési Intézet nevében.

Tájékoztatásunk alapján Pór György ellen fegyelmi vizsgálatot indítottak, amelynek eredményeként szerződéses megbízását visszavonták, az általa tévútra vitt szociológiai felmérést felfüggesztették. Ezt követően a Népművelési Intézet vezetői tájékoztatták azokat a kérdezőbiztosokat is, akik mint társadalmi munkatársak a jelzett szociológiai felmérésben részt vettek, de Pór György valódi céljáról tudomással nem bírtak. Az észlelt problémák nyílt, őszinte felvetésével sikerült elérni, hogy hasonló negatív jelenségekkel szemben érzékenyebbé váltak. Ugyanakkor az intézkedések hatására a szociológiai kutatásból kivált több olyan személy is, akiket ez ideig főleg Pór György nimbusza vonzott.

A javaslatban foglaltak alapján Kőrösi Zsuzsanna tevékenységével kapcsolatos információinkat az ELTE vezetőinek rendelkezésére bocsátottuk. Tájékoztatásunkat követően az egyetem saját hatáskörében nevezett ellen fegyelmi vizsgálatot indított, tanulmányait, valamint államvizsgáinak letételét felfüggesztették.²⁵ A fegyelmi eljárás lefolytatását kérésére szeptemberre halasztották, társadalmi védőjének, Komoróczy István tanárnak [a] távolléte miatt.

A jóváhagyott javaslatban szereplő konspirált beszélgetéstől, amelyet Pór Györggyel folytattunk volna, a megváltozott operatív helyzet miatt elálltunk. Feleségével, Kőrösi Zsuzsannával együtt azzal a kéréssel fordultak a Miniszter Elvtárshoz, hogy kivándorlási kérelmüket támogassa. Közös beadványukban elhatározásukat az állami és társadalmi szervek velük szemben foganatosított intézkedéseivel indokolták, ugyanakkor egyértelműen és egybehangzóan kijelentették, hogy meglévő filozófiai nézeteikkel, világnézeti elkötelezettségükkel társadalmi rendszerünkbe beilleszkedni képtelenek, az élethivatásuknak választott pályán tudományos munkát folytatni „lelkiismeretükkel” is összeegyeztethető módon nem tudnak. Állásfoglalásunkban javasoltuk kérelmük engedélyezését, így a tervezett beszélgetést a hivatalos okmányok átadásakor hajtjuk végre.

A végrehajtott intézkedéseink tapasztalatait összegezve megállapítható, hogy állami és társadalmi szerveink által kellő időben kezdeményezett, az operatív úton szerzett adatainkat is felhasználó nyílt fegyelmi vizsgálaton alapuló felelősségre vonással súlyosabb bűncselekmény elkövetése megelőzhető. Büntetőeljárás kezdeményezése nélkül leleplezhető, lejáratható azok a társadalomellenes magatartást tanúsító személyek, akik a szocialista építés egy-

24 Vitányi Iván az intézkedés előtt elmondta Pór Györgynek, hogy a BM közvetlen utasítására kell a szerződést felbontania (Pór György személyes közlése).

25 „Hivatkozással az 1-a-644/1974. sz. levelére értesítem, hogy Kőrösi Zsuzsannát, az Eötvös Loránd Tudományegyetem volt V. éves hallgatóját az ország valamennyi felsőoktatási intézményéből kizártam.” (Dr. Polinszky Károly levele Benkei András belügyminiszternek, 1974. november 27. (TH T-9 481/3. Összetartók III. fn. dosszié).

oldalú, csak a feszültségeket kimutató és felnagyító folyamatos bírálataával a fiatal értelmiség körében zavart, nyugtalanságot keltenek, környezetüket elbizonytalanítják, a különböző intézmények által kezdeményezett szociológiai kutatásokat próbálják felhasználni ellenséges tevékenységük leplezésére.

Budapest, 1974. július 23.

Mészáros Miklós r. fhdgy

Egyetértek: Tubl Roger r. szds alosztályvezető

Nytsz.: 4/8 418/74

K.: 3 pl.

1 pl. „F” do.

1 pl. táj. alo.

1 pl. táj. ti.

TH T-9 481/3. Összetartók III. fn. dosszié, 131-135. o.

HELMUT MÜLLER-ENBERGS

**„AZ ELLENSÉG TERVEIT CSAK KÉMEK RÉVÉN LEHET KIDERÍTENI”
PORTYÁZÁS AZ 1999-ES KÉMIRODALOMBAN**

1999-ben csupán az USA-ban, Nagy-Britanniában, Oroszországban és Németországban több mint félszáz szakkönyv jelent meg a kémkedés témájában. Ez igazolja a konspiratív információszerzés története és „művészete” iránti tartós érdeklődést. Különösen az NSZK elleni hírszerző munka vont a bűvkörébe a nyilvánosságot. Töretlen a folyamat az egyes részletek tudományos feldolgozására is, de a legnagyobb figyelem még az egyes ügynökök, felderítők és kémek leleplezésére irányul, ha enyhén csökkenő mértékben is. E könyvek közül tizenkettőt mutatunk be, amelyek bibliográfiai adatai a *Függelek*ben olvashatók.¹

A GESTAPO

Caterina Abbati történész többévi kutatómunkával rekonstruálta az „S 11” titkosügynök szokatlan történetét, akit a Gestapo II/A/2. osztálya foglalkoztatott 1936–1938 között. Az „S 11” mögött Carmen Mory rejtőzött, aki 1906-ban született, és Svájcban nőtt fel egy polgári családban. Ő volt a 11. bizalmas munkatársa Bruno Sattler bűnügyi felügyelőnek, akinek a feladatköréhez tartozott – a Gestapón belül – az illegálisan működő Német Szociáldemokrata Párt bel- és külföldi tevékenységének megfigyelése. Sattler először Svájcban vetette be Moryt, ahol adatokat kellett gyűjtenie Emil Oprecht kiadóról, majd Franciaországban kellett szociáldemokrata csoportokat felderítenie. Ott vele együtt több ügynököt lepleztek le. A francia katonai bíróság halálos ítéleteket hozott, csak Moryt kapott kegyelmet. A német megszállás után a Gestapo azt feltételezte, hogy Moryt azért nem végezték ki, mert elárulta hírszerző munkáját, ezért a ravensbrücki női koncentrációs táborba internálták. Ott – ahogy azt egy brit katonai bíróság később megállapította – közreműködött fogolytársai bántalmazásában és megölésében. A háború után a brit titkosszolgálat bízta meg azzal, hogy vegyen részt a nemzetiszocialista háborús bűnösök felkutatásában, bár ravensbrücki szerepe nem maradt titokban. 1947-ben Hamburgban újra halálra ítélték, de öngyilkos lett. Caterina Abbati visszafogottan rajzolja meg ezt az életutat. Gondos kutatásokon alapuló kötetében sorra veszi az eseményeket, de nem dramatizálja azokat. Sokrétűen ábrázolja, hogy Moryt hírszerző munkájában mindenkélt az anyagi érdek motiválta.

Elyesa Bazna esete más, mint a szinte elfelejtettnek hitt Carmen Moryé. A „Cicero” nevéhez kapcsolódó művelet annak idején különleges érdeklődést keltett, mivel a második vi-

1 A szerző eredeti, német nyelven írt munkájában tizennyolc könyvet ismertet. A MOSZAD-dal, a holland és az amerikai titkosszolgálattal foglalkozó művek itt nem szerepelnek.

lágháború döntő szakaszában (1943. október–1944. március) sikerült az ankarai brit nagykövetség olyan iratait lefényképeznie, amelyek értékes információkat adtak a szövetségesek taktikai és stratégiai szándékairól az Overlord-hadművelet előestéjén. Elyesa Bazna ezeket Sir Hughe Knatchbull-Hugessen nagykövet komornyikjaként szerezte meg, miközben gazdája zongorázott vagy aludt. „Cicero” a fotókért feltűnően magas összeget, 1,2 millió fontot kapott a német nagykövetségtől, ami aláhúzza a megszerzett irategyüttes magas értékét. Joachim von Ribbentrop, a német külügyminiszter azonban az elé tárt dokumentumokat megtevesztésnek ítélte, ezért ezek a szenzációs „leletek” nem kaptak kellő figyelmet. A „Cicero”-esetnek mégis megvan a maga fontos helye a kémirodalomban.

Ludwig Moyzisch, az ankarai német nagykövetség egykori attaséja, aki „Cicero”-t „tartotta”, már 1950-ben megírta „tényjelentését”. Az átvert nagykövet 1960-ban visszaemlékezéseivel, „Cicero” pedig a sajátjával 1962-ben lépett a nyilvánosság elé.² Ezek a szerzők persze alkalmazkodtak a korabeli közönség ízléséhez, így a történet megalapozott és dokumentumokkal alátámasztott bemutatása eddig hiányzott. Ezt tárja most elénk Richard Wires történész, a londoni University’s Center egykori professzora és ügyvezető igazgatója a *Cicero-kémügy* című könyvével. A szerző száműz néhány szenzációhajhász legendát, és egyúttal kitűnően rekonstruálja azt a műveletet, amelyből – érdekes módon – senki sem került ki győztesen.

„AZ ELLENSÉG TERVEIT CSAK KÉMEK RÉVÉN LEHET KIDERÍTENI”

AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI MINISZTERIUM

A keletnémet Állambiztonsági Minisztérium (ÁBM) nyugati tevékenysége iránti érdeklődés töretlen. Csaknem évente jelennek meg e témában figyelemre méltó munkák. Közülük Thilo Weichert és Rita Sélitrenny, Peter Richter és Klaus Rösler, Peter Siebenmorgen, Friedrich Wilhelm Schломann, valamint Peter-Ferdinand Koch munkái a legfontosabbak.³ Mindemlélt a kutatás állapota nem kielégítő. Rainer Eppelmann, a Német Szövetségi Parlament Enquête-bizottság elnöke 1997 márciusában azt javasolta a Gauck-hivatalnak, hogy vizsgálja meg az ÁBM hagyatékát, és az eredményeket szakvéleményében foglalja össze. Ezután jelent meg *Az ÁBM nyugati tevékenysége* című kötet, amely a Gauck-hivatal munkatársainak írásait tartalmazza. Az eddigi kutatásokat Hubertus Knabe, Jochen Hecht, Birgit Sündram és Herbert Ziehm foglalja össze. Munkájukból kiderül, hogy jóval több Stasi-irat maradt meg, mint ahogy eddig sejtették. Hubertus Knabe történeti áttekintésében felvázolja az ÁBM nyu-

2 Ludwig Moyzisch: *Der Fall Cicero. Es geschah in Ankara. Die sensationelste Spionageaffäre des Zweiten Weltkriegs* [A Cicero-eset. Ankarában történt. A második világháború szenzációs kémügye]. Frankfurt am Main, 1950; Hughe Knatchbull-Hugessen: *Diplomat in Peace and War* [Diplomata békében és háborúban]. London, 1960; Elyesa Bazna: *Ich war Cicero. Die Bekenntnisse des größten Spions des Zweiten Weltkriegs* [Én voltam Cicero. A második világháború legnagyobb kémének vallomásai]. München, 1962.

3 Thilo Weichert–Rita Sélitrenny: *Das unheimliche Erbe. Die Spionageabteilung der Stasi* [A szörnyű örökség. A Stasi kémosztálya]. Lipcse, 1991; Peter Richter–Klaus Rösler: *Wolfs Westspione. Ein Insider-Report* [Wolf nyugati kémei. Bennfentes riport]. Berlin, 1992; Peter Siebenmorgen: „Staatssicherheit” der DDR. *Der Westen im Fadenkreuz der Stasi* [Az NDK „állambiztonsága”. A Nyugat a Stasi célkeresztjében]. Bonn, 1993; Friedrich Wilhelm Schломann: *Die Maulwürfe. Noch sind sie unter uns, die Helfer der Stasi im Westen* [A vakondok. Még köztünk vannak a Stasi segítői Nyugaton]. München, 1994; Peter-Ferdinand Koch: *DDR contra BRD. Die feindlichen Brüder. Eine Aufarbeitung von Quellen und bislang geheimen Dokumenten der letzten 50 Jahre* [NDK kontra NSZK. Az ellenséges fivérek. A források és az utolsó 50 év mindeddig titkos dokumentumainak feldolgoása]. Bern, 1995.

gati tevékenységének lényeges irányait, majd a következő fejezetben az egyes szolgálati egységek tevékenységét és történetét példaként írja le. Hanna Labrenz-Weiß az ÁBM II. Főosztályával, a kémelhárítással foglalkozik. Andreas Schmidt a „rádiófelderítést” tárja fel, amely a III. Főosztály tevékenységi körébe tartozott. Tobias Wunschik a terrorizmus kérdéseiben illetékes XXII. főosztályról ír, Bernd Eisenfeld pedig a Központi Koordinációs Csoportról, amelyhez a szökések és a kiutazások tartoztak. Monika Tantzschert azt vizsgálja, hogy hogyan továbbították az adatokat Moszkvába. Hubertus Knabe előzetes mérleget készít, amelyben azt az erősen vitatott tézist állítja fel, hogy az ÁBM-nek sikerült „közvetlen politikai befolyást kifejtenie az NSZK-ban”, amelyet konkrét esetek révén lehet megítélni. A könyv háromszáz oldalal az ÁBM-dokumentumokat közöl, köztük az NSZK célobjektumaira vonatkozó iratokat. A kötetet folytatódnak a „művelési területre” vonatkozó kutatások, amelyek részletesen bizonyítják az állambiztonsági szolgálat elhárítási és felderítési egységeinek szoros összefonódását.

John O. Koehler – aki hosszú éveken át volt az Associated Press tudósítója – szintén az NSZK-beli kémkedés feltárását ígéri könyvében, ígéretét azonban nem váltja be. Egrészét csak mozaikokat ragad ki az ÁBM történetéből, másrészt figyelmen kívül hagyja a jelenleg folyó kutatásokat, így messze lemarad mögöttük. A könyv azokból az információkból táplálkozik, amelyeket a szerző az ÁBM négy főfoglalkozású munkatársával folytatott beszélgetések során szerzett. Legfőbb tanúja Rainer Wiegand, akivel 1990–1993 között többször találkozott Münchenben. Ő vezette a II. Főosztály (kémelhárítás) „külföldiek munkacsoportját”, amely elsősorban az NDK-ban megforduló külföldiek „ellenséges tevékenységével” foglalkozott. Így a könyv egynegyede Abu Nidal, Carlos és a berlini La Belle diszkó elleni bombamerényletekkel foglalkozik. Koehler beszélgetett Wiegand főnökével, Günther Kratschcsal, a II. Főosztály vezetőjével is, továbbá 1990–1991-ben találkozott Heinz Buschsal, a Felderítő Főcsoportfőnökség VII. osztályának helyettes vezetőjével. Ez az osztály a megszerzett információk értékelésével foglalkozott. Busch katonai kémkedésre szakosodott. Az e területen dolgozó ügynökökről szóló fejtegetések hatvan oldalt tesznek ki. Végül a szerző rendelkezésére állt Karl Grossmann is, aki – mielőtt kivált volna a Felderítő Főcsoportfőnökség IX. osztályából (titkosszolgálatok) – a Szövetségi Hírszerző Szolgálatnál az ügynököket irányította. Noha fontos kortanúk álltak Koehler rendelkezésére, nem tudta ismereteit tudományos módon összegezni. Az ÁBM nyugati tevékenységének egyik konkrét esetét példázza az 1972-ben alapított Nemzetközi Emberjogi Társaság (NET), amely kezdettől fogva a kelet-európai és különösen az NDK-beli emberi jogok védelmének kötelezte el magát. A társaság előkelő helyet foglalt el az ÁBM „ellenséges szervezetei” között, aminek következtében a legkülönbözőbb módokon vetették be ellenük a hírszerző szolgálatokat.

Ez a témája Jürgen Wüst politológus doktori disszertációjának is.⁴ Az első fejezetben az emberi jog fogalmát vizsgálja, a másodikat a NET szervezetpolitikai fejlődésének szenteli megvilágítva az alapszabályzatot és a struktúrát, valamint bemutatva a fő tevékenységi köröket. Az érdekes harmadik fejezet az ÁBM-nek a társaság ellen folytatott akcióit járja körül: a VII. Főosztály létrehozott egy központot az operatív eljárások megszervezésére – a különféle alárendelt operatív eljárásokkal – azzal a céllal, hogy „intézkedéseket foganatosítson az operatív területen, illetve az NDK-ban működő támaszpontok ellenséges erőit zavarja, elbizonytalanítsa, megbénítsa – egészen addig, hogy likvidálni lehessen ezeket az erőket”. A feltárt ötvennégy dossziéból sokirányú tevékenység ismerhető meg: a „szervek” a NET tekintélyét

4 Jürgen Wüst: Die Internationale Gesellschaft für Menschenrechte (IGM) im Visier von Antifa und Staatssicherheit [A NET az antifaszizmus és az állambiztonság fényében]. In *Jahrbuch Extremismus & Demokratie (E & D)* [Szélsőségek és demokrácia évkönyve]. 8. kötet. Szerk. Uwe Backes, Eckhard Jesse. Bonn, 1996, 37–53. o.

romboló hamisított dokumentumok mellett ügynököket is bevetettek – sok esetben sikeresen. Wüst összesen hét ügynököt derített fel, köztük „Albert”-et, aki információkat továbbított a NET-irodából. Jól ismert a Nemzetvédelmi Minisztérium volt ügynökének, Günther Platzdaschnak az esete, aki 1988-ban a NET sajtóirodájában dolgozott. Wüst szerint az ÁBM NET elleni tevékenysége nem maradt következmények nélkül. A médiában ismétlődően fel-feltűnő szélsőjobboldali imázst ezekre a dezinformációkra vezeti vissza. A szerző szerint bár az ÁBM egyes akciói kevésbé voltak látványosak, mégis hozzájárultak ahhoz a tényhez, hogy az emberi jogi kérdések a belnémet kapcsolatokban „összességében alárendelt szerepet” játszottak.

Hasonló bepillantást nyújt a „nyugati tevékenységbe” Thomas Auerbach is, aki „a láthatatlan front különítményeit” vizsgálja. Ő a Gauck-hivatal tudományos munkatársa, aki egyik munkájában már írt az ÁBM elkülönítő táboraikról,⁵ és bemutatta az ÁBM különleges kérdésekkel foglalkozó munkacsoportjának idevágó előkészületeit. A munkacsoport speciálisan kiképzett különítményekkel rendelkezett, amelyeknek háború esetén az NSZK-ban szabotázszt, robbantást, túszejtést, ivóvízmergezést kellett volna végrehajtaniuk egészen a merényletekig. A titkosügynököket tanfolyamokon képezték ki a „különleges harcászati”-ra. A szükséges ismereteket egy kézikönyvben foglalták össze. A „likvidálás” fogalmát így magyarázták: „magában foglalja az egyes személyek és személyi csoportok fizikai megsemmisítését. Ez végrehajtható: lelövés, leszúrás, elégetés, robbantás, agyonverés, mérgezés, megfojtás.” Az NSZK-ban 1981-ben összesen háromszáznegyvenhat „célobjektumot készítettek elő”. Auerbach érdeme, hogy azt az összefoglalót, amelyet Stefan Fingerle és Jens Gieseke készített az 1950-es és az 1960-as évek előszervezeteiről,⁶ kiterjesztette a következő évtizedekre, ám eközben elmaradt az események történelmi és intézménytörténeti bemutatása.

Marianne Quoirin újságíró, aki két évtizeden át látogatta a kémüggyel foglalkozó bírósági tárgyalásokat, a „Rómeó-esetek” felderítésének szentelte magát. Kutatásaiban a bírókhoz, államügyészekhez és volt ügynökökhöz fűződő sokéves kapcsolataira támaszkodott még. Aligha akadt más az NSZK-ban, aki nála jobban ismeri az ügynöknőket. Ezek az előzetesen megszerzett ismeretek – Heinz Hülser, a Szövetségi Alkotmányvédő Hivatal e kérdésekben akkoriban illetékes munkatársának eddig nyilvánosságra nem hozott elemzésével⁷ együtt – képet adnak a hírszerző szolgálat egyik sajátos válfajáról, ami nem más, mint a szerelmi kémkedés. Ennél lényegesen szűkösebb anyaggal kellett beélnie Elisabeth Pfisternek a *Rómeó-vállalkozás, a Stasi szerelemkülönítménye* hangzatos címet viselő könyvében. Quoirin részletesen leírja a „Rómeók hálóját”, az összeköttetés útjait, valamint a konkrét hírszerző munkát, és a nők életrajzát is közli. Megrendítő olvasni ezeknek az asszonyoknak a rendkívüli lelkiállapotát bemutató sorokat, amelyekben arról számolnak be, hogy miként ébredtek rá arra, hogy becsapták őket.

5 Thomas Auerbach: *Vorbereitung auf den Tag X. Die geplanten Isolierungslager des M/S* [Előkészület az X-napra. Az ÁBM tervezett elkülönítő tábora]. Berlin, 1995.

6 Stefan Fingerle–Jens Gieseke: *Partisanen des Kalten Krieges. Die Untergrundtruppe der Nationalen Volksarmee 1957 bis 1962 und ihre Übernahme durch die Staatssicherheit* [A Nemzeti Néphadsereg földalatti csapatai 1957–1962 között, s ennek az állambiztonság általi átvétele]. Berlin, 1966.

7 Heinz Hülser: *Der unbewußte Vorgang. Der Versuch einer Gesamtbetrachtung von Bestimmungselementen und Handlungen auf Grundlage psychologischer Kenntnisse und Praxisbezogener Analysen* [A tudatalatti folyamat. Cselekedetek és eljárások elemzéskísérlete pszichológiai ismeretek és analitikus esetelemzések alapján]. Köln, 1993 (kézirat).

Barbara Miller 1997-ben a glasgow-i egyetemen megvédett doktori disszertációja, amely *A Stasi informátorai és hatásuk a társadalomra* címmel jelent meg, az első brit monográfia az ÁBM ügynökeiről. Annette Maennelhez⁸ hasonlóan ő is a médián keresztül fordult az egykori besúgókhöz: jelentkezzenek interjúra. Könyvében tíz ügynökkel folytatott beszélgetését értékelte. Az interjúkat összehasonlította a Gauck-hivatal Stasi-aktáival. Megvizsgálta, hogy a konspiratív munkában milyen volt a viszony a hatósági előírás és a gyakorlati teljesítmény között. Megkísérelte feltárni az ügynökök hétköznapijait és kettős életét. Az eredmény meggyőző: a volt besúgók által mondottak messzemenően egyeznek az aktahagyaték megállapításaival. Jobban lehetett következtetni a besúgók motivációjára a beszélgetésekből, mint az aktákból. Bár a motivációkat – gyakran mechanikusan – zsarolásra, anyagi érdekeltségre és meggyőződésre osztották fel, kiderül, hogy ha különböző mértékben is, de mind a három tényező szerepet játszott a megkérdezett ügynöknél. Különösen jól sikerült a besúgók mindennapjairól szóló fejezet. Az ügynökök nem egy árnyékhadsereg tagjaként jelennek meg, hanem sokkal inkább egymástól eltérő érdekekkel bíró egyénként. Belügyes feletteseik többféle szerepet eljátszottak, hogy az ügynökök teljesítőképességét fokozzák. Barbara Miller figyelemre méltó művet alkotott.

A Stasi-nyelvezet egyre inkább foglalkoztatja a nyelvészeket. Ingrid Kühn és Helmut Henne⁹ után immár Christian Bergmann, a chemnitz-i műszaki egyetem nyugállományú professzora is megírta átfogó, bár kissé felületes munkáját erről a nyelvről. Bergmann néhány ügynökakta, az ÁBM alapdokumentumai és Erich Mielke miniszter beszédei alapján elemzi a különböző fogalmakat, mint például a „megdolgozni”, „kipakolni”, „bomlasztani” vagy „lefőlni” szavakat. Arra a meglepő eredményre jut, hogy az ÁBM-nek nincs „homogén, uniformizált nyelve”, és sok az „egyéni árnyalat” a besúgók szóhasználatában. Bergmann tanulmányozta a titkos nyelvek átvételének, az orosz nyelvi hatásoknak, valamint a katonanyelvnek az ÁBM nyelvezetére gyakorolt hatásait is.

A KGB

Az utóbbi néhány évben Németországban is megjelentek olyan kiadványok, amelyek a KGB eredeti iratait értékelik.¹⁰ Ezek gyakran csak az érdeklődő szakemberek szűk köréhez jutnak el, olykor viszont hónapokig beszéd tárgyai, megjelenésüket pedig várva várják. Így történt ez Vaszilij Mitrohin ezredes – aki 1948-tól 1984-ig a KGB alkalmazottja volt – példa nélküli cédulagyűjteményével is. Utolsó tizenkét szolgálati évében az I. Főcsoportfőnökség, vagyis a Külföldi Kémkedés irattárának átköltöztetését intézte a Lubjankából Jaszenovóba. Ezt az időt

8 Annette Maennel: *Auf sie war Verlaß. Frauen und Stasi* [Benne bíztak. A nők és a Stasi]. Berlin, 1995.

9 Ingrid Kühn: Mit „Argus“-Augen. Decknamen für inoffizielle Mitarbeiter der Staatssicherheit [„Árgus” szemekkel. A Stasi-ügynökök fedőnevei]. *Der Sprachdienst*, 1992. 36. sz. 177–180. o.; Helmut Henne: Legendieren, Abschöpfen. *Das Wörterbuch der Staatssicherheit* [Legendázás, lefejes. A Stasi szótára]. *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, 1995. 23. sz. 210–214. o.

10 Csak néhány példa: Oleg Zarew–John Costello: *Der Superagent. Der Mann, der Stalin erpreßte* [A szuperügynök. Az ember, aki Sztálint zsarolta]. Bécs, 1993; Pawel A. Sudoplatow–Anatolij Sudoplatow: *Der Handlanger der Macht. Enthüllungen eines KGB-Generals* [A hatalom kiszolgálói. Egy KGB-tábornok leleplezései]. Düsseldorf–Bécs–New York–Moszkva, 1994; George Bailey–Sergej A. Kondraschow–David E. Murphy: *Die unsichtbare Front. Der Krieg der Geheimdienste im geteilten Berlin* [A láthatatlan front. A titkosszolgálatok háborúja a megosztott Berlinben]. Berlin, 1997.

okmányok másolására is kihasználta, amelyeket aztán elrejtett. Nyolc évvel a nyugdíjazása után, 1992-ben a brit titkosszolgálat őt és a céduláit Nyugatra csempészte. A KGB-ről az 1990-es években napvilágot látott kiadványokban többnyire közlésre engedélyezett iratok jelentek meg, Mitrohin feljegyzései viszont más típusúak. Ez a „legteljesebb és legátfogóbb anyag a KGB-ről, amely valaha is előkerült”. Ezek az iratok azóta is foglalkoztatják a közvéleményt, különösen a németeket, akik 1996 decemberében értesültek a másolatok létezéséről. Ez az információs áradat valószínűleg sok bosszúságot okozott a KGB utódszerveinek, és feltételezhető az is, hogy a szervek az átállt Hansjoachim Tiedge emlékiratát¹¹ preventív céllal, figyelmeztetésként jelentették meg 1998-ban.

Mitrohin nemcsak történelmi okmányokat, tervezeteket és jelentéseket másolt le, hanem a KGB-nek dolgozó ügynökök valódi nevét is. Ez annyira sokkoló hatású volt, hogy a német fordításból kimaradt az eredeti brit kiadás¹² néhány fejezete. Olykor neveket hagytak ki, hogy elejét vegyék az esetleges büntetőeljárásnak. Mint ahogy az átállt Oleg Gordiewsky¹³ esetében is történt, ennek a kiadványnak is Christopher Andrew KGB-szakértő a társszerzője, aki megkísérelte a terjedelmes adatgyűjteményt az eddigi ismeretekkel összekapcsolni. A könyv bepillantást enged a KGB struktúrájába és gondolkodásmódjába, bemutatja a trockisták és az emigráns oroszok üldözését, további részletekkel szolgál a „Manhattan-terv”-vel kapcsolatos kémkedésről, valamint az NSZK-ba és néhány más európai országba irányuló beépülési kísérletekről. Heinz Felfe és Leonore Sütterlin ismert eseteit sok esetben pontatlan részletekkel mutatja be. A könyvből óriási adathalmaz tárul elénk, és a bennük rejlő információk nem hagyhatók figyelmen kívül.

JELEN ÉS JÖVŐ

A Gauck-hivatal munkagényes és a törvényhozó által megkövetelt feladata a korábban foglalkoztatott ügynökök tevékenységének felülvizsgálata (átvilágítása), amennyiben az illetékes személyzeti hivatalok kezdeményezik ezt. A csaknem tízéves gyakorlati tapasztalat nyomán született néhány olyan publikáció, amelyek a leleplezett személyeket érintő következményekkel és azok jogi alapjaival foglalkoznak, különösen Hans Hubertus von Roenne munkáit kell kiemelnünk.¹⁴ Ez a témája Hans-Christian Catenhusen doktori disszertációjának is.

- 11 Hansjoachim Tiedge: *Der Überläufer. Eine Lebensbeichte* [Az átálló. Egy élet meggyónása]. Berlin, 1998.
- 12 Christopher Andrew–Wassili Mitrochin: *The Mitrochin Archive: The KGB in Europe and the West* [A Mitrohin-irattár. A KGB Európában és a Nyugat]. London, 1999. A könyv magyarul is megjelent: Christopher Andrew–Vaszilij Mitrohin: *A Mitrohin-archívum. A KGB otthon és külföldön*. Budapest, 2000, Talentum, 727 o.
- 13 Christopher Andrew–Oleg Gordiewsky: *KGB. Die Geschichte seiner Auslandoperationen von Lenin bis Gorbatschew* [A KGB külföldi műveleteinek története Lenintől Corbacsovig]. München, 1990; Uő: *Comrade Kryuchkov's Instructions. Top Secret Files on KGB Foreign Operations 1975–1985* [Kryucskov elvtárs utasításai. Szigorúan titkos irattár a KGB 1975–1985 közötti külföldi műveleteiről]. Stanford, 1991; Uő: *More „Instructions from the Centre”. Top Secret Files on KGB Global Operations 1975–1985* [További „utasítások a központból”. Szigorúan titkos irattár a KGB 1975–1985 közötti globális műveleteiről]. London, 1992.
- 14 Hans Hubertus von Roenne: „Politisch untragbar...?” *Die Überprüfungen von Richtern und Staatsanwälten der DDR im Zuge der Vereinigung Deutschlands* [„Politikailag elviselhetetlen...?” Az NDK bírónak és államügyészeinek átvilágítása Németország egyesülése során]. Berlin, 1997; Uo.: *Die Praxis der Entscheidung über die Übernahme von Personal in den öffentlichen Dienst im Beitrittsgebiet während der Übergangsphase nach 1990 – unter Berücksichtigung der Bereiche Justiz, der Bildung sowie der Polizei am Beispiel der*

Catenhusen a berlini Humboldt Egyetem jogi karának megbízásából jelentette meg írását. Az irodalomjegyzék kétszáznál több tételt tüntet fel, és csak a tartalomjegyzék tíz oldalt tesz ki. A szerző az előszóban azt ígéri, hogy munkája az 1998-as kutatási állapotot veszi figyelembe. Valójában ezt nem teszi, sőt az átvilágítások vonatkozásában elengedhetetlen Gauck-hivatalbeli beszámolójelentéseket és von Roenne 1997-es munkáját is figyelmen kívül hagyja. Catenhusen csak az elavult, az 1990-es évek elején megjelent állambiztonsági irodalomból merít. Megelőzi teljesen a Gauck-hivatal publikációit, és ez olykor bizarr tévedésekhez vezet. A hivatásos ügynökök adatainál nem támaszkodott például Jens Gieseke idevágó alapvető munkájára,¹⁵ és ehelyett Karl-Heinz Arnoldnak, Hans Modrow munkatársának 1995-ben megjelent könyvére alapozta a mondandóját.¹⁶ Ez a munka a Gauck-hivatal kiadványaira hivatkozik, és bizonyos téves információkat is átvesz belőlük. Catenhusen nem csupán kritikátlanul átvette a téves adatokat, de még azt is állította, hogy az adatok „ugyan elavultak, de egyedül biztosak”. Még bosszantóbb a nem hivatalos munkatársakkal kapcsolatos megállapítása. A százhetvennégyezer aktív társadalmi munkatárs (ügynök) feléről megállapítja, hogy az ÁBM nomenklatúrájának értelmében nem is voltak ügynökök. Képtelen állításai a megfelelő irodalom ismeretében elkerülhetőek lettek volna. Catenhusen nem csupán a gondos irodalomkutatástól irtózott, hanem visszafogta magát a felülvizsgálati eredmények kiderítésében is. Catenhusen, ha intenzívebben foglalkozott volna a témával, észrevehette volna, hogy a felülvizsgálatok iránti érdeklődés 1994 óta csökkent, 1999-re pedig gyakorlatilag meg is szűnt.

Landesverwaltungen in den neuen Ländern und in Berlin [A csatlakozó területek közszolgálatába átveendő személyekről hozandó döntések gyakorlata az 1990 utáni átmeneti időszakaszban – különös tekintettel az igazságszolgáltatásra, az oktatásra és a rendőrségre – az új szövetségi államok és Berlin közigazgatásának példáján]. In *Materialien der Enquête-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit”* [„A német szocialista egységpárti diktatúra következményeinek megszüntetése a német egység folyamatában” nevű Enquête-bizottság anyagai]. II/1. kötet. Baden-Baden, 1999, 544–649. o.; Helmut Müller-Enbergs: *Zum Umgang mit inoffiziellen Mitarbeitern – Gerechtigkeit im Rechtsstaat?* [Az ügynökökkel szembeni eljárásról. Igazságosság a jogállamban?] Uo. IV/2. kötet. 1335–1398. o.

15 Jens Gieseke: *Die hauptamtlichen Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit* [Az ÁBM hivatásos munkatársai]. Berlin, 1995.

16 Karl-Heinz Arnold: *Schild und Schwert. Das Ende von Stasi und Nazi* [Pajzs és kard. A Stasi és a Nazi vége]. Berlin, 1995.

FÜGGELEK

- CATERINA ABBATI: *Ich, Carmen Mory. Das Leben einer Berner Arztochter und Gestapo-Agentin (1906–1947)* [Én, Carmen Mory. Egy berni orvos leányának és Gestapo-ügynöknek az élete (1906–1947)]. Zürich, 1999, Chronos, 263 o.
- CHRISTOPHER ANDREW–WASSILI MITROCHIN: *Das Schwarzbuch des KGB. Moskaus Kampf gegen den Westen* [A KGB fekete könyve. Moszkva harca a Nyugat ellen]. Berlin, 1999, Propyläen, 848 o.
- THOMAS AUERBACH: *Einsatzkommandos an der unsichtbaren Front. Terror- und Sabotagevorbereitungen des MfS gegen die Bundesrepublik Deutschland*. [Készültségek a láthatatlan fronton. Az Állambiztonsági Minisztérium terrorista- és szabotázs-előkészületei a Német Szövetségi Köztársaság ellen]. Berlin, 1999, Christoph Links, 192 o.
- CHRISTIAN BERGMANN: *Die Sprache der Stasi. Ein Beitrag zur Sprachkritik* [A Stasi nyelve. Nyelvkritikai adalék]. Göttingen, 1999, Vandethoek & Ruprecht, 133 o.
- HANS-CHRISTIAN CATENHUSEN: *Die Stasi-Überprüfung im öffentlichen Dienst der neuen Bundesländer. Die arbeits- und beamtenrechtlichen Grundlagen und ihre Umsetzung in der Verwaltungspraxis* [Stasi-átvilágítás az új szövetségi tagországok közzolgálatában. A munka- és hivatalnokjogi alapelvek és alkalmazásuk az igazgatási gyakorlatban]. Berlin–Baden-Baden, 1999, Arno Spitz–Nomos, 300 o.
- HUBERTUS KNABE: *West-Arbeit des MfS. Das Zusammenspiel von „Aufklärung“ und „Abwehr“* [Az ÁMB nyugati tevékenysége. A „felderítés” és az „elhárítás” összjátéka]. Berlin, 1999, Christoph Links, 598 o.
- JOHN O. KOEHLER: *Stasi. The Untold Story of the East German Secret Police* [Stasi. A keletnémet titkosrendőrség elhallgatott története]. Boulden–Oxford, 1999, Westview Press, 460 o.
- BARBARA MILLER: *Narratives of Guilt and Compliance in Unifeied Germany: Stasi Informers and Their Impact on Society* [Történetek a büntetendőségről és az engedékenységről az egyesült Németországban. A Stasi informátorai és hatásuk a társadalomra]. London–New York, 1999, Routlege, 598 o.
- ELISABETH PFISTER: *Unternehmen Romeo. Die Liebeskommandos der Stasi* [A Rómeó-vállalkozás. A Stasi szerelemkülönítménye]. Berlin, 1999, Aufbau, 208 o.
- MARIANNE QUOIRIN: *Agentinnen aus Liebe. Warum Frauen für den Osten spionierten?* [Ügynök-nők szerelemből. Miért kémkedtek a nők a Keletnek?]. Frankfurt am Main, 1999, Eichhorn, 399 o.
- RICHARD WIRES: *The Cicero Spy Affair. German Access to British Secrets in World War II*. [A Cicero-kémügy. Német hozzáférés a brit titkokhoz a második világháborúban]. Westport, 1999, Praeger, 265 o.
- JÜRGEN WÜST: *Menschenrechtsarbeit im Zwielicht. Zwischen Staatsicherheit und Antifaschismus* [Emberi jogi munka félhomályban. Állambiztonság és antifaszizmus között]. Bonn, 1999, Bouvier, 399 o.

Fordította id. Kurtán Sándor

MINDENNAPI ÉLETUTAK, ÉLETSTRATÉGIÁK A XX. SZÁZADBAN

RAINER M. JÁNOS

Bevezetés

BÁLINT MARCELL

„Nem mindennapi, mégsem különleges”

LÉNÁRT ANDRÁS

Az életművész

TAKÁCS RÓBERT

Bizonyítványosztás előtt

Egy megbukott élet forgatókönyve

RAINER M. JÁNOS

BEVEZETÉS

1999-es *Évkönyv*ünkben már közreadtunk három írást, amely az Oral History Archívum 1991-ben hirdetett önéletrajzi pályázatára érkezett egy-egy pályamunkát elemzett.¹ Ezek az esszék annak idején egy az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén tartott műhelyszeminárium „végeredményeként” születtek. A következő tanévben ismét akadt jelentkező a szemináriumra, s nagyjából hasonló fogalmi, szerkezeti keretek között újra fél tucat esszé született. Közülük ezúttal is hármat választottunk ki – az előző évihez hasonló szempontok alapján. Korábban kialakult meggyőződésünk nem változott. A „kisemberek” életútja a maga hétköznapiságában olykor többet, de mindenekelőtt *mást* mond arról, hogy mi is történt a magyar társadalommal a lezárolófélben lévő XX. században, mint sok kiemelkedő személyiség életrajza vagy akár a társadalomtörténeti, statisztikai tanulmányok. Ezekben az életutakban összemosódik a megismételhetetlenül egyedi és a teljességgel tipikus; megírójuk az első okán (mert így élte meg) vetette a sorsát papírra – bár sokan úgy vélték, történetük egy vagy akár több általánosítható, nagy tanulságot is tartalmaz. Az önéletrajzokat vallató történész- és szociológushallgatók persze „tárgyuk szempontjából” próbálták faggatni a sorsokat: nagy kérdésekre választ, a társadalom történetét is keresték bennük. Végül a kettő között maradtak, de talán jobban megértették mindkettőt: az egyedi sorsot és a tágabb közösség történetét.

1 Lásd *Évkönyv VII. 1999. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Standeisky Éva, Rainer M. János. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 183–214. o.

BÁLINT MARCELL

„NEM MINDENNAPI, MÉGSEM KÜLÖNLEGES”¹

Dolgozatomban az 1956-os Intézet Oral History Archívuma által *Minden ember élete egy kész regény* címmel 1991-ben kiírt önéletrajzi pályázatra érkezett pályaművek közül F. Marietta írásáról készített elemzésemet mutatom be. A pályázó életútjának ismertetése után az élettörténet földrajzi és szociális terének pontosabb feltárására teszek kísérletet, majd az életrajzból kiolvasható társadalmi és térbeli mozgások értelmezésén keresztül az élettörténetet a társadalomtörténet tükrében elemzem. Ebben a részben fő törekvésem annak láttatása, hogy F. Marietta élettörténete a szerző véleményével ellentétben inkább mindennapi, mintsem különleges. A dolgozat utolsó részében a mű külső felépítését, nyelvi eszközeit vizsgálom, valamint a szerző életstratégiájának, törekvéseinek feltárásával a műből rekonstruálható személyiségkép megrajzolására vállalkozom.

Történetünk hőse 1925-ben született Kecskeméten, édesanyja a kecskeméti református Pető családból származott. A család egy Kecskemét környéki birtokokon gazdálkodott, a Pető nagyszülők a városban fenntartott régi családi házban laktak. Marietta Éva névre keresztelt hősnőnk édesapja a katolikus, iparos Pirovits család fia, aki öt évvel fiatalabb menyasszonyát 1919-ben vette el. Éva 1925-ben született, öccse, Gyula egy évvel később látta meg a napvilágot. Az 1916–1919 között katonai szolgálatot teljesítő édesapa leszerelés után kezdetben a szőlőgazdák szövetségének titkára volt, később gabonakereskedésbe fogott, de a társa becsapta, és eltűnt a pénzzel. A pórus járt fiatal Pirovits ekkor, valószínűleg az 1920-as évek elején beiratkozott a kecskeméti jogakadémiára. 1927 körül a két család közösen vendéglőt vásárolt a pesti Duna-parton. „Sajnos a kasszából megszámlálhatatlanul vett ki mindenki, ennek a vége pedig két év után a csőd lett” (5. o.). A vállalkozás bukása után Éva szüleivel és testvérével Budapesten maradt, mert az apa időközben a diploma megszerzése után pártfogója, az ügyvédi kamara titkára segítségével álláshoz jutott a fővárosban; gróf Festetich Domokos birtokainak jogi képviselője lett, és ügyvédi irodát is sikerült nyitnia.

A Tisza Kálmán téren a szépen jövedelmező iroda melletti nagy lakásban jómódban élt a család. Hősünk gyermekkorra a visszaemlékezés szerint igen boldogan telt, édesapjukkal sokat kirándultak Budapest környékén, gyakran utaztak a nagyszülőkhöz Kecskemétre, 1936-ban pedig a város mellett, Törökfápusztában épített nyaralót a család. A „csinos, magas, elegáns, frissen vasalt” (5. o.) édesapja, a sikeres ügyvéd, szenvedélyes tekés és jó énekes gyermekeit szeretettel nevelte, de Éva édesanyjával rossz volt a kapcsolata: mivel „egybekeletésük óta egyetemet végzett, nagyon is érezte az emiatti különbséget. Talán házon kívül is keresett örömeket” (7. o.). Csak fokozta a feszültséget, hogy az édesapa idővel inni kezdett. „Vasárnap egész nap unta magát, ha nem mentünk sehová, tehát iszogott. Hétköznap pedig

1 F. Marietta pályázatának első fedőlapjáról.

minden este megitta az ő másfél literjét. Kifogásaival védte magát: ha bánata volt, azért, ha öröme, azért ivott” (5. o.). A „törékeny, kislányos, szelíd, szolid” (9. o.) édesanya, a háztartás „biztos kezű karmestere” (9. o.) igyekezett összetartani a családot, de „idővel idegeire ment a családi háborúság”: 1939-től gyógyíthatatlan ideggyulladásban szenvedett.

Éva a Bezerédi utcai iskolában végezte az elemi iskola osztályait, majd 1936-tól a szigorú, református Baár–Madas Gimnáziumban folytatta tanulmányait. Igen jól és könnyen tanult, legjobban a verseket szerette, nagy hatással volt rá magyartanára, a költő Áprily Lajos, aki egyben az iskola igazgatója is volt. Testvérével és édesanyjával a Kálvin téri református templomba jártak, Éva itt konfirmált, és a közösség aktív tagja volt.

1941-ben Éva édesapja a visszacsatolt területek közigazgatásába jelentkezett bírónak, de nem a megpályázott erdélyi állást kapta meg, hanem a Pest megyei Nagykátára neveztek ki. 1942 elején a család Nagykátára költözött, a gyermekek élvezték a vidéki életet, tanulmányaikat magánúton folytatták tovább. Az édesapa is gyorsan hozzászokott az új típusú munkához: „A munkahelyén jól érezte magát, nem volt probléma, de ha hazajött, otthon rettentően unatkozott. A vidéki társaság, baráti összejövetelek nem neki valók [...], olykor vad hangulatot teremtett, mert esténként iszogatót unalmában, ilyenkor pedig velünk szórakozott” (23. o.). Az édesapa alkoholizmusa egyre inkább elhatalmasodott, végül 1943-ban hirtelen agyvérzésben meghalt.

A csonka család ezután az egyik nagynénihez költözött Alpárra, Kecskemét közelébe. Az alpári rokonok egy malmot béreltek, a környékbeli gazdák gabonáját őrölték. A tragikus haláleset után a család lassan kezdett talpra állni; a gazdaságban Éva komoly feladatokat látott el. 1944 elején a két testvér édesanyjukkal a Törökfáipusztán elterülő földbirtokra költözött, a tanyán Éva és öccse már önállóan intézte a gazdaság ügyeit. A frontvonal eközben egyre közelebb került a Kecskemét külterületén fekvő tanyához. „Váratlanul és sűrűn fejtünk felett a vész. Távoli bombázások idehallatszó robajai követik a riadóüvöltést. Ilyenkor az ijedelem hashajtónak bizonyul” (27. o.). A „hashajtónak bizonyuló” félelem és a közeledő front elől 1944 októberében a kis család Budapesten keresztül a dunaszerdahelyi rokonokhoz költözött, de itt sem volt sokáig maradásuk, 1945 márciusában Bécs és Linz érintésével Bajorországba menekültek. Itt német menekülttáborban helyezték el őket. A menekülttábort az amerikai hadsereg szabadította fel, de a hazatérésre csak 1946 januárjában nyílt lehetőség. Magyarországra érve Éva, édesanyja és öccse viszonylag simán átestek az igazoláson, és Kecskemétre utaztak a rokonokhoz.

A kiterjedt rokonság Éváké birtokaira a tulajdonosok távolléte alatt gondosan vigyázott, a földeket műveltették, így Éva és édesanyja hamarosan kiköltöztek a törökfái tanyára, és megkezdték az önálló gazdálkodást. Felújították a tanyát, lovakat, tehenet és szerszámokat vásároltak, lassan beletanultak a földművelés tudományába, „meg kell tanulnunk a teendőket, figyelünk tehát erősen [...]. Ösztönösen próbáljuk magunkévá tenni a szabályokat” (48. o.). 1946–1947-ben a törökfái tanyán a gazdálkodás nehezen, de sikeresen folyt, ezek az évek szerzőnk életének legboldogabb időszakát alkotják. Éva öccse befejezte a középiskolát, édesanyja kigyógyult a Bajor-Alpokban szerzett tüdőgyulladásból, a gazdaság terményeit pedig jól tudták értékesíteni a kecskeméti piacon.

1948 végén, 1949 elején a családot kuláknak minősítették, a rendkívül szigorú beszo­l­gá­latási kötelezettség szinte kibírhatatlan terheket rótt a gazdaságra. A család kénytelen volt eladni a lovakat, és hogy teljesíteni tudják a követelményeket, tehénfogattal szántottak, éjjel-nappal dolgoztak. „Állandó feljelentések között éltünk [...]. Soha nem tudhattuk, mi lehetett pillanatnyilag ránk fogva, mikor viszik el Anyukámat valami őrülségért [...]. Az adósatu is

tekert rajtunk egyet” (54. o.). 1949-ben Éva édesanyját, a birtok hivatalos tulajdonosát közellátási büntett elkövetése miatt hat heti felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték.

Ugyanebben az évben Éva testvére, Gyula megházasodott. Éva egyáltalán nem örült öccse házasságának, csúnyán összeveszett testvérével, aki feleségével el is költözött a tanyáról, ami még tovább nehezítette a gazdaság és Éva helyzetét. A szövegből ugyan nem derül ki pontosan, de valószínűleg ekkor már a birtok egy részét államosították. A megmaradt földek művelésére így sem jutott elég erő. Az igen homályos szövegből az olvasó arra a következtetésre juthat, hogy Éva 1950-ben kötött házasságának okai között ez a körülmény nagy jelentőséggel bírt. A férjről, Paliról csak annyi derül ki, hogy Éva a házasság előtt rövid idővel ismerkedett meg vele, és hogy a Kecskemét melletti Borbápusztán két, a szülei tulajdonában lévő tanyán gazdálkodott. A fiatal házaspár is itt telepedett le, míg az időközben hazaköltözött Gyula édesanyjával, feleségével és csecsemő gyermekükkel Törökfáiban maradt.

Hősnőnk kapcsolata igen rosszul alakult a férjével, a zsarnok férj sokat dolgoztatta feleségét. A házastársak viszonya 1951-ben, az első gyermek, Palika születése után sem javult. 1952-ben a törökfái tanyát államosították: Gyula és családja a felesége szüleihez kötözött a Dunántúlra, az édesanya pedig Borbápusztára, a lánya családjához. Éva az anyósával sem tudott jó kapcsolatot kialakítani. „Egyre mérgesedett a helyzet Pali zsarnoksága miatt. 1953 júniusában betelt a pohár” (63. o.). A fiatal anya gyermekével és édesanyjával a kecskeméti rokonokhoz menekült. A férj egy hónap múlva talált rájuk, és sikerült ugyan visszacsábítania feleségét a kisgyermekkel, de a házasság továbbra is rossz maradt: „Palinak sikerült mindent, de mindent elrontania [...]. Elválásra gondolni is szégyelltem, kudarcba fulladt volna a házasságom. Ezzel a nagyszerű családból származó emberrel?” (63. o.) 1953 decemberében megszületett a második gyermek, István. „Most már nagyon össze akartam tartani a családot, Palit is bevonni ebbe a közösségbe. Nem hittem, hogy lehetetlen. Sajnos Pali ebbe soha nem folyt bele, azt hitte, veszít a tekintélyéből, mert a szeretet renoméromboló” (65. o.).

1953–1955 között a család Borbápusztán művelte a földeket, valamint a megmaradt szőlőt. 1955-ben beköltöztek Kecskemétre, a férj szüleinek nagy családi házába, amelynek nagyobbik részét államosították. A beköltöztetett szomszédokkal állandó konfliktusban éltek. „B. Miklós szomszédokkal többször pereskedtünk, mert jó kommunista honfíként gonosz elszárással üldözte az ellenségnek számító, a kerék forgásával alulra került kulákat. Minden kitálat vádja a kulák szóval végződött. Mindig bemutatta peres irataival piros könyvét is” (77. o.). Éva és férje az Őz utcai házból jártak ki naponta a földekre, de a munka egyre nagyobb terhet jelentett, és egyre kevesebb örömet szerzett hősnőnknek, aki a férjével együtt az Alföldi Konzervgyárban vállalt idénymunkát. Az 1956-os forradalmat is a gyár munkásaiként élték meg, a történésekről leginkább hallomásból vagy a rádióból értesültek, keveset láttak, és egy felvonuláson kívül nem vettek részt semmilyen megmozdulásban. 1956–1960 között a család az egyre nehezebbé váló körülmények között művelte a saját földjeit, és mellette még a konzervgyárban is dolgoztak. Az 1958–1961 közötti, a mezőgazdasági termelés átszervezését célul kitűző téli kampányok hősnőnket sem kerülték el. „Ágitátorok szállták meg a családokat. Mi is »rá lettünk beszélve«, hogy semmi értelme ennek, a közös az igazi” (78. o.). Az utolsó földek elvesztése után Éva férje először végrehajtó, majd rövidesen a Javító és Szolgáltató Vállalat kecskeméti részlegének portása lett, és egészen a nyugdíjazásáig itt dolgozott. Éva 1963-tól az Alföldi Pincegazdaságnál dolgozott gépírói állásban nyugdíjazásáig, majd ugyanitt nyugdíjasként 1985-ig.

Az 1960-as években a gyermekek lassan felcseperedtek, Palika a debreceni Vegyipari Technikumban tanult tovább, István a kecskeméti Gépipari és Automatizálási Főiskolára került. A „jó kommunista” szomszédokkal folytatott hosszú pereskedést, sorozatos konfliktusokat

leszámítva a család élete igen békésen folyt, 1964-től kezdve évente nyaralni jártak, ugyan ebben az évben megszerezték az első mosógépet, az első tűzhelyet. 1969-ben „hobbikertet” vásároltak a régi törökfái tanya közelében. 1968-ban megvették az első televíziót, 1973-ban pedig „sorsforduló” volt a család történetében: megvették az első Trabantot. A történelem nagy viharainak elültével a család nyugalomban élt, szorgalmasan dolgoztak, gyarapodtak. A hobbitelken termelt gyümölcs eladásából és a Jugoszláviából átcsempészett fonalból horgolt pulóverek értékesítéséből „egy kis mellékést” is sikerült szerezni, amiből lehetett csinósítani a „hobbit” és az 1974-ben kiutalt ötödik emeleti lakótelepi lakást², valamint a családi fézszekekből kirepülő és saját családot alapító fiúk támogatására is jutott pénz. Éva kapcsolata a férjével nem javult, de a pár lassan egymáshoz csiszolódott, a lassan megöregedő és súlyos beteg férjet történetünk szintén lassan öregedő, de munkaképességét, szorgalmát és kitartását soha el nem veszítő hősnoje odaadóan ápolta, a két kicsi unoka pedig sok örömet szerzett a nagyszülőknek.

Éva békességben, szeretetben él családjával, a nagy rokonsággal. Az évek múlásával ugyan egyre többet kell az elhalt barátok, rokonok temetésére járnia, de Éva továbbra is bizakodóan tekint előre, egy szebb jövő felé. „1990. február. Két életem van: a házi gond, munka, súlyos beteg férjem, családom, valamint kicsi országunkkal kapcsolatos a másik. Most valódi rendszerváltásra nyílik lehetőség. Istenem, de rég vártuk ezt!” (106. o.)

Erdei Ferenc *Futóhomok* című művében a mezőváros magyar típusáról írva megállapítja, hogy „olyan város, mint a nyugatiak, nem lesz soha, de hogy valamilyen város, hogy a magyar társadalomnak páratlan erjesztő góca és végtelenül fejlődőképes településforma, azt Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd példája bizonyítja legfényesebben. [...] mind a három város példás alakban mutatja a mezőváros összes jellemzőit: teljesen polgárosult városmag, faluszerű külvárosok, tanyarendszer, intenzív mezőgazdasági kultúra és öntudatosan polgárosodó földművelő parasztság [...]. Mindamellert azok a szőlő- és földbirtokosok, akik nívós földművelés vagy szerencsés birtokszerzés révén odáig jutottak, hogy jövedelmük polgári életet enged, polgármódra érintkeznek a többiekkel.”³

Történetünk hősnoje ebből a közegeből származik, anyai nagyszülei birtokos, gazdag parasztok, akik lányukat egy iparoscsalád gyermekéhez adták, majd a két család közösen vendéglőt vásárolt a fővárosban. A vállalkozás ugyan csődbe jutott, de Éva apjának a család segítségével sikerült az előreljutás. Az „öntudatosan polgárosodó” család fia ügyvédi diplomát szerzett, és Budapesten telepedett le, „napközben be-beül egy kávéházba, kávézás közben a nyeles keretbe foglalt magyar, francia, német lapokat olvassa...” (5. o.), és szülőföldjére, a kecskeméti tanyavilágba már csak nyaralni járt. A gyermekek, Éva és Gyula már igazi keresztény középosztálybeli környezetben nevelkedtek, teljesen elszakadva a szülőföldtől. Református gimnázium, aktív közösségi élet a Kálvin téri gyülekezetben, keresztény-nemzeti életforma és mentalitás. „Országunk megnagyobbodott, visszajött a Felvidék, Erdély, a Délvidék egy része. A filmhíradók tanúsága szerint örömmámorban, zászló és virágdíszben fogadta az elszakadt magyarság a bevonulást. Világunkra egy új irányzat nyomta rá bélyegét. Nagy lelkesedést oltottak belénk, hazaszeretetre nevelődtünk, magyarságunkra, történelmünkre büszkék voltunk” (21. o.).

Marietta Éva történetének 1948–1960 közötti szakasza a keresztény-nemzeti középosztály deklasszálódásának iskolapéldája. A háború után, a fogságból hazaérkezve az apa halála mi-

2 1974-ben kapták meg a lakáskiutalásról szóló értesítést, az új lakásba 1975-ben költöztek be.

3 Erdei Ferenc: *Futóhomok*. Hasonmás kiadás. Budapest, 1977, Akadémiai, 70., 80. o.

att kényszerűségből álltak neki a számukra ismeretlen mezőgazdasági munkának. Nehezen, de beletanultak, visszatértek őseik foglalkozásához, a homokos talajon gyümölcsöt, gabonát és szőlőt termesztettek, terményeiket a kecskeméti piacra hordták. „Ebben a vásárban megvettük az Albi lovat. Leírhatatlanul boldogan vittem haza most már a kétlovas fogatot. Ezt mi értük el magunkban anyukámmal, fáradságos munkával, nagyon is beosztó takarékossgal. Mi, pesti »nagysága és kisasszony« – még mindig így emlegettek minket. A tanyaiaik méltányolták dolgos szorgoskodásunkat, hogy mindent éppúgy el tudtunk végezni, mint ők, talán elértük a legnagyobb elismerést is, maguk közé számítottak, parasztok lettünk” (56. o.) – írja Éva az 1947. év egyik meghatározó eseményéről. 1948-ban a család kulákklistára került. Állandó félelemben éltek, és az „adósu” is kíméletlenül „tekert” rajtuk egyet, kénytelenek voltak eladni a zongorát, az édesapa írógépét. Éva édesanyjának bírósági ügye a négyszázezer „közellátási büntett” miatt megindított eljárás egyike. Földjeiket, a tanyát lassan államosították. A gazdag rokonságból is mindenki elveszítette földjét, házáat, a szegényebb családtagok pedig inkább megszakították a kapcsolatot osztályidegen rokonaikkal, nehogy rájuk ragadjon a kulák bélyeg. A történet azonban minden szörnyűsége ellenére teljesen szokványos, mondhatni mindennapi.

„Szegények voltunk. Tanítottam gyerekeimet az ínséget elviselni, valamint hogy takarékoskodni kell még így is, némi kis öröm céljáért, a só-bors nevében, mert az élethez is szükség van erre, nemcsak az ételhez. Filléreket rakosgattunk össze, és nyáron felrándultunk Budapestre. Ekkor jártak gyermekeim először Kecskemét határán túl” (74. o.). Ez a bekezdés az 1961-es év egyik fontos momentumát eleveníti fel. Marietta Éva a „só-bors nevében” évek óta először mozdult ki Kecskemét körzetéből. Ezzel a kirándulással új szakasz kezdődött a család életében; túrák Budapestre, az ország különböző tájaira, 1964-től pedig majdnem minden évben nyaraltak; az évek során Albániát kivéve a kelet-európai kommunista országok mindegyikében megfordultak, sőt még Ausztriába és Nyugat-Németországba is eljutottak, maradtak is, ameddig a valutakeret kitartott. Marietta Éva élettörténetének az 1960 utáni időszakról szóló mintegy harmincnégy oldalából hét és fél oldal csak útleírásokkal, élménybeszámolókkal van tele. Köztudott, hogy Kádár 1961 végén hirdette meg az „aki nincs ellenünk, az velünk van” politikáját. Az új irányvonal, a kádári konszolidáció lényeges eleme volt az utazási lehetőségek bővítése. Hősnőnk azonban nemcsak nyaralni járt, hanem éveken át évente többször utazott Szabadkára, ahol fonalat és kész ruhákat vásárolt. A fonalból Marietta Éva szabadidejében és éjjelente pulóvereket horgolt, ezeket kollégái körében értékesítette, a kész ruhákat pedig a katowicei vásárban adta el, így is erősítve a különben is igen masszív második gazdaságot, amely szintén a kádári konszolidáció egyik jeles „vívmánya” volt.

A család a második világháború utáni magyar lakásépítés csúcsevében, 1975-ben költözött az új, szép, ötödik emeleti lakótelepi lakásba. „A hatvanas évek elejétől a különböző elektromos háztartási berendezések (a mosógép, a centrifuga, a hűtőszekrény és a televízió) kerültek előtérbe, a hetvenes évek elejétől pedig egyértelműen a személygépkocsi”⁴ – írja a magyar háztartások fogyasztási szerkezetében a második világháború óta bekövetkezett változásokat elemezve a korszak kutatója, Valuch Tibor, és soraira szinte rímel Marietta Éva önéletrajzi írása: a család 1964-ben megvette az első mosógépet, villanytűzhelyet, 1968-ban részletre televíziót és porszívót vásároltak, 1973-ban pedig birtokukba vették a korszak státuszszimbólumát, a Trabantot. Hétfégi hobbitelek, Trabant, jugoszláviai körút: Marietta Éva önéletrajzából a kádári kor igazi mintapolgárának képe bontakozik ki.

4 Valuch Tibor: A magyar művelődés 1948 után. In *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Kósa László. Budapest, 1998, [1999], Osiris, 478. o.

Végezetül érdemes egy pillantást vetni Marietta Éva jövőképre: „Remélünk, és mindig csak remélünk” (106. o.) – írja hősnőnk 1990-es érzéseiről, és így folytatja: „Nem várunk mi gyors felemelkedést, anyagi jobbrafordulást magunknak [...]. Tudjuk, egyelőre csak olyan többletet kapunk, amelyek eszmeiek. A nyugalom, biztonság, vallás, nemzeti értékek megbecsülése, új címer a csillagos helyett, szabad szó a reményünk. Tévé, rádió, újság ne hazudjon többé, ne hallgasson el semmit! Nem lehet másképp annyi idő után! Most lesz az első szabad választás. Reggel templomba mentem. Fohászaim kapkodóak, mit is kérjek Tőled, Teremtőm?” (106. o.)

Az 1990-es évek elején a társadalomtudományi kutatások egyik igen fontos megállapítása volt az a tétel, mely szerint a háború előtti középosztály értékei túlélték a szocializmus hosszú évtizedeit. Volt, aki „alámerült és kibekkelte”, és voltak, akik nem tudatosan, de a gondolatokban, szokásokban, mozdulatokban őrizték a Horthy-rendszer középosztályának mentalitását. Hősnőnk az utóbbiak közé tartozik.

Marietta Éva írása gépirónőhöz méltóan rendezett. Az A/4-es, sűrűn teleírt lapokon igen kevés helyesírási hibát találunk, és a gondos kezek az elírásokat fehér javító festékkel szépen kihúzták. A római számokkal jelölt fejezeteket a szerző sok kisebb részre bontotta, minden fontos gondolat, esemény új bekezdésbe került. Az írásmű nyelvére jellemző az elbeszélő jelen idő használata, és gyakoriak a pontosan idézett versek, versszakok, valamint népdalok és imádságok. Az egész munkán érezhető, hogy a szerző intelligens, és rendelkezik bizonyos alapvető műveltséggel, műve ugyan korántsem irodalmi szintű munka, de mindenképpen élvezetes olvasmány. Az olvasó nagyjából tíz-tizenkét oldalanként a kiterjedt rokonság fontosabb tagjaival történekről szóló fél-egyoldalas kitérővel találkozik. A mű végére így nemcsak Éva és szűkebb családjának történetét ismerjük meg, hanem szinte teljes családtörténetet kapunk.

A versidézetek, imádságok, népdalok különösen jellemzőek a mű azon részére, amelyben a szerző életének 1946–1950 közötti szakaszáról ír. Ez életének egyik legnehezebb, de egyben legboldogabb szakasza: „Szabad reggeleken jól esett áhítatra menni, hálát adni Istennek és megköszönni neki / A napot, melyre im felvirradott. / A sugárt, a harmatot, a szellőt és illatot. / A fát, melynek lombja zöld-fülemüle szavaival értékelve a jelent. / Isten valamennyi adományát, hogy élünk, itthon vagyunk, Anyukánk meggyógyult!” (44. o.) Ennél az idézetnél és az ehhez hasonló számos szövegrésznel az olvasónak az a benyomása támad, mintha a szerző a verseket, imákat saját maga helyett beszéltetné. Valószínűleg az emlékezés sajátos hatása, hogy ezek a részletek már-már operettszerű hangulatot árasztanak, az emlékezés megszépíti a múltat.

Évát, a budapesti keresztény középosztály miliőjében nevelkedő fiatal leányt szülei nyilván nem parasztgazda feleségének szánták. A legvalószínűbb, hogy szülei a kor követelményeinek megfelelő műveltséggel rendelkező feleségként-háziasszonyként szerették volna látni leányukat. Így is nevelték, de a történelem közbeszólt, Évának még érettségizni sem maradt ideje. „Ez a nyár meghatározó lett számomra, a gazdálkodni akarás beindítója, minden a természetben eltöltött szünidő egyre hevesebb vágyat ébresztett a vidéki élet után” (18. o.) – írja 1939 nyaráról. A szövegben a fenti idézetten kívül nem találunk utalást arra vonatkozóan, hogy mi volt Éva életterve gyermekkorában, ezt a néhány sort pedig bizvást nevezhetjük öngazolásnak. „Valami értelmes, érdemes munkára vágytam, fix fizetésre, legalább egy hónapra belátni, mire számíthat az ember, miből kell megélnünk” (65. o.) – írja Éva 1956-ról, mikor a gazdálkodás már inkább teher, mint öröm, vég nélküli szenvedés a hatóságokkal és a zsarnok férjjel. Ettől kezdve életének legfontosabb célkitűzése a család összetartása, a gyermekek nevelése volt, ami szintén nem önként vállalt élethivatás, csak az élettől kapott nehéz feladat, így valódi vágyairól, ábrándjairól a szövegből nem tudunk meg semmit.

Miért kell mindig erős férfinak lennem? – kérdi Éva a szöveg egy pontján. Rendkívül érdekes módon ez az egyetlen önreflexiót tartalmazó mondat a műben, és ha alaposabban végiggondoljuk az előttünk kibontakozó élettörténetet, rájöhethetünk, hogy ez sem érvényes kérdés, hiszen Éva mindig a korlátokat elfogadva próbált boldogulni, mindig beletörődött a helyzetébe, nem alakította a saját sorsát. Édesapja korán meghalt, beteg édesanyjával és öccsével végigszenvedte a háborút, a menekülést, majd az 1940–1950-es évek embert próbáló időszakát. Később is ő volt a család feje, aki ellenállt rossz természetű férjének, majd később már csak ápolta beteg házastársát, és intézte a család ügyeit. Ezek azonban csak az élet súlyos terhei, sokszor reménytelennek tűnő helyzetek, amelyekbe Éva akaratán kívül került. Éva ugyanis, okosan kezeli a nehéz szituációkat, de nincs terve, nincs határozott elképzelése a jövőről. Ami még feltűnőbb: Marietta Éva soha nem kérdez az „élet értelmére”, és nem próbálja magyarázni a kialakult helyzetet. Nem látja magát kívülről, nem lát ki saját életének kisserű világából, nem tudja elhelyezni magát, történetét valamilyen nagyobb összefüggések által meghatározott rendszerben, nem látja a helyét a magyar társadalomban és történelemben. A szövegben Marietta Éva mindig cselekvőként, a dolgok irányítójaként tűnik fel előttünk, de nem veszi észre, hogy élete külső korlátok, meghatározottságok között telik el. Hősnőnkől hiányzik az egészséges önironia, kifejezetten büszke a saját teljesítményére, életének kicsiny eredményeire, úgy gondolja, hogy az „erős férfi” szerepét játszotta egész életében. Ez a különben bátor, életrevaló asszonyt élettörténetének olvasója számára könnyen ellenszenvenessé teheti.

Marietta Éva története szálnalmas, szomorú, mindennapi magyar sors, de a főszereplője sajnos túl büszke ahhoz, hogy szánni tudjuk.

Forrás: 1956-os Intézet Oral History Archívum, 1161. sz. önéletrajz, 108 o.

LÉNÁRT ANDRÁS

AZ ÉLETMŰVÉSZ

A múlt megismerése, a történelem kutatása kapcsán a tudósok általában az úgynevezett hivatalos adatokat, dokumentumokat, a többszörösen alátámasztott tényeket részesítik előnyben. Elismerve ezek fontosságát, mégsem érdektelen megvizsgálni a történelem lecsapódását, sajátos megítélését kiscsoportos közegben, vagy akár egyéni szinten. Elegendő arra gondolni, hogy az eseményeket befolyásolni képes szereplők érzelmekkel rendelkező emberek, akiknek döntéseire nemcsak felhalmozott racionális tudásuk hat, hanem az egyénre jellemző érzelmviláguk is. Ezen a ponton viszont nehéznek ígérkezik határt húzni objektív és szubjektív valóság között, érdemesebbnek tűnik a valóság konstruálásának folyamatára, mikéntjére helyezni a hangsúlyt.¹ A társadalmi jelenségek megélésének, átalakulásának, torzulásának megfigyelésére a mindennapi élet számos színtere nyújt lehetőséget. Egy csoport vagy egy személy cselekedetének hátterét különböző módszerek alkalmazásával kísérlelhetjük meg feltérképezni. Ilyen például a részt vevő megfigyelés, a személyes dokumentumok elemzése, interjúk készítése és feldolgozása.

Jelen dolgozatban egy önéletrírás elemzése során próbálom meg végignézni egy 1920-ban született férfi életútját, a politikához való viszonyát, a személyiségét formáló motívumokat. Egy viszonylag rövid életrajzi áttekintés után fiatalkorában elsajátított értékrendjének főbb elemeit mutatom be, majd – összetett kapcsolathálóját megrajzolva – adaptációs készségének sikerességét.

Az önéletrajz szerzője, Pétery Lóránt, 1938-ban Csehszlovákiából Magyarországra áttelepült katonatiszt, később tisztviselő, jelenleg Szegeden élő nyugdíjas, 1986-ban elhatározta, hogy papírra veti élete meglepő fordulatokban gazdag eseményeit. Az 1980-as évek közepén sítúrák alatt folytatott beszélgetések hatására több alkalmi ismerőse arra biztatta, hogy írja meg élete történetét. A száztizennégy oldal terjedelmű, fényképes melléklettel ellátott mű legépeléséhez 1986 februárjában, hatvanhatodik születésnapján fogott hozzá. A szöveget időnként megszakító kiszólásokból kiderül, hogy a művet „belső használatra”, családjának, elsősorban unokájának, „Kisgabinak” szánta, akinek történelemkönyveiben a közelmúlt eseményeit taglaló részek valótlan, a Pétery által tapasztaltakkal ellentétes dolgokat állítanak. 1991-ben, amikor elküldte irományát az 1956-os Intézet Oral History Archívuma pályázati felhívására, néhány tollal beszúrt kísérő megjegyzéssel és tematikus fejezetcímekkel látta el öt évvel korábban befejezett munkáját. A dolgozathoz csatolt levelében a félreértések elkerülése végett közli, hogy a fénymásolt szövegben a kihúzásoknak tűnő, nehezen olvasható sorok valójában filctollas kiemelések az eredeti példányban. Az igazi kihúzásokat és rövidítéseket

1 Lásd Niedermüller Péter: A szimbolikus és a kulturális elemzés. Megjegyzések a szimbolikus antropológiáról. In *Jelbeszéd az életünk*. Szerk. Kapitány Ágnes, Kapitány Cábor. Budapest, 1995, Osiris–Századvég, 200. o.

nem maga miatt, hanem második és harmadik felesége kérésére eszközölte. (Egyébként avatott szemnek így sem jelent gondot a személy- és helynevek rövidítéseinek a feloldása.) Mindenképpen etikus gesztusként értékelhetjük, hogy önéletrajzában kvázi nyilvánosságra hozatala előtt kikérte az intimebb részekben szereplők véleményét a saját személyüket illetően.

Pétery Lóránt csehszlovákiai evangélikus papi családból származik. Két bátyja – Zoltán (1915) és Géza (1918) – után a család legkisebb gyermekeként született 1920-ban Felsőszeliben, egy Galántához közeli községben. Tanulmányait szülőfalujában, majd Pozsonyban, az Állami Magyar Reálgymnáziumban végezte. Neveltetésében a szellemi tantárgyak mellett kiemelkedő szerep jutott a testedzésnek. Ezen a téren testvéreivel hasonlóan jelentős sikereket könyvelhetett el helyi, iskolai, később megyei és országos szinten. A legkülönbözőbb sportágakban mutatta meg a tehetségét. A legnagyobb eredményeket súlylökésben és diszkoszvetésben érte el, de ügyesen röp- és kosárlabdázott, illetve futballozott. A tanév folyamán űzött sportokon kívül nyáron szívesen biciklizett, úszott, kajakozott. Legkedvesebb emlékei között tartja számon az édesapja által vezetett csallóközi vízitúrákat, ahol a baráti kör tagjai remekül szórakoztak, jókat ettek-ittak, egészségesen éltek, vízcisatáztak, miközben a felnőttek tanulságos történeteit hallgatták.

Gymnáziumi éve alatt lelkes magyartanárai példáján felbuzdulva jócskán kivette a részét a korabeli Pozsony társasági és kulturális életéből. Állandó szereplője volt a különböző önképzőkörök és kultúregyletek szervezésében megrendezésre kerülő felolvasóesteknek, színházi előadásoknak. Művében teljes oldalakat szentel a tánciskolák és mulatságok leírásának, valamint az egész Szlovákia magyar ifjúságát megmozgató diákbáloknak.

1938-ban az érettségét és főképp az első bécsi döntést (1938. november 2.) követően fiatal, hazafias érzelmű kortársai közül nem egyedülálló módon elhatározta, hogy a magyar hadseregbe vonul be katonának, származásának, iskolázottságának megfelelően tiszti rangban.² Álma megvalósulására – a budapesti Ludovika Katonai Akadémiára való felvételére – azonban várnia kellett egy évet, ugyanis érettségijének honosítása elhúzódott, és így lekészte a felvételi idejét. Jobb híján addig is beállt katonának. Időközben, mivel nem tért haza – Felsőszeli az újonnan létrehozott önálló Szlovákia része maradt –, katonaszökevénynek nyilvánították, szüleivel is csak levelezés útján tudta tartani a kapcsolatot. Nem volt azonban egyedül, hiszen idősebb bátyja segédlelkésként Békéscsabán tevékenykedett, a fiatalabbik pedig a gyulai kórház szülészeti osztályán „famuluskodott”. A bevonulását megelőző nyáron távoli rokonainál vendégeskedett Békéscsabán, ahol megismerkedett élete első nagy szerelmével, a csinos Bellával.

A meghitt kapcsolat nem bizonyult tartósnak, a katonaelet viszont annál inkább. Előbb árkásként szolgált, majd elvégzett egy rövidített karpaszományos kiképzést, végül a nehéz felvételi vizsgákon átküzdve magát 1940-ben bekerült a Ludovikára. 1942. december 6-án nemcsak a tisztté avatása miatt vált fontos dátummá emlékeztetésében. Immáron hadnagyként, kellő társadalmi presztízs birtokában, meglepve, de örömmel vette a tőle furcsa ajándékát: barátja felesége, Hella, ez alkalommal a szokásos szerelmi légyottnál többet, törvényes házastársi kapcsolatnál kevesebbet akart: egy közös gyermek fogantatását indítványozta. Pétery véleménye szerint eme együttlét gyümölcseként született meg 1943. szeptember 6-án – éppen kilenc hónapra rá – Krisztina lányuk, akit összesen két alkalommal láthatott, mert 1948-ban a család Franciaországba disszidált, és a kapcsolat megszakadt.

² Az írásból több évszám csak hozzávetőlegesen állapítható meg, mivel a szerző elfelejtett pontos dátumokat közölni. A több adatból logikai úton kikövetkeztetett évszámok viszont némileg ellentmondanak egymásnak. Bizonyta-

A frontra viszonylag későn, 1944 tavaszán került ki, és hamarosan hadifogságba esett. A kezdeti viszontagságok után tiszti rangjának köszönhetően a lehetőségekhez képest kedvező körülmények között vészelté át a hosszúra nyúlt hadifogság megannyi nehézségét. 1948-ban engedték haza – egy kis kitérővel. Mivel annak idején Désről indult a frontra, a szovjet hatóságok román állampolgárnak vélték, így kénytelen volt két hetet eltölteni a foksánii elbocsátó táborban, Máramarosszigeten, majd Kolozsváron. Végül kiábrándulva a katonaságból otthagya a hadsereget, és hazatért időközben Szlovákiából Magyarországra áttelepített szüleihez.

Mágocson, Dombóvár közelében művelte az államtól kapott tizenöt holdat, amelyet apjának adtak papi fizetesként, mígnem szintén felvidéki származású, régi ludovikás barátja és hadifogolytársa, Maléter „Pali” be nem protezsálta az újonnan szerveződő néphadseregbe. A katonai vizsgák és a három hónapos próbaszolgálat után felvételt nyer a szegedi őrszázadba. Hivatásos állományba kerülését követően rövidesen elvégezte a Sporttisztai Akadémiát (70. o.), és a továbbiakban aktív röplabdajátékosként, valamint edzőként, illetve technikai vezetőként tevékenykedett.

1953-ban a megváltozott nemzetközi és belföldi politikai viszonyoknak megfelelően a korábban óriási mértékben felduzzasztott hadsereg leépítésére került sor. Szegeden Pétery kissé fájdalmasan érintő módon oldották meg a kívánt létszámleépítést: egyszerűen megszüntették az eredményesen működő Honvédot. A munkahelyváltás ugyanakkor nem okozott számára különösebb gondot. Sporttisztsegeit megőrizte: az egyetemi csapatnál – a Szegedi Haladásnál, később annak jogutódjánál, a SZEAC-nál illetve a SZEOL-nál – dolgozott, és egy kétéves, anyaggazdálkodói képesítést nyújtó tanfolyam elvégzése után a szegedi József Attila Tudományegyetem Gazdasági Hivatalának „vegyszerese” és „omkerese”³ lett.

Maléter Pál és baráti köre „mesterkedésének” köszönhetően ismerkedett meg majdani feleségével, akivel 1949-ben kötöttek házasságot. Margitka gyermekük születését követően, 1953-ban súlyosan megbetegedett, és reumás jellegű panaszai miatt járóképtelenné vált. Pétery úgy emlékszik vissza rá, mint aki „tökéletes, egészséges, nagyszerű ember volt, csak éppen nem tudott járni” (73. o.).

1956-os szerepvállalását követően újabb fordulat állt be az életében. A Maléterrel fenn tartott baráti kapcsolat révén, november 3-án szegedi Forradalmi Katonai Bizottság felkérte, hogy kísérelje el küldöttségüket Budapestre. Még aznap sikerült szót váltania a honvédelmi miniszterrel a Parlament folyosóján. Ügyrendi kérdéseikre azonban érdemben válaszolni már nem jutott idő, a harc események forgatagában a küldöttség tagjai egymástól elszigetelve a fővárosban rekedtek. Napokkal később szovjet igazoltatások után jutottak vissza Szegedre, ahol a „híres embereket” még a JATE rektora, Baróti professzor is meghívta egy eszmecsere-re. A JATE Fegyelmi Bizottsága a történetek miatt 1956 végén Pétery Lórántot egyévi fizetés-visszaszorításra büntette. De nem úszta meg ennyivel, ugyanis Trencsényi-Waldapfel Imre professzor, a Művelődésügyi Minisztérium illetékese súlyosabbnak ítélte meg Pétery ügyét: „Nem maradhat az egyetemen olyan személy, aki alkalmas volt arra, hogy felküldjék Maléterhez tárgyalni!” (85. o.) Hogy börtön nem lett a dologból, azt a „hisztis vénasszonyok” (84. o.) karakánységának tudja be, akikkel Géza bátyja Németvölgyi úti házában együtt vészelté át a szovjet csapatok november 4-i bevonulását. A kialakult pánikhangulatban az ifjabb Péterynek határozott fellépésével sikerült megnyernie az említett asszonyok bizalmát és cso-

lan, hogy 1938 vagy 1939 nyarán került-e Magyarországra, és kétséges, hogy 1948 vagy 1949 folyamán tért-e haza a hadifogságból.

3 Az Orvosi Műszerkereskedelmi Vállalat munkatársa.

dálatát. Hálájuk jeleként 1957-ben, amikor szovjet katonák meggyilkolásáért perelték be Péteryt, ők tisztázták az alaptalan vádak alól.

Mit volt mit tenni, hősünk harminchét évesen elment segédmunkásnak. Sok választása éppen nem volt: vagy a bányászatban, Pécs környékén, vagy az építőiparban, Szegeden helyezkedhetett el. Érthető módon az utóbbi mellett döntött. Kályhaépítő szakmunkásoknak segédkezett. A nehéz fizikai munka hosszú sportkarrierje ellenére eleinte megviselte, de egy idő után hozzászokott a terheléshez. Nagyobb problémát jelentett, hogy 1957 végére elfogyott a munka a városban. Egy ideig „fagyszabadságot” vett ki, de mivel családja megélhetését biztosítania kellett, alkalmi, „fusi munkákat” végzett. Mégis sokat volt távol családjától, mivel az egész ország területén vállalt munkákat.

A segédmunkás vándorélet – ami nem volt túlságosan ínyére – Budapest újjáépítésével fejeződött be számára. Örömmel konstataálta, hogy a módosabb pestiek a kályhák kipucolásáért cserébe gyakran adtak borralalót. Pétery olyan jártasságra tett szert a kályharakás rejtelmeiben, hogy 1958 őszén – persze azért a régebbi sportkapcsolatokat mozgósítva – szakvizsgát tehetett. Szakmunkás pályafutása következő lépcsőjén elérte, hogy az ország első, kilenc hétig tartó műburkolói tanfolyamára a város harmadmagával őt delegálta. Most már valóban kényes feladatokkal bízták meg, például egy kollégája segítségével ők készítették el a szege-di izotóplabor burkolását, amit a bemérések tökéletesnek találtak. Később kinevezték a DÉLÉP egyik telepvezetőjének, de ez már sok volt neki. Túl nagy ideg feszültséget okozott számára, hogy nincsenek meg az eszközei az anyagelsinkófalások megakadályozására. A „jó Isten” (89. o.) gondviselésének tartotta váratlan rehabilitációját, és hat év elteltével, 1963. március 1-jén természetesen sietve állt be (hiánytalan elszámolás után) régi, egyetemi munkakörébe.

1956 előtti anyagbeszerzői kapcsolatait felelevenítve vetette bele magát a munkába, de ha már kitanulta a kályhakészítés fortélyait, akkor – gondolta – alkalmazza is. Kiváltotta az ipart, és ezernyolcszázötven forintos havi fizetését a fuszásból körülbelül még kétezerrel tudta megtoldani. Ám amikor úgy tűnt, hogy az élete visszazökkent a régi kerékvágásba, és minden nyugodtan zajlik körülötte, akkor bekövetkezett a tragédia. 1969 augusztusában a Trabantjukkal elszenvedett autóbaleset során a felesége életét vesztette. Húszévi házasság után Pétery alól kicsúszott a talaj. Önvád gyötörte a felesége haláláért, hiszen ő vezette a kocsit az ütközéskor. Esténként hazatérve nehezen szokta meg – a fia jelenléte ellenére – az üresen kongó lakást, de szerencsére a sors (vagy még inkább közeli jóakarói) közbenjárására gyorsan megismerkedett a második feleségével. Vesztére.

Feltűnően gyorsan, 1970-ben, a gyászév letelte előtt összeházasodtak, de a nászúton kiderült, hogy az újdonsült ara gyöngéd érzelmeit még mindig volt férjének tartogatja. Pétery azonnal szakítani akart, ám Éva meggyőzte, hogy a botrány elkerülése érdekében halasszák el a válást. Végül két hónapnyi „rövid, de boldogtalan” (98. o.) házasság után otthagya Oroszát friss munkahelyével egyetemben, és visszatért Szegedre.

Ez alkalommal sem kellett sokat várnia az új állásra. Habár egyik ismerőse elintézte, hogy Pétery munkát kapjon Algyőn, még mielőtt másnap eljutott volna a szomszédos településre, véletlenül egy kedvezőbb ajánlatot hallott, és emellett döntött. A szervezés alatt álló Élelmiszer-ipari Főiskola várt munkatársakat, lehetőleg azonnali belépéssel. Nyugdíjazásáig már nem váltott munkahelyet, viszont magánéletét, második házasságát követően tett fogadalmát megszegve – „32 évig nem házasodom” (99. o.) –, kétszer is gyökeresen átszervezte. Igaz, harmadik házasságába a főiskolai KISZ-alapszervezet „kényszerítette”, ugyanis egyik, az ifjúság erkölcsi szokásait ostromozó fejtegetése után egy hallgató megjegyezte, hogy a tanári karban is akadnak olyanok, akik vadházasságban élnek. Az akkori rendszerre jellemzően sen-

ki nem sérelmezte a magánéletbe történő durva beavatkozást. Pétery és a tőle külön lakásban élő nyelvtanár barátja érintve érezvén magukat, tehát célszerűnek vélték a törvényes házasságkötést – a probléma orvoslása végett. Az utóbbi lépés lassan, de biztosan elmérgesítette a köztük kialakult korábbi derűs és kiegyensúlyozott viszonyt. Pétery kifogásolta, hogy Kati parancsuralmi módszereket kezdett bevezetni az életükbe, amit hősiük egyre nehezebben viselt el. „Mesterien tudta kihasználni az embereket. Leginkább engem” (101. o.) – írja. Mindennaposakká váltak a veszekedések, amelyek szinte törvényszerűen vezettek 1975-ben bekövetkezett válásukhoz.

A következő alkalommal a három házasságot maga mögött tudó, a nyugdíjaskor határára érő Pétery óvatosabb volt. Ezúttal háromévi kitartó együttlét után, 1978-ban szánták el magukat az esküvőre volt röplabdás növendékével, Engi Erzsivel. A negyedik, véglegesnek ígérkező házasság békés mindennapjairól dolgozatának utolsó oldalain számol be. Egy nyugodt, időskori életvitel bontakozik ki az olvasó előtt, amelyben a legfontosabb esemény a napi étrend összeállítása, a beteg rokonok ápolása és saját egészségük kímélése, megóvása.

A mű megírása óta említésre méltó dolog tényleg nemigen történhetett életében, mert mielőtt a beküldés előtt átböngészte önéletrajzát, csak a családja megrajzolásokor szűrte be egy-két, az unokák születésére vagy tanulmányi előmenetelére vonatkozó későbbi évszámot.

Élettörténetének szakaszokra bontásakor a következő nagyobb periódusokat figyelhetjük meg: 1920–1938, a biztos családi háttérű, vidám gyermek- és ifjúkor, amelyet az érettségi és a Magyarországra költözés zár le; 1938–1948, amelyet a családi körből kiszakadva a katonaszkodás, a Ludovika, a front, a hadifogság, egyszóval a háború jellemez; 1948–1956, a néphadseregben töltött évek, illetve az egyetemi anyagbeszerzői munkakör, amelyeket a folyamatosan végzett sporttevékenység köt össze; 1956–1963, az elbocsátást követő segéd-, később szakmunkás évek; 1963–1969, az első feleségének tragikus halálával befejeződő „konszolidáció”; 1969–1975, két rövid házasságának átmeneti periódusa; és 1975-től a mű írásáig, illetve a pályázatra történő elküldéséig tartó időszak.

Nem meglepő, hogy az életrajzi periódusokat elválasztó fordulópontok egy részét az ország történetét meghatározó események jelölik ki: az első bécsi döntést például napra pontosan idézi, hiszen a Felvidék déli részének Magyarországhoz csatolása családját közelről érintette. Mivel hivatásként a katonai pályát választotta, a második világháború – annak minden tapasztalatával – szintén nagy befolyással bírt a jövőjére. Véletlenül ismerte az első bombázás következtében meghalt lányt, akinek „még nagy, ünnepi temetést rendeztek”. 1944 tavaszán az ukrajnai Kolomea⁴ térségében teljesített frontszolgálatot, ahol először találkozott a „véres halállal” (36. o.) – „minden réteg hullára meszet öntöttek, mint az asszonyok a tejfölt a rakottkrumplira” (36. o.) –, május 16-án sebesülten fogságba esett, és csak 1948-ban tért haza. Mivel szüleit a Csehszlovákiával kötött 1946-os lakosságcsere-egyezmény értelmében áttelepítették, szülőfaluja helyett átmenetileg Mágocs jelentette az otthont.

1956-ban Maléterhez fűződő kapcsolata révén a fentebb már ismertetett módon, mellékszereplőként került az események forgatagába. Különösebb szervező- tevékenységet nem folytatott, sőt egyetemi állása dacára, a MEFESZ megalakulásáról sem ír semmit. Igaz, utólag Baróti Dezsőnek, a JATE rektorának későbbi elítélése kapcsán megemlíti, hogy az egyetemi ifjúságot 1956 őszén képtelenség volt megállítani.

4 *Magyarország haditörténete*. Szerk. Liptai Ervin, Tóth Sándor 2. kötet. Budapest, 1985, Zrínyi. A 380. oldalon Kolomija néven fordul elő.

Az 1989–1990-es rendszerváltás számára fontos vagy tanulságos eseményeivel nem egészítette ki az 1986-ban íródott *corpust*. Talán érdektelennek tartotta, vagy ami még valószínűbb: a kerek, egész történethez nem volt kedve hozzáírni.

Pétery a szavak embere, társasági lény, aki imád beszélgetni, csevegni, de az írás vélhetően nem tartozik kedvelt időtöltései közé. Ennek ellenére stílusa élvezetes, bár helyenként nehezen kibogozható. Önéletrajza kissé csapongó, egy adott szereplő kapcsán azonnal asszociációk tömkelege rohanja meg, aminek következtében nehezen tudja kézben tartani a mesélés fonalát. (Naplóra vagy feljegyzéstörödékre soha nem utal, pedig rögzítésre méltó esemény lett volna bőven.)

Mielőtt végleges konklúziókat vonnánk le a politika és a magánélet sajátos viszonyáról Pétery életében és gondolkodásában, célszerű visszatérni a háború előtti, sorsát meghatározó módon alakító gyermekkorra, és megnézni, hogy milyen nevelésben részesítették, milyen értékrendet örökölt, és hogyan sikerült a gyakorlatban megvalósítania a kapott elveket.

A család: négy generációra visszamenőleg evangélikus papok éltek a családban. A vallássság, a Biblia és a keresztyén tanok megismerése központi helyet foglalt el a családi értékrendben. Bár lelkész édesapja nem írta elő kötelező jelleggel a templomba járást, fiai mégis szívesen mentek meghallgatni apjuk érdekes és szemléletes prédikációit. A szülői példa elsősorban nagyobbik testvérére hatott, aki szintén teológiát végzett, és nyugdíjas koráig lelkészként dolgozott. Lóránt is elfogadta és nagyra értékelte a keresztyén műveltséget: ezt jól tükrözik bibliai példái, párhuzamai vagy egy oltárkép kapcsán tett rövid megjegyzései. Közeleli hozzátartozói elvesztésekor szinte refrénszerűen következett az „Isten áldja meg őket haló poraikban is!” (2. o.), illetve az ehhez hasonló, Istennel kapcsolatos mondások. Harmadik feleségével történő szakításának konkrét oka egy Jézusról és a vallás lényegéről kirobbant heves vita. Ateista nevének Pétery vallási érzéseit sértő, cinikus hozzáállása az Utolsó Vacsora szentségéhez annyira felbőszítette, hogy egy autót közepén azonmód faképnél hagyta. Mindazonáltal amikor szlovákiai származású pesti barátjának felesége neki ajánlotta fel a kegyeit, rövid rábeszélést követően ráállt a dologra. Hozzá kell tenni: a keresztyén meggyőződésbe nehezen illeszthető házasságtörés ellenére Péterynek azért nem volt különösebb kifogása a találgák ellen, mert a szerelmi háromszög barátja hozzájárulásával jött létre. Sőt, kész áldásnak tekintette, hogy stabil szexuális partnerre lett, ugyanis így elkerülte a fiatal katonákat nagy számban sújtó nemi betegségeket.

Családjában nagy jelentőséget tulajdonítottak a tanulásnak, a művelődésnek. Apja négyezeröttszáz kötetes házi könyvtárral rendelkezett, több nyelven beszélt, még egy falubeli zsidó fiúnak is tudott segíteni héber leckéje megoldásában. Legkisebb fia, Lóránt az idők során hat idegen nyelvet sajátított el: szlovákul, németül, franciául és latinul az iskoláiban tanult meg, míg oroszul és románul a hadifogság idején. A gimnáziumi évek alatt különböző művelődési körök munkájában vett részt. Szívesen szerepelt színházi esteken vagy a mára már eltűnt előadói műfaj, a szavalókórus tagjaként. Első nagy szerelmével édes kettesben örömmel idéztek fel olvasmányélményeket és Ady-verseket. Érdekes, hogy a generációs tünetként értelmezhető, más kortársi naplókból és önéletrajzokban gyakran előforduló saját versekről, költői próbálkozásokról nem számol be. A mellékletben ábrázolt családfát megnézve szembeszökő a diplomások túlsúlya. A tizenöt (tizenegy férfi, négy nő) felnőtt korú személyből mindegyik felsőfokú végzettségű, többnyire orvosok és mérnökök. A lelkészi hivatás is továbböröklődött, ezúttal kisebbik bátyja, Géza egyik fia végzett teológusként 1989-ben.

A Ludovikán folytatott tanulmányok idején már többször emlegetett Hella barátnője vezette be a budapesti társasági élet olyan, addig csak messziről csodált szentélyeibe, mint a

Zeneakadémia vagy az Operaház, ami azért Pétery gimnáziumi diákkórusához képest más színvonalat képviselt.

Visszakanyarodva a szülői családhoz elmondható, hogy ifjúkorának abszolút meghatározó példaképe a kiművelt, sportos, köztisztelőben álló, határozott, tekintélyes, ugyanakkor segítőkész, tréfás és liberális édesapa. Édesanyjáról jóval kevesebbet ír. Meghatóan emlékszik vissza jószágára, szeretetére. Tizenhat éves volt, amikor az apja eljegyezte, ekkor a korabeli szokásoknak megfelelően diakonissza nővérnek vonult be, majd négy év elteltével összeházasodtak. Az édesanya még egyszer szerepel az önéletrajzban: amikor megérzi, hogy fiával, Lóránttal valami baj történt. (Ekkor sebesült meg a fronton.)

A dolgozatához csatolt fényképek csak felmenőket ábrázolnak. Egy 1848-as mártír ósön kívül nagyapja, szülei és a három testvér látható rajtuk. Úgy látszik, a szerző ez utóbbi beállítását kedvelte leginkább, mert négy ilyen típusú képet helyezett el a kollekciónban. Valószínűleg „élőben” is kellemes benyomások érték a három nyalka fivért, mikor együtt jelentek meg a külvilág előtt. Pétery Lóránt saját, felnőttkori családjáról, feleségeiről, gyermekéről egyáltalán nem közöl képeket.

Nála a családi összetartozást gyermekora jelképezi, ő maga csak egyszer jelenik meg – akkor is ideiglenesen – apaszerepben: amikor második házassága idején felesége korábbi házasságából származó, kissé neveletlen gyermekei megszeretik, és szót fogadnak neki. Egyetlen (törvényes) gyermekéről alig beszél, ráadásul némileg negatív színben tünteti fel, és sorsáról vajmi keveset árul el. Részletesen számol be viszont arról, hogyan látogatták meg negyedik felesége volt tanítványát, az állami gondozott Lacit, a fiú szakmunkás évről-évre. A szép emlék fontosságát alátámasztja, hogy az erről szóló szövegrészt egy nagyalakú fénykép másolatával illusztrálta.

Jó alkalmazkodó és kapcsolatteremtő képessége – amely talán leginkább hozzájárult a fiatal Pétery boldogulásához – szintén a szülői házból származik. Apja kiterjedt kapcsolathálózata révén Zoltán bátyja másfél évet tölthetett ösztöndíjasként Finnországban, Lóránt pedig ingyen nyaralhatott a Balaton melletti Gyenesdiáson. Magyarországra településekor – egy látni krízishelyzetben – sem jelent problémát a fia elhelyezése. Akár említhetnénk itteni idős gyámja, Materny Ödön altábornagy váratlan látogatását a Ludovikán, aminek köszönhetően „Pétery akadémikus” (33. o.) addig közepesnek minősülő tanulmányi eredményei ellenére az évfolyam első harmadába „küzd fel magát”. Apja dúsan kamatozó kapcsolatai mellett az új ismeretségek, barátságok kialakulásában – főként Magyarországon – nagy szerep jutott a közös származási helynek. A ludovikás évfolyamtársak közül Malétert többek között kassai származása tette számára különösen rokonszenvenné. Rokon mentalitásukról így ír: „A szellem, ami ott általánosan uralkodott, nem nagyon »smakkolt« nekem, a felvidéki gyomromnak!” (29. o.) Néhány sorral lejjebb befejezi a gondolatot: „De hát nem ugrálhattam »polgáriás« elveimmel. Minket Palival »beneši szelleműeknek« neveztek” (29. o.).

A már több ízben emlegetett szeretőjének férjét, Karcsit egy buszmegállóban ismerte meg. Miközben egymást túllícitálva szidták a Beszkártot, a korabeli fővárosi közlekedési vállalatot, azonos tájszólásuk alapján rájöttek, hogy mindketten felvidékiek. Ennyi elég is volt ahhoz, hogy megkezdődjön a közös ismerősök utáni vadászat; a sikeres folytatás ismeretes. A szege-di gyermekklinika igazgatójává lett „kipróbált” (10. o.) gyermekkori jó barátjával rendszeresen együtt teniszezni mind a mai napig.

„Rákóczi megtérése”: a két világháború közötti magyar külpolitika első számú törekvése a trianoni határok revíziója volt. Politikai irányultságtól függetlenül a hatalom kiemelt hangsúlyt helyezett az egész társadalmat átható vágnak, valamint az ehhez kötődő hazafias nevelésnek az oktatási tananyagba való bekerülésére. A Csehszlovákiához csatolt magyar népes-

ség is igyekezett megőrizni nemzeti identitását. Pétery örömmel gondol vissza remek elemi iskolai tanáira, akik közül a munkanélküli mérnök-néptanító a modern üvegfúvási technika bemutatása mellett érzelemdúsán, hallgatóságát nemegyszer könnyekre fakasztva mesélt nagy magyarjaink sanyarú sorsáról, majd a hatást fokozandó, hegedűvel kísérve magát elénekelt például a *Rákóczi megtérése* című nótát. Ezek az órák – nyilván későbbi élményekkel kiegészülve – olyannyira meghatározóvá váltak Pétery számára, hogy hadifogsága idején összeírt négyszáz magyar nótát, sőt hatvanévesen kazettára mondta, illetve énekelte őket. A hazafiság érzete még erőteljesebben megragadható fiatalkori döntésében. A katonai pálya iránti elhivatottságot ott hagyja Szlovákiát a biztos családi háttérrel, és legkisebb fiú módjára elmegy szerencsét próbálni. A háború és a hadifogság után egy életre elege lesz az egészsből, mégis újra egyenruhát ölt. A látszat csal, az egyenruha valójában sportmezzé szelődül.

„A sport, az jó vonal”: már nem kívánt vitézkedni, fegyvert fogni – pláne nem az imperializmus ellen –, hanem csak egyet akart: a sportéletben elhelyezkedni. Felvetésére Maléter bölcsen és előre látón válaszolt: „A sport, az jó vonal” (70. o.) – így is lett. A sport szeretete szintén a szülői házhoz kötődik. Mindhárom testvér ügyesen mozgott, de Pétery a „legstrambabbnak”, a férfiideál megtestesítőjének fiatalabbik, hozzá lélekben is közelebb álló bátyját, Gézát tartotta. Saját legjobb eredményeit pontosan számon tartja. Súlylökésben ifiként csak egyetlen legyőzője akadt az országos bajnokságokon⁵: Géza, aki négy alkalommal nyert. Aztán átvette a stafétát, és őt hirdették ki első helyezettnek, ráadásul húsz évig nem döntötték meg a rekordját. Leírásából kiderül, milyen egyszerű körülmények között, kezdetleges felszereléssel készültek a versenyekre.

A pénztelenség ugyan néha megbosszulta magát – például a prágai Csehszlovák Országos Bajnokságon –, és a megérdemeltnél szerényebb teljesítményre kárhóztatta Péteryt. Azonban nem ez a döntő, hanem az, hogy a professzionalizálódás igénye nélkül, jókedvűen, a háború előtti időkre jellemző módon a lehető legtöbb sportágban próbálta ki az erejét, és élvezte a játékot.⁶ Persze a sikeresség nem lényegtelen tényező. Vállalta a játékot egy szlovák nacionalista egyesületben csak azért, hogy szerepelhessen: „Én például a klubhelyiségükbe sem mehettem el, megkértek rá [...]. Nem érdekelt engem akkor ez, én annak örültem, hogy a legjobb leütőjük voltam” (15. o.). Ráadásul ebben a klubban olyan „luxus” körülmények javították a közérzetét, mint a gyorsvonaton való utazás vagy az éttermi étkezés. Péteryt a sportban nyújtott kiemelkedő teljesítményei, az állandó visszaigazolás további munkára sarkallta. Mindazonáltal nem „balczói”, magányos hős típus, hanem másokkal toleráns, edzői-pedagógiai képességekkel megáldott csapatjátékos. Sportban megedződött teste teherbírásának számos előnyét élvezte: fáradtság nélkül bírta a kiképzést, a fizikai vizsgákon mindig az átlag felett teljesített.

Szervezőtehetségnek sincs híján. A hadifogság alatt a különböző etnikumok között „nemzetközi versenyeket” rendezett igazi hírességek részvételével (57. o.). A néphadseregnél sportvonalon elhelyezkedve edzői és szakosztályvezetői funkciókat is ellátott. Hosszasan sorolja (becs)nevekkel megtűzdelt, számokkal alátámasztott eredményei: „igen ismert tagja voltam Szeged sporttársadalmának. Városi Testnevelési és Sportbizottság (alapító tag) – mint élsportoló, mint sportvezető, de mint röplabda-játékvezető is sűrűn szerepeltem a sportrovatokban” (71. o.). A legnagyobb élményeként a világhírű szovjet csapatkapitánnyal – Revával – történt mérkőzés eleji kézfogását tartja számon.

5 A szerző az országos bajnokság alatt a szlovák tagköztársaság versenyét érti, s nem egész Csehszlovákiát.

6 Súlylökés, diszkoszvetés, füleslabda-hajítás – „mert akkor még ilyen is volt” –, atlétika, röp-, kosár-, kézilabda, futball, úszás, kajakozás. Ehhez járul még az időskorban megtanult teniszezés és sielés.

A Magyarország történelmének nem éppen aranyfejezeteiként értékelt 1949–1953 közötti esztendőkről így ír: „Ekkor jött életem legszebb időszaka, 6 év a néphadseregben” (70. o.).⁷ 1953 előtti és utáni sportmunkássága megbecsülésének jeleként műve végén utal egy 1986 körül keletkezett *Fél évszázad a sportért* címet viselő újságcikkre.

A sport világában alakította ki és fejlesztette tovább újabb és újabb generációkra kiterjesztve immáron a saját maga által létrehozott kapcsolati tőkét. A fénykorban közeli viszonyt ápolt nemzetközi hírv sportóriásokkal. Az 1950-es években nem kisebb személyiségek, mint Puskás „Öcsi” vagy Bozsik „Cucu” hetek alatt hozták (azaz csempészték) be beteg felesége számára a drága, itthon beszerezhetetlen készítményeket – sajnos hiába. Nyíregyháza „Bandikájának”, Balczó Andrásnak az anyja gondozta édesanyját halálos ágyán,⁸ testvére, Editke kerámiaja ma is ott lóg Pétery lakásának falán. A neves emberekhez fűződő viszonyról jelentősebb a helyi, városi szintű sportkapcsolatok továbbélése, tartóssága. Kedvelt frói módszerét követve – egy-egy új név felbukkanásakor mindig közli az illető rövid életrajzát – legnagyobb sportélménye leírásakor sem állja meg az elbeszélés ívének megtörését: „a legnagyobb élményem, hogy Csongrád megye válogatottjaként – lényegében a Honvéd csapata megerősítve néhány tehetséges fiatalal, például a makói Fedor Attilával, aki ma a megyei bíróság elnöke – játszhattam” (71. o.). Ugyanakkor korántsem állítható, hogy kapcsolatai kiépítésében csupán várható anyagi haszna játszott volna szerepet. Volt sporttársáról, munkatársáról és egyben barátjáról, a szerény, becsületos, nagy sporttehetségnek induló „melősről”, Lovászi „Cunáról” – akiről még Sándor Csikar is ír a könyvében – nagy szeretettel emlékezik meg. 1987-ben, halálakor meg is siratta: „Életem egy darabja volt szegény Cuna!” (91. o.)

„Tervszerűen kihagytam [a] fiatalkori nőügyeket”: időskori élete párját (negyedik feleségét) szintén a sport révén ismerte meg. A sport természeténél fogva általában magában hordozza a testiséget. Több apró részletben megfigyelhető, hogy Pétery fogékony a téma iránt. A pozsonyi diákbálok ceremóniájának leírása után kitér a különböző nembeli fiatalok titkolt testi érintkezésére, a kezek lopva történő finom megszorítására. A nyugdíjas, az ifjúságot leszajnáló nagypapa hangja szólal meg, és visszaemlékezik olyan mozdulatokra, mint „a derék enyhe, ujjheggyel történő megsimítása, a mai fiatalok ezen már csak nevetnek, de őszintén sajnálom őket” (13. o.).

A továbbiakban csak hozzávetőlegesen lehet meghatározni első szexuális kapcsolatának időpontját. Első nagy szerelmével – akit egyébként Lóránt katonai szolgálata idején Zoltán bátyja jegyzett el, de az esküvői előkészületek során Bella egy régi szerelme teatrális fellépésének hatására meghiúsult a menyegző – még semmi visszavonhatatlan nem történt: „Mind a miénk volt a világon, csak egymás teste nem! Ugye furcsa, mai fiatalok...!” (25. o.) Két év múlva, 1940 táján Hella meglepő felajánlkozásakor viszont kissé hencegve így fogalmaz: „szűz éppen nem voltam”. Mindezeket túl fontosnak tartja megemlíteni a hadifogság egyik részleteként, hogy a jószívű lengyel származású orvosnő (aki előzőleg meggyógyította) búcsúzáskor „Meg nem pusztult ugyan, de megsimogatott” (49. o.).

Négy házassága magáért beszél. A második felbomlásakor sietve kijelenti, hogy nem „azal” volt baj, amire ilyenkor az emberek gondolni szoktak. Az utolsó előtti oldalon hirtelen visszatér a szerelmi szálra mint élete jelentéktelen, érdektelen, tegyük hozzá, visszamenőleges eseményeire: „Tervszerűen kihagytam [a] fiatalkori nőügyeket, kicsapongásokat” (113. o.). A testiség egy másik, egyáltalán nem erotikus vetülete a hadifogsághoz – súlyvesztés, verések, sebesülések leírása – és az időskor kedvelt témájához, a betegséghez kötődik.

7 Az évszámok ebben az esetben is csak hozzávetőlegesek.

8 Betegeskedő szülei időközben a Nyíregyházán igazgatólelkészi minőségben dolgozó Zoltán bátyjához költöztek.

Politikai attitűd: végezetül szólni kell Pétery politikával, a „nagy történelemmel” való kapcsolatáról. Műve mottója ellenére – „nem személyem a fontos, hanem a kor, melyben életem” – nem igazán derül ki a szerző politikai attitűdje. Habár tisztában van a nagy történelmi folyamatokkal, eseményekkel, számára a „valóság” mégiscsak a mindennapokban, a személyes kapcsolatok által konstruálódik. Ebből következően nem rendszereket ítél meg, hanem egyéni rokon- vagy ellenszenves magatartásmintákat ütköztet. Hazafias, de liberális neveltetésének köszönhetően az „első” Csehszlovákia vezetőinek a magyar kisebbséghez való hozzáállását lojálisnak tartja – faluja jegyzője és a falu hat csendőre tudott magyarul –, ám gróf Esterházy János már-már legendás, mesébe illő tulajdonságainak méltatásakor keserűen jegyzi meg, hogy a grófot „Beneš és társai hazatértük után internálták csehországi internálótáborba, ott éhen halt!!!” (20. o.).

Véleménye szerint: „Rákosiéknak a népi demokrácia megszilárdításában, az elpusztult ország felépítése terén vitathatatlan érdemeik voltak az ötvenes évek legelejéig” (76. o.). Csakhogy Rákosi „kezdet megmámorosodni” (76. o.), és egyszemélyes kommunista diktatúrát kiépíteni. Az 1956-os forradalom kiváltó okainak tartja a Rákosi-klikk sztálinista elhajlását, a koncepciók pereket, a kivizsgálások nélküli, brutális vattatásokat, a hithű kommunisták koholt vádak alapján történt kivégzését, vagy börtönbe zárását. Külön fájó pont számára négy magas rangú katonatiszt⁹ – „akik életükkel játszottak a horthysta világban” (76. o.) – kivégzése. Kritikai megjegyzéseiben és szóhasználatában (például: Rákosi-klikk) nemigen talált volna kivetnivalót a Rákosi-korszaktól részben magát elhatárolni kívánó Kádár-rendszer akármelyik ideológusa sem. Persze ez az önéletrajz keletkezési idejével (1986) is magyarázható, bár bizonytalan, hogy a szerző módosította-e ebbéli nézeteit az 1990-es években. Történelmi tisztánlátását mégsem zavarja meg a saját tapasztalatainak ellentmondó 1956 utáni politikai értékelés, sőt – mint arra bevezetőjében utal – szükségesnek tartja az iskolás történelemkönyvek által az 1956-os ellenforradalomról ábrázolt kép korrigálását. Ő ugyanis forradalomként értékeli az eseményeket. A törvénytelen ségek elleni spontán diák- és munkásmegmozdulásokról ír. A parlamenti sortűzet így értékeli: „Ezzel szabadult el a pokol” (78. o.). Vélekedése az 1956-os történésekkel kapcsolatban változatlan maradt: „Saját fülemmel hallottam a rádióban Kádár János felhívását. [...] Be kell vallani, hogy az egész országot átfogó forradalmi megmozdulás történt” (80. o.).

A konkrét eseményeket, többek között Maléter Pál szerepvállalását a kisebb pontatlanságoktól eltekintve¹⁰ hitelt érdemlő módon taglalja. A Szolnokon megalakuló új kormány névsorát egy korabeli, a Kádár-kormányt rossz színben feltűntető tréfás mondást idézve kezdi: Kádár, Apró, Dögei... Határozottan visszautasítja az igazságérzetét sértő fasiszta ellenforradalom vádját. Mindezek ellenére Kádárról az említettekén kívül nem fejt ki semmilyen véleményt, azt sem nehezményezi, hogy negyedik feleségének édesanyját, „Mircuskát”, az újszegedi „dácsa” gondnokát az odalátogató Kádár János vagy Apró Antal agyonpuszilgatta „nagy szeretetében” (105. o.).

A Rákosi-éra egyik prominens személyiségéről, Farkas Mihályról igencsak lesújtó véleményt közöl. Pétery és egyik barátja fogságba esése után Farkas tolmácsolt az őket vallató szöveget tiszteknek, akik dühödten, Péteryéket megfenyegetve távoztak, mivel nem voltak hajlandók katonai titkokkal kapcsolatos részleteket elárulni. Farkas honvédelmi minisztersége idején, miközben az ideológiai oktatáson a Szovjetunió ezredeseiként dicsőítették, ő gunyoro-

9 Pálffy György, Porfi György, Sólyom László, Ily Gusztáv.

10 Úgy emlékszik, hogy Maléter október 23-án ügyeletes tiszt volt, pedig csak másnap lépett szolgálatba, valamint hogy november 3-án Szolnokon tartóztatták le, holott Tökölön.

san emlékezett vissza, hogy a háború alatt még a szovjet zászlós is lekezelte a szolgálkú későbbi pártvezért. „Weimberger generálkomisszárról” (59. o.), azaz Vas Zoltánról már sokkal kedvezőbben ír – mint olyan emberről, aki tényleg tekintélyes hatalommal rendelkezett Rákosi mellett.

A legtöbbet emlegetett történelmi személyt, a névtelenségből 1956. október utolsó napjaiban a politika színpadára lépő Maléter Pált egyértelműen pozitív figuraként állítja be. Pétery azért emeli ki Maléter igazi kommunista voltát, „mert őt hazaárulóként végezték ki” (78. o.). Neki semmi baja a kommunistákkal – pedig magát nem tartja annak –, amit jól példáz egyik közeli barátjának, Lovászi „Cunának” kedvező megítélése, aki egy újság cikkben lévő fényképen munkásör-egyenruhában – a Kádár-kor egyik szimbólumát megjelenítve – mint kiszolgált-kipróbált veterán adja át a fegyverét a fiának.

Ezek után, úgy gondolom, joggal módosíthatjuk Pétery mottóját mondjuk így: a személyek fontosak, és a kor, melyben éltem. Hozzátehetjük a kialakított képhez a Pétery számára legfontosabb, a hadifogságot követő tanulságot: „Nincs jó nemzet, meg rossz nemzet, de van jó ember (emberséges), meg rossz ember!” (49. o.)

Péteryt nem izgatták az ideológiák, nem politikai nézet alapján ítélte meg az embereket. Őt az érdekelte, hogy kis közösségében sikeres, megbecsült emberként nézzenek rá; a körötte lévő személyek tisztességesek, becsületesek (lehetőleg érdekesek, viccesek) legyenek, és a nagypolitika ne akadályozza meg a céljai érdekében tett erőfeszítéseit. Mivel ez nagyjából elképzelései szerint alakult, tulajdonképpen nem sok oka maradt az elégedetlenségre. A Rákosi-korszakot élete legszebb időszakaként emlegeti, és a nem éppen szeplőtelen fogantatású Kádár-rendszert sem kárhoztatja. Vajon miért nem? Mert a felső középosztályból származó volt katonatisztnak ötvenhatos szerepéért kiszabott rövid időtartamú és kevésbé súlyosnak tekinthető büntetését követően megengedte, hogy az úgynevezett „Nagy Magyar Kispolgárosodás”¹¹ útjára lépjen. Már a háború során a hadifogolytáborban és az attól hét km-re fekvő kolhozban olyan ügyesen üzletelt, hogy „a táborarisztokraták” közé emelkedett. Az 1950-es évek elején Puskásék gyógyszercsempészését is valószínűleg honorálni kellett valamivel. (Egyébként Balczó András ilyen jellegű tevékenységéről nem ír.)

Az 1958-ban kitanult kályhás szakmából származó fusimunkák jelentős többletjövedelemhez juttatták, amelyből a Velorexet, a Trabantot, a későbbiekben pedig a Skodát és a Ladát meg tudta vásárolni. És ha már van kocsis, akkor miért ne használják? Első feleségével bejárták az országot, és külföldre is eljutottak. Harmadik nejével, egy megszállott túrázóval föltehetően szintén elutaznak néhány helyre, negyedik, betegeskedő feleségével pedig megnézték Ausztria, az NSZK, Franciaország és Svájc nevezetességeit. A vasfüggönyön túli világ, úgy tűnik, Pétery szemében – a magyarok többségétől eltérően – nem misztifikálódott. Ő inkább már csak nyelvtudása alapján is – német, szlovák, orosz, román – monarchiabeli, ha tetszik, közép-kelet-európai figura.

A szomszédos országokban tett sítúrák során vagy a Szegedre érkező külföldi csoportoknak gyakran tolmácsolt, mint tette ezt számtalan esetben hadifogsága idején is. Nyilvánvaló, hogy az esetek többségében ő volt a közvetítő. Munkahelyein azért volt olyan sikere, azért tudott a hiánygazdaságban olyan bravúros anyagbeszerzéseket kieszközölni, mert remek kapcsolatokkal rendelkezett. Értett az emberek nyelvén, vagy ha nem, előbb-utóbb megtalálta velük szemben a megfelelő hangot.

A Kádár-rendszerben, „a kölcsönös szívességek hálózatában”¹², a protekciók világában könnyűszerrel eligazodott. Mintha neki találták volna ki. Ha az ember nem ugrál, az anyagi

11. Cerő András: 1984: Szekrényos, Lada, víkendház. *Beszélő*, 1999. április, 57. o.

bukás, tönkremenetel esélye minimális, a játékszabályok betartásával viszont némileg behatárolt, de jelentős életszínvonal-emelkedés érhető el. Egy telefon, és Pétery kifogástalan minőségű lombikokat szállított szorult helyzetben lévő volt orvosfeleségének, cserébe adandó alkalommal soron kívül kapott orvosi igazolást az autózvezetői tanfolyamra jelentkező fiának. Pétery kiválóan megfelelt az ilyen hétköznapi helyzetek kihívásainak, hála a fentiekben felvázolt több összetevős, egymást átszövő, kiterjedt kapcsolati hálójának.

Bár politikailag passzív volt, állandóan figyelemmel kísérte a történéseket. Az első bécsi döntés, illetve Csehszlovákia feldarabolásának ismertetésekor kifejti, hogy a szlovákok a területelcsatolások és az 1968-as „kiugrási kísérlet megghiúsítása” (21. o.) miatt nem szeretik a magyarokat. Az 1968-as bevonulást a kronológiát megszakítva jó pár oldalon át elemzi művében. A hivatalos propaganda által sulykolt, a szocialista országok közötti jószomszédi kapcsolatot unos-untalan kihangsúlyozó kép kritikájaként értelmezhető a következő mondat: „Szóval ezt nem nagyon tudják feledni a mi »szlovák barátaink«” (21. o.).

Kicsit talán adós maradt saját politikai szerepvállalásának elbeszélésével. Az izaszlavi táborral kapcsolatban, amikor harmadmagával kiválasztják politikai iskolára, csak Maléter kalandos bevetését és kommunistává válását írja le; saját politikai útjának szála elvarratlan marad. Továbbá nehezen elképzelhető – bár nem lehetetlen –, hogy az 1950-es évek az élet minden területét átpolitizáló világában egy városi sportvezetőnek ne kellett volna belépnie a pártba.

Az 1930-as évek végén, illetve a háború alatt a zsidókat ért atrocitásokról keveset ír. Mint ha némi lelkiismeret-furdalással emlékezne meg a hirtelen felocsúdról, amit egy náci koncentrációs táborból menekült férfi története váltott ki belőle: „Nem lettem kommunista később itthon sem, de azt a szörnyű rendszert meggyűlöltem! További életemben próbáltam lelkiismeretem szerint élni!” (54. o.) A zsidók meghurcolásáról az ország lakosságának többségéhez hasonlóan nem akart tudomást venni. Mint ahogy művében, valószínűleg életében is került a kényes témát. Mégis jó szándékáról árulkodik az a zsidótörvények bevezetése után történt eset, amikor bakaruhában sétálva a pesti utcákon összetalálkozott egy sárga csillagot viselő gyermekkori barátjával, akivel kellemesen elbeszélgettek. Mikor ezért felelősségre vonták a Ludovikán, nem tagadta meg a barátját, és parancsnoka is korrekt ember módjára megelégedett a szóbeli fenytéssel.

Pétery képes feldolgozni élményeit, tanul hibáiból. Megmosolyogja fiatalkori egyenruha-őrületét, elveti a Horthy-rendszer konzervatív, nacionalista politikáját. Önkritikáról tanúskodik, hogy észreveszi: a nagy buzgalommal megörökített népdal- és magyarnóta-gyűjteményén hangja kissé megkopott, és öregesen remegős. Ez utóbbi szenvedélyéből kiderül a modern szórakoztatóelektronika iránti érdeklődése is. 1980 táján kazettás magnót az idősebbek még lejátszásra is jóval ritkábban használtak, mint ma, nemhogy felvételre. A „posztgraduális képzésnek” is felfogható hadifogság alatt sokoldalú társaitól még a freudi álomfejtés alapjaira is betekintést nyer.

Voltaképpen milyen főbb személyiségjegyekkel rendelkezik hősünk? – tehetjük fel a kérdést megannyi anekdota elbeszélése után. A családi, származási és sportkapcsolatai által az életben könnyen boldoguló Pétery – megkockáztatom – a XX. századi Magyarország egyik ideálját testesíti meg. Az 1930-as évek társadalmának négy jellegzetesen magyarosnak tartott foglalkozása közül (katona, politikus, földműves, pásztor) választott hivatást.¹³ Majd a hábo-

12 Uo. 58. o.

13 Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: *Magyarság-Szimbólumok*. Budapest, 1999, Európai Folklor Központ–Teleki László Alapítvány, 16–17. o.

rút követően kereskedelmi-beszerzési ügyletei szintén a sikeresnek tartott emberek csoportjába sorolták. Az 1990-es évek szociológiai-antropológiai kutatásai szerint a közmegebecsülést azok a személyek vívták ki, akik az államszocializmus alatt talpraesettséjük, ügyeskedésük folytán mindig megtalálták a kiskapukat az elnyomó rendszer betonfalán. A sportkarrierje tovább emelte Pétery renomóját, hiszen a sportnak – főleg az 1950-es években – elsődleges szerepe volt a nemzeti és az identitástudat győzelmekkel, sikerekkel való megerősítésében.¹⁴ Mint a fentiekből kitűnik, Pétery többször is jó lóra tett. „A sport, az jó vonal” – jut eszünkbe ismét Maléter tömör mondata.

Pétery a maga képességeivel, tulajdonságaival a modernizációra törekvő, hagyományos magyar kultúra által középpontba helyezett és legtöbbször tartott értékeket, a toleranciát, a kapcsolatépítést személyesíti meg. Eredményes akkor lehet valaki – a mai felfogás szerint –, ha ezen értékeket békeszerető, barátságos módon gyakorolja. Kisebb hibái ellenére világéletében megfelelt ezeknek a követelményeknek, így joggal tekinthet vissza elégedetten életútjára.

Békés nyugdíjaskorából szemlélődve az esetleges bírálatoknak elébe menve elmereng: „Hiszen Hitler–Sztálin–Rákosi idejére mi is emlékszünk! Ki mert akkor nyikkanni is? Csak ütemesen tapsolt, hozsannázott »az illetékes ország«!” (114. o.)

Forrás: 1956-os Intézet Oral History Archívum, 1064. sz. önéletrajz, 114 o.

14 Elég felidézni a kor elvárásait jól érzékeltető Hobo Blues Band 6:3 című számának refrénjét: „Túl a Don-kanyonon, Isonzón, Mohácson, büszke most a magyar, zengik a világon, 4:2 a félidőben, a végén 6:3.”

TAKÁCS RÓBERT

BIZONYÍTVÁNYOSZTÁS ELŐTT EGY MEGBUKOTT ÉLET FORGATÓKÖNYVE

Szamosi István hetvenhárom éves korában megírta élete történetét. Az életút elbeszélése egyben a múlttal való szembenézés nem ritkán fájdalmas folyamata; az elmúlás, az elszalasztott, elrontott lehetőségek élményei gyakran még mindig feldolgozatlanok. Egy életrajz felvázolása mindenképpen bátor tett. Még akkor is, ha szigorúan az intimitás szférájára korlátozódik. De Szamosi doktor vállalta, hogy széles közönség előtt tárja fel múltját, családi titkait, örömeit, megaláztatásait, belső vívódásait. Az élettörténet megírásához ugyanis egy pályázat segítette hozzá. Az 1956-os Intézet Oral History Archívumának 1991. októberi pályázati felhívása volt az a végső lökés, amelynek hatására az írógép mögé ült, hogy megszülessen ez az ellentmondásokban bővelkedő alkotás. Mert alkotásnak kell neveznem, hiszen azontúl, hogy önmagával viaskodik, a megnyugvást keresve azon tépelődik, vajon boldognak tekintheti-e életét, igenis a pályázat megnyerése motiválja egészen a „dolgozat” utolsó soráig. Így válik remek, érzésekkel, gondolatokkal teli, dinamikus, lüktető és néha megmosolyogtató „gyengeségei” ellenére vagy éppen velük együtt kifejezetten élvezetes olvasmánnyá a pályaműve.

Dolgozatomban arra törekszem, hogy feltárjam a pályázó központi érzéseit, azokat a legfőbb értékeket, motivációkat, amelyek köré gondolkodása szerveződik, és amelyek segítségével megismerhető, hogyan szemléli saját életét, környezetét, múltjának eseményeit. Úgy ítélem, ehhez a majd másfélszáz oldalas leírás rengeteg és igen sokrétű információt tartalmaz.

Szamosi István 1919 augusztusában született a Csík vármegyei Szépvízen, ahol családjá az édesapa 1908-as tanítói kinevezése óta élt, rövid megszakításokkal. Ez utóbbi két kényszerű menekülést takar, a román hadsereg elől: 1916-ban Gyékényesre, 1918-ban Solymárra. A család 1924 szeptemberében települt vissza Magyarországra, elsősorban az édesanya akaratának megfelelően, félvén az elrománosodástól. Itt zaklatott évek következtek, az apa foglalkozásából és habitusából adódóan gyakori költözésekkel (Sásd, Kaposszekcső, Nyáregyháza, Pécs, Sárísáp, Dombóvár). A szerző 1937 ősze és 1941 decembere között a pesti Pázmány Péter Tudományegyetem joghallgatója volt, de az első év kivételével a tanulmányok helyett sokkal inkább érdeklődött az irodalmi élet, az utcai politikai megmozdulások, valamint a baráti csínyek és kicsapongások iránt. 1941 fontos év volt a magánélete szempontjából: ekkor ismerte meg a nőt, aki mellett kitartott egészen a pályázat megírásáig, vélhetően mindhalálig.

1942-ben visszatért Erdélybe: törvényszéki joggyakornokként tevékenykedett Szatmárnémetiben. Ez év augusztusában értesült legkedvesebb bátyja haláláról. (Tonóka mint repülő százados szolgált a hadseregben; a fronton felderítés közben aknára futott a gépkocsija.) Októberben bevonult a kaposvári 10. tábori tüzérosztályhoz, majd 1943–1944-ben már a tisztiiskolát végezte. 1944 augusztusában „bekönyörögte” magát a frontra indulók közé, hogy együtt maradhasson a barátaival. Kelet-Magyarországról, illetve Dél-Erdély felől folyamato-

san visszavonulva (Ároktő, Jászárokszállás, Isaszeg) 1944 karácsonyára Budapestre hátrált alakulatával, ahol egy sikertelen nyugatra irányuló visszavonulást követően, megfogytakozott csapattestével, majd anélkül vészelte át az ostromot, sokszor közvetlen életveszélyben. Egyik kezén súlyosan megsebesült, de mivel hadifogolyként belépett a Vörös János-féle hadseregbe¹ jogosulttá vált a megkülönböztetés nélküli ápolásra a szovjet katonai kórházakban. A monori és vecsési kórházban sikerült elérnie, hogy sérült kezét ne amputálják.

1945 júniusában került haza Kaposvárra, ahol büntetőtanácsfi fogalmazóként állt munkába. Ősszel megérkezett szerelme is, akit két és fél év múltán vezetett oltár elé. Nemsokára átkerült a népbírószághoz, felügyelt az 1947-es választásokon. 1947-ben vették fel a Pécsi Ügyvédi Kamara névjegyzékébe, de Frank népiügysz bírópártolással vádolta meg, mivel egy ismerősének ítéletéről szándékosan késlekedve értesítette a népiügyszéget.² A pere tíz éven át másodfokon elbírálatlan maradt.

1956-ban a kaposvári események melléksodrába került: a véletlenek (illetve kapcsolatai, tekintélye) következtében tagja lett a Somogy Megyei Forradalmi Tanács Jogi Albizottságának, de részvétele ambivalens volt, a forradalom homályos céljait nem érezte a sajátjainak. Jogi albizottsági szerepvállalása azonban így is visszaütött: 1957 októberében letartóztatták, és alkut ajánlottak számára: szabadulása fejében írja meg a forradalom kaposvári történetét, de ezt elutasította. Így Tökölre került, ahonnan 1958 novemberében szabadult.³ Ezt követően sokáig csak ismerősök segítségével, képzésénél alacsonyabb munkakörökben tudott elhelyezkedni: volt geodéta figuráns (magyarul cölöpverő), almaszedő (cseléd), mosó, majd az 1960-as évek közepétől bérelszámoló, jogügyi előadó, az 1970-es évek második felében már vállalati jogtanácsos. 1980-ban igazgatója az Országos Tervhivatal Kiváló Dolgozója címre jelölte. 1981-ben már mint nyugdíjas és friss nagyszülő költözött fel Budaörsre, és néhány évig még jogtanácsosként dolgozott. 1992-ben is ott élt visszavonultan feleségével, Évával kettesben.

A fenti tények alapján egy mozgalmasnak nevezhető, súlyosabb krízishelyzetektől sem mentes, bár részleteiben nem egyedülálló életút képzelhető el. Tanítók gyermekeként évről évre költözni, a háborúban személyesen részt venni, kedves családtagokat elveszíteni, a párt szemében politikailag megbízhatatlanná válni, sőt 1956 után elzárattatni nem egyedi események, sorscsapások. Megtörténtek magyarok ezreivel, bizonyos csapások akár százezreivel. Az események ilyen együttállása sem tekinthető különlegesnek. Szamosi doktor azáltal válik egyedivé, hogy pályázatának megírásával kiemeli magát e névtelen csoportból. Nemcsak tényeket, történeteket közöl, hanem számtalan kimondott, elejtett, burkolt vagy csak a szöveg egészének elolvasása során körvonalazódó utalás, gondolat, motívum rejlik a sorok között. Elsőként az ezekből feltáruló azon értékeket járom körül, amelyek végigkísérik Szamosi Istvánt egész élete során – legalábbis a doktor ragaszkodik az ilyen jellegű következetességhez.

- 1 Vörös János tábornok, vezéreztres a Magyar Honvédség vezérkari főnöke, majd az 1944 decemberében megalakult ideiglenes kormány honvédelmi minisztere lett. A nevével fémjelzett új magyar hadsereg felállítására az 1945. január 28-i szovjet–magyar fegyverszüneti megállapodás értelmében került sor. A vállalt nyolc hadosztály helyett azonban csak kettőt szereltek fel, és nem folytattak érdemi katonai tevékenységet.
- 2 A büntetőtanácsfi fogalmazó feladatai közé tartozott, hogy az ítéletpéldányokat illetékes helyre, így a végrehajtásért felelős népiügyszégre is eljuttassa. Szamosi szándékosan késleltette az egyik ítéletpéldány megküldését: az ítéletet módosító törvény megszületésében reménykedett.
- 3 Tökölön 1956 után internálótábor működött. Szamosi doktort tehát minden bizonnyal internálták, azaz bírói ítélet nélkül, közigazgatási határozattal hat hónapra elzárták, amelyet újabb hat hónappal toldottak meg.

CSALÁD, BARÁTOK

A legfontosabb közösség számára mindig is a család maradt. A család, amely az élőkön túl magában foglalta az évek során eltávozott testvéreit, hiszen a két világháború közti „családi ima” az életben maradtakéhoz hasonló helyet biztosított számukra is. A család szerves része a kiterjedt felmenő ág is egyre halványuló jeleivel, legyen az egy fénykép vagy egy anyakönyvi bejegyzés.

A pályázati felhívás tartalmazta azt a kitétel, hogy szívesen vennék a családról (nagyszülők, unoka) szóló információkat is. A pályázó ezt a kérést bőven túlteljesítette: nem csupán az ükszülöktől vezeti le családfáját egészen egyetlen unokájáig, aki öregkorának legfőbb boldogsága, hanem tulajdonképpen párhuzamos életrajzokat ír. Béla és Tonóka nevű bátyjainak naplójából is hosszabb részeket idéz, saját elbeszélésébe szöve az egy időben – de más helyszínen – zajló eseményeket. Több – egészen távoli – családtag pedig csak egy-egy történet kapcsán jelenik meg, de a rájuk való utalásból rövid epizódok, felvillantott sorsok, életpályák kerekednek ki. A pályázati mű indítása is azt sugallja: első a család, ez a legfontosabb, amely egy megszülető, „eszmélni kezdő” kisgyermeknek „feltűnik”, és amely majdan megövjá őt a körülötte lévő barátságatlan világtól.

A legerősebb érzelmek bátyjához, Tonókához, a család szeme fényéhez fűzik; ő a – talán kicsit irigyelt – példakép. De a szépvízi időszak sem lehet soha lezárt periódus, mivel ott nyugszik az anya első házasságából származó Kiskata. A család, a személyes kötődés olyan integráns érték, ami bármely élethelyzetben vigaszt tud nyújtani. Ezt a képet bontja meg némiképp a szülők nyíltan nem vállalt múltja, amely disszonánssá teszi elsősorban az apa-fió kapcsolatot. Szamosi doktor igyekszik úgy bemutatni megrázó felismerését, ahogy azt gyermekként átélte. Eleinte csak két, az anya első házasságából származó testvérrre utal, majd sejtetni engedi, hogy a háttérben a család rejtegetett sötét foltja áll. Az igazságra gimnazista korában derült fény, Dombóvárott, igen fájdalmas módon: kortársai elejtett, rosszindulatú célzásából tudta meg, hogy anyja egy ottani köztisztviselőtől vált el apja szerelméért. Mindezt apjával csak hét-nyolc év múltán beszéltek meg, mindkettejük számára kínos szituációban. Úgy érzem, ez rányomja bélyegét az apjáról alkotott képre: hiába idézi fel világháborús emlékérméit (egy Ferenc Józseftől, négy pedig IV. Károlytól – katonatiszt lévén szemében ennek nagy értéke van), tanítói sikereit Romániában (ennek értéke – Ferdinánd román király kitüntetéseiéről lévén szó – jóval alacsonyabb), meg nem alkuvását, kiállását az igaza mellett feljebbvalóival szemben, ügyességét, szervezőkészségét, amely mind-mind büszkeségre adhatna okot, érzelmileg mégis igen labilis marad: „ha visszanézek rá, és nem mint elfáradt, berekedt, szürke tanítóra, akkor látom csak, milyen nagyszerű ember volt az apám” (18. o.).

A családon kívüli szférában kiemelkedő a barátok szerepe. A nagy férfibarátságoké, amelyek egy életen át elkísérték, vagy csak egy meghatározott életszakaszra gyakoroltak döntő hatást. Ilyen barátságok az egyetemi évek alatt és a hadseregben szövődtek. Az egyetemi nagy kvartett (Takács Tamással, Körössy Ferencsel és Mészáros Bucival) együtt rúgatta ki magát az első év után a kollégiumból, és töltötte el a hátralévő éveket egy pesti albérletben. Mészáros Bucival a későbbiekben is szoros kapcsolatban maradt, családjának sorsát szintén felvázolja. A tisztiiskolában Szikora Antal festőművész (fronthaláláig) és Varga Géza jogászdoktor (Budapest ostromának utolsó napjaiig) lett elválaszthatatlan társa. Varga Géza svéd nagykövetségi ismeretségét felhasználva kiszállt a háborúból, de Szamosi doktor a kínálkozó lehetőség ellenére nem tartott vele; visszahúzta őt dunántúli kötődése: a család és a szerelem. Az ostrom utolsó pár hetét Mészöly Győző barátsága „tette elviselhetővé”, a tököli internálótábor „lakói-

nak” társasága pedig igazi megkönnyebbülést hozott a magánzárka után. „A baráti kör olyan, mint a család, a barát olyan, mint a testvér” (37. o.).

NŐK

A családi és a baráti kötelékek vigaszt adtak, de érvényes ez a legváratlanabb pillanatokban felbukkanó nőkre is. A fenti kapcsolatokkal ellentétben a nőkhöz fűződő élmények nem hosszasan tartó, szoros, elszakíthatatlan szálak. Két kivétellel más-más arcokkal megisméltődő tü-nemények, akik a válságos pillanatokban őrangyallá lépnek elő, hogy aztán szerepüket telje-sítve beálljanak a felmagasztosított nők panoptikumába. Emlékük halványodik, megszépül, jelentőséget nyer: egy költő tárházának kellékeivé válik.

Hol bukkannak elő ezek az „áttetsző” teremtések? Tonóka halála után jelent meg a tör-vényszéki gépíró nő tizenhét éves húga, Nórika, aki Szatmárnémetit a „zöld szemű várossá” varázsolta; a háborúban a kötegyáni tüdővésztes postamesternő volt az egyetlen szépség, ha abban „szépségről egyáltalán beszélhetünk”; és a többiek: a visszavonulás közben egy jász-lány hatására táncmulatságba torkolló jászárokszállási szálláscsinálás; Pusika és Marina, a két bujkáló zsidó lány a Haris közben; az orosz hadikórházakban gondját viselő, mellette ki-álló ápolónő, illetve orvosnő, Marjuszka, és a „kis tatár”. Ezek az élmények egy speciális hely-zetben, a háború alatt érték az akkor húszas éveinek első felében járó férfit. („A hadiutak mentén, a legváratlanabb helyeken is szebbnél szebb lányok bukkannak elő. Talán ezért is háborúskodnak a férfiak örökkön-örökké, a történelem előtti időktől fogva” [56. o.]. – Nem ezért. Szamosi doktor sem.) Az egyrészt megnyugvásra, biztonságra (másrészt hősiességre) vá-gyó férfi felfokozott érzékenységgel kapott ezen ígéretek után – de csak addig, míg Évától, a fő nőalaktól való kényszerű elválásztottsága meg nem szűnt. Éva mellett más nők még csak epizodistává sem válhattak, például a Budapesti Édesipari Vállalat igazgatónöve, aki cinko-san mosolygott össze vele rovott múltját felidézve, vagy a kollégánő, aki elámult a doktor lo-vagló tudományán a Hortobágyon.

Nőkkel kialakult kapcsolataiban mindenképpen tükröződik az anya-gyermek viszony: az átölelő, gondviselő nő képze, ahogy 1945 júniusában az elnyomorított kézzel hazatérő fiú anyja kebelére borult. A lángolás viszont a költőből fakad. A kettő együtt pedig a szűziesség, tisztaság motívumait követeli meg. A felsorolt lányok egyikével sem lépte túl az „örizem a szemedet” határát, a pincékben átvészelt bombázások alatt vagy a kötegyáni állomásozaskor (vagy a történetben) nincs helye a testi szerelemnek. Éva képe is letisztított (különösen a fiatalkori Éváié), az ifjú „atheista költő” bálványa, akire hét évet várt, miután első találkozá-sukkor kijelentette, hogy feleségül fogja venni. És nem férközhet a képbe a hazugság mozza-nata sem: midőn az ismeretlen fiatalember a teniszező Éva önkéntes labdaszedőjeként először szólt hozzá („Out” – felelte az „Out volt?” kérdésre), utoljára hazudott neki.

A két kivételes nőalak tehát az anya és a hitves. Ezekben a kapcsolatokban megkérdője-lezhetetlen érték az állandóság és következetesség. Az érzések, viszonyok változatlansága ez (mint a kritikus pillanatban, amikor újból találkoztak a háború elmúltával, és pár pillanatig bizonytalanul szemlélték egymást); az Éva iránt érzett szerelemé, de a család, sőt a történe-lem folytonossága is a nőknek köszönhető. Az ősök bemutatása a családanyákon keresztül tör-ténik: „az ősanák hovatarozását tartom jellemzőnek – ők az anyanyelv, anyatej, anyaföld forrásai” (6. o.).

A nő harmadik ideáltípusában a költő, a hős és a történelem értékei egyesülnek. Ez Jeanne d’Arc, Charlotte Corday és Tóth Ilona abszurdnak ható hármasa. Harmincöt évet várt,

míg megírta vers formájában a máglyahalált halt szűz, a Marat életét kioltó Girond-párti lány és az injekciós tüvel a forradalmat szolgáló orvosnő⁴ paradicsomi bevonulását. A közös szál? „Forradalmi” helyzet, hősi cselekedet, hősi halál. És a költő képzelete (rögeszméje).

A női figurák ismertetésénél ellentétben egy „démoni karakter” állhat csak: a vállalati párttitkárnők kicsinyes, korlátolt, a „főhős” előrejutását rosszindulatból elgáncsoló alakja. Két ízben miattuk bocsátották el az állásából, mivel nehezményezték a főorvosokkal való barátságát, avagy féltették adminisztratív pozíciójukat, netán megbízhatatlannak nyilvánították a kocskísérői munkakörre, amit azzal tetézték, hogy nagypénteken előszeretettel jelentek meg – felvilágosodottságukat manifesztálandó – hatalmas darab sonkát harapdálva.

VALLÁS

Szamosi István mélyen vallásos ember. Vallásossága nem mindent elhomályosító, de érzéseit, gondolatait átható erő. Családjá bizonyos szálakkal közvetlenebbül is kötődik az egyházhoz. Juliska, a fiatal nagynéni, aki a családdal nőtt fel, a háború végén szociális nővérnek állt; a pesti bölcsészkaron tanuló féltestvére, Béla gróf, Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök budapesti magántitkáráként az egyházpolitika közelébe került.

Megfogalmazásai többször vallásos jellegű, bibliai utalások, értékelő megjegyzések köntösében jelennek meg. (Ilyenkor az igazságosság, az ítélet fogalomkörét járja körül: „Úgy jártam, mint aki hét évig dolgozott Ráchel kezéért, de csak Leát kapta, s utána hiába dolgoztam tovább akármeddig, Ráchel kezét már nem nyerhettem el” [135. o.] – írja munkahelyi elismeréséről; „legyen jó a Beregffy-féle előléptetés a hátralevőkre, amit csak a minden honvédelmi miniszterek Honvédelmi Minisztere, az édes Üdvözítő vonhat majd vissza” [69. o.] – emlékszik tisztí rangjának elvételére.) Bizonyos megfogalmazásaiban tetten érhetők az érzelmei: a nagypénteki húsevő elvtársnő viselkedése felett érzett felháborodása; a megelégedetése, midőn az aszalt szőlőt szimbolikus misebor gyanánt felajánlja a tököli börtön falai közt.

Ugyanakkor Szamosi doktor vallásossága egy hetvenhárom éves férfié, aki már érzi a „túl-só part” vonzását: egy olyan emberé, aki „tisztán” szeretne távozni ebből a világból; ez a megbocsátás, a belső megnyugvás képességét kívánja meg – ez utóbbi az „adósságok elengedése” nélkül lehetetlen. A dilemma: vajon képes-e szívből megbocsátani Istennek a megvalósulatlan nagy álmokért, azért, hogy a „hit kegyelmét nem egyenlően mérte” [139. o.] a testvérek között.

MAGYARORSZÁG, MAGYARSÁG

A királyi Magyarország. Élete két környezetben játszódik: ingázás Erdély és a szűkebb Magyarország (Somogy megye) között egy fájó utolsó ötvenéves kilengéssel, amely nem kecsegtet a visszatérés (tulajdonképpen Erdély visszatérésének) reményével. Ő Erdélyben született, családja nem onnan származik, de már tizenegy éve ott élt. Ötévesen ott kellett hagynia, ám

4 Tóth Ilona nem volt magyar Jeanne d'Arc. Végzős orvostanhallgatóként dolgozott a Péterfy Sándor Utcai Kórházban a forradalom idején, ahol november 4-e után egy ellenálló csoport működött Angyal István vezetésével, amelynek tevékenysége elsősorban röpcédulázásra terjedt ki. Tóth Ilona egy beteget ÁVH-s múlttal gyanúsított, majd miután a beteg tisztázatlan körülmények között meghalt, az ügyből egy nagy publicitást kapó per kerekedett ki, az egyik első a forradalmat követően, amelynek hat halálraítélte között találjuk a pályázó által említett Tóth Ilonát is.

a karácsonyfának abban az évben (a későbbiekben is) még „Szereda-szaga”⁵ volt. És midőn a szülőföld visszatért a hazához, visszatért ő is szülőföldjére. Testvére (Béla) naplóját egy helyütt idézi, az erdélyi püspök titkáráként lejegyzett részeket. A Nagyatádon elmondott turulos, hazafias verset (az országzászló avatása alkalmából, nyolcadikos korában) pályázatába is beleszövi. Az egyetemi évek alatt részt vett a Trianon-tüntetések, Körössy Ferit hősként ünnepezték, amikor a rongyos gárdában szolgált az egyetemi előadások látogatása helyett. Erdélytől nem szabad elszakadni. Ez természetszerűen maga után vonja a románokkal szembeni ellenérzéseit. Három ízben jeleníti meg a zabolázatlan, dúló román hadsereget, amint felborították családjá, hazája nyugalmit. Édesanyja pozitív, megtartó cselekedete a család áttelepítése Somogyba – megérti, de nem fogadja el, hogy apja megtalálná a helyét a Román Királyságban. Mert Szamosi doktor teljesen magyarnak vallja magát, az ősanák „anyaméheinek izzó kohójában ötvöződött egészen magyarnak” (7. o.). A nő az anyanyelv, az anyatej, az anyaföld. A fiatal nők képviselik a nemzet legnagyobb erejét. Felidézi gyermekkorát, mikor kilencéves bátyja (Tonóka) már tudta, mit jelent magyarnak lenni (fejbe dobta a román iskolaigazgató magyarokat gúnyoló gyermekét), viszont ő még nem: akkor nem a magyarságát vállalta fel, hanem a kortársakkal, a környezetével tartott Tonóka kiközösítésében. Harminchárom év múlva nem habozott kiállni „magyarsága” mellett, amikor a kihallgató tiszt gúnyolódva szólította fel erre. De büszkén idézi fel a magyar gyermekek hazafíú megnyilvánulásait, elsőként is Pocok (hároméves unokahúga) válaszát a náluk elszállásolt orosz tisztnek (miszertint nem megy ki Polianov hadnaggyal Moszkvába, mert ő magyar kislány), illetve a vecsési kórházi rangadón a magyar csapatnak szurkoló kisfiút.

És így válik tétovázóvá, bizonytalaná 1956 októberében és a forradalom megítélésében. Annyi bizonyos: Nagy Imre szerepvállalását utólag pozitívnak értékeli. Kiállása a szemében a legnagyobbak közé emeli. A legnagyobbak, a „magyar örökkévalóság” szentháromsága: Rákóczi, Kossuth és Nagy Imre, a magyar ügy képviselői. Azé a magyar ügyé, amely számára nem teljesen 1956 szellemisége. Legalábbis nem a kaposvári forradalom, amelytől így viszonylagos távolságot is tartott; amennyiben belesodródott, az tényleges sodródás volt: véletlenszerű. A történelmi küldetés, a kiváltság, a szenvedés és a dicsőség Budapesté. De még Budapest forradalma is más, a munkásosztály és fiainak ügye, nem az övé, nem közös ügy. („Én nem az új Magyarországról álmodtam, én a régit, az elvesztett hazát akartam visszakövetelni” [102. o.]) Nem lehet nem kihallani Erdély szeretetét e szavak mögül. És az egyetlen őszintén magáévá tett 1956-os jelszó: „Ruszkik haza!” Szovjetellenességében összefonódnak a magyarságot ért kollektív és az őt ért személyes sérelmek. Érdekes módon ez főként a katona beszámolójában érhető tetten. Felháborodottan idézi fel azokat a ruszin katonákat, akik magyar honvédként nyíltan a szláv testvér győzelmét várták, az ugyanígy érző jogi egyetemista bolgár diákok megítélése viszont már árnyaltabb; talán mert megajándékozták Szmirmenszkij verseivel. Negatív érzelmekkel viseltet az iránt a Churchill iránt, aki az országot (mellesleg Közép-Európát) odadobta az oroszoknak. Churchill ugyanis „rossz ördögöt” választott, Szamosi doktornak az az irreális felállás is elfogadhatónak tűnik, hogy az angolok a németekkel vállvetve szorítsák vissza az orosz ördögöt. És így gondolták – legalábbis ő így látja – a magyar emberek is, akik a magyar és német katonáktól várták a védelmet (ez természetes is), olyannyira, hogy a Budapestre visszaszorulókat bejglivel fogadták. Nem összeomlásra, és semmiképpen sem a szovjetekre vártak. A nemzet irtózott a szovjet megszállás gondolatától, azoktól, akik detronizálják a (hiányában szakrálisá emelt) szabadságot, akik mindezt azzal tetézik, hogy óriási emlékműveket emeltetnek maguknak, míg a magyar hősök-

5 Szülőföldjére, Csíkszeredára utal.

nek csak a népbíróság előtt jut a megemlékezésből. A magyar hősök a szovjet előretöréssel megszűntek a fasiszta ügy szolgálói lenni, így erőfeszítéseiket a szovjetek léte tette jogossá. A visszaemlékező doktor a harctéren már a későbbi szovjet rendszer elleni „küzdelmét” éli át.

A személyes sérelmek? A mellőzés, a megaláztatásnak el nem ismert megaláztatások, amelyeket nemegyszer a párttitkárnők személyesítenek meg, a sérült kéz, a jogtalanul elvett tiszti rang. Egy személy és egy ország megbéklyóztatása. Érdekes vetülete érzéseinek az Amerika-motívum megjelenése: a távoli jótevő, aki segítők kezét nyújt. Szeretetcsomag Kaposztekcsőn az erdélyi menekültek számára, pokróc a turistaházban, amelyet magára húzva édesen alszik leánya. Amerika minden „szovjet” ki nem fejtett ellentéte.

KÖLTÉSZET

Szamosi István egyik legnagyobb fájdalma, hogy nem válhatott belőle költő, egy XX. századi Petőfi. Egyetemi évei alatt Schöpflin Aladár közli néhány versét, azonban Babitsnak már nem tudja bemutatni. Eljuttatja viszont verseit Weöreshez, akinek kritikája hatására „kiveri az ábrándokat a fejből”.

De nem veri ki véglegesen a fejből, ez végig az ő meg nem valósult nagy álma marad. Már a pályázat átlapozásakor szembeötlő, hogy az írás tele van versekkel – többnyire sajátokkal, idézetekkel –, történetbe ágyazódóakkal, öncélúan felidézettekkel, érzéseket, gondolatokat keltőkkel és erőltetettekkel, meglehetősen közepesekkel. Nem lett nagy költő, ezt hajlandó elismerni, de hogy nem lehetett volna, azt nem. Hisz íme, itt van megannyi helyzet és érzés, amely csak a költészet nyelvén megfogható. A háború halállehelete, a szerelem, a börtön magánya, az unoka, de még az új gazdasági mechanizmus is mind-mind a „költő ecsetjére” kívánczik. Csak versben tud gondolkodni. A vers magától értetődő kifejezőeszköz számára, ezentúl kapcsolatteremtő erő is. A pesti bolgár diákokhoz nem köti semmi Szmirnenszkijen⁶ túl, de két sor elegendő ahhoz, hogy a történetben epizód szerephez jussanak.

És nem csak a költészetnek, az írásnak is kultusza van. A próza ugyanúgy megnyitja az utat a tehetség és kreativitás előtt. Így próbálkozott meg több ízben az újságkiadással. Először a hadiiskolában *Helyesbítés* címmel. Szerkesztő- és szerzőtársa volt Szikora Antal festőművész, viszont az írásos részeket csakis ő töltötte ki. A második tisztiiskolában már nem folytatták a lapot, mert a parancsnokuk nem engedte pénzért árusítani – de nem Szamosi doktor volt az, aki ilyen feltételek mellett nemet mondott a megjelentetésre. Lapot még egyszer szerkesztett: a Somogy Megyei Tatarozó és Építő Vállalat jogügyi előadójaként. Az igazgató partolta az *Üzemi Híradó* megjelentetését, ám ez egyedül az ő vállán nyugodott. Mégis hónapokon át heroikus teljesítményt nyújtva teleírta a kiadványt. Úgy érzem, valójában jobban is örült neki, hogy csak magára számíthatott. Szamosi István ugyanis az írásban véli megtalálni igazi önmagát. 1970-ben a megyei tanács építési osztályán így nyilatkozik: „Nézd, Zoli, tudom, hogy én vagyok az ellenség, csak az a baj, hogy munka közben mindig megfedlekzem róla” (130. o.). Írás közben mindenről megfedlekkezik. Legnagyobb szabású írása az élettörténete. A szerzőnek saját gondolatait, érzéseit, ötleteit, önjellemzését a direkt közlések közé kell ékelnie, egymás mellett fut a váz (a történések rendje) és a felépítmény (a történések öntelmezése). Ez utóbbi meghatározza a vázat: az összeválogatott történések és pillanatképek,

6 Szamosi doktor Hriszto Szmirnenszkijel kapcsolatban téved, esetleg az információs hiányosak. Egy helyütt a bolgár Petőfinek titulálja, de ez a cím Hriszto Botevet illeti. Szmirnenszkij a XX. század első negyedében alkotott aktívan, a bolgár szocialista-kommunista költészet megalapítójaként tartjuk számon.

a szerkezeti felépítés a saját életút értelmezésének függvénye. Egy ilyen jellegű elbeszélésnél, de általában az elbeszéléseknél magától értetődően adottnak látszik a kronologikus rend megtartása. Az ettől való eltérésnek minden bizonnyal kiemelkedő szerepe van. Szamosi doktor itt nem mutatkozik rendhagyónak. Igaz ugyan, hogy megszületésével indít, majd előbb tíz évet ugrik vissza erdélyi születését megmagyarázandó, aztán pedig jó másfél százat, családját bemutatva. De ennek ott helye van, nem tűnik különlegesnek. Bizonyos arányosság is jellemzi írását: egy eseménysor sem emelkedik a többiek fölé, nem egyetlen motívum uralja el az egész élettörténetet, sőt ellenkezőleg: több motívum rendszeres visszatérése jellemző, mintegy gondolati, érzelmi következetességet sugallva. Talán a háborús emlékek azok, amelyek két fejezetet is kitöltenek, itt igazi katonaként szólal meg, egyrészt szemléletmódjában, másrészt szakmai magyarázataiban. De ez sem a korábbiakra, sem a későbbiekre nem nyomja rá a bélyegét.

Életrajzának felépítése nagyfokú tudatosságról árulkodik. A pályázó írói tudatosságáról, aki pályaművével elismerést akar kivívni. Igyekezete nem avatja abszurd hőssé, sem erőlködő kisemberré; az elbeszélése jól olvasható, eseményekben gazdag, érdekes, változatos. A szerkezetét kifejezetten tetszetős elemek teszik markánssá, színes írói eszköztárat vet be, költői ötleteit néhol bravúrosan valósítja meg. Néhány megoldását az alábbiakban kiemelem.

Az életrajz kezdésénél fokozatosan tágitja látóhatárát (fordított zoom-technika), beleéli magát az eszmélő gyermek szerepébe, és így jeleníti meg a környezetét: szüleit, testvéreit, szülőföldjét, őseit. („Mindezt csak apránként tudtam meg, s tudattá válásuk sorrendjében írom le” [3. o.])

1942 (a végzetes esztendő) elbeszélése. Két történet fut egymás mellett. A friss diplomás jogász Erdélyben gyakornokoskodott, szomorú, magányos hónapokat élt át, míg bátyja, Tonóka a fronton harcolt. Az erdélyi epizódok egymást váltják az eredeti harctéri napló idézeteivel, mindez lüktetővé teszi az elbeszélést, fokozódó feszültséget teremt, amely Tonóka halálhírébe torkollik.

1956. Ennek a résznek külön érdekessége, hogy korábban már megírta a kaposvári forradalom történetét. Nem 1957–1958-ban, a nyomozók pressziójának engedve, hanem a rendszerváltás idején. Sokat tudó, a tényekre, a tárgyilagosságra törekvő szemtanú-résztevő előadása ez. Úgy érzi, távolságtartó tud lenni, hiszen céljai, értékei mások voltak akkor, és mások ma is, érzelmei nem ragadhatják el. Hosszú bevezetővel közelíti meg október 23-át. Látszólag független események követik egymást (az *Irodalmi Ujság* író-olvasó találkozója Máriaassy Judit magyarázkodásával arról, hogyan is értette annak idején egyik filmjében a paraszti hálószobában az ágy feletti Sztálin-kép mellől lekerülő Lenin-képet; a Dobi, Tildy, Szakasits részvételével zajló kaposvári összejövetel, amelyen a téveszket feloszlató határozatot is kimondták, majd Boross Gyuszi kollégájának balesete a hétvégi focimeccsen, amelynek köszönhetően „szerencséjére” kimaradt a forradalomból...), amelyek utólag nyernek értelmet, lesznek részévé egy egységes történetnek mint a forradalom előjelei vagy a sors játéka.

A tököli börtönben eltöltött hónapokat szintén kiváló formában tárja elénk, szinte végig fenntartva egyfajta feszültséget. Újból két sík fut egymás mellett: egyfelől egy börtönsztori, hipisekkel, rabtársakkal, börtönőrökkel, „szívatasokkal”, tiltott misékkal, rendszabályokkal; másfelől egy vers: versszakonként, zárójelek közé tett négy sorokként. Eleinte fel sem ismerhető, hogy itt egyetlen versről van szó, amely a szövegrészek kihagyásával összeolvasható, és amely csak a fejezet egészébe illeszkedik, a beszűrés helyéhez nem. Hangulatával, tartalmával kapcsolódik: az 1958-as versben felesége egyre halványuló képét idézi maga elé. A lezárás így ehhez a gondolati síkhoz kapcsolódik: Éva vonattal megy szabaduló férje elé, hogy félúttól együtt utazhassanak. „Béke és nyugalom zakatolt hazafelé a síneken” (119. o.).

A szabadulása utáni évekről szólva ismét érdekes szerkesztéssel él. Munkakönyvének bejegyzései alapján idézi fel a különböző helyeken eltöltött éveket, az egyes munkához és válalatokhoz fűződő érzéseit. Érezhető, hogy negyvenes éveinek derekától fogva mindinkább a munka vált élete fő szervezőerejévé.

Szamosi doktor stílusáról elmondható még, hogy előszeretettel folyamodik látványos fordatokhoz, átkötésekhez, egy gondolati kör bizonyos elemét megragadva „bravúrosan” igyekszik átcsapni egy másik történetbe, vagy a bevezetőből magába a sztoriba. Nagy hangsúlyt fektet a fejezetek bevezetésére, nemegyszer tömör, frappáns, összegző jellegű kijelentésekkel indít, majd azt bontja ki. Az elbeszélésben rengeteg kis sztori bújik meg, érdekes, jellegzetes – olykor felesleges – epizódok, ugyanakkor szerencsére mindez nem burjánzik túl, a kis elbeszélésekből nem bomlanak ki újabb és újabb szálak, mindig visszakapcsol a történet fősodrába. Szóhasználatát a változatosság ellenére megterheli a gyakran használt patetikus kifejezőmód, amelynek révén a költő verseitől függetlenül is előlép.

A költő harmadik megnyilvánulási tere mások műveinek idézése, felidézése. Érzéseinek, gondolatainak tolmácsolására több helyütt csakis szépirodalmi példát tart alkalmasnak. A már említett Szmirmenszkijen túl Zilahy Lajos és Francis Jammes segítenek felidézni lányismerőseit. Versrészletei is feltűnnek, sokszor beleerőszakolva a szövegekörnyezetbe. „Első szerelme” is az irodalomhoz köti: Percival C. Wreen *Kék csillagának* Izabellája. Bár mentegetőzni volt kénytelen: akkor még nem ismerte Apollinaire Kis Louját vagy Francis Jammes Clara d’Ellebeuse-ét...

Szamosi doktor végig nyitva hagyta a költészet álombirodalmát maga előtt – valójában sohasem nyugodott bele abba, hogy e birodalomban ne teremjen számára babér...

A HŐS

Hőssé válni. E készítetés legalább olyan erős volt számára, mint költői sikereket aratni. De ahogy költő sem vált belőle, úgy hős sem lehetett. A családban ez a szerep Tonóknak jutott (a hit kegyelme nem egyenlően méretett szét); a rajongásig szeretett és – úgy érzem – irigyelt báty mellett ő csak hírnök lehetett.

Pedig megpróbálkozott vele. Valószínűleg a baráti közösség elvesztése mellett ez is motiválhatta, midőn „bekönyörögte” magát a frontra induló hadtesthez. A háborús évekkal meglehetősen nagy terjedelemben foglalkozik, ez élete meghatározó élménye, de a katarzis hiányzik. Menekülések, az árnyoldalon megbúvó romantika és egy fájdalmas kézsérülés. Lényegében ennyit tud felmutatni. A kaposvári 1956 egyértelmű csalódás, helyi jelentőségű, „eurokommunista” színezetű röszeláng. A forradalom Budapest „dicsősége” maradt, hősök újra csak mások lettek. 1956 után megint esélye lett „kis hőssé” válni: megtagadta a terhelő adatok közlését, nem vallott, vállalta a börtönt.

A hős motívuma más összefüggésekben is felbukkan a szövegben. Hősies nővéreinek a kiállása, amikor megtagadják annak a petíciónak az aláírását, amelyben a tanárok követelik Mindszenty elítélését. És ott vannak a költő hősei (például Tóth Ilona, a történelem nagy nőalakjai – Jeanne d’Arc és Charlotte Corday – közé beékelődve).

Az igazi hőssé válás azonban elmaradt. Belőle legfeljebb áldozat lehetett.

AZ ELISMERÉS

A be nem teljesedett költőt és hőst ugyanaz a motívum mozgatja: kivívni a társadalom, a magyarság elismerését. Azt az embernek és a teljesítménynek szóló elismerést, amelyre érzése szerint tehetsége, erőfeszítései alapján méltónak is bizonyulhatott volna, de általában külső tényezők (politikai rendszer, akadékoskodó személyek) és véletlenek következtében mindig le kellett mondania róla.

Nem lett „igazi” költő, pedig Schöpflin lapjában jelentek meg versei, csak hát a Babits-csal való találkozás már meghíúsult. Nem lett hős sem. Még igazi szakmai sikereket sem érhetett el ügyvédként, hiszen 1957 októberében fel kellett adnia ezt a pályát. Több lépcsőben idézi fel mégis legjelentősebb ügyét, amely talán szakmailag érdekes lehet, de valójában szürke kis eset: egy családon belüli emberölési ügyről van szó, amelyben első fokon téves ítélet született; Szamosi doktor kikerült belőle (egyenesen a börtön irányába), és csak évek múltán derült fény az igazságra. Utána évekig nem a képzettségének megfelelő munkakört volt kénytelen betölteni, míg végül az 1970-es években eljuthatott a vállalati jogtanácsosi posztig. Itt érte az az elégtétel, hogy rendszeridegenként, refesként az igazgatója őt terjesztette fel a kiváló dolgozói címre. De mégsem kaphatta meg.

A közösségi ember próbálkozásai szintén kudarcba fulladtak. Kétszer próbálkozott nagyobb szabású szervezőmunkával. A háború idején a Balatonnál az Anna-bál helyett megtartott magyar est szervezője volt, de hiába mondhatta el a megnyitón a saját versét, a legfőbb emlék a letiltott balettelőadás. A lányok sajnos Rubinstein zenéjét választották. A következő eset már a szocializmus idején történt. Őt bízták meg a vállalat május elsejei felvonulási attrakciójának előkészítésével. Ez is a visszájára fordult: egy a megadottnál alacsonyabban elhelyezett kábel miatt majdnem beakadt a makettet szállító daruskocsi.

Apró elégtételt kapott a katona, a büszke lovas katona, aki elmondhatta unokájának, hogy végigléptetett a Váci utca járdáján a háború alatt, aki egy térkép és egy fűszál segítségével jobban beállította az ágyúkat, mint a németek a maguk precíz műszereivel. Az a katonatiszt, akit a háború után súlyosan megsértettek, kisémmiztek, elvették tiszti rangját (egy a rangra, kitüntetésekre – lásd édesapja első világháborús érdemrendjeit – rendkívül érzékeny emberét), és közkatonaként tartottak nyilván, még egyszer megmutatta, mi is az igazság: az 1979-es Országos Beruházási Konferencia egyik délutáni rendezvényén oly határozottan ülte meg a lovat a bemutatón, hogy a kolléganője óhatatlanul elámult: „Nahát, Szamosi elvtárs, maga jobban lovagolt, mint a ló!” (134. o.)

Hiába mindez, a valós elégtétel már egy megkeseredett emberé. „Aki túlél, legyőz!” E győzelem azonban nagyon is későn jött, és szimbolikus. A rendszerváltás idejére betöltötte a hetvenet, így számára sok perspektíva nem maradt. Túlélte a vele közel egyidős Szovjetuniót. Előbb a csatatéren, majd fizikailag, lelkileg és erkölcsileg. Kitartása, szívóssága mint a középosztály győzelme jelenik meg: „Aki nem adta meg magát, az nem süllyedt el. Nagyon kevés embert láttam a mi középosztályunkból vagy akár az utódainkból alámerülni. Ebben a rétegben volt annyi erő” (133. o.). De a küzdelemből megtörve került ki. „Egy kisémmizett ember” élettörténete ez: „Szamosi István intelmei unokájához”. Saját terveinek megvalósítására már csak unokája által van lehetősége.

Elbeszélése felfogható számvetésként. A pályázat megírása közben a „túlsó part” vonzásában élő ember újra szembesül életével, kudarcaival – és főként azoknak feldolgozatlanságával. Nem tud felszabadulni az emlékek súlya alól, nem talál valódi megnyugvást, nem tud tiszta szívből megbocsátani. Az igazság győzött ugyan, az ő igazsága is ez, de ebbe is keserűség vegyül: „az igazság a hatalom ereje”, mindig csak részigazságok érvényesülnek, egészen

TAKÁCS RÓBERT

a „végkifejletig”. Isten ítélőszéke előtt nincs helye fellebbezésnek. Vajon ott megfelelne-e? Ez a kérdés ott lappang a sorok között. Hiszen ebben a világban Szamosi doktor megbukott. „Nekünk külön elszámolásunk van – méltó volt-e az életünk a Te haláloddhoz, drága szép hősi halottunk, Tonóka?” (143. o.)

Forrás: 1956-os Intézet Oral History Archívum, 1068. sz. önéletrajz, 143 o.

1956 – TANULMÁNYOK, FORRÁSKÖZLÉSEK

LITVÁN GYÖRGY

Mítoszok és legendák 1956-ról

KOZÁK GYULA

Szervezetek az 1956-os forradalomban

SZABÓ KLÁRA

A városháza a forradalomban

EÖRSI LÁSZLÓ

A Vajdahunyad utcai felkelők

KELLER MÁRKUS

A gyár és a munkás

A Május 1. Ruhagyár munkástanácsa 1956–1957-ben

VALUCH TIBOR

Agrárkérdések és a magyar falu 1956–1957-ben

SZAKOLCZAI ATTILA

Tömegmozgalmak Miskolcon, 1956. október 25–26.

ALBERT FRUZZSINA–DÁVID BEÁTA–KÖRÖSI ZSUZSANNA

Kísérlet életútinterjúk kapcsolathálózati elemzésére

FORINTOS GYÖRGY

Modell és valóság

Észrevételek Kozák Gyula „Szent csőcselék” című esszéjéhez

KECSKÉS GUSZTÁV

Az olvasás Kelet-Európában a Nyugat szemével

A NATO Nemzetközi Titkárságának belső dokumentuma

LITVÁN GYÖRGY

MÍTOSZOK ÉS LEGENDÁK 1956-RÓL

Ötvenhat történetírása a forradalom után szinte azonnal megkezdődött, méghozzá mind az igazság feltárásának, mind pedig elfedésének és eltorzításának irányában. Az előbbit kezdetben főként nyugati és emigráns magyar írók és publicisták művelték, később a forradalom börtönvisselt résztvevői, majd immár évtizedek óta a fiatalabb magyar és külföldi történészgeneráció tagjai a Kádár-rendszer hazugságaival és a felejtéssel szembeszállva igyekeznek a valódi 1956-ot, a magyar forradalomnak az idő múlásával is mind sokrétűbben megmutatkozó valóságát feltárni és bemutatni. Elmondható, hogy e tekintetben nemcsak jelentős, hanem átütő és tudományos értelemben is meggyőző eredmények születtek. Napvilágra kerültek ezeknek az éveknek a legfontosabb nemzetközi és hazai dokumentumai – a szovjet pártelnökség ülésjegyzőkönyveitől és határozataitól az amerikai külügyminisztérium, a Nemzetbiztonsági Tanács és az ENSZ idevonatkozó irataiig, az MSZMP vezető szerveinek döntéseitől a BM Vizsgálati Osztályán felvett kihallgatási jegyzőkönyvekig és a bírósági ítéletindoklásokig –, és megszülettek a legfontosabb összefoglalások és biográfiák (Nagy Imre, Maléter Pál, Losonczy Géza, Gimes Miklós, Brusznai Árpád és mások életéről, szerepéről). Se szeri, se száma a forradalom egyes aspektusait, előzményeit, résztvevőit, belső és nemzetközi összefüggéseit, visszhangját és hatását elemző komoly tanulmányoknak.

Mégis, mindennek ellenére és mindezzel párhuzamosan tanúi lehetünk egy ellentétes folyamatra is, amely abban áll, hogy a romantikus mítoszok és képtelen legendák száma a dokumentumok, tények és elemzések hatására sem csökken, hanem ellenkezőleg: a régi mítoszok szívósan tovább élnek, sőt feltámadnak és burjánzanak, s ráadásul még képtelenebb új legendák is keletkeznek. Nagyobb részük még a forradalom drámai napjaiból származik, s *akkori* megszületésük és terjedésük egészen természetesnek mondható, hiszen az emberek – de még az aktív politikai és forradalmi szereplők is – el voltak zárva a hiteles információktól. Ma viszont minden magyarul olvasni tudó ember különösebb nehézség nélkül hozzáférhet a legfontosabb adatokhoz, amelyek egyenesen megcáfolják, vagy legalábbis erősen kérdésessé teszik a széles körben elterjedt és magukat szakértőnek vagy szemtanúnak vallók által hangoztatott legendákat. Ezek többnyire valamiféle érzelmi szükségletet elégítenek ki, ezért bizonyulnak mindmáig kirrthatatlannak. Valóban érdekes jelenség például, hogy még a fegyveres harcok vagy a politikai szervek, munkástanácsok stb. aktív résztvevőinek s az emiatt börtönt szenvedettek egy része sem tud hinni a forradalom spontán voltában, népi eredetében és jellegében, és csakis többé-kevésbé fantasztikus összeesküvésekre tudja visszavezetni az akkor történeteket. Még érdekesebb, hogy ez leginkább azokra jellemző, akik 1956-ról csakis a hőskötemények hangnemében szoktak beszélni.

Az alábbiakban megpróbálom világos különbséget tenni mítoszok és legendák között. Mítosznak nevezem 1956-nak olyan felfogását, ábrázolását, amely egyrészt a forradalom egészé-

re, jellegére vonatkozik, másrészt tartalmaz ugyan igaz elemeket, de egyoldalú, túlzó beállítá-
ban. Legendaként tárgyalom viszont azokat az egykorú vagy később keletkezett hiedelmeket,
amelyek egyszerűen nem igazak vagy súlyosan eltorzítják a tényeket 1956 egyes mozzanatai-
val vagy szereplőivel kapcsolatban.

1956 MÍTOSZAI közül az alábbiakat tartom a legjellemzőbbeknek és a legelterjedtebbek-
nek. Ismertetni igyekszem megjelenési formájukat és érvrendszerüket, s anélkül, hogy részle-
tes cáfolatukba bocsátkoznék, utalok a történeti irodalomban elfogadott álláspontra is.

1. A MUNKÁSTANÁCSOK MÍTOSZA

A magyar forradalom menetében, fejlődésében, különösen pedig utóvédharcaiban a munkások
és a munkástanácsok az egész országban elsőrendű szerepet játszottak, ami már önmagában
alkalmas volt a „munkáshatalom” ellen irányuló „ellenforradalom” pártállami verziójának
cáfolatára. A munkástanács mint az álmunkáshatalommal szemben a munkásság *valódi* képví-
selete a magyar forradalom egyik emblematisz intőzménye lett, különösen a nyugati balol-
dal szemében (miközben a hazai nemzeti konzervatívok szívéhez természetesen az 1848-ra
visszautaló „nemzeti bizottmányok” intőzménye állt közelebb). Ezzel magyarázható, hogy a
nyugat-európai trockisták és más, szovjetellenes vagy legalábbis nem szovjetbarát újbaloldali
csoportok óriási lelkesedéssel fogadták a magyar forradalom hírért, amelyben saját „nem bü-
rokratikus szocializmus”-konceptiójuk igazolását és mozgalmuk felpezsdítőjét vélték felfedez-
ni. Ez a felfogás tükröződik – többek között – a *Socialisme ou barbarie* című francia tanulmány-
gyűjteményben és a brit Bill Lomax *Hungary 1956* című, egyébként úttörő jelentőségű, Krassó
György által magyarrá is lefordított könyvében. Ezek a szerzők 1956-ot a történelem első
autentikus szocialista forradalmának tekintik, s eltekintenek a magyar forradalom és szabad-
ságharc nemzeti-függetlenségi, valamint – fokozatosan kibontakozó – antiszocialista vonásai-
tól. A francia Claude Lefort írta az említett kötetben: „A munkásosztály volt a küzdelem él-
harcosa, és nem oldódott fel a »nemzeti mozgalomban«. Saját célkitűzéseieért harcolt.”

2. AZ ÍRÓK MÍTOSZA

A magyar íróknak és az Írószövetségnek köztudottan fontos szerep jutott a forradalom „elő-
készítésében” – pontosabban a pártállami rendszer morális és szellemi aláaknázásában –, s
néhány hétig újra szerepük lett az év végi utóvédharcban (rádióüzenet a világ íróihoz, együtt-
működés a Nagy-budapesti Munkástanáccsal, a *Gond és hitvallás* című felhívás, a december
végi íróközgyűlés). De éppen a forradalom napjaiban, október 23-a és november 3-a között alig
volt szerepük, hacsak az nem, hogy számos író – őszinte aggodalomtól és felelősségtudattól ve-
zettevve – mérséklő és fegyverletételre vagy a fegyveres harc abbahagyására felszólító nyilat-
kozatot tett a rádióban. A nyugati média egy része mégis úgy írt vagy beszélt a magyar for-
radalomról, mintha a fegyveres harc és a politika élén írók állottak volna. Hasonló beállítással
találkozhatunk egyes írói visszaemlékezésekben és – negatív előjellel – a kommunista propa-
gandavádaskodásokban is. Erről azonban szó sem volt. Az írók más értelmiségi csoportokhoz
hasonlóan sokat „nyüzsögtek”, lehetőség szerint összejártak, tájékozódni igyekeztek, véle-
ményt nyilvánítottak stb. – egyszóval ezekben a napokban a maguk adekvát értelmiségi szere-
pét játszották, s nem a profétáét vagy a politikai vezérét.

3. A PESTI SRÁCOK MÍTOSZA

1956 őszének fegyveres utcai harcait – ezt az egykori tapasztalat és a későbbi kutatás egyaránt bizonyította – legnagyobbrészt fiatal, tizen- vagy huszoneves munkások, a külső kerületek nincstelen vagányai vívták. Indítékaik között, amelyeket természetesen soha nem fogalmaztak meg intellektuális szinten, jelen volt a romantikus hazaszeretet és a kalandvágy, a basáskodó és kizsákmányoló hatalom gyűlölete és a sivár életkeretekből való kitérés öröme. Vezetőik, választott parancsnokaik is többnyire közülük vagy valamivel idősebb és iskolázottabb társaik közül kerültek ki, néhány esetben egykori katonatisztek vagy tiszthelyettesek voltak. Megalkuvás nélküli harcuk bámulatos eredményességéhez vakmerőségük és politikai iskolázatlanságuk egyaránt hozzájárult. Nélkülük az október 23-án kezdődött forradalom néhány napon belül valamilyen kompromisszumba torkollott volna, esetleg elkerülve a véres szovjet beavatkozást. A fegyveres felkelőcsoportok mindenesetre jelentősen befolyásolták – közvetve és közvetlenül – a politikai szférát, Nagy Imre és a változó összetételű kormány, valamint a kommunista pártvezetés és az újraalakuló demokratikus pártok magatartását, de hatalmi és illetékességi konfliktushelyzet is keletkezett, különösen a fegyveres erőkkal. Ennek alapján – kivált az egykori harcosok memoárjaiban és szervezett mozgalmaiban – a budapesti fegyveres csoportoknak az egyedüli következetes forradalmi erő szerepét tulajdonítják, szembeállítva ezt minden más erővel, politikai párttal és társadalmi csoportosulással. Valójában e fegyveres csoportok összlétszáma mindössze néhány ezer volt, és a lakosság közvetlen támogatása, valamint a munkástanácsok, a helyi nemzeti bizottságok és egyéb szervezetek működése – végeredményben az országos megmozdulás – nélkül nem lehettek volna sikeresek. (A Corvin köz lebombázását, mint tudjuk, Nagy Imre személyesen akadályozta meg!) Szerepük és tevékenységük tehát bármilyen jelentős és kivételes volt is, nem szakítható ki a forradalom egész folyamatából, s végképp komolytalanok az olyan beállítások, melyek szerint ezek a bátor fiatal fegyveresek néhány nap alatt legyőzték a Szovjet Hadsereget!

4. A „FORRADALMI VÁROS – BÉKÉS VIDÉK” MÍTOSZA

Ez a beállítás természetesen összefügg az előzőkkel, a munkástanácsok, az írók (vagy a városi értelmiség) és a „pesti srácok” mítoszával. A forradalom köztudottan Budapesten és néhány nagyvárosban (Debrecen) kezdődött, és súlypontjai a fővároson kívül elsősorban az ipari városokban (Miskolc, Győr) alakultak ki. Érthetően, hiszen ezekben a centrumokban működtek a legerősebb munkástanácsok, de itt összpontosultak a pártállam rendőri és fegyveres erői is, amelyekkel szemben megszerveződött és kibontakozott az ellenállás. Így heves és emlékeztető összecsapásokra, sortűzekre és vérengzésekre került sor. Helyenként azonban véres incidensek történtek községekben, falvakban is (Tiszakécske), ugyanakkor jó néhány olyan nagyobb városban, mint Pécs, Baja, Kaposvár, viszonylag békésen, éles összeütközések nélkül zajlott le a forradalom. Országosan nézve, mint azt a ma már előrehaladott kutatások is bizonyítják, volt egy általános tempókülönbség a forradalom menetében város és vidék között. Amint a legtöbb vidéki város Budapesttől, úgy a legtöbb falu is egy vagy két nappal később kezdte meg a maga „forradalmát” – a helyi szovjet emlékmű és a községi vezetés eltávolítását –, mint a közeli város. A folyamat hevessége, erőszakossága általában a pártállami erők ellenállásának makacsságától függött.

5. A „TISZTA FORRADALOM” MÍTOSZA

A magyar forradalom sajtója, rádiója és szószólói már az 1956. októberi napokban hangsúlyozták, de később, a kádári ellenforradalom és propagandakampány idején még nagyobb jelentőségre tett szert az események nyugati, ENSZ-beli védelmezőinek érvrendszerében, hogy ez a forradalom mentes volt minden közbüntényes, rasszista, antiszemita vagy területi revizionista szennyeződéstől. Számtalanszor elhangzottak a példák a betört üvegű kirakatokban érintetlenül hagyott értéktárgyakról, a harcok áldozatai számára összegyűjtött pénzzel teli, őrizetlen utcai ládákra, általában a közbiztonságról. Tagadhatatlan, hogy a felkelés, a harcok és az utóvédharcok mintegy két hónapos időszakában a közmorál, az állampolgári felelősségtudat és az emberi szolidaritás kivételesen magas szinten állt, a lakosság és az egyének nagy része mintegy önmaga fölé magasodott. Nem igaz azonban, hogy a forradalom tisztaságán semmiféle folt nem esett. A viszonylag nem nagy számban, de Budapesten, Miskolcon, Ózdon és másutt mégis előfordult szörnyű népi tételek, lincselések hírei és képei bejárták a világsajtót, s – utólag – érvként szolgáltak a szovjet beavatkozáshoz. Irredenta hangok, jelszavak valóban nem hallatszottak, mert a társadalom akkor tisztában volt ennek várható visszhangjával az éberrel figyelő szomszédoknál. (A csehszlovák és román kommunista vezetőknek így is sikerült hangulatot teremteniük a „revánsra készül” magyarok ellen.) Antiszemita incidensek azonban előfordultak mintegy tucatnyi esetben, elsősorban Kelet-Magyarországon, a legsúlyosabb formában Hajdúnánáson, ahol egy 1945-re visszanyúló ügy elszámolása csaknem véresen végződött. Egészében véve azonban kétségtelen, hogy az évtizedes diktatúrára következő bosszút és önbíráskodást e nem egész két hét alatt sikerült visszatartani, s a közvélemény joggal volt büszke önmérsékletére.

6. A „PÉLDÁTLAN NEMZETI EGYSÉG” MÍTOSZA

A magyar társadalom minden rétege még büszkébb volt arra, hogy 1956-ban a nemzet egységesebb, követeléseiben és magatartásában összeforrottabb lett, mint történelme során bármikor. Ebből az egységből csupán a magasabb pártfunkcionáriusok és az ÁVH-sok veszélyeztetett, szűk csoportját szokták kivenni. Tényként hivatkozott erre a nemzeti egységre a forradalommal rokonszenvező külföldi – nyugati és lengyel – sajtó és közvélemény is. A valóság természetesen jóval bonyolultabb. Ez az egység valóban létezett, de időben és célokban korlátozott módon. Egység volt a szovjet fennhatóság és a kommunista diktatúra elutasításában – tehát a negatív követelésekben –, s ez a dolog természeténél fogva a forradalom legelső napjaiban, majd ismét a novemberi szovjet invázió napjaiban érvényesült a legerősebben. A szabadságvágy tehát közös volt, de a szabadságot a társadalom különféle (s ebben többnyire nem tapasztalt, nem iskolázott) csoportjai igen eltérően képzeltek el. Voltak, akik az október 23-i békes diáktüntetéstől egyszerűen Nagy Imre kormányra kerülését és alaposabb személycseréket (Gerő helyett Kádár stb.) vártak. Angyal István egy felkelőcsoport élén az „igazi”, tiszta kommunista eszményért harcolt, Donáth Ferenc a munkástanácsok és más népi szervek „közvetlen demokráciáját” kívánta volna megalapozni. Bibó István egy harmadikutas, tehát szocializmusba oltott demokráciát látott megvalósíthatónak, s ebben, ha más-más vegyületben is, bizonyára sokan egyetértettek volna vele. Mindszenty József – ellenkezőleg – a „korlátozott magántulajdonon” alapuló gazdasági rendet és az 1944–1945-ben megszakított történelmi kontinuitáshoz, a keresztény és konzervatív Magyarországhoz való visszatérést nyilvánította kívánatosnak, s neki is sok lelkes követője lett volna. Október legutolsó napjaira pedig kide-

rült, hogy az új rendben máris lennének, akik a szabadságot ismét korlátozni akarnák, akár erőszakos módon is. A felszínre törő ellentéteket a szovjet beavatkozás hirtelen elvágta, a resztaurált párhatalom pedig befagyasztotta, s ezzel jó három évtizedre lehetővé tette az egységmítosz fennmaradását. Ennek szétfoslása, az egymással szembeforduló, egymást hovatovább nem is értő ötvenhatosok látványa volt az, ami a fiatalabb generációk körében talán a legtöbbet ártott a magyar forradalom emlékének.

7. A „POLGÁRI FORRADALOM” MÍTOSZA

Az előbbiektől némileg eltérően itt új keletű, felülről és tudatosan táplált mítoszlól van szó, amellyel a FIDESZ-kormány politikusai és ideológusai, többek között Orbán Viktor miniszterelnök, Pokorni Zoltán oktatási miniszter és Tellér Gyula kormánytanácsadó álltak elő. A mítosz közvetlen politikai célokat szolgál, nevezetesen a „nem polgári” elemek kiebrudalását az ötvenhatos örökségből. Alátámasztására egyedül Tellér tett kísérletet, mégpedig azzal a kockázatos elmélettel, hogy a forradalom valójában az 1950-es években is lappangva létező, deklaszszálódott polgári rétegek műve volt (ami igazolná, ha igaz lenne, a kádári propaganda tételét, amely szerint nem a munkások, hanem deklasszált elemek aktivizálódtak 1956-ban).

Amiért ezt a beállítást mégsem lehet a közönséges hamisítás és ideologizálás kategóriájába sorolni, az az a körülmény, hogy a magyar forradalomnak természetesen volt polgári *tendenciája*, hiszen több mint valószínű, hogy *hosszabb távon* – továbbá szabad fejlődés és kedvező nemzetközi konstelláció esetében – végül a polgári demokrácia és a szabad vállalkozás rendszere alakulhatott volna ki. Magában a forradalomban viszont éppen a polgári erők, elemek és célok szerepeltek a legkevésbé. Domináltak benne a szocialista és a harmadikutas plebejus erők, az utolsó napokban pedig már jelentkeztek keresztény színezetű konzervatív irányzatok és pártok, de sem Nagy Imre, sem Mindszenty hívei között nem mutatkoztak a szó igazi értelmében vett polgári törekvések. A kapitalizmus, a gyárak vagy földek magántulajdonba adása az eleve elutasított gondolatok közé tartozott, még a jobboldalon is. Egyedül Mindszenty bíboros kockáztatta meg az utolsó estén, november 3-án elhangzott rádióbeszédében, hogy „a szociális szempontok által korlátozott magántulajdon” elismerését kezdeményezze, de erre reagálni már nem maradt idő, s ebben a félmondatban talán mégsem lehet a forradalom vezérszméjét felfedezni.

8. AZ „ELLENFORRADALOM” ELLENMÍTOSZA

Keletkezését és formáját tekintve ez esetben részint spontán módon kialakult, részint pedig tudatosan kreált és alakított *ellenmítoszlól* van szó (hiszen a mítoszoknak csakis valami pozitív tartalmi üzenete lehet). Egyik első vagy éppen legelső megfogalmazása nem kisebb embertől, mint Ujhelyi Szilárdtól, Nagy Imre szűkebb körének tagjától származik, aki 1956. október 30-án, a Köztársaság téri vérengzés hírére, saját elbeszélése szerint, kétségbeesésében így fakadt ki a miniszterelnök parlamenti előszobájában: „Tűrhetetlen, hogy kommunista vezetés alatt álló kormány van, és közben az utcán meggyilkolhatnak olyan ártatlan kommunistákat, akiknek semmi közük sincs a sztálini korszak bűneihez. Ez ellenforradalom!” (Ujhelyi szavait később szívesen idézgették az MSZMP vezető köreiben, miközben ő maga Nagy Imrével, Losonczyval és többi barátjával osztotta meg – önkéntesen – a romániai internálást, s élete végéig szolidáris maradt velük és eszméikkel.) Ugyanezekben a napokban a régi és hithű

kommunisták többsége – az utca hangulata, a Mindszenty-kultusz, a sajtó egy részének hangneme, a lincselések hírei és általában a „kommunistázás” hatására – ellenforradalomnak tekintette, és – egymás között – nevezte is a történeteket. A Kádár-kormány és az MSZMP később ezt kodifikálta, de jellemző fokozatossággal, eleinte nem alkalmazta az október 23-i tüntetésre s az első napok eseményeire, csupán az október 30-ával kezdődő „elfajulásra”. A december eleji központi bizottsági ülés mondta ki először, hogy az eseményeket kezdettől végig ellenforradalomként kell értékelni, amit világszerte átvett – ha ugyan már kezdettől nem ezt alkalmazta – a kommunista sajtó és szóhasználat. Ezzel a mitizáló folyamattal szemben fejlődött ki a másik oldalon, 1956 résztvevői és eszméinek, majd emlékének őrzői körében a „forradalom” elnevezéshez való konok – és ugyancsak mitikus – ragaszkodás. A következő évtizedekben már maga a szóhasználat is állásfoglalást jelentett 1956 mellett vagy ellene. Sajátos módon mindmáig becsémrlőnek tekintik az „ellenforradalom” kifejezést 1956 hívei közül azok is, akik azt nem egy eltorzult társadalmi átalakulás kiigazításának és továbbfejlesztésének fogták fel, hanem radikális antikommunista hatalomváltásnak, a kommunisták és szövetségeseik által végrehajtott átalakítások teljes visszacsinálásának, s akik ma már nyíltan az 1919–1920-as ellenforradalmárok utódainak vallják magukat. A „baloldalon” eltöltött évtizedek értékrendje, amelyben a „forradalom” a jó, az „ellenforradalom” pedig a rossz szinonimája, a jelek szerint tehát ennyiben még mindig érvényben van. Az 1990 utáni veteránszervezetek utólagos nyilatkozatai s jobboldali tagjaik mai magatartása utólag mindenesetre alátámasztani látszanak az ellenforradalom jelenlétét a forradalomban.

A felsorolt tendenciák tehát kivétel nélkül léteztek, többé-kevésbé részei voltak 1956-nak, de önmagában egyik sem alkalmas a forradalom általános jellemzésére, mert arra éppen az jellemző, hogy számos és részben ellentétes törekvés együttese, eredője volt. A mítoszok tehát eleve, keletkezésükben vagy utólag, felhasználásuk révén partikuláris célok szolgálatába vagy fénykörébe állítják a történelmi múltat.

Az alább tárgyalt LEGENDÁK viszont egyszerűen ellentétesek a történelmi igazsággal.

1. KIPROVOKÁLT FORRADALOM

Személyes tapasztalatom, hogy az ország bármely részén vagy bármely társadalmi közegében, ahol 1956-ról beszéltem vagy előadtam, szinte kivétel nélkül elhangzott a kérdés vagy az állítás, hogy a szovjet erők már október 23-a előtt (vagy már aznap délelőtt) megkezdték benyomulásukat az országba. Számtalan visszaemlékezést és „tanúvallomást” ismerünk arról, hogy a tankok már október 20-án vagy 21-én átlépték a keleti határt, vagy hogy már a tüntetés megkezdése előtt Budapest felé vonultak. Az 1956-os Intézet Oral History Archívumában található interjúban Sz. Nagy Sándor (munkás, jogász, újságíró, 1951–1953-ban pécsi főügyész, 1956-ban a Ganz Villamossági Gyár munkástanácsának elnöke, 1989 után az úgynevezett Magyar Liberális Párt alapítója) azt állítja: október 23-án „gyakorlatilag délre, legkésőbb fél egyre befejeződött Budapest gyűrűbe zárása”.

Mindebből természetesen az a következtetés adódna, hogy a szovjet vezetés már akkor felkészült a fegyveres összecsapásra és leszámolásra, amikor nemhogy felkelésről, de még békés tüntetésről sem álmodott senki. Moszkvában tehát *akarták*, hogy olyan megmozdulásra kerüljön sor, amelyet azután le lehet verni, ezzel véget vetve a veszedelmesen erősödő és terjedő ellenzéki áramlatoknak. Moszkvának ehhez természetesen szüksége volt a magyar kommunista vezetés közreműködésére is. Az idézett interjúban arról is olvashatunk, hogy „a tüntetés engedélyezése és minden, ami aznap déltől este 20 óráig történt, tudatos provokáció volt a vezetés részéről”.

Szerinte Gerő beszéde is korábban készült, az elhatározott szovjet beavatkozás tudatában, sőt Déry Tibor sztrájkfelhívása is forradalomellenes célú (más szóval provokatív jellegű) volt.

Visszafelé haladva a sorban: a Déryről mondottakat csak közönséges inszINUÁCIÓNAK nevezhetjük, annál is inkább, mert az író a november 4-i invázió *után* vett részt a Nagy-budapesti Munkástanács ülésén, ahol – a forradalom vívmányainak védelmében – elhatározták az általános sztrájkot. Megvédolása tehát csak arra szolgál, hogy „bizonyítani” lehessen a pártvezetés és a revizionista ellenzék bűnös együttműködését. Holott „együttműködés” csak annyiban volt közöttük, hogy a pártvezetés – legalább részben – az írók és a *Szabad Nép* újságíróinak követelésére vonta vissza a tüntetési tilalmat. Éppen ez a folytonos ingadozás és rögtönzés cáfolja a legjobban, hogy itt előre kidolgozott, sátrai tervekről és azok hideg fejjel történt végrehajtásáról lett volna szó. Gerő Ernő és a pártvezetés hol engedményekkel, hol ijesztgetéssel próbált úrrá lenni a válságon, amely már az egész rendőri, katonai és pártapparátus működését is fenyegette. Gerő esti beszéde valóban durva és provokatív hangú volt, de megint csak semmi nem bizonyítja, hogy jóval korábban készült volna, egy provokációs akció részeként. Éppen ellenkezőleg: rögtönzött kísérlet volt nem is annyira a magára talált és felbátorodott nép megfélemlítésére, mint az elbizonytalanodott apparátus mozgósítására. Gerő igazi provokációja nem ez volt, hanem az azonnali szovjet katonai beavatkozás kieroszakolása. Ijedtségében éppen ezzel öntött olajat a tűzre.

Felkelésre vagy éppen forradalomra csakugyan ők gondoltak egyedül, körülbelül a Rajk-temetéstől fogva – de csak félelmükben. Dehogyan mertek volna a leszámolás érdekében egy igazi népfelkelés kirobbantásával kísérletezni! Hollós Ervin, a kommunista ifjúsági szervezet, a DISZ tényleges vezetője, később a BM osztályvezetője, jó tíz nappal a robbanás előtt fülem hallatára könyörgött Tánzos Gábornak, a Petőfi Kör titkárának, hogy „csak az utcára ne” vigyék vagy engedjék ki a fiatalokat. Velünk ellentétben ő tudta, hogy akkor már nincs megálás, elsöprik a hatalmat.

Míg azonban a magyar pártvezetés szándékaira, illetve fejvesztettségére csak kapkodó tetteiből tudunk következtetni, továbbá abból is, hogy dokumentumok (jegyzőkönyvek, határozatok, előterjesztések) a követendő politikára nézve éppen ezekben a kritikus napokban nem készültek (október 24-től már igen), addig a szovjet pártelnökség ekkori álláspontját, illetve annak változásait pontosan ismerjük, mert ennek dokumentumait sikerült megszerezni Moszkvából, s azokat ki is adtuk *A Jelcin-dosszié*, valamint a *Döntés a Kremlben* című kötetekben. Ezekből kiderül, hogy szó sem volt tudatos felkelésvizsgálásról, ellenkezőleg, amint azt a lengyel válság kezelése is mutatta, a szovjet vezetés igyekezett – már csak az enyhülési politika érdekében is – minél „simábban” lecsendesíteni a lázongó provinciákat.

Magyarországon – mint tudjuk – ez nem sikerült, de az itteni fegyveres beavatkozásra is elég nehezen szánták rá magukat a Kreml urai. Döntésüket természetesen nem morális vagy humánus, hanem kizárólag világpolitikai és racionális hatalmi szempontok befolyásolták.

Tény, hogy október 23-án *este* Gerő Ernő és Jurij Andropov nagykövet sürgetésére az SZKP elnöksége engedélyt adott a helyben állomásozó szovjet páncélos erők igénybevételére a rendteremtéshez. (Egyúttal a pártelnökség két tagját, Mikojant és Szuszlovot Budapestre küldte a politikai megoldás elősegítésére – ami önmagában is cáfolja az ostoba provokációelméletet.) Láthattak-hallhattak-e október 23-a *előtt* is érkező szovjet páncélosokat a keleti határvidéken élő magyarok? Miért ne? A hadseregeknek jelentős önmozgásuk van mind a tervezés, mind a csapatmozgatás tekintetében. Irányíthattak egységeket az általuk tizenkét éve megszállt Magyarországra merőben rutinszerűen, de persze azért is, mert ott lakossági megmozdulásoktól, esetleges támadásoktól tartottak. De bevetni ezeket a csapatokat csakis a politikai vezetés engedélyével lehetett, ez pedig mindkét beavatkozásnál (október 23–24-én és november 4-én) a

pártelnökség döntésétől függött. Az 1990-es évek első felében egyes magyar hadtörténészek is megkísérelték – szovjet katonai források alapján – a beavatkozás korábbi elhatározását bizonyítani, de a napvilágra került pártelnökségi dokumentumok végül az ő számukra is nyilvánvalóvá tették, hogy a döntések október 23-án, illetve 31-én születtek, s az előkészületek – az esetleges korábbi katonai rendszabályoktól függetlenül – valójában csak ekkor kezdődhettek. (Hruscsov emlékiratai szerint az október 31-i határozathozatalkor megkérdezték Zsukov marsallt, mennyi időre van szüksége a felkészüléshez, amire ő három-négy napot mondott. Így lett a Forgószél-hadművelet kezdőnapja november 4-e, de nyilvánvaló, hogy a szovjet egységeknek nem a nullpontról kellett kezdeniük a felkészülést.) Ezek a dátumok s az október utolsó hetében Moszkvában és Budapesten zajló *politikai* viták és erőfeszítések (Mikojan közvetítő tárgyalásai, az október 30-i szovjet kormánynyilatkozat) perdöntő ellenbizonyítékai a provokációlelendának.

Ennek az elméletnek módosított, „modernizált” és kimondottan aktuálpolitikai célokat szolgáló változata még korábbi időre helyezi vissza a „manipuláció” kezdetét, s lényegében azt állítja, hogy már a forradalmat megelőző értelmiségi ellenzéki mozgalmak (Írószövetség, újságírók, Petőfi Kör) is a pártállam jóváhagyásával, a „gőzkieresztés” és a feszültségevezetés céljával működtek, ezek az elemek tehát 1956-ban sem a forradalom, hanem a kommunista párhatalom erőihez számítandók, mint annak szövetségei vagy éppen ágensei. Erre az otromba történelemhamisításra elegendő válaszképpen felidézni Nagy Imre és kivégzett társainak nevét, s azokét a tízezrekét, akik szocialista öntudattal és célokkal küzdöttek a forradalomban, amely nélkülük nem kezdődött volna el, és nem is bontakozott volna ki.

2. ELŐKÉSZÍTETT FORRADALOM

Ha ritkábban is, de találkozhatunk a fenti vádoló legendák látszólagos ellentétével, a hősi múltteremtés legendájával is, amely ugyancsak tudatos akaratra és előkészítésre vezeti vissza a forradalmat, de nem a kommunisták, hanem *igazi antikommunista forradalmárok* művének mondja azt. E legenda szerint az 1945-ös szovjet *megszállástól* kezdve a magyar társadalom *fo-lyamatos* – aktív és passzív – *ellenállást* tanúsított az elnyomó rendszer ellen, s ez vezetett el a forradalomhoz. Az aktív ellenállás bizonyítéka gyanánt a nagyszámú elítélltre szokás hivatkozni, mégpedig új formában és hangsúllyal. Ha korábban azt hangoztatták, hogy Rákosi uralma alatt ezeket az embereket ártatlanul végezték ki vagy börtönözték be hosszú évekre, most – éppen ellenkezőleg – azt halljuk, hogy ezek az emberek valódi szabadságharcosok voltak, s elsősorban ők és a hozzájuk csatlakozók vívták az ötvenhatos *antikommunista* forradalmat. Bizonyítékul az egykori tisztek vezetésével alakult fegyveres csoportok, a budapesti utcákra rejtélyes módon már október 23–24-én kikészített fegyveres, illetve lőszeres ládák, a börtönök-ből szabadult fegyveresek szoktak szerepelni.

Ez a réteg valóban a forradalmi napok *egyik* színfoltja volt a sok közül, s az is kétségtelen, hogy szerepe és hangereje az utolsó, október legvégi, november eleji napokban megnőtt. Elkeseredett hangulatuk érthető volt, szélsőséges és differenciálatlan kommunistaellenességük megmagyarázható. Egyfajta folytonosságot ők is képviseltek, de korántsem az egyetlen és a dominálót. Nem igaz ugyanis, hogy – néhány megszállottan elszánt és heroikus csoporton kívül – az előző évtizedben létezett volna szervezett ellenállás, s főleg nem igaz, hogy ez 1956 előtt veszélyt jelentett volna a rendszerre. Az ÁVH örömmel vette, s maga is „kezdeményezte” az ilyen szervezkedéseket, összeesküvéseket, mert ezek igazolták létjogosultságát. A magyar társadalom zöme nem gondolt a rendszer megdöntésére, bármennyire utálta, inkább megtanult élni

benne, s szerette volna sokkal élhetőbbé, emberibbé tenni. A forradalom alaphangja ezért nem az volt, hogy „mit kerestek itt, takarodjatok!”, hanem inkább az: „mit műveltetek velünk és a rátok bízott hatalommal?!” A személyi döntéseknél (a munkástanácsok, nemzeti bizottságok stb. választásánál) a lakosság nem párttagság, hanem emberség szerint szavazott bizalmat vagy bizalmatlanságot a kommunista vezetőknek – akárcsak másoknak.

3. PROVOKÁCIÓ A KOSSUTH TÉREN

A forradalom egyes mozzanatai közül a legvéresebb budapesti eseményről, a „véres csütörtökről” készült talán a legtöbb visszaemlékezés és interjú, hiszen ezernyi közvetlen résztvevője, szemtanúja volt, s akik megszólaltak közülük, természetesen a maguk helyéről és szemszögéből adták elő a történetet. Az utólagos kutatás mindmáig nem volt képes egyértelmű választ adni arra az alapvető kérdésre, hogy kik és honnan lőttek a tömegre: karhatalmi egységek a tér középületeinek tetőablakaiból, éppen odavezényelt egyéb alakulatok – vagy (amint Kő András és Nagy J. Lambert, a *Magyar Nemzet* interjú- és cikksorozata alapján állítják) maguk a téren páncélosaikkal elhelyezkedő szovjet csapatok? A szakirodalomban tehát az események sokféle „magyarázata” van forgalomban, s megállapítható, hogy minél kerekesebb és „logikusabb” magyarázatot igyekszik találni egy-egy szerző, annál közelebb kerül az eseményről kialakult és hagyományozódott „népi” legendákhoz.

Szatmári Jenő István újságíró 1956: *lehet, hogy másképpen volt* című könyvecskéjében az egész forradalmat provokációk sorozatára vezeti vissza, s ebbe illeszti többek között a Kossuth téri véres „csapdát” is, amelybe tudatos provokátorok csalták be a felvonuló békés tömeget. Ez a beállítás egybecseng a történekről széles körben elterjedt hiedelmekkel. Meglepőbb viszont, hogy a témát és forrásait alaposan ismerő szaktörténész is alapjában tudatosságot fedez fel a káoszban, a kapkodásban és a rögtönzésekben. Varga László *A harmadik napon* című tanulmányában több tanúra hivatkozva írja: „Az Akadémia utcai pártközpontban bizonyíthatóan többen tudtak nemcsak a készülő tüntetésről, de arról is, hogy a Parlament rendkívül erős védelem alatt áll, s a védőknek tűzparancsuk van.” Erre a nyilván helytálló megállapításra alapozza a továbbiakban a bonyolult eseménysor túlságosan is komplett magyarázatát, s ezekre a végkövetkeztetést: „Az elmondottak azt bizonyítják, hogy nem dilettánsok, hanem kiválóan képzett katonák irányították az akciót. [Ezek...] gyorsan úrrá lettek a fraternizálás – gyakorlaltilag átállás – okozta zavarokon. Azt tették, ami a hadászat alapszabálya, a demoralizált erőket újjal váltották fel [...] az erők villámgyors átcsoportosításával a második felvonásba bevonták azokat az egységeket, amelyek eredeti feladata nem a Parlament, hanem a pártközpont védelme volt.” Ha a magyar fegyveres erők vezetői ilyen gyorsan és határozottan tudtak volna cselekedni azokban a napokban, a nép spontán felkelése biztosan nem győzhetett volna, s nem lett volna szükség szovjet „testvéri segítségnyújtásra” sem. Csaknem bizonyos, hogy a gyilkos sortűz nem felülről kitervelt mészárlás és tudatos elrettentés, hanem a helyi parancsnokok és az ÁVH-ban nevelődött emberek pánikreakciójának és/vagy a felkelt nép iránti gyűlöletének következménye volt.

4. KAZAMATÁK, FOGVA TARTOTT FELKELŐK ÉS ÁVH-S PROVOKÁCIÓ A KÖZTÁRSASÁG TÉREN

A budapesti pártbizottság Köztársaság téri székháza és annak közvetlen környéke szinte az első forradalmi napoktól foglalkoztatta a közelben működő fegyveres csoportok és az ő társadal-

mi háttérüket képező VII–VIII. kerületi lakosság fantáziáját. A párházat – egyébként nem egészen jogtalanul, de erősen eltúlozva – az ÁVH-sok és pártfunkcionáriusok forradalomellenes gyülekezőhelyének és fegyveres központjának tartották. Alighanem szerepet játszott ebben a külvárosi utca embereinek, munkásoknak, lumpenproletároknak, kispolgároknak a tájékozatlansága is. Sokan nem is tudták, hogy az igazi pártközpont a belvárosi Akadémia utcában van, hiszen ez a környék kívül esett mozgási körükön, a Köztársaság téri nagy épület viszont, amely előtt fegyveres őr strázsált, mindennap szűrta a szemüket.

Október 28-a után, amikor tehát Nagy Imre elismerte a forradalom nemzeti és demokratikus jellegét, a Köztársaság tér és a Baross tér környékén elterjedt a hír, hogy a párházban elfogott felkelőket őriznek. Egyesek földalatti kazamatákról is hallottak, amelyekben a tér alatt tartják, és kínozzák a párház foglyait. Hangokat is vélték hallani a föld alól. Közvetlenül ebből a hiedelemből bontakozott ki az a konfliktus a téren egyre nagyobb számban tartózkodó felkelők és támogatóik, valamint a védők között, amely végül az október 30-i háromórás ostromhoz, a párház elfoglalásához és az államvédelmi katonák lemészárlásához vezetett. A már idézett újságíró, Szatmári Jenő István továbbfejleszti a maguk idejében mindenesetre érthető rémhíreket, s azt írja, hogy az eltűnt vagy elfogott felkelők körüli konfliktus már lényegében megoldódott, hiszen a párházba beengedtek egy küldöttséget, amely meggyőződhetett arról, hogy ott nincsenek foglyok, ám amikor a küldöttség tagjai már kifelé tartottak, valahonnan ledobtak és felrobbantottak egy kézigránátot, s ez váltotta ki a további véres eseményeket.

A szerző szerint ez talán nem is a védők műve volt, hanem kívülről beküldött provokátorké, „akiknek az volt a parancsuk, hogy az ostromlót a végsőkig kell bősztíteni”. Ezek tehát szándékosan idézték volna elő az ostromot és a vérengzést, nyilván azzal a céllal, hogy a tiszta forradalmat kompromittálják. A szerző maga szolgál könyve és elmélete lélektani magyarázatával: „Csupán arról van szó, idegesít harminc éve az, ami másokat, történéseket, kutatókat, egyszerű embereket is bosszant. [...] A mi szép, nagy, szent, nemzeti forradalmunkban annyi a valószínűtlen elem, a »nem tudjuk, ki volt, nem tudjuk, mi történt«, az önellentmondás, a provokáció, hogy az már tárgyilagos, külső szemlélőnek kicsit sok.”

Egy akkori résztvevő, a corvinista Nagydai József, a vele készített interjúban egyszerűben írja le az általa látottakat. „A tankok lövése után a felkelők mindkét irányból megrohmozták az épületet. [...] A színpad mögöl még néhány lövést adtak le ránk. [...] A függöny mögött volt egy lejáró a pincébe. Megtaláltuk az ajtaját, egy vas csapóajtót, valószínűleg ott menekültek le néhányan. [...] Lementünk utánuk, gránátot dobtunk be magunk előtt, és kiabáltunk, hogy gyertek elő, nincs esélyetek a megmenekülésre. Mivel csak egy jött elő, ebből származhatott az, hogy ott alagút és föld alatti börtön van. Hogy ez rémhír volt, vagy nem, nem tudom, de utána másnap odahoztak egy exkavátort meg különböző gépeket, és egy hatalmas gödröt ástak. Azt mondták, hogy hangokat hallottak lent, meg hogy ott börtön van, és alagút. [...] A pincében raktárakat találtunk, és különböző ajtók is nyíltak onnan, de nem találtunk senkit.”

A kazamatáknak elég kiterjedt „irodalma” van a visszaemlékezésekben. Dede Ernő is állítja, hogy a téren valami zajt hallottak, de nem tudták, hogy honnan jön. Válóczy István honvédtiszt október 31-én látta a hatalmas kivájt krátert, de ő már inkább a tömeghisztériának tulajdonította az egészet. A legtárgyszerűbb tanúvallomás Oláh Vilmostól, a Péterfy Sándor Utcai Kórház főorvosától származik, aki elmondja: hallotta a hírt, nem nagyon hitt benne, de meg akart bizonyosodni a tényállásról, s megkérte a sógorát, aki a metrórépítkezésen dolgozott, vigye le az alagútba, ahonnan a feltételezés szerint folyosó vezetett volna a tér alá. Leszálltak a Baross téri állomásnál, elgyalogoltak a föld alatt majdnem az Astoriáig – és nem találtak semmit.

5. LEGENDÁK A FŐSZEREPLŐKRŐL

NAGY IMRE OKTÓBERI „FOGSÁGA”

A forradalmi napok egyik legelterjedtebb álhíre volt az a jó indulatú legenda, mely szerint Nagy Imre miniszterelnöksége első napjaiban azért hirdette ki a statáriumot és a kijárási tilalmat, és azért ítélte el – ha nem is Gerő stílusában – a felkelőket, mert valójában szovjet fogságban volt, és a hátába nyomott géppisztollyal kényszerítették első rádióbeszédeinek elmondására. Ez esetben igazi folklórral van dolgunk, hiszen a híresztelés nem volt igaz – és mélyebb értelemben mégis igaz volt. Nagy Imrét október 23-án este nem ejtették fogságba, rosszul sikerült beszéde után veje, Jánosi Ferenc kíséretében önként ment át a Parlamentből a közeli Akadémia utcai pártközpontba, ahol Gerő szobájában a Politikai Bizottság tagjaival találkozott. A nekiszegezett kérdések alapján Nagynak az lehetett a benyomása, azért hívták oda, hogy ne legyen odakint – írja Nagy Imre-életrajzában Rainer M. János, aki valamennyi szavahihető tanúvallomás összesítésével rajzol hiteles képet a helyzetről. „Hegedüs szerint az Akadémia utcába érkező Nagy Imrét az első pillanattól kezdve miniszterelnökként kezelték, függetlenül a formalitásoktól. Az ellenkezőt tanúsítja Losonczy Géza feljegyzése, Nagy Imre és mások vallomásai. Nagy egy több órája tartó döntéshozatali folyamat végpontjának vált passzív, szemlélődő tanújává.”

Nagy Imrere ez a passzivitás általában nem volt jellemző. Az adott helyzetben, amelyre egyszerűen nem volt felkészülve, saját „pártszerűsége”, eszmehűsége ejtette *politikai fogságba*. Ezt az állapotot voltaképpen helyesen érzekelte az utca embere, csak éppen „lefordította” a nép nyelvére. A legenda tartalma azonban mindenképpen az volt, hogy a nép védeni, menteteni igyekezett a maga addig oly népszerű hősét, aki átmenetileg elvesztette vele a kapcsolatot.

KÁDÁR JÁNOS „ELRABLÁSA”

Kádár november 1-jén este tűnt el a Parlamentből. Szűkebb, beavatottabb körben már a következő két nap folyamán a legkülönbélebb találgatások hangzottak el hollétét és eltűnésének okát illetően. A közvélemény szélesebb köreiben csak november 4-i felbukkanása után kezdtek intenzíven foglalkozni személyével és szerepével. Mivel azonban a „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány” felhívásait nem maga Kádár, hanem egy ismeretlen bemondó olvasta be a rádióba (ő maga csak november 11-én szólalt meg először), az emberek nagy része nem hitte el, hogy valóban elárulta a forradalom ügyét, s még később is vad történetek keringtek elrablásáról, megghiúsított öngyilkossági kísérletéről stb. Kádár a Nagy Imre utáni legnépszerűbb kommunista vezető volt, s a nép nem képes hirtelen, 180 fokos véleményváltoztatásra. Ilyenkor születnek – Nagy Imre októberi „fogságához” hasonlóan – a mentegető legendák.

Egyébként a népi „dramaturgiában” ezúttal is voltak valós elemek. Kádárt, ha nem is fizikai erőszakkal, de erős politikai presszióval *csaknem* fogolyként szállították Moszkvába. A *Döntés a Kremlben* című kötetben közzétett szovjet pártelnökségi ülésjegyzőkönyvből kiderül, hogy az első napon még igyekezett megőrizni a tartását: szolidáris maradt Nagy Imrével, hangsúlyozta, hogy a munkásság ellen kellene harcolni, ha csapatokat küldenének, s ehelyett politikai megoldást javasolt. Csak másnap, november 3-án tudta őt „meggyőzni” a Titótól visszatért Hruscsov még erősebb nyomása, hogy végül elfogadja a rá osztott szerepet.

MALÉTER „SEREGET GYŰJT”, ÉS A BAKONYBAN VESZI FEL A HARCOT

A Maléter-legenda egyike volt a legszívósabbaknak és legelterjedtebbeknek, ami bizonyára ugyanazzal magyarázható, mint Maléter Pál hírnevének üstökösszerű felívelése a forradalmi

napokban. Mint katona, fiatal, de már parancsnoki pozícióban levő tiszt, mindenki másnál tökéletesebben tudta kielégíteni a romantikus szabadsághős iránti népi igényt. Nem meglepő, hogy november 4-e után a nemzeti közvélemény nem csupán általában a vereségbe nem tudott belenyugodni, de abba sem, hogy alighogy megismert hőse egyszerűen eltűnjön a szovjet állambiztonsági szervek és a történelem süllyesztőjében. Gyorsan terjedtek tehát a vágyszülte hírek, hogy Maléter valójában nem került Tökölön szovjet fogságba (vagy ha került, megszökött, illetve kiszabadították), hanem a Bakony (vagy a Bükk) hegyei közé visszavonulva csapatokat gyűjt, és újra felveszi a harcot. Az effajta makacs reménykedés egy másik kapaszkodója a Nyugat volt, amely „nem tűrheti el” a magyar szabadságharc eltiprását, illetve az ENSZ, amelyben a Kéthly Anna vezette Magyar Forradalmi Tanács el fogja érni a Szovjetunió visszavonulását.

Ma már tudjuk, hogy mindezek a remények, túl azon, hogy nem teljesültek, eleve irreálisak voltak. Függetlenül Maléter személyes sorsától, az erdőkből-hegyekből kiinduló partizánharcnak Magyarországon nincs igazi terepe, és nincsenek hagyományai. A kutatások szerint 1956 végén ilyesmire egyedül a „mecseki láthatatlanok” tettek kísérletet, nagy bátorsággal és sok leleménnyel, de szükségképpen kevés eredménnyel. Ami pedig a nyugati politikai vagy diplomáciai segítséget illeti, az amerikai, brit és francia levéltárak azóta megnyílt vonatkozó anyagai egyértelműen bizonyítják, hogy a nagyhatalmak minden ilyen akciót – a látványos, de hatástalan ENSZ-határozatokon kívül – eleve elvetettek. A szovjet vezetésre, ha egyáltalán, csakis a beavatkozás *előtt* lehetett volna nyomást gyakorolni. Az Egyesült Államok ezt elmulasztotta, mi több, Dulles külügyminiszter és maga az elnök olyan nyilatkozatokat tettek, amelyek egyenesen felbátorították a Kreml urait.

DUDÁS JÓZSEF VEZÉRSZEREPE

A kalandos életű, többféle politikai mozgalomban és akcióban (többek között egy 1944-ben a szovjetekhez átszökött fegyverszüneti küldöttségben) megfordult Dudás kétségkívül a magyar 1956 jellegzetes, érdekes és kissé rejtélyes figurái közé tartozik, aki a teljes ismeretlenségből robbant be a forradalmi események közepébe, s jó dramaturgiai érzékével legalább néhány napig foglalkoztatta, időnként izgalomban tartotta a közéletet és a politikai tényezőket. Életének, tevékenységének, perének és halálának részletes, dokumentált feldolgozásával még mindig adós a történettudomány, pedig tényleges szerepe és jelentősége, illetve a nevéhez fűződő túlzások és legendák csak ezen a módon tisztázhatók. Az 1956-os Intézet 1993. évi *Évkönyvében* jelent meg Baló Péter kronológiai vázlatra Dudás ötvenhatos tevékenységéről, újabban pedig Jobbágyi Gábor vállalkozott a megtorlásokról szóló könyvének (*Ez itt a vértanúk vére*) egyik fejezetében a Dudás József–Szabó János-per anyagának bemutatására. A szerepnövesztés és a legendaképzés kísértésének azonban ő sem tud ellenállni, s pusztán a periratokból messzemenő következtetéseket próbál levonni: „arra következtethetünk, hogy Dudás József (különösen) és Szabó János az 56-os Forradalom és Szabadságharc legfontosabb szereplői közé tartoztak, akik minden valószínűség szerint számos, ma még ismeretlen kulcsinformációval rendelkeztek az események ma még felderítetlen (!) belső történéseiről, valószínűleg ezért kellett a leggyorsabban meghalniuk”. A gyors ítélkezés és kivégzés a valóságban az elrettentést szolgálta. A rendcsinálást irányító, Malenkov vezette szovjet pártdelegáció „javasolta” 1956. november 30-án Kádáréknak, hogy sürgősen válasszanak ki öt-hét letartóztatott ellenforradalmárt, s végeztessék ki őket a legrövidebb időn belül. Dudásról azóta kimutatták, hogy nem rendelkezett komoly fegyveres háttérrel, s kicsiny osztaga is hamarosan ellene fordult. Az utolsó napokban a Zrínyi Akadémián Márton András ezredestől kért menedéket és védelmet.

MEZŐ IMRE HALÁLA

A pártapparátus felső rétegének egyetlen tagja, aki a forradalom előtt is kapcsolatot tartott Nagy Imrével és híveivel, a budapesti pártbizottság másodtitkára, az illegális múlttal rendelkező Mező Imre volt, aki e napokban a pártbizottság tényleges vezetője lett, s a veszélyes helyzetben sem hagyta el a Köztársaság téri épületet. Megkísérelte elérni az ostrom békés befejezését, végül fehér zászlóval lépett ki a kapun, s ekkor érte a halálos sebesülést okozó lövés. A kommunista oldalon ő lett a harcok legnevesebb, legjelentősebb áldozata, akinek lelövése – éppen feddhetetlen múltja és antisztálinista, reformer beállítottsága miatt – enyhén szólva nem vált dicsőségére a radikális forradalmi tábornak. Talán ezzel magyarázható, hogy a későbbi hetekben-hónapokban – a börtönvilágban is – elterjedt az a verzió, hogy Mezőt valójában nem az ostromlók, hanem a védők, a vele egyet nem értő ÁVH-sok lőtték le hátulról, az épületből. Ez azonban, ha teljesen nem is zárható ki, inkább csak utólagos szépítő legenda, amelyet nemhogy bizonyíték, de egyetlen tanúvallomás sem támaszt alá. Jobbágyi Gábor fentebb idézett könyvében ennek a pernek az iratanyagát is ismerteti, s e ponton helybenhagyólag idézi az ítélet megállapítását Mező Imre és társai haláláról: „A kilépő három személyt az Erkel Színház környékén elhelyezkedett és »Falábú Jankó« parancsnoksága alá tartozó csoport nyomban lelőtte.” A Mező-legendára érzésem szerint a magyar forradalom lelfurdalását fejezte ki az ártatlan áldozatok miatt.

6. SZUEZ VAGY BUDAPEST? A MEGTÉVESZTETT SZOVJET KATONÁK

A november 4-i szovjet invázió legelterjedtebb legendája az az ezer változatban hallott történet, hogy a tankjaikkal Budapestre érkező szovjet katonák azt hitték a Dunáról, hogy a Szuzeicsatorna, mert azt mondták nekik, hogy a szövetséges Egyiptomot kell megvédeniük az imperialisták támadásával szemben. A visszaemlékezők természetesen egyetlen esetben sem voltak közvetlen tanúi az ilyen jeleneteknek, de mindig „első kézből” hallották, hogy valóban megtörtént.

Ez a szép legenda – *si non e vero, e ben' trovato* – jól érzékelteti a magyar ügy és a közéleti krízis összefüggését, másrészt kifejeződik benne a magyar forradalom magasztossága feletti nemzeti büszkeség, hiszen még a bennünket letipró nagyhatalom katonái előtt is el kellett titkolni, kik ellen harcolnak, nehogy megtagadják az engedelmességet! A legenda tapasztalati alapját bizonyára az első szovjet beavatkozást végrehajtó katonák körében fokozatosan kibontakozó fraternizálás teremtette meg. Október utolsó napjaiban, amikor a moszkvai vezetés még bizonytalankodott, s alapjában politikai eszközökkel próbált pacifikálni, ez a szovjet katonai egységek magatartását is befolyásolta. A második, nagy inváziót, a Forgószél-hadműveletet azonban „fertőzetlen” erővel hajtották végre, és semmi okunk kételkedni abban, hogy a szovjet sajtó és a hadseregben folytatott, jól begyakorolt agymosási technika ezúttal – nagyjában-egészében – ne tette volna meg a hatását a nyelveket nem tudó katonákra. Ezért nem szabad túlzottan hitelt adni a szovjet katonák dezertálásáról, átállásáról szóló, ugyancsak széles körben elterjedt történeteknek sem, ha egy-két esetben előfordult is ilyesmi. Egyetlen valamelyest dokumentált esetről tudunk, az Angyal István saját kezű vallomásaiban szereplő Vaszil nevű orosz történetéről, aki egy ideig a Tűzoltó utcai fegyveres csoportnál tartózkodott, s végül sem derült ki, hogy milyen minőségben, mert a szovjet támadáskor rejtélyes módon eltűnt.

7. DEPORTÁLÁSOK A SZOVJETUNIÓBA

A szovjet tankhadosztályok nyomában természetesen megérkeztek a hírhedt állambiztonsági szervek és alakulatok is, hogy segítsenek a Moszkvában kiszemelt és felállított bábkormányoknak és a volt ÁVH-sokból és katonatisztekéből sebtében megszervezett magyar karhatalomnak a „rendteremtésben”. A lakosság, amelyben alig egy évtizeddel a felszabadulás után még élénken éltek az 1944–1945-ös időszak emlékei, Kádár minden ígérete ellenére is számított tömeges megtorlásokra, különösen az ifjúság elhurcolására. Hamarosan elterjedt a hír, hogy valóban elkezdődtek a deportálások, viszik az elfogott felkelőket a szovjet határ felé, s történetek keringtek arról is, miként akadályozták meg a magyar vasutasok – a sínek felszedésével és sztrájkjal – az embereket szállító szerelvények továbbítását.

Ezek a hírek – eddig a pontig – megfeleltek a valóságnak. A fegyveres harcok befejeződése után Ivan Szerov tábornok, a szovjet Állambiztonsági Bizottság Budapesten tartózkodó elnöke parancsot adott a felkelésben vezető vagy aktív szerepet játszó (vagy annak tartott) elfogottak kiszállítására. A magyar vezetők viszont, akik tisztában voltak a szovjet deportálások hírének pusztító hatásával (bel- és külföldön egyaránt), nyomban igyekeztek leállítani az akciót. Szerov tábornok és Jurij Andropov nagykövet 1956. november 14-én jelentik Moszkvába: „A mai nap folyamán több ízben is felhívott telefonon Kádár és Münnich elvtárs (mindegyik külön-külön), s közölték, hogy a szovjet katonai hatóságok egy vasúti szerelvényen a fegyveres felkelésben részt vett magyar fiatalokat szállítottak a Szovjetunióba. Kádár és Münnich ezzel kapcsolatban kijelentették, hogy nem helyeslik az ilyen szovjet eljárást, mert szerintük ez készítette a magyar vasutasokat általános sztrájkra, és rontotta el az egész belpolitikai helyzetet. [...] Ma, november 14-én valóban Csap állomásra irányítottak egy kisebb szerelvényt olyan letartóztatottakkal, akik a vizsgálati anyagban úgy szerepelnek, mint a fegyveres lázadás tevékeny résztvevői és szervezői. A szerelvény áthaladt a határon. [...] közben a foglyok két állomáson cédulákat dobáltak ki, amelyeken tudatták, hogy Szibériába viszik őket. Ezeket a cédulákat magyar vasutasok felszedték, és értesítették a dologról a kormányt. A mi vonalunkon utasítás ment arra, hogy a jövőben a letartóztatottakat zárt gépkocsikon szállítsák megerősített konvojjal.” Nyilvánvaló, hogy Szerov és Andropov nem bíztak a magyar kormány kellően kemény megtorló intézkedéseiben, így annak háta mögött intézkedtek. Az idézett jelentés még hozzáteszi, hogy másnap Szerov azt fogja mondani Münnichnek: „azért akartuk a letartóztatottak egy kis csoportját a szovjet–magyar határ közelében lévő épületben elhelyezni, mert Magyarországon nincs olyan, a foglyok elhelyezésére kellően felkészült börtön, ahol biztosítani lehetne az objektív vizsgálat lefolytatását”.

Ez természetesen hazug és elfogadhatatlan magyarázat volt. Minden jel szerint Moszkvában sem fogadták el, s utasítást adtak – nem emberiség, hanem politikai megfontolásból – a deportálások leállítására. Összesen néhány száz, talán ezer körüli fogoly került az ungvári és a munkácsi börtönbe, ezeket – lekopasztva – december és január folyamán visszaszállították hazai börtönökbe. (Egy ilyen esetet a budapesti francia követséghez eljuttatott, vonatból kidobott cédula alapján sikerült pontosan rekonstruálni.) Az 1990-es évek derekán a sajtóban is újra előbukkantak a legendák, hogy sok deportált azóta is Szibériában sínylődik, s külön szervezet is alakult a felkutatásukra, az akció azonban hamarosan kifulladásra, mert egyetlen bizonyítható esetet sem sikerült felmutatni.

Valódi mítoszok és legendák ellen racionális, tudományos eszközökkel nehéz felvenni a küzdelmet, mivel ezek mély érzelmi szükségleteket elégítenek ki. Sok esetben – mint láttuk – akkor sem egészen hamisak, amikor ténybelileg tarthatatlanok, mert mélyebb értelemben igazak. Más a helyzet a politikailag motivált, tudatosan gerjesztett ál-mítoszokkal és legendákkal, a célzatosan hamis beállításokkal. A történésznek ilyen esetekben nem csupán a tévedést, hanem a hamisítás forrását is kötelessége bemutatni.

KOZÁK GYULA

SZERVEZETEK AZ 1956-OS FORRADALOMBAN

Döntő fontosságú, hogy a politikai vezéri pozícióra minden esetben csakis olyan személyek tekinthetők alkalmasnak, akik a politikai harcban választottak ki, mert lényegét tekintve minden politika harc.
(Max Weber)

Az 1956-os magyar forradalom számtalan csodája közül az egyik a forradalom napjai alatt létrejött szervezetek fantasztikus hatékonysága és egyrészt a szervezetszociológia minden törvényét betartó, illetve bizonyító operativitása, másrészt az azokat cáfoló gyors kifejlődése és életképessége volt. Az október 23-a és november 4-e közötti tizenhárom nap alatt az élet szinte minden területén létrejöttek azok a szervezetek, amelyek mind a normális polgári élet gyakorlásához, mind pedig a forradalom folytatásához elengedhetetlenek voltak.

Elsőként azokra a kérdésekre kell választ adnunk, hogy kik is voltak azok, akik e szervezeteket létrehozták és működtették, milyen motivációk alapján viselkedtek – hallatlanul célirányosan, racionálisan, miért tudtak vállalkozni a történelem által kitűzött feladatok teljesítésére, és honnan tudták, hogyan kell helyesen cselekedni.

Mindenekelőtt a *motiváció* az, amely a legáltalánosabb, de a legelfogadhatóbb választ adja a fenti kérdésekre. Ahhoz, hogy egy ember vagy egy embercsoport teljesítménye eredményes, sikeres legyen, a feladattal kapcsolatos minél mélyebb és erősebb *involválódásnak* kell meglennie. A motiváció a forradalom szereplői esetében olyan önmegegerősítő tényező volt, amely a rendkívüli történelmi körülmények között igen koncentráltan, mintegy a személyiség lényegeként jelent meg. Akik a forradalom ideje alatt valamilyen organizációt hoztak létre, vagy ilyenben tevékenykedtek, azok teljes személyiségükkel, teljes létükkel, addigi teljes életük minden tapasztalatával fordultak a feladat sikeres megoldása felé. Számukra nem volt szükség semmilyen kiképzésre, pszichológiai tréningre, oktatásra, a feladat a maga konkrét megjelenésében olyan kihívást jelentett, hogy arra a személyiség rejtett tartalékaiból lehetett választ adni. S aki a legjobb választ adta, az (többnyire) a szervezetek vezetői közé került, mert azok, akik a szervezetek vezetőit választották, a kiélezett, egyedi történelmi pillanatban felismerték, hogy ki alkalmas a feladat megoldására.

A rövid idő, amely alatt a forradalom lezajlott, kizárta, hogy a szervezetszociológia által sokszor leírt érdekharcok bekövetkezzenek. Ez a megállapítás többnyire egyaránt érvényes csoporton belülre és a csoportközi viszonyokra. Természetesen nem állítom azt, hogy ilyen harcok egyáltalán nem voltak, de nem ez volt a jellemző a forradalom alatti szervezetekre. A forradalom rövid időszakában a szervezetek közötti együttműködés rendkívül sikeres és so-

katlanul összehangolt volt. Nagyon ritka volt a rivalizálás, annál jelentősebb és jellemzőbb volt a kollaborációs hajlam.

Szintén a szervezetszociológiai alapelvekkel ellentétben a legtöbb szervezet rendelkezett altruista vonásokkal, ami a forradalom mámorának (is) köszönhető volt, de köszönhető volt annak is, hogy az altruista megnyilvánulások tulajdonképpen a saját szervezet sikeres tevékenységét is segítették. Hatalmas tartalékot jelentett a szervezetek működésének sikerességében, hogy a többi szervezet nem riválisként, hanem partnerként jelent meg, még akkor is, ha feltételezhetjük, hogy később keletkeztek volna konfliktusok, s a forradalom szervezetei is rátertek volna a normális, a szervezetekre mint olyanokra jellemző működési módra.

A szervezetek sikeres működésének másik feltétele a világos és egyértelmű cél. Ez a cél a forradalom napjaiban könnyen megfogalmazható, a kevésbé iskolázottak számára is érthető volt, s jelentős emocionális tartalomhánnyal rendelkezett. Eszmék materializálódtak, s nagyon is materiális célok kerültek eszmei köntösbe. A szabadság a korábbi, elnyomó hatalom kiűzését, a szovjet csapatok kivonását jelentette, tehát a szabadságésszme könnyen lefordítható volt racionális aktusra. De fordítva is igaz: a gyárak munkásigazgatásának igénye mint látványos és érthető tevékenység könnyen áttemelődött az elvont igazságosság szférájába.

Ha emberek jelentős csoportjai számára létezik egy könnyen megfogalmazható közös érdeken alapuló cél, akkor ezeknek a csoportoknak az együttműködése sikeres lesz. Kiseb, a forradalomnál jelentéktelenebb esetekben is számos példát találhatunk erre. Például árvizek vagy más természeti katasztrófák esetén egyetlen közös cél a katasztrófa, illetve a katasztrófa okozta károk elhárítása, enyhítése, a veszélybe került emberek és javak mentése. Ilyenkor (többnyire átmenetileg) megszűnnek az embercsoportok közötti ellentétek, s például egy-egy faluban, ahol a katolikusok és a protestánsok korábban még köszönőviszonyban sem voltak egymással, közösen lépnek fel a veszély ellen, mentik embertársaikat, építik a gátat. Ameddig a veszély fennáll, addig a korábbi konfliktusok mintegy zárójelbe kerülnek, ameddig a közös cél sokkal erősebb kohéziós erő, mint azok az ellentétek voltak, amelyek elválasztották őket egymástól, addig számítani lehet a kollaborációra, de még az őszinte szolidaritásra is. A veszély elmúltával azonban visszatér az élet a régi kerékvágásba, s minden a korábbi forgatókönyv szerint folytatódik. Kivéve azokat a változásokat, amelyek éppen a közös cselekvés során enyhítették vagy erősítették a korábbi konfliktusokat.

Harmadik okként a komplexitásról kell szólnunk. Minél komplexebb egy feladat, minél inkább igényel előzetes információkat, a megvalósításhoz pedig bonyolult következtetéseket, annál nehezebben találja meg egy szervezet sikeres működésének a feltételeit. Mindaddig, amíg a forradalom zajlott, és a munkástanácsok, valamint a fegyveres csoportok esetében az utóvédharcok folyamán is, egy igen kevésbé komplex feladategyüttesről beszélhetünk. Az egyes szervezeteken belül pedig nagyon egyszerű lépésekre lehetett lebontani a feladatokat, s ezek az egyszerű lépésekre redukált feladatok jól illeszkedtek az ideákhoz, a korábban említett egyszerű célokhoz.

A szervezetek vezetőinek nem maradt más feladatuk, mint élni a forradalom kínálta lehetőséggel. Az egyszerű feladatokat olyan nyelven kellett megfogalmazni, amely lehetővé tette a könnyű azonosulást, s az egyes feladatok teljesítéséhez meg kellett találni az alkalmas személyt. Ez utóbbi sem jelentett különösen nehéz feladatot, mert a ritka történelmi pillanatban kellő számú jelentkező akadt. A szervezet tagjainak folyamatos kontrollja jelentősen megkönnyítette a szervezetek vezetőinek döntéseit, ugyanakkor a feladatokra kiválasztott embereket ez az állandó (csoporton belüli) kontroll tovább sarkallta, motivációjukat tovább erősítette.

Szólnunk kell az inerciáról is. A forradalom szervezeteinek egy része (egy igen jelentős része) olyan szervezet helyébe lépett, amely már korábban is létezett, csupán a célt kellett

megváltoztatni (másként megnevezni), funkcionálisan viszont nem kellett jelentősen eltérni a korábbi működési rendtől. Ha tovább tartott vagy győzött volna a forradalom, akkor az inercia nagyon hamar megszűnt volna, de a rövid forradalmi időszakban ez bőven elegendő volt a működés sikerességéhez. Már korábban is létezett szervezetek voltak például a tanácsok, amelyek helyébe a forradalmi bizottságok, az üzemi menedzsment és a tulajdonos állam helyébe pedig a munkástanácsok léptek.

A szervezetek egy másik része nagyon hasonlított valamely olyan, korábbi szervezethez, amelynek résztvevői az új szervezetben is tevékenykedtek, a funkciók, a rend, az üzemszerűség feltételeihez szükséges cselekvésmód mintái ismertek voltak számukra, így azoknak csak egy részét kellett mással helyettesíteniük. Ilyen szervezet volt például a nemzetőrség, a felkelőcsoport. Ezek a katonaságra hasonlítottak. Igaz, elvtárs helyett bajtársnak kellett szólítani egymást, nem volt igazi egyenruha, de a rendbeliséget azonnal deklarálták valamilyen igazolványfélével és karszalaggal, ami az összetartozást, az egyívásúságot volt hivatva kifejezni. A mi-tudat különösen a katonai-félkatonai szervezetekben jött létre rendkívül gyorsan, ami egyben a másoktól való elkülönülést is jelentette.

A pártok esetében hasonló volt a helyzet, hiszen egyrészt a régi pártok funkcionáriusai még erejük teljében voltak, másrészt azok, akik új pártba kerültek, új pártot alakítottak, korábban a kommunista pártban pártserű körülmények között szereztek tapasztalatot a pártbeli munkáról. Az inercia az ő esetükben is működött.

A legkisebb inerciájuk azoknak a szervezeteknek volt, amelyek nem rendelkeztek előkép-pel, amelyeknek nem volt múltjuk. Az ő esetükben az analógia segített. Ilyen lényegében előzmények nélküli szervezkedés volt a Politikai Foglyok Országos Szövetsége vagy a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága, illetve Tanácsa. Ezek a szervezetek a leginkább hozzájuk hasonló, a tagok és vezetők által ismert szervezetek tapasztalatait hasznosították (például a pártokét vagy a hivatásrendi szervezetekét).

Szervezetnek nevezünk minden olyan formális, illetve informális, félformális csoportosulást, amelyben több személy valamely meghatározott és közösen elfogadott cél érdekében a rendszeresség, illetve a folyamatosság igényével összehangolt tevékenységet folytat, bekapcsolódik a helyi, hivatásrendi, országos vagy egyéb más metszetben elrendezett ügyekbe, a gazdasági, politikai helyzet alakításába, a mindennapi élet racionális és irracionális igényeinek (legalább saját maguk számára történő) kielégítésébe, megváltoztatásába. Szervezet az a csoportosulás, amelyben a hierarchia legalább csírájában (a szervezet tagjainak szándéka szerint) létezik, amely más szervezetekkel kapcsolatba lép, és öndefinícióján túl más szervezetek reflexióikban visszaigazolják a létezését, illetve meghatározott népességcsoport körében létezésére vagy tevékenységére reflektálnak, a reflexió minőségétől (elfogadás, elutasítás, rivalizálás, közömbösség) és mértékétől függetlenül. (A rejtőzködő, illegális, földalatti szervezetek definícióját a fenti állítások egy részének ellenkező előjelű megfogalmazásával tudjuk meghatározni.)

A fenti feltételek közül a forradalom különböző időszakaiban nem mindegyik teljesült egyforma mértékben és egyidejűleg. A november 4-e utáni időszakban a szervezetek, csoportok – különösen az illegálisan működők – kifejezetten arra törekedtek, hogy illegalitásuk megmaradjon, ám ez nem jelentette azt, hogy a külvilág reflexiójára ne tartottak volna igényt. (Előállt az a paradox helyzet, hogy egyszerre akartak egyes szervezetek titokban maradni, és minél szélesebb körben hatást kifejteni.)

Amikor a forradalom szervezeteit vizsgáljuk, a fenti szempontok figyelembevételével kell és lehet értékelni egy csoport életképességét, kiegészítve az idő dimenziójával (mennyi ideig

működött), a lokalitás-globalitás dimenziójával (helyi, megyei, regionális, országos), valamint egy olyan dimenzióval, amely már csak történelmi távlatból, negyvennél több évvel a forradalom után vezethető be: a szervezet fontosságának, jelentőségének értékelésével. Ez az utolsó tényező nem objektív, nehezen metrizálható, de a történész viszonylag nagy pontossággal hozhat egy ismert szervezet esetében ítéletet arról, hogy az fontos, jelentős volt-e, vagy sem. Példaként említem azt a középiskolás és egyetemista fiatalokból álló csoportot, amely november 4-e után fegyvert szerzett, létrehozta a maga ellenálló csoportját, volt vezetője, volt közös célja, a szűkebb környezetük reflektált is tevékenységükre – egy részük ellenezte azt, másik részük támogatta, a harmadik pedig feljelentette –, volt a csoportnak belső hierarchiája is, de szerencséjükre mikorra a feljelentők „jóságossága” nyomán letartóztatták volna őket, már Ausztriában voltak, és sikeresen megmenekültek. Ezt a szervezetet joggal nevezhetjük jelentéktelennek, még akkor is, ha tudjuk, hogy kötél várt volna a fiúkra, ha elkapják őket. A Nagy-budapesti Központi Munkástanács viszont minden kétséget kizáróan igen jelentős (történelemformáló) csoportnak számít, miként egy lokálisan ismert és elismert falusi forradalmi bizottság is jelentős (ha nem is feltétlenül történelemformáló), ha azt a funkciót, amit magára vállalt, maradéktalanul vagy a lehetőségekhez képest maradéktalanul teljesíteni tudta.

A szervezetek vizsgálatánál, azok megítélésénél figyelembe kell venni még a legitimitáció szintjét és terjedelmét, organikuságát és funkcionálisát.

Elsőként a legitimitációról kell szólnunk. A szervezetek jellegéből következik, hogy valamilyen (eltérő) legitimitációs bázissal *kell* rendelkezniük. Nyilvánvaló, hogy a Nagy Imre-kormánynak más kellett legyen a legitimitációs bázisa, mint amilyen egy kisvárosi forradalmi bizottságé vagy egy mezőgazdasági termelőszövetkezet új vezetőségéé volt. A demokratikus országokban a kormány és a kormányfő, illetve az államfő legitimitációját a nép a választásokon keresztül biztosítja. Ezt csak megerősíti a nemzetek közössége, amikor elismeri egy ország kormányát, miniszterelnökét, illetve az ország szuverenitását. A parlamentáris demokrácia konkrét szabályai ugyan a különböző országokban eltérnek, más-más elvek, matematikai módszerek alapján osztják el a szavazatokat, és rendelnek bizonyos számú szavazathoz egy parlamenti mandátumot, de ezt a demokratikus országok közössége a túrérháron belüli eltérésnek értékeli, és egyformán demokratikusnak tartja a tisztán listás vagy a tisztán egyéni körzetekre épülő, vagy akár az elektorok segítségével (közbeiktatásával) történő választásokat. Valamennyi módszer lényegét fogadják el, jelesül azt, hogy a választásokon a szavazó polgárok akarata érvényesül.

A szovjet típusú társadalmakban a demokratikus választás csupán színjáték volt, mivel egyetlen jelöltre lehetett szavazni, és a szavazatok eredményét vélhetően minden alkalommal meghamisították. Így jöhetett ki rendre Magyarországon (is) a rákosista-kádárista diktatúra éveiben, hogy a választásra jogosultak 97–99%-a „járult az urnához”, és ezek 99,5%-a szavazott a Hazafias Népfreont (értsd: a kommunista párt) egyetlen jelöltjére. Ezzel a színjátékkal a szatellitállamok (de maga a Szovjetunió is) a demokrácia látszatát akarta kelteni, és hatalmának külső legitimitációját kívánta biztosítani.

Egy kormány (egy hatalmi elit) legitimitálásához a belső és a külső legitimitást biztosító tényezők megerősítésére egyaránt szükség van. Rendkívül fontos kérdés volt a forradalom idején, hogy az elzavart korábbi kormány vezetőjének helyébe lépő, a miniszterelnöki székbe nem választások útján kerülő Nagy Imre (és kormánya) legitimitálása megtörténjék. Nagy Imre számára természetesen a legfontosabb legitimitáló erő maga a forradalmi nép volt, amely a forradalmakban szokásos módszerekkel emelte posztjára a miniszterelnököt, és a forradalom különböző szervei (amelyek a helyi, üzemi, hivatásrendi, politikai, fegyveres közösségeket képviselték) legitimitálták is. Egy ország számára, ha csak nem kíván teljes elszigeteltségben

maradni, rendkívül fontos, hogy a világ mértékadó államai és nemzetközi szervezetei elismerjék szuverenitását és a hatalmat gyakorló apparátust (parlamentet, kormányt, miniszterelnököt, minisztereket).

A legitimációnak van egy köztes szintje is. A nép általi és a nemzetközi közösség általi legitimáció között helyezkednek el a hatalmat gyakorlók helyzetét megkönnyíteni vagy megnehezíteni képes – szintén legitimáló – szervezetek, amelyek legitimáló gesztusára és gyakorlatára szintén szüksége van a rendkívüli helyzetben hatalomra került vezetésnek. A legnehezebb és legbonyolultabb legitimációs procedúra mindig a legfelső hatalomra vár. Minél lejjebb megyünk a hierarchiában és minél szűkebb körre terjed ki egy szervezet hatóköre, annál egyszerűbb és körülhatárolhatóbb a legitimációs bázis.

Általában azonban elmondható, hogy a modern társadalmakban a teljes legitimációhoz az alulról, az oldalról és a felülről történő elismerés egyaránt szükséges. A forradalom napjaiban egy termelősövetkezetenél a tagság hiába választott új elnököt és elnökségi tagokat, ha azokat más hasonló szinten lévő szervezetek (például más termelősövetkezetek, bankok) nem ismerték el, velük nem voltak hajlandók tárgyalni, s hiába választott új elnökséget, ha a felügyeleti szervek kétségbe vonták az új vezetés kompetenciáját.

Normális, tehát nem forradalmi körülmények között minden szervezet működéséhez pontosan hozzá van rendelve, szabályokban, törvényekben, szokásokban rögzítve van azoknak a lépéseknek a sora, amelyek a legitimációt garantálják. A legitimációs lépések, eljárások biztosítják a társadalom zökkenőmentes működését, a törvényességi felügyeletet, a jogi garanciákat. *A forradalmi körülmények éppen az addigi legitimációs szokásokat szüntetik meg.* A forradalom lényege, hogy új legitimációs bázist hoz létre, újraértelmezi a legitimációs szokásrendet, hiszen a legitimáció nem más, mint a hatalmi struktúra újragondolása és gyakorlati megvalósítása. A forradalom átrendezi a korábbi erőteret, új szabályokat ír elő, és ezeknek az új szabályoknak megfelelően rendezi át a társadalom működéséhez szükséges szervezeteket.

Az 1956-os forradalom előtt a Szovjetunióval szoros kapcsolat, a szovjet direktívák szolgái betartása és betartatása jellemezte a magyarországi intézményrendszert. A Szovjetunió *előírta*, hogy milyen politikai és gazdasági struktúráknak kell létezniük, s azokon belül az egyes szervezetek milyen játéktérrel rendelkezhetnek. A forradalom legkarakteresebb lépése éppen ezeknek a korábbi struktúráknak a radikális szétzúzása, felszámolása, újjal való helyettesítése volt.

Egy ország még rövid ideig sem képes működni bizonyos szervezetek nélkül. A közlekedés, a hírközlés, az egészségügyi ellátás, az élelmiszer-ellátás, a bankok, a mindennapi élet folyamatosságát biztosító üzemek (élelmiszergyárak, mezőgazdasági üzemek), a kereskedelmi egységek, az áram- és vízellátás – és még folytathatnánk a sort –, nem állhat le, nem szüneteltetheti a munkáját, mert az az emberek tömeges pusztulásához vezet, éhínséget, járványt idéz elő. De hasonló módon a mezőgazdasági termelés, amely időhöz kötött feladatokat ró a termelőkre, nem teszi lehetővé, hogy a parasztok az őszi munkákat felfüggeszék, hiszen amit nem végeztek el a forradalom napjaiban, azt már nem lehetett bepótolni. Függetlenül tehát attól, hogy a nagy struktúrák másolták a szovjet mintát, illetve követték a szovjet előírásokat, a kis struktúrák csakis öntörvényűen, működésük lényegéből fakadóan tevékenykedhettek. A boltoknak árusítani kellett, a kórházaknak gyógyítani, a telefonvállalatnak szolgáltatni, a csatornázási műveknek pedig el kellett szállítani a szennyvizet.

A sztálinizmus korszakában az élet fenntartásához szükséges alapintézmények is átpolitizáltak voltak, s ez az átpolitizáltság számos vonatkozásban hatott is a tevékenységükre (tehát a kereskedelembe az áruellátás minőségére, az egészségügyben a gyógyítás minőségére stb.), de bizonyos szintig a lényegét nem érintette. Lehet, hogy a kenyérellátásban folyton za-

varok voltak, de azért volt kenyér. Lehet, hogy a kórházakban elavultak voltak a műszerek, de azért folyt a gyógyító munka. Lehet, hogy a szennyvíztisztítás nem felelt meg az akkori európai normáknak, de a nagyvárosok csatornázottak voltak.

A nem politikai szervezetekben a forradalom biztosította a feltételeket a legitimációhoz. Ezek a szervezetek általában organikusan és funkcionálisan működtek.

Egy szervezet átalakulásának organikussága a magyar 1956 esetében azt jelenti, hogy az új vezetés, az új személyek, akik a vezetésbe kerültek, nem kívülről jöttek, s képesek voltak biztosítani a szervezet korábbi tevékenységének folytatását. Vagyis nem változtatták meg a szervezet funkcionális szerepét.

Az 1956-os magyar forradalom nem rombolni, hanem építeni akart. Szervezetei ezt emnensen bizonyították. Valamennyi olyan organizáció, amely a forradalom alatt jött létre, illetve a forradalom ideje alatt új formát nyert, új funkciót talált magának, megváltoztatta a személyi összetételét, újradefiniálta önmagát, arra törekedett, hogy egy új, a forradalom alapvető célkitűzéseivel összhangban lévő világ megteremtéséhez segítse, az új világot létezésével, tevékenységével gazdagítsa, illetve régi funkcióját megőrizve, annak sallangjait levetve lássa el feladatát.

A forradalom napjaiban *a lent és a fent* közötti kapcsolatok lerövidültek, az új szervezetek legitimációja rendkívül gyorsan megtörtént. Az új szervezetek radikális gyorsasággal (még ha gyakran heves vitákban is) alakították ki és fogadtatták el a céljaikat és funkciójukat, s minden szervezet arra törekedett, hogy a létrejövő, vágyott új világot szolgálja.

Az organizáció is öregszik. Megszületik, felnő, kiteljesedik, és vagy megújul, vagy elöregszik, szenilizálódik. A forradalom intézményeinek nem volt idejük megöregedni. Gyors akceleráció jellemezte őket, fényükben hunytak ki. Az organizáció típusától függ az életkor valóságos (abszolút) ideje és az organizáció mint olyan életkora. A nagy, hosszú életű szervezetek – normális körülmények között – állandóan megújulnak.

A forradalommal kapcsolatos és a forradalom kimenetelére hatással bíró szervezeteket keletkezésük ideje alapján három csoportba sorolhatjuk. Az első csoportba tartoznak azok a szervezetek, amelyek már a forradalom előtt létrejöttek, és amelyeknek szerepük volt a forradalom kitörésében (Petőfi Kör, *Irodalmi Ujság*, MEFESZ).

A második csoportba az október 22.–november 4. között keletkezett szervezetek tartoznak. Köztük meg kell különböztetnünk azokat, amelyek valamilyen korábban már létezett organizáció funkcióját töltötték be, azok helyébe léptek – többnyire más néven és más személyi összetételben –, azoktól, amelyeknek az 1948–1949 és 1956 közötti időszakban nem volt elődjük. Az előbbieket közé tartoznak a tanácsok helyébe lépő forradalmi (nemzeti) bizottságok vagy a pártok, az utóbbiak közé a munkástanácsok vagy az egyes hivatásrendi szervezetek.

A harmadik csoportba azok a november 4-e után létrejött szervezetek tartoznak, amelyek éppen a forradalom, pontosabban annak leverése miatt születtek meg, létrejöttek, megalakulásuk a forradalomhoz, illetve annak leveréséhez kötődik.

Mondanivalóm igazolásához mindhárom szervezettípusból megemlítek néhányat. Igyekszem a legkarakteresebbeket kiválasztani.

A forradalom előtti szervezetek: Petőfi Kör, illetve az ezt *utánzó* csoportosulások: Vasvári Kör, Bessenyei Kör stb., illetve a MEFESZ, az *Irodalmi Ujság* szerkesztősége.

A forradalom alatt keletkezett szervezetek (részben kronologikusan): a spontán fegyveres csoportok (23-án este), a gyárőrségek, illetve munkásőrségek, a lokális (községi, városi) bizottságok – eltérő névvel (közigazgatási funkcióval): forradalmi bizottság, forradalmi tanács, nemzeti bizottság stb. –, munkástanács jellegű szervezetek (munkahelyi önkormányzatok) tulajdonosi és menedzsment funkcióval, a regionális (megyei, járási) közigazgatási szervek, el-

térő névvel, az országos közigazgatási szervek, a regionális munkástanácsok (Nagy-budapesti Központi Munkástanács, Csepeli Központi Munkástanács, megyei munkástanácsok stb.), az országos munkástanács (terv), a fegyveres szervezetek különféle fajtái, formái, a spontán csoportok militarizálódása, hierarchizálódása, a regionális egységek forradalmasodása (Mecséri), a fegyveres szervezetek különféle központosításai (katonai tanács, nemzetőrség stb.), a hivatásrendi szervezetek (például MÉFB stb.), az érdekképviselői csoportok, szervezetek (például POFOSZ), az egyéb meghatározott céllal létrejött szervezetek (újságok, egészségügyi intézmények), a politikai szervezetek, pártok (régiek, illetve újak).

A forradalom alatt funkcionáló és legitím *jogi intézmények (bíróság, ügyészség) nem jöttek létre*, ugyanakkor a forradalom az állam- és közigazgatás, illetve a fegyveres testületek és a gazdasági élet szinte minden területén megteremtette saját intézményeit, intézményrendszerét.

November 4-e után a forradalom alatt létrejött szervezetek döntő többsége vagy azonnal megszűnt, vagy elhalt, illetve egy töredékük illegálitásban folytatta tevékenységét, azonban az új helyzetnek megfelelően néhány új szervezet is keletkezett. Formálisan a munkástanácsokat nem szüntették meg, bár a KMT vezetőit december elején letartóztatták. A forradalom alatt újjászerveződött pártok minimális formális tevékenységet folytathattak, néhány személyt delegáltak a kormányba. Voltak szervezetek, amelyek új néven folytatták tevékenységüket (Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa), egyes lapok illegálitásba, féllegálitásba vonultak, más lapok kifejezetten a fegyveres beavatkozás, a forradalom leverésének hatására jöttek létre (*Élünk, Október Huszonharmadika*). Az utóvédharcok intellektuális gócai rövid életűek és kis hatékonyságúak, kicsiny akciórádiuszúak voltak. A represszió tömegessé válásának idején – különösen a fővárosi értelmiségiek körében – a szabadon maradtak szolidaritása a letartóztatottak hozzátartozóival jelentett gyenge informális szerveződést.

A forradalom után külföldön létrejött szervezetekkel – az itthonitól merőben különböző feltételek és lehetőségek miatt – nem kívánunk foglalkozni.

Amikor a forradalom alatt létrejött szervezeteket vizsgáljuk, és megkíséreljük azok leírását, értelmezését, a társadalom normális, üzemszerű működéséhez elengedhetlenül szükséges funkcióknak az adott helyzetre való transzformálásából kell kiindulnunk, továbbá figyelembe kell vennünk, hogy egy anormális állapotban is elengedhetetlen bizonyos funkcionálisan és az adott szituáció által legitímált organizáció működése, annak érdekében, hogy kisebb vagy nagyobb embercsoportok az adott helyzetben egyáltalán létezni tudjanak.

A szervezettípusokat a fentebb már jelzett három alapvető kritérium alapján értelmezem. Ezek: legitimáció, organikuság, funkcionalitás.

Nyilvánvaló, hogy még csak kísérletet sem tehetek a megszámlálhatatlanul sok szervezet egyenkénti elemzésére, hiszen a forradalom alatt tízezres nagyságrendben jöttek létre a korábbi funkciójukat folytató, ám új nevet viselő és személyi összetételükben részben vagy egészben megváltozott szervezetek. Az ország szinte valamennyi településén (körülbelül 3300), valamint a nagyvárosok kerületeiben, a megyékben és a járásokban létrejöttek a korábbi tanácsokat fölváltó különböző nevű, ám a közigazgatási funkciót továbbvivő szervezetek. Azt még becsülni sem lehet, hogy hány gyárban, üzemben, szövetkezetben, intézményben, illetve egyéb szervezetben jött létre munkástanács, illetve ennek megfelelő forradalmi bizottság. Hasonló a helyzet a katonaságnál, s akkor még nem beszéltünk a hivatásrendi szerveződések (például a különféle szövetségek, kamarák) országos és helyi megnyilvánulásairól. A fegyveres csoportok ugyancsak szövevényes rendszeréről, azok metamorfózisairól sem lehet egységes és hiteles képet nyújtanunk. Ugyanakkor mindazok a jellemzők, amelyek e

csoportok működését meghatározták – egyáltalán: lehetővé tették –, helytől és előzményektől lényegében függetlenül érvényesek voltak.

A dolgozat további részében néhány szervezettípus jellemzésén és lényegi tevékenységének elemzésén keresztül azt kívánom bemutatni, hogy a forradalom alatt létrejött szervezetek hogyan illeszkedtek a forradalom egészének folyamatába, mi jellemezte őket, s mennyiben feleltek meg a már jelzett hármas kritériumnak (ezeket nevezhetjük *főkritériumoknak*), illetve mennyiben jellemezhetők az idő dimenziójával, a lokalitás-globális dimenziójával, valamint a szervezet fontosságának, jelentőségének minősítésével.

Amikor a forradalom alatti szervezetekről általában kívánunk szólni, figyelembe kell venni, hogy a civil szervezetek egy közel tízesztendős vákuum után jelentek meg.

A továbbiakban három szervezettípussal foglalkozom: a fegyveres felkelőkkel, a munkás-tanácsokkal és a forradalmi, illetve nemzeti bizottságokkal. Azért éppen velük, mert ezek az organizációk adták a forradalom alatti szervezetek legnagyobb tömegét, a forradalom kimenetelére ezeknek volt a legjelentősebb hatása, s ezek voltak a legismertebbek a lakosság számára. Továbbá azért is, mert ezek a szervezetek emblematikusan jellemezték a forradalmat, amivel természetesen nem kívánom alábecsülni az egyéb szervezeteket, azonban azok sokszínűsége, gyakran egyedisége csak egy nagyon részletes elemzésben képezhetné a jelenlegihez hasonló dolgozat tárgyát.

Ha egy szervezet nem tudja önmagát társadalmi szinten definiálni (ez a definíció természetesen lehet spirituális vagy ideológikus is), akkor nem egyéb, mint magántársaság, baráti közösség, azonos érdeklődésű emberek csoportja, kivéve, ha szellemi hatása vagy tevékenységének eredménye szélesebb körre is kiterjed, és az ideológia, az eszme konkrét cselekvések kiváltójává válik. Ennek a definíciónak nem kell feltétlenül sem igaznak, sem valóságosnak lennie, a virtuális vagy imaginárius viszony kijelölése is eredményezheti a beépülést a társadalom egészébe.

Az általam vizsgált szervezetek esetében a szervezetek és a társadalom viszonya nagyon is valóságos, nagyon is konkrét volt. Mind a forradalom lefolyása, végleges kimenetele szempontjából, mind pedig a mindennapi élet vonatkozásában.

A FEGYVERES FELKELŐK

A próféta, a hadvezér, a nagy egyházi vagy parlamenti demagóg iránti odaadás karizmája azt jelenti, hogy ő személy szerint az emberek belsőleg „hivatott” irányítójának számít, hogy nem szokásból vagy előírásból ismerik el, hanem, mert hisznek benne.

(Max Weber)

A düh pótolja a fegyvert.

(Vergilius: Aeneis)

Korábban már írtam a felkelőcsoportokról és azok szociológiai, szociálpszichológiai jellemzőiről.¹ Most a választott kritériumok alapján vizsgálom őket. A felkelőcsoportok a hatalom fegyveres akciójára adott reakcióként jöttek létre. Vélhető, hogyha a Rádiónál október 23-án

1 Szent csöcselék. In *Évkönyv VII. 1999. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Standeisky Éva, Rainer M. János. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 255–281. o.

este nem dördülnek el a puskák, akkor a tömeg egy része nem indul el az Üllői úti laktanyákhoz fegyvert szerezni, s nem tér vissza harcolni a Rádiót védő ÁVH-sokkal. A Sztálin-szobor ledöntésének leginkább majálisra emlékeztető hangulata nem egy fegyveres felkelés előjele volt, a szobordöntést sokkal inkább a gyűlölt hatalom legfőbb szimbóluma megalázásának örömmámora jellemezte. De amikor a szobordöntés közben megjött a hír, hogy *lőnek a Rádiónál*, s teherautók is megjelentek a Gorkij fasor és a tér torkolatában, azonnal sok tucat ember akadt, akinél megtört a majális hangulat, fölmászott a platóra, és a Rádióhoz ment. Akkorra már sebesültekkel volt tele a Szentkirályi utcai orvosi rendelő, és a kétségbeesés mellett a düh jellemezte mind a Rádió előtti tüntetőket, mind pedig a frissen odaérkezőket. A békés tüntetés ekkor vált fegyveres felkeléssé. Nyilván a szovjetek éjszakai beavatkozása (hiszen az Üllői úti laktanyákhoz igyekvők már szembetalálkoztak a bevonuló szovjet csapatokkal) hasonló reakciókat váltott volna ki, de a tény tény marad: a Rádiónál eldördülő, ÁVH-sok által leadott és sebesülést, sőt halált is okozó lövések hatására a feldühödött tömeg legelszántabb tagjaiból alakultak meg az első fegyveres csoportok. (Ezért választottam e fejezet egyik motójául a Vergilius-idézetet.)

Ezeknek a fegyvereseknek az a tömeg biztosította a legitimációt, amely a Rádiót körülvette, s amely tanúja volt, hogy a békés tüntetőkre a Magyar Rádió épületéből adták le a lövéseket. Rendkívül fontosnak érzem, hogy az első fegyveresek legitimálása annak a tömegnek a részéről történt meg, amely elszenvedője volt az ÁVH-sok atrocitásának. Föltáratlan még, hogy a Rádió ellen fegyveresen harcolók milyen (nyilván teljesen spontán) szervezeti keretek között tevékenykedtek, az azonban kétségtelen tény, hogy tevékenységük funkcionális (és az adott körülmények között – legalábbis a forradalom logikája szerint – racionális is) volt, hiszen a fegyvertelen tömeg elleni fegyveres fellépésre adtak fegyveres választ.

Ekkor, tehát október 23-án este a fegyveresek fellépése rendkívül fontos volt, megerősítette a tüntetőket, fegyveresen adott támogatást a mind morálisan, mind politikailag védhetetlen ÁVH-sok által leadott lövésekkel szemben. A fegyveresek tevékenységének hatékonyságáról ekkor még nem beszélhetünk, hiszen függetlenül attól, hogy a Rádiónál milyen eredményeket értek el, a szovjet csapatok abban a hitben vonultak be Budapestre, hogy megfélemlítő felvonulásuk (és brutális lövöldözésük) eredményeképpen reggelre elcsendesedik a város, a tankok és páncélosok láttán megjuhásodik a nép. A Rádiónál folyó tűzharcban részt vevők esetében nem beszélhetünk stratégiai célokról, kooperációról, a vezetők kiválasztásáról, de hasonlóképpen nem beszélhetünk más harcoló csoportokkal való együttműködésről sem, hiszen ilyenek még nem voltak. Ez az akció adta meg a jelet, hogy a békés tüntetésen túl más, radikálisabb eszközökkel is lehet, sőt kell küzdeni az október 23-i jelszavakban megfogalmazott célokért. Ma már tudjuk, hogy a Rádiónál nem lőttek közvetlenül a tömegre, hanem csak visszaverődő lövedékek okoztak sebesüléseket, de ezt akkor az ott lévő tömeg nem tudhatta.

A forradalom alatt gomba módra szaporodtak a fegyveres felkelőcsoportok. A kezdeti zűrzavar igen gyorsan renddél szerveződött. A spontán *visszalövésből* nagyon hamar taktikával és stratégiával bíró csoportok fejlődtek ki, amelyeknek parancsnokaik voltak, s igen gyorsan beépültek a forradalom alatti új intézményrendszerbe. A felkelőcsoportoknak meghatározott területre vonatkozóan védelmi feladataik voltak, kooperáltak a központi hatalommal, de kooperáltak egymással is. Belső és külső viszonyaik szervezetszociológiai vizsgálata azt mutatja, hogy igyekeztek elhelyezni önmagukat mind a katonai, mind a politikai struktúrákban. (A többes számot az indokolja, hogy sokszor nem egy struktúráról kell szólnunk, hanem a bizonytalan helyzetben lévő államhatalom és katonai vezetés gyakran egymásnak ellentmondó struktúráiról.)

A fegyveresek legitimációja könyörtelen gyorsasággal zajlott le. A legteljesebb népi legitimációról csak azért nem beszélhetünk, mert igen sokan (nem is minden alap nélkül) félték, hogy a fegyveresek olyan iszonyatos túlerőt mozgósítanak a másik oldalon, amely a polgári lakosság pusztulását eredményezi. A civil lakosság zöme azonban – ki aktívan, ki passzívan – támogatta a felkelőket. A felkelőknek szükségük is volt erre a civil támogatásra. A fegyvereket megszerezték, de ellátásukról, háttérükéről (élelem, szállás) csak a civilek támogatásával tudtak gondoskodni. De kellett a civilek támogatása a megfelelő harcálláspontok elfoglalásához is, hiszen a városi gerillaharcban lakások ablakából, háztetőről kellett az ellenségre tüzelniük, s csak a civilek támogatásával tudtak pincékben, padlásokon, magánlakásokban elbújni, amikor üldözték őket.

A legitimáció felülről is megtörtént, amikor a felkelőcsoportok vezetői partnerként tárgyalhattak a forradalmi hatalom különböző szintű vezetőivel. A felső legitimáció egyik karakteres megnyilvánulása Maléter Pál tárgyalása és kibékülése volt a corvinistákkal.

Mennyire voltak organikusak a felkelőcsoportok? Amikor e kérdésre választ keresünk, az organikuságot két vonatkozásban kell értelmeznünk. Egyrészt a csoportok belső szervezettségét, működésük organikus voltát kell minősítenünk, másrészt arra kell választ adnunk, hogy a forradalom egészébe hogyan illeszkedtek be, egymással és a forradalom más szervezeteivel milyen kapcsolatot alakítottak ki.

A fegyveres felkelőcsoportok belső struktúrájukban egyrészt nagyon különböztek egymástól (attól függően, hogy milyen összetételű volt a személyi állomány, hogy mennyire volt karizmatikus a vezetőjük, hogy mennyire volt sikeres a tevékenységük), másrészt nagyon sok hasonlóságot mutattak, hiszen a harci tevékenységnek megvannak a maga rutinjai, s ezeket a katonaviselt vezetők, illetve csoporttagok közvetítették a csoportoknak. Ma már – elsősorban Eörsi László kutatásainak köszönhetően² – tudjuk, hogy a felkelőcsoportok lényegében a katonai egységek rendje szerint folytatták munkájukat, azzal a lényeges eltéréssel, hogy ha valaki abba kívánta hagyni a harcot, büntetlenül eltávozhatott, eldobhatta a fegyverét, és viszatérhetett a polgári létbe.

Ami a fegyveresek tevékenységének funkcionalitását illeti, igen nehéz véleményt alkotni. Először azért, mert a felkelőcsoportok eredményessége és tevékenységi területe (nem földrajzi értelemben) között igen jelentős eltérések voltak. Másrészt mert a felkelőcsoportok egy része jelentős metamorfózison ment keresztül. Harmadrészt mert olyan fegyveres csoportok is alakultak, amelyek ugyan csoportot is alkottak, fegyvert is viseltek, esetleg még igazolványuk is volt, tevékenységük viszont kizárólag a gyár, vagy egy-egy raktár, illetve egyéb ipari objektum vagy település védelmére korlátozódott. A funkcionalitás vonatkozásában azért is nehéz a véleményalkotás, mert az idődimenzió bevezetésével minden egyes csoportnál szinte napon-ta másként kellene értékelni a csoport tevékenységét. Amíg a legitimáció és az organikuság esetében vállalható egy általánosan érvényes vélemény megfogalmazása, addig a funkcionalitás tekintetében ez nem lehetséges. Miként a hatékonyság tekintetében sem. Egyáltalán, egy nagyhatalom által eltiport fegyveres felkelés esetében blaszfémia lenne hatékonyságról beszélni, hiszen több nagyságrendnyi különbség volt a harcban álló felek között. Ennek ellenére a fegyveres csoportoknak mint organizációknak a forradalomban betöltött szerepét csak a legnagyobb elismeréssel lehet méltatni, hiszen abban a néhány napban, amíg e semmiből létrejövő csoportok reménytelen küzdelmüket folytatták, a szervezetszociológia szervezetekre vonatkozó szinte valamennyi kritériumának maradéktalanul eleget tettek: úgy épültek be a

2 Eörsi László: *Ferencváros 1956. A kerület fegyveres csoportjai*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet.

forradalomba, mintha a csoportok vezetői és tagjai a szervezetszociológia klasszikusain nőttek volna fel.

Arra a kérdésre, hogy mindez miért történt így, nem nehéz válaszolni. A felkelők esetében nem egy elvont, elméleti tudás jelent meg a mindennapok gyakorlatában, hanem az bizonyosodott be, hogy adott peremfeltételek mellett a közös célért tevékenykedő organizációk valóban az irodalomban leírtak szerint éltek az életüket. Valóban organikusan illeszkednek az őket körülvevő világhoz, s vezetőik valóban úgy reagálnak az őket ért impulzusokra, ahogy az „a nagykönyvben meg van írva”.

Az 1956-os magyar forradalom a világ számára talán éppen a fegyveres felkelők hősiessége miatt vált jelentőssé és vívott ki rendkívüli elismerést. A forradalom aktorai közül a fegyveresek nem a hatékonyságuk, hanem az elszántságuk, a harci kedvük miatt váltak fontossá. A *külvilág* tevékenységük kezdetétől elismerte, tehát legitímálta a harcosokat, mégpedig éppen a reménytelennek tűnő harcban való jeleskedésük miatt. A felkelőcsoportok mint organizációk a szervezetszociológia kritériumai szerint nem voltak hatékonyak, és bár voltak rendkívül sikeres pillanataik, a végső mérleg tragikusan negatív. De nem az volt a történelmi feladatuk, hogy legyőzzék a Vörös Hadsereget, hanem hogy bemutassák a világnak: ez a kis nép képes néhány napig, akár öngyilkos harcot is folytatni a világ legerősebb hadseregével szemben.

A MUNKÁSTANÁCSOK

*Am meglátván egy igaz és jeles érdemű férfit,
Mind mérsékli magát s figyelő füllel körülállják...
(Vergilius: Aeneis)*

Jelen dolgozat keretében nem érdemes állást foglalni arról, hogy a munkástanácsok célkitűzései történelmi léptékkal mérve helyesek voltak-e, vagy sem. 1956-ban a munkástanácsok létrejötte arról szólt, hogy az állam rossz gazda, hogy a forradalmat megelőző tíz évben nem a kellő hatékonysággal folyt a munka a gyárakban, üzemekben, sőt az értelmiségiek munkahelyein, a vezetők jelentős része alkalmatlan volt feladata szakszerű ellátására, s a munkavállalók, a „dolgozók” rendet akartak maguk körül teremteni. Az üzemek dolgozói tisztességes munkakörülményeket, kizsákmányolásmentes világot szerettek volna. Kizsákmányolásmentes: amelyben az állam sem zsákmányolja ki a dolgozókat, s aki rendszeren, tisztességesen dolgozik, az megkapja érte a megfelelő bért. Kizsákmányolásmentes: amennyiben a gyárakat, üzemeket nem akarták visszaszámaztatni korábbi tulajdonosaiknak, de azt sem akarták, hogy központi direktívák, pártközponti és tervhivatali döntések alapján szabják meg, mit kell termelniük, s mellette hogyan kell vélekedniük az őket körülvevő világról. Továbbá azt akarták, hogy azok a vezetők, akik nem a munkások érdekeit képviselik, nem rendelkeznek kellő szakértelemmel, tünjenek el posztjaikról, s a helyükre hozzáértő, alkalmas emberek kerüljenek, lehetőleg az üzemek, gyárak alkalmazottainak soraiból.

A munkástanácsok a hatalom szolgálaként működő, transzmissziós szerepet betöltő szakszervezetek helyét is át kívánták venni, hogy aztán majd létrejöjjenek a valódi, a tagok érdekeit védő, új, független szakszervezetek. Ámbátor ha a munkástanácsok elképzelései hosszú távon megvalósultak volna, a szakszervezetekre nem lett volna szükség, hiszen a munkásoknak önmagukkal szemben nyilván nem kellett volna megvédeniük magukat.

A munkástanácsok egyszerre kívánták a gyárak tulajdonosai és a menedzsment közvetlen kontrollja lenni. Akkor még nem ismerték az *emberarcú szocializmus* kategóriát, de a munkás-

tanácsok emberarcú szocializmust akartak. Ki akarták söpörni a politikát a munkahelyekről, mint nem odaválót, s az üzemeket megtartani annak, ami a feladatuk: a minőségi termelésnek, a megélhetés biztos forrásának.

A *Munkásigazgatást az üzemekben!* jelmondat szerepelt a Petőfi Kör október 23-ára közzétett jelszavai között, amelyek a *Szabad Ifjúság*, október 23-i számában jelentek meg; a munkás-önigazgatás vágya benne volt a levegőben. A Magyar Írók Szövetsége október 23-i keltezésű *Kiáltványának* 4. pontja is ezt követeli: „Az üzemeket a munkások és a szakemberek vezessék”. A hivatalos szakszervezetektől sem volt idegen a munkástanácsok gondolata, amit az is bizonyít, hogy a SZOT elnöksége az MDP Központi Vezetőségére hivatkozva „helyesnek tartja az üzemi munkástanácsok megválasztását a szakszervezeti szervek közreműködésével” (október 26-a, 19 óra 53 perc, Kossuth rádió). A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának *Felhívása* is többször foglalkozik a munkástanácsokkal. Arra kéri a már megalakult munkástanácsokat, hogy „biztosítsák az egész országban az áhított békét és nyugalmat”, illetve szerepel a követeléselei között: „A gyárak, a bányák legyenek valóban a munkásoké” (október 28-a). A munkástanácsok megszületése, a munkástanács-mozgalom kialakulása tehát a forradalom minden területén tevékenykedő politikai szereplő számára fontos volt. Október 28-án Nagy Imre miniszterelnök beszédét közvetítette a Kossuth rádió (17 óra 25 perc), s ebben a kormányfő így szólt a munkástanácsokról: „A kormány üdvözlöi az üzemi dolgozók kezdeményezését az üzemi demokrácia kiszélesítésére, helyesli a munkástanácsok megalakítását.”

A munkástanácsokról a forradalom előtti 1956-os magyar sajtóban viszonylag sokat lehetett olvasni, elsősorban a jugoszláviai példák kapcsán. Ennek is köszönhető, hogy a különböző, egymástól nagy távolságra lévő üzemek munkástanácsainak proklamációi olyannyira hasonlítanak egymáshoz. Arról fogalmunk sem lehet, hogy a forradalom napjaiban hány munkástanács alakult Magyarországon. Vélhetően szinte minden munkahelyen létrejött a munkástanács valamilyen formája, ha nem is nevezték mindenhol munkástanácsnak (volt, ahol forradalmi bizottság volt a neve, máshol forradalmi tanács). Ezeknek a nagyon gyorsan létrejövő szervezeteknek szinte teljes mértékben azonos funkciójuk volt, létrejötteik azonos módon zajlott le, az *alulról építkező demokrácia* iskolapéldái voltak.³

A munkástanácsok követeléselei szinte kivétel nélkül túlmutattak a közvetlen munkahelyen, nem maradtak meg a partikularitás szintjén. (Követelték az ország függetlenségét, a parlamentáris demokráciát, a többpártrendszert, a szabad választásokat, a független szakszervezeteket.) S mert e követelések egybehangzón megjelentek Nyíregyházától Sopronig, és mert a munkástanácsok nagyon gyorsan létrehozták a működésükhöz szükséges intézményrendszert, olyan erő került a kezükbe, amely a kormányzati hatalommal szemben teljes egyenjóságot biztosított számukra.

A magunk választotta szempontok szerint haladva: a munkástanácsok legitimációja rendkívül erős volt, és formálisan is megfelelt minden a legitimációval kapcsolatos demokratikus kritériumnak (szemben a fegyveres felkelőkkel, akik esetében ez közel sem volt így). A munkástanácsokat és azok vezetőit a dolgozók választották, szinte kivétel nélkül közvetlenül, elektorok közbeiktatása nélkül, nagygyűléseken, gyakran igen heves viták után. A tanácsokba önmaguk közül delegáltak tagokat, s mert a munkahelyek egymást jól ismerő közösségek is egyben, nem volt nehéz kiválasztani azokat a kollégákat, akik a forradalmat megelőző időszakban szakmai, emberi és politikai magatartásukkal méltóvá váltak a munkástanácsba való bekerülésre, a munkások bizalmára. Arra a kérdésre azonban már nehezebb választ adni,

3 A kifejezés Bill Lomaxtól származik. Bill Lomax: Az alulról építkező demokrácia. A munkástanácsok és a központi hatalom. *Világosság*, 1991. 10. sz. 728–733. o.

hogy a fenti szempontok szerint kiválasztott munkástanácsstagok, illetve e tanácsok elnökei miért feleltek meg annak a sokrétű feladatnak, ami egy gyár vezetését, a kapcsolattartást a területi és az országos szervekkel és az alkalmasságot a politikai hatalommal való tárgyalásra is jelentette. Két válaszunk is van erre. Az egyik, hogy ezek a férfiak igen gyorsan felnőttek a feladatukhoz, vagyis aki valamiben kiváló, az más területen is gyorsan elsajátítja a szükséges ismereteket. A másik válasz, hogy a választások során eleve olyan személyek kerültek a tanácsba, akik alkalmasak voltak e szerepek betöltésére.

A munkástanácsok legitimitációja azoktól a kollégáktól származott, akik ismerték őket, és magával a demokratikus választással legitimálták is a szerepüket. Ez az alulról történő legitimitáció volt az alapja a későbbi oldalirányú és felső legitimációnak. A hasonló szintű, tehát gyári munkástanács-vezetők elismerték és akceptálták egymást, s a területi szervezetekben az alulról történő legitimitációval rendelkező küldöttek esetében nem volt kérdés sem a szavazati jog, sem a megválaszthatóság a magasabb szintű szervezet valamely tisztségére.

A munkástanácsok rendkívüli jelentősége és történelmi érdeme abban rejlik, hogy ezek a legitim szervezetek megalakulásuk pillanatától szervesen illeszkedtek a forradalmi viszonyokhoz, s funkciójukat mindig olyan mértékben terjesztették ki és gyakorolták, amennyire azt a közérdek megkívánta. Akkor szerveztek sztrájkot, amikor azt a forradalom érdeke megkívánta, s az az egység termelt, vagy éppen tartózkodott a sztrájktól, amelyik a forradalom sikere miatt nem engedhette meg, hogy ne folytassa tevékenységét. Később szólunk a helyi önkormányzatokat fölváltó nemzeti, illetve forradalmi bizottságokról, de már itt jelezni kell, hogy a munkástanácsok abban különböztek tőlük, hogy rendkívül gyorsan az egész országot átszövő hálózáttá tudtak válni, hogy a munkástanácsok között intenzív kommunikáció alakult ki, és képesek voltak a központi hatalommal szemben is érdekeik összehangolt érvényesítésére. Esetükben a hatékonyság a körülményekhez mérten, de még azon túl is maximálisnak mondható.

Időben ketté kell választani a munkástanácsok működését a november 4-ig tartó, illetve az azt követő időszakra. Amikor a harcosoknak már vissza kellett vonulniuk, a kádárista hatalom a munkástanácsokhoz még nem mert hozzányúlni – mivel ha valamitől, akkor a munkástanácsoktól tartott –, és sokáig hitegette őket, hogy az új kurzusban megfelelő szerepet biztosít számukra. Az idő dimenziójában: a munkástanácsok mint az országot átszövő szervezetek – ha egyre csökkenő mértékben is – a forradalom leverése után is megmaradtak, s csak 1957 tavaszára szűntek meg végérvényesen.

Ha a fegyveres harcosokat az elszántsággal jellemezhetjük a legkarakteresebben, akkor a munkástanácsstagokat és -vezetőket a következetes és világos gondolkodással, a felelősségteljes magatartással. A munkástanácsok sikerességének egyik fő oka a szervezetek közötti folyamatos vertikális és horizontális kapcsolattartás volt. Egyszerre voltak lokálisan és globálisan (itt a globalitás részben regionalitást, részben országos kiterjeszkedést jelent) hatékonyak, és az információáramlás még a legnehezebb időszakokban is majdnem zavartalan volt. Sikerük másik fő oka a motiváció és a mély involváltságon túl a szakszerűség volt. A munkástanácsok esetében sikerült elérni azt a szervezetszociológiai ritka állapotot, amikor mindenki éppen a tudásának, tehetségének megfelelő szinten tevékenykedett.

A munkástanácsok (noha az országos munkástanács megalakulását a szovjet tankok közreműködésével sikerült megakadályozni) behálózták az országot, s a forradalom leverésekor lényegében ezek a részben virtuális és részben nagyon is létező szervezetek voltak az ország legfontosabb hatalmi tényezői. Képesek voltak országos sztrájkot szervezni, de ha nem verik le a forradalmat, képesek lettek volna a gazdasági élet gyors és racionális újjászervezésére is.

A munkástanácsok képviselték és jelenítették meg az emberek számára a legvilágosabban a forradalom célkitűzéseit. S éppen ezért (noha ez a kádárista hatalom számára is nyilvánvaló volt) a szuronyok hegyén hatalomra jutott Kádár-kormány még november 12-én – tehát egy héttel a szovjet megszállás után – az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletében szabályozta a munkástanácsok helyzetét, azt a reményt keltve, hogy az addig elért eredmények a jövőben megtarthatók lesznek. A hatalom félelmére jellemző, hogy a Nagy-budapesti Központi Munkástanács vezetőit csak december 12-én merték letartóztatni, miközben a fegyveres felkelők utáni hajsza már november 4-én megindult.

Szervezetpszichológiailag a legtisztább képletet a munkástanácsok mutatták. Vitathatatlan volt a legitimációjuk. Funkciójuk – és annak sikeres gyakorlása – az első pillanattól kezdve garantált volt, jelentőségük a javak előállításában betöltött szerepük miatt megkérdőjelezhetetlen, hatékonyságuk példaszerű, politikai és gazdaságszervező funkcióik aránya éppen a kellő mértékű, a vezetők szakértelme megfelelő, céljaik világosak, vagyis minden létező kritérium alapján a munkástanácsok jelentették a forradalomnak azt a legfontosabb és a demokráciát a legtisztább formában megjelenítő vonulatát, amely a történelem számára mintegy hitelesítette 1956-ot.

A fegyveres felkelők esetében gyakran előfordult, hogy a csoport olyan képességeket csalt elő a szervezet egyes tagjaiból, amelyekről maga az érintett személy sem tudott. A munkástanácsok tagjainál és vezetőinél ez szinte tömegesen történt meg, annak ellenére, hogy tevékenységüket sokkal konzolidáltabb körülmények között végezték, mint a fegyveresek. Szerte az országban amikor a szavukat addig alig hallható, munkájukat becsületesen végző, de kiemelkedőt addig soha nem teljesítő munkásemberek „helyzetbe” kerültek, egyszerre, gyakorlatilag minden átmenet nélkül a profi, rutinos politikusok egyenrangú ellenfeleivé váltak, képesek voltak gyors és jó döntéseket hozni, képesek voltak olyan áldozatok vállalására, amelyeken ők maguk is elcsodálkoztak. Elegendő az akkor alig 24 éves, szakmunkás végzettségű Rácz Sándorra gondolnunk, aki letartóztatásáig félelmetes ellenfele volt a kádárista hatalomnak; az ügy és a szervezet, amelyet képviselt, kihozta belőle és megerősítette rejtett képességeit, s egyetlen pillanat alatt a legnagyobb politikusok közé emelte. Ez is a forradalmi szervezetek gyors, semmivel nem helyettesíthető embernevelő hatásai közé tartozott.

Korábban már szóltunk arról, hogy a forradalom szervezeteinek tevékenységében két olyan vonás is felfedezhető, amely a normális körülmények között működő szervezetek esetében nem jellemző. Ezek az altruizmus és az egyéni érdeken túlmutató involválódás, amely önfeláldozással, áldozatvállalással jár együtt. A nyugati társadalmakban a munkavállalói magatartás célracionális, amennyiben a munkavállaló az egyéni vagy kollektív szerződésben foglaltak szerinti tevékenységet végzi, és ezért a munkaadó biztosítja a kialakított ellenszolgáltatást. A munkavállaló célja, hogy munkájával megszerezze a megélhetéséhez szükséges anyagi javakat, a munkaadó pedig, hogy a megfelelően szervezett termeléssel, a tárgyi és emberi tényezők kellő összehangolásával optimalizálja az eredményességet. Normális körülmények között a munkavállalói motiváltság addig terjed, hogy a megélhetésért dolgozni kell, a munkahelyet meg kell tartani, de ha jobb munkalehetőség kínálkozik (ahol kellemesebb munkakörülmények között többet lehet keresni), akkor a munkavállaló skrupulusok nélkül továbblép. A forradalom napjaiban egészen különös mértékben involválódtak az üzemek, gyárak, hivatalok dolgozói a munkahelyükkel. Egészen az altruizmusig menően képesek voltak az áldozatvállalásra. Miért? Mert a kitűzött, a munkahelyekre vonatkoztatott (egyéni, illetve csoport-) célok túl általánosabb érvényű, a nemzet egészét érintő célokért is folytatták harcukat. S nemcsak a munkástanácsok, hanem a dolgozók is képesek voltak erre a magatartásra.

Természetesen tévedés volna azt hinni, hogy a munkástanácsok megválasztása és működése viták és súrlódások nélkül zajlott, hogy valamilyen éteri béke és egyetértés jellemezte a forradalom napjaiban a munkástanácsok tevékenységét, a munkástanácsok és az üzemek dolgozóinak kapcsolatát. De ezek a viták a nagy közös cél megvalósításának legjobb módjáról szóltak, arról, hogy hogyan lehet a legkevesebb veszteséggel a legtöbb eredményt elérni.

A munkástanácsoknak mint forradalmi organizációknak egyik sajátosságuk, hogy nem doktrinér módon értelmezték funkciójukat és tagjaik kiválasztását. Vállalták mindazokat a korábbi vezetőket, akiknek alkalmasságáról meg voltak győződve, s akik a korábbi történelmi korszakban nem követtek el megbocsáthatatlan bűnöket. Sok üzemben, gyárban tagja lett a munkástanácsnak a korábbi igazgató, főmérnök s más vezető, ha a munkástanács-választásokkor a munkások közössége úgy ítélte meg, hogy ezek a korábban funkciót viselő emberek méltók a bizalmukra. Ugyanakkor azokat a korábbi vezetőket, párttitkárokat, a párttal, hatalommal kollaboráló szakszervezeti vezetőket, akik nem élvezték a dolgozók bizalmát, elzavarták a gyárakból. Súlyos, törvénybe ütköző atrocitásra azonban szinte sehol nem került sor. A régi rend kiszolgálóit kitiltották a gyárakból, felszólították őket a távozásra, ám erre a legtöbb esetben nem is került sor, mert ezek az emberek maguktól is illegalitásba vonultak, a kelletnél is jobban félték. (Később, a perek során belőlük lettek a vád tanúi.)

A munkástanács-választások toleráns légkörére jellemző, hogy a tanácsokba nagyon sok párttagok is beválasztottak. Ennek több oka is volt. Egyrészt a kontinuitást biztosította, hogy olyan korábbi vezetők segítették a tanácsok munkáját, akik rendelkeztek a kellő szakértelemmel, másrészt csak azokat a személyeket fogadták el, akik formális párttagságuk ellenére a korábbi években tisztességesen viselkedtek. A munkástanácsok részéről nem folyt boszorkányüldözés, a legtöbb munkahelyen csak néhány embert tanácsoltak el a gyárban történő megjelenéstől, a korábbi párttagokat pedig üldözték.

A HELYI KÖZIGAZGATÁS SZERVEI

Az általánosságokban tévednek az emberek, a részletekben soha.

(Machiavelli: *A fejedelem*)

A forradalom kitörésekor nem lehetett tudni, hogy a változások milyen mértékűek lesznek, és mennyi ideig tart az átmeneti állapot, s az ebben az átmeneti korszakban megszülető szervezetek mennyi ideig töltik majd be funkciójukat. Miként azt sem lehetett tudni, hogy milyen eredménnyel fejeződik be a forradalom. A vidék több napos késéssel reagált a fővárosi eseményekre. Amikor azonban a forradalom vihara elérte a vidéki településeket, az élet minden területén megkezdődött az új intézmények létrehozása, a régiék újjal való fölváltása. Ahogy az ország működőképessége elképzelhetetlen a forradalom által legitimált kormány nélkül, ugyanúgy a helyi közigazgatás is csak akkor működőképes, ha létrejönnek az új szervezetek, illetve megerősítést kapnak a régiék. A teljes hatalmi struktúrának (a legfelsőbb, kormányzati hatalomtól a legkisebb falvak közigazgatásáig) a forradalom szolgálatába kellett állnia.

A politika, a politizálás egészen mást jelent országos szinten, mint a vidéken. A városokban, falvakban az élet üzemszerű működésének biztosítása kisebb léptékű, mint az ország egésze esetében. A társadalomszervezet tradicionális intézményei nélkül azonban az élet megbénul. Kisebb és nagyobb ügyek mindig vannak, emberek meghalnak, és születnek, szerződészek életbe lépnek, és köttetnek, a rendnek, a közbiztonságnak forradalmi viszonyok között fo-

kozottabb mértékben fenn kell állni. Biztosítani kell a közellátás zavartalanságát, a közlekedést, a javak védelmét, a személyek épségét, vagyis a helyi közigazgatásnak be kell töltenie azt a funkciót, amelynek ellátására a történelem során kialakult. Az állatok attól függetlenül kimennek a legelőre, hogy milyen kormány van hatalmon, s a termény betakarítását is kényszerűen megkövetelik a természet törvényei. Továbbá közvetíteni kell a központ direktíváit.

A forradalom lendülete a helyi közigazgatás átszervezését is magával hozta. A nagypolitika tektonikus erői megszelídülve érkeztek el vidékre, de ebben a gyengített formában is szükségképpen jelentős változásokat idéztek elő. Mint a csillapuló hullámok egy vízbe dobott kő nyomán, úgy jöttek létre a vidéki közigazgatás szervezetei. A korábbi, szovjet mintájú tanácsok helyét különböző néven létrejövő szervezetek vették át. Volt, ahol forradalmi bizottságnak, volt, ahol forradalmi tanácsnak, másutt nemzeti bizottságnak, megint másutt forradalmi nemzeti bizottságnak nevezték el önmagukat az újonnan létrejövő, közigazgatási funkciót betöltő szervezetek. Sok olyan település volt, ahol a helyi üzem, gyár, állami gazdaság, termelőszövetkezet olyan domináns volt, hogy annak a munkástanácsa egyben a közigazgatási funkciókat is magára vállalta, és egybemosódott a munkástanács és a nemzeti bizottság. De volt olyan település is, ahol a közigazgatási funkciókat ellátó szervezetet munkástanácsnak nevezték, holott nem munkahelyhez, hanem településhez kapcsolódott a tevékenysége.

Minél kisebb egy település, annál jobban ismerik egymást az ott élő emberek, s annál kevésbé vannak egymás előtt titkaik. A korábbi történelmi korszak, az 1956-ot megelőző mintegy tíz év jelentős mértékben átalakította a magyar vidéket, a szocialista iparosítás részleges vagy teljes migrációval járt együtt: sokan elhagyták szülőfalujukat és városokban telepedtek le, a falun maradtak élete pedig nyitott könyv volt az ott lakók számára. A nemzeti bizottságok (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért minden helyi közigazgatási funkciót ellátó szervezetet így nevezek) megválasztása, létrejötte korántsem volt olyan egységes és zökkenőmentes, mint a munkástanácsoké, s nem hasonlítható a felkelőcsoportok vezetőinek kiválasztásához sem. Akik ugyanis a vidéki településeken a forradalom alatt funkcióba kerültek, tudták, hogy nem csak a múltjuk ismert a közösség előtt, hanem a forradalom alatti tevékenységükkel is bizonyítani kell, mert életük további részét is a településen kívánják leélni. Továbbá a vidéki településeken sokkal erősebben éltek a személyekhez, családokhoz kötődő tradíciók, mint a nagypolitikában vagy az üzemekben. Éltek azok a tradíciók, amelyek a messze múltban gyökereztek, vagyis egy-egy család évszázados múltjával hitelesítette a tekintélyét, de éltek az elmúlt évtized emlékei is: mindenki tudta, ki volt a kommunista rendszer kiszolgálója, ki vett részt a téveszesítésben, ki konvertálta át politikai nézeteit gazdasági előnnyé.

Nem feledkezhetünk meg továbbá arról sem, hogy a vidéki emberek vallásosságát sokkal kevésbé tudta a kommunista rendszer megingatni, kikezdeni, mint az ipari munkásságét, a nagyvárosi lakosokét. A vidéki emberek számára a tradicionális rend, az évszázados értékek jobban megőrződtek, mint a városi emberek számára. Azt is mondhatjuk, hogy a vidéki embereket egzisztenciálisan ugyan keményen sújtotta a kommunista diktatúra tíz éve, de értékeiket megőrizték, és a magántulajdonhoz, jelesen a földhöz való viszonyukat nem vagy csak alig tudta kikezdeni az uralkodó ideológia. A korábban tiszteletnek örvendő gazdák még akkor is megőrizték a tekintélyüket, ha megfosztották őket a földjüktől, ha bekényszerítették őket a téeszbe, és formálisan nem szolgálhattak példaként a közösségnek.

Ugyanakkor a vidéki emberekre az óvatosság sokkal inkább jellemző volt, mint a városiakra, különösen a nagyvárosiakra. Részben azért, mert – mint fentebb mondtam – az a tudat, hogy bármi történjék is, ők itt fogják leélni életük hátralévő részét, abban a közösségben, amelyben már a nagyapjuk, dédapjuk is élt, igen erős kontrollt jelentett, részben azért, mert a politikával szemben a magyar vidéknek rossz, nagyon rossz történelmi tapasztalatai voltak.

A vidéki emberek jelentős részét azonban a forradalom előtti évtizedben igen súlyos sérelmek érték. Igaz, a földosztás nagyon sok föld nélküli, illetve kevés földdel rendelkező mezőgazdasági munkást, szegényparasztot juttatott földhöz, de a hatalom a földtulajdonláshoz fűzött illúziókat hamar el is oszlatta, amikor szövetkezetekbe kényszerítette a frissen birtokhoz jutottakat. A javaitól megfosztott vidéki iparos és kereskedő is félelemmel és gyanakvással élte meg a korábbi évtizedet, de ezek a félelmek a forradalom hírére nem oszlottak el egy csapásra.

A forradalom lendülete azonban elérte a vidéket, s a vidék is lépett. Itt nincs helye arról szólni, hogy mi történt a mezőgazdasági szövetkezetekkel, s ami történt, ahhoz mennyiben járult hozzá a nemzeti bizottság, meg kell maradnunk kijelölt témánknál: a nemzeti bizottságok működésének vizsgálatánál a kijelölt szempontok szerint.

A nemzeti bizottságok megválasztása annyiban hasonlított a munkástanácsok megválasztásához, hogy egymást és egymás múltját, képességeit jól ismerő emberek maguk közül választották meg a testületet, illetve annak vezetőit. E választások alkalmával a jelenlévők (akiknek a legitimitása igencsak kétségbe vonható, hiszen a választásokon azok vettek részt, akiknek volt idejük és bátorságuk oda elmenni) már eleve a helyi társadalom legaktívabb szereplői közül kerültek ki, s formálisan megkérdőjelezhető, hogy ezek a választások valóban a helyi közösség akaratát reprezentálták-e. Nagyon sokan azért nem vettek részt a forradalom alatt a közéletben, mert korábban olyan retorziókat szenvedtek el, amelyek eleve gyanakvóvá tették őket. Mások viszont éppen az elszenvedett retorziók miatti elégtétel megszerzésére láttak esélyt, ezért vetették bele magukat a politikába.

A nemzeti bizottságok sokkal heterogénebb képet mutattak, mint a munkástanácsok, ami egyenesen következik abból, hogy a nemzeti bizottságok által megjelenített érdekek is heterogénebbek voltak. Még a legkisebb településeken is más volt az egykori nagygazda érdeke, mint az egykori zselléré, aki a földosztáskor éppen a kuláknak nyilvánított nagygazdától elvett földből részesedett. Azonban a nemzeti bizottságok létrejöttkor a résztvevők magukévá tudták tenni a felülről, a központból, a forradalom centrumából, centrumaiból érkezett jelszavakat, elveket, s ez jelentette azt a közös platformot, amelynek alapján egyáltalán meg lehetett tartani e választásokat, s a helyi közösségek proklamációit (amelyek rendkívüli mértékben hasonlítottak a központ hasonló követeléseire) meg tudták fogalmazni. A nemzeti függetlenség, az egy pártrendszer eltörlése, a megszálló szovjet csapatok kivonása, a demokratikus választások olyan elvi alapot jelentettek, amely lehetővé tette, hogy annak bázisán lényegében minden településen létrejöjjön valamilyen a nemzeti bizottság funkcióját betöltő szervezet, igaz, a helyi lakosság vérmérséklete, politikai indulatai szerinti hangsúlyok kiemelésével.

A forradalom egyik a tömegek számára könnyen érthető üzenete az volt, hogy a gyűlölt komisszárokat el kell zavarni. Komisszárokon mindazokat a rendszert kiszolgáló, hatalommal felruházott személyeket értem, akik megkeserítették a lakosság életét. Idesorolom a párttitkárt, a tanácselnököt, a téceszelnököt, s mindazokat, akik megnyomorították a lakosság előző tíz évét. Tehát a túlbuzgó besúgókat és a túl aktív, úgynevezett tömegszervezeti funkcionáriusokat is idesorolom.

A magyar falu, a magyar kistelepülések nemzeti bizottságait, ha nem is a teljes lakosság egésze, de a helyi közösségek többsége, illetve a többség akaratát képviselők választották meg. Legitimációjukat tehát a nép biztosította. A nemzeti bizottságok a legtöbb esetben nem nyúltak a korábbi tanácsi apparátushoz, így a szakszerűség, a közigazgatási rutin ezeknél a szervezeteknél folyamatos volt, csak a legkompromittáltabb személyeket távolították el a testületekből.

A nemzeti bizottságok tagjai között az 1945 és 1948–1949 közötti rövid, demokratikusnak tekinthető korszak pártjait képviselő személyek sokkal nagyobb arányban voltak jelen,

mint akár a fegyveres felkelők, akár a munkástanácsok tagjai között. A nemzeti bizottságok megválasztásakor a helyi egyházi vezető véleménye is nagyobb súllyal esett a latba, mint az országos szervek esetében.

A nemzeti bizottságok megalakulásuk után azzal tudták deklarálni létezésüket és a korábbi tanácsi apparátustól való különbözőségüket, hogy felvették a kapcsolatot a környező települések hasonló szervezeteivel, s ezzel biztosították oldalirányú (azonos szintű) legitimitásukat, a hasonló szervezetek reflexiói alapján érzékelték, hogy ők valóban léteznek, és amit tesznek, az beilleszthető a forradalom trendjébe. A legitimáció további lépése a felsőbb szervek (járás, megye) általi elismertetés volt. Amikor ez megtörtént, befejeződött a legitimációs folyamat, hiszen a nemzeti bizottság saját nemében beilleszkedett a legitimációs struktúrába. Ettől kezdve részben a forradalom fő áramlatához kapcsolódva fejtették ki a tevékenységüket, tehát igyekeztek követni a központ utasításait, részben a forradalom célkitűzéseit megkísérelték lefordítani a helyi közösség nyelvére, vagyis a lokális problémákra igyekeztek meg választ adni. Természetesen túl azon, hogy a közigazgatási rutinfeladatokat elvégezték.

A nemzeti bizottságok a legtöbb helyen helyi legitimálásuk visszaigazolásaként végrehajtották azt az aktust, amellyel egyrészt elhatárolták magukat a korábbi rendszertől, másrészt elkötelezték magukat a forradalomnak: ledöntötték a minden faluban álló szovjet hősi emlékművet, amely az elnyomás, az idegen uralom jelképe volt, leverték a tanácsházáról a vörös csillagot, és a fővárosi mintát követve kivágták a zászlóból a rákosista címet. Ezek a szimbolikus aktusok erősítették meg e szervezeteket abban, hogy ők valóban a forradalom szolgálatában kívánják tevékenységüket kifejteni.

A nemzeti bizottságok gyakran létrehozták a falvak őrzésére, belső nyugalmanak biztosítására szolgáló őrséget, amely a közösség javainak védelmét és az esetleges külső veszély elhárítását szolgálta. A helyi rend őrzése a helyi közigazgatás feladata, tehát ebben semmi rendkívülit nem fedezhetünk fel, sőt történelmi tradíció felélesztését láthatjuk benne.

A lokalitás-globalitás dimenziójában a nemzeti bizottságok nem értelmezhetők, hiszen funkciójukból következően lokális szerepet töltek be, építőkövek voltak egy nagyobb egésznek, a nemzeti felkelésnek. Ám abban az értelemben, hogy ezek nélkül az építőkövek nélkül nem lehetett elképzelni egy győztes forradalmat, a nemzeti bizottságoknak a forradalom egésze szempontjából igen nagy jelentőségük volt, mivel ők jelentették a központ stabil hátterét.

A fentebb leírtak elsősorban a kis településekre érvényesek maradéktalanul, a közepes és nagyobb településeken bonyolultabban és több atrocitással zajlottak le a nemzeti bizottsági választások, és a megválasztásuk utáni történések. Különösen azokon a településeken tért el jelentősen a másutt zajló folyamatoktól a helyi közigazgatás funkcióját átvevő forradalmi szervezet létrehozása, ahol nem kizárólag a mezőgazdaságból éltek. Azokban a városokban, amelyekben jelentős ipari tevékenység folyt, a munkástanácsok és a nemzeti bizottságok tevékenysége gyakran összemosódott. Továbbá nagymértékben eltért a nemzeti bizottságok szerepe a jelentősebb katonai objektumokkal rendelkező településeken is.

A nagyobb településeken, ahol a hétköznapi életben az értelmiségiek korábban is jelentős szerepet vállaltak, szerepvállalásuk a forradalom ideje alatt is megmaradt. A nemzeti bizottságok létrejöttkor gyakran az értelmiségiek váltak hangadókká, ők biztosították a választások politikailag korrekt lebonyolítását, és szerepet vállaltak a nemzeti bizottságok tevékenységében is.

Azokon a településeken, ahol nemzeti bizottságok, munkástanácsok és felkelőcsoportok (továbbá egyéb szervezetek) is létrejöttek, szükségszerűen kialakult az együttműködés e szervezetek között. Ennek eredményeként az együttműködő szervezetek egyrészt eredményesebben

tudták feladatukat elvégezni, másrészt ezekkel a kapcsolatfelvételekkel a „keresztlegitimáció” is megtörtént, megerősödött a szervezetek én-tudata, hiszen egy másik, már létező szervezet általi elismerése azt bizonyította, hogy a forradalomnak szüksége van a nemzeti bizottságra.

A vidéki akciók jelentős részében a helyi nemzeti bizottságok kezdeményezőként, de legáltalább résztvevőként vállaltak szerepet.

A nemzeti bizottságok közigazgatási funkciójából következően a helyi (települési) bizottságok után (vagy azzal párhuzamosan) szükségszerűen létre kellett jönniük a megyei, járási nemzeti bizottságoknak, amelyek koordinálták a helyi nemzeti bizottságok munkáját, közvetítették követeléseiket a központnak, segítették a helyi bizottságok munkáját. Ezek a regionális nemzeti bizottságok részben átvették a járási és megyei tanácsok funkcióját, részben vállalkoztak a forradalom által számukra kijelölt feladatok elvégzésére, s különös jelentőségüket az adta, hogy közvetlen kapcsolatban voltak a központi hatalommal. A megyei nemzeti bizottságokat sem hívták egységesen nemzeti bizottságnak. Szabolcs-Szatmár megyében például Megyei Forradalmi Munkástanácsnak nevezték ezt a szervezetet. Ezek a regionális (megyei, járási, nagyvárosi) szervezetek már képesek voltak arra, hogy szakszerűen létrehozzák a nemzetőrséget, tevékenységét irányítsák, és tagjaikat a forradalom céljainak megvalósítása érdekében mozgósítsák.

A nagyvárosok nemzeti bizottságaira a fentebb leírtak nagyrészt érvényesek, de azok a kis települések hasonló szerveinél bonyolultabb feladatokat láttak el, s elemzésük külön dolgot tárgya. Különösen azoknak a nagyobb településeknek a forradalom alatt létrejött szervezetei és e szervezetek egymáshoz való viszonya érdemes az elemzésre, amely városok és szervezetek különös súllyal vettek részt a forradalom történéseiben. Speciális helyzetükből következően a monokulturális ipari települések (például Ózd, Dunaújváros-Sztálinváros, Leninváros stb.) esetében igen szoros együttműködés alakult ki a helyi munkástanács, a nemzeti bizottság és a fegyveres felkelők (nemzetőrök) között, tevékenységük igen sok esetben összemosódott, szétválaszthatatlanná vált. Ezen települések esetében a „keresztlegitimációra” nem volt szükség, az organikus működést éppen az biztosította, hogy a munkahely(ek) és a közigazgatás irányítása a forradalom alatt nem vált szét, biztosítva ezzel a település életének funkcióit. Ezek a forradalmi szervezetek lokálisan komplexek voltak, és a központi hatalommal szemben jobb érdekérvényesítési helyzetbe tudták hozni magukat a kisebb települések nemzeti bizottságainál. Ugyanakkor mind a központi hatalom, mind pedig az azonos szintű szervezetek érezheték az ilyen komplex szervezetek erejét.

VÉGEZETÜL

Dolgozatomat kísérletnek tekintem. Kísérletnek abban az értelemben, hogy a forradalom szervezeteit egy jól definiált fogalmi keretben kell és lehet értelmezni. Kísérletnek, mert a forradalom megértése szükségessé teszi valamennyi a forradalom alatt létrejött szervezet, illetve szervezettípus levéltári források alapján történő elemzését, s az egyes szervezetek működésének megismerése után az általánosan érvényes következtetések levonását. Kísérletnek azért is, mert az 1956-os forradalom értelmezésének egy merőben új, eddig nem alkalmazott metszetét vázoltam fel, abban a reményben, hogy írásom gondolatébresztő lesz, s a történészek újabb kutatásaik során nem riadnak vissza a szociológiai, szociálpszichológiai nézőpont alkalmazásától.

SZABÓ KLÁRA

A VÁROSHÁZA A FORRADALOMBAN¹

A Fővárosi Nemzeti Bizottság (a továbbiakban FNB) két jegyzőkönyvét elsőként publikáló munkám bevezető soraiban a jelenleg rendelkezésemre álló forrástörödékek alapján vázoltam fel az FNB megalakulásának történetét. Vizsgálódásom kizárólagos tárgya Budapest Főváros Tanácsának (a továbbiakban BFT) forradalmi szerve, nem szólok tehát a BFT-nek alárendelten működő huszonnégy kerületi tanács nemzeti bizottságairól. A feldolgozás e módját indokolja, hogy ugyan a BFT működési területe a város egésze volt, ám a forradalom első napjaiban osztoznia kellett a felsőbb párt- és állami szervek sorsában. Vezetői érthető tanácsalansággal hallgatták a hozzájuk forduló kerületi vezetők segítséget kérő szavait, s ez határozta meg bizonytalan válaszaikat is.² A forradalom arra kényszerítette a fővárosi és kerületi államhatalmi szerveket, hogy utasítás nélkül hozzanak nehéz döntéseket, kíséreljenek meg valamilyen együttműködést kialakítani a forradalmi szervekkel, elsősorban a nemzeti bizottságokkal, bizottmányokkal. Közismert, hogy e bizottságok a forradalom radikalizálódását követve újultak meg, alakultak át – esetenként többször is. A legnagyobb helyi hatalomnál, a fővárosi tanácsnál is szerveződött nemzeti bizottság, ám ennek története éppoly sajátos, mint helyzete a tanácsok között.

Az FNB a forradalom tizedik napján, 1956. november 1-jén délután alakult meg, amikor a kerületi nemzeti bizottságok már napok óta működtek. A késői időpont értelmezése terjedelmesebb tanulmányt kívánna, jelen bevezető e vonatkozásban csak két meghatározó tényre hívja fel a figyelmet. A BFT székháza a Városház utcában a város egyik legnagyobb középülete volt, ezért belügyi intézkedésre a ház védelmét már október 23-án megerősítették a Budapesti Légoltalmi Parancsnokság bevonásával, hajnalban pedig két szovjet páncélos vonult a Városháza elé.³ A város vezetői – amennyire ez lehetséges volt – nem kívántak a Városháza zárt világán kívül zajló események részesei lenni. Ez többek között az apparátus összetételével, a „megbízható”, azaz a feltétlen hűséget és engedelmességet elfogadó tanácsi vezetők félelmével magyarázható.

- 1 A forrásközlés az OKTK *Civil szerveződések az 1956-os forradalomban: helyhatalmi szervek* című pályázata keretében készült.
- 2 Visszaemlékezések gyűjteménye. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) XV/9. b., BFT VB-ülés, 1957. május 17. BFL XXIII/102. a.
- 3 Visszaemlékezés a Fővárosi Tanácsnál történt ellenforradalmi eseményekre. A feljegyzésen nincs dátum és aláírás. Stílusa azoknak a beszámolóknak, visszaemlékezéseknek felel meg, amelyeket a forradalom után a pártbizottságok kértek a hatáskörükbe tartozó szervezetektől. Történeti Hivatal (a továbbiakban TH) V-150 381/6, V-150 355/1.

A tűzszünet elrendelése után Nagy Imre miniszterelnök délutáni rádióbeszédében a demokratikus önkormányzati formák elismeréséről is szólt, s ez a tanácsi vezetőket arra készítette, hogy vizsgálják felül kiváró álláspontjukat, annál is inkább, mert ezzel csaknem egy időben, a következő nap (október 29-e) délutánján a szovjet páncélosok is befejezték a ház őrzését, és elvonultak. A Városházán ezen a napon vette kezdetét a nemzeti bizottság megalakításának előkészítése sok tanácsalansággal, belső vitával. Az addig szokásos metódusnak megfelelően elsőként a Budapesti Pártbizottsággal egyeztettek. A „VB vezetői megbeszélést folytattak Mező Imre elvtárrsal” – írja egy visszaemlékező.⁴ Valószínűleg ekkor határoztak fegyveres nemzetőrség szervezéséről.

Pongrácz Kálmán, a BFT VB elnöke⁵ a megbeszélés után sajtótájékoztatót tartott. A *Magyar Nemzet* szerint a Városházán napirendre került a „sztálintalanítás”, a rádió pedig arról tudósított, hogy a „Fővárosi Tanács [sic!] Végrehajtó Bizottsága elhatározta, hogy a Sztálin utat a Magyar Ifjúság útjának, a Sztálin hidat Árpád hídnak nevezi el, a Sztálin térnek pedig Dózsa György út lesz a neve.”⁶ Bizonyára összefüggésben van Nagy Imre miniszterelnök Kossuth-címerre vonatkozó bejelentésével, hogy a VB elnöke a rádió szerint azt is elmondta, hogy a „tanács egyébként azzal a gondolattal foglalkozik, hogy újra a főváros régi címerét használják majd”.

Az említett megbeszélésen a legtöbb problémát a nemzeti bizottság megalakítása okozhatta. S bár érzékelték az idő szorítását, Mező Imre jelenléte sem tudta döntésre bírni a jelenlevőket. Ennek ugyan ellentmondani látszik a *Magyar Nemzet* október 30-i számában megjelent írás: „Hétfőn délelőtt megalakult a Városházán a Budapesti Ideiglenes Nemzeti Bizottság, amelynek működése felé a lakosság bizalommal fordul”, ám valójában csak a megalakítás előkészítéséről határozhattak. A kezdeményezők – a tanácsi vezetők és a párttitkár – személyi kérdésekben nem tudtak megállapodni. Pesta László, a BFT VB elnökhelyettese⁷ visszaemlékezésében megemlíti, hogy Mező Imre „azt javasolta, hogy én vegyem át a »forradalmi bizottmány« vezetését, ami akkor sem lett volna keresztülvihető, ha én vállalkozni mertem volna ilyesmire”⁸. A tényleges előkészületekre másnap a pártirodán került sor – igaz, később a megbeszélések egy hivatali helyiségben folytatódtak. A már hivatkozott visszaemlékezés szerint döntően párttagok, közöttük Szabó István, a városházi pártbizottság titkára, Wessely Antal, a budapesti PB munkatársa, valamint a BFT VB Mezőgazdasági Osztálya előző évben menesztett vezetője, Lakatos Sándor⁹ alkotta a bizottságot. A bizottság tagjai tájékoztattak a

4 TH V–150 355/1.

5 Pongrácz Kálmán (1898–1980) vasestergályos. 1949-ben Budapest polgármestere, a tanács megalakulásától a Budapesti Városi Tanács (a továbbiakban BVT), illetőleg a BFT VB elnöke volt. 1948-tól az MDP KV pót-, majd 1951-től rendes tagja lett.

6 Lásd *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23.–november 9.* Összeállította és utószó: Varga László. Szerk. és előszó: Kenedi János. Budapest, 1989, Századvég–Nyilvánosság Klub, 184. o. (A továbbiakban *A forradalom hangja.*) A város legismertebb közttereinek névváltoztatásáról valójában 1956. október 25-én döntött a tanácsi vezetés, BFL XXIII /207 7/VI-Ált-106/1956., 18.885/1957.

7 Pesta László (1902–1998) orvos. 1945-től tagja lett a Független Kisgazdapártnak, 1950-től a BVT, illetve BVT VB elnökhelyettese volt.

8 Pesta László visszaemlékezése, BFL XV/9. b.

9 Lakatos Sándor (1914–?), 1941-től a fővárosnál a Magasépítési Ügyosztályon dolgozott. 1945-től belépett az SZDP-be. Az MKP és az SZDP egyesülésekor az MDP városházi pártszervezetének a titkára, a pártfőiskola elvégzése után a BVT VB Tervosztályának helyettes vezetője lett. Rövid pártbizottsági megbízás után a BVT VB Mezőgazdasági Osztályának a vezetője volt. Fegyelmi eljárás után 1955. augusztus 11-én elbocsátották.

kerületi nemzeti bizottságoknál, tárgyaltak más forradalmi szervezetekkel¹⁰, és természetesen a nemzeti bizottságba választandó jelöltekkel is. Október 30-án a programjukat ismertető kiáltványt is szerkesztettek, amely egy Nagy Imre és Kádár János (hangsúlyosabban az utóbbi) megnyilatkozásait felhasználó általános deklaráció. Ebben üdvözölték a forradalmi ifjúság megmozdulását. „Mély gyásszal adózik [a bizottság] azok emlékének, akik életüket adták a szabad, független, szocialista Magyarorszáért, a sztálinista–rákosista önkényuralom megdöntéséért, a magyar népi sajátosságoknak megfelelő szocialista demokrácia kibontakoztatásáért.” A kiáltvány leszögezte: „az igazgatási szervek a nemzeti bizottság irányítása mellett végzik munkájukat”¹¹, és hosszasan sorolta a feladatokat a rend és a nyugalom helyreállítása érdekében.

A kora délutáni óra azonban megzavarta a szervezőket. Nagy Imre miniszterelnök újabb nyilatkozata a „mind szélesebben kibontakozó forradalom[ról], az egypártrendszer megszüntetéséről” és a „koalíciós kormányzásról” a bizottság terveit elavulttá tette. Jól látták, hogy céljaikat, a programot újra kell gondolniuk. Ennek részeként a „Kisgazdapárt egyes vezetői délután Pesta László elnökhelyettes szobájában megbeszélést tartottak” – olvasható a talányos mondat a már említett visszaemlékezésben.¹² Nem zárható ki, hogy a szervezők megpróbálták rávenni Pesta Lászlót, hogy vállalja el a közvetítést a Kisgazdapárt és a bizottság között, ám az is lehetséges, a Kisgazdapárt elérkezettnek látta az időt egy tájékoztató látogatásra. Pesta László a megbeszélés után hazament, s legközelebb csak november 4-e után lépett be az épületbe.

A szervezők késő éjszakáig próbálták megérteni a helyzetüket, megtalálni a jó megoldást. Többen – így Pongrácz Kálmán, a BFT VB elnöke és Baranyai János elnökhelyettes¹³ – aznap éjjel nem aludtak. A rádióban október 30-án az éjféle hírek között hallható volt, hogy a „Budapesti Fővárosi Tanács épületében megalakult a Nemzeti Bizottság és a Forradalmi Tanács. A Nemzeti Bizottság, amelyben képviselteti magát a lakosság minden rétege, már kedden megkezdte munkáját”¹⁴. A Budapesti Nemzeti Bizottságot és a Forradalmi Tanácsot azonban sem hétfőn, sem kedden nem alakították meg. Felismerhették, hogy teljes elszigetelődéshez vezethet, ha más pártokat nem sikerül megnyerniük a bizottsági munkára. Ám a pártok nem felejtettek. Az SZDP sem kívánt tárgyalni az előkészítő bizottság nevében hozzá forduló volt szociáldemokrata Lakatos Sándorral. E küldetésre egyébként az öntelt tanácsi vezetők – a két párt egyesülésekor a Városházán játszott szerepe okán – keresve sem találhattak volna alkalmatlanabb személyt.¹⁵

Az október 30-ról 31-re virradó éjszakába nyúló megbeszélésen a jelenlevőknek már fityelemben kellett venniük, hogy ne legyenek tekintettel az újjászerveződő pártok terveire. A többipártrendszer felszámolása után alig tíz év telt el, könnyű volt feleleveníteni a személyes kapcsolatokat. Pongrácz Kálmánnak pedig talán más forrásból is lehettek információi. A szervezők nem akartak semmit sem kockáztatni: feladták a Budapesti Nemzeti Bizottság megal-

10 TH V-150 355/1.

11 Uo.

12 Uo.

13 Baranyai János (1896-?) épület- és műlakatos. 1945 előtt Budafok képviselőtestülete SZDP-frakciójának elnöke volt. 1913-tól az SZDP, 1945-től az MKP, 1948-tól az MDP tagja lett. 1945 januárjától Budafok helyettes polgármestere, ez év májusától polgármestere, a Budafoki Nemzeti Bizottság alelnöke, majd elnöke; 1950-től a BVT, illetve a BFT VB elnökhelyettese volt.

14 *A forradalom hangja*. 246. o.

15 Lakatos Sándor visszaemlékezése, BFL XV/9. b.

kítésének a tervét, de a teljes visszavonulás helyett egy másik forradalmi szerv, a munkástanács megalakításáról döntöttek, amelyet a megalakuló nemzeti bizottság melletti társszervnek gondoltak el. Valóban, október 31-én és november 1-jén a tanácsi vezetők hallgatólagos egyetértése mellett a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Demokrata Párt és a Keresztény Magyar Párt megkezdte városházi csoportjának szervezését.

Október 31-én délelőtt a BFT VB egyetlen témaként Lakatos Sándor rehabilitálását tárgyalta meg. A jegyzőkönyv megállapítja, hogy a „Budapesti PB alaptalan és hazug vádakot konstruált Lakatos Sándor ellen, és mint párthatározatot ezt nekünk végre kellett hajtanunk. Így történt a leváltása a Mezőgazdasági Osztály éléről.”¹⁶ Határozatában a VB rehabilitálta, és egyben megbízta „azonnali hatállyal a VB Mezőgazdasági Osztályának vezetésével”. Jó alappal vélhetjük, a rehabilitált politikusok októberi szerepvállalása, Pongrácz Kálmánt Lakatos Sándor együttműködési készsége ösztönözhetette e lépésében. A határozathozatalhoz nem volt meg a szükséges számú VB-tag, elmaradt a határozatok (éven belüli) szokásos sorszámozása is, s ez hirtelen elhatározásra és némi bizonytalanságra utal.

Délután a Városháza kultúrtermében az előkészítő bizottság gyűlést tartott. A megjelent közel hatszáz dolgozóhoz Baranyai János elnökhelyettes üdvözlő szavai után Lakatos Sándor beszélt. A munkástanácsokról szóló fejtegetéseken túl arra kérte a megjelenteket, hogy másnap, november 1-jén délelőtt válasszák meg a saját szakigazgatási szervük munkástanácsának tagjait, akik majd maguk közül választják meg a Városháza munkástanácsát. Lakatos javaslatára határoztak arról is, hogy a Pénzügyi Osztály minden dolgozónak kettőszáz forint előleget folyósít. Követelték a Személyzeti Osztály vezetőjének azonnali távozását, végül pedig arról is szavaztak, hogy a személyzeti nyilvántartó anyagát az osztály adja át a munkástanácsnak.¹⁷

Csütörtökön, november 1-jén a munkába érkezőket megváltozott hangulat, plakátok és felhívások fogadták. Egy röpirat, pontosabban annak lemásolt szövege az általam ismert egyetlen olyan dokumentum, amely ha nem titkolt célzatossággal is, de belülről szól éles kritikával a tanácsi vezetésről: „Vigyázzatok, városházi dolgozók! Forradalmunk vívmányait veszély fenyegeti. Az Ideiglenes Forradalmi Bizottságba befurakodtak a becsületes Lakatos Sándor barátunk mellé azok is, akik saját maguk átmentését akarják így biztosítani. Ne fogadjátok el Baranyai Jánost, aki egyes kiváltságosok (főleg színésznők) lakásügyeit el tudta gyorsan intézni, ugyanakkor dolgozók ezrei hiába várták ügyük elintézését. Adjon feleletet Szilágyi Lajos, hogy milyen munkát végzett az ÁVH-nál 1952-ig! Bennfenteseknek sokszor dicsekedett tetteiről, beszéljen most ezekről nyilvánosan is! Ne tűrjük, hogy a gyilkos és hazaáruló Rákosi-klikket kiszolgáló Pongrácz Kálmán KV-tag és reprezentatív elnökhelyettesei, akik sem szakértelmükkel, sem pedig dolgozókhöz való viszonyukkal nem érdemelték ki, beosztásul [sic!] bekerülhessenek a Forradalmi Bizottságba. Tűnjenek el ezek és lakájaik a Városházáról és közéletünk minden területéről! Vigyázzatok az osztályok és igazgatóságok bizottságainak választásánál! Vigyázzatok, hogy a bizottság tagjai és a küldöttek valóban a magyar nép, a ti ügyetek hű szószólói legyenek!”¹⁸

Délelőtt a pártok képviselőinek jelenlétében megválasztották az osztályokon és igazgatóságokon a munkástanácsok tagjait. A városházi munkástanács alakuló ülése délben kezdődött el a kultúrteremben. Az ülés furcsa közjátékkal indult. Az első felszólaló forradalmi bizottság helyett egy átmeneti öttagú bizottság megválasztását javasolta. A többiek ezt határozottan visz-

16 BFT VB-ülés jkv. 1956. október 31. BFL XXIII/102.

17 TH V-150 355/1.

18 Uo.

szautasították. Az ülést vezető Bánkúti Józsefnek, a BFT VB Szakszervezetek Bizottsága elnökének nem volt könnyű dolga: a teremben sokféle indulat próbált megnyilatkozni. Az egyik felszólaló, Szentiványi Rezső (a BFT VB alapszervi titkára) felkészülten, összefogottan ismertette a munkástanács követeléseit: a) a korábbi bérezési rendszer visszaállítása, b) fővárosi autonómia, c) fővárosi hatáskört a területén működő vállalatoknak, d) felülvizsgálni, és a munkástanács jóváhagyásához kötni a VB vezető munkatársainak (elnök, elnökhelyettes, osztályvezető) további munkáját. Kijelentette még: csatlakozva az egyetemi ifjúság, a hadsereg és a „munkásosztály” részéről elhangzottakhoz, „mi sem vagyunk hajlandók dolgozni addig, amíg a szovjet csapatok teljes egészében ki nem mennek (éljenzés és taps)”¹⁹. A másik felszólaló Bechtler Péter²⁰ volt, akit a nemzeti bizottságot szervezők képviselőjeként a leendő együttműködés érdekében hívtak meg. Bechtler Péter 1945-ös emlékeire is hivatkozva beszélt a megalakítandó nemzeti bizottság feladat- és hatásköréről. A jelen helyzetről megállapította: „Ma összeomlott a diktatúra, és demokrácia lesz a Városházán éppúgy, mint az egész országban (élénk taps)”, de kijelölte a demokrácia határait is: „1945-ben, amikor égett a Városháza, akkor azt mondtam Csorba polgármesternek²¹, hogy nem baj, de a Wolff-párt²² szellemen is elégett.”²³ Hasonlóan élénk taps fogadta a főváros közigazgatására vonatkozó álláspontját: „vissza kell állítani a fővárosi törvényhatóságot”. Egy kérdésre válaszolva beszélt a nemzeti bizottság megszervezésének módjáról is. Végül a városházi munkástanács és a nemzeti bizottság jogkörét elhatároló (megosztó) feltevésre nyugodt hangon jelentette ki: „Félreértés ne legyen tehát: a nemzeti bizottság függetlenül működik ettől a tanácstól.”²⁴ A nemzeti bizottság szervezői a délutáni órákban átköltöztek a VB elnöki irodájába.²⁵ Több forrás is megerősíti: a BFT VB elnöke, Pongrácz Kálmán előző nap délután eltávozván az épületből lényegében átengedte a város vezetését a nemzeti bizottságnak.

Az FNB megszervezéséhez az 1945-ös forma (Budapesti Nemzeti Bizottság) elfogadásával két nap elégségesnek bizonyult. A jól ismert történelmi minta, a sok vonatkozásban analóg társadalmi, politikai szituáció mellett ez azért volt lehetséges, mert rejtetten, de létezett egy másik Magyarország, amely emlékezett még a szocializmus előtti közélet rendezőelveire, az 1945-ös kezdés demokratikus reményeire. A többpártrendszer, az önkormányzati szervek kormányzati elismerése után az FNB hatalomátvétele a Városházán a város visszavételeként is értelmezhető.

Kevés idő adatott az FNB-nek is, tagjai mindössze két alkalommal ülhetek össze. Az alakuló ülésen az FNB elsőként a forradalom hőseiről emlékezett meg, majd a saját helyzetét, jogkörét határozta meg. Kinyilvánították a főváros közigazgatásának birtokbavételét. A BFT VB vezető tisztségeit (elnök, elnökhelyettes) megszüntnek nyilvánították, helyettük polgármestert és alpolgármestert választottak Kóvágó József²⁶, illetve Bechtler Péter személyében. Az önkormányzati és tanácsai városigazgatási elemek keveredését csak átmenetinek gondol-

19 Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban PIL) 290. f. 1/55. ő. e.

20 Bechtler Péter (1891–1964) faszobrász. 1910–1948 között az SZDP, 1948–1952 között az MDP tagja volt. A fővárosi törvényhatósági bizottságnak 1925-től lett a tagja, 1945–1948 között alpolgármester, a BNB tagja volt. 1951-ben koncepciós perben elítélték, 1956-ban szabadult.

21 Csorba János (1897–1986) jogász. 1930-tól a Független Kisgazdapárt tagja. 1945. január 21-től május 16-ig Budapest polgármestere volt.

22 Wolff Károly (1874–1936) jogász. 1920-tól a Keresztény Községi Párt elnöke volt.

23 PIL 290. f. 1/55. ő. e.

24 Uo.

25 TH V–150 355/1.

ták, amíg az általános választások után a törvényi szabályozás meg nem történik. Az átmenet nehézségeivel már az induláskor szembe kellett nézniük: hogyan ítélik meg a BFT VB osztályvezetőinek a munkáját, és milyen módon rehabilitálják az 1945 után jogtalanul elbocsátottakat? A Városháza tényleges birtokbavételét a rendkívüli helyzettel összefüggő témák megvitatása is jelzi. Írásos anyag hiányában az egyes szakigazgatási szervek vezetői személyesen számoltak be a bizottságnak a város közellátási, közlekedési és szolgáltatási nehézségeiről, valamint a helyreállítási terveikről. Hosszasan vitatták a magyar–szovjet kapcsolatokat: a szovjet csapatok távozásának lehetséges módozatait. A sorsdöntő kérdésekben nem sikerült közös álláspontot kialakítaniuk. A vitában megszólalók érvelése, az egyes pártok hallgatása jól érzékeltette a koalíciós pártok kapcsolatának érzékeny pontjait.

Arról, hogy a forradalom után milyen lesz az új társadalmi, politikai berendezkedés, keves szó esett a két ülésen. Bechtler Péter szavaiból is kitűnik, hogy a döntést az általános választásokra kívánták bízni: „Akiket a nép megválaszt, azok irányítsák a fővárost és az országot.”²⁷ Annyi azonban elmondható, hogy az FNB a diktatúra megsemmisítő vereségének tudatában a fordulatot megelőző 1947-es politikai berendezkedés folytatását tartotta kívánatosnak, és a szocialista kísérlet elvetésével az önkormányzati városigazgatáshoz való visszatérést képviselte. Kővágó József és Bechtler Péter szereplése ezt még egyértelműbbé tette.

A forradalom lendületével magyarázható, hogy miközben Nagy Imre a belső konszolidációval összefüggő problémákkal viaskodott, s az egyre fenyegetőbb szovjet csapatmozgások tudatában vívta kétségbeesett harcát a forradalomért, az FNB ülésén az aggodalom legkisebb jele sem volt érzékelhető.

Az FNB két jegyzőkönyvét a Politikatörténeti Intézet Levéltára őrzi. A forrás az 1990-es években az ötvenhatos gyűjtemény feldolgozása után²⁸ vált kutathatóvá. A két jegyzőkönyv nincs aláírva, és egyéb hitelesítő jelzés sem található rajta. Két korabeli irat másolatát csatolták a dokumentumhoz. A forradalom után sokfelé járhatott a jegyzőkönyv. Az egyikről a hátoldalán levő ceruzás feljegyzésből az tudható meg, hogy a Párttörténeti Intézet akkori igazgatója, Réti László kapta meg 1958-ban a Hazafias Népfronttól.

A jegyzőkönyvvezetőnek (nagy valószínűséggel F. A.-nak), a BFT kitűnő gyorsírójának a forradalom alatt nem volt ideje áttenni gépirásba a lejegyzetteket. Erre november 4-e után kerülhetett sor. A két jegyzőkönyvből – a „szempontoknak megfelelő” – válogatás jelent meg a „Fehér könyv”²⁹ második kötetében. A PIL-ben őrzött dokumentumon olvasható kézzel írt megjegyzések, valamint a szövegrészek bejelölése egyértelművé teszi, hogy a „Fehér könyv” szerzői a jegyzőkönyvnek ebből a példányából írtak ki hosszabb-rövidebb részleteket. Szövegelemzés is megerősíti: valóban az FNB két üléséről készült jegyzőkönyv gépen átfirt változa-

26 Kővágó József (1913–1996) katonatiszt. 1945 májusától a Független Kisgazdapárt tagja, 1945. május 15-től Budapest alpolgármestere, az 1947. júniusi lemondásáig polgármestere volt. 1950 májusában letartóztatták, koholt vádak alapján életfogytiglani börtönrre ítélték. 1956 szeptemberében szabadult. 1956 októberében részt vett a Független Kisgazdapárt újjászervezésében, az Ideiglenes Intézőbizottság tagja lesz, november 3-tól pedig a párt főtitkára.

27 Jkv., 1956. november 1. PIL 290. f. 1/54. 6. e.

28 *Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai, 1956. október 24.–október 28.* A dokumentumokat sajtó alá rendezte Horváth Julianna és Ságvári Ágnes. Szerk. és a jegyzeteket készítette Horváth Julianna és Ripp Zoltán. Budapest, 1997, Napvilág, 22. o.

29 *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben.* Budapest, 1957, Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatói Hivatala.

tát őrzi a PIL, bár gyorsíró nem hitelesítette (nem hitelesíthette) aláírásával a szöveget. Az eredeti gyorsírói változat lappang valahol, s arra is van utalás, hogy egy példány a Fővárosi Bíróság birtokában volt 1957-ben.

A két jegyzőkönyvet szó szerint teljes terjedelemben közlöm, csupán a nyilvánvaló gépeleési, helyesírási hibákat javítottam.

JEGYZŐKÖNYV

a Fővárosi Nemzeti Bizottság 1956. november 1-[je]i üléséről

Jelen vannak: A Független Kisgazdapárt részéről: Potoczky Kálmán³⁰ és Varga István³¹, a Szociáldemokrata Párt részéről: Bechtler Péter és Wiesner Sándor, az Ifjúság részéről: Vázsonyi József, a Nemzeti Parasztpárt részéről: Antal Sándor³² és Bitai Sándor³³, a Magyar Kommunista Párt³⁴ részéről: Baranyai János és Lakatos Sándor, a Keresztény Magyar Párt részéről: Zajgóvári Károly³⁵ és Stöckl Rezső, a Demokrata Párt részéről: Bilkei Gorzó Nándor³⁶ és Máthé Ákos, a Keresztény Ifjúság Szövetsége részéről: Bárczai István és Kállai Ferenc.

A Nemzeti Bizottság az ülés elnökéül Bechtler Pétert választotta meg.

Napirend előtt: Vita alakult ki arról, hogy a Keresztény Magyar Párt küldöttei – miután a Keresztény Magyar Párt a kormánykoalícióban nem vesz részt – a Nemzeti Bizottságban helyet foglalhatnak-e. A Nemzeti Bizottság több hozzászólás után kimondotta, hogy a Keresztény Magyar Párt küldöttei is részt vesznek az ülésen.

Elnök: Tisztelt Nemzeti Bizottság! Mielőtt alakuló ülésünkön az elnökválasztásra vagy bármilyen napirendre térnénk, emlékezzünk meg azokról a hősi halottakról, akik életüket áldozták a magyar szabadságért. (Az ülés résztvevői felállanak.) Nehéz feladatra vállalkoztak: megdönteni egy diktatúrát, amely megdönthetetlennek látszott. Vállalkoztak erre a feladatra, mert tudták, hogy az igazság győzni fog. Hogy most itt állunk, azt annak tulajdoníthatjuk, hogy az ifjúság hősi harca győzött. Ha a forradalom nem győzött volna, akkor ez a változás nem következett volna be. Éppen ezért minden megbecsülésünk és tiszteletünk azoké, akik a forradalomnak harcosai voltak. (Az ülés résztvevői újból elfoglalják helyüket.)

Ideiglenesen összeállítottuk a napirendet. Szeretnénk a Nemzeti Bizottság alakulásán minél előbb túljutni azért, hogy rádió[ba]n megnyilatkozzunk, és lássa a lakosság, hogy Buda-

30 Potoczky Kálmán (1910–?) 1946–1949 között a Független Kisgazdapárt Propaganda-, majd Szervezési Osztályának vezetője volt. 1950 májusában letartóztatták, koholt vádak alapján tizenöt évi fegyházbüntetésre ítélték. 1956. május 25-én szabadult. A forradalom után emigrált.

31 Varga István a BFT VB Pénzügyi Osztályának vezetője volt.

32 Antal Sándor (1910–?). Budapest Székesfőváros Polgármesteri Hivatala 1942-től alkalmazta. 1946-ban B-listázták.

33 Bitai Sándor a BFT VB Oktatási Osztályának munkatársa volt.

34 Magyar Kommunista Párt nevű párt 1956-ban nem volt Magyarországon. A két küldöttet az MDP városi szervezete bízta meg a képvisellel. Az MDP elnöksége ugyan október 31-én kimondta a párt feloszlását, és MSZMP néven új pártot alapított, ám ez utóbbi városi szervezete csak később, november 4-e után alakult meg.

35 Zajgóvári Á. Károly (1908–1972) jogász, 1936-tól dolgozott ügyvédként. 1957-ben letartóztatták, és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.

36 Bilkei Gorzó Nándor (1890–1969) tanár, jogász, kispáros. 1945-ben a Polgári Demokrata Párt tagja lett. 1945-ben a Rákospalotai Nemzeti Bizottság elnöke, a Pest Megyei Nemzeti Bizottság főtitkára, 1956-ban a Rákospalotai Nemzeti Bizottság elnöke volt. 1957 júliusában három hétig előzetes letartóztatásban volt.

pestnek van vezetősége. Mert a jelen pillanatban nincsen. Márpedig nem lehet a Városházát magára hagyni akkor, amikor a közellátás kérdése nagyon bizonytalan, mert nincs helyreállítva a rend. Nem lehet fenntartani azt az állapotot, hogy az emberek nem tudnak közlekedni. Amíg a közlekedési eszközöket meg nem indítjuk, addig a munkát sem lehet megindítani.

Köztudott dolog, hogy a sztrájk egyelőre miért tart. Éppen azért mi is állást foglalunk olyan értelemben, hogy politikai javaslatot teszünk, amelyben kifejezésre juttatjuk a főváros lakosságának kívánságát: azt, hogy tegyen meg a kormány mindent azért, hogy az orosz hadsereg mielőbb hagyja el az országot, továbbá hogy készítse elő a kormány a lehetőséget az általános választásokra. Akiket a nép megválaszt, azok irányítsák a fővárost és az országot.

Most tehát az a feladatunk, hogy ebbe a munkába bekapcsolódjunk, és igyekezzünk elősegíteni a vérkeringés megindulását. A Nemzeti Bizottság ma átveszi az irányítást a Városházán. Átveszi olyan vonatkozásban, hogy politikailag és fontos elvi kérdésekben a Nemzeti Bizottság dönt. A vezetés politikailag szintén a bizottságé kell hogy legyen. Akik ezt akadályoznák, azokat ki kell cserélni, és helyükre olyanokat tenni, akik tudják vinni az életet. Nem Szent Bertalan-éjszakára gondolunk, nem arra, hogy az alkalmazottak körében olyan hírek legyenek, hogy itt irtás lesz, hanem arra, hogy a pártok bizalmát bírják azok, akik fontos posztokon vannak.

Műszaki ügyosztályunkkal fel kell mérteni, hogy milyen kár érte a fővárost a forradalom által, és ha kell, rádión keresztül szóljunk Budapest lakosságához, hogy segítse elő a közlekedési utak helyreállítását. Arra kérjük a főváros lakosságát, hogy inkább buzdítsa az embereket a közlekedés helyreállítására, ne pedig a „sztrájkterő” jelzővel visszatartani igyekezzék őket.

Kérem a Nemzeti Bizottságot, hogy mindezeknek a figyelembevételével jelentse ki, hogy a Nemzeti Bizottság ma megalakult, és hogy célszerű volna elnököt választani.

Sághy Gábor³⁷: A városházi dolgozók munkástanácsa megalakult, és megválasztotta 15 tagú Intézőbizottságát. Most hárman az Intézőbizottság képviselőiben jelentünk meg, és arra kérjük a Nemzeti Bizottságot, hogy jelölje meg számunkra azt az időpontot, amikor az általunk megtárgyalt dolgokat előadhatjuk.

Elnök: A Nemzeti Bizottság ülése nyilvános, az Intézőbizottság küldöttei végighallgat[hat]ják. A Nemzeti Bizottság az alkalmazottak kérdését is napirendre fogja tűzni.

Potoczky Kálmán: Javasolta, hogy a Nemzeti Bizottság válassza meg Kóvágó Józsefet polgármesterré, helyettesévé pedig Bechtler Pétert. Minthogy Kóvágó József betegsége³⁸ miatt nem tud jelen lenni, azért az ügyek intézésével a bizottság bízza meg Bechtler Pétert.

Elnök: Javasolta, hogy a Nemzeti Bizottság mondja ki határozatilag, hogy a tanácselnök³⁹ és az elnökhelyettesek működése megszűnt.

Zajgóvári Károly: Javasolta, mondja ki a Nemzeti Bizottság, hogy a törvényhatóság hatáskörével ruhazza fel magát.

Elnök: Ennek alapján a Nemzeti Bizottság javaslatot tesz a kormánynak, hogy Budapestnek polgármestere, alpolgármestere és törvényhatósága legyen (helyeslés).

37 Sághy Gábor mérnök, a BFT VB Tervosztályának munkatársa volt. 1956-ban a városházi munkástanács elnökévé választották.

38 Kóvágó József idejét sokkal inkább az FKgP országos ügyei kötötték le. A november 2-i kormányközleményből tudható, hogy tagja volt annak a kormányküldöttségnek, amely a Szovjetunió kormányküldöttségével a Varsói Szerződés felmondásának végrehajtásáról kívánt volna tárgyalni.

39 Ilyen tisztség a BFT-nél ekkor nem létezett, a szervezet vezetője ekkor a VB elnöke volt.

Potoczky Kálmán: Annak a véleményének adott kifejezést, hogy tisztázni kell a hősök eltemetésének kérdését, tekintettel arra, hogy ez az egyik legsürgősebb kérdés.

Zajgóvári Károly: Indítványozta, hogy az osztályvezetőktől felfelé minden vezetőt nyilvánítson leváltottnak a Nemzeti Bizottság. Más kérdés az, hogy a Nemzeti Bizottság esetleg ugyanazokat újból megerősíti állásukban, azonban új hatáskörüket a Nemzeti Bizottságtól származtassák.

Wiesner Sándor: Hangoztatta, hogy a fővárosnak jelenleg van egy apparátusa, amely végrehajtja a még érvényben lévő törvényeket. Az előtte szólóknak az indítványát aggályosnak tartja abból a szempontból, hogy esetleg az apparátusban pánikot kelt, és így fennakadás keletkezik az ügyek intézésében.

Zajgóvári Károly: Olyan értelemben módosította indítványát, hogy az osztályvezetőktől felfelé a pozíciók betöltőit a Nemzeti Bizottságnak külön kell megerősítenie állásukban. Aki a Nemzeti Bizottság nem erősít meg, azok távoznak.

Bilkei Gorzó Nándor: Indítványozta, hogy a Nemzeti Bizottság küldjön ki háromtagú albizottságot, amely javaslatot tenne, hogy kik azok, akiket állásukban megerősít a Nemzeti Bizottság.

Lakatos Sándor: Hangoztatta, hogy elvben egyetért a Keresztény Magyar Párt képviselőjének javaslatával. A gyakorlati kivitelezéssel kapcsolatban javasolja, hogy hozzá kell fogni az osztályvezetők és osztályvezető-helyettesek elbírálásához, és amikor megállapították, hogy ki az, aki marad, és ki megy, akkor a távozók helyét azonnal töltsék be, hogy a most meginduló apparátus munkájában ne legyenek zökkenők. Javasolta továbbá, hogy a Nemzeti Bizottság mindenkor a most megalakult munkástanács vezetőségének meghallgatásával hozza meg döntéseit.

Elnök: Határozatként kimondta, hogy az albizottság tagjaiul Antal Sándort, Potoczky Kálmánt, Wiesner Sándort és Zajgóvári Károlyt választotta meg a Nemzeti Bizottság.

Ezután a Nemzeti Bizottság rátér a hősök eltemetése kérdésének megvitatására. (Dékán Sándor osztályvezető megjelenik az üléssteremben.)

Dékán Sándor: Ismertette a Nemzeti Bizottsággal, hogy a Temetkezési Vállalat végzi feladatát. Sikerült a Forradalmi Katonai Tanácstól 20 tehergépkocsit szerezni a vállalat szállítóeszközei mellé. Az előző napokban sok helyen nehezen ment a munka a közlekedési nehézségek és a rendzavarások miatt. A Temetkezési Vállalat emberei egészségügyi jelzésekkel dolgoztak, és igyekeztek megmagyarázni a forradalmi erőknek, hogy erre a munkára feltétlenül szükség van. A halottak számát nem tudta pontosan megmondani. Azokat a halottakat, akiket a lakosság egészségügye érdekében feltétlenül el kell temetni, eltemetik ideiglenesen koporsókban, és a hősök temetése során exhumálják majd őket, majd [mert] a koporsók akkor még épségben lesznek. Az előző napig problémák voltak a koporsók szállításában, de mára megoldódtak a problémák, mert a Köztisztasági Vállalat és a TEFU adott szállítási eszközöket. A halottakat a Rákosparkos temetőben temetik el, de nem véglegesen. Elgondolása szerint a Kossuth-mauzóleum környékére temetik majd el őket véglegesen. Ezt javasolta a Nemzeti Bizottságnak.

Wiesner Sándor: Javasolta a Nemzeti Bizottságnak, hogy hívja fel Dékán Sándort arra, hogy lépjen érintkezésbe az illetékes kormányzervekkel, és a Nemzeti Bizottságot a legközelebbi ülésen tájékoztassa arról, hogy mi a kormánynak az álláspontja ebben a kérdésben. Ami a temetések sürgősségét illeti: ha a halottak temetetlenül már bomlásnak indulnak, az kegyeletstört. Szerezzen tehát a kormány álláspontjáról pontos információkat Dékán Sándor.

Elnök: Miután Dékán Sándor valószínűleg nehezen tud érintkezésbe lépni a kormánnyal, a Nemzeti Bizottság nevében ő maga (Bechtler Péter) lép majd érintkezésbe Tildy Zoltán államminiszterrel.

Bilkei Gorzó Nándor: Egy ünnepélyes és minden tiszteletet megadó temetés gyakorlatilag helyes lenne-e, vagy sem? T[udni]i[llik] mérhetetlen tömegek jelennének meg egy ilyen pompán. Kérdezte, hogy a mai viszonyok megnyugtatók-e erre nézve. Szerinte a legnagyobb tapintattal kell intézni ezt a kérdést. Amíg nem vetődik fel a kérdés, nem beszélnek róla, de ha felvetődik, sürgős követeléssel állhatnak elő.

Zajgóvári Károly: Utasítsa a Nemzeti Bizottság a Temetkezési Vállalatot arra, hogy az összes eltemetett halottakról készítsen jegyzéket vallásuk szerint, és a jegyzéket küldje meg a vallásfelekezetek vezetőinek azért, hogy a halottak saját egyházi szertartásuk szerint részesülhessenek a temetésben (helyeslés).

Elnök: A Bilkei Gorzó Nándor által felvetett szempontokat a Nemzeti Bizottság figyelembe fogja venni.

Antal Sándor: A karhatalmi egységek sok halottat eltemettek a harcok helyén. Maguk szereztek koporsókat. Ha a Nemzeti Bizottság a dísztemetés mellett döntene, akkor kérje fel a Nemzeti Bizottság Maléter ezredesét arra, hogy a fiatal hősök kísérik a halottakat fegyverben, katonai pompával. Így biztosítani lehet a rendet és a nyugalmat is. A temetetlen szovjet katonák temetéséről is intézkedni kellene.

Zajgóvári Károly: A szovjet hősök temetőjében kell eltemetni őket.

Stöckl Rezső: Mint orvos javasolta, hogy csak egy temetést rendezzenek higiéniai okokból is. Hét nap alatt keletkezhetik [sic!] egy járvány, és veszélyeztetheti a főváros közegészségügyét. A forradalmi ifjúság által eltemetett hősöket is egyszerre vigyék a díszsírhelyre: gondoskodják róla a Nemzeti Bizottság. Ennek elmulasztása súlyos egészségügyi következményekkel járna.

Bilkei Gorzó Nándor: És az ünnepséget külön!

Elnök: Nagyon egészségesnek mondta azt a javaslatot, hogy a Kossuth-mauzóleum környékén temessék el a hősöket. Régi gondolata, hogy Dózsa Györgytől és Martinovits-tól kezdve márványba véssék a nevüket azoknak, akik életüket áldozták a magyar szabadságért. A mostani temetéssel kapcsolatban nem egy sírra gondol, hanem építészeti is kiképzett sírcsoportra, amely a szabadsághősök mauzóleuma és mint ilyen zarándokhely lehetne.

Zajgóvári Károly: Tehát a Temetkezési Vállalat tegye le őket egy megfelelő helyre, és később legyen az ünnepség.

Vászonyi József: Arra kérte a Nemzeti Bizottságot, hogy várja meg a Forradalmi Karhatalmi Bizottság küldötteit, mielőtt döntene a hősök temetése ügyében. Most késnek egy keveset, mert most is a közrend és a közbiztonság megóvásán dolgoznak. A hős felkelők részt vétele nélkül ne döntsön a Nemzeti Bizottság fontos kérdésekben, hiszen ha ők nem lettek volna, akkor a bizottság sem ülésezhetnék.

Elnök: Enunciálta, hogy a bizottság legközelebbi ülésén dönt ebben a kérdésben, miután ő a kormány álláspontjáról is tájékozik. Ezután felkérte Dékán Sándort, hogy a közművek helyzetéről és a szénhelyzetről adjon tájékoztatást.

Dékán Sándor: Előadta, hogy a Gázgyár zavartalanul működik, és körülbelül 20 napi szénkészlete van. Külföldi szállítások nincsenek, egy szerelvény van ugyan a határon körülbelül 300 tonna szénnel, ami nem jelentős mennyiség. A fogyasztás jelenleg nem nagy, a szokásos 4-500 000 köbméter helyett körülbelül napi 100 000 köbméter. Igyekeznek minél több földgázt felhasználni.

Az Elektromos Művek ellátása nem kielégítő, és valószínűleg korlátozásokra kell majd gondolni. A pontos szénkészletre vonatkozólag nem tudott tájékoztatást adni. Itt az az anomália van, hogy az Elektromos Művek nem a fővároshoz, hanem a minisztériumhoz tartozik, és így nem rendelkeznek megfelelő tájékozással.

A vízszolgáltatás rendszeresen működik.

Máthé Ákos: Elmondotta, hogy tudomása van arról, hogy a HPS-nél körülbelül 700 vagon szén van tárolva, ami szükség esetén igénybe vehető.

Dékán Sándor: Továbbmenően előadta, hogy a házakban hétnapos szemét gyűlt össze, és ha azt nem hordják el, könnyen tifuszcikória keletkezik. A köztisztasági dolgozók akadályozva vannak munkájukban, mert az utcán sok helyen leállítják őket a sztrájkra hivatkozva. Ha a közművek nem működnek, akkor ez megbénítja a főváros életét. Ezért meg kell értetni a főváros lakosságával, hogy támogassa munkájukban a közművek dolgozóit. Arra kérte a Nemzeti Bizottságot, hogy ilyen értelemben adjon ki kommunikét.

Potoczky Kálmán: Annak a véleményének adott kifejezést, hogy mivel a minisztériumokban eléggé dezorganizált állapotok vannak, helyes volna, ha az Elektromos Műveket a főváros hatáskörébe utalnák.

Antal Sándor szerint fel kellene kérni a lakosságot, hogy a maga háza előtt tisztítsa el a törmelékeket, hogy legalább a gyalogos közlekedés legyen biztosítva. Ami pedig a közutak megtisztítását illeti, fel kellene kérni a katonai utász- és tűzérési alakulatokat, hogy távolítsák el az utakról a közlekedési akadályokat, és szedjék össze a még ott levő töltényeket.

Elnök: Bejelentette, hogy a Nemzeti Bizottság rátér a közellátási helyzet megvitatására. (Sásdi Sándor osztályvezető megjelenik az ülésteremben.)

Sásdi Sándor: Előadta, hogy – egyes hibáktól eltekintve – az élelmiszer-ellátás kielégítőnek mondható. Az élelmiszerüzletek és a vendéglátó-ipari egységek több mint 90 százaléka működik. A magánkereskedők is működnek, és ehhez megkapják a támogatást, a szállítóeszközöket, különösen a zöldségfélék és a gyümölcs felhozatalához. A hegyvidéki részek, valamint a nagyobb távolságban fekvő részek gyengébben vannak ellátva, mert oda a szállítást nem szívesen vállalják.

A készletek mennyisége kielégítőnek mondható. Mintegy 240 vagon zsír van Budapesten, ami normális körülmények között hatheti készletnek felel meg. Jelenleg azonban bizonyos mértékű felvásárlás, tartalékolás folyik.

Elnök: Feltette a kérdést, hogy a beadási kényszer megszüntetése milyen mértékben befolyásolja Budapest ellátását.

Sásdi Sándor: Előadta, hogy általában vidékről nem jön fel készlet, már csak a vasúti szállítások szünetelése miatt sem. Zsírban a budapesti készleteket használják fel. A parasztság felhozatali kedve és segítőkészsége soha nem látott mértékű.

Elnök: Kérdést intézett aziránt, hogy miért van probléma a tárolással kapcsolatban, és miért nem tudják tárolni a felhozott árukat.

Sásdi Sándor: Előadta, hogy a segélyként felérkezett szállítások elosztásáról a Szociális Csoport tud tájékoztatást adni. A kereskedelem ezt nagymértékben támogatja. Előadta, hogy véleménye szerint a kereskedelem ellátása túlzott mértékű, és hozzá kell fogni a tartalékoláshoz. Ezt az álláspontot Vas Zoltán, a Közellátási Kormánybizottság⁴⁰ vezetője is helyesli. Tartalékolni kell annyival is inkább, mert a vidék segítőkészségére csak a készletek határáig lehet számítani. A Közellátási Kormánybizottsággal állandó kapcsolatot tartanak fenn.

Zajgóvári Károly: Felvetette azt a kérdést, hogy van-e valami akadálya annak, hogy a főváros az ideérkező ajándékküldeményeket lefoglalja, a Közért-áruháznak kiosssa, és a többi árukkal együtt – hogy mégis meglegyen az ajándék jelleg, és érezze a főváros a vidék szívé-

40 Nagy Imre miniszterelnök 1956. október 27-én átmeneti időre Közellátási Kormánybizottságot állított fel; vezetésével Vas Zoltánt bízta meg.

nek dobbanását – fél áron árusítsa. Ezzel egyrészt biztosítva volna a tartalékolás, másrészt mérséklődne a vásárlási láz.

Sásdi Sándor: Kijelentette, hogy ezt nem tartaná helyesnek. Ajándékot elkobozni nem szabad. Üzletkebe nem lehet bevinni, mert összekeveredik az állami készlettel, és ezt is magasabb áron árusítják. Ebből csak a kereskedelmi dolgozóknak volna hasznuk. Nem volna helyes ennek tőpót adni.

Varga István: És az erkölcsi rész sem domborodnék ki.

Sásdi Sándor: Az a helyes, ha az ajándékot a kórházak és az intézmények kapják.

Wiesner Sándor: [A] beszolgáltatási kényszer megszűnt. A központi készletek begyűjtésből származtak?

Sásdi Sándor: Abból is. Továbbá az állami gazdaságokban hizlalt sertésekből. 60% származott a begyűjtésből.

Wiesner Sándor: Gondoskodtak-e intézményesen arról, hogy a beszolgáltatás megszűntével a felvásárlás rendszeres legyen?

Sásdi Sándor: Eddig is volt szabad felvásárlás. A szerződéses hízalásból is sok hús és zsír származott. A szerződéses rendszer pedig továbbra is érvényben van.

Kállai Ferenc: Melyik az az élelmiszer, amelyet a főváros vidékről beszerezni nem tud, de amelyre feltétlenül szüksége van? Azért kérdezi ezt, mert az ő szövetségük kapcsolatban áll a külföldi segélyszervezetekkel.

Sásdi Sándor: A tüzelőt és a tejet jelölte meg ilyennek. A továbbiakban a Nemzeti Bizottság segítségét kérte a következő kérdésekben. A Nyugati pályaudvarra érkező vagonokat fosztogatják. Kérte már a rendőrség segítségét, most a Nemzeti Bizottság segítségét kéri.

Elnök: Kijelentette, hogy holnap érintkezésbe lép ezzel az ügygel [sic!] a belügyminiszterrel.

Sásdi Sándor: 80 teherautó ment a Tiszántúlra lisztért. Budapesten van mintegy 600 vagon gabona. Arra kérte a Nemzeti Bizottságot, hasson oda, hogy örüljenek Pesten a malmok. Ehhez azonban az szükséges, hogy a malomi munkásokat ne nyilvánítsák sztrájkőröknek.

Bilkei Gorzó Nándor: A sztrájkügy az egész helyzetnek a kulcsa. A sztrájküggyel lelkiismereti felelősséggel kell foglalkozni. Szerinte a sztrájk romlásba döntheti az összes eredményeket.

Elnök: Informálta a Nemzeti Bizottságot arról, hogy a SZOT vezetősége lemondott, és új vezetőségi tagok vették át a szakszervezeteket. Rábírní igyekeznek a munkásokat arra, hogy vegyék fel a munkát. Ennek előfeltétele azonban a közlekedés helyreállítása. Nehéz tartani azt a kijelentést, hogy „Amíg egy orosz katona itt van, addig nem dolgozunk”. A kormány kijelentette, hogy a tárgyalások megindultak, és a kormánynak ezt el kell hinni.

Sásdi Sándor: A pénzhány is problémát okoz. Kérte a Nemzeti Bizottságot, engedélyezze, hogy az élelmiszerüzletek mellett az iparcikküzletek is nyissanak ki, és ezt ne nyilvánítsák sztrájkőröknek. Az ellenőrzés segítésére négy személygépkocsit kért.

Elnök: A legközelebbi ülésen megnézi ezt a kérdést a Nemzeti Bizottság.

Kállai Ferenc: Meg kell hallgatni a Forradalmi Tanács hivatalos képviselőjét!

Elnök: Jelentette, hogy következő napirendi tárgyként Beszteri Sándor, az Építési Igazgatóság vezetője tájékoztatja a Nemzeti Bizottságot az épületek helyzetéről.

Beszteri Sándor: Az Építési Igazgatóság 6200 fizikai munkással dolgozik, főleg lakásfelújításokon, tatarozásokon és kislakások építésén. Ezeket a munkákat hagyták abba. Az igazgatóság vállalatai kifizették dolgozóikat. Ő maga továbbra is szorgalmazza az életveszélyes helyzetek elhárítását, és az üzemi tanácsok megválasztását. A 29 vállalat közül 26-ban már

meg is választották őket. Megindították az ablaküvegezési munkákat aszerint, hogy mennyi üveget tudtak szerezni. Megállapítják a kerületek és az intézmények üvegekárát.

Az életveszély elhárítása folyik, főleg a VIII., IX., X., XVIII., XV. és [a] XIX. kerületekben. Ehhez az anyag biztosítva van. Az Építési Igazgatóságnak van bizonyos anyag tartaléka, ez azonban kevés. Ezért kérte a Nemzeti Bizottság: segítse hozzá az Építési Igazgatóságot, hogy a megfelelő anyagokhoz hozzájusson. Az életveszély elhárításához nehezen kapnak embereket. Arra hivatkoznak az emberek, hogy mennének dolgozni, de nem mernek hozzáfogni a munkához. Így például a XX. kerületben megfenyegették azokat az embereket, akik dolgozni mentek. Ugyanez történt a IV. és a XI. kerületben is. Arra kérte a Nemzeti Bizottságot, adjon ki felhívást, hogy a lakosság ne tekintse sztrájk töröknek azokat, akik életveszély-elhárítási, tetőfedési, üvegezési munkákat végeznek, és akik a dűledező házrészek helyreállítási munkáit végzik.

Sághy Gábor: Javasolta, forduljon a Nemzeti Bizottság a kormányhoz, utasítsák az Építésiügyi Minisztériumot, hogy a minisztérium állítsa le az egyéb munkálatait, és munkaerőinek és anyagának megfelelő részét irányítsa Budapestre. Szükséges, hogy a kormányzat a főváros segítségére jöjjön.

Sok lakás lakhatatlanná vált,⁴¹ és ezeknek lakói ismerősöknél húzódnak meg. Viszont vannak olyan lakások, amelyek most készültek el. Bejelentések történtek, hogy a Fiastyúk utcában a most elkészült lakásokat illetéktelenek foglalták el. Fontos volna tehát, hogy a Nemzeti Bizottság a most elkészült vagy elkészülő lakások őrzetét szervezze meg, és szerezze meg a teljes rendelkezési jogot ezeknek a lakásoknak a szétosztására.

Antal Sándor szerint katasztert kellene felvenni az elhagyott lakásokról, és ezeket a lakásokat ugyancsak figyelembe kellene venni a hajléktalanok elhelyezésénél.

Sághy Gábor: Előadta még, hogy a kerületekben megalakult nemzeti tanácsok nem kezelik megfelelően ezt a kérdést. Arra kérte a Nemzeti Bizottságot, hogy a kerületi nemzeti bizottságok részére ilyen irányú direktívákat adjon ki.

Lakatos Sándor: Előadta, hogy állandóan jelentkeznek lakásigénylésekkel részben olyanok, akik a harci cselekmények folytán lakás nélkül maradtak, másrészt olyanok, akik a jelenlegi helyzetet ki akarják használni lakáscserére vagy a társbérlet megszüntetésére. Ezért helyes volna, ha innen történe továbbra is a lakások elosztása, és a kerületek javaslatai alapján, központilag adnák ki a lakásokat.

Zajgóvári Károly szerint átmenetileg helyes volna a lakások elosztását központosítani – mindaddig, amíg a hajléktalanokat elhelyezik.

Elnök: Jelentette, hogy megvizsgálják ezt a kérdést, és a holnapi ülésen erről referálni fog a Nemzeti Bizottságnak.

Kállai Ferenc szerint a hajléktalanok után elsősorban a szabadságharcban részt vetteknek kellene lakást adni. Együttal vigyázni kell, hogy ezeknek a sorába ne furakodjanak be opporunisták.

Elnök: Felhívta Beszteri Sándort, az Építési Igazgatóság vezetőjét, hogy teljes erővel folytassa a szükséges anyagok felkutatásának munkáját. (Beszteri Sándor eltávozik.)

Ezután a Nemzeti Bizottság rátért a politikai határozat megvitatására.

Zajgóvári Károly: Sok kijelentés hangzott már el abban a tekintetben, hogy a sztrájk megszüntetése azzal volna elérhető, ha a szovjet csapatok kivonulnának az országból. Ezen a kér-

41 Pongrácz Kálmán 1956. decemberi tájékoztatása szerint a forradalom, illetőleg a második szovjet bevonulás utáni harcok alatt – az üvegekárokat nem számítva – összesen 16 700 lakás rongálódott meg. Ebből teljesen lakhatatlanná vált 2450 lakás, részben helyreállítható 1723, teljes egészében 12 580.

désen túl kellene tenni magunkat, mert minden levél, minden bokor mögött ez zörög. Nemzetközi jogilag is lehetetlenség azt ebben a pillanatban elérni, csak abban az esetben, ha a magyar kormány – függetlenül attól, hogy a világtörténelemben voltak nagyobb szerződésszegések is, és végső szükségben a nemzetközi jog is elismeri a szerződésszegés jogosságát –, tehát: ha a magyar kormány azonnali hatállyal felbontja a Varsói Szerződést. Ha az nincsen felbontva, addig abszurdum a szovjet csapatoknak az országból való kivonását követelni.

A beérkezett jelentések szerint Budapest, Győr, Székesfehérvár, Komárom és Miskolc városokban a közművek működése teljesen korlátozva van. A sztrájk mindnyájunkat megöli, és ha ezt nem hárítjuk el, és a munkásokat nem bírjuk rávenni a sztrájk leállítására, nem tudom, hogy a Nemzeti Bizottság tagjai közül ki tudja vállalni a felelősséget.

Ezért első pontként azt indítványozom, hogy a budapesti Nemzeti Bizottság indítványozza a kormánynak, hogy a Varsói Szerződést azonnali hatállyal bontsa fel. Ha a Varsói Szerződést a kormány felbontotta, nyomban forduljon kiáltvánnyal az ország lakosságához – a Nemzeti Bizottság minden tagja és közvetlenül mi is vállaljuk, hogy személyesen kimegyünk a tűzfészekbe, mert tudatában vagyok annak, hogy ehhez jogom van, mivel nem [a] kormányon és nem rajtunk múlik, hogy a szerződés felbontása után kimennek-e a szovjet csapatok, vagy nem.

Erkölcslileg csak akkor kívánhatjuk a munkásságtól a sztrájk megszüntetését, ha az ország egész népének kívánságát teljesíti a kormány: ha a Varsói Szerződést azonnali hatállyal felmondja, és egyben semlegesnek nyilváníja Magyarországot. Ha ezt a nyilatkozatot megteszi, akkor megnyeri a dolgozók bizalmát, az összes társadalmi rétegek támogatását, és megindul a termelő munka.

Indítványom harmadik pontja pedig a mai országgyűlés azonnali feloszlátása volna (helyeslés).

Bilkei Gorzó Nándor: Az országgyűlés azonnali feloszlátása sine qua nonja a kibontakozásnak. Ami pedig a Varsói Szerződés felbontását illeti: Magyarország és a Szovjetunió barátságának kérdése ma kizárólag a varsói paktumon nyugszik. A varsói paktum nyilván mind a két fél részéről felbontható. Tétélezzük fel, hogy a Varsói Szerződést felmondjuk. Fel lehet-e tétélezni, hogy egy ilyen lépésre az orosz hatalom elhatározza magát a Magyarországból való kivonulásra? Az orosz birodalom mostani pozícióját nem a Varsói Szerződés vagy bármilyen szerződés alapján tartja, hanem nemzetközi hatalmi elképzeléseinek és céljainak érdekében. Ez az álláspontja nagymértékben megváltozott most, amikor az angol–francia haderő Egyiptomot bombázni kezdte. Az orosz birodalom súlyosan angagsálva van, anélkül, hogy a szuezi kérdésben momentán beavatkozott volna. A szuezi kérdés a közel-keleti, sőt a világpolitikának a kulcsa. Az orosz birodalom tehát ebben a relációban – amelyben nem lehet tudni, hogy mely pillanatban kell beavatkoznia – semmi körülmények között sem evakuálhatja Magyarországot, amely a Balkánnak és a velünk szomszédos közép-tengeri [sic!] pozícióknak a kulcsa. Ne áltassuk tehát magunkat! Az orosz haderő nem fog kivonulni, ha a Varsói Szerződést felmondjuk, de nem fog akkor sem, ha tovább sztrájkolunk. Akkor pedig olyan katasztrófát fogunk átélni, amelyhez még Mohács sem mérhető. Ezzel a tűzcsóvával tehát igen óvatosan játszunk!

Zajgóvári Károly: Indítványa megvédése céljából a következőket adta elő. A Varsói Szerződést nem pökhendi módon kell felmondani, hanem azzal az indokolással, hogy végszükségből és hazánk kívánságára mondjuk fel: jelenünk és jövőnk biztosítása érdekében mondjuk fel, és hívjuk fel az orosz birodalmat, hogy egyezzen bele abba, hogy a magyar kormánnyal egybehangzóan bontsa fel a Varsói Szerződést. Ha nem egyezik bele, akkor udvariasan hozzá lehet tenni, hogy kénytelenek leszünk egyoldalúlag felmondani. Ez nem jelent ellenséges ál-

lapotot, különösen nem hadiállapotot, hiszen Ausztria és [a] Szovjetunió között is megvan a jó viszony.

Semlegeseknek nyilvánítjuk magunkat. Ha a Szovjetunió [a] barátunk, akkor a testvérharcot nem kívánhatja tőlünk. A Nemzeti Bizottság tagjai nem mehetnek el az ülésről addig, amíg erről a kérdésről egyhangú vagy többségi határozatot nem hoztak.

Potoczky Kálmán: Kijelentette, hogy nincs felhatalmazás[a] arra, hogy ilyen súlyos kérdésben pártja nevében nyilatkozzék. (Bilkei Gorzó: Én sem a párt nevében nyilatkoztam.) Ha azonban a Nemzeti Bizottság határozatot hoz, akkor ez nagyon súlyos nyilatkozat a párt részéről. A párt érdekelve van a kormányban. Nem tudott információkat szerezni arról, hogy a Nemzeti Bizottság ülésén meddig mehet el. 24 órai haladékat kért tehát arra, hogy tisztázza [a] pártjával ezt a kérdést.

Zajgóvári Károly: Akkor halassa el a Nemzeti Bizottság állásfoglalásának meghozatalát a legközelebbi ülésre (helyeslés).

Potoczky Kálmán: Nagyon fontos, hogy ez a súlyos probléma, amely az ülésen felmerült, ne kerüljön nyilvánosságra.

Zajgóvári Károly ezután a következő problémákat tárta a Nemzeti Bizottság elé. Pártjának helyiségproblémái, berendezési, fűtési és telefonproblémái vannak. A Nemzeti Bizottság hozzájárulását kérte ahhoz, hogy egyelőre – például egy hónapra – valamennyi párt, amely közületi helyiségben van, a helyiségre, a fűtésre és [a] telefonra nézve költségmentességet kapjon.

Elnök: Ez nem probléma!

Zajgóvári Károly: Két írógépet is kért a párt számára, továbbá két gépírónőt. Kérdezte továbbá, hogy a volt MDP személy- és teherautóival most mely szerv rendelkezik. Legalább egy személyautót és egy kisebb teherautót kért [a] pártja számára.

Elnök: Fővárosi viszonylatban nem voltak a MDP-nek személy- és teherautói.

Zajgóvári Károly: Kérdezte továbbá, hogy a nyomdák közül melyikkel rendelkezhetnék a Keresztény Magyar Párt.

Elnök: Először tisztázni kell az Ipari Osztállyal a nyomdahelyzetet, és csak azután lehet megállapodni ebben a kérdésben.

Zajgóvári Károly: Előadta, hogy a fővárosban lévő pártszervezeteknek szükségük van párthelyiségekre. Kérte, hogy a Nemzeti Bizottság ossza szét a pártok között az MNDSZ, az MSZT helyiségeit és az ÁVH-laktanyák helyiségei közül azokat, amelyeket nem vett igénybe a honvédség. Ezeket a helyiségeket a Nemzeti Bizottság megfelelő arányban ossza fel a pártok között. (Vázsonyi József: Először lakás kell!)

Antal Sándor: Szóvá tette, hogy a Parasztpártnak sincsenek semmiféle helyiségei a Városházán. Helyiségeket kért gépíróval és telefonnal.

Elnök: Bejelentette, hogy kimutatást fognak kérni arról, hogy hol és milyen helyiségek vannak, amelyeket át lehet venni.

Ezután bejelentette, hogy jelentést fog tenni a kormány részére, hogy milyen pártok voltak együtt a Nemzeti Bizottság mai ülésén. Azt a reményét fejezte ki, hogy a továbbiakban is együtt tudnak működni abból a célból, hogy kivezessék a fővárost ebből a súlyos helyzetből.

Ezután az ülést berekesztette.

(Az ülés 17 óra 30 perckor ért véget.)

JEGYZŐKÖNYV

a Fővárosi Nemzeti Bizottság 1956. november 2-i üléséről

Jelen vannak: a mellékelt jelenléti ív szerint.

Az ülés elnöke: Bechtler Péter.

Elnök: Üdvözölte a megjelenteket, és az ülést megnyitottnak jelentette ki.

Ismertette az üléssel a Forradalmi Bizottságnak azt a kérését, hogy bemutatkozassék a Nemzeti Bizottság előtt. A bizottság a kéréséhez hozzájárult.

Sághy Gábor: Bejelentette a Nemzeti Bizottságnak, hogy a Fővárosi Forradalmi Munkástanács november 1-[j]én megalakult. Megválasztotta 11 tagból álló Intézőbizottságát. Az Intézőbizottság elnökeként bemutatta a Nemzeti Bizottságnak a Forradalmi Munkástanács tagjait, akik a főváros munkaterületének több részét képviselik. Az Intézőbizottság a maga működését megkezdte. Legfontosabb feladatának tekinti az élet megindítását a Nemzeti Bizottság útmutatása alapján. Engedélyt kért a Nemzeti Bizottságtól arra, hogy az Intézőbizottság két tagja a Nemzeti Bizottság ülésein részt vehessen, és javaslatokat tehessen. Engedélyt kért továbbá arra, hogy másnapra, november 3-ára összeállíthassa az Intézőbizottság azokat a legégetőbb kérdéseket, amelyekben a Nemzeti Bizottság döntését kéri.

Elnök: A Nemzeti Bizottság a Forradalmi Munkástanács bemutatkozását és javaslatát a legnagyobb készséggel fogadja, és reméli, hogy a Forradalmi Munkástanács és a Nemzeti Bizottság együtt fog működni. Az Intézőbizottság két tagja természetesen részt vehet a Nemzeti Bizottság ülésein tanácskozási joggal.

Bejelentette a Nemzeti Bizottságnak, hogy a politikai határozat, amely az előző ülésen meglehetősen vitát váltott ki, eldőlt.⁴² Maga az élet hozta egyenesbe ezt a kérdést, és szerinte a Nemzeti Bizottság csak helyesléssel fogadhatja a kormány állásfoglalását.

Előadta továbbá, hogy az előző ülés óta tájékozódni igyekezett arról, hogy általában hogyan állnak a dolgok. A közellátásról továbbra is azt az információt kapta, hogy az megnyugtató, különösebb nehézségek nincsenek. Nem lehet ugyanezt [el]mondani a közlekedésről. A tegnapi ülésen véletlenül nem volt itt a közlekedési igazgató: nem tudott az ülésről. Ma azonban jelentkezett nála, és beszámolt a helyzetről. Eszerint november 3-án megindulnak az autóbuszok, de a [Nagy]körúton még nem. Megkezdik a villamosok és a trolibuszok felső vezetékének felszerelését. A vágányokat is igyekeznek rendbe hozni.

Bejelentette a bizottságnak, hogy a mai ülés után beszélni fog a rádióban. Beszédében jelenti a Nemzeti Bizottság megalakulását, és tájékoztatja a főváros lakosságát a problémákról. Szükséges ez azért, hogy a főváros lakossága lássa, hogy a Nemzeti Bizottság minden égető problémát napirenden tart, és igyekszik a városnak azt a képet adni, amely a békés életet jelenti. A szénszállítás megkezdését is kérni fogja, mert különben az Elektromos Művek 3 nap múlva nehézségekbe kerül [sic!]. A villamosokat később lehet megindítani, mint a többi közlekedési eszközt, de az autóbuszok holnapi (nov 3-i) megindítása már könnyítést jelent. A bányászokat is kérni fogja, hogy tegyenek meg mindent azért, hogy minél több szenet juttassanak a fővárosnak. A Gázművek ha szűkösen is, [de] három hétre el vannak látva. Szólni fog továbbá a vasutasokhoz is azért, hogy a legszükségesebb vonalakat indítsák meg.

Megbeszélést tartott az osztályvezetőkkel. Megmondotta nekik, hogy mindenki végezze a maga munkáját, és semmi egyébbe ne törődjenek.

42 Nagy Imre miniszterelnök 1956. november 1-jén este 7 óra 50 perckor jelentette be a rádióban: „a magyar nemzeti kormány a magyar nép és a történelem előtti mély felelősségtől áthatva, a magyar nép millióinak akaratát kifejezve kinyilvánítja a Magyar Népköztársaság semlegességét”.

Nem mondta meg, hogy az osztályvezetőktől felfelé az állások hatálytalanok lettek – nem mondta meg azért, mert az a munkamorált befolyásolná. Természetes, hogyha a vezető állások megüresednek, akkor a Nemzeti Bizottság gondoskodik az állások betöltéséről.

Az Oktatási Osztály jelentette neki, hogy az osztályvezető és annak helyettese lemondtak. Minthogy ez a helyzet, azzal a javaslattal jöttek, hogy Szoboszlai⁴³ bízzák meg az Oktatási Osztály vezetésével. Szoboszlai egyébként kiváló pedagógus, és azelőtt ennek az osztálynak vezetője volt – csak azért került el, mert nem volt vonalas és internálótáborba is került. A pedagógusok körében igen ismert és népszerű. Népszerű, mert az új típusú iskolákat ő hozta létre, másrészt pedig tényleg törődött a pedagógusokkal, és igyekezett mindent kiharcolni részükre. Csak ajánlani tudja őt, mint kiváló szakembert, és ha Szoboszlai az osztály élére kerül, ez a fővárosi tanerők számára nagy megnyugvást fog jelenteni. Kérte a Nemzeti Bizottságot, járuljon hozzá, hogy Szoboszlai kerüljön az osztály élére. Ez a megbízatás ideiglenes azért, mert ezután a törvényhatóság választja az osztályvezetőket.

Potoczky Kálmán: Itt arról van szó, hogy teljes revízió lesz.

Elnök: Ez későbbi dolog lesz – ez azonban sürgős. A törvényhatósági bizottság mindenkit, aki vezető állásban van, újra megválaszt, másokat választ.

Zajgóvári Károly: A Kereszténypárt részéről külön indítványt jelentett be. Eddig egyetlen osztályvezetőt sem váltottak le. Valamennyi osztályvezető és azoknak helyettesei az átkos emlékü Magyar Dolgozók Pártjától kapta kinevezését. Ha már ez az állás megüresedett, akkor a Kereszténypárt részéről azt indítványozta, hogy a főváros területén az Oktatási Osztály vezetője dr. Magyar István piarista tanár legyen, és a Kereszténypárt nem tesz ellenvetést azzal szemben, hogy a helyettese Szoboszlai legyen. A forradalom nem azért volt, hogy az oktatás és az ifjúság nevelése terén ugyanaz a szellem uralkodjék, amely eddig uralkodott.

Baranyai János: Az elnök által javasolt Szoboszlai mellett foglalt állást, annyival is inkább, mert Szoboszlai ezt a funkciót már betöltötte, azonkívül pedig helyénvaló, hogy aki üldözve lett a letűnt rendszer részéről, az kerüljön vissza a helyére.

Zajgóvári Károly: A rehabilitációval kapcsolatban lesz más indítványa: hogy az a sok ezer ember, akit elbocsátottak, mind kerüljön vissza a fővároshoz. Az Oktatási Osztály vezetését azonban rendkívül komoly pozíciónak tartja, mert az egész szellem megváltozásának ikertestvére, és elválaszthatatlan attól. Kérte, hogy amennyiben más indítvány van, akkor bocsássák szavazásra az állás betöltésének kérdését. A piarista rend és a szerzetesrendek Szoboszlainál és mindenkinél nagyobb üldözést szenvedtek az elmúlt rendszerben.

Elnök: Bejelentette, hogy változatlanul fenntartja indítványát. Ha nem ismerné annyira Szoboszlait, és nem tudná, hogy a pedagógusok körében mit jelent az ő személye, akkor nem jött volna ezzel az indítvánnyal. Minthogy azonban egy tehetséges emberről van szó, véleménye szerint még tovább kellene hogy jusson annál, hogy a Köznevelési Osztály élén legyen. Ő vezette be az általános iskolákat, ő igyekezett olyan tanítási rendet bevezetni az általános iskolákban, amely megfelelt a demokratikus szellemnek. Nem volt tagja a Magyar Dolgozók Pártjának, de a Kommunista Pártnak sem. A Szociáldemokrata Pártnak volt tagja, de nem volt olyan aktív, hogy eljárt volna szónokolni – szimpatizáns volt. A Kereszténypártnak is meglesznek a lehetőségei, hogy tagjai elhelyezést kapjanak vezető pozíciókban – de ne kezdjük így, mert ha így kezdjük, akkor igen erősen fogunk rámenni a dologra, ami az együttműködést zárja.

43 Szoboszlai Ferenc (1912–1982) tanító, jogász. 1942-től a főváros Köznevelési Ügyosztályán dolgozott. 1945-től tanácsnok, 1945–1950 között az ügyosztály vezetője volt.

Zajgóvári Károly: A Szociáldemokrata Párt és a Kommunista Párt egyesüléséből született meg a Magyar Dolgozók Pártja. Az összes osztályvezetők innen származtatják hatalmukat. Tehát ha egy pozíciót kér a Kereszténypárt, akkor illojalitásnak tartja, ha azt nem kapja meg. A Kommunista Párton és a Szociáldemokrata Párton múlik ez.

Potoczky Kálmán: Ha egy napot késik ennek a pozíciónak a betöltése, az nem döntő jelentőségű. Bejelentette, hogy társa, aki a fővárosi dolgokban tájékozott, nincs jelen, ő maga pedig a szóban lévő jelöltek közül egyiket sem ismeri, és így nem tud tiszta lélekkel állást foglalni. Mivel a főváros közoktatásügyének kérdését nagyon súlyos kérdésnek tartja, azért kérte, hogy a legközelebbi alkalommal történjék döntés, addig pedig megszerzi a szükséges információkat.

Sághy Gábor: Amíg a személy kiválasztásában nem történik döntés, addig a folyó ügyek intézésére ki kellene valakit jelölni. Javasolta, hogy amíg a Nemzeti Bizottság nem dönt, addig Horváth Nándort bízzák meg az ügyek intézésével. Horváth Nándort egyébként beválasztották a Munkástanácsba.

Elnök: Nincs osztályvezető-helyettes, mert az is eltávozott.

Bitai Sándor: Nem távozott el sem az osztályvezető, sem a helyettese, mindketten a helyükön vannak. A dolgozók előtt mindketten kijelentették, hogy megbízatásukat érvénytelennek tekintik, és addig viszik az ügyeket, amíg az új osztályvezető elfoglalja a hivatalát. Elmondotta, hogy az Oktatási Osztály 80 dolgozója, továbbá a beérkezett jelentések szerint a kerületek is állást foglaltak az általános iskola megteremtője, Szoboszlai mellett. Sürgősen határozni kell ebben a kérdésben.

Elnök: Bejelentette, hogy a hétfői ülésen fognak határozni.

Sághy Gábor: Szóvá tette, hogy a fővárosnak vannak vállalatai, amelyeknek vezetőit a munkástanácsok eltávolították. Ezeknek a vezető állásoknak a betöltése az egyes osztályok, illetve igazgatóságok hatáskörébe tartozott. Így például a tatarozó vállalatok az Építési Igazgatóság, az ingatlankezelő vállalatok a Lakásgazdálkodási Igazgatóság alá tartoztak. Vannak vállalatok, amelyek most vezető nélkül állnak. Azért tette ezt szóvá, hogy a Nemzeti Bizottság döntse el, hogy ezeknek a személyeknek a kinevezése tekintetében is fenntartja-e magának az intézkedés jogát. Ha igen, akkor fel kell függeszteni azt, hogy az Építési Igazgatóság, ill[etve] a Lakásgazdálkodási Igazgatóság vezetői a kinevezési jogukat gyakorolhassák.

Elnök: Hangsúlyozta, hogy semmiféle kinevezési jogot nem gyakorolhatnak. A Nemzeti Bizottság határozatként kimondja, hogy csak a Nemzeti Bizottság nevezhet ki.

Sághy Gábor: A vállalatok három legfőbb vezetőjéről: az igazgatóról, a főmérnökről és a főkönyvelőről van szó. Azért tette fel ezt a kérdést, mert akkor ki kell mondatni az összes osztályok és igazgatóságok felé, hogy a vezetők kinevezése a Nemzeti Bizottságra tartozik.

Wiesner Sándor: Hangsúlyozta, hogy helyesli, hogy a Nemzeti Bizottság mint a főváros közigazgatásának legfőbb vezető testülete, ezeknek a kinevezéseknek a jogát magának tartja fenn. Figyelembe kell azonban venni, hogy az üzemi demokrácia követelményeinek megvalósításaképpen létrejött munkástanácsok véleményét meg kell hallgatni. A kinevezéseket tehát csakis a munkástanácsokkal egyetértésben lehet megtenni, mert különben előfordulhatnak bizonyos kontroverziák, és a munkástanácsok megkontreminalják azokat a határozatokat, amelyeket az ő meghallgatásuk nélkül hozott a Fővárosi Nemzeti Bizottság.

Zajgóvári Károly szerint a Kereszténypárt hozzájárul ahhoz, hogy a munkástanácsok javaslatokat terjesszenek elő, de ahhoz nem, hogy a Nemzeti Bizottság e javaslatokat köteles is legyen elfogadni. Egyes helyeken, például a filmgyárban ugyanis olyan munkástanácsok alakultak, amelyek teljesen azonosak a régi vezetőséggel, kijátszva a munkásokat.

Rózsavölgyi Miklós: A munkástanácsok egyelőre formailag és ideiglenesen alakultak meg. Sok esetben nem képviselik a dolgozók érdekeit. Feltétlenül szükséges ezért megvizni és revízió alá venni ezt a kérdést. A fő kérdés most az, hogy a Nemzeti Bizottság megvizsgálja a Lakásgazdálkodási, az Építési és a Közlekedési Igazgatóság ténykedését. Iskolákról beszélünk, de nem tudjuk még, hogy hová járjanak a gyermekek. Összedőlt iskolákba?! Feltétlenül sürgős ezeknek a kérdéseknek a megvizsgálása, valamint a Lakásgazdálkodási Igazgatóság azon legutóbbi rendelkezésének a megvizsgálása, amellyel az ingatlankezelő vállalatokat átszervezte. Több mint 20 milliót akartak fordítani erre a célra. A 20 milliót inkább a helyreállításokra adjuk. A Nemzeti Bizottság tartsa meg [a] jogát e vállalati vezetők kinevezésére.

Elnök: Ismertette a Nemzeti Bizottsággal a Temetkezési Intézet jelentését. Eszerint az Új köztemetőben körülbelül 5-600, a Kerepesiben 100, Farkasréten 25, Óbudán 10, Erzsébeten és Lőrincen 10-10, Csepelen 40, Kispesten 25, a Bonctani Intézetben 120, az István Kórházban 40 halott van, akiknek a temetését a Temetkezési Vállalat közegészségügyi és járványügyi okokból megkezdte. A Temetkezési Vállalat dolgozói nagyobbrészt vidékiek, közülük 26-ot tegnap munkásszállásokon helyeztek el. A budapesti dolgozók bent vannak. A Fővárosi Vízművek tegnap is, ma is egy teherkocsit és kubikosokat adott a sírok ásásához, a honvédség 8 kocsit a halottszállításokhoz. Legalább két napra kellene még biztosítani ezt a létszámot. Kádár elvtárs ígéretet tett arra, hogy legkésőbb holnap írásban is történik intézkedés a hősi halottak temetéséről. Az Egészségügyi Minisztérium és a kerületi tisztiorvosok végzik a halottagnoszkálást. A temetőkben utólag történik majd a halott-anyakönyvezés. A [Temetkezési] Vállalat a Köjállal kapcsolatot tart. Sürgős volna még a Köztemető és a Kispesti temető telefontjának helyreállítása, mert a kapcsolatot így csak kerékpárokkal lehet fenntartani.

Emlékeztette a Nemzeti Bizottságot arra, hogy az előző ülésen jelentést kért Dékán Sándortól, a Közmű-igazgatóság vezetőjétől, hogy a kormánynak van-e elképzelése a hősi halottak temetésére.

Dékán Sándor: A tegnapi ülésen abban történt megállapodás, hogy Bechtler alpolgármester beszéli meg a kormánnyal a temetés időpontját. Javasolta tegnap, hogy a hősöket a Kossuth-mauzóleum környékén temessék el. Ezzel kapcsolatban a legsürgősebb teendőnek tartja, hogy a Nemzeti Bizottság küldjön ki a helyszínre egy bizottságot, amely konkrétan megjelölné, hogy ezen a területen belül melyik az a hely, amelyre a halottakat el lehetne temetni. A hely pontos ismeretében a további temetések már nem ideiglenes jellegűek lennének, hanem véglegesek, a kijelölt helyre. Javasolta továbbá, hogy országos ügyről lévén szó, kérje a Nemzeti Bizottság egy kormánybizottság kiküldését a temetés megrendezésére. A kormánybizottságban – javasolja – legyenek ott a Fővárosi Nemzeti Bizottság, a Forradalmi Ifjúsági Bizottság és a hadsereg képviselői is. A dísztemetés időpontját legkorábbra két hétre tudja javasolni. Addig el lehet temetni a halottakat a kijelölt parcellákban. A többi köztemetőből is át lehet vinni azokat, akiket odatemettek. A ravatalozás történhetnék esetleg úgy, hogy jelképesen néhány neves halottat ravataloznának fel. A tegnapi ülésen az a kívánság is felmerült, hogy a halottak vallását is állapítsák meg. Nem tudják azonban megállapítani, mert az okmányokban nem szerepel a vallás. Ha a család felismeri a halottat, és kéri, hogy a temetés egyházi szertartás szerint történjék, akkor meg lehet csinálni.

Zajgóvári Károly szerint az előző ülésen döntött a Nemzeti Bizottság arról, hogy a halottakat a Kossuth-mauzóleum környékén temetik el. Felhívta a figyelmet arra, hogy az egységes katonai és hazafias ünnepségen az egyházak nem lehetnek egységesen képviselve, mert a liturgia ezt nem engedi meg. Hacsak nem tömegsírba temetnek, egyházilag minden egyes halottnak külön-külön temetés jár. A személyazonossági bizonyítványból nem lehet megállá-

pítani a vallást. Ha azonban a Temetkezési Vállalat megtudja, hogy az illető milyen vallású volt, azt az illető egyház szertartása szerint temessék el. Amikor külön-külön temetik a halottakat, akkor az egyházi szertartást is el tudja végezni a lelkész. Ez nem ütközhet akadályokba, hiszen legfeljebb 10 százaléknak a vallását lehet megállapítani.

Elnök: Semmi akadálya sincs, ha meg lehet állapítani a vallást. A felekezetek is bizonyosan keresik majd a lehetőséget az együttműködésre.

Zajgóvári Károly: Utasítsa a Nemzeti Bizottság a Temetkezési Vállalatot, hogy állítsa össze a halottak alfabetikus névsorát azért, hogy az egyházak vagy a hozzátartozók megtalálhassák saját halottaikat. A névsornak egy másolatát esetleg el lehetne küldeni a kerületi előljárásgokra. Legalább Pesten tegyék ezt meg, ha 3600 községben nem is lehet. Szerinte el kell továbbá dönteni azt is, hogy a halottak civil vagy katonai halottak-e. Ha katonai halottak, akkor a Nemzeti Bizottságnak nincs velük dolga.

Stöckl Rezső: Jelentette a Nemzeti Bizottságnak, hogy egészségügyi téren megindult a munka. Ma reggel őt is felszólították, hogy az agnoszkálásban és a halál okának a megállapításában vegyen részt. Más elfoglaltsága miatt nem tudott részt venni ebben a munkában, de ellenőrzi a munkát. A tisztiorvost kérte meg arra, hogy vegyen részt ebben a munkában. Az agnoszkálás régebben a rendőrség dolga volt, most egy bizottság végzi el az agnoszkálást, a tisztiorvosok segítségével. Mivel kevés a tisztiorvos, üzemi orvosokat osztottak be melléjük. Ez a munka 4 napot vesz igénybe. Az agnoszkálás sok nehézségbe ütközik, mivel sok a névtelen halott.

Elnök: Változatlanul azon az állásponton van, hogy a kormánynak rövidesen tisztázni kell, hogy miként kell elintézni ezt a kérdést. Megbízta Dékán Sándor osztályvezetőt, hogy a Nemzeti Bizottság nevében tárgyalja le a kormánnyal ezt az ügyet.⁴⁴

Baranyai János: Javasolta, hogy az utcai közlekedésnél most már tényleg csak azok igazoltassanak, akiknek erre felhatalmazásuk van. Lépten-nyomon találkozunk 5-10 tagú igazoltató csoportokkal, akik között vannak olyanok is, akiknek nem való fegyver a kezébe, nem is vettek részt a harcban, később jutottak fegyverhez, és az esti órákban feltartják a járőrelőket.

Zajgóvári Károly: Javasolta, hogy a katonai parancsnokság részéről adjanak ki rendelkezést, hogy csak a legszükségesebb esetekben és rendzavarások esetében igazoltassanak.

Rózsavölgyi Miklós: Kijelentette, hogy erre vonatkozóan már intézkedést adtak ki.

Baranyai János: Bejelentette, hogy az üresen álló lakásokat csak kibombáztak részére adják ki a kerületi tanácsok. Erről a kerületeket értesítették.

Elnök: A mai napon meglehetősen ostromnak volt kitéve amiatt, hogy mivel az oroszok kivonultak bizonyos lakásokból, mások mindjárt beköltöztek.

Zajgóvári Károly: A nemzetközi jog értelmében a Szovjetunió sem eshet más elbírálás alá, mint ha egyiptomi vagy más állampolgárokról volna szó. A területenkívüliség csak a konzulátusokat vagy a követségeket illeti [meg].

44 Dékán Sándor elkészítette a kormány számára a feljegyzést. A tervezet az FNB nevében az alábbiakat javasolta az elesett hősök méltó eltemetésének megszervezéséhez: valamennyi hős eltemetése egyidejűleg, katonai díszpompával történjen; a temetés helyszíne: Kerepesi temető, a Kossuth-mauzóleum melletti parcella; a temetést kormánybizottság szervezze, ennek résztvevői: kormány, a honvédség, az Egészségügyi Minisztérium, a harcoló ifjúság, valamint az FNB képviselői; az elhunytakat a Fővárosi Temetkezési Vállalat egyes sírokba (kb. ezer sír) november 15-ig hantolja el. A temetés november 15-e után történjen, a négy-öt legjelentősebb halott felravatolásával.

Abban a pillanatban, amikor bármelyik állampolgár elhagy egy lakást, bár addig is, amíg itt volt, a magyar törvények alá esett, ha azonban elmentek ezekből a lakásokból, azok visszaszálltak a főváros hatáskörébe. Ez a Kereszténypárt álláspontja.

Elnök: Arról van szó, hogy a főváros vegye át ezeket. Viszont az üzemek jönnek, hogy a főváros utalja ki. Erre azt válaszolják nekik, hogy erre addig nincs mód, amíg kibombázott lakók vannak. Ha ezeket az embereket elhelyezik, az üzemek éppen úgy soron kívül kapnak majd lakásokat.

Zajgóvári Károly: Bejelentette, hogy a Kereszténypárt részéről indítványt kíván tenni. Indítványozta, hogy a Nemzeti Bizottság rendelje el azt, hogy az 1945-től a politikai magatartásuk miatt elbocsátott összes dolgozókat a főváros és üzemei ugyanazokra a helyekre fogadják vissza, ahonnan elbocsátották őket. Minthogy azonban ez egyszerűen így nem történhet meg, indítványát kiegészítette azzal, hogy a Nemzeti Bizottság egyelőre szólítsa fel ezeket – mert hiszen ezek között lehet olyan, aki máshol jobban elhelyezkedett, vagy meghalt, vagy nem aszpirál a régi helyére –, hogy haladéktalanul nyújtsák be kérelmüket a Nemzeti Bizottsághoz, megjelölve benne az elbocsátási ügyirat számát és az elbocsátás indokát. A Nemzeti Bizottság küldjön ki minden pártból egy-egy személyt abba a bizottságba, amely ezt a kérdést felülvizsgálja, és amennyiben kifejezetten nyílas és a régi kapitalista világ ma is fennálló bizonyos aggályai alá nem esnek, a Nemzeti Bizottság helyezze vissza őket, mégpedig az időközben elmulasztott idő figyelembevételével abba a rangfokozatba, amelyet időközben becsületes szolgálattal amúgy is elértek volna.

Kérte a Nemzeti Bizottságot, hogy ezt jól szívlelje meg, mert ezzel a forradalmi szellemet igazolják, hogy tényleg változás történt, és az erkölcsi, valamint az anyagi rehabilitáció és az elégtétel szolgáltatása iránt a Nemzeti Bizottságot kötelességérzet hatja át.

Baranyai János: Kijelentette, hogy egyetért ezzel, azonban lehetnek olyan esetek is, amikor ugyanarról a posztról esetleg folyamatosan két-három egyént is elbocsátottak. Egyébként helyesnek tartja.

Elnök: Bejelentette, hogy nála többen jelentkeztek olyanok, akiket 1945 és 1948 között elbocsátottak, és rehabilitálásukat kérték. Azt mondta nekik, hogy hozzák be a következő héten a kérvényüket, belefoglalva az elbocsátás indokát, és majd akkor itt foglalkoznak a kérdéssel. Véleménye szerint minden érdekeltnek írásbeli kérelemmel kell fordulnia a Nemzeti Bizottsághoz.

Zajgóvári Károly: Hogy azután ez miképp történik, ez részletkérdés, azonban kérte a Nemzeti Bizottságot, hogy elvi határozatot hozzon arra nézve, hogy az 1945 óta politikai magatartásuk miatt elbocsátott összes alkalmazottait a főváros és vállalatai visszaveszik.

Elnök: Odáig nem lehet elmenni, hogy „politikai magatartás”, mert hiszen voltak nyílasok [is]!

Zajgóvári Károly: Hangsúlyozta, hogy hozzátette azt a klauzulát, hogy kivéve [a] nyílas magatartás miatt elbocsátottakat.

Kovácsnai Bogdán Béla: A Fővárosi Tanács megalakulásával különféle állami szervek is beolvadtak a Fővárosi Tanácsba: Pénzügy-igazgatóság, adófelügyelőségek és adóhivatalok. Ezeknek a dolgozóit részben a tanácsok megalakulása előtt bocsátották el, részben azután. Felmerül tehát az a kérdés: mi történik azokkal, akiket még abban az időben bocsátottak el, amikor a Pénzügy-igazgatóság és az adófelügyelőségek életben voltak?

Zajgóvári Károly: Hangsúlyozta, hogy indítványa határozott és félre nem érthető volt, a fővárosi alkalmazottakra, valamint a fővárosi vállalatok alkalmazottaira vonatkozott, mert hiszen ez a Nemzeti Bizottság a főváros nemzeti bizottsága. Hogy az állam ilyen emberséges in-

dítvány után milyen álláspontra helyezkedik, az már más lapra tartozik, nem kételkedik azonban, hogy hasonlóképpen fog cselekedni.

Elnök: Annak a véleményének adott kifejezést, hogy ha ezt nyilvánosságra hozzák, igen nagy áradatot indítanak el, és nem tudnak megbirkózni a feladattal.

Wiesner Sándor: Kijelentette, hogy nagy általánosságban egyetért a javaslattal, azonban olyan nagy horderejű kérdésről van szó, hogy abban ad hoc dönteni nem lehet. Kérte, tűzzék a legközelebbi ülés napirendjére ezt a kérdést, hogy a Nemzeti Bizottság tagjai addig fontolóra vehessék azokat a megoldási módokat, amelyekkel meg lehet keresni azt az igazságos megoldást, amely egyrészt a méltánytalanul sérelmeket szenvedett egyénnel kapcsolatban a rehabilitáció jogos igényét kielégíti, másrészt a technikai lebonyolítást is lehetővé teszi.

Zajgóvári Károly: Hangsúlyozta, hogy változatlanul fenntartja azt az álláspontját, hogy az elvi határozatot még ma hozza meg a Nemzeti Bizottság, és a gyakorlati megoldás kérdésében döntsön máskor.

Köpeczi Bócz György: Kijelentette, hogy teljes mértékben helyesli Zajgóvári Károly indítványát, [tehát] akiket 1945-től kezdve sérelem ért, azoknak igazságos rehabilitációját sürgős feladatnak kell tekinteni. Szerinte nemcsak azoknak az ügyét kell megvizsgálni, akiket politikai magatartásuk miatt elbocsátottak 45 után, hanem azokét is, akiket 1945. január 1-től kezdve internáltak és elhurcoltak, tehát még csak lehetőségük sem volt arra, hogy [az] állásukat elfoglalják, 2-3 év múlva pedig úgy meg voltak félemlítve, hogy nem is próbálták meg régi állásuk elfoglalását. Szerinte ez az álláspont a legigazságosabb, és kéri a Nemzeti Bizottságot, hogy [a] mai ülésen feltétlenül foglaljon el elvi álláspontot ebben az ügyben. Gyakorlati álláspontot nem tudna elfoglalni, de az elvi határozatot még ma hozza meg.

Zajgóvári Károly: Fenntartotta azt az álláspontját, hogy ma hozzon elvi határozatot a Nemzeti Bizottság, a következő héten pedig gyakorlati határozatot.

Elnök: Az elvi határozatot a következőképpen fogalmazta meg: akiket 1945 óta politikai okokból elbocsátottak, azok számára szükségesnek tartja a Nemzeti Bizottság a rehabilitáció lehetőségét. A kérdés nyilvánosságra hozatala a gyakorlati megoldásra tartozik, erről tehát ne döntsön most a bizottság. Felhívta az ülés résztvevőit, hogy akik ezt a határozatot elfogadják, tartsák fel a kezüket.

Zajgóvári Károly: Szót emelt a „rehabilitáció” kifejezés ellen. Mint mondotta, indítványa úgy szólt, hogy akiket 1945 óta politikai okokból elbocsátottak (kivéve azokat, akiket nyilas magatartás vagy népellenes büntett miatt bocsátottak el), a főváros és intézményei kötelesek visszavenni. A „rehabilitáció” más probléma.

Elnök: Vagy pedig állásba helyezi őket a főváros vagy valamelyik intézménye, és ezzel rendben van. Ez a legjárhatóbb út. Ezt határozatként kimondotta. Kérte azonban a bizottságot, hogy a nyilvánosságra hozatalról ne döntsön. Ezt a kérdést egyébként is meg kell beszélni Kóvágó Józseffel.

Potoczky Kálmán: Felhívta a Nemzeti Bizottság figyelmét arra, hogy ma Kóvágó József is mond rádióbeszédet, körülbelül ugyanarról a témáról, mint Bechtler Péter. Kérdezte, hogy nem tévedés-e mindkettőjüknek a meghívása. Szerinte össze kellene hangolni a beszédeket.

Köpeczi Bócz György: Megkérdezte, hogy a Nemzeti Bizottságnak miért kell várnia a nyilvánosságra hozatallal. Megnyugtatóná a tömegeket a nyilvánosságra hozatal.

Zajgóvári Károly: Válaszban kijelentette, hogy a nyilvánosságra hozatallal azért kell várni, mert a Nemzeti Bizottság tagjai sem tudnának az érdeklődőknek felvilágosítást adni, nem tudnának nekik mit mondani, ha magukra zúdítanak őket. Nem tudják még, hogy a főváros honnan szerzi meg a fedezetet, hogyan csinál új helyeket, hány embert bocsátottak el stb.

Elnök: Nem jelenti ez persze azt, hogy a nyilvánosságra hozatalt hónapokig halasztják.

Köpeczi Bócz György: Szükségesnek tartotta a nyilvánosságra hozatalt, de egy terminus adásával. Ez megnyugvást jelentene.

Elnök: A jövő héten kijelölik azt a hivatalt, ahová beadványukat beadhatják.

Köpeczi Bócz György: Határozza meg a Nemzeti Bizottság, hogy ez az elvi határozat mikor kerül nyilvánosság elé.

Zajgóvári Károly: Kijelentette, hogy a legközelebbi ülésen kap majd indítványt a Nemzeti Bizottság ebben az ügyben.

Ezután a következő indítványt tette: előző ülésében elhatározta a Nemzeti Bizottság a funkcionáriusoknak az osztályvezetőktől felfelé való kicserélését. Ki is jelölt egy ötös bizottságot erre a célra. Kérdezte, hogy mikor indíttatja meg a Nemzeti Bizottság az ötös bizottságnak a munkáját. Amíg ugyanis a régi osztályvezetők a helyükön vannak, addig nincs megnyugvás arra nézve, hogy az új szellem érvényesülni fog.

Elnök: Kedden indul meg az ötös bizottság munkája. A Forradalmi Bizottság is lépjen kapcsolatba a bizottsággal.

Zajgóvári Károly: Ezután a következő indítványt tette: előző ülésében elhatározta a Nemzeti Bizottság, hogy a rossz emlékezetű tanácselnök stb. megjelölések helyett a polgármester, alpolgármester megjelöléseket vezeti be. Indítványozta, hogy a kerületekben is szüntesse meg a Nemzeti Bizottság az elnöki, elnökhelyettesi megjelöléseket, és a régi előjáró, előjáróhelyettesi megjelöléseket állítsa vissza (helyeslés). A kerületekben is történjék meg a leváltás az osztályvezetőktől kezdve, az ötös bizottság tehát a kerületekre is terjessze ki [a] hatáskörét.

Elnök: A bizottság hozzájárult, hogy előjáró, előjáró-helyettes legyen, és ne tanács, hanem előjáróság.

Potoczky Kálmán: A kerületekben nem csinálhatnák ezt a kerületi nemzeti bizottságok?

Zajgóvári Károly: A Nemzeti Bizottság hatásköre az egész fővárosra kiterjed.

Potoczky Kálmán: De 500 emberről van szó!

Wiesner Sándor: Megkérdezte, hogy milyen változások történtek az előjárók személyi hatáskörében.

Elnök: Válaszában kijelentette, hogy az előjáró nem járhat rosszabbul.

Baranyai János: Megállapította, hogy a polgármesterek hatásköre nagyobb volt, mint az előjáróké.

[Az] Elnök szerint arra kell törekedni, hogy a kerületi előjáróságok hatásköre nagyobb legyen.

Baranyai János: Ez veszélyes is. Budapest főváros csak egy van, és nem lehet mind a 22 kerületnek önálló politikát folytatnia.

Zajgóvári Károly szerint ez is indokolja, hogy egy Nemzeti Bizottsághoz tartozzék ez a kérdés.

Rózsavölgyi Miklós: Nem kapott választ arra, hogy az eddigi átszervezési rendelkezések a továbbiakban mérvadók-e vagy sem, például az Lakásgazdálkodási Igazgatóság 20 milliós átszervezési rendelkezése. Indítványozta, hogy az ötös bizottsággal együttműködve vizsgálják meg az Építési, a Közlekedési és a Lakásgazdálkodási Igazgatóság munkája megindításának, elősegítésének kérdését, azt, hogy megy-e a helyreállítás, a közlekedés. Szerinte szakbizottságot kellene állítani a vezetők mellé, mert most olyan vezetők vannak ezeknek az igazgató-ságoknak az élén, akik nem értenek a dolgokhoz.

Elnök: Kijelentette, hogy megvizsgálják ezt a kérdést.

Zajgóvári Károly ismertette a Nemzeti Bizottsággal, hogy a Magyar Vöröskereszt [égisze] alatt működik a Baross utcában egy csoport. Kérdezte, hogy a fővárosnak van köze hozzá, vagy az államnak.

Elnök: Azelőtt állami volt. Illetőleg önálló volt.

Stöckl Rezső: Azelőtt nemzetközi volt.

Zajgóvári Károly: Indítványozta, hogy a Nemzeti Bizottság még ma küldjön ki egy háromtagú bizottságot vagy egy személyt, aki azután kérjen jelentést, és továbbítsa ezt a jelentést a Nemzeti Bizottságnak, illetőleg jelentse, hogy mit tapasztalt. Értesüléseik szerint ugyanis a Vöröskereszt számára külföldről érkező csomagokat haveri alapon osztják szét. Emiatt öhozá is fordultak már holland és belga újságírók. Indítványozta, hogy az adományokat a Nemzeti Bizottság szoc.-pol. csoportja vegye át a Vöröskereszttől, és azután a Nemzeti Bizottság döntsön az adományok sorsáról. Most ugyanis vagyonok pusztulnak el.

Elnök: Kijelentette, hogy meg kell állapítani, vajon a Vöröskereszt hová tartozik. Ha állami, akkor oda kell jelenteni, hogy vizsgálják meg, ha nem, akkor a főváros mint hatóság beleszólhat az ügyekbe. A Budapest részére érkezett adományokhoz a Vöröskeresztnek semmi köze sincs.

Felkérte Zajgóvári Károlyt, hogy vizsgálja meg ezeket a kérdéseket, és tegyen jelentést.

Bejelentette, hogy hétfőn délután 3 órakor lesz a legközelebbi ülés.

Ezután az ülést bezárta.

Az ülés 16 óra 32 perckor ért véget.

EÖRSI LÁSZLÓ

A VAJDAHUNYAD UTCAI FELKELŐK

A CSOPORT MEGALAKULÁSA

Budapesten a VIII. kerületi Vajdahunyd utca 41. számú házra a forradalom kitörése után a házfelügyelő kitett egy vöröskeresztes zászlót, abban bízva, hogy azt a harcoló felek tiszteletben tartják. (Ezzel az elgondolással nem mindenki értett egyet, például a felesége sem.) Október 25-én azonban megjelentek a felkelők, és harcálláspontot alakítottak ki az épületben. Dél előtt még csak öten voltak, estére már körülbelül tizenötre emelkedett a létszámuk.¹ Az óvóhelyeket ágyakkal, szalmazsákokkal rendezték be, amelyeket a közeli munkásszállásról hoztak. Teát főzettek a házbeli nőkkel. A kapuőrséget megszervezték, és az utcaszakaszt lezárták az idegenek előtt. A házban lakó férfiakat csatlakozásra buzdították.² Napközben csak néhányan tartózkodtak itt, a többiek harcoltak, vagy (a fegyverszünet után) járőröztek a városban.

A lakók és a felkelők viszonyáról megoszlanak a vélemények. A visszaemlékezések szerint úgy tűnik, hogy néhányan önkéntes alapon látták el a konyhai és az egészségügyi munkákat³, mások szerint a harcosok erélyesen léptek fel a lakókkal szemben, nemigen vették figyelembe érdekeiket, így a házbeliek többsége inkább félt tőlük, mintsem meggyőződésből segítette volna őket.⁴

Valószínűleg ebben az időben a környező házakba is ez a csoport járt be. Az egyik Futó utca 44. szám alatt lakó elmondta, hogy a harcok alatt a kaput befedezte egy nagy, erős, vállas, tagbaszakadt, bekötött fejű golyószórós (minden bizonnyal Kiss Károly, a későbbi parancsnok). Vele volt két fegyveres: egy férfi és egy nő. A golyószórós mérgesen kérdezte, hogy miért van bezárva a kapu, és kijelentette: „most itt én parancsolok”⁵.

1 Wittner Mária kihallgatási jegyzőkönyve (a továbbiakban k. jkv.) 1957. július 30. Történelmi Hivatal (a továbbiakban TH) V-142 941; Tóth Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyve (a továbbiakban tk. jkv.) 1957. október 19. TH V-142 941/1.

2 Papp Lajosné Merkeli Ilona tk. jkv. 1957. október 8. Uo. Pappné elmondása szerint Jánoki Attila, a későbbi parancsnokhelyettes többször mondta ekkoriban Neumann Tivadarnak (akivel a későbbiek folyamán teljesen együttműködött): „nem szégyenli magát, ilyen nagy ember, és nem mer harcolni”.

3 Tóth Józsefné Veréb Teréz tk. jkv. 1957. október 14. Uo.

4 Menich Béláné Róna Magdolna tk. jkv. 1957. október 21. Uo.

5 Winkelmayer Károly tk. jkv. 1957. október 9. Uo. A környéken gyakran hasonló helyzet alakult ki. „Amikor a lövések lecsendesedtek, kimentem, és az utcai kaput beszéltem. Ekkor valaki az utcáról kiabált, hogy ne csukjam be, mert agyonlőnek.” Szabó Antal tk. jkv. 1957. október 9. Uo. „Több fegyveres [...] megfenyegetett, ha be merem zárni a kaput, agyonlőnek, és kézigránát dobnak a kapuba.” Tóth Gyula tk. jkv. 1957. október 9. Uo.

Egy másik lakó a Nap utca 19-ből azt állította, hogy egy nyolc-tíz fős csoport 24–25-én elfoglalta a lakását, és a Vajdahunyd utcai részen tüzelőállást alakított ki. Róluk nincsenek egyéb ismereteink, csak a következő forrás. Valamelyikük jött: „azonnal menjünk le a pincébe. Vonakodtunk, de erélyesen ránk szólt, s hogy az ajtót hagyjuk nyitva.” Ezek a felkelők e forrás szerint kifosztották a lakásokat.⁶ Ugyanebben az időben egy másik tíz-tizenkét főnyi csoport (köztük három nő) az Üllői út 36. számú házban is lövészállást foglalt el. A lakók itt is a pincébe menekültek.⁷ Erről a társaságról sincsenek más információink. Lehetséges, hogy e fegyveresek közül néhányan a Vajdahunyd utcaiakhoz csatlakoztak.

Október 26-án az újabb jövevényekkel kialakult a körülbelül huszonöt főnyi Vajdahunyd utcai csoport, amely a forradalom leveréséig lényegében együtt maradt. Létszámuk már csak csekély mértékben emelkedett, vagyis jóval kevésbé volt rájuk jellemző a fluktuáció, mint általában más fegyveres csoportokra. Parancsnokul egyhangúlag Kiss Károlyt, helyetteséül Jánoki Attilát választották. Ekkor Kiss javaslatára két őrsparancsnok személyéről döntöttek: „Feri bácsi” és az újpesti excsendőr, „Feri”. Ők igazították el a fegyvereseket: hol igazoltasának, ki menjen őrségbe.

Az őt „alapító tag” valószínűleg részt vett a Rádió ostromában.⁸ Mivel később emigráltak, nagyon kevés a rájuk vonatkozó forrás. Közülük Kőte Gyula, „Jura” személyéről tudunk a legtöbbet. Körülbelül huszonhét éves szovjet állampolgárságú tengerész volt; a forradalom idején a hajója éppen a Dunán, Budapesten időzött. Megszökött, meglátogatta nagynénjét a Práter utcában, és csatlakozott a felkelőkhöz. Jánoki Attila huszonkét éves géplakatos volt a vezetője annak az első öt felkelőnek, akik bázishelyet alakítottak ki a Vajdahunyd utcai házban. A felkelőkhöz valószínűleg még a fegyverszünet előtt csatlakozott a vezér bátyja, Jánoki László asztalos is.⁹ Horváth József („Lisztes”), „Szösi” és „Pék” személyéről forradalmi részvételükön kívül igen keveset tudunk.¹⁰ A harcok elmúltával igazolatni jártak ki, és őrszolgálatot teljesítettek a kapuban.

Hasonló tevékenységet folytatott Pásztói Tóth András öntödei munkás, Bérczi Miklós („Jampec” vagy „Jampi”) pesterzsébeti egyetemista és a tizenhat éves villanyszerelő-tanuló, Varga János is. De nem ő volt a legfiatalabb, hanem egy tizenkét éves gödöllői fiú, „Sanyi”¹¹. A két gépkocsivezető: Neumann Tivadar¹² és Méhes Pál („Bundás”)¹³ Pobjedával járt. Neu-

6 Spitz Gyuláné Veisz Ilona tk. jkv. 1957. október 4. Uo.

7 Forró József tk. jkv. 1957. október 22. Uo.

8 Neumann Tivadar tárgyalási jegyzőkönyv (a továbbiakban t. jkv.) 1958. július 9. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) 8146/58.

9 Jánoki Attila a Transzvill Vállalatnál, Jánoki László pedig a Budapesti Üzletberendező Üzemben dolgozott. Állítólag édesapjuk csendőrként szolgált a Horthy-rendszerben.

10 A húsz év körüli „Pék” pesterzsébeti pék volt. Ugyanitt lakott Horváth József is. Havrilla Béláné szerint „Szöszit” Pappnak hívták, és tizennyolc éves volt.

11 „Október 24–25-én keveredett a házba éhesen, piszkosan. Feleségem adott enni neki, mosott rá, az óvóhelyen készített fekhelyet neki. Később láttam egyszer a kapuban, fegyver volt nála. Adtam egy pofont neki, elvettem a puskát. Közöltem, ha beindul a forgalom, elkísérem, és [az] apjával megveretem. Pár nap múlva szintén láttam nála fegyvert, és ott is maradt.” Bertalan Pál k. jkv. 1957. október 1. TH V–142 941.

12 „A házban tartózkodó csoporthoz én úgy kerültem, hogy a házban laktam. Nem kényszerítettek, [...] de voltak megjegyzések, hogy azért nem akarunk közéjük menni, mert nekünk tetszik a rendszer”. Neumann k. jkv. 1957. július 27. Uo. Pappné házfelügyelő tanúkihallgatásakor (1957. október 8.) azt állította, hogy egy másik csoport fegyveresei agyon akarták lőni a férjét és Neumann-nét, mivel nem engedték elvinni a házban lévő motort. A falhoz állították őket, ám a házban lévő felkelők a védelmükre keltek.

mann főleg a parancsnokokat és a sajtótermékeket szállította, Méhes pedig a fegyvereket hordta különböző helyekre. A gépkocsikat a Vajdahunyad utcai honvédségi garázsból szereztek, miután összebarátkoztak a katonákkal.

Egyesek szerint a házfelügyelő fia, Papp Lajos kárpitos is a felkelőkhöz tartozott, mások ezt tagadják. Mindazonáltal gyakran állt kapuőrsként.¹⁴ Bertalan Pál – volt ÁVH-s¹⁵, a ház lakója – az élelmiszerraktár kezelését vállalta, felesége pedig főzött a fegyvereseknek, és ellátta a sebesülteket. A források a csoport tagjai között említik még Csaszkovszki Lászlót, Forgács Gábor gépészt, Horváth Károlyt és Nagy Károlyt, róluk nagyon keveset tudunk.¹⁶

Több nő is tartozott közéjük: Wittner Mária és Havrilla Béláné Sticker Katalin a Corvin közti fegyveres csoportból jött át, Jaskó Margit pedig valószínűleg Kiss Károllyal érkezett. Rajtuk kívül ott volt Sponga Julianna¹⁷, „Iré”¹⁸, „Mari”¹⁸, „Anicska” és Kisbenedek Júlia, aki főleg elsősegélynyújtóként és a konyhai munkákban tevékenykedett. Vele együtt három ott lakó nő kötözte be a sebesülteket, Wittner pedig részt vett a sebesültek elszállításában is, akiket rendszerint a Szentkirályi utcai kórházba vitték.¹⁹

A csoporthoz csatlakozott még egy újpesti fivérpár, valamint három börtönből szabadult idősebb felkelő is.

Kiss Károly, a huszonnégy éves parancsnok esztergomi hadnagy, a Petőfi Akadémia növendéke volt. A harcokban ő irányította a fegyvereseket. A fejét nagy kötés „ékesítette”, nem tudjuk, hogyan sebesült meg.²⁰ Bertalan Pál szerint ő volt a legműveltebb, vele lehetett

- 13 Méhes elvégezte az elemi iskola hat osztályát, a X. kerületben lakott. 1955-ben gépkocsivezető volt, majd segédmunkás lett az Ipari Vegyszergyárban.
- 14 Papp Lajost egy szemtanú így jellemezte: „gyámoltalan gyerek volt, ha kiállították a kapuba, egész nap ott volt.” Bertalan k. jkv. 1957. október 1. TH V-142 941.
- 15 Október 26-án egy ismeretlenekből álló, körülbelül nyolcfős fegyveres csoport inzultálni kezdte Bertalan Pált. Lakótársai a védelmére keltek, és igazolták, majd az itteni felkelők későbbi parancsnoka, Kiss Károly támogatásával végleg biztonságba került. Bertalan k. jkv. 1957. október 11., 25., 28.; Róka György tk. jkv. 1957. október 21.; Pappné k. jkv. 1957. október 8. TH V-142 941/1. Bertalan 1957-ben, a nyomozás idején úgy fogalmazott, hogy Kiss Károlynak köszönhette a saját és a családja életét.
- 16 Havrilla Béláné: „Csaszkovszki kb. 35-36 éves [...] művelt ember benyomását keltette, [a forradalom idején] szabadult ki a börtönből”; „Forgács kb. 24 éves, [...] iskolázott személy, Újpesten, a Rózsa utcában lakott”; „Horváth Károly kb. [...] 22 éves az októberi események alatt jött ki a börtönből. Nős, [...] Balaton környékén lakott”; „Horváth József (a másik Horváthnak nem rokona) kb. 21 éves, úgy tudom, a Boráros téren dolgozott mint hidász, Kispesten vagy Pesterzsébeten lakott, ahol neki saját háza volt.” Havrilláné k. jkv. 1957. július 27. TH V-142 941.
- 17 A vele kapcsolatos források meglehetősen ellentmondóak. Havrilláné: „Sponga Julianna kb. 19 éves hajadon, úgy tudom, Soroksáron dolgozott boltgardészeknél, legutóbb pedig a Soroksári Textilgyárban, soroksári lakos volt. [...] Nem is tartozott a csoportunkhoz, 4-én akkor került hozzánk, amikor már nem harcoltunk. Tudomásom szerint ő más csoportban sem harcolt” (Havrilláné k. jkv. 1957. szeptember 27. Uo.). Wittner: „Hogyha ő volt az a hosszú, magas nő, akkor el tudom róla mondani, hogy ő is fegyveresen harcolt a szovjetek és az ÁVH-sok ellen. A tűzszünetben igazoltattott. Géppisztolya volt. November 3-án eltűnt a Vajdahunyad utcából. Úgy hallottam, hogy áruló lett, elárult bennünket az oroszoknak.” Wittner k. jkv. 1957. október 11. Uo.
- 18 Havrilláné szerint „Mari” húsz év körüli pasaréti motorversenyző volt. Havrilláné k. jkv. 1957. július 29. Uo.
- 19 Wittner k. jkv. 1957. augusztus 2.; Havrilláné k. jkv. 1957. szeptember 10.; Varga János k. jkv. 1957. szeptember 13. Uo.
- 20 Neumann szerint a kötés csupán álcázás volt. Neumann k. jkv. 1957. július 27. Uo. Havrilláné úgy tudja, hogy Bertalanné kötötte be. Havrilláné k. jkv. 1957. október 8. Uo.

leginkább beszélni. Kiss, bár házasságban élt, több nő „felváltva aludt vele, ezt tudom. Ő saját maga is elmondta és értékelte azt, melyik milyen nő, és melyikkel aludt az elmúlt éjjel. [...] Ezenkívül kapcsolatot tartott a házmesteréknél tartózkodó lánnyal, akinek volt egy gyermeke is.”²¹ A jövevényeket „gyengéd erőszakkal” bírta maradásra: „aki nem fog fegyvert, az gyáva vagy ilyen-olyan ávóspárti”; „aki elmegy, az áruló vagy ÁVH-bérenc”²². A forrásokból kiderül, hogy Neumann Tivadar a parancsnokhelyettes Jánoki Attilával szimpatizált, Kiss Károlyt pedig kedvezőtlenül ítélte meg, Bertalan Pál viszont ezzel ellentétes véleményen volt. A csoport többi tagja könnyen együttműködött Jánokival, Kisstől, a túlságosan keménykező parancsnoktól azonban kissé tartottak.

A fegyverszünet idején, október 30–31-én csatlakozott a csoporthoz két huszonkilenc éves monori férfi: Kóté Sörös József és Tóth József, akik élelmiszer-szállítmányokkal jöttek Budapestre, valamint a negyvenöt-ötven év körüli Sipőcz József, akit csendőri múltja miatt elítéltek, és ekkor szabadult a börtönből. Kóté Sörös a garázsőrség tagja lett, Tóthra – mivel már letöltötte sorköteles katonai szolgálatát – az egyik golyószóró kezelését bízták. Sipőczöt – korát, tapasztalatát méltányolva – Kiss Károly rögvest vezető posztra emelte, és néhány megoldandó kérdésben konzultált vele. Egyes társai szerint Sipőcz „nagyszájú volt, szeretett parancsolgatni és kiabálni”²³.

A csoport tagjainak politikai célkitűzése markánsan különbözött egymástól. Havrilláné: „segíteni kívántam a fegyveres csoportot azon feladatában, hogy [...] független országot legyünk, és az oroszok menjenek ki, de én nem gondoltam vérontásra, gyilkolásra”²⁴. Kóté Sörös: „Azért kapcsolódtam be a fegyveres [...] csoportba, mert egyetértettem a követelésekkel.”²⁵ Tóth József: „Igen, a csoport tagjai több esetben szidták az ÁVH-t és a kommunistákat. [...] [Kiss] Karcsinak [...] az elmondásából világosan kitűnt, hogy ők a fennálló társadalmi rendszer megdöntését akarják.”²⁶ A ház egyik lakója: „Több esetben hallottam, hogy szidták a zsidókat, az ÁVH-sokat és a kommunistákat.”²⁷ Legalább két olyan csoporttag volt, aki a horthysta restauráció feltétlen hívének mutatkozott, és nyíltan büszkélkedett csendőri múltjával: Sipőcz és „Feri”.²⁸ Neumann a következőképpen vallott a Vajdahunyad utcaiakról: „A csoport két részlegre oszlott. Kiss köré, akik a harcon kívül az egész eseményt lopásra használták, és Jánoki Attila köré, aki inkább politikai okokból fogott fegyvert, és azt hangoztatta, hogy ő nem a demokrácia megdöntését akarja, hanem a kormányét, és az államvédelmi szervekét”.²⁹ Nem került elő olyan bizonyíték, amely alátámasztaná a Kiss Károlyt ért vádat.

21 Bertalan k. jkv. 1957. augusztus 10. Uo. Kisst Bertalanon kívül mások is nagy nőcsábásznak tartották.

22 Tóth József önvallomás (a továbbiakban önv.) (dátum nélkül); Varga János k. jkv. 1957. július 24. Uo.

23 Tóth József k. jkv. 1957. szeptember 16.; Neumann k. jkv. 1957. szeptember 14. Uo.

24 Havrilláné k. jkv. 1957. október 25. Uo.

25 Kóté Sörös József k. jkv. 1957. október 14. Uo.

26 Tóth József k. jkv. 1957. augusztus 30. Uo.

27 Menichné tk. jkv. 1957. október 21. TH V–142 941/1.

28 „Sipőcz elég nagy hangon hirdette, hogy most visszajön a darutollasok ideje is”. Wittner önv. 1968. december 11.–1969. január 6. TH O–16 803/17. „Feri” ezt mondogatta: bárcsak még egyszer feltehetném a csendőrkialapot.” Bertalan k. jkv. 1957. október 1. TH V–142 941.

29 Neumann k. jkv. 1957. augusztus 8. Uo.

A VAJDAHUNYAD UTCAI NEMZETŐRÖK

Október 30-ától – itt is akárcsak másutt – megváltozott a csoport feladatköre, tevékenysége. A harcok megszűntével a rend fenntartására kellett leginkább összpontosítani. Megkezdődött a civil fegyveresek központi szervezése. A Vajdahunyd utcaiak élvezték talán a legnagyobb önállóságot a corvinista egységek között. Bár egy ízben Jánoki parancsnokhelyettest Iván Kovácsék elvitték tárgyalni a Parlamentbe (Jánoki küldötti szerepéről részleteket nem tudunk), a Vajdahunyd utcaiak a Corvin főparancsnokságról éppen csak hallottak. Inkább a Práter utcai iskolában állomásozó felkelőkkel tartották a kapcsolatot, de ez is legfőképp az őrségek jelszóegyeztetésében merült ki. Ezenkívül időnként élelmiszert hoztak át a Práter utcából, és ÁVH-s foglyokat helyeztek el ott.³⁰ Állítólag a Vajdahunyd utcai parancsnokság ellenérzéseket táplált e két nagy felkelőcsoporttal szemben.³¹

Bár a csoport jelentős nemzetőregységnek számított, tagjai a Kopácsi-aláírással ellátott nemzetőr-igazolványt csak november 2–3-án kapták meg. (Forgács Gábor osztotta ki a Vajdahunyd utcaiak garázsában.)³²

Kiss Károly továbbra is nagyon ügyelt a belső fegyelemre. Más parancsnokokhoz képest különösen az eltávozások, a kilépők megítélésekor bizonyult szigorúnak. „Ki volt jelentve [hogy csak Kiss Károly engedélyével lehet elhagyni a bázist], de nappal el lehetett menni az utcára rövidebb időre. Ő csak azt tiltotta, hogy valaki sokáig távol legyen, vagy végleg elmenjen haza.”³³ „Az mondta, hogy a személyi igazolványokat, amelyeket ő szedett be, majd akkor kapjuk vissza, ha adnak igazolványt, de addig nem mehetünk sehová. [Később, amikor a nemzetőr-igazolvánnyal együtt visszakapták a személyit is] azt mondta Karcsi, hogy most már kimehetünk az utcából, de csak az ő engedélyével, és csak olyanokkal, akik már az első időktől kezdve ott voltak”³⁴. „Kiss Károlynak nem mert senki visszaszólni, amit ő mondott, az mindig parancs volt.”³⁵ Kilépési engedélyt (például a családhoz) Kiss mellett Jánoki is adhatott.³⁶ A nemzetőrök nagyobb része rendfenntartó feladatot végzett, járőrszolgálatot látott el, illetőleg biztosította az állandó kapuőrséget. A kétfős kapuőrség éjjel-nappal dolgozott. A járőrök az éjjeli járókelőket – ha nem tudták a jelszót – a parancsnokhoz kísérték. A jelszavakat (éjfél előtt és után) a Práter utcaiak adták ki, akikhez valaki mindig átment értük.³⁷ Ha lövéseket észleltek, jelenteni kellett. Az Üllői út–Vajdahunyd utca kereszteződésénél hárman-négyen igazoltattak kétórás váltásokkal. Parancs szerint a BM-eseket be kellett kísér-

30 Wittner 1968–1969-es önvallomásában azt írta, hogy Jánoki rendszeres kapcsolatot tartott a Práter utcai parancsnoksággal, „Lisztes” és „Pék” vittek foglyokat az ottani fogdába, és a X. kerületi kapitányságról elhozott fegyverek, lőszerke egy részét is a Práter utcába vitték. Wittner önv. 1968. december 11.–1969. január 6. TH O–16 803/17.

31 „Jánoki Attila és Kiss Károly több esetben beszélt arról, hogy tartózkodni kell a Corvintól és [a] Práter utcaiaktól, mert [...] söpredék személyekkel van tele.” Neumann k. jkv. 1957. szeptember 19. TH V–142 941.

32 Havrilláné k. jkv. 1957. szeptember 13. Uo.

33 Uo. „Kiss Károly közölte úgy velünk, mint a csoport többi tagjával, hogyha még egyszer előfordul az, hogy valaki az ő engedélye nélkül eltávozik, akkor azt le fogja löni.” Havrilláné ügyészégi jegyzőkönyve (a továbbiakban ügy. jkv.) 1958. február 14. BFL 8046/58.

34 Tóth József önv. (dátum nélkül) TH V–142 941.

35 Kóté Sörös t. jkv. 1958. július 9. BFL 8046/58.

36 Wittner önv. 1968. december 11.–1969. február 6. TH O–16 803/17.

37 Neumann szerint Sipőcz közölte társaival a Práter utcából hozott jelszavakat Neumann k. jkv. 1957. szeptember 14. TH V–142 941.

niük, és csak a lakókat engedhették be a Vajdahunyd utcába.³⁸ Itt és a Práter– Vajdahunyd utca sarkánál a felkelők („Feri bácsi” és Kóté Sörös) drótkordont húztak ki. A lakosság élelmiszer-ellátását is biztosították.³⁹

A csoport néhány tagja az ÁVH-sok, pártfunkcionáriusok felkutatásával és a Práter utcai fogdába történő előállításával is foglalkozott. A főként utcán kapott címeket Kiss parancsnok gyűjtötte össze, és ő is továbbította. Mindezekről csak közvetett információink vannak, amelyekből az derül ki, hogy Jánoki Attila volt a legtevékenyebb portyázó. A rendelkezésünkre álló forrás szerint ő a legkevésbé sem volt híve az önbíráskodásnak: „Nem bántjuk őket, majd eldöntik [róluk], bűnösök-e.”⁴⁰ Az ilyen akciókat rendszerint gépkocsikkal hajtották végre; Jánokival tartott többek között bátyja, Neumann sofőrként és mások. Egy másik beszállító részleg is megszerveződött Horváth József („Lisztes”) vezetésével, amelynek tagjai között volt Tóth József, „Feri” és „Szösi”⁴¹. Az említettekén kívül részt vett az ilyen akciókban Kőte Gyula („Jura”) és „Pék” is. Egyetlen foglyukat sem tudjuk megnevezni. (Nem számítható közéjük Farkas József sorkatona, őt az utcáról kísérték be, mivel nem volt igazolványa, de azonnal elengedték.) Előfordult, hogy nem mentek be az ÁVH-s lakásba (például Wittner és Havrilláné), mivel az a nemzetőr-parancsnokság által már le volt pecsételve.⁴²

A csoport tagjai közül többen, Kőte Gyula („Jura”), Papp Lajos, „Sanyi”, „Feri bácsi” és mások valószínűleg részt vettek a Köztársaság téri párház ostromában, de minderről nincsenek megbízható adatok.⁴³ (Abban megegyeznek a források, hogy október 31-től a Vajdahunyd utcaiak többször ott voltak, amikor folyt a feltételezett titkos börtönök, kazamaták keresése, de a feltárásban csak kevéssé vettek részt.)

Mások – Kiss vezetésével Wittner, Havrilláné, Kőte, Horváth József („Lisztes”), „Pék”, „Szösi”, Pásztó Tóth, Béczi Miklós („Jampec”), „Feri” – ez idő alatt fegyverszerző útra indultak, mivel a Vajdahunyd utcaiak készlete hiányosnak mutatkozott. Először a pesterzsébeti kapitányságon, majd a Mosonyi utcai rendőrlaktanyában próbálkoztak, de akciójuk csak Kőbányán bizonyult eredményesnek: a X. kerületi kapitányságról körülbelül harminc fegyvert (pisztolyokat, puskákat, géppisztolyokat) és több láda lőszer szállítottak el.⁴⁴ Járőrszolgálat és portyázás közben a csoport több tárgyat gyűjtött össze, amelyeket a forradalmi napok után szétszórtak egymás között.⁴⁵

38 Wittner szerint Kiss azt mondta, hogy akinél új vagy több igazolvány van, azok biztosan ÁVH-sok. „Ezeket be kell vinni a Práter utcába, és átadni a fogdának.” Wittner k. jkv. 1957. július 30. Uo.

39 Jánoki Attila a közértek áruját a lakosságnak fizetség ellenében kiosztatta. Wittner önv. 1968. december 11.–1969. január 6. TH O–168 03/17.

40 Neumann k. jkv. 1957. augusztus 8. TH V–142 941. Bertalan szerint Kiss parancsnok hasonló nézetet vallott: „Felvettem neki, hogy hogyan lehet ilyet megcsinálni. Ő is elítélte a terrorcselekményeket.” Neumann k. jkv. 1957. október 11. Uo.

41 Tóth József k. jkv. 1957. szeptember 16. Uo. „Szösi” – Kóté Sörös vallomása alapján (1957. július 18.) – a járőrzésekkor részlegparancsnok volt.

42 Wittner k. jkv. 1957. október 28. Uo.

43 Lehetséges, hogy a Jánoki fivérek is ott voltak. A Vajdahunyd utcaiak perében Kóté Söröst és Tóth Józsefet részben emiatt ítélték 1958-ban halálra, jóllehet nem találtak meggyőző bizonyítékokat.

44 Wittner k. jkv. 1957. augusztus 23. Uo.; Wittner ügy. jkv. 1958. február 13. BFL 8046/58.

45 A Kádár-rendszer idején minduntalan összekapcsolták az „ellenforradalmárokat” fegyveres tevékenységét a rablással és a fosztogatással. Ez nyilvánvalóan súlyos torzítás, de természetesen az sem igaz, hogy a felkelők sohasem követtek el „vagyon elleni cselekményeket”. A Vajdahunyd utcaiakról az átlagosnál több bejelentés érkezett.

A Vajdahunyad utcaiak sajtószerű szerepet játszottak a sajtótermékek terjesztésében. Október 29-én különböző küldöttségekkel együtt Jaskó Margit, Kiss Károly, Jánoki Attila és Neumann Tivadar a csoport képviselőiben felkereste a *Magyar Honvéd* szerkesztőbizottságát, és tárgyalásokat folytatott velük. Abban egyeztek meg, hogy az újságot terjeszteni fogják Budapesten és a vidéki városokban. A felkelők betartották a megállapodást, és a fontosabb útvonalakon, a városokban (Székesfehérvár, Várpalota, Veszprém, Jutas, Győr, Piliscsaba, Szentendre, Esztergom, Szolnok), a veszprémi és a szolnoki laktanyában szórták szét a lapot (ellenérték nélkül). Ebben a munkában felváltva mások is részt vettek, így Neumann-né, Wittner, egy „Szumi” becenevű nő, aki állítólag a csoporthoz tartozott, és Kiss Károly. Velük volt a *Magyar Honvéd* képviselőiben a szerkesztőség egyik tisztje, és két alkalommal Győri Illés György újságíró is. Kiss Károly kérésére Wittner is írt egy cikket (a november 3-i lap számára) „Hogyan győztünk az ÁVH-sok és a szovjet csapatok ellen” címmel, azonban ez már nem jelenhetett meg.⁴⁶ A felkelők közül leginkább Jánoki Attila érezte a lapterjesztés fontosságát, és a Neumann által vezetett Pobjedával (amelyre rá volt írva, hogy sajtó) szinte állandóan úton volt a Vajdahunyad utca, a szerkesztőség, a nyomda és az elosztóhelyek között.⁴⁷ Bécsbe készültek utazni papírért, másrészt pedig embereket akartak kivinni magukkal.

A Vajdahunyad utcaiak összebarátkoztak a közeli honvédségi garázs beosztottjaival, a gépjárműveket is tőlük kapták használatra. Különösen Kovács II. János századossal, a Budapesti Honvéd labdarúgóival tartották a kapcsolatot, aki a Városi Parancsnoksághoz (VÁP) tartozott. Innen kérték Neumann, hogy néhány Honvéd-labdarúgónak segítsen az útlevél megszerzésében (Spanyolországba készültek kupamérkőzésre). Öten indultak el: Neumannon és Jánoki Attilán kívül Kovács sportszázados, Hoppe Pál újságíró és egy müncheni kollégája. A gépkocsi azonban Győrben elromlott, az átjutás viszont amúgy is nehéz lett volna, mivel a szovjetek már lezárták a határt. Jánoki és Neumann visszajött.⁴⁸

A sajtótermékek terjesztése közben külföldi újságírókkal is megismerkedtek, egy német vagy osztrák újságíró pedig látogatást tett a Vajdahunyad utcában egy MTI-fotóossal. Számos fényképet készítettek, a csoportkép a „Fehér Könyv”-be is bekerült, amely 1957-ben óriási segítséget nyújtott a nyomozóknak a résztvevők azonosításában.

A csoport ételmezése kiválóan működött. Tehergépkocsival vidékről, a Közvágóhídról és a Práter utcaiaktól hozták a nyersanyagot, és a ház egyik földszinti helyiségében tárolták a bőséges élelmiszerkészletet⁴⁹ (liszt, cukor, rizs, citrom, tojás, hagyma, szőlő, hús, zsír, szalonna, gyümölcskonzerv, burgonya) kívül a ruhaneműket is. A raktár felelőse az exálmiszer Bertalan Pál lett, aki továbbra is Kiss parancsnok teljes bizalmát élvezte. Ő osztotta ki az ételt, amelyet a lakásán főztek meg az anyósa irányításával, a felesége és a női csoporttagok segítségével. A készletből a lakóknak is juttattak.⁵⁰

46 Wittner ügy. jkv. 1958. február 13.; Havrilláné ügy. jkv. 1958. február 14. BFL 8046/58.

47 Győri Illés György k. jkv. 1957. október 26.; Neumann k. jkv. 1957. augusztus 8., november 5.; Wittner k. jkv. 1957. szeptember 20. TH V-142 941.

48 Neumann jkv. 1957. november 5.; Hoppe Pál tk. jkv. 1957. október 25. TH V-142 941/1.

49 Az élelmiszer néha túl soknak bizonyult. „[Az egyik alkalommal egy tehergépkocsiról] fél marháat vettek le. [...] Ennek később szaga lett, a lakók szóltak a parancsnoknak, [...] aki tőlem kérdezte meg, mit csináljon vele. Azt mondtam, ki kell adni, a lakók majd szétesztják maguk között.” Bertalan k. jkv. 1957. október 1. TH V-142 941.

50 Mindebből persze adódtak problémák is. „Vittem fel a házba szőlőt a lakók részére. [...] nem jutott Markó Jánosnéknak, és így felhozta [a csoportból] a csendőrt a lakásomra. [...] leigazoltattam, és megfenyegetett, döngette a mellét, hogy ő csendőr százados volt.” Id. Horváth János tk. jkv. 1957. október 21. Uo.

HARC A MEGSZÁLLÓKKAL

November 4-én hajnalban Kiss Károly parancsnok ordítva riasztotta fegyvereseit: „Riadó, mindenki jöjjön utánam!”⁵¹ A csoport – csaknem teljes létszámmal, négy-öt fős rajokban⁵² – tüzelőállásokat foglalt el az Üllői út–Vajdahunyd utca sarkánál egy második emeleti lakásban, illetőleg a ház környékén. Az egyik forrás szerint a parancs értelmében meg kellett akadályozniuk azt, hogy az ellenséges erők behatoljanak a Vajdahunyd utcába.⁵³ Nemsokára megjelentek a szovjet páncélosok, és a parancsnok több kézigránátból összecsavart köteget dobott a harcokocsik elé. Ezután nagy harc bontakozott ki. A felkelők a páncéltörő ágyújukat is bevetették, amelynek irányítását Sipőcz József vette kézbe.⁵⁴

Valószínűleg ekkor lőttek ki az Üllői út–Vajdahunyd utca kereszteződésében egy tehergépkocsit, amely szovjet katonákat szállított.⁵⁵ A megtámadottnak állítólag sikerült elmenekülniük: felugráltak a harcokocsikra.

A felkelők azonban mind szorultabb helyzetbe kerültek: a szovjet tüzérség lövéseitől hullani kezdtek a cserepek, majd kigyulladt a ház, amelyben tartózkodtak, és a szovjetek túlereje tovább nőtt. Mielőtt a felkelők elhagyták az épületet, a parancsnokuk azzal vigasztalta az aggódó lakókat, hogy „nem kell félni”, a végső győzelem az övék lesz.⁵⁶ A szovjetek ekkor valószínűleg két harcokocsit vesztek.⁵⁷ Varga János a golyószórórakaszok hordása közben könnyebben megebesült.

A csoport ezután két részre oszlott: a Jánoki-részleg – a Jánoki testvérek, Kisbenedek Júlia, Méhes Pál („Bundás”), Forgács Gábor, Csaszkovszki László, „Feri”, „Kalapos” – további harci tevékenységéről semmilyen forrással nem rendelkezőnk.⁵⁸

A nagyobb részleg – Wittner Mária, Havrilla Béláné, Sipőcz József, Jaskó Margit, Kóté Sörös József, Tóth József, Pászti Tóth András, Bérczi Miklós („Jampec”), Kőte Gyula („Jura”), Horváth József („Liszes”), Papp Lajos, „Feri bácsi”, „Pék” és „Szósi” – Kiss Károly vezetésével az áttört falakon a Futó és a Nagytemplom utcából az Ecetgyárhoz vonult. A felkelők a gyár mögötti épület vasajtáját feltörték, létrán felmásztak az épületre, majd a szomszédos tetőkre átugrálva az Ecetgyár Üllői úti részére jutottak, és a gyárépület első emeletén tüzelőállást foglaltak el. (A házban már sok – egyik forrás szerint körülbelül kétszáz

51 Tóth József szerint (k. jkv. 1957. augusztus 17. TH V–142 941; ügy. jkv. 1958. február 18. BFL 8046/58) 3-án este Kiss Károly parancsnok már számított a szovjet bevonulásra, és nem engedte nyugovóra térni nemzetőreit.

52 Havrilláné k. jkv. 1957. szeptember 10.; Neumann k. jkv. augusztus 31. TH V–142 941.

53 Tóth József önv. (dátum nélkül) Uo.

54 Tóth József k. jkv. 1957. szeptember 16. Varga János k. jkv. 1957. július 24., szeptember 13.; Id. Horváth János tk. jkv. 1957. október 21.; Demeter Andor tk. jkv. 1957. október 21. Uo. A csoport több golyószóróval is rendelkezett, amelyek közül kettő meghibásodott. A fegyverek javítását általában Bertalan Pál végezte, aki – a tárgyalási jegyzőkönyvek szerint – szándékosan tette tönkre azokat. „Két golyószórónak a zárjába szórtam homokot, aminek következtében a reteszpofák nem engedték előre az ütőszöveget” – vallotta (Bertalan t. jkv. 1958. július 9. BFL 8046/58). Valószínűbb azonban, hogy ezt csupán tetteinek kedvezőbb megítélése reményében állította.

55 Neumann k. jkv. 1957. augusztus 31. TH V–142 941.

56 Ifj. Horváth János k. jkv. 1957. október 26. TH V–142 941/1.

57 Kóté Sörös k. jkv. 1957. július 7., 18.; Varga János k. jkv. 1957. július 24., szeptember 13. TH V–142 941.

58 Wittner k. jkv. 1957. szeptember 10., 11. Uo. Későbbi önvallomása szerint Havrilláné, „Zöldike”, „Szósi”, „Liszes” és „Pék” a Jánoki-részleghez tartozott. Havrilláné legfeljebb később mehetett át Kissétől. Havrilláné a kislőgházban beszélt arról, hogy alaposan kivették a részüket a harcokból. Wittner önv. 1968. december 11.–1969. január 6. TH O–16 803/17.

főnyi – ismeretlen csoportokhoz tartozó fegyveres ellenálló volt.) Az épület előtt álló két harcocsit összekötözött kézigránatokkal próbálták ártalmatlanná tenni. Ennek eredményéről nincsenek forrásaink, azonban a szovjetek észrevették őket, és a nehéztüzérségükkel célba vették az épületet. A felkelők, miután reménytelennek ítélték a további harcot, visszavonultak a bázishelyükre.⁵⁹

A részleg ezután kétfelé vált. Sipőcz József a fegyveresek egy részével az Üllői út ferencvárosi oldalára ment át; további konkrét tevékenységükről nincsenek forrásaink. Kiss Károlyék – miután a Futó utcánál súlyos tűzharcba kerültek a szovjetekkel – az Illés utca felé vonultak. E hosszabb akció alkalmával az Apáthy–Bókay János utca kereszteződésénél Kiss parancsnok célba vett egy szovjet tehergépkocsit, és állítólag lelőtt egy katonát.⁶⁰ A délelőtti órákban a parancsnok utasítása értelmében a csoport tagjai a Práter utcai iskolából átvittek egy láda lőszeret. A Práter utca sarkáról ekkor egy harcokcsi célba vette őket. A felkelők a lőszeret eldobálva fedezéket kerestek. Wittner Máriát aknaszilánk érte a gerincén és a lábán. Társai bekötözték, és a Péterfy Sándor Utcai Kórházba vitték. Hamarosan nagy összecsapás bontakozott ki az Üllői út–Nagytemplom utca kereszteződésénél.⁶¹ Ezután újabb utasítás értelmében az iskolából egy ágyút húztak-toltak át a fegyveresek, és Mesz János („Falábú Jancsi”) segítségével beállították a bázishelyükkel szemben. Az egyik résztvevő vallomása szerint ezzel az ágyúval nem találtak el egy páncélost sem.⁶² A felkelők mindaddig erős ellenállást tanúsítottak, amíg a szovjetek tűzfőlnye elviselhetetlenné nem vált, ami meghátrálásra kényszerítette őket. A kezelő nélkül maradt ágyút a szovjetek szétlőtték, csakúgy, mint a körülötte lévő gépkocsikat. A lakók sírtak elkeseredésükben.⁶³ A parancsnok elvonulásra adott parancsot, és ezúttal a Futó utcában foglaltak el tüzelőállást. Néhányan (köztük Havrilláné, Pásztai Tóth) visszatértek a Vajdahunyad utcai bázishelyre, ahol Jánoki Attilával együtt elhatározták, hogy elhagyják az országot. A harcban álló részlegben felgyülemlettek a feszültségek. Kiss parancsnok, aki eddig szinte semmilyen ellenvetést nem tűrt, sőt nemegyszer pisztolyával fenyegetődött, összekülönbözött a társaival, és egy golyószóróval az oldalán otthagya a csoportját. Mi váltotta ki a dühét? Az egyik verzió szerint a néhány főre zsugorodott csoport tagjai egyszerűen megtagadták az engedelmességet.⁶⁴ Valószínűbb azonban, hogy a szintén tekintélyes excsendőr és szökött rab Sipőcz, aki jóval idősebb is volt Kissnél, mindinkább beleszólt az irányításba, és vitába szállt vele.⁶⁵ Ezután Sipőcz átvette a csoport vezetését.⁶⁶ A délután folyamán hozzájuk csatlakozó „Feri bácsi” megsebesült egy lövedéktől.⁶⁷ Hamarosan Kóté Sörös és Tóth József is lemorzsolódott, mivel

59 Wittner k. jkv. 1957. szeptember 10., 11.; Havrilláné k. jkv. 1957. július 31., augusztus 8., 18., szeptember 10.; Kóté Sörös k. jkv. 1957. augusztus 7. TH V–142 941.

60 Wittner k. jkv. 1957. szeptember 10.; Havrilláné k. jkv. 1957. augusztus 18., szeptember 11. Uo.

61 Tóth József ezt vallotta: „Itt kihoztam a ház elé a golyószórót, és elkezdtem löni az Üllői út felé. [...] Rögtön a lövésem után olyan harc kezdődött, hogy be kellett menni az utcáról, mivel egy másik harcokcsi elkezdte veretni végig a Vajdahunyad utcát, és senki nem tartózkodhatott kint.” Tóth József k. jkv. augusztus 22. Uo.

62 Kóté Sörös k. jkv. 1957. október 5. Uo.

63 Tóth József önv. (dátum nélkül); k. jkv. 1957. augusztus 22. Uo.

64 Tóth József önv. (dátum nélkül); k. jkv. 1957. szeptember 16. Uo. Tóth egy másik vallomásában azt állította, hogy még a nézeteltérés előtt találkoztak a Jánoki testvérekkel, és Kiss nekik panaszkodott, hogy a fegyveresei nem akartak neki engedelmeskedni. Tóth József k. jkv. 1957. október 3. Uo.

65 Kóté Sörös k. jkv. 1957. augusztus 7., október 5.; Varga János k. jkv. 1957. október 16. Uo. Varga szerint az okozta a nézeteltérést, hogy Kiss a harc végén egy bizonyos Práter utcai lakást jelölt ki szálláshelyül, ám Sipőcz ezt rossz döntésnek találta, mivel onnan könnyen kilőhették volna őket.

nem vállalták a további veszélyeket.⁶⁸ A kis létszámúra fogyatkozott csoport – valószínűleg újabb csatlakozókkal bővülve – november 6–7-ig folytatta a harcot, a részletekről azonban nincsenek ismereteink. Miután Sipőcz úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a környéken túl kockázatos az ellenállás – valóban, a szovjet erők az első pillanattól kezdve ézt a körzetet támadták a legerőteljesebben –, a VII. kerület felé vonult az egységével. Ekkor a csoport tagja volt Varga János, Bérczi Miklós („Jampec”), a gödöllői „Sanyi” és az újabb csatlakozók: a Práter utcai Kludsky Géza, valamint Ferenczi János, „Sanyi” tüzoltó és rajtuk kívül még körülbelül öten.⁶⁹ A géppisztolyokon kívül négy golyószórójuk volt. A Hársfa utcai felkelőcsoporthoz csatlakoztak, és a VII. kerületi rendőrkapitánysággal szembeni épületben rendezték be a szálláshelyüket. Itt Sipőcz a Vajdahunyd utcaikkal együtt harmincöt-negyven főnyi csoport vezetésére kapott megbízást. Az itteni harci cselekmények közül csak arról van tudomásunk, hogy az egyik éjszaka kilöttek egy szovjet tehergépkocsit, s ez három szovjet katona életébe került. A csoport feladata az őrszolgálat ellátása volt, valamint összeköttetést tartottak a Közlekedési és Postaügyi Minisztériumban lévő százharminc-százötven fős csoporttal. ÁVH-sok után nyomozva átmentek a rendőrkapitányság épületébe is, mivel onnan lövéseket véltek hallani. Miután nem találkoztak senkivel, iratokat, igazolványokat és fényképeket szedtek össze.⁷⁰ Innen november 10-én Sipőcz javaslatára a Vajdahunyd utcaiak egy része a Szabadsághegyre indult, de csak Varga és Kludsky érkezett oda, ahol egy napot töltöttek. A Vörös Csillag Szállóban ismét felfegyverezték őket, de ott már nem harcoltak.⁷¹

A csoport másik maradványa a Vajdahunyd utca környékén a szemtanúk szerint november 8-ig folytatta a fegyveres ellenállást. A felkelőket nem tudjuk azonosítani (Kiss Károly további harci tevékenységét nem ismerjük, Jánoki Attila részlegéről már a szovjetek bevonulásától kezdődően nincsenek adataink), csak néhány harci eseményről vannak szemtanúktól származó információk.

Az ellenállók valószínűleg a szovjet támadás másnapjától letettek arról, hogy az Üllői úton tartóztassák fel a megszállókat. A forrásaink csak a mellékutcákban lefolyt harcokról tudósítanak. A lakosság támogatása nyilvánvalóan lanyhult. A felkelők viszont azt nehezményezték, hogy „otthon van a sok férfi, nemhogy harcolnának”⁷². Óriási károk keletkeztek a házakban és a lakásokban. November 5-én az Üllői út–Futó utca sarkáról az ágyút a Práter utca felé

66 Varga János így jellemezte Sipőczöt: „általában keveset beszélt, de szeretett parancsolgatni, hangoskodni”. Varga János k. jkv. 1957. szeptember 13. Uo.

67 Varga János szerint (k. jkv. 1957. július 25. Uo.) valaki véletlenül hasba lőtte. Wittner szerint „Feri bácsi haslövést kapott, de életben maradt”. Wittner önv. 1968. december 11.–1969. január 6. TH O–168 03/17.

68 „Amikor az Üllői út felé mentünk [Kóté] Sörössel, ahogy odaértünk, megállt egy harcokosi az Üllői úton, befordította a csövét, és átlőtt a sarok túlsó oldalára, mi beszaladtunk az egyik kapu alá, és ott maradtunk. Amikor a por leszállt, [...] vagy hárman kimentek, ám alighogy a sarokhoz értek, belőtt a tank, s láttam, hogy egyikük könnyebben, ketten súlyosabban megsérültek”. Tóth József önv. (dátum nélkül) TH V–142 941.

69 Varga János k. jkv. 1957. október 16. Uo. Varga Kóté Söröst és Makó Gézát („Buzi”) is a csoporthoz sorolja – csaknem biztos, hogy tévesen.

70 Varga János k. jkv. 1957. október 16. Uo. A Tűtsek-tanács a következőket írta az ítéletben: „Nov. 9-én a Hársfa utcai csoport tűzharcba keveredett a karhatalmi egységekkel, és a harc során úgy Varga János, mint Kludsky Géza géppisztollyal tüzeltek a karhatalmi egységekre.” Egyelőre nem tudjuk, hogy a tanács milyen információra alapozta ezt az állítást.

71 Varga János k. jkv. 1957. július 24., október 16. Uo.

72 Varga Sándor tk. jkv. 1957. október 9. TH V–142 941/1.

tolták, hogy kilőjenek egy harckocsit, de elvétették, így a Nap utca–Futó utca sarkán álló épület kapott találatot. Nemsokára egy páncélauto és egy lőszeres, ágyút vontató tehergépkocsi is feltűnt. Ezúttal a felkelők jobban céloztak, és kilőtték, felrobbantották ezeket a harci járműveket, de ennek következtében a Futó utca–Práter utca kereszteződésénél lévő közért és bútorüzlet kigyulladt, és leégett. Végül egy T-34-es kilőtte a felkelők ágyúját, amelynek kezelői elmenekültek.⁷³

A csoport egy másik részlege a Nap utca 25. szám alatti épület több lakásában harcálláspontot foglalt el, az egyik erkélyen géppuskát is felállítottak. Ezek a felkelők a harcok idején november 5-ig folyamatosan itt voltak, és 7-ig még visszajártak.⁷⁴ Ideiglenes bázishelyül szolgált a Vajdahunyad utca 24. szám alatti ház is, amelynek főleg a kapujából lőttek ki. A szovjet erők szétlőtték ezt a házat és a szomszédos épületeket is.⁷⁵

Az egyik környékbeli lakó szerint a Vajdahunyad utcai felkelők „több harckocsit, páncélautót, tehergépkocsit robbantottak fel”. Ugyanez a szemtanú négy összeégett szovjet halottat számolt össze az Üllői út–Vajdahunyad utca kereszteződésénél.⁷⁶ Egy másik szemtanú szerint a Futó utca–Práter utca sarkánál lezajlott összecsapásnak tíz-tizenöt főnyi áldozata lett (nem tudjuk, kik).⁷⁷

EPILOGUS

A csoport tizenöt főnyi része – négy nő: Havrilláné, Jaskó Margit, Sponga Julianna, „Mari” és tizenegy férfi: a Jánoki testvérek, „Szöszí”, Horváth József („Lisztes”), Horváth Károly, Pásztai Tóth András, Csaszkovszki László, Forgács Gábor, Papp Lajos, Köte Gyula és „Pék” – november 7-én elindult az osztrák határ felé. Pilisvörösvárig gyalog haladtak az országúton, majd gépkocsival, illetve vonattal Nagycenkig, ezután két csoportban átmentek a határon. Négy hét múlva a csoport Svájcban próbált szerencsét. A hatóságokkal Jánoki Attila tárgyal; itt is megőrizte vezető szerepét, ő intézte a többiek ügyeit.⁷⁸

A társaság nőtagjai közül Sponga és „Mari” a neuchateli kórházban kapott munkát, Havrilláné ugyanebben a városban a női üdvhadsereg laktanyájának konyháján dolgozott, később pedig Bernbe ment. Amerikába szándékozott kijutni. A svájci fővárosban időztek a férfiak is, azonban nem tudjuk, hogy milyen tevékenységet folytattak; Horváth József („Lisztes”) Neuchatelben ápolta fájó lábát, „Szöszí”, aki kórházban betegeskedett, a francia idegenlégióba készült. Szóba került közöttük a hazatérés gondolata is. Nem akarták tudomásul venni, hogy elbukott a forradalom, tenni akartak valamit. „Jánokiék olyan tervekről is beszéltek, hogy harcolnak ismét. Jánoki Attila szerint ebben az apja támogatná, mivel az egyik bányában alkalmazott, robbanószerkeket kaphatnának. De aztán nem esett több szó

73 Gyöngyösi Mihály tk. jkv. 1957. október 8.; Kelemen Károly tk. jkv. 1957. október 9.; Varga Sándor tk. jkv. 1957. október 9. TH V–142 941/1.

74 Csik Anna tk. jkv. 1957. október 8.; Spitz Gyuláné Veisz Ilona tk. jkv. 1957. október 4. Uo.

75 Várfoki Sándorné Gógös Erzsébet tk. jkv. 1957. október 9. Uo.

76 Horváth János tk. jkv. 1957. október 21. Uo.

77 Varga Sándor tk. jkv. 1957. október 9. Uo.

78 Jánoki az általa készített fényképeit megmutatta az újságíróknak, s azokból néhány meg is jelent. Havrilláné szerint Jánoki valótlanosságokat is mesélt, ezeket is közzétették néhány képes magazinban. Csaszkovszki, Forgács, és Horváth Károly is adott interjúkat, elsősorban az ÁVH-börtönökről (Csaszkovszki tolmácsolt is, mivel tudott angolul és németül. Havrilláné k. jkv. 1957. szeptember 27. TH V–142 941).

erről.”⁷⁹ Jánoki Attila egyedül vagy a testvérével december 25-én mégis hazajött, és a szüleit, a menyasszonyát és még másokat is kiszöktetett. (Az egyik forrás szerint vele tartott Forgács Gábor is, Csaszkovszki pedig elkísérte őket a magyar határig.) Később Jánoki Attila a svájci belügyminisztériumban dolgozott, és a brit légierőhöz készült, de végül Kanadában telepedett le, ahol kettős állampolgárságot szerzett. A Svájcban maradtak sorsáról semmit sem tudunk⁸⁰, Havrilláné kivételével. Honvágya támadt, és az udvarlója is hívta vissza. Jánokiéknál később indult Magyarországra, és január 12-én érkezett meg Budapestre.⁸¹

A Magyarországon maradtak közül Wittner még novemberben közös háztartásba költözött a korábbi fogollyal, Farkas József sorkatonával, akivel december 15-én átlépte az osztrák határt. Karácsonyra azonban visszajöttek (valószínűleg azért, mert Wittner nem akarta a gyermekét itt hagyni), és három nappal később ismét megpróbálták átjutni Ausztriába. A Déli pályaudvarnál azonban a karhatalmisták igazoltatták őket; Farkast mint szökött katonát átadták a honvédelmi szerveknek.

Kiss Károly Törökországba emigrált a házmesterné unokahúgával, Merker Erzsébettel.⁸² Sipőcz József is elhagyta az országot, valószínűleg Németországban telepedett le.

Kóté Sörös felvette a kapcsolatot a monori nemzetőrseggel. Nemsokára néhány ismerőssel elhatározta, hogy elhagyja az országot. Decemberben a társaság kijutott, és egy ideig a klosterneuburgi lágerben időztek, majd vonatokon muzsikáltak, kéregettek. 1957 március elején az amnesztiarendelet hírére Kóté Sörös visszatért Magyarországra.⁸³

A Vajdahunyd utcai csoport itthon maradt, illetőleg visszatért tagjait 1957 nyarától kezdődően letartóztatták, és megindították ellenük az eljárást. Közülük Havrilláné Sticker Katalint, Kóté Sörös Józsefet és Tóth Józsefet jogerősen halálra ítélték, és 1959. február 26-án kivégezték. Wittner Máriát (akit első fokon szintén halálra ítélték) és Neumann Tivadart életfogytig tartó börtönbüntetéssel, Varga Jánost tizenhárom, Bertalan Pált tíz évvel sújtották. Wittner 1970-ben, a többiek 1963-ban szabadultak.

79 Havrilláné k. jkv. 1957. szeptember 27. Uo.

80 Papp Lajos a szüleinek, Kóte Gyula februárban Wittnernek írt levelet Svájcból. Havrilláné 1957. augusztus 25-i vallomása szerint Jánokiék és Forgács mellett Nagy Károly is hazatért. Ha ez így történt, feltehetően ismét elhagyták az országot, mivel semmilyen belügyi forrás nem említi, hogy vizsgálatot indítottak volna ellenük.

81 Havrilláné k. jkv. 1957. július 29., szeptember 27., október 8. Uo.

82 Merker Erzsébet a Vajdahunyd utcában hagyta gyermekét. Az egyik forrás szerint (Bertalan k. jkv. 1957. augusztus 10. Uo.) Törökországból írt: szobalány lett egy szállodában. Neumann szerint (k. jkv. 1957. július 27. Uo.) Kiss Károly felesége járt a házmesteréknél, és szemrehányást tett, amiért a férjét elcsábították.

83 Kóté Sörös k. jkv. 1957. augusztus 7. Uo.

KELLER MÁRKUS

A GYÁR ÉS A MUNKÁS A MAJUS 1. RUHAGYÁR MUNKÁSTANÁCSA 1956–1957-BEN

ELŐSZÓ

Az 1956-os forradalom már leverése után rögtön elemzésre ingerelte az írástudókat, s ha egy kicsit később is, de a munkástanácsok és küzdelmeik a Kádár-kormánnyal a baloldali gondolkodók figyelmének középpontjába kerültek. Legfőképpen azért, mert az 1956-os katonai fellépéssel a Szovjetunióból és az általa képviselt szocializmusból végképp kiábrándult baloldali értelmiség számára a munkástanácsok, valamint az általuk megvalósítani kívánt demokratikus szocializmus új alternatívát jelentett. Az első írások¹ természetesen az emigráns magyar szerzők tollából születtek, és jó részük – érthető módon – az események leírását szolgálta, hiszen az adott helyzetben erre volt szükség. Ennek ellenére már 1960-ban megjelent egy elemző tanulmány a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratában, amelyben a szerző, Bak János a munkástanácsokat egy hosszabb történelmi fejlődésben helyezte el, az 1871-es párizsi forradalomból eredeztetve őket. Három dolgot emelt ki a munkástanácsokkal kapcsolatban: a tagjaik által elképzelhető legszélesebb demokráciára törekedtek, annak ellenére, hogy munkástanácsok, mindig nemzeti jellegük is volt, s tervezeteikben a gazdaság munkásellenőrzésének gondolata is gyakran felmerült. Ugyanabban a számban jelent meg Pierre Broue „Parlament, tanácsok, pártok” című cikke, amely a munkástanácsok és a bürokratikus állam viszonyát elemezve rámutatott arra, hogy a kettő egymás mellett nem létezhet.

A munkástanácsok szerepének értékelése a „szocialista” Magyarország politikusai számára is fontos volt, hiszen be kellett bizonyítaniuk: a munkásság érdekeinek igazi képviselője a Magyar Szocialista Munkáspárt, nem pedig az (ellen)forradalmi munkástanácsok. A bizonyítás persze csak az adatok szándékos félreértelmezésével és esetenkénti meghamisításával volt lehetséges. Erre a szerepre vállalkozott Molnár János, aki az *Ellenforradalom Magyarországon* című 1967-es könyve folytatásaként *A Nagybudapesti Központi Munkástanács* címmel bőszes levéltári és könyvészeti anyagot felhasználva 1969-ben megírta a munkástanácsok történetét, de mindezt a már korábban vázolt prekoncepcióval. A munkástanácsokra épülő forradalomkonceptiót Nyugaton Bill Lomax 1976-ban megjelent könyve tette ismertté. Szerinte Magyarországon 1956-ban a munkások és nem az értelmiségiek teremtették meg a forradalom intézményeit, s ezek a forradalmi intézmények egy új társadalom alapjául szolgálhattak volna.² Magyarországon a lengyel Szolidaritás szakszervezet 1980–1981-es tevékenysége

1 *Szemle. Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából.* Szerk. Kozák Gyula. Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 50–99. o.

2 Bill-Lomax: *Magyarország 1956-ban.* Párizs, 1982, Magyar Füzetek, XI. o.

tette újra érdekessé a munkástanács-problematikát, hiszen sokan a Szolidaritásban a munkástanácsok kései utódát látták. Ebbe a sorba illeszkedik bele Kiss János tanulmánya, amely azon a forradalomról szóló konferencián hangzott el, amelyet a demokratikus ellenzék szervezett 1986-ban.³ A forradalom 30. évfordulójára jelent meg Kemény István és Bill Lomax szerkesztésében a Magyar Füzetek sorozatban a *Magyar munkástanácsok* című könyv, amely elsősorban dokumentumgyűjtemény volt. A rendszerváltás után hosszabb, átfogóbb tanulmányok alig jelentek meg, a megjelentek pedig korábban, még az 1980-as évek végén íródtak.⁴ 1989 után főleg visszaemlékezések, forrásközlések és esettanulmányok láttak napvilágot meglehetősen nagy számban. A kutatási eredményeket áttekintő, összefoglaló mű azonban máig nem született.

Írásomnak nem célja, hogy ezt a hiányt betöltse. Inkább csak hozzá szeretne járulni egy újabb rész kifejtésével a teljesebb munkástanácsképhez, ezzel is segítve a fent említett összefoglaló mű létrejöttét. Jelen tanulmány írásánál, amely a Május 1. Ruhagyár munkástanácsának tevékenységét tárgyalja a megalakulástól az ellehetetlenülésig, három típusú forrást használtam fel.⁵ Az *első típus*hoz a Május 1. Ruhagyár Munkástanácsának igazgatósági és összüléseinek jegyzőkönyvei, felhívásai tartoznak, amelyek többé-kevésbé hitelesnek tekinthetők. Néhány utalásból azonban úgy tűnik: az elnök, a titkár, a főkönyvelő és az igazgató a fontosabb kérdésekben informálisan egyeztetett egymással az igazgatósági tanács ülése előtt, így az ott lefolytatott és a jegyzőkönyvekben megjelenő viták nem mindig tárják elénk a valós helyzetet. A *második típusú* forrás az úgynevezett üzemi „Fehér könyv”, illetve az elkészítéséhez felhasznált dolgozói jelentések, beszámolók. Az ezekben szereplő információk hitelességéhez már elég sok kétség fér. Itt a torzításban, torzulásban nemcsak az emlékezet tudatlan mechanizmusai játszottak szerepet, hanem tudatos politikai-ideológiai szempontok is. Már kész „forgatókönyv” alapján írták, írtatták le az emberekkel a gyárban történt eseményeket. A *harmadik típusba* a munkástanács tagjairól készített személyi feljegyzések sorolhatók, amelyek a forradalom után íródtak valószínűleg a személyzeti osztály számára, de – mivel csak az iskolázottságra, lakhelyre, beosztásra és az elbocsátás idejére és formájára szorítkoznak – feltételezhető, hogy megfelelnek a valóságnak.

A SZEREPLŐK⁶

A megválasztott munkástanácsban – bár a gyár budapesti – csak öt budapesti születésű tag volt (kevesebb mint 50%), ami valószínűleg a mezőgazdaság átalakítása és az ennek is köszönhető faluból városba áramlás számlájára írható. Nagyon fontosnak tartom a meglehetősen alacsony átlagéletkort (33,45), ami a kis szórás mellett (a legidősebb tag is csak negyvennégy éves, a legfiatalabbak pedig huszonnégy évesek) a munkástanács vezetőségének rendkívüli fiatalságát mutatja. Tizenegy emberünkől csak kettőről tudjuk, hogy érettségizett, s ha ezekhez még hozzászámítjuk a főkönyvelőt (Csirmaz Pál) és a munkástanács titkárát (Wein Miklós), akikről beosztásuk, illetve múltjuk miatt feltételezhetjük, hogy rendelkeztek középisko-

3 Kiss János: Az 1956–57-es restauráció. In *Ötvenhatról nyolcvanhatban*. Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 217–249. o.

4 Például Varga László: „Utóvédharc”. Munkástanácsok 1956. In *Új: Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1950–1956-ról*. Budapest, 1994, Cserépfalvi–Budapest Főváros Levéltára, 199–235. o.

5 A források az 1956-os Intézetben találhatóak.

6 A neveket és a részletes adatokat lásd a *Függelékben*.

lai végzettséggel, a tizenkét személynek még akkor is csupán az egyharmada szerezte meg az érettségit. Nem találunk az egyetlen Kovács I. József osztályvezetőn kívül (aki még egy éve sincs a gyárban) az igazgatótanács tagjai között magasabb beosztásúakat, osztályvezetőket, művezetőket. Úgy tűnik, egyfajta elitcsere zajlott le a munkástanács-választások kapcsán a gyárban. Mint látjuk, az új elit nem volt magas iskolai végzettségű, nem foglalt el fontos hivatalos pozíciókat a cserét megelőzően. Fiatal volt, és nem használódott el politikailag a Rákosi-rendszerben. A forradalom leverése után az igazgatótanács minden tagját (kivéve azokat, akik részt vettek a munkástanács ellehetetlenítésében és felszámolásában) eltávolították a gyárból.

A munkástanács politikai ellenfeleiről, akik a helyi MSZMP-szervezet körül csoportosultak, sajnos csak kevés életrajzi adat vagy jellemzés maradt meg, ami érthető, hiszen az ilyen jellegű források pont az ő megrendelésükre készültek. A Kádár-kormány, illetve az MSZMP embe-reit megismerni csak tevékenységeik, határozataik alapján lesz módunk. Két vezető személyiségük: Kovács József, a Könnyűipari Miniszter által kinevezett kormánybiztos, később a gyár igazgatója, valamint Engi Klára, az üzemi MSZMP-alapszervezet titkára, személyzetis. A munkástanács hatalmának csökkenésével párhuzamosan nőtt a kormánybiztost támogatók tábora.

A TÖRTÉNET

BEFEJEZÉS (BEVEZETÉS HELYETT)

A délutáni fények hosszúra nyújtják az árnyakat. A gyár udvarán járunk. Lábak szaladnak le az irodaépület lépcsőjén, s innen a magasból csak azt látjuk, hogy máshonnan, az öltözők, a munkatermek felől sok-sok láb csatlakozik hozzájuk. Gyakorlott kiszámított lépések... ismerős, évek hosszú során át rótt megszokott utak. Az udvar sarkában, ahol annyiszor átsiklott már a szemünk, a gyár különféle rendezvényeit hirdető táblán most új felírás látható. Néhányan közel is mennek hozzá:

„Bemutatjuk dokumentumfilmünket, melynek címe MESÉL A MÚLT, készítette a gyári pártszervezet végrehajtóbizottsága mindazok számára, akik gyorsan felejtének.”

Idős munkásasszony halad a kijárat felé. A felvevőgép beéri, és mintha már az ő szemszögéből látnánk, tekintetünk a blokkolóóra esik. Pontosan két óra van, a műszakváltás ideje. Cseng egyet az óra, amint a kis kartonlapra rányomja a távozás idejét. Az öreg portás sapká-jához emeli kezét, és az idős munkásasszony – kinek egyelőre most a nyomába szegődünk – már kint jár az utcán. Amint visszatekint: tarka, színes kavargást látunk a kapu előtt. Fiatalok csoportjai szállingóznak kifelé, kerékpárokat, motorbicikliket tolnak vidám önfeledtséggel. Mint akikről lepereg 8 kemény munkaóra, megindulnak a város felé.

Ó, a jól ismert esti programok. Várják őket a mozik, színházak, fényesen kivilágított kultúrházak és fojtott félhomályú eszpresszószegelek. Várja őket a szórakozás, a pihenés, és a fiúkat természetesen néhány csinos lány.⁷

A MEGALAKULÁS

Munkafelvételünk alapvető felvétele az, hogy Budapest főváros területén orosz katona ne legyen.⁸

7 Részlet a *Mesél a múlt* című dokumentumfilm forgatókönyvéből, amely a gyár történetét dolgozza fel 1945-től a kádári konszolidációig.

8 A Május 1. Ruhagyár Ideiglenes Forradalmi Munkástanácsa határozatának 3. pontja, 1956. október 31.

1956. október 22-én este 6 óra körül három műszaki egyetemista érkezett a Május 1. Ruhagyárba. A helyi DISZ-szervezetet keresték, a gyár fiataljaival akartak beszélni. A pártbizottság nem zárkózott el ettől,⁹ de előtte beszélgettek az „egyetemista fiatalokkal”. Annak ellenére, hogy a követelések fontosabb részében (a szovjet csapatok kivonása Magyarországról) és a tüntetés kérdésében nem alakult ki köztük egyetértés, az egyetemista küldöttség bement a munkatermekbe, ahol tagjai ismertették pontjaikat, és meghívtak mindenkit a másnapi tüntetésre.

Október 23-án délelőtt a dolgozók körében egyre szélesebb körű, egyre élesebb hangú politizálás folyt. Egyszerre nőtt a szimpátia a tüntetés mellett. Ilyen körülmények között a DISZ és a pártbizottság szükségét érezte, hogy hivatalosan is megnyilatkozzon, ezért délután három órára összehívta az ifjúsági parlamentet, többek között azért, hogy a gyár fiatalságát távol tartsa a tüntetéstől.¹⁰ A gyűlés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, nem nyugtatta meg a kedélyeket, sőt egyre több kritika, egyéni sérelem és forradalmi követelés (többpártrendszer, szovjet csapatok kivonulása, magyar egyenruha) merült fel a fennálló rendszerrel szemben. Ennek ellenére az MDP és a DISZ még megőrizte vezető pozícióját, hiszen a gyűlés által megválasztott ötagú bizottságban, amelynek a Május 1. Ruhagyár fiataljai követeléseinek megfogalmazása volt a feladata, három tag biztosan a párt „embere” volt (a DISZ-titkár és két sztahanovista), a negyedik tagról nem dönthető el a politikai hovatartozása, az ötödik tagnak pedig nem említik a nevét.

Október 24-én délután már olyan kevés dolgozó ment be a gyárba, hogy nem lehetett beindítani a délutáni műszakot. A pártbizottság hallva a lövöldözésekről szóló híreket fegyvertelen gyárőrséget szervezett, amely másnapra negyven-ötven főre bővült, és szert tett néhány puskára is. A gyárőrség tagjai október 30-ig, az ideiglenes munkástanács megválasztásáig a helyükön maradtak. Október 27–28-a körül – az MDP KV október 26-án a rádióban elhangzott felhívásának engedelmességgel – a gyárőrség tagjai maguk közül tizenkét tagú munkástanácsot választottak. Az ideiglenes munkástanács megválasztását október 30-ra hirdették meg, abban bízva, hogy meg tudják őrizni a párt vezető szerepét az új szervezetben is. Ez azonban nem sikerült. A gyárba beérkező munkások első dolga a párt által felállított gyárőrség lefegyverzése és szolgálatból való leváltása volt. Csirmaz Pál főkönyvelő és Wein Miklós a kezükbe vették az irányítást, kiszorítva a pártszervezet embereit (például Engi Klárát), s a megjelent körülbelül kétszáz dolgozó megválasztotta az ideiglenes munkástanácsot (elnök Wein Miklós), leváltotta a régi igazgatót, és megválasztotta az ideiglenes (Csirmaz Pál). Ezenkívül még a gyár párttitkárát és huszonhat „elvtársat” kitiltottak a gyárból. Október 31-én az ideiglenes munkástanács kiadta az első határozatát, amelyben megfogalmazta a munka felvételének kritériumait:

1. A Nemzeti Forradalmi Bizottmány, a forradalmi ifjúság és a Forradalmi Katonai Tanács Vezérkara kapjon helyet az újonnan megalakítandó magyar kormányban.
2. A kormány adjon pontos dátumot a szovjet csapatok Magyarország területéről történő végleges és teljes kivonásáról.
3. A munkafelvétel alapvető feltétele, hogy Budapest főváros területén orosz katona ne legyen.

9 Az 1956. októberi ellenforradalmi események története a Május 1. Ruhagyárban. („Fehér könyv”) Budapest, é. n., k. n., 2. o.

10 Uo. 3. o.

4. A munkafelvétel napját a Május 1. Ruhagyár Ideiglenes Munkástanácsa rádión közli a dolgozókkal.
5. A munkástanács követeli, hogy a legalacsonyabb bér 800 Ft és 1500 Ft között legyen, az eddigi kereseteket 10%-kal emeljék, és a legmagasabb kereset 3500 Ft-nál ne lehessen több.

Mint látható, a fenti pontok nem hoztak semmi újat az országban már megszületett vagy éppen születőben lévő követelésekkel szemben. A határozat talán épp azért is volt ennyire szűkszavú, mert nem akarta megismételni a már elhangzott követeléseket, s csak azok az elvárások kerültek be a pontok közé, amelyek közvetlenül érintették őket (fizetés), illetve amelyek a forradalom eredményeit voltak hivatva biztosítani (a szovjet csapatok kivonulása, új kormány).

November 21–22-én került sor a végleges munkástanács megválasztására. Munkaterületek szerint választási egységeket alakítottak, amelyek közfelkiáltással jelölőbizottságokat választottak. Ezek „bizalmas tanácskozáson” megállapították a jelöltek nevét, mindig két-három fővel többet, mint amennyit az adott egység a munkástanácsba delegálhatott. A jelölés után a jelölőbizottságok megkapták a kellő mennyiségű választási cédulákat, és kiosztották azokat. A szavazás titkos volt; az ideiglenes munkástanács a szakszervezeti bizottsággal együtt számolta meg a szavazatokat. Az ötvenöt tagú új munkástanács saját soraiból választott egy elnököt és tíz igazgatótanácsai tagot. Az elnök Tóth Árpád lett. Az új munkástanács igazgatótanácsába bekerült az ideiglenes munkástanács megalakításának két vezéralakja is: a volt elnök Wein Miklós, aki itt a titkári funkciót töltötte be, és Csirmaz Pál főkönyvelő, aki pozíciójánál fogva, hivatalból volt jelen az igazgatótanács ülésein. Az igazgatótanács a jegyzőkönyvek szerint körülbelül hetente ülésezett, a munkástanács összüléseit pedig nagyjából havonta hívták össze. Tagot delegáltak a VIII. kerületi és a Központi Munkástanácsba is. December 5-i ülésén a munkástanács megszüntette a gyár külön fegyveres őrségét (még a Kádár-kormány december 9-i, a gyári munkásőrségek fegyverviselését szabályozó rendelete előtt). Ezzel megszűnt a fegyveres harcokra emlékeztető utolsó maradvány is.

SIKEREK

A munkástanács egész történetén végigvonult az az igény, hogy pontosan tisztázza a feladatát, a helyét a vállalat hatalmi, döntési szerkezetében. Ennek érdekében komoly hangsúlyt fektettek a dolgozókkal való kapcsolattartásra: a gyári hangosbemondón beolvasták a munkástanács határozatait, személyes találkozókat szerveztek, fogadóórákat tartottak, termelési értekezleteken is népszerűsítették a munkástanácsot. A jegyzőkönyvekből úgy tűnik, a munkástanácsnak kétféle harcot kellett vívnia. Egyrészt folyamatos támadások érték a Kádár-kormány részéről a Könnyűipari Minisztériumon keresztül, illetve az MSZMP helyi szervezetétől; másrészt – mint új tényezőnek a vállalat hatalmi struktúrájában – meg kellett küzdenie az eddigi hatalmi pozíciók birtokosaival. Már volt szó arról, hogy a munkástanács igazgatótanács tagjainak túlnyomó többsége nem tartoztak semmilyen formában a forradalom előtti vállalati elithez, és nem voltak magasan iskolázottak sem. Valószínűleg ezért is, illetve azon szervezetszociológiai törvényszerűségekből eredően, miszerint minden szervezeti egység küzd döntési pozíciójának korlátozása ellen, az osztályvezetők s az igazgató is bíralták a munkástanácsot. Nem politikai értelemben – ezt megtette az MSZMP –, hanem szakmai téren.

Folyamatos volt igény az igény osztályvezetők és az igazgató részéről, hogy a munkástanács pontosan határozza meg a jogkörét,¹¹ ne döntsön apró ügyekben, hanem csak irányítson; nehezményezték, hogy gyenge az igazgatótanács szakmai színvonala.¹² A munkástanács ma-

ga is törekedett státusának pontos tisztázására és ennek írásbeli kidolgozására, de közben – amíg tehetette – kézből tartotta a vállalat irányítását, döntött stratégiai és részletkérdésekben, beleszólt a gazdasági és a személyzeti ügyekbe, sőt még a gyár fiataljainak táncmulatságát is ez a testület engedélyezte.

A helyzet 1957. február 21-én sem változott, amikor is a munkástanács összülésén bemutakozott a Könnyűipari Minisztérium által február 12-én kinevezett kormánybiztos, Kovács József. A munkástanács igazgatótanácsa mindent megpróbált, hogy megakadályozza ezt a kinevezést: beadványt írt a minisztériumba, a gyár gazdasági eredményeire hivatkozva tiltakozott az ipari igazgatónál. A válasz az volt, hogy a gyár túlzottan önálló utakon jár. Annak ellenére, hogy a gyáriak nem tartották szükségesnek Kovács kinevezését, Tóth Árpád elnök a gyűlésen hangsúlyozta, hogy reméli, együtt tudnak dolgozni annak érdekében, hogy eredményesebben termeljenek.

Kovács József kormánybiztos válasza rendkívül szívélyes és visszafogott volt. Önéletrajzána ismertetése után elmondta: célja, hogy a Május 1. Ruhagyár fizikai és szellemi dolgozóinak jobb legyen az élete, és növekedjék az átlagkeresetük. A pozitív hangulatú beszéd ellenére rendkívül éles hangú hozzászólásokkal folytatódott az ülés, az összes felszólaló vitatta a kormánybiztos kinevezésének szükségességét, s azt firtatták, hogy a minisztérium pontosan milyen feladattal bízta meg a kormánybiztost. Kovács a támadásokra válaszolva kiemelte, hogy „éve gazdasági ember, nem pártember, véletlenül kommunista is. [...] Szeretné, ha [a] Munkástanács gyakorolná az üzemben a hatalmát. Ha pár héten belül nem lesz baj, kérni fogja, hogy elkerülhessen innen.”¹³

Ennél többet a legvérmesebb munkástanácstag sem várhatott ettől az üléstől. A dolgozók kiálltak a munkástanács mellett, a kormánybiztos elismerte a munkástanács hatalmát, sőt megígérte, hogy – ha minden jól megy – néhány héten belül távozik. A munkástanács hatalma csúcsán állt: irányított, elismert és népszerű volt.

A FORDULAT: 1957. MÁRCIUS 8.

*Kovács kormánybiztos: Ezek a szaktársak visszaéltek a népi hatalommal. Kijelenti, hogy szélső-jobboldali elemekkel nem hajlandó az üzemben együtt dolgozni, és ezért intézkedett így. Olyan elemek mint Wein, Tóth Árpád, Osváth stb. nem dolgozhatnak szocialista üzemben. Neki joga van, hogy az ilyen elemeket kitegye mindenkinek a meghallgatása nélkül.*¹⁴

Tizenöt nap alatt gyökeresen megváltozott a munkástanács helyzete. Az események menétét nehéz rekonstruálni, forrásaink vagy nem túl bőbeszédűek, vagy túlságosan elfogultak. Rendelkezésre áll a március 8-i munkástanácsi összülés jegyzőkönyve, az üzemi „Fehér könyv” és egy jelentés „A munkástanács igazgatói tanácsának megtisztítása az MSZMP iránymutatásával” címmel. Az utóbbi két forrás egyértelműen a Kádár-kormányzat szemszögéből mutatja be az eseményeket. Az első precízen leírja magát az ülést, de az előzményekről szinte semmit sem mond.

Ami biztosnak tűnik: elbocsátásokkal, fenyegetésekkel, a munkástanács vezető tagjait bemocskoló rágalomokkal és erős MSZMP-propagandával világossá tették a dolgozók előtt, hogy csak egyféle vezetés létezhet a gyárban: az, amelyik feltétel nélkül párt- és kormányhű. Nyil-

11 1956. december 12-i munkástanács-ülési jkv.

12 1957. február 1-jei munkástanács-ülési jk.

13 1957. február 21-i munkástanács-ülési jk.

14 1957. március 8-i munkástanács-ülési jkv.

vános bojkottal elszigetelték, majd lemondásra és távozásra kényszerítették a munkástanács erős embereit. Ez nem volt könnyű, hiszen egyes munkástanácsstagok még a nyilvánvalóan előre megtervezett március 8-i ülésen is (amikor Tóth Árpád elnök hivatalosan bejelentette a lemondását, a munkástanácsot pedig a jobboldali elhajlás vádjával illették) firtatták az intézkedések jogosságát, s kiálltak az elbocsátott emberek mellett. Néhány alkalommal spontán sztrájk is kialakult, a különösen becsült és népszerű emberek elbocsátása miatt. A válasz azonban mindig ugyanaz volt: a szocializmus ellenségeinek nincs helye a gyárban, a kormánybiztosnak pedig a kormány rendelkezései értelmében joga van személyi kérdésekben önállóan dönteni. S amikor Kovács József kormánybiztos az iparigazgatóság igazgatónak javasolta (1957. március 27-én), mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a változás visszafordíthatatlan.

A VÉGJÁTÉK

*Engi elvtársnő (párttitkár): A munkafegyelemmel kapcsolatban nem az a teendőnk, hogy strázsáljuk a kapuba[n] a kimenő dolgozókat, hanem megmagyarázni a munkafegyelem megsértésének súlyos következményeit. A munkástanács tagjai legyenek példamutatóak a munkafegyelem terén.*¹⁵

A munkástanács nem szűnt meg: új elnöke Nagy István lett, s megválasztottak még két párttagot is igazgatótanácsi tagnak. Megváltozott azonban az ülések hangja, rendszeresen bírálták az előző munkástanácsot, a tanácsstagok kifejezték örömeiket, hogy a mostani végre megtalálta a szerepét: a nagy horderejű kérdésekben való döntést. Igazi döntések azonban nem születtek, az igazgatótanács csak javaslatokat tett, az igazgató pedig ígéretet, hogy intézkedik. Az április 11-i munkástanácsülésen az igazgató többször is nyomatékosan kérte a tagokat, hogy álljanak elő konkrét javaslatokkal. A munkástanács egyre kevésbé vehetett részt a döntésekben, kezdett tanácsadó szervvé válni, szinte már nem is hozott határozatokat. A tületben lassan mindenkit elvtársnak szólítottak, a vállalat vezetősége pedig akaratkövetítő szervévé változtatta a munkástanácsot: tevékenysége kimerült a május 1-jei felvonulás szervezésében, az agitációban, a munkafegyelem növelésében. A május 10-ei jegyzőkönyvben beszámoltak a munkástanácsstagok bevonásáról a gyári munkásörsgébe.

A munkástanács tovább élt, de ülései az osztályvezetői értekezlettel összevonódtak, s csak kivonatos jegyzőkönyv maradt fenn róluk.

GAZDASÁGI KÖRNYEZET

Az 1950-es évek gazdasága az 1954-es reform ellenére kizárólag tervutasításon alapuló, túlzottan központosított gazdaság maradt. A tervutasításos rendszer és a kóros központosítottság több problémát is magával hozott, amelyek hozzájárultak a magyar gazdaság válságához. Kornai János 1956-ban írt kandidátusi disszertációja¹⁶ a könnyűipar példáján keresztül mutatta be ezeket a jelenségeket. Az ő tanulmánya és más források alapján próbálom meg vázlatosan bemutatni azt a gazdasági környezetet, amelyben a Május 1. Ruhagyárnak és dolgo-

15 1957. május 10-én tartott összevont osztályvezetői és munkástanácsi mérlegbeszámoló értekezlet jegyzőkönyve.

16 Kornai János: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. In *A magyar gazdaságirányításról. I. kötet.* Budapest, 1983, Kossuth, 113–158. o.

zónának működniük kellett, remélve, hogy ez segít majd megérteni a munkástanácsok létrejöttének okait, illetve a felmerülő gazdasági problémákra adott válaszaikat.

Kornai mint frásának címe is mutatja – és ezzel a korszakról írt nagyobb összefoglaló munkák is egyetértenek¹⁷ – a magyar gazdaság egyik legfőbb gondjának a túlzott központosítást és az ebből fakadó túlzott tervutasítást tartotta. Az 1950-es évek gazdaságának ez a két ismérve alapvetően meghatározta a vállalati légkört, a vállalaton belüli kapcsolathálót, az emberi viszonyokat. A túl sok és részletes utasítás bürokratizmusra nevelte a gazdasági vezetőket, kedvezett a diktatórikus munkástípus elterjedésének, gátolta a kreativitást és a spontaneitást. A mértéken felüli centralizáció egyik legfontosabb hozadéka a bürokrácia olyan mértékű felduzzasztása volt, hogy az már a foglalkozási szerkezetet is lényegesen megváltoztatta (1938-ban 100 munkásra 14,7, 1954-ben 26,5 alkalmazott jutott a könnyűiparban). A felduzzadt apparátusnak persze érdeke volt az újabb és újabb központosítás. Komoly gondot okozott a vezetők és a beosztottak közötti bizalmatlanság, amit részben az indokolt, hogy anyagi érdekelttség és tulajdonosi érzés híján jórészt csak az adminisztratív retorziók kényszeríthették a dolgozót a munka hibátlan elvégzésére. Kornai nagyon fontosnak vélte az erős üzemi demokrácia kiépülését. Úgy gondolta: a hatékony termelés érdekében szükséges, hogy a dolgozók az üzem gazdáinak tartsák, illetve tarthassák magukat. Az egyéni és kollektív vezetést keverékét helyezte, ahol a stratégiai kérdéseket kollektív módon, az operatív termelésirányítás kérdéseit viszont az egyszemélyi felelősség elve alapján döntik el.

A ruházati ipar, ahova a Május 1. Ruhagyár is tartozott, a termelés értékét tekintve előkelő helyen állt a népgazdaságban a könnyűipari ágazatok között, hiszen 1953-ban a ruházati ipar a teljes gyáripar termelési értékének 8,8%-át, 1954-ben 7,5%-át állította elő akkor, amikor a teljes könnyűipar 25,1%-ot, illetve 23,7%-ot ért el.¹⁸ Még inkább mutatja a fejlődés mértékét és relatív gyorsaságát, ha a vállalati teljes termelés növekedésének mértékét hasonlítjuk össze a ruházati és a könnyűiparban. Az 1949-es termelési szintet alapul véve a könnyűipar 1955-re 216,6%-os növekedést könyvelhetett el magának, ezzel szemben a ruházati ipar 501,9%-os növekedéssel büszkélkedhetett.¹⁹ (Ez akkor is magas, ha valószínűsíthető, hogy 1949-ben meglehetősen alacsony szinten állt a termelés.) Azt mondhatjuk tehát, hogy a könnyűiparon belül a ruházati ipar kiemelt és termelési értékét tekintve meghatározó ágazat volt. (Ha a termelési érték helyett a munkások és alkalmazottak számát vizsgáljuk, a ruhaipar pozíciója akkor sem gyengül, hiszen a könnyűiparon belül a textilipar után ez az ágazat foglalkoztatta a legtöbb embert, s a könnyűipari ágazatok között a fejlődés dinamizmusa itt volt a leggyorsabb: az 1949-es 17 773-ról 1956-ra 50 954 főre nőtt a dolgozók száma.²⁰)

A ruházati iparon belül érdemes megvizsgálni a Május 1. Ruhagyár helyzetét, súlyát, termelési szerkezetét. A gyár épülete a VIII. kerületben, az Elnök utca 1. szám alatt volt (még ma is látható). Jogelődje, az Országos Ruházati Intézet Rt. 1930-ban alakult százötven-háromszáz munkással, és kizárólag tisztí egyenruhák gyártásával foglalkozott. 1948-ban államosították a gyárat, majd hamarosan nyolcszázezer forintot alaptőkével újraindították a termelést, de ekkor már Egyenruha-ipari Vállalat néven. 1952-ben kapta a Május 1. Ruhagyár nevet, 1954-től pedig már polgári ruhákat is gyártottak.²¹ 1955 komoly változásokat hozott a gyár és a dolgo-

17 Romsics Ignác: *Magyarország a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris, 347. o.; *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a XX. század közepéig*. Szerk. Honvári János. Budapest, 1988, Aula, 465–468. o.

18 *Statisztikai Évkönyv 1954*. Budapest, é. n., Központi Statisztikai Hivatal, 3. o.

19 *Statisztikai Évkönyv 1949–1955*. Budapest, 1957, Központi Statisztikai Hivatal, 72. o.

20 *Statisztikai Évkönyv 1957*. Budapest, 1959, Központi Statisztikai Hivatal, 90. o.

21 *1948–1973. Május 1. Ruhagyár Budapest*. Budapest, 1973, k. n. 5–6. o.

zők életében is: többé nem gyártottak egyenruhákat, három másik ruhagyárral egyesültek, s így az ország egyik legnagyobb ruházemévé váltak,²² a ruházati cikkek egyhatodát ők állították elő (férfi-, női- és gyermekkabátok), és sok új beruházás történt. A *Szabad Nép* 1955. április 18-án megjelent cikke tanúsítja, hogy az átállás nem ment zökkenőmentesen. A cikk nevetek is említve felrója a gyárnak és munkásainak, hogy kivételezett helyzetük ellenére rengeteg selejtet termelnek, s hibáikat nem vállalják, hanem másokra hárítják. Szerencsére a párt és a szakszervezet hathatós közreműködésével és egy új főmérnök vezetésével pár hónapon belül sikerült kiküszöbölni a problémákat, ahogy erről a *Szabad Nép* 1955. október 12-i cikke beszámolt, s hogy a javulás hosszan tartó volt, igazolta a lap 1956. február 3-i riportja, amely már követendő példaként mutatta be a Május 1. Ruhagyárat.

A gyár – mint láttuk – a ruhaipar elitjéhez tartozott nemcsak a termelés mennyiségénél, hanem a gépek minőségénél és az itt dolgozók szakképzettségénél fogva is. Épp az elithelyzet teszi izgalmassá a gyár munkástanácsának tevékenységét, hiszen ennek kapcsán a munkásság felső rétegének a forradalomra és elfojtására adott reakcióit figyelhetjük meg.

Kornai 1956 szeptemberében írt disszertációjának megoldást ajánló fejezetében lényegében leírta a munkástanácsok ideáltípusát (olyannyira, hogy fejtegetése szinte szóról szóra megegyezik az október 31-i munkásparlament „A munkástanácsok jogainak és működésének alapelvei”-t lefektető határozatával)²³: egy gazdaszerepet betöltő, a stratégiai gazdasági és személyi döntésekben részt vevő, de a konkrét termelésirányítástól magát távol tartó dolgozói tanácsot. Érdeemes megvizsgálni, hogy ezekből mely tulajdonságokat találhatunk meg a Május 1. Ruhagyár Munkástanácsában, s milyen válaszokat próbáltak adni a fent tárgyalt szervezeti-szervezési problémákra.

A MUNKÁSTANÁCS A TERMELÉSBEN

A munkástanács gazdasági tevékenységét megválasztásuktól – november 22-e – a munkástanács első elnökének leváltásáig – március 8-a – tárgyalom, mivel a munkástanács ebben az intervallumban tekinthető csak önálló döntéshozó szervnek. A Május 1. Ruhagyárban a forradalmi események után, november 19-én kezdődött meg a rendszeres munka. A végleges munkástanács egyik első tevékenysége volt, hogy formálisan is felmentette az addigi igazgatót, a december 27-i igazgatótanácsi ülésen pedig már felvetődött egy új szervezeti felépítés szükségessége, amit január 9-én el is fogadtak. Egy osztállyal kevesebb lett, egyszerűsödött a vállalat struktúrája, és megszületett a racionalizálandók (az elbocsátásra kerülők) listája is. Megszavazták az éjszakai munkát is, mivel az energiahiány miatt csak így volt lehetőség arra, hogy minden dolgozó kitöltse a munkaidejét. Komoly vita folyt arról, hogy ki lehet-e nevezni valakit vezetőnek rákosista múlttal akkor, ha jó vezető. Végül úgy döntöttek, hogy a tudás többet számít, mint a politikai beállítódás. A december 27-én kelt jegyzőkönyvükben leszögezték, hogy a munkaszalagoknál egyszemélyi a vezetés, tárgyaltak a béremelésről a Könyvüipari Minisztériummal, folyamatosan igyekeztek a munkát a normális (kétműszakos)

22 1951-ben a termelési értéket tekintve az ország második, 1952-ben az ország első, 1954-ben az ország harmadik legnagyobb gyára volt. A gyár a munkavállalók számát tekintve 1951-ben harmadik, 1952-ben második, 1954-ben pedig újra harmadik helyen állt. Vö. *Statistikai Évkönyv 1951, 1952, 1954*. Budapest, 1952, 1953. é. n. Központi Statisztikai Hivatal, 84., 89–90. és 97. o.

23 In *Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok*. Sajtó alá rendezte Kemény István, Bill Lomax. Párizs, 1986, Magyar Füzetek, 8. o. (A továbbiakban *Magyar munkástanácsok 1956-ban.*)

rendhez közelíteni, intézkedtek az ebédpénz és egyéb támogatások ügyében, divatbemutatót, takarékosági kampányt szerveztek, mintaboltot nyitottak az Oktogonon, munkafegyelmi kérdésekkel foglalkoztak, terveztek a bérezés átalakítását is. Az 1957. február 1-jei igazgatótanácsi ülésen megpróbálták elméletileg is tisztázni a munkástanács szerepét, feladatkörét. Megállapították, hogy a munkástanács nem a munkások érdekképviselete, mert az a szakszervezet, a munkástanács a „gazda”, akinek az irányítás a feladata, nem pedig a részletkérdésekben való döntés. Ennek ellenére természetesen rengeteget foglalkoztak érdekképviselettel, és sok részletkérdésben döntöttek. A különböző szervek, tisztségviselők jogkörének képlékenységet és tisztázatlan voltát jelezte az igazgató panasza: az emberek gazdasági kérdésekben nem őt, hanem a munkástanács elnökét keresték meg, és szakirodalom beszerzését javasolták a jugoszláv munkástanácsokról a feladatkör tisztázása érdekében.

Azt hiszem, teljesen beigazolódott Kornainak az a hipotézise, hogy az „üzemi demokrácia” gyógyírt jelenthet a túlzott központosítás és tervutasítás által okozott problémákra. Rengeteg javaslat született és meg is valósult ebben a szűk és mind politikailag, mind gazdaságilag néhez három hónapban. Megszűnt a diktatórikus vezetési stílus, a dolgozók részt vehettek az üzem irányításában, csökkent a bürokrácia, az operatív vezetésben azonban továbbra is az egyszemélyi felelősség dominált. A bürokratikus gazdasági vezetőket elküldték, a vezetők kiválasztásánál a szakmai tudás lett az elsődleges szempont. A munkások és a vezetőség közötti bizalmatlanság problémáját pedig már pusztá létezésével is megoldotta a demokratikusan választott munkástanács. Nyilvánvalóan a munkástanács valódi konszolidációjának hiánya miatt nem alakultak, illetve alakulhattak ki véglegesen a hatáskörök, s a tragikusan rövid próbaidő miatt nem tudhatjuk azt sem, hogy ez a fajta irányítási forma hosszú távon milyen gazdasági eredményeket ért volna el a hazai és a nemzetközi piacon.

ZÁRSZÓ

*Minden közös étkezéskor asztalunkhoz hívjuk a szabadságot. A helye üresen tátong, de a teríték marad.*²⁴

Az 1970-es évek második felében Bill Lomax nyomán a munkástanácsok a figyelem középpontjába kerültek. A baloldali értelmiség egy új – valóban szocialista – társadalom alapegységét látta ebben, amely reális alternatívája lehetett volna mind a Szovjetunió, mind a nyugati demokráciák által képviselt társadalmi modelleknek.

Kemény István szerint²⁵ a forradalom és a munkások számára is az egyik központi érték a személyiség függetlenségének a védelme volt; az ezért való küzdelem során sikerült öntudatlanul kialakítaniuk egy „olyan közös nyilvános teret, ahol megjelenhetett a szabadság”²⁶. Hannah Arendt úgy gondolta: az így kialakult szabadság több volt az egyszerű politikai szabadságnál, szabadságot jelentett mind a társadalom, mind az önmagunk által ránk kényszerített szerepek alól. Emellett a forradalomban részt vevők megélhettek egy addig még sohasem tapasztalt egységet. Ezt a fajta szabadságot és egységet látták meg – valószí-

24 Hüpnosz jegyzetei. In René Char: *A könyvtár lángokban áll*. Budapest, 1989, Európa. Idézi Hannah Arendt: *Múlt és jövő között*. Budapest, 1995, Osiris–Readers International, 12. o.

25 *Magyar munkástanácsok 1956-ban*. 7. o.

26 Arendt: i. m. 12. o.

nűleg – értéként a későbbi elemzők, és ezért tartották a munkástanácsokat egy új, vonzó rendszer alapjának.

A kialakult „nyilvános tér” és vele együtt a szabadság is a forradalom leverésével eltűnt, de létének s az egység érzetének hiánya máig jelen van. Ezért állhat hozzánk egyszerre közel 1956 szellemisége, és érezhetjük ugyanakkor nagyon távol magunktól mai, feszültségekkel terhes társadalmunkban. A forradalommal való foglalkozás – többek között – talán hozzásegíthet ahhoz, hogy ezt az elveszett szabadságot, egységet megtaláljuk, újra konstruáljuk.

FÜGGELEK**A MUNKÁSTANÁCS IGAZGATÓTANÁCSÁNAK TAGJAI****TÓTH Árpád**, elnök

Született: Budapest, 1919. VIII. 15. A gyár dolgozója: 1954. III. 29-től, 1957. III. 23-án felmondással racionalizálva (kilépett).

FOGELSPERGER Ferenc, elnökhelyettes

Született: Mezőfény, 1919. VII. 7. Iskolai végzettsége: 7 elemi. Foglalkozása: férfiszabó. A gyár dolgozója: 1950. V. 24-től.

WEIN Miklós, titkár (az ideiglenes munkástanács elnöke)

Született: Budapest, 1913. A háború előtt egy külföldi tulajdonú cég irodavezetője. A gyár dolgozója: 1952. V. 1-től, 1957. III. 19-én felmondással racionalizálva.

ANTONY Zoltán

Született: Budapest, 1921. X. 8. Iskolai végzettsége: 6 elemi. Foglalkozása: szabósegéd. A gyár dolgozója: 1953. IX. 3-tól.

BALÁZS Béla

Született: Budapest, 1932. II. 26. Iskolai végzettsége: közgazdasági gimnáziumi érettségi. Foglalkozása: segédmunkás. A gyár dolgozója: 1950. X. 30-tól, 1957. III. 21-én felmondással racionalizálva.

BELINA József

Született: Borsfa, 1922. IV. 26. Iskolai végzettsége: 6 elemi. Foglalkozása: kovács, hegesztő. A gyár dolgozója: 1950. VIII. 28-tól.

KOVÁCS I. József, mérnök

Született: Öttevény, 1922. I. 28. Iskolai végzettsége: reálgimnáziumi érettségi. Beosztása: osztályvezető mérnök. A gyár dolgozója: 1956. I. 2-től, 1958. X. 7-én munkaviszonya megszűnt.

VÖRÖS Károly

Született: Hódmezővásárhely, 1925. Iskolai végzettsége: 8 elemi. Foglalkozása: szabósegéd. A gyár dolgozója: 1950. II. 21-től. A forradalom alatt disszidált.

NAGY István, 1957. III. 8-tól elnök

Született: Dunaszerdahely, 1924. XII. 17. Iskolai végzettsége: 6 elemi. Foglalkozása: szabó. A gyár dolgozója: 1950. VII. 3-tól.

OSVÁTH András

Született: Békéscsaba, 1929. VIII. 19. A gyár dolgozója: 1953. IX. 16-tól, 1957. III. 21-én felmondással racionalizálva.

PÉNZES József

Született: Budapest, 1932. Iskolai végzettsége: 8 elemi. Foglalkozása: szabósegéd. A gyár dolgozója: 1955. XI. 17-től, 1958. III. 30-án felmondás a vállalat részéről.

CSIRMAZ Pál

Született: Egerszegi, 1924. XI. 23. Foglalkozása: főkönyvelő. A gyár dolgozója: 1955. II. 15-től, 1957-ben más gyárba helyezik.

VALUCH TIBOR

AGRÁRKÉRDÉSEK ÉS A MAGYAR FALU 1956–1957-BEN¹

Az elmúlt évek kutatásai során az 1956-os forradalom történetének kérdéseit igen széleskörűen elemezték. A kutatók többségének érdeklődését a nagypolitika eseményei keltették fel, a kutatások jelentős része pedig még mindig politikatörténeti indíttatású. 1956 eseményeinek és következményeinek társadalomtörténeti vizsgálata azonban túlságosan szűk körű. Az is az eddig érdemben kevésbé vizsgált területek közé tartozik, hogy az agrárkérdés² milyen szerepet játszott 1956 forradalmában. Hogyan befolyásolták a politikai változások a falusi társadalom viszonyait? Melyek voltak a falvak népe által 1956-ban orvosolni kívánt sérelmek? Milyen politikai és gazdasági eszközök járultak hozzá a falusi társadalom 1956-ot követő viszonylag gyors pacifikációjához? Tanulmányomban elsősorban ezekre a kérdésekre keresek választ.

A rendszerváltás előtti történetírás meglehetősen statikus képet rajzolt 1956 falusi eseményeiről, mondván, hogy „a falvakban lényegében nem történt semmi”. „A magyar paraszt óvatos természeténél fogva nem vett részt a forradalmi eseményekben.” A rendszerváltás éveiben megjelent új elemzések legjobbjai közé tartozik Magyar Bálint „1956 és a magyar falu” című tanulmánya³, amely már cáfolja ezt az értelmezést, és sokszínű képet rajzol az eseményekről, de az 1956-os falusi magatartásformákat elemezve a „rendpárti forradalmár” típusát állítja előtérbe. Egyfajta fáziskésés és megfontoltság természetesen jelen volt az időszak falusi hétköznapijaiban és a helyi politika formálásában, de ez nem volt kizárólagos. Magyar Bálint elemzésének is – a dokumentumok szélesebb körű ismeretének a hiányában, érthető módon – az a hibája, hogy a valóságosnál alacsonyabb szintre redukálja a falusi társadalmi-politikai mozgások dinamizmusát.

A rendszerváltozás után fokozatosan hozzáférhetővé váló levéltári források már árnyaltabb képet adtak, illetve adnak a falusi forradalmi eseményekről, a gyarapodó helyi forrásközlések pedig lassan-lassan lehetővé teszik az – összehasonlításra is törekvő – országos elemzéseket. Az újabban megjelent vidéki elemzések közül Szántó László a somogyi ötvenhatos dokumentumkötet bevezető tanulmányában hívta fel a figyelmet arra, „hogy a falvak lakossága milyen tömegesen fejezte ki politikai véleményét és akaratát, élve a rendkívüli körülmények nyújtotta lehetőségekkel”⁴. A falusiak 1956-os politikai aktivitási szintje nem maradt el lé-

1 A tanulmány az OTKA F 018097. sz. pályázat támogatásával készült.

2 Az agrárkérdéssel kapcsolatba hozható írások az eddig legteljesebbnek tekinthető 1956-os szakirodalmi bibliográfiában is csak elvétve találhatók. Lásd *1956 kézikönyve. II. kötet. Bibliográfia*. Főszerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. Az újabb történeti irodalomból lásd Orbán Sándor: A paraszti szerveződés és az érdekvédelem néhány problémája 1956-ban. *Századok*, 1998. 5. sz. 1089–1112. o.

3 Magyar Bálint: 1956 és a magyar falu. *Medvetánc*, 1988. 2–3. sz. 207–212. o.

nyegesen a városiakétól. Hajdú-Biharban például a községi forradalmi bizottmányok elnökeinek több mint a fele önálló gazdálkodó volt.⁵

Az 1950-es években a magyar társadalom nagyobb része – az 1949-es népszámlálás adatai szerint 63,2%-a – falvakban élt, és a foglalkozási szerkezetben is meghatározó – 1949-ben 53,8% – volt a mezőgazdaságban dolgozók aránya. A kérdéskör vizsgálatát – más szempontok mellett – már ezek a tények is indokolták teszük.

AZ AGRÁRTÁRSADALOM NÉHÁNY JELLEMZŐJE 1956 ELŐTT

A magyar agrártársadalom a második világháborút követő években válaszúthoz érkezett. Az 1945-ös földreform következtében reális lehetőségek mutatkoztak az, hogy az ország mezőgazdasága a kisüzemi gazdasági szervezetet megerősítve – az elkerülhetetlen mérsékelt birtokoncentrációs folyamatot követően – a családi gazdaságokra alapozva, kisparaszti úton fejlődjen tovább. A másik „választási” lehetőségként a nagyüzemi termelési rendszer kialakítása, a kollektív út kínálkozott, amit a magyar parasztek többsége a szovjet kolhozokkal azonosított. 1945 és 1947–1948 között voltak kísérletek az egyéni termelőket összefogó beszerzési és értékesítési szervezetek létrehozására – a tagok önállóságát, tulajdonviszonyait tiszteletben tartva. Itt arra is utalni kell, hogy a nem kolhoz típusú szervezetek gondolata nem volt teljesen idegen a magyar parasztságtól, noha nem is volt széles körben elterjedt. Az 1947–1948-as kommunista hatalomátvétel eldöntötte a kérdést. Rövid időn belül a magyar mezőgazdaság számára a szovjet mintát követő termelőszövetkezeti rendszer vált az egyetlen lehetséges úttá. A földreformnak volt még egy – társadalom- és gazdaságlélektani szempontból – fontos következménye: nevezetesen az, hogy megerősítette a gazdák magántulajdonosi tudatát és az önálló egzisztencia megteremtésének a hitét, hiszen a földtulajdon társadalmi rangot jelentett, és magában hordozta az önállóság megőrzésének, illetve a társadalmi felemelkedésnek a lehetőségét is. Így tehát minden olyan agrárpolitikai intézkedés, amely ezekkel a törekvésekkel szemben állt, törvénytörően kiváltotta a paraszti társadalom ellenszenvét, esetenként ellenállását.

A második világháborút követő években a magyar társadalom különböző csoportjai közül a paraszti rétegek éltek meg a legtöbb változást⁶. Az 1940–1950-es évek fordulójától kibontakozó első kollektívizálási hullám, majd az egy évtizeddel később bekövetkező második a magyar parasztság jelentős tömegei számára a hagyományos mobilitási utak lezárulását jelentette. Emellett az 1950-es évek változásai széles paraszti rétegeket kényszerítettek életformaváltásra,⁷ amivel szervesen együtt járt az értékrend jelentős átalakulása is. A kollektívizálás

4 Szántó László: Az 1956-os forradalom somogyi eseményeinek vázlatos története. In *Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok*. Szerk. Szili Ferenc. Kaposvár, 1995, Somogy Megyei Levéltár, 20. o. (A továbbiakban *Az 1956-os forradalom Somogyban*.)

5 Az 1956-os politikai aktivitás kérdéséhez lásd többek között: Tyekvicska Árpád: Helyi forradalom. Önszerveződés Nógrád községben 1956-ban. *Szociológiai Szemle*, 1992. 2. sz. 61–84. o.; Valuch Tibor: „Ötvenhatosok”. Debrecen, 1996, Cívus, 14–19. o.; Belényi Gyula: Párhuzamos falurajzok. Kistelek és Mórahalom 1956-ban. In *56 vidéken*. Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1992, Zala Megyei Levéltár, 12–21. o.; Béres Katalin: Egy zalai kistalu a forradalom idején. Ozmánbük 1956. In *'56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai 1956–1958*. Szerk. Csomor Erzsébet, Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1996, Zala Megyei Levéltár, 7–18. o.

6 A társadalmi változásokhoz lásd Harcsa István: A paraszti népesség társadalmi mobilitása. In *Magyarország agrártörténete*. Szerk. Orosz István, Für Lajos és Romány Pál. Budapest, 1996, Mezőgazda, 531–549. o.

és az 1950-es évek első felének nyíltan parasztellenes agrárpolitikája nyilvánvalóvá tette, hogy a föld szerepe, jelentősége a paraszti gondolkodásban és értékvilágban csökken. Ha a föld magántulajdona megszűnik, már nem lesz járható az a tradicionális elemekre épülő életpálya, amelynek egyik legfontosabb célja a földszerzés, illetve a meglévő földtulajdon gyarapítása volt. A földtulajdon presztízsképző és fenntartó szerepe csökkent, ám teljesen nem tűnt el. A helyi közvéleményben az 1960–1970-es években is számon tartották azokat, akik „jó gazdák voltak”, vagy akiknek „sok földjük volt”.

A magántulajdon felszámolására irányuló kampányok a munkához való viszonyon is jelentősen változtattak. A kora reggeltől késő estig tartó munkanapokat a közös gazdaságokban fokozatosan a bér munkásokra jellemző, szabott és kötött munkaidő váltotta fel. A földjüktől megfosztott parasztok tehát a munkaidejükkel való szabad rendelkezés jogát és lehetőségét is elvesztették. A kis- és középbirtokos parasztok tömegei előtt megnyílt a betanított és segédmunkássá válás „lehetősége”. A többnyire a családfő által irányított munkaszervezet kereteiből át kellett lépniük egy nehezen átlátható, anarchikusan irányított és működtetett munkaszervezetbe, ahol sajátos módon éppen a centralizált irányítás, a tervutasításos gazdálkodás vezetett el az anarchiához.

Társadalmi szempontból ugyancsak lényeges volt, hogy a kollektivizálás a parasztság egészét új mobilitási pályákra kényszerítette, többnyire olyanokra, ahol a parasztok – korábbi társadalmi pozíciójukhoz képest – gyakran rosszabb helyzetbe kerültek, legalábbis átmenetileg. A folyamat tömegessé válása közvetett módon arra utal, hogy a mobilitás nem a természetesnek tekinthető társadalmi mozgások következménye volt; valójában pedig nem is mobilitásról, hanem sokkal inkább menekülésről volt szó. A kérdés másik oldala nyilvánvalóan az volt, hogy az extenzív iparosítás munkaerőigénye az 1950–1960-as években igen jelentős volt, s a szocialista tervgazdaság jelentős részben a kényszerű paraszti „mobilitás” révén elégitette ki a mutatkozó munkaerőigényt.

A kulákküldözés révén – noha Magyarországon nem követték a fizikai megsemmisítés szovjet mintáját – tartósan marginalizálták azt a tehetősebb gazdaréteget, amely többnyire azonos volt a hagyományos gazdaelittel. A társadalom peremére szorítás mellett a kulákküldözés mesterségesen gerjesztette ennek a gazdag paraszti rétegnek a mobilitását. Az 1950–1960-as évek magyarországi politikája a paraszti társadalom mindenáron való egységesítésére törekedett – az eszközökben nem válogatva. 1956 előtt elsősorban a politikai kényszerre, illetve annak büntetőjogi eljárásokban, repressziós eszközökben, a magyar parasztságot hátrányosan megkülönböztető jogszabályokban, a mindennapi életet, a termelés feltételeit szétziláló beszolgáltatási és adóterhekben megtestesülő formáira kell utalnunk. A forradalom bukása után a korlátozás jogi formái kerültek előtérbe. Az erőszakos beavatkozások strukturálisan és mentálisan is torzulásokhoz vezettek. A társadalmi mozgások kényszerlemeinek a széles körű alkalmazását mutatja, hogy 1948–1955 között több mint 400 000 gazdálkodó került bíróság elé a közellátás veszélyeztetésének vádjával, ami a legtöbb esetben azt jelentette, hogy az illető nem volt képes eleget tenni a kirótt beszolgáltatási és adókötelezettségnek.

A „normális” társadalmi átalakulásokban a politikai indíttatású kényszernek többnyire nincs lényeges szerepe. Ugyancsak fontos, a következő évek folyamatait is befolyásoló tényező, hogy az erőszakos beavatkozások következtében jelentős termelési tudás és gazdasági, gazdálkodási tapasztalat „veszett el”, ami az 1970-es évek elejétől fellendülő háztáji gazdál-

7 Az 1940–1950-es évek paraszti értékrendjéhez, életmódjához lásd Fél Edit–Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, 1997, Balassi.

codás révén is csak részben aktivizálódott újra. A beavatkozások megszakították az ismeretek átörökítésének a rendjét is.

A falusi társadalomban keltett dinamikát mutatja, hogy 1949–1960 között a községi aktív keresők között 76%-ról 59,6%-ra csökkent a mezőgazdasági foglalkozásúak aránya, miközben az ipari foglalkozásúaké 10,3%-ról 18,1%-ra emelkedett. Természetesnek kell tekinteni azt, hogy 1949-et követően gyorsan nőtt azoknak a száma, akik a „lábukkal szavaztak”, vagyis átmenetileg vagy végleg feladták a gazdálkodást. 1949–1953 között az egyéni gazdaságok száma 1 633 000-ról 1 270 000-re esett vissza⁸. Mindezek következtében igen gyorsan nőtt az úgynevezett állami tartalékföldek területe (1953-ban már több mint egymillió kat. h. volt), amelyek gyakorlatilag megműveletlen, parlagon hagyott földek voltak.

A kommunista hatalomátvételt követő első időszak falusi viszonyainak megváltozására utal az is, hogy 1949–1955 között Magyarországon 692 000 fővel csökkent a mezőgazdasági magántermelők száma, ugyanakkor 234 000 fővel nőtt az állami gazdaságokban dolgozóké és 220 000 fővel a termelősövetkezeti tagoké. 1949-ben az aktív mezőgazdasági keresők száma 2 190 900 fő volt, 1955-ben 1 952 400 fő; az állami gazdasági alkalmazottak 1949-ben 73 600-an voltak, 1955-ben pedig 307 100-an. A téjesztatok száma 1949-ben 10 000 fő volt, 1955-ben 230 300 fő, a magánszektorban foglalkoztatottak létszáma pedig ugyanebben az időszakban 2 107 300 főről 1 415 000 főre csökkent.⁹

Az egyéni gazdaságok száma és területe 1949–1953 között csökkent, majd – alapvetően a júniusi fordulat következtében – 1955-re a két évvel korábbi mélyponthoz képest mintegy 20%-kal emelkedett.¹⁰ 1949-ben az egyéni gazdaságok területe 11 536 000 kat. h., négy évvel később pedig már csak 6 908 800 kat. h. volt. 1955-re az átmeneti enyhülésnek köszönhetően a gazdaságok területe 7 873 000 kat. h.-ra emelkedett. (A magánszektor megerősödése 1953–1955 között viszonylag széles paraszti rétegekben ismét felnagyította a rendszer átmenetiségével kapcsolatos várakozásokat és az egyéni gazdálkodás folytathatóságával, illetve újrakezdésével kapcsolatos elgondolásokat.)

Ugyancsak érdemes végiggondolni a 25 kat. h.-nál nagyobb gazdaságok – vagyis a kulák-gazdaságok – helyzetének változását. 1949-ben az egyéni gazdaságok közül 47 200-nak a területe haladta meg a 25 kat. h.-t, összes területük 1 835 600 kat. h. volt. 1955-re e téren igen nagy mértékű csökkenés figyelhető meg. A gazdaságok száma az 1949. évi egyhatodára, 7100-ra, területük pedig a hat évvel korábbinak a 13,3%-ára esett vissza. A politikai változások következtében teljesen kiszolgáltatott és kilátástalan helyzetbe került hagyományos gazdaelit tagjainak nagy része földjeinek családtagok közötti szétíratása, részleges vagy teljes állami felajánlása, lakóhelyének elhagyása révén próbált meg elmenekülni az üldöztetések elől. Bár nincsenek erre vonatkozó konkrét adatok, jogosan lehet feltételezni, hogy a gazdag és középparaszti gazdálkodás felszámolására tett kísérletek, valamint a műveletlen területek gyors növekedése igen komoly gazdasági veszteségeket okozott a magyar társadalomnak.

8 Részletesen lásd Nagy József: A paraszti migráció irányai és okai az ötvenes években. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor Budapest, 1995, Osiris–1956-os Intézet, 647–661. o.

9 Az adatokat az 1949-es népszámlálás idevonatkozó kötetéből, valamint a *Statisztikai Évkönyv 1949–1955* című adattárból (Budapest, 1957, Központi Statisztikai Hivatal) merítettem. A kérdéshez lásd Nagy: i. m.

10 Az 1950-es évek agrárpolitikájáról és falusi társadalmáról lásd Szakács Sándor: A földosztástól a kollektivizálásig 1945–1956. In *A magyar agrártársadalom a jobbágyszabadtűzéstől napjainkig*. Szerk. Gunst Péter Budapest, 1998, Napvilág, 285–344. o.

AGRÁRIUM, POLITIKA 1956-BAN

A forradalom évében az időjárás nem volt túlságosan kedvező a gazdák számára. A kedvezőtlen körülmények következtében a gabonatermelés 400 000 tonnával elmaradt a tervezettől, ami az ellátási és exportkötelezettségek miatt legalább ennyi gabona importját vetítette előre a következő esztendőre.

Az év folyamán még tartott az 1955-ös politikai fordulat hatása. A mezőgazdasági apparátus tevékenységének középpontjában a termelés direkt irányítása mellett továbbra is a feszített begyűjtési tervek teljesítése, az újraindított kollektivizálási, tagosítási és kulákellenes kampányok álltak. 1956 elején a Földművelésügyi Minisztérium 20/b/1956. számú utasításában¹¹ elrendelte a mezőgazdasági termelészövetkezetek és termelészövetkezeti csoportok üzemi területén lakó kulákok kiköltöztetését. Az intézkedés végrehajtásának határideje 1956. június 30-a volt. A közös gazdaságok „hatékony működését” elősegítő utasítás értelmében az előzetesen felmért házas ingatlanokért igen alacsony összegű pénzbeli kártalanítást fizettek, amit az érintett szövetkezet tartozott megfizetni, amennyiben „a kulák 30 napnál nem régebbi utasítást mutat be arról, hogy köztartozása nem áll fenn”¹². A határozat kiköltözésre vonatkozó része nem volt megfellebbezhető. Ugyancsak folytatódott a tagosítás és a földrendezés; a Földművelésügyi Minisztérium május 21-i utasítása szerint 1956 júliusa és szeptembere között 33 földrendezést és 1137 tagosítást kellett végrehajtani, ami 423 községet és 15 várost érintett. Ám az intézkedések végrehajtása az érintett települések többségén tiltakozásokat váltott ki.¹³ Ennek következtében a szeptember végi határidőig a kijelölt községeknek alig a felében fejeződtek be a mezőgazdasági munkálatok.

Az agrárpolitika folytonosságának jegyében a Minisztertanács 1956. augusztus 23-i ülésén tekintette át a termelészövetkezetek helyzetét, és határozatot hoztak a közös gazdaságok további megsegítéséről, az egyszerű termelői társulások továbbfejlesztéséről, valamint arról, hogy új termelészövetkezeti törvényt kell alkotni 1956. december 31-ig.¹⁴ A határozat szerint – a termelészövetkezetek helyzetének megszilárdítása érdekében – további kedvezményeket biztosítottak a közös gazdaságoknak: a nehéz helyzetben lévőknek elengedték hiteleik visszafizetését, további támogatást nyújtottak a feldolgozó és értékesítő tevékenység érdekében végzendő beruházásokhoz.

A társadalomban már széles körben megfogalmazott változások igényét a pártapparátus nem vagy csak részben vette át. Az október 23-át megelőző napokban is folytatódtak a földrendezések. 1956. október 22-én az országgyűlés mezőgazdasági bizottságának ülésén azonban Erdei Ferenc – akkor a Minisztertanács elnökhelyettese – sem a gyökeres reformokról, hanem csak a korábban elkövetett hibák kijavításáról beszélt.¹⁵ Másnap, október 23-án az MDP KV értekezletet tartott az agrárügyekért felelős megyei titkárok és a mezőgazdasági osztályvezetők részére. A felszólalók egy része ellenezte a tagosítás és a téesszervezés összekap-

11 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban HBML) XXIII. 102/b. f. 90. doboz. 0051/1956.

12 Uo.

13 Útmutató a földrendezések végrehajtásához. Kiadja az FM Földbirtokrendezési Főosztálya. 1956. Idézi Nádasdi József: *Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon a XIX. század közepétől 1956-ig*. Nyíregyháza, 1996, Stúdium, 153–167. o.

14 Kivonat a Minisztertanács 1956. augusztus 23-i plenáris ülésének jegyzőkönyvéből. HBML XXIII. 102/b. f. 90. doboz. 00168/1956.

15 *Magyar Nemzet*, 1956. október 23. 7. o.

csolását, és sürgette a sérelmek orvoslását, az MDP Somogy megyei titkára pedig a tagosítások néhány évre történő felfüggesztését javasolta.¹⁶

1956-ra a magyar parasztság gazdasági ereje meggyengült, társadalmi kapcsolatrendszere átalakult, pozíciója megváltozott. Ennek ellenére ekkor még nem beszélhetünk a hagyományos paraszti társadalom felbomlásáról. Mindazok a folyamatok, amelyek az 1950-es évek elején elkezdődtek, ekkor még nem váltak visszafordíthatatlanná. A paraszti gondolkodásban továbbra is jelen volt a földhöz való ragaszkodás, az autonómia iránti igény, a készség és képesség az ismételt újrakezdésre. A Nagy Imre nevéhez kötődő 1953-as fordulat agrárszektorban végbement következményei is erre utalnak. Igen nagyok voltak a korábbi évek során elszenvedett egyéni és kollektív sérelmek. A politikai feszültségek növekedése 1956 folyamán már szükségessé és lehetővé tette, hogy ezek a sérelmek – helyi és országos szinten egyaránt – fokozatosan nyilvánosságra kerüljenek. A változások és változtatások elkerülhetetlenségére a Petőfi Kör agrárvitáján is felhívták a figyelmet. Az 1956 októberében „Kertmagyarország”¹⁷ címmel rendezett vitában a felszólalók élesen kritizálták az évtized első felének agrárpolitikáját, az erőltetett kollektivizálást, kifogásolták a mezőgazdaságra fordított beruházások alacsony voltát, a magángazdák hátrányos megkülönböztetését a közös és állami gazdaságokkal szemben. Szorgalmazták a beadási rendszer felülvizsgálatát, illetve rövid időn belül történő megszüntetését, a termelési biztonság helyreállítását, a kollektivizálás 1960-ra tervezett befejezésének elhalasztását, a szektorsemleges mezőgazdasági támogatási rendszer és fejlesztési politika kidolgozását, a belterjes termelés fokozott támogatását. A Petőfi Kör agrárvitájáról a korabeli napilapok többé-kevésbé részletes tudósításokban számoltak be, ami nyilvánvalóan jelezte, hogy a kérdés a napi politika, illetve a politikai reformküzdelmek szerves részévé vált.

Az 1956-os forradalom kitörését megelőző hetekben országszerte megalakuló politikai vitakörökben – különösen a mezőgazdasági termelés szempontjából fontos területeken – számos helyen napirendre kerültek az agráriummal kapcsolatos kérdések. Így került sor többek között a hajdúböszörményi gazdák és Losonczy Géza kötetlen megbeszélésére¹⁸ a debreceni Kossuth Kör vitáját követően, és 1956. október 14-én Márkus István „Somogyi összegzés” című tanulmányának¹⁹ kaposvári vitájára. Majd az 1956. október 19-én a Petőfi Kör „Kertmagyarország” vitáján még fel nem szólaló, elismert kommunista agrárszakértő, Donáth Ferenc tartott – igen kritikus – agrárpolitikai helyzetelemző előadást²⁰ Debrecenben 1956. október 22-én.

1956 folyamán – elsősorban az 1955-ös Rákosi-féle restaurációs törekvések és a növekvő politikai feszültségek következtében – az agrár-intézményrendszer számos pontján mutatkoztak működési zavarok. A begyűjtési miniszter 1956. október 1-jei jelentése²¹ szerint az

16 *Szabad Nép*, 1956. október 24. 2. o.

17 A vita részletes, gyorsírással jegyzőkönyve nem maradt fenn, illetve nem került elő, a rendezvényről azonban a Magyar Rádió hangfelvételt készített, az ennek alapján készült műsor szövegét, illetve más töredékes dokumentumokat lásd *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. V. kötet. Gazdasági vezetés – Műszaki fejlesztés – Kertmagyarország?* Szerk. Hegedűs B. András, Rainer M. János. Budapest, 1994, 1956-os Intézet.

18 Lásd Kóvér György: *Losonczy Géza 1917–1957*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 256. o.

19 A tanulmány először a *Csillag* című folyóirat 1956. szeptemberi számában jelent meg, majd 1967-ben Márkus István *Mű látam falun* címmel kiadott gyűjteményes tanulmánykötetében is napvilágot látott. A vita jegyzőkönyvének szövegét lásd Szántó László: *A Somogyi összegzés kaposvári vitája. Agrártörténelmi Szemle*, 1995. 1–4. sz. 353–437. o.

20 A magyar mezőgazdaság helyzetéről című előadás szövegét lásd Donáth Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések*. Budapest, 1992, Századvég–Közgazdaság-tudományi Intézet, 81–95. o.

éves terv teljesítésében minimálisan 15%-os elmaradás várható, aminek szerinte a terménybeadás közeli megszüntetésével kapcsolatos várakozás a legfőbb oka. A kötelező beszolgáltatás rendszere 1956 nyaratól egyre inkább úgy jelent meg a sajtóban és a különböző politikai vitákban, mint amit viszonylag rövid időn belül fel kell számolni. A forradalom kitörését megelőző napokban – az apparátus kivételével – már senki sem vitatta, hogy a begyűjtési rendszer felszámolása a halaszthatatlan politikai-gazdasági reformintézkedések közé tartozik. Ezek az elképzelések már a műegyetemisták 10 és 16 pontos követeléseiben is megjelentek a forradalmi események kezdetén. Az 1956. október 22-én kiadott 16 pontos dokumentum egyértelműen megfogalmazta ezt az igényt: „Követeljük a beszolgáltatás azonnali eltörlését és a termények okszerű felhasználását. Követeljük az egyénileg gazdálkodó parasztnak egyenrangú támogatását.”²²

Az 1956-os forradalom első hete – október 23-a és október 28-a között – országszerte a politikai követelések megfogalmazásának időszaka volt. A társadalom legkülönbözőbb csoportjai éltek a szabad véleménynyilvánítás és a politikai akaratformálás hosszú idő után újra megnyíló lehetőségével. A különböző kiáltványok, felhívások, rölapokon terjesztett követelési pontok az alapvető politikai kérdések mellett az élet szinte valamennyi területét átfogták.

A mezőgazdasággal kapcsolatos állásfoglalások is igen sokrétűek voltak, és a problémákat különböző szinteken közelítették meg. Általánosnak tekinthető a korábbi évek, az 1948–1949 és 1956 közötti időszak során elszenvedett sérelmek orvoslásának a követelése, az agrárpolitika felülvizsgálatának, a mezőgazdasági termelés szereplői közötti egyenjogúság és esélyegyenlőség megteremtésének az igénye. Az agrárkérdések szinte valamennyi fontosabb korabeli dokumentumban megfogalmazódtak. Az országban október 23-án elsőként tűntető debreceni egyetemisták a *Néplap* rendkívüli kiadásában megjelentett 20 pontjukban²³ a parasztságot sújtó adók csökkentése, a kötelező beszolgáltatás eltörlése mellett szálltak síkra – éppen úgy, mint ahogyan a pécsi egyetemi és főiskolai hallgatók állást foglaltak az alábbiak mellett: „vizsgálják felül a begyűjtési és adózási rendszert, csökkentsék a begyűjtési és adózási terheket. Adják a gépállomások gépeit a termelőszövetkezeteknek, amelyek ellátják az egyéni gazdaságok szükségleteit is.”²⁴

A forradalmi események sodrában 1956. október 25-én Kaposváron a Hazafias Népfront Somogy Megyei Bizottságának Elnöksége által kiadott 16 pont igen határozottan fogalmazta meg a mezőgazdasággal és a parasztság helyzetének javításával kapcsolatos elképzeléseket: „A dolgozó parasztság helyzetének gyökeres megváltoztatása érdekében követeljük a jobbágy rendszerű beszolgáltatás és adózás megváltoztatását, a dézsma eltörlését. Teremtünk meg a magyar sajátosságoknak megfelelő szövetkezeti formát, a legnagyobb önkéntesség elve alapján. A legteljesebb autonómiájú érdekképviseletet biztosítunk dolgozó parasztságunk részére.”²⁵ Ebben a dokumentumban fogalmazódott meg elsőként a paraszti érdekképviselet

21 Lásd Pető Iván: „Zuhog az ész gazdátlan tényrakásokra”. 1956 és a gazdaság. *Századvég*, 1989. 1–2. sz. 110–117. o.

22 A műegyetemisták 16 pontos követelésének szövegét lásd 1956 *plakátjai és rölapjai*. Szerk. Izsák Lajos. Budapest, 1991, Zrínyi, 18–19. o. (A továbbiakban 1956 *plakátjai és rölapjai*.)

23 A *Néplap* 1956. október 23-i különkiadása. In 1956 *dokumentumai Hajdú-Biharban. Az 1956-os forradalom Hajdú-Bihar megyei történetének válogatott dokumentumai*. Főszerk. Gazdag István. Debrecen, 1993, 1956-os Intézet Hajdú-Bihar Megyei Kutatócsoportja, 35–36. o. (A továbbiakban 1956 *dokumentumai Hajdú-Biharban*.)

24 A pécsi egyetemisták és főiskolások gyűlésének határozata. Lásd 1956 *plakátjai és rölapjai*. 386. dokumentum, 291. o.

megteremtésének az igénye. A radikális fogalmazási mód pedig egyaránt tulajdonítható a megye agrárjellegének, a korábbi kaposvári agrárvitának és az eseményekkel lépést tartani akaró politikai magatartásnak. A nagy agrármozgalmi hagyományokkal rendelkező Viharsarok központjában, Békéscsabán az október 26-i tüntetésre kiadott röplap már az egyéni gazdaságokon alapuló új parasztpolitika kidolgozásának a szükségességét hangsúlyozta.

A soproni egyetem karainak 1956. október 27-i felhívásában megjelent az agrárpolitika teljes körű felülvizsgálatának az igénye. Az egyetemisták követelték „a parasztpolitika felülvizsgálatát, a jelenlegi termésbeadási rendszer fokozatos visszafejlesztését, majd megszüntetését. Az egyénileg dolgozó parasztek a termelőszövetkezetekkel egyforma támogatásban részesüljenek.”²⁶

Községi szinten – különösen a kiemelt mezőgazdasági vidékeken – a követelések az agráriummal és általában a gazdálkodással kapcsolatos szinte valamennyi kérdést érintették. A hajdú-bihari Ebes lakosainak 1956. október 27-én keltezett kiáltványában a 42 pontból 18 az agrárproblémákkal foglalkozott. Többek között sikraszálltak „a község népének érdekei szerint való hitelbankok” felállítása, a földműves-szövetkezet demokratikus átalakítása mellett. Követelték: „A kenyérgabona- és a hízottsertés-beadás kivételével mindenféle beszolgáltatás 1957. január 1-[jé]vel való eltörlését, anélkül, hogy e két beadás mértékét emelnék! A kötelező szabadfelvásárlást minden termékféleségből szüntessék meg! A kötelező beadásnál az árakat a kisüzemi gazdálkodás költségeinek megfelelően fizesse meg az állam! A magánvágás utáni zsírbeadás azonnali eltörlését! A vágási engedélyhez kötést a szarvasmarha kivételével töröljék el! A Begyűjtési Minisztériumot és a vele kapcsolatos hivatalokat szüntessék meg, helyette ideiglenesen létesítsenek közellátási szerveket! Az 1957–1958-as gazdasági évvel kezdődően meg kell szüntetni mindenféle beadást, valamint a kenyérgabona vetésterületének kötelező rendszerét! A kormány vegye programjába a földek aranykoronájának felülvizsgálását és igazságos rendezését. A jövedelem és forgalmi adó rendszerét felül kell vizsgálni, igazságos terhelési rendszert kell bevezetni! [...]. A föld adásvétel-korlátozásának megszüntetését, a dolgozó paraszt és családtagjai által megművelhető mennyiség! Ez év végéig alkossák meg az új szövetkezeti törvényt, biztosítsanak tág teret az igazán önkéntes alapokon nyugvó társulásoknak! Tegyék lehetővé a termelőszövetkezetek erő- és munkagépvásárlását, ehhez biztosítsanak hosszú lejáratú hiteleket a szövetkezeti típusra való tekintet nélkül!”²⁷

Erdősmecke község nemzeti tanácsa 1956. október 29-i nyilatkozatában sürgette: „A kötelező beadások teljes eltörlését! A törvénytelen transzferálások felülvizsgálatát! A földek újratagosítását, [az] állami gazdaságok által elszakított földek visszaadását! [...] A gyermektelenségi adó eltörlését, a boradó csökkentését, [a] családi pótlékok emelését, [az] adók általános csökkentését! [...] Az erőszakos termelési szerződések eltörlését. A földműves-szövetkezetek és az italboltok helyi kezelésbe adását. [...] a községi erdőt helyezték vissza a község tulajdonába.”²⁸

Ezek a dokumentumok tulajdonképpen tartalmazták egy komplett agrárreform legfontosabb elemeit. Új elem volt a tulajdonjogi kérdés felvetése, a magán- és a községi közös tulajdont ért sérelmek helyreállításának a szorgalmazása. A paraszti politikai realitásérzék tükrö-

25 A Hazafias Népfrent Somogy Megyei Bizottsága elnökségének 16 pontos követelése, 1956. október 26. In *Az 1956-os forradalom Somogyban*. 67. o.

26 A Soproni Egyetem karainak felhívása, 1956. október 27. In *1956 plakátjai és röplapjai*. 544. dokumentum, 399. o.

27 Ebes község lakosainak követelése, 1956. október 27. In *1956 dokumentumai Hajdú-Biharban*. 66–69. o.

28 Erdősmecke Nemzeti Tanácsának nyilatkozata, 1956. október 29. In *1956 plakátjai és röplapjai*. 392. dokumentum, 294. o.

zódik abban, ahogyan az átalakulást határidőkhöz kötve, a változásokat és változtatásokat hosszabb folyamatként értelmezve fogalmazták meg.

A Heves megyei Szajla község munkástanácsának követelési pontjai szintén az agrárpolitika széles körét érintették: „A kötelező biztosítás és közszéfejlesztési hozzájárulás önkéntes alapokra való helyezését. A kötelező beszolgáltatás eltörlését, az adó általános rendezését, különös tekintettel a fogatadóra, valamint a búzaföldadó teljes eltörlését. Az állami kezelésben lévő erdőknek a teljes visszaadását. A téeszek és [az] egyéni parasztnok részére egyenlő teherviselést. [...] A jogtalanul államosított családi házak visszaadását, a magántulajdon sértetlenségének biztosítását. A gépállomások eltörlését, s a mezőgazdasági gépek visszaadását a tulajdonosaiknak. [...] Ne legyen az egyéni dolgozónak megszabva, hogy miből mennyit és mit termeljen.”²⁹

A követelések között helyenként megjelent egy új földreform szükségességének a gondolata, és igen sok helyen síkraszálltak a falusiak 1950-es években semmibe vett magántulajdonának tiszteletben tartásáért.³⁰ Meg kell jegyezni, hogy az „Új földosztást!” követelés elsősorban a tagosításokra és az erőszakos földelvételekre vonatkozott. A földdel kapcsolatos törekvések döntő többsége az 1948–1949 után anarchikussá tett birtokviszonyok rendezésére irányult. A tagosítások a parasztságot ért súlyos sérelmek közé tartoztak. Ezért az új forradalmi testületek igen sok településen arra törekedtek, hogy megteremtsék a feltételeket az 1950-es évek elején összekuszált birtokviszonyok rendezéséhez, és a tagosítások során veszteségeket szenvedett gazdák kárpótlásához. Például a Szabolcs-Szatmár megyei Kocsord község vezetői 1956. október 30-án a szomszédos községek bizottmányaihoz intézett levélükben kérték a korábbi birtokrendezések során elcsatolt területek visszaszolgáltatását. „Miatán községünkben az eddig működő 3 termelőcsoport bejelentette feloszlását, s az így előállott helyzetben a Hazafias Népfrent Bizottságának előterjesztése alapján a községi nagygyűlésen egyhangú határozattal minden dolgozó parasztnot visszahelyezett a maga földjére, szíves tudomásukra hozzuk, hogy dolgozó parasztnjaink feltétlen igényt tartanak arra a földterületre, ami telekkönyvi tulajdonuk, de a községünkben korábban alakult termelőszövetkezetek tagosításával cserebirtokként az Önök határához csatoltatott. Kérjük, szíveskedjenek a sürgős gazdasági teendőkre tekintettel lehetőleg haladék nélkül értesíteni bennünket, hogy továbbra is fenn kívánják-e tartani a tagosított állapotot községünkben, mert ha ez a helyzet, akkor átmenetileg újra az Önök határából hozzánk csatolt területekből fogjuk ideiglenesen kárpótolni az egyes földtulajdonosokat.”³¹ A politikai és gazdasági perek felülvizsgálatának a sürgetése szintén széles paraszti réteg számára nyújtott reményt arra, hogy a velük szemben elkövetett igazságtalanságok tisztázódhatnak.

29 Szajla község munkástanácsának követelése 1956. október 29. In *1956 plakátjai és röplapjai*. 586. dokumentum, 429. o.

30 Lásd többek között Szakmár Népének követelése 1956. október 28. Uo. 407. dokumentum, 305. o.; A kislétai Községi Nemzeti Tanács követelése 1956. október 30. In *1956 októbere Szabolcs-Szatmár megyében. Dokumentumok*. Szerk. Vida István. Nyíregyháza, 1989, MSZP Szabolcs-Szatmár megyei és Nyíregyháza Városi Szervezete, 63. o. (A továbbiakban *1956 októbere Szabolcs-Szatmár megyében.*) Konyár község Nemzeti Forradalmi Bizottmányának Kiáltványa, 1956. október 28. Hajdú-Bihar Megyei Bíróság Irattára B.907/1957. Nagy Zoltán periratai; Jegyzőkönyv a komádi nagygyűlésről, 1956. október 27. HBML XXXII. 1. f. 3. doboz; a Derecskei Nemzeti Forradalmi Bizottmány Kiáltványa, 1956. október 27. HBML XXXII. 1. f. 2. doboz, valamint a Nádudvari Forradalmi Bizottmány követelési pontjai, 1956. október 27. HBML XXXII. 1. f. 3. doboz.

31 A Hazafias Népfrent Kocsordi Bizottságának átirata a tunyogmatolcsi községi vezetőkhez a tagosított földek visszaadása ügyében. 1956. október 30. In *1956 októbere Szabolcs-Szatmár megyében*. 64. o.

Az új helyi vezető testületek nagy része kiemelten kezelte az agrárkérdéseket és az ehhez kapcsolódó gyakorlati teendőket. Jászberény Város és Járás Munkás-Paraszt és Katona Tanácsa 1956. október 28-i nyilatkozatában leszögezte: a forradalmi tanács vállalja, „hogaz egyénileg dolgozó parasztság békés, szabad termelésének feltételeit biztosítja”³². A rendelkezésükre álló idő alatt a testületek három területre összpontosították gyakorlati intézkedéseiket: a mezőgazdasági munkák folyamatosságának fenntartására, a termelőszövetkezetek vagyonának védelmére és feloszlásának szabályozására, valamint a közellátás biztosítására. Gyula Város Forradalmi Nemzeti Bizottsága felhívta a termelőket arra, hogy tartózkodjanak az árdrágítástól, biztosítsák a város élelemmel való ellátását, az egyéni termelőket, a termelőszövetkezeteket, az állami gazdaságok és gépállomások dolgozóit pedig arra, hogy végezzék el az őszi mezőgazdasági munkákat.³³

Sátoraljaújhely és más zempléni városok munkásai 1956. október 28-án felhívásban fordultak a falvak népéhez. „A forradalmi munkásság és ifjúság által kiharcolt, rátok is vonatkozó vívmányai alapján kérünk benneteket, hogy termelvényeiteket továbbra is hozzátok be a piacokra, s tegyétek lehetővé, hogy azokat a város dolgozói keresetükhöz mért áron megvehessék. Az iparcikkek ára és a munkabérek nem emelkedtek. A munkásság e harcában testi segítséget kapott a falvak dolgozó népétől. [...] A mi ügyünk a Ti ügyetek is. [...] Segítsetek munkástestvéreiteken! Hozzatok minél több élelmiszert a piacokra, és ne tőrjétek meg, hogy egyesek kapzsi ösztönöktől hajtva a felhozott élelmiszereket uzsoraáron árusítsák. Aki ma drágít, az hazaáruló!”³⁴ A Borsod megyei Aszaló község mezőgazdasági termelői az indokolatlan árdrágítás ellen fellépve maximálták terményeik és termékeik árát. Eszerint a tej literje 2 forint, a tojás darabja 2 forint, a burgonya kilója 1 forint, a bab kilója 8 forint lehetett.

A soproni egyetem MEFESZ Bizottsága 1956. november 1-jén szintén felhívásban fordult a földművesekhez. „Magyar Parasztok! A független, demokratikus Magyarorszáért harcoló soproni egyetemi ifjúság szól hozzátok. Biztosítsátok a szabad Magyarország számára a kenyéret. Szántsatok, vessetek, termeljétek, mert minden harc, minden építőmunka alapja a kenyér. Adjatok húst, zsírt és tejet a szabadságharc sebesültjeinek, a városok küzdő népének, a munkásoknak, egyetemistáknak – a nemzetnek!”³⁵

November első napjaiban már a várt és remélt politikai konszolidáció jegyében is születtek javaslatok és intézkedések. A Szabolcs-Szatmár Megyei Nemzeti Bizottság az őszi mezőgazdasági munkák elvégzését szorgalmazó, 1956. november 2-i felhívásában leszögezte: „Az ország dolgozó népe jövő évi kenyérének a biztosítása minden dolgozó parasztnak szent kötelessége. A jövő évi kenyér biztosításának pedig most van itt az ideje. Minden késlekedés nagy terméskieséssel jár. Ezért minden egyénileg dolgozó paraszt, minden termelőszövetkezet haladéktalanul fejezze be a vetést. [...] Az állatállomány átteleltetése érdekében minden fellelhető takarmányt be kell takarítani, illetve fel kell tárnai, és gondosan tárolni. [...] A gépállomások vezetői az üzemanyaggal a legtakarékosabban bánjanak. A traktorosok fegyelmetten dolgozzanak a jövő évi bő termés érdekében. Segítsék az egyéni dolgozó parasztokat, termelőszövetkezeteket, hogy az őszi vetési, mélyszántási munkálatokat minél előbb befejezzék.”³⁶

32 Lásd 1956 plakátjai és röplapjai. 715. dokumentum, 518. o.

33 Gyula város Forradalmi Nemzeti Bizottságának felhívása, 1956. október 27. Uo. 435. dokumentum, 325. o.

34 Sátoraljaújhely és más városok munkásainak felhívása, 1956. október 28. Uo. 460. dokumentum, 341. o.

35 A Soproni Egyetem MEFESZ Bizottságának felhívása, 1956. november 1. Uo. 555. dokumentum, 405. o.

36 A Szabolcs-Szatmár megyei Nemzeti Bizottság felhívása az őszi mezőgazdasági munkák elvégzésére. *Szabolcs-Szatmár Népe*, 1956. november 2. 2. o.

Igen sokféle volt a termelőszövetkezetekkel kapcsolatos helyi politikai gyakorlat. Abban lényegében országos egyetértés alakult ki, hogy a szövetkezés csak önkéntes alapon jöhet létre és működhet. A fennálló közös gazdaságok esetében gyakori volt, hogy a döntés jogát a tagoknál hagyták, de ugyanilyen gyakran az újonnan létrejött forradalmi tanácsok szabályozták a szövetkezetből való kilépés, illetve a szövetkezetek felszámolásának rendjét. A harmadik esetben pedig minden a téészekkel kapcsolatos döntést elhalasztottak a politikai helyzet konszolidálódására várva. Szabolcs-Szatmárban a Megyei Nemzeti Bizottság november első napjaiban felhívta a parasztság figyelmét arra, hogy „a termelőszövetkezetek gazdasága a további intézkedésig a téész tagjainak tulajdonát képezi. E tulajdon használata fölött a termelőszövetkezet közgyűlése dönt. A termelőszövetkezet tulajdonába való illetéktelen beavatkozás jogtalan. Azok a termelőszövetkezetek, amelyek az őszi mezőgazdasági munkát elvégezték, a zárszámadáshoz és a termelési terv készítéséhez azonnal fogjanak hozzá.”³⁷

Hajdú-Biharban a legtöbb településen határozottan felléptek a termelőszövetkezetek vagyonának széthordása ellen, és a téészvagyonról zárva a rendezést a remélt konszolidáció időszakára halasztották el, s egyben felhívták a téésztagokat és gazdákat a mezőgazdasági munkák folytatására. Nagyrábén „a község forradalmi bizottmánya utasítja a községi téészelnököket, hogy a termelőszövetkezet közös vagyonát óvják meg, ezért a vezetőség és a tagság egyetemlegesen felelősek. [...] Utasítja a bizottmány a csoport vezetőségét a vetés mielőbbi befejezésére, ezért a tagsággal együtt felelősek.”³⁸

Helyenként rendeletben szabályozták a téészek felszámolásának rendjét, kimondva: a termelőszövetkezet megszüntetése vagy a kilépés csak az érvényes szövetkezeti alapszabályban foglaltak szerint lehetséges.³⁹ Mivel erre azonban a forradalom napjaiban – a fellelhető dokumentumok szerint – viszonylag ritkán került sor a megyében, ezért többnyire az első megoldást alkalmazták. Ebben a vonatkozásban is jellemző volt, hogy a helyi forradalmi bizottmányok igyekeztek megakadályozni az önkényeskedéseket.

Az azonban vitathatatlan, hogy a forradalmat megelőzően jórészt erőszakkal létrehozott szövetkezetek felbomlásának a forradalmi események nagy lökést adtak. Az októberi napokban a szövetkezetek tagsága többnyire a törvényi előírásoknak megfelelően igyekezett eljárni. A Somogy megyei kéthelyi termelőszövetkezet dolgozói egyhangú határozattal mondták ki a feloszlást: „Mi, a kéthelyi Petőfi Mg. Termelőszövetkezet összes tagjai, korábbi elhatározásunknak hangot adva ezennel határozottan és visszavonhatatlanul, szabad akaratunknak megfelelően kijelentjük, hogy T. Sz.-ünkben [téészünkben] továbbra nem akarunk bent maradni, és a betakarulás [betakarítás] után azonnal kilépünk a Termelőszövetkezetből. A kéthelyi Nemzeti Tanács útján kérjük az állam illetékes szerveit, hogy Termelőszövetkezetünk feloszlását vegyék tudomásul. [...] Jelen nyilatkozatunkat semmiféle kényszer alkalmazása nélkül, a józan észre hallgatva, szabadon, teljes határozottsággal írtuk alá.”⁴⁰

A politikai szervezetek megalakulásával párhuzamosan megjelent az egyéni gazdálkodók érdekképviselőit az igénye is. A Mátészalkai Járási Nemzeti Forradalmi Bizottmány 1956. október 29-i kiáltványa szerint a magyar parasztság érdekeinek megfelelő, új mezőgazdasági

37 Szabolcs-Szatmár Népe, 1956. november 2. 2. o.

38 A Nagyrábéi Községi Forradalmi Bizottmány levele a termelőszövetkezet elnökének, 1956. október 29. HBML XXXII. 1. f. 4. doboz. (Még nagyon sok hasonló jellegű dokumentum található a községi forradalmi bizottmányok fennmaradt irataiban.)

39 A Hajdúszováti Forradalmi Bizottmány határozata, 1956. november 1. Uo.

40 A kéthelyi Petőfi Mg. Termelőszövetkezet taggyűlésén elfogadott nyilatkozat, 1956. október 27. In *Az 1956-os forradalom Somogyban*. 82. o.

politika első feladatai közé tartozott a korábbi időszak sérelmeinek orvoslása, az egyéni gazdálkodók támogatási rendszerének kidolgozása, a magángazdák érdekképviselői szervezetének létrehozása.⁴¹ 1956. október 29-én a Magyar Parasztszövetség Ideiglenes Szervezőbizottsága is bejelentette, hogy megkezdte a Parasztszövetség újjászervezését. Szorgalmazták, hogy a településeken alakuljanak paraszttanácsok, és támogatásukról biztosították az ország függetlenségéért és demokratikus átalakulásért küzdő politikai erőket. Programnyilatkozatukban leszögezték: fel kell lépni „mindennemű törvénytelenességgel, a termelési szabadságot és a termelési kedvet veszélyeztető erőszakkal szemben. Harcolni kell a termelési formák szabad megválasztásáért. Segíteni kell a magyar mezőgazdaság fejlődését a magyar mezőgazdaság történetileg kialakult belterjesebb formáinak fejlesztésével és célszerű gépesítésével. Biztosítani [kell] a szabad hitelszövetkezeti szervezkedést, hogy megteremtsük a parasztság önszerveződésének alapját. Továbbá a parasztság adóterheinek csökkentését, a jogtalanul kivetett adók és adóhátralékok eltörlését.”⁴²

Az 1956. október 28-i fordulat után országos jelenség volt a parasztpártok újjáalakulása, helyi szervezeteik életre hívása. A Független Kisgazdapárt Heves megyei programnyilatkozata alapján körvonalazható, hogy milyen változtatásokat tartottak szükségesnek és elkerülhetetlennek a forradalom konszolidációs szakaszában. „A reformprogramnak feltétlenül magában kell foglalnia: a parasztságot kizsákmányoló, gyűlöletes beszolgáltatási rendszer megszüntetését. A közellátást a mezőgazdasági termékek minden kötöttség nélküli, szabadon történő felvásárlásával kell biztosítani, reális árak alkalmazásával. [...] A termelő szabadon rendelkezessen tulajdonával. A gazdálkodó legelemibb joga, hogy azt vessen, amit akar, és akkor, amikor akar. [...] Kizárólagos joga továbbá a termelőnek a saját állatállománya feletti rendelkezés is, mind az állat levágása, mind értékesítése tekintetében. [...] a mezőgazdasági és kisipari termelők szövetkezeti önkéntes társulások teljes önállóságának feltételként biztosítását”⁴³ követelték.

A Kisgazdapárt és a parasztpárt (Petőfi Párt) agrárpolitikai elképzelései között nem volt lényeges különbség. Mindkét újjászerveződő politikai csoportosulás nyilatkozataiban megtalálható az 1945. évi földreform tiszteletben tartása, a kisbirtokosokat 1948–1956 között ért sérelmek kivizsgálása, a beszolgáltatási rendszer eltörlése, a mezőgazdasági termények, termékek szabadpiacának helyreállítása, az önálló paraszti érdekképviselői szervezet megteremtése, az adózási rendszer felülvizsgálata, a gazdálkodást korlátozó jogszabályok megsemmisítése, a társadalombiztosítás mezőgazdasági dolgozókra és egyéni gazdákra történő kiterjesztése, az egyéni gazdálkodás gépekkel, hitelekkel történő támogatása. A Kisgazdapárt sürgette a paraszti földtulajdonnal kapcsolatos sérelmek orvoslását. A párton belüli álláspontok szerint 20–25, illetve 50 katasztrális holdnál húzták meg a felső birtokhatárt⁴⁴. A parasztpárt pedig a szabad termelés és értékesítés alapján állva szorgalmazta a paraszti kisbirtok és az önkéntesen létrehozott szövetkezők egészséges kooperációját, az adózási rendszer felülvizsgálatát,

41 A Mátészalkai Járás Nemzeti Forradalmi Bizottmány kiáltványa, 1956. október 29. In *1956 plakátjai és röplapjai*. 692. dokumentum, 502. o.

42 A Paraszttanácsok Ideiglenes Szervező Bizottságának felhívása, 1956. október 29. Uo. 216. dokumentum, 167. o.

43 A Független Kisgazda Párt Heves megyei szervezetének programnyilatkozata, 1956. október 30. Uo. 589. dokumentum, 431. o. Hasonló nézetek fogalmazódtak meg a Független Kisgazdapárt 1956. október 31-i nagygyűlésén is. Lásd *Szabolcs-Szatmár Népe*, 1956. november 2. 3. o.

44 Lásd Vida István: A Független Kisgazdapárt 1956-ban. In *1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban 1956. október 23.–november 4.* Szerk. Vida István. Budapest, 1998, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 269–284. o. (A továbbiakban *1956 és a politikai pártok*.)

a parasztság társadalombiztosításának kiterjesztését, s határozottan síkraszállt a pártoktól független paraszti érdekképviseleti szervek létrehozása mellett.⁴⁵ A párthoz közel álló Bibó István októberi–novemberi írásaiban is rendre visszatért az agrárproblémákhoz. Következetes álláspontja szerint: „Az 1945. évi földreform során juttatott ingatlanok tulajdonjoga érintetlenül megmarad, de a földtulajdon megengedett felső határát az egy család által idegen munkaerő rendszeres igénybevétele nélkül megművelhető földterület szabja meg. A parasztság, a kisiparosság és általában minden gazdasági tevékenység számára teljes mértékben biztosítani kell az önkéntes célú társulás lehetőségét, a nagyüzemi gazdálkodás előnyeinek biztosítása érdekében.”⁴⁶

A kisebb pártok – a Kereszténydemokrata Néppárt, a Demokrata Néppárt, a Magyar Szabadságpárt – programnyilatkozatai az agrárkérdésnek érthetően kisebb teret szenteltek, de az olyan alapkérdésekben, mint a beszolgáltatás eltörlése, az adók csökkentése, a korlátozott földtulajdon biztosítása, nem tértek el lényegesen a parasztpártoktól.⁴⁷ Ezek az elképzelések nem álltak távol azoktól a gondolatoktól, amelyek a különböző forradalmi szervezetekben körvonalazódtak a magyar mezőgazdaság jövőjével kapcsolatosan.

Az idő rövidsége miatt a parasztpártok részletes agrárprogramjainak megfogalmazására nem kerülhetett sor. A munkáspártok közül pedig az újjászerveződő MSZDP képviselői alig-alig foglalkoztak a parasztsággal kapcsolatos kérdésekkel.⁴⁸ Az MDP, majd a helyébe lépő MSZMP vezetőinek, országos és helyi szervezeteinek nyilatkozataiban⁴⁹ a mezőgazdasági kérdések középpontjába a korábbi agrárpolitikai hibák kijavítása, a szövetkezés önkéntességének biztosítása és a begyűjtés eltörlése került. S ezen érdemben a Kádár-kormány 1956. november 4-i nyilatkozata⁵⁰ sem lépett túl.

A hagyományos mezőgazdasági vidékek központjaiban megalakult forradalmi szervezetek, forradalmi tanácsok, nemzeti bizottságok a sérelmek orvoslásán és a napi teendők ellátásán túl az agrárszféra jövőjével kapcsolatos elképzeléseiket is megfogalmazták. A kisújszállási városi forradalmi tanács 1956. november 2-án a kormányhoz intézett követeléseiben leszögezte: „Támogatói vagyunk a termelőszövetkezeti mozgalomnak, de követeljük, hogy a dolgozó parasztság a saját belátása szerint választhassa meg a gazdálkodási formát. A kormány semmiféle kényszert ne alkalmazzon! A termelőszövetkezeteknek teljes önállóságot kell biztosítani, ez az alapja a jövedelmező gazdálkodásnak. Ehhez feltétlenül szükséges, hogy a termelőszövetkezetek adósságait – melyek a helytelen gazdaságpolitikából eredtek – a kormány haladéktalanul engedje el. Biztosítani kell, hogy a télesztágok havonta kapjanak jövedelmet. Meg kell engedni a termelőszövetkezetből való kilépést bármikor. A kilépő dolgozóval szemben semmiféle követelést nem lehet támasztani. A téesztől kilépőnek a bevitt földje helyett ugyanolyan minőségű földet kell adni. Biztosítsa a kormány, hogy a termelőszövetkezetek ked-

45 Benkő Péter: A Nemzeti Parasztpárt 1956-ban. Uo. 365–373. o. Varga Sándor, a Petőfi Párt (Nemzeti Parasztpárt) Szabolcs-Szatmár megyei titkárának nyilatkozata a párt programjáról. In *1956 és a politikai pártok*. 425–428. o.

46 In Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Negyedik kötet. 1935–1979*. Budapest, 1990, Magvető, 192. o.

47 Lásd többek között: A kereszténydemokrata néppárt programja, 1956. október 31. In *1956 és a politikai pártok*. 451–452. o.; A Demokrata Néppárt programtervezete, 1956. október–november. Uo. 472. o.; A Magyar Szabadságpárt programnyilatkozata. Uo. 516–518. o.

48 Lásd Strassenreiter Erzsébet: A magyar szociáldemokrata párt 1956-ban. Uo. 161–173. o.

49 Lásd Apró Antal levele Nagy Imréhez, 1956. október 30. Uo. 125–130. o.

50 A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány nyilatkozata, Szolnok, 1956. november 4. Uo. 155–158. o.

vezményes hitelek mellett erőgépeket vásárolhassanak. A gépállomási munka ne legyen kötelező a termelőszövetkezetekre.”⁵¹

A Somogy Megyei Forradalmi Nemzeti Tanács 1956. október 29-én kiadott nyilatkozatában, már a lehetséges megoldásokat is keresve, részletesen foglalkozott a mezőgazdaság és a parasztság kérdéseivel. „Megyénk elsősorban mezőgazdasági jellegű. Éppen ezért a további programunk egyik legjelentősebb pontja a falusi élet, a magyar mezőgazdaság égető hibáinak haladéktalan kiküszöbölése a parasztság jogainak legszélesebb biztosításával. [...] Egyenlő lehetőséget kapjon mind az egyéni, mind a termelőszövetkezeti gazda. Legyen vége a szegényteljes falusi osztályharcnak is! A parasztság jogainak védelmére szabadon létesíthessen érdekképviseleti szerveket. A begyűjtés és a termelőszövetkezetből való kilépés kérdéseire nézve a közeljövőben intézkedések történnek. E legégetőbb kérdések megoldásának is teljes rendben kell lefolynia. Mert a rend, a falusi béke felbomlása, a közvagyon meggondolatlan széthordása a gyűlölködést eredményezi. Tudjuk, hogy fájó és sürgető kérdések ezek, mégis a megoldások létrejöttéig egy kis türelemre és önmérsékletre kérünk minden parasztot. Legfontosabb feladatunk most a termelés azonnali megindítása és biztosítása. Ennek érdekében tartózkodjunk mindenféle önkényeskedéstől, mind [a] személyekkel, mind a közvagyonnal szemben. A vitás kérdéseket a Forradalmi Nemzeti Tanács a parasztság kívánságainak, a jogos követeléseinek megfelelően rendeztetni fogja.”⁵² A szándékok és elképzelések valóra váltására azonban a november 4-i szovjet intervenció miatt már nem kerülhetett sor.

A kép minden bizonnyal nem teljes. Az azonban jól látható, hogy 1956-ban a magyar falvak lakóinak, a magyar birtokos parasztságnak határozott véleménye és elképzelése volt arról, miként kívánja normalizálni gazdasági helyzetét, hogyan látja lehetségesnek a diktatúra által kikezdett társadalmi pozíciójának a helyreállítását, s nem utolsósorban azt is pontosan tudták, mi lehet a magyar mezőgazdaság fejlődésének az iránya. Ez pedig elsősorban a magántulajdon tiszteletben tartásán alapuló egyéni gazdálkodás volt, bár a termelők hangsúlyozottan önkéntes, nem kolhozטיפусú szövetkezeti társulásainak létrehozását sem zárták ki. Ennek ismeretében 1956 forradalma a földművelésből élők többsége számára a kisparaszti gazdálkodáshoz való visszatérés kísérletét és lehetőségét jelentette. Számukra a forradalom napjaiban a nemkívánatos helyi vezetők leváltása mellett ez volt a kézzelfogható változás.

AZ 1956-OS FORRADALOM KÖVETKEZMÉNYEI FALUN

A parasztság csak lélegzetvételnyi szünethez jutott a forradalmat követő pacifikáció első szakaszában, amikor már nem volt beszolgáltatás, és még nem indult meg az újabb kollektivizációs kampány. Bár az is igaz, hogy a gazdasági nyomás enyhülése együtt járt a forradalmat követő megtorlás könyörtelenségével és brutalitásával. Az 1956-os forradalmat követő megtorlás is igen széles körben érintette a falvak népét. A Somogy megyei ötvenhatos elítéltek 42,2%-a, Hajdú-Biharban 32,8%-a, Zala megyében pedig 28%-a volt földműves.⁵³

A sztálinista agrár- és parasztpolitikában az 1956-os forradalom átmeneti enyhülést hozott. Az októberi napokban a falusi társadalom által megfogalmazott követelések közül csak a beszol-

51 A Kisújszállási Városi Forradalmi Tanács követelései, 1956. november 2. In *1956 plakátjai és röplapjai*. 733. dokumentum, 529. o.

52 A Somogy Megyei Forradalmi Nemzeti Tanács 1956. október 29-i állásfoglalása. In *Az 1956-os forradalom Somogyban*. 123–126. o.

53 Az adatokat részletesen lásd Kapiller Imre, Szántó László és Valuch Tibor korábban már idézett frásaiban.

gáztatás eltörlése valósult meg maradéktalanul. Ez viszont néhány héten belül kétszer, mert a Nagy Imre-kormány október 30-ai rendeletét két héttel később a Kádár-rezsim megismételte.

Az 1956-os forradalom bukása ellenére talán a magyar parasztság számára hozott a leginkább kézzelfogható és – átmenetileg – pozitív változásokat. A társadalmi támogatással nem rendelkező Kádár-kormány igyekezett szűkíteni a vele szemben állók körét.⁵⁴ Ebből a taktikai megfontolásból megpróbálta féken tartani a dogmatikus agrárpolitika képviselőit, és kényszerűségből hagyta érvényesülni a reformokat szorgalmazó politikusokat. Ezért és a szükséges politikai-adminisztratív erő hiányában 1957 közepéig a falvakban zajló átrendeződési folyamatokat nem akadályozták meg, de a jogi szabályozás segítségével igyekeztek befolyásolni azokat.

A beszolgáltatási rendszer 1956 őszére összeomlott, fenntartása éppúgy felesleges konfliktusokat okozott volna, mint a felbomlóban lévő közös gazdaságok erőszakos egyben tartása. A Kádár-kormány az általa 1957 júliusában meghirdetett, a parasztság számára számos előnyös intézkedést tartalmazó agrárpolitikai irányelveket csak részlegesen valósította meg, ám a beszolgáltatás eltörlése és a kollektivizálási kampány átmeneti felfüggesztése már önmagában kedvezőbb helyzetbe hozta a magyar parasztot.

A kormány november 4-i nyilatkozata alapján számos településen helyi rendeletben szabályozták a szövetkezetekből történő kilépést, illetve a közös gazdaságok felszámolásának rendjét. Debrecenben a városi tanács 1956. november 19-i rendelete kimondta, hogy a gazdálkodási forma megválasztása minden mezőgazdasági termelőnek egyéni joga, a termelőszövetkezetek létrehozásának alapelve pedig az önkéntesség. Ahol a tagság a szövetkezet feloszlása mellett dönt, ott a gazdasági évet zárszámadással kell lezárni, majd a vagyonnal el kell számolni a tagság felé. A feloszlást részletesen szabályozó kormányrendelet megjelenéséig gondoskodni kell a téesszvagyon épségének megőrzéséről.⁵⁵ A kormány 1956. november 27-i felhívásában úgy nyilatkozott, hogy „szükségesnek tartja olyan szövetkezeti törvény megalkotását, amelyik kimondja, hogy a dolgozó parasztok maguk válasszák meg a szövetkezeti formát, maguk határozzák meg a szövetkezet működési szabályát”⁵⁶.

A Földművelésügyi Minisztérium 1957. január 15-i jelentése szerint 1957. január 1-ig országosan 2455 téesz – az 1956. október 15-én működő szövetkezetek 62%-a – bomlott fel, és 224 000 tag lépett ki. Ez az összes tag 65%-a volt. A kilépők magukkal vitték a szövetkezetek földterületének több mint a felét, 829 000 hektárt. A felbomlási folyamat Zala és Somogy megyében volt a legnagyobb arányú. Itt a korábban létező szövetkezetek 83,1, illetve 81,7%-a szűnt meg. Az 1956–1957 fordulóján újonnan, illetve újra megalakult, közel 500 közös gazdasággal együtt 1957. január 15-én 1999 téesz működött, a tagok száma pedig 118 000 volt.⁵⁷ A dokumentum összeállítója – a földművelésügyi miniszter helyettese – rámutatott arra, hogy a működő szövetkezetek nehéz gazdasági helyzetben vannak, a tagság döntő többsége vagyontalan szegényparaszt. A Termelőszövetkezeti Tanács Titkársága 1957. január 25-i elemzésében megállapította, hogy a falvakban továbbra is feszültséget okoz a téeszek felbom-

54 A kormányban és az MSZMP-ben zajló agrárpolitikai vitákhoz lásd Sipos Levente: Reform és megtorpanás. Viták az MSZMP agrárpolitikájáról 1956–1958. *Múltunk*, 1991. 2–3. sz. 188–197. o. Az 1957–1958-as évek agrárpolitikájáról, a termelőszövetkezetek kérdéseiről lásd Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdek, szövetkezet Magyarországon 1957–1963*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1998.

55 Lásd Debrecen Megyei Jogú Városi Tanács VB 1003/1956. sz. rendelet. HBML XXIII. 109/a. f. 1. doboz.

56 *Magyar Közlöny*, 1956. november 27. 579. o.

57 Keresztes Mihály földművelésügyi miniszter jelentése a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről, 1957. február 4. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) XIX-A-2-ss Kádár János miniszterelnöki iratai 179/1957.

lási folyamata mellett a földek és a gazdasági eszközök tulajdoni viszonyainak rendezetlensége. „Sok helyen támadás indult a kulákok és a rehabilitált középparasztok részéről az ősi földért, épületekért, berendezésekért, 4-5 éves földbérleti díjak követeléséért. [...] A bakonyoszlói »Jóbarátság« Termelőszövetkezet tagjai elszámolás nélkül vitték szét a közös vagyont. [...] Borsod megyében Karcsa községben az egyéniek visszakövetelték az 1950-ben betagosított földjeiket, amelyen már a termelőszövetkezet gyümölcsöst telepített. [...] egyes községi tanácsok olcsó népszerűséget hajszolva »mindenkit vissza ősi földjébe« jelszóval züllesztik a termelőszövetkezeteket.”⁵⁸

A szövetkezetek felbomlása következtében a földbirtokviszonyok a községek jelentős részében átrendeződtek, a kilépő tagok mellett sokan igényelték vissza a korábbi évek során az államnak felajánlott földjeiket. Baranya megyében a megyei tanács 1956. december 10-i határozatában⁵⁹ kimondta: azokban a községekben, ahol a termelőszövetkezet felbomlott, és táblája tagosított volt, csak akkor lehet helyreállítani a tagosítás előtti birtokviszonyokat, ha ezt a község lakosságának kétharmada kéri. A szövetkezetekből történő kilépések és korábban az államnak felajánlott területek növekvő visszaigénylése miatt összekuszálódott földtulajdoni viszonyok rendezését az Elnöki Tanács 1957. február 3-i 10. számú törvényerejű rendelete szabályozta. „A földrendezést úgy kívánjuk végrehajtani a rendelet alapján, hogy a szocialista szektort a községekben megszilárdítjuk. A másik tényező, hogy ellenforradalmi kulákok földet vissza nem kapnak”⁶⁰ – foglalt állást az intézkedéssel kapcsolatban a Pécsi Járási Tanács VB 1957. február 15-i ülésén. A rendelet végrehajtásának folyamatát 1957 áprilisában a kormány titkársága is értékelte. Eszerint a földrendezés során elsőbbséget biztosítottak a megmaradt szövetkezeteknek, ezt követte a kilépett tagok földjeinek kiadása. „A téveszből kilépett parasztok igényeit az előírásnak megfelelően a téesz szétszórt parcelláiból, zömét a betagosított táblák széléből és elenyészően kis részét szétszórt állami tartalékföldekből elégitették ki.”⁶¹ A termőföld iránti megnövekedett érdeklődést mutatja, hogy a jelentés szerint az 1956 októbere utáni hetekben-hónapokban a gazdák tömegesen foglalták el a szövetkezetek és állami gazdaságok földterületeit. Az önkényesen elfoglalt földekről csak a földrendezést szabályozó rendelet megjelenését követően mondtak le a foglalók. „Hajdú megyében 1398 önkényes földfoglaló közül 517 használati szerződést kötött, 499 levonult az újonnan foglalt földjéről, és 373 még ma is birtokában tartja az elfoglalt ingatlant.”⁶² Ez is arra utal, hogy jelentős volt azoknak a száma, akik ismét visszatértek, visszaigényelték a korábban az államnak felajánlott földjeiket, majd a romokon újra megpróbálkoztak a családi gazdaság újjáépítésével. Az átrendeződés, illetve a „korlátozott visszaparasztosodás” következtében 1957 közepén Magyarország szántóterületének háromnegyede ismét az egyéni gazdák kezében volt, s alig több mint egy-egy tizednyi maradt az állami gazdaságok és a téeszkek kezelésében.

A paraszti társadalom a beszolgáltatás eltörlésével – az 1957-től növekvő adóterhek, a kinyíló agrárról⁶³ ellenére is – átmenetileg felszabadult a forradalom előtti időszakra jellemző

58 A Termelőszövetkezeti Tanács Titkárságának jelentése, 1957. január 27. MOL XIX-A-2-ss Kádár János miniszterelnöki iratai 184/1957.

59 A Baranya Megyei Tanács VB-ülés jegyzőkönyve, 1956. december 10. Baranya Megyei Levéltár (a továbbiakban BML) XXII. f. 224. 6. e.

60 A Pécsi Járási Tanács VB 1957. február 15-i ülésének jegyzőkönyve. BML XXIII. f. 227. 6. e.

61 A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkárságának jelentése a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezését szabályozó 1957. évi 10. sz. tvr. végrehajtásának állásáról. MOL XIX-A-2-ss Kádár János miniszterelnöki iratai 372/1957.

62 Uo.

elviselhetetlen nyomás alól. Az 1956-os forradalom átmenetileg lelassította a hagyományos paraszti társadalom felbomlását, így a magyar mezőgazdaság kollektivizálását is. Az októberi eseményeknek abban is szerepe volt, hogy az 1959–1961-es második kollektivizálási hullám során – az elsőhöz képest – kisebb mértékben alkalmazták a nyílt erőszakot. Az agrárpolitika átmeneti engedményei révén 1957–1958-ban felcsillant annak a reménye, hogy a magyar agrárszektor tartósan is több szektorú maradhat, ennek összes társadalmi és gazdasági következményével együtt. Ezt a reményt azonban szertefoszlatta az 1959–1961 közötti „végső” kollektivizálás.

- 63 Az egy katasztrális holdra jutó adóteher a magángazdák esetében 1956-ban 385 Ft volt, 1959-re már 610 Ft-ra emelkedett. Lásd Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985. I. kötet. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968.* Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi, 434–436. o. Az úgynevezett üzemi agráröllő 1958-ban 12, 1959-ben 17%-os volt. Pető–Szakács: i. m. 364. o.

SZAKOLCZAI ATTILA

TÖMEGMOZGALMAK MISKOLCON, 1956. OKTÓBER 25–26.

Október 25-re Miskolcon kialakultak a sztálinista rendszer lebontásáért küzdő különböző csoportok, sőt bizonyos együttműködés is kialakult közöttük. Október 22-én este a nehézipari műszaki egyetemen megtartott nagygyűlés résztvevői tizenegy pontból álló követelést fogadtak el, másnap a DIMÁVAG-ban pedig megszületett a borsodi forradalom általánosan elfogadott huszonegy pontos programja. A munkások megbízottat küldtek az egyetemre, akinek az állandó kapcsolattartás volt a feladata.¹ Mindkét helyen intézményesült vezetés született már október 23-án: az egyetemen az úgynevezett Diákpárlament, a DIMÁVAG-ban pedig a Munkásszervező Bizottság, amely a következő napon munkástanácsá alakult át. Mindkettőben jelentős szerepet kaptak a párttagok, ami jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a helyi párt- és tanácsi vezetés elfogadja őket. A diákok és a nagyüzemi munkások fellépését részben támogatta Földvári Rudolf, a megyei pártbizottság 1956 nyaratól a reformok mellé álló első titkára, valamint a rendszer reformját célzó követeléseket átmenetileg vállaló más pártvezetők, köztük Déri Ernő, a városi első titkár és Grósz Károly, a megyei pártbizottság agitációs és propagandaügyekért felelős titkára. A különböző gyűléseken fenntartásokkal bár, de általában egyetértésükről biztosították a programokat – az azokban megfogalmazott külpolitikai jellegű követelések kivételével. Álláspontjukat hitelesítette, hogy október 23-án a megyei lapban, az *Északmagyarországban* megjelentették az egy héttel korábban az MDP KV-nak megküldött, erősen kritikus állásfoglalásukat, és hogy Földvári október 24-én a pártbizottság nevében – ugyancsak az *Északmagyarország* hasábjain – visszautasította Gerő Ernő előző napi rádióbeszédét.

E három csoport együttműködésének köszönhetően október 25-ig Miskolcon nem került sor nagyobb tüntetésre. Október 24-én megállapodás született, hogy egy küldöttség viszi föl Budapestre a megfogalmazott pontokat. Földvári Rudolf vállalta, hogy a munkás- és diákküldöttekkel tart, és segít eljuttatni a követeléseiket a pártközpontba, Nagy Imréhez. Ennek fejében a diák- és munkásvezetők megígérték, hogy nem kezdeményeznek tüntetést, sőt igyekeznek megakadályozni azt. Október 24-én a megállapodás ellenére mégis utcára vonuló kisebb csoportokat a karhatalom – Földvári egyetértésével – fegyverhasználat nélkül feloszlatta. Az első napokban tehát sikerült elkerülni az összeütközést a készülségbe helyezett fegyveres erőszakszervekkel.

Október 25-én reggel feszült volt a helyzet a városban, több helyen is tüntetésre készültek. Ebben része volt a Kossuth rádió egymásnak ellentmondó híradásainak: az „ellenforradalmi puccskísérltet” felszámolásáról, illetve az „ellenforradalmi bandák további garázdálkodásai-

¹ Tamás János kihallgatási jegyzőkönyve (a továbbiakban jkv.), 1957. március 12. Újlaky Csaba vizsgálati dossziéja. Történelmi Hivatal (a továbbiakban TH) V-145 092.

ról”. Miskolcon – mint mindenütt az országban – léteztek az egyébként is fenntartással fogadott hivatalos hírforrásokon kívüli információs csatornák, így elsősorban a vasutasok és a Budapestről érkezők számoltak be arról, hogy szovjet katonák lövik a munkásokat. A hírek haragot és elkeseredést szültek, elemészte a reményt, amely Nagy Imre miniszterelnöki kinevezéséből fakadt. Aggodalmat keltett ugyanakkor annak a lehetősége, hogy még mielőtt Miskolc csatlakozni tudott volna, leverték a budapesti megmozdulást – aminek valószínűségét alátámasztani látszottak a városon átvonuló szovjet csapatok.

A fegyveres testületek fokozták védelmi előkészületeiket. A honvédség, a határőrség és a belső karhatalmi zászlóalj összekötő tiszteket küldött a megyei rendőr-főkapitányságra (korabeli nevén a megyei főosztályra). Feladatuk a kapcsolattartáson túl az volt, hogy irányítsák, felügyeljék az alakulatuktól a főosztály védelmének megerősítésére az előző napokban küldött egységeket. A különböző fegyveres testületeket viszonylag magas rangú és beosztású tisztek képviselték: a belső karhatalmat Kácsor Gyula államvédelmi százados, a zászlóalj törzsfőnöke (aki 1956 után a megyei rendőr karhatalom parancsnoka lett, amíg fegyelmi úton el nem távolították), a határőrséget Bárány Imre százados, politikai helyettes és a honvédséget Majoros főhadnagy.² Kucsera László alezredes, a megyei főosztály parancsnoka mintegy harminc-harmincöt puskát adatott ki az üzemeknek. Arra az esetre, ha a budapesti fegyveres harcok Miskolcra is átterjednének, a rendőröknek parancsot adott a fegyverhasználatra is, de csak abban az esetben, ha támadás éri őket. A honvédségnél elrendelték a riadókészültséget, a tisztek számára az összetartást, vagyis ők sem hagyhatták el az állomáshelyüket. A parancsnokok egyeztették a védelmi terveket, személyre szólóan kijelölték a katonák helyét, tűzkész állapotba hozták a raktárban tárolt fegyvereket. A laktanyák védelmére nehézfegyvereket – légvédelmi ágyút, golyószórót – is felállítottak. A vezérkartól érkezett utasításnak megfelelően biztonságos helyre zárták a legfontosabbnak tekintett okmányokat, így a mozgósítási terveket a városi kiegészítő parancsnokság épületéből átvitték a megyei kiegészítő parancsnokság pánccélsekreányébe. Az utasítás a laktanyák és általában a katonai dokumentumok védelmét szabta ki a katonai egységek feladatául, ennek érdekében felhatalmazást adott a fegyverhasználatra is.³

Zombori Sándor alezredes, helyőrségparancsnok nehézfegyverzettel ellátott osztagokat rendelt ki a bevezető utak ellenőrzésére, úgy igazítva el őket, hogy a felszólításuk ellenére megállni nem hajlandó gépkocsik kerekét lőjék ki. A karhatalmi riadóterv szerint megerősítették a környező KÖMI-táborok (Edelény, Tiszapalkonya), valamint Miskolcon a pártbizottságok, a posta és a vasútállomás őrseit.⁴ Zombori alezredes hat szakaszt (mintegy százhusz harcost tíz-tizenkét tiszttel) vont be a város környéki ütegektől is. Stúdiót szereltetett fel a laktanya egyik helyiségében, hogy tömegdemonstráció esetén hangszórón keresztül szólhassanak nagyobb tömeghez is.⁵ (Éppen ellenkezőleg cselekedtek a városházán, ahol leszerelték, és a pincében zárták el a hangos híradó mozgatható berendezéseit, nehogy azt a tüntető tömeg megkaparintva saját érdekeinek szolgálatába állítsa.) Földvári Rudolf a pártbizottság vezető munkatársait viszonylag széles körű felhatalmazással küldte ki a nagyüzemekbe, hogy igyekezzenek megőrizni a párt befolyását, és hogy biztosítsák a folyamatos párbeszédet.

2 Kácsor Gyula államvédelmi százados jkv. Miskolc, 1956. november 1. körül. Belügyminisztérium Központi Irattára (a továbbiakban BMKI), belső karhatalom iratanyaga, 36. ő. e.

3 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hadkiegészítő parancsnokság jelentése. Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban HL) 1956-os gyűjtemény, 6/74. ő. e.

4 Az 5. honi légvédelmi tüzér ezred jelentése. HL 1956-os gyűjtemény, 4/32. ő. e.

5 Tóth Ferenc jkv. 1957. június 6. Zombori Sándor vizsgálati iratai (a továbbiakban vizsg. ir.) TH V-146 307.

A szerveződő munkásság és az egyetemisták továbbra is arra törekedtek, hogy elkerüljék az összetűzést a fegyveres erőkkel. Küldöttségeik tárgyaltak Zombori alezredessel, Pásztor Károly ezredessel, a megyei hadkiegészítő parancsnokság vezetőjével, és a politikai főcsoportfőnökségről Miskolcra érkezett Kossovics Gyula alezredessel. Kérték, hogy a honvédség csatlakozzon követeléseikhez, esetleg a tüntetéshez is. A pontok osztatlan támogatását Zombori a megyei pártbizottságtól kapott tájékoztatás szerint visszautasította, tekintettel a Varsói Szerződésből való kilépést és a szovjet csapatok kivonását követelő részekre, miközben igyekezett lebeszélni a küldötteket a tüntetésről, és ellenezte a sztrájk meghirdetését is.⁶

A legforróbb helyzet a DIMÁVAG-ban alakult ki, ahol a dolgozók felháborodva tapasztalták, hogy az előző nap folyamán összeállt küldöttség nem utazott el Budapestre. Gyávasággal, árulással vádolták a munkástanács vezetőit, nem hallgattak már rájuk sem. Hiába zárták be a kaput, egy közel százfős csoport kitört, és elindult a város felé. A munkástanács tagok és Huzsvári Kálmán, a gyár párttitkára csak ideig-óráig tudták megakadályozni a munka beszüntetését – még nyolc óra előtt megszólalt a gyári duda. Feszült volt a helyzet a Nehézszer-számépgyárban is: a munkások tüntetni készültek. Szitovszky Zoltán vezetésével küldöttség ment át tájékozódni a DIMÁVAG-ba, ahová ekkortájt érkezett meg Földvári Rudolf nemzeti zászlóval díszített gépkocsiján. Földvári bejelentette, hogy telefonon beszélt Nagy Imrével, aki megígérte, hogy fogadja a borsodi dolgozók küldöttségét. Szitovszky beszámolója után a Nehézszer-számépgyárban úgy határoztak, hogy csatlakoznak a Budapestre induló delegációhoz, képviselőiknek a nagyüzemi pártbizottság adott megbízólevelet.⁷ Turbók Gyula és Huzsvári Kálmán annak érdekében, hogy a dolgozókat a gyárkapukon belül tartsák, ülősztrájkot hirdetett, majd elindult a küldöttség, amelyhez Mezőkövesdnél csatlakoztak az egyetemisták.

A küldöttségnek szüksége volt Földvári Rudolf segítségére, hogy eljusson a fővárosba, az Akadémia utcai pártközpontba. Útjuk során szovjet és magyar katonák, államvédelmiskék többször megállították, igazoltatták őket, de minden esetben továbbengedték a megyei első titkár vezette csoportot. A viszontagságok és a távolodás a biztonságot adó gyártól és munkatársaiktól, valamint a közeledés az MDP fellegvárához fokozta a küldöttek bizonytalanságát, készségét az ellentétek tompítására, így Földvári és a munkásküldöttek megegyeztek abban, hogy a külpolitikai vonatkozású pontokhoz nem kell ragaszkodni, azok amúgy sem szerepeltek a DIMÁVAG eredeti programjában. A diákok továbbra is radikális álláspontot képviseltek – igaz, az ő eredeti programjuk tartalmazta is ezeket a követeléseket –, számon is kérték Földvárit, hogy miért nem tud ezekkel azonosulni.⁸ Kistarcsán a társaság többsége elakadt, onnan a helyi pártbizottság egyik munkatársa kalauzolta be Földvárit, a DIMÁVAG küldötteként Bogár Károlyt, valamint Szitovszky Zoltánt és Nagypál József egyetemistát Budapestre. A XIV. kerületi pártbizottságról Földvári telefonált Miskolcra, ahonnan Déri Ernő adott tájékoztatást a történetekről, a munkásválasztmány megalakulásáról.

Nem sokkal a véres mészárlás után értek az Akadémia utcához. Szemközt velük „Gyilkos Gerő!”-t üvöltő tömeg szaladt, egy orosz nyelvű könyveket áruló üzlet árukészletéből máglyát raktak az utcán, a távolból szórványos lövöldözést hallottak, egy-két rövid sorozat a fejük fölé csapódott a falba. Folyamőröket láttak homokzsákokból hevenyészett géppuskafészekben, egy kilőtt katonai terepjáróban két-három halott magyar katonát. Az Akadémia utcába

6 Zombori jkv. 1957. április 30. Zombori vizsg. ir. Uo.

7 Szitovszky Zoltán vallomása a bírósági tárgyaláson. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) XX-5-h Földvári Rudolf és társai pere (a továbbiakban Földvári-per). Bírósági iratok (a továbbiakban bír. ir.) 791. o.

8 Földvári önvallomása (a továbbiakban önv.). 1958. február 17. MOL XX-5-h Földvári-per. Operatív iratok (a továbbiakban op. ir.) I. kötet.

befordulva civil ruhás géppisztolyosok falhoz állították őket, és csak akkor engedhették le fel tartott kezüket, miután Földvári igazolta magát. Először csak Földvárit engedték be a pártközpon tba, a többieket az utca túloldalán lévő tudakozóba vitték, amelynek a bejárata mellett mintegy tíz, sorba rakott holttestet – civileket és határőröket – láttak. Itt vártak – félig-med dig letartóztatva – a történetektől még mindig sokkos állapotban lévő katonák között. Sötéte déskor jött értük Földvári, és átvitte küldött-társait a pártszékházba, ahol rövid időre találkoztak Nagy Imrével.⁹

Földvári a délutáni KV-ülés után beszélt Nagy Imrével, akinek megmutatta a DIMÁVAG 21 pontját. Földvári három csoportra osztotta a követeléseket: elfogadhatókra, megvitatandókra és elítélendőkre. Mindenképpen ez utóbbiba sorolta a külpolitikai vonatkozásúakat, és valószínűleg Nagy Imre előtt is igyekezett ezek fölött átsiklani, részint azért, hogy annál eredményesebben figyelmeztethesse a miniszterelnököt a gazdasági és szociális követelések kielégítésének halaszthatatlanságára. Ezt erősíti meg Nagy Imre válasza, aki – amikor este találkozott a küldöttség többi tagjával – azt mondta, hogy követeléseiket beépíti kormányprogramjába, és ne vegyék rossz néven, ha azokat túl is teljesíti. Nagy Imre ezt október 25-én semmiképpen sem érthette a szovjet csapatok kivonására vagy a Varsói Szerződés felbontására.¹⁰

Tekintettel az idő előrehaladtára a visszautat már nem kockáztatták meg a küldöttek, és a pártközpont várótermében töltötték az éjszakát. Földvári azt tervezte, hogy részt vesz a Központi Vezetőség másnapra összehívott ülésén, ezért a küldöttség Miskolcra való visszajutásának biztosítása érdekében Bogár Károly részére kiállíttatott egy orosz nyelvű igazolványt.¹¹ Földvári a Nagy Imrével való találkozás után telefonált Miskolcra, és beszámolt a tárgyalás eredményeiről. Úgy tájékoztatta a megyei pártbizottságot, hogy Nagy Imre egyetért a betervezett követelésekkel. A hír gyorsan és viszonylag széles körben elterjedt Miskolcon. A városi kiegészítő parancsnokság éjszaka táviratot küldött Nagy Imrének, amelyben örömmel üdvözölték, hogy „a Borsod megyei munkásküldöttség által betervezett javaslatokat elfogadta Nagy Imre elvtárs. Programjának megvalósításához minden erőnkkel hozzájárulunk, és támogatjuk.”¹² Földvári számára a gazdasági és szociális kérdések voltak a fontosak, Miskolcon azonban a politikai követelésekre helyeztek nagyobb súlyt, így Nagy Imre üzenetéből hamis következtetéseket vont le a megmozdult társadalom. Ez is hozzájárult a küldöttek ünnepi fogadtatásához október 27-én – miközben a Nagy Imre válasza és a valóság (további szovjet csapatok átvonulása, hírek a budapesti felkelők elleni harcról) közötti ellentmondás növelte az általános feszültséget.

Október 25-én a Miskolcon maradt pártvezetők hiába próbálták megakadályozni a tüntetést. A DIMÁVAG szirénája még a küldöttség elindulása előtt megszólalt, és nagyot szólt, nem volt mód mindenhol megmagyarázni a történeteket. Általános rémület lett úrrá a városon. A munkások és diákok szervezői a fegyveres testületek erőszakos fellépésétől félték, a fejét (Földvárit) vesztett pártvezetés pedig az 1946-os események megismétlődésétől. (1946 nyarán a kommunisták által feltüzelt munkások meglincseltek két feketézéssel gyanúsított személyt. A népítéletet követően a rendőrség többeket letartóztatott, mire a diósgyőriek megostromolták a rendőrkapitányság épületét, az ablakon kidobták, és megölték a rendőrkapit-

9 Interjú Bogár Károllyal. Készítette Molnár Adrienne, 1991. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 253. sz. (A továbbiakban Bogár-interjú, OHA, 253. sz.) 167–168. o.

10 Földvári vallomása a bírósági tárgyaláson. MOL XX-5-h Földvári-pe: Bf: ir. 626. o.

11 Bogár-interjú, OHA, 253. sz. melléklete.

12 Miskolc város kiegészítő parancsnokságának távirata Nagy Imre miniszterelnökhöz. 1956. október 25. 23 óra. Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban PIL) 290. f. 1/22. ő. e. 294. o.

tányt.) A kölcsönös aggodalomból született meg a megállapodás: a tüntető tömeget tereljék el a belvárosból – eredetileg a megyei rendőr-főkapitánysághoz közeli Béke tér lett volna a demonstráció színhelye –, vigyék ki a városszéli Egyetemvárosba. Ez a hír úgy terjedt el, hogy a pártbizottság hirdette meg a tüntetést – hogy tájékoztatást adjon a budapesti eseményekről –, amelyen óriási tömeg, tízezrek vettek részt: az üzemek, intézmények jelentős része párt- és állami vezetőivel együtt vonult fel.¹³ Megnyugtatóan hatott az is, hogy a megyei pártbizottság (ma Hermann Ottó Múzeum) előtt elvonulókat zászlólengetéssel fogadták, és – a Központi Vezetőségtől érkezett utasításra – éppen ekkor szerelték le az épület homlokzatáról a vörös csillagot.¹⁴ Egyidejűleg lekerült a csillag a megyei rendőr-főkapitányság és a hadosztály-parancsnokság épületének homlokzatáról is.

Az egyetemisták megrémültek a végeláthatatlan sorokban hömpölygő emberáradat láttán, fogadásukra, a nagygyűlés levezetésére nem voltak felkészülve, sebtében szereltek össze hangosítást, hogy szólni tudjanak az egyre áradó sokasághoz. Az egyetem és a DIMÁVAG követeléseinek elhangzása után a Debrecenben járt Galánffy László zeneiskolai igazgató beszámolt az ott történetekről, és felolvasta a debreceniek pontjait. Fokozta a győzelmi mámort, hogy jelen voltak, és egymás után szólaltak meg a helyi hatalom képviselői: Zombori alezredes bejelentette, hogy a honvédség támogatja az egyetem és a DIMÁVAG jogos követeléseit. Figyelmeztetett arra, hogy a honvédség minden rendzavarást meg fog akadályozni, amibe beleérthető volt a demonstrálók védelme az esetleges zavarkeltőkkel, de akár az ÁVH-val szemben is.¹⁵ Rozgonyi Ernő, a megyei tanács oktatási osztályának vezetője a megyei tanács üdvözlétét tolmácsolta. Nagy Attila színművész elszavalta a *Szózatot*, majd a tömeg kitartó követelésének engedve a *Nemzeti dalt*, de a tüntetők ekkor már nem elégedtek meg a szavakkal: tetekre, eredményre vágytak. Az üzemek és intézmények jelen lévő dolgozói képviselőket választottak, hogy megtárgyalják a szükséges feladatokat, lépéseket. A küldöttgyűlés, amely kezdetben munkásválasztmánynak, megyei sztrájkbizottságnak, majd délutántól megyei munkástanácsnak nevezte magát, elrendelte a sztrájkot az egész megyére kiterjedően. Hosszú vita után úgy döntöttek, hogy a sztrájk nem vonatkozik a közlekedés, a közellátás, a bányák és az egészségügy dolgozóira.¹⁶ Ez kétszeresen is növelte a határozat súlyát. Egyfelől jelezte az új hatalmi szerv józanságát, készségét az önmérsékletre, másfelől ott lebegett a fenyegető lehetőség, hogy amennyiben követeléseiket nem teljesítik, általánossá válhat a sztrájk. A sztrájkbizottság elhatározta, hogy délután folytatják a legfontosabb teendők megtárgyalását, majd bejelentették, hogy a sztrájkról hozott határozatot még a délután folyamán kinyomtatják.

Ezzel teljesült a legfőbb követelés, megszületett a forradalom helyi vezető szerve, kimondták a sztrájkot, de a tömeg továbbra sem akart feloszlani. Ezért Nagy Attila felszólította a tüntetőket, hogy az addigi rendet megőrizve fegyelmetten vonuljanak vissza a városba, ahol a megmozdulás a Petőfi-szobornál fejeződik be. A nagyobb biztonság érdekében Rozgonyi Ernő – akit a munkásválasztmány elnökévé választottak – motorbiciklin megelőzve a gyalog vo-

13 M. Kiss Csaba interjúja Nagy Attilával az 56-os miskolci eseményekről. *Heti Hírnök*, 1989. július 5. Lásd még Keller János és társainak pere. Miskolci Megyei Bíróság (a továbbiakban MMB) Nb. 181/1958. elsőfokú ítélet. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Mezőcsáti Fiókleveletára (a továbbiakban Mezőcsáti lt.).

14 Nagy Attila ne jöjjön Miskolcra – mondja egy Münniches. *Heti Hírnök*, 1989. augusztus 9.

15 Záhonyi Brunó jkv. 1957. március 5. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307. Lásd még Keller és társainak pere. MMB Nb. 181/1958. Keller az elsőfokú tárgyaláson. Mezőcsáti lt. Zombori felszólalását lásd Ungváry Rudolf: *Utána néma csönd*. Budapest, 1991, Történelmi Igazságtétel Bizottsága–1956-os Intézet, 240–241. o.

16 A Nagy-Miskolci Munkástanács sztrájkbizottságának határozata. Közli: Rásó József. In *1956 dokumentumai a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban*. Miskolc, 1998, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 40. o.

nulókat a megyei rendőr-főkapitányságra sietett, hogy jelezze a tömeg közeledtét. Kucsera alezredes is úgy értékelte a helyzetet, hogy nincs értelme erőszakkal betartatni a gyülekezési tilalmat, tudomásul vette a sztrájkbizottság megalakulását, így Rozgonyi megnyugodva hívhatta meg a rendőrség képviselőjét a délutánra meghirdetett ülésre.¹⁷ Rozgonyin kívül is érkeztek hasonló céllal küldöttségek a főkapitányságra, amelyeket ugyancsak arról biztosított Kucsera, hogy nem kíván erőszakot alkalmazni a tüntetőkkel szemben.

A fegyveres konfliktus veszélye azonban ezzel még nem múlt el. Miskolc határában a tüntetők egy felvonuló szovjet egységbe ütköztek, a tömeg szembefordult a katonákkal, szidalmazni kezdte őket, köveket keresett a megtámadásukra, és felhangzott a „Mars ki ruszki!” félreérthetetlen jelszava. A számukra is fenyegető helyzetben a katonák már levették a vállukról a géppisztolyt, amikor Nagy Attilának egy szovjet tisztól sikerült engedélyt kapnia, hogy az egyik tehergépkocsira felállva megpróbálja lecsillapítani a tömeget. Ez az Egyetemvárosban szerzett tekintélyének köszönhetően sikerült, sőt a szovjeteket is rá tudta venni arra, hogy átmenetileg vonuljanak vissza, és csak a tömeg elhaladta után folytassák az útjukat. A tüntetők továbbindultak, és amikor a Honvéd Kórháznál újabb szovjet egységbe ütköztek, a korábbi példa alapján ismét sikerült elhárítani az összetűzést. A felvonulók félúton találkoztak a nyomdából érkező újságírókkal, akik szétesztették közöttük az *Északmagyarország* különkiadásának tízezer példányát. Az események azonban már részint túlhaladták a végre megjelent követeléseket, a sokaság most már a sztrájkbizottság által hozott határozatok kinyomtatását várta. A demonstráció Nagy Attila és Szűcs Iván színészek szavالاتai és a DIMÁVAG követelésének ismételt felolvasása után fejeződött be. A megmozdulás lezárására ismét Nagy Attila találta meg a legmegfelelőbb formát: felszólítására a résztvevők a talapzat köré helyezve zászlajaikat ünnepi díszbe öltöztették az 1848-as forradalom és szabadságharc szimbólumává vált költő szobrát.¹⁸ A szervezeten kivonuló munkások zöme együtt tért vissza a gyárakba, de továbbra is maradtak tüntető csoportok a belvárosban, amelyek lerombolták a szovjet emlékművet, majd a nyomda elé vonultak, hogy megvárják az ígért röplap megjelenését.

Ezen az egyetemvárosi nagygyűlésen választódott ki a miskolci forradalom vezérkarának másik csoportja: Nagy Attila, aki személyével, szavالاتaival megtestesítette a megmozdulás 1848-at idéző szellemiségét, Papp Miklós, a DIMÁVAG munkástanácsának küldötte, aki az Egyetemvárosban, majd a Petőfi-szobornál is felolvasta a követeléseket, ezáltal általános ismertségre tett szert, és Zombori alezredes. A Budapestre utazott küldöttek mellett ők lettek a forradalom megyei szintű vezetői, de itt kerültek pozícióba azok közül is többen, akik különböző helyi vagy speciális testületek irányítói lettek a későbbiekben, mint Keller János, a Lenin Kohászati Művek munkástanácsának leendő elnöke, Nagy Barnabás, a miskolci rádió vezetője, Újlaky Csaba, a hangos híradó irányítója stb.

Az egyetemen megalakult – magát ekkor már megyei munkástanácsként meghatározó – bizottság délután ülést tartott az LKM műszaki klubjában (ma Bartók Béla Művelődési Ház). A gyűlés kezdetére már az igazolványok is elkészültek. Noha meglehetősen fejtelenség uralkodott a megbeszélésen, és Rozgonyi Ernő, a munkástanács elnöke nem volt képes megfelelően kézben tartani, irányítani a vitát, mégis jelentős eredmények születtek. Megalakult a megyei munkástanács vezérkara, Papp Miklós mellett Deme László, a megyei tanács elnökhelyettese lett a munkástanács elnökhelyettese, de a párt képviselői is helyet kaptak a vezetőségben. A munkástanács személyi összetétele azonban kezdettől nem garantálta, hogy képesek lesznek

17 Keller és társainak pere. MMB Nb. 181/1958. Nagy Béla az elsőfokú tárgyaláson. Mezőcsáti lt. Lásd még Nagy Barnabás és társainak pere. MMB Nb. 1231/1957. Vörös Balogh István az elsőfokú tárgyaláson. Mezőcsáti lt.

18 Nagy Attila önv. MOL XX-5-h Földvári-per. Op. ir. 7. kötet.

megbirkózni a rájuk zúduló feladatokkal. Az elnökség tagjai közül egyedül Papp Miklós volt az, aki feltétel nélkül és a tömeg számára is egyértelműen a forradalmi tömeget képviselte, mellette a megyei adminisztráció szürke emberei jutottak pozícióba. Igaz, a testület eleve ideiglenesnek tekintette magát, össze is hívták október 29-re a végleges megyei munkástanácsot megválasztó nagygyűlést.¹⁹ A megalakulás körülményei és a megyei első titkár távolléte egyaránt arra készítették az ideiglenes vezetőséget, hogy csak a legszükségesebb, tűzoltó jellegű intézkedéseket hozzák meg, minden mással igyekezzenek megvárni a budapesti küldötteket, elsősorban Földvári Rudolfot.²⁰ Az ülésen – civilben – ott volt egy államvédelmi tiszt és Majtényi Sándor százados, a városi rendőrkapitányság vezetője. Amikor az elnöki asztalnál ülő Nagy Attila felismerte a küldöttek között Majtényit, megkérdezte tőle jövelete célját, majd az elnökségi tagok közé hívta. Nagy Attila lépése egyszerre mutatja a meglévő félelmet (mit akarhat a rendőrség a munkástanács ülésén) és a szervezetlenséget (nem tudott Majtényi meghívásáról). Az pedig, hogy a városi rendőrkapitány a munkástanács elnöki asztalához került, a valóságosnál jobbnak, szorosabbnak mutatta a két testület kapcsolatát.

Az ülés folyamán számos felhívást szövegeztek meg. Ezekben megismételték a legfőbb követeléseket, kiegészítve azokat a forradalomban részt vettek számára követelt amnesztiával, és ismét bejelentették az egész megyére kiterjedő korlátozott sztrájkot. Ugyanakkor segítettek Valkó Mártonnak, az LKM igazgatójának abban, hogy a gyárban ne álljon le a munka az olyan helyeken, ahol a sztrájk az előkészített anyag vagy a berendezések tönkremenetelét eredményezné. Szorgalmazták a munkástanácsok alakítását, különös tekintettel az október 29-re meghirdetett választógyűlésre. Az üzemek és intézmények képviselőit felszólították, hogy a maguk területén segítsék a munkástanácsok megalakítását, és ehhez meg is adták a szükséges szempontokat.²¹ Egyfajta szakosodás is megindult, a MÁV-ot képviselő Kiss Józsefet (a megyei munkástanács majdani elnökét) nevezték ki a közlekedési csoport vezetőjévé. Az üzemek értékeinek megvédése érdekében felszólították a munkásokat gyári őrségek alakítására. A munkástanács ezen első ülésén Lővei István tett javaslatot egy forradalmi védelmi szerv megalakítására. Ennek nyomán jött létre az 1957–1958-as bűnvádi eljárások során diabolikussá növelt ügynevezett def-csoport.²² Éjszaka már munkásokkal megerősített járőrök biztosították a rendet Miskolcon.²³ Elkészült a munkástanács pecsétje, így lehetővé vált a tagok számára kiosztott igazolványok hitelesítése. Jól mérték fel azt is, hogy a felfokozott hangulatban különösen fontos a lakosság minél gyorsabb tájékoztatása, ezért a megszületett határozatokkal azonnal a Borsodi Rádióhoz küldték Újlaky Csabát. A pártbizottságtól telefonon kapott engedély birtokában még délután adásba ment a munkástanács felhívása. A rend és nyugalom biztosítása érdekében önként jelentkező munkásokból és diákokból a munkástanács éjszakai ügyeletet állított föl. Telefonon kapcsolatba léptek a Miskolc melletti Pingyom-dombon állomásozó szovjet katonai alakulattal, kérve, hogy a kialakult parázs helyzetre tekintettel lehetőleg ne jöjjen szovjet katonaság a városba, „mert az csak benzin lenne a tűzre”. Biztosították őket, hogy a munkástanács ura a helyzetnek, a rendet fenn tudják tartani.²⁴ A külön-

19 Rásó: i. m. 42. o.

20 A Vasas Szakszervezettől az MDP KV központi ügyeletére érkezett telefonüzenet. PIL 290. f. 1/19. ő. e. 58. o.

21 Makuch Mihály jkv. 1957. május 20. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307. Lásd még Rásó: i. m. 43. o.

22 A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának összefoglaló jelentése, 1957. június 20. Farkas István vizsg. ir. TH V–146 144.

23 Déri Ernő jelentése az MDP KV központi ügyeletének (a továbbiakban Déri jelentése az MDP KV-nak), 1956. október 30. PIL 290. f. 1/19. ő. e. 34. o.

24 Farkas jkv. 1957. június 7. Farkas vizsg. ir. TH V–146 144.

böző megmozdulásokról érkezett hírek szétzilálták a munkástanács ülését, de megállapodtak abban, hogy másnap délelőtt folytatják a munkát. Az egyetemi nagygyűlés és a megyei munkástanács felhívása nyomán már a délután folyamán több munkástanács alakult Miskolcon. Ezeket részint választották, de gyakran azokat tekintették tagoknak, akik a nagygyűlésen képviselték a munkahelyüket.

Jól mutatja a helyzet átmenetiségét, bizonytalanságát az, ahogy a rendőrség kerülni igyekezett a konfliktusokat. Vállalva a központi utasítás elszabotálásának vádját nem lépett fel a tüntetéssel szemben. Amikor a rádió vezetősége nem volt hajlandó adásba engedni a munkástanács közleményét, a megyei pártvezetés azonnal, telefonon engedélyezte azt.²⁵ Amikor pedig megérkezett a munkástanács ülésére a hír, hogy egy tüntető csoport a Borsodi Nyomdát ostromolja, a munkástanács vezetői hiába kérték Majtényi rendőr századost, hogy oszlassa fel a megmozdulást, ő csak arra volt hajlandó, hogy odaadja a gépkocsiját Nagy Attilának, hogy hamarabb a helyszínre érjen. Másfelől a fegyveres testületek vezetői további védelmi előkészületeket tettek: a honvédség például közel negyven pisztolyt adott ki a pártbizottságoknak, ahova ködkézigránátot és könnyeztető ködgyertyákat is szállítottak.²⁶

Nagy Attilának viszonylag könnyen sikerült elsimítania a zavart a nyomdánál, ahol azért tüntettek, mert a megadott határidőre nem jelent meg az elfogadott határozatokat tartalmazó röplap. Egyidejűleg a tüntetők további átvonuló szovjet erőket próbáltak feltartóztatni, egy kisebb egységet meg is állítottak, de Zombori alezredesék az összetűzés elkerülése érdekében a Bocskai laktanyába kísérték a katonákat, ahonnan azok csak másnap indultak tovább.²⁷ Zombori alezredes is felhívta a Pingyom-dombi szovjet parancsnokságot, kérve, hogy egységeik lehetőleg ne vonuljanak keresztül Miskolcon. Ezt követően a szovjetek egy katonai irányító állomást állítottak föl, így a várost elkerülő útra vezették a csapatokat.²⁸

Sokkal súlyosabb következményei lettek egy másik akciónak. A tömegtüntetés feloszlása után több elsősorban fiatal munkásokból álló csoport tennivágyását nem elégtették ki az elért eredmények, és elhatározták: Budapestre mennek, hogy fegyveres segítséget nyújtsanak a szabadságharcosoknak. Egy sajtós véletlen is közrejátszott abban, hogy a szervezők végül több teherautónyi fiatalt tudtak magukkal ragadni. A tömegtüntetés lezárásaként ugyanis nemcsak Nagy Attila szavalt a Petőfi-szobornál, hanem előtte Szűcs Iván színész is, aki meglehetősen hasonlított hozzá, de – Nagytól eltérően – ő támogatta a Budapestre vonulás tervét. A fiatalok közül tehát sokan abban a hitben indultak a fővárosba, hogy akciójukat a megyei munkástanács egyik vezetőjének tudott Nagy Attila is támogatja, ami némi hivatalos színt adott az akciónak.²⁹ Miután sikerült tehergépkocsikat szerezniük – többek között – a miskolci teherfuvarozási vállalatától, a Bocskai laktanyához és a város körül felállított útegekhez mentek fegyverért, útközben magukba olvasztva kisebb-nagyobb tüntető csoportosulásokat. A katonák megtagadták a fegyverek kiadását, a felkelők mégis megszerezték néhány puskát. Igen nagy számban – mintegy tucat-féltucat tehergépkocsival és autóbusszal, illetve vonaton – indultak Budapestre. Akadálytalanul átjutottak a még délelőtt megerősített Miskolc környéki útellenőrzéseken. Az egyik csoport Mezőkövesden egyesült az ott tüntetőkkel és a közeli Klementinán dolgozó építőalakulat katonáival, akikkel elfoglalták a rendőrkapitányságot, va-

25 Nagy Barnabás és társainak pere. MMB Nb. 1231/1957. Dolezsár Ferenc az elsőfokú tárgyaláson. Mezőcsáti lt.

26 A 39. honi légvédelmi tüzér ezred jelentése. HL 1956-os gyűjtemény, 4/33. 6. e.

27 Zombori jkv. 1957. április 30. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307. A szovjet katonák a hadosztály-parancsnokság laktanyájában voltak a sortűz, majd az azt követő ostrom és népitélet idején.

28 Az 58. honi légvédelmi tüzér hadosztály jelentése. HL 1956-os gyűjtemény, 4/30. 6. e.

29 Nagy Attila vallomása a bírósági tárgyaláson. MOL XX-5-h Földvári-per. Bír. ir. 651. o.

lamint a katonai kiegészítő parancsnokságot. Az innen szerzett fegyverekkel megerősítették fegyverzetüket.³⁰

A fiatalok elindulásának híre eljutott a még ülésező munkástanácshoz, ahonnan azonnal megbízottak mentek a megyei pártbizottságra és a rendőr-főkapitányságra, azt kérve, hogy akadályozzák meg, hogy a felkelők eljussanak Budapestre. A főkapitányságról el is indult egy egység, amelyet a tervek szerint elkísért volna Nagy Barnabás, a megyei munkástanács képviselője is, azonban ő végül kimaradt az akcióból.³¹ Mivel a teherautók már túljutottak Borsod megye határain, a párt és a rendőrség információs rendszerén értesítették a Heves megyei szerveket.

A fiatalok fokozatosan fennakadtak a főváros köré font gyűrűn. Három gépkocsit Egerben állítottak meg, és az őrizetbe vettek csak másnap, október 26-án engedték szabadon.³² Két vagy három jármű Hatvan határában futott bele egy az út mentén tüzelőállásba állított magyar katonai alakulatba, amely sortüzet adott le rájuk. Az egyik fiatal fejlövést kapott, és azonnal meghalt, a többieket a helyi honvéd laktanyába kísérték, majd visszafordították őket Miskolc felé.³³ Egy másik, kétszázötzöt fős egységet – akiknél több mint negyven puska volt – Verpeléten állítottak meg az utat lezáró harcokcsik.³⁴ A rendőrség vasútpolitikai osztálya nem sokkal éjjél után azt jelentette a pártközpont ügyeletének, hogy a Miskolcra Budapest felé tartó, fegyverekkel megrakott vonat elhagyta Hatvant, és Aszód felé közeledik.³⁵ Annak érdekében, hogy megakadályozzák bejutását a Keleti pályaudvarra, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémiáról kirendelt szakasz megállásra szólította föl a gyorsvonatot Kőbánya felső vasútállomáson. A vonat – természetesen – nem tudott azonnal megállni, mire a katonák tüzet nyitottak. A megállás után a katonák átkutatták a szerelvényt, az utasokat megmotozták, de fegyvert senkinél sem találtak. Az akciónak két halálos és öt sebesült áldozata volt.³⁶ A vonaton Budapest felé közeledő fegyveresek hírével azonnal riasztották a még a pártközpontban tartózkodó miskolci küldötteket, figyelmeztetve őket, hogy ha a rádión megteremtendő kapcsolat segítségével nem tudják megállítani a szerelvényt, abban az esetben szét fogják lőni. Bogár Károlyékkal egy órai feszült várakozás után azt közölték, hogy a kísérlet nem sikerült, a vonat már túljutott Rákoson, kénytelenek fegyvert használni.³⁷ Földvári Rudolfot arról értesítették, hogy a vonatot aknára futtatták, és fegyverrel semmisítették meg a csoportot.³⁸

30 Déri jelentése az MDP KV-nak. PIL 290. f. 1/19. ő. e. 34. o. A megyei kiegészítő parancsnokság jelentése szerint a felkelők mindössze három géppisztolyt és két pisztolyt zsákmányoltak a mezőkövesdi parancsnokságon. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei hadkiegészítő parancsnokság jelentése. HL 1956-os gyűjtemény, 6/74. ő. e.

31 Nagy Barnabás önv. dátum nélkül. Nagy Barnabás vizsg. ir. TH V–145 094.

32 Babits László és társainak pere. MMB Nb. 1232/1957. elsőfokú ítélet. Mezőcsáti lt.

33 Bartus Sándor és társainak pere. MMB B. 103/1958. elsőfokú ítélet. Mezőcsáti lt. A Hatvan határában történt fegyverhasználatról beszámol Déri jelentése az MDP KV-nak. PIL 290. f. 1/19. ő. e. 34. o. Lásd még A hatvani járási tanács elnökének jelentése az MDP KV központi ügyeletének, 1956. október 26. PIL 290. f. 1/19. ő. e. 3. o.; A 26. közepes harcokcsi zászlóalj jelentése. HL 1956-os gyűjtemény, 3. ő. e. Utóbbiak azonban nem tesznek említést halálos áldozatról.

34 Déri jelentése az MDP KV-nak. PIL 290. f. 1/19. ő. e. 34. o. Lásd még A 35. nehéz harcokcsizó ezred jelentése. HL 1956-os gyűjtemény, 4/7. ő. e.

35 A rendőrség vasútpolitikai osztályának jelentése az MDP KV központi ügyeletének. 1956. október 26-án. PIL 290 f. 1/19. ő. e. 3. o. A jelentésre ismeretlen személy kézzírással feljegyezte: „Apró elvtárrsal (a Katonai Bizottság tagja) közöltem, intézkedik!”

36 A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia jelentése. HL 1956-os gyűjtemény, 1. ő. e.

A Miskolcra nem sokkal hajnali négy óra után érkező vonattal egy húsz-harminc főből álló csoport jött vissza. Érkezésükről előre értesítették a vasúti katonai szállításvezetőséget, akik azonnal őrizetbe vették a fiatalokat, és a megyei rendőr-főkapitányságra vitték.³⁹ Erről értesülve a megyei munkástanács elnökségének éjszakai ügyeletes, Papp Miklós telefonon kérte Kucsera alezredest, hogy – tekintettel a rendkívüli helyzetre – engedje szabadon azokat, akiknél nem találtak fegyvert, amit a főosztály vezetője meg is ígért. A rendőrségről – kihallgatásuk után – a fegyverrel nem rendelkezőket elengedték. Rajtuk keresztül terjedt el az őrizetbe vételek híre, és talán az is, hogy egyes helyeken fegyverhasználattal állították meg a Budapestre igyekvőket. Növelte az elégedetlenséget, hogy a rendőrség a városban tüntetők közül is többeket letartóztatott.⁴⁰ Az 1956-os tüntetések általános követelése volt a politikai foglyok és az őrizetbe vett diákok (általánosabban a fiatalok) szabadon engedése, ennek Miskolcon az éjszaka történeteiről elterjedő hírek kellő alapot is adtak. Így október 26-án reggel nyolc óra tájban tüntetők lepték el a városi és a megyei rendőr-főkapitányság előtti térségeket a letartóztatottak szabadon bocsátását követelve.

A tömeg hangulatát az előzőekben leírtak mellett az is felkorbácsolta, hogy immár másodszor virradtak egészen más körülmények között, mint ahogy éjszaka nyugalomra tértek. Az október 24-i biztató események után 25-én nem jelentek meg a követelések, és a küldöttség sem indult el Budapestre. Október 25-én a helyi hatalom képviselőinek jelenlétében alakították meg a megyei munkástanácsot, a rendőrség éjszaka mégis többeket őrizetbe vett. Az előző napon történeteket az emberek nem egy hatalomátvételi folyamat kezdeteként, hanem győzelemként értékelték, hiszen a rádió bementa, a nyomda megjelentette a határozatot, és megalakult a megyei munkástanács, amelyet támogatásukról biztosítottak a tanácsok és a fegyveres testületek. A középületekről lekerültek a vörös csillagok, és helyüket a nemzeti trikolor foglalta el, miként a rákosista Gerő helyét a Rákosi börtönét megjáró Kádár János. Az őrizetbe vételekben nem is a régi hatalom ellentámadását, hanem rendőri önkényt, túlkapást láttak, amivel szemben a hatalom által is jogszerűnek elismerten vélték fellépni. Mindezeket túl a város határában felállított szovjet irányító alakulat ellenére ismét szovjet egységek vonultak át a városra, közülük egy kisebb csoportot föltartóztatottak a DIMÁVAG-nál, és ezt is a Rudolf laktanyába kísérték be.⁴¹

Mindeközben a helyi hatalmasok úgy érezhették, hogy a nehezen túlvannak, nem került sor vérontásra, és a rend további fenntartásában bizton számíthatnak a munkástanácsra. Erre mutat, hogy egyes szükségintézkedéseket felszámoltak, visszaszerelték például a városi hangos híradó stúdióját, és munkástanács-választásokat készítettek elő a tanácsok hivatalaiban.⁴² Zombori Sándor alezredest, értesülve a honvédelmi miniszternek az „ellenforradal-

37 Bogár Károly: *Hogyan történt?* 1957. nyár: Bogár-interjú, OHA, 253. sz. melléklete. Lásd még Bogár Károly valomlása a bírósági tárgyaláson. MOL XX-5-h Földvári-per. Bír. ir. 678. o. Bogárral egyezően mondta el az esetet Szitovszky Zoltán is. Uo. 692. o.

38 Földvári önv. MOL XX-5-h, Földvári-per. Op. ir. 1. kötet.

39 A 6. vasúti katonai szállításvezetőség, Miskolc jelentése. HL 1956-os gyűjtemény, 5/8. ő. e.

40 A vasúti és postaelhárítási alosztály vezetője szerint a mezőkövesdi akcióban részt vettek kívül a Tanácsház téren tüntetők közül is többeket őrizetbe vettek. Doros Imre jkv. 1957. március 18. Zombori vizsg. ir. TH V-146 307.

41 Zombori jkv. 1957. április 30. Zombori vizsg. ir. TH V-146 307.

42 Ganz Manfréd és társának pere. MMB Nb. 1234/1957. Bucsai István az elsőfokú tárgyaláson. Mezőcsáti lt. Lásd még Moravszki Antal és társainak beadványa, 1956. november 20. OSZK Kézirattára, 1956-os gyűjtemény. II/4. doboz, 2. ő. e.

mi lázadás” felszámolására kiadott parancsáról, úgy értékelte a helyzetet, hogy Miskolcon rend van, minden szükséges intézkedést megtettek, így két átvirrasztott éjszaka után aludni ment. A sajszentpéteri utat ellenőrző katonai egység ugyan kilőtte egy megállni nem hajlandó gépkocsi kerekét, de miután a benne ülőknél nem találtak fegyvert, továbbengedték őket.⁴³ A hivatalos hatalom más csoportjai azonban elégedetlenek voltak a helyzettel. A sztálinistákat zavarta, hogy noha egészen minimális mértékben, de mégis pozícióhoz jutottak párton kívüli erők – leginkább Papp Miklós személyében. Megaláznál érezhették, hogy tehetetlenek voltak olyan szituációkban, amelyekben egy politikailag képzetlen színész, Nagy Attila feltalálta magát. Elégedetlenek lehettek a rendőrség, elsősorban az államvédelem vezetői is. Úgy érezték, hogy 25-én komoly engedményeket tettek az összetűzések elkerülése érdekében: a gyülekezési tilalom ellenére nem léptek fel sem az egyetemvárosi nagygyűléssel, sem a Petőfi téri, majd a nyomda előtti tüntetéssel szemben. Tudomásul vették a munkástanács megalkulását, annak ülésén magas szinten képviseltették magukat. Mindezek után az emberek rendőrkapitányságot és hadkiegészítő parancsnokságot támadnak meg és fegyvereznek le, sőt megyehatárokon túl viszik a borsodi államvédelem gyengeségének nagyon is kézzelfogható bizonyítékait. A borsodi államvédelemben kezdettől volt hajlam a kialakuló válság erővel, méghozzá fegyveres erővel való megoldására.⁴⁴ Az éjszakai fegyveres akció az államvédelmi logika szerint könnyen érdemtelennek minősíthette a tömeget arra, hogy továbbra is kesztyűs kézzel bánjanak vele.

Hozzávetőleg ilyen körülmények között gyülekeztek reggel nyolc óra tájban a tüntetők a Rudas László utcai városi rendőrkapitányság, egyidejűleg a Zsolcai kapuban lévő megyei rendőr-főkapitányság (megyei főosztály) elé. A tömeg elszánt volt, de magatartásuk kezdetben még nem volt fenyegető: a hadkiegészítő parancsnokság – amelynek a hadosztály-parancsnoksággal együtt a Bocskai laktanyában volt a székhelye, átellenben a főosztállyal – tisztjei beszélgettek velük, igyekeztek rábírni őket a hazatérésre, de eredménytelenül. Amikor a tömeg magatartása kezdett fenyegetővé válni, a tiszték visszatértek a laktanyába, és a kijelölt védelmi helyekre állították a katonákat.⁴⁵ A munkástanács, akárcsak előző nap, rögtön a helyszínre küldte megbízottait, hogy igyekezzenek megakadályozni minden összetűzést. Nagy Barnabás ment a Rudas László utcába, akinek azonban nem sikerült távozásra bírni a tömeget. (A helyzetről beszámolt a munkástanácsnak, majd Lillafüredre ment, ahol átvette a Borsodi Rádió irányítását.⁴⁶) A rendőrkapitányság vezetői is igyekeztek meggyőzni a tömeget, hogy az épületben politikai okokból senkit, legfőképpen diákokat nem tartanak fogva (a fogdában ugyanakkor hét köztörvényes őrizetes volt⁴⁷), de ugyancsak eredménytelenül. Majtényi százados ekkor engedélyezte, hogy a tüntetők képviselői átvizsgálják az épületet, ám ez is hatástalan maradt, a tömeg már saját küldötteinek sem hitt, hiába engedtek be egymás után több csoportot is az épületbe. A városi kapitányságot végül a Kucsera államvédelmi alezredestől, a megyei főkapitányság vezetőjétől érkezett üzenet mentette fel a tömeg nyomása alól. Kucsera telefonon közölte Majtényi századossal, hogy a keresett személyek a főkapitányságon vannak, küldjék oda a tüntetőket, az őrizeteket szabadon fogják engedni.⁴⁸ (A főosztályon

43 Az 5. légvédelmi tüzér ezred jelentése. HL 1956-os gyűjtemény, 4/32. ő. e.

44 Ónodvári Miklós: Naplóm. *Északmagyarország*, 1956. november 4. Lásd még ugyanezt in *A vidék sajtója*. Összeállította és szerk. Izsák Lajos, Szabó József és Szabó Róbert. Budapest, 1996, Korona, 207. o. (A továbbiakban *A vidék sajtója*.)

45 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hadkiegészítő parancsnokság jelentése. HL 1956-os gyűjtemény, 6/74. ő. e.

46 Nagy Barnabás feljegyzése, 1957. február 24. Nagy Barnabás vizsg. ir: TH V–145 094.

47 Nagy Ottó jkv. 1957. április 7. Zombori vizsg. ir: TH V–146 307.

még tartott az éjjel elfogott felkelők kihallgatása.) A bejelentés nyugtatólag hatott, ráadásul Majtényiek rendőrtiszteket is adtak a tüntetők mellé, Kiss János rendőr főhadnagyot és Dudra Kálmán rendőr őrnagyot, a rendőrség vezetőjének politikai helyettesét, hogy ők vezessék át a tömeget a Zsolcai kapuba.⁴⁹ Útközben a tüntetők száma jelentősen nőtt, és a főosztály elé érve hatalmasra duzzasztották az ott demonstráló tömeget. Biztonságérzetüket nemcsak a kísé-
 rő rendőrtisztek, hanem a főosztály előtti tüntetéshez csatlakozott pártfunkcionáriusok, megyei és városi vezetők, valamint a Diákparlament és az üzemi munkástanácsok küldötteinek jelenléte is növelte.⁵⁰

A főosztályon felkészültek a tüntetők fogadására. Reggel kilenc óra tájban egy államvédelmi nyomozó szólt az erősítésképpen az épületben lévő belső karhatalmista szakasz-
 nak), hogy foglalja el kijelölt helyét az udvar felőli oldalon. Az utca felé civil ruhás államvédelmi nyomozók helyezkedtek el, ugyancsak golyószórókkal, géppisztolyokkal, valamint ké-
 zigránatokkal felfegyverezve.⁵¹ A vizsgálati osztály beosztottai – köztük nők, adminisztratív
 dolgozók is – puskákkal felszerelve a harmadik emeleten foglaltak tüzelőállást.⁵² Vagyis a fő-
 osztály védőt csak azt követően rendelték a kijelölt helyükre, miután áthívták a tüntetőket a
 városi kapitányság épületétől. Egyidejűleg valaki telefonon értesítette a megyei bíróság orvos
 szakértőjét, dr. Pfiogler Kálmánt, aki így emlékezik: „a rendőrség előtt felizgatott tömeg van,
 és valószínűleg lövöldözés lesz, és ha tehetem, siessek le esetleges segítségadás végett”⁵³.

A tüntetők képviselőit ez ideig nem engedték be a főkapitányságra, de tárgyaltak a Diák-
 parlamenttől, illetve a nagyüzemektől érkezett megbízottakkal, akik itt is eredménytelenül
 próbálták távozásra bírni a tömeget. Nekik sem hittek, őket is kollaborációval vádolták. Ami-
 kor a városi kapitányságról megérkezett a tüntetők másik csoportja, az ő négyfős küldöttségük
 a kísé-
 rő rendőrtisztek közbenjárására bejutott a főkapitányságra. Kiss János főhadnagy beszám-
 olt Gáti Gyula rendőr alezredesnek, a főkapitány bűnügyi helyettesének a történekről és a
 tömeg követeléséről, mire Gáti azt válaszolta, hogy éppen az őrizetesk szabadítását intézi.
 Kiss főhadnagy lekísérte a kapuhoz az öt fiatal, és maga is távozni akart, ám a tömeg keve-
 sellette a szabadítottak számát, és visszaküldte őt, hogy hozza ki a többieket is. A tömeg
 csalódottsága teljességgel érthető, hiszen az előző nap folyamán több tehergépkocsival és
 autóbusszal indultak felkelők Budapestre, amihez viszonyítva nevelésesen kevés volt az öt
 szabadon bocsátott, noha a további követelésre még egy – csempészéssel vádolt – őrizetesk
 is elengedtek. Nyugtatólag hatott ugyanakkor a bejelentés, hogy Verpeléten vannak miskolci
 letartóztatottak, de a tüntetők továbbra sem távoztak.⁵⁴ Kiss főhadnagy éppen visszaért az
 emeletre, amikor a főkapitányságról lőni kezdtek.⁵⁵

48 Ezt a városi kapitányság valamennyi tisztje megerősítette. Lásd Majtényi Sándor jkv. 1958. január 11.; Jenei Imre jkv. 1957. április 26.; Bucsi Jenő jkv. 1958. január 11. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307.

49 Bukovics József jkv. 1958. január 11. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307.

50 Kun László kandidátusi értekezése. 171. o. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (a továbbiakban BAZMLT.). Az MSZMP és jogelőd pártjai Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és miskolci szervezetének iratai (a továbbiakban MSZMP iratai). XXXIII-5/2. 58. doboz.

51 Kertész Imre államvédelmi főhadnagy jkv. Miskolc, 1956. november 1. BMKI, belső karhatalom iratanyaga, 36. ó. e.

52 Ismeretlen ÁVH-s vagy rendőrségi alkalmazott visszaemlékezése. Idézi Ungváry: i. m. 81. o.

53 Dr. Pfiogler Kálmán megyei bírósági orvosszakértő kihallgatási jegyzőkönyve (a továbbiakban k. jkv.). Miskolc, 1956. december 6. Idézi Rásó: i. m. 115. o.

54 Balajti László jkv. 1957. június 14. Nagy Barnabás vizsg. ir. TH V–145 094.

A tüzelés megkezdéséről számos verzió született már a forradalom idején. Az biztos, hogy a tüntetőknek a városi kapitányságtól való távozását követően igen hamar, legfeljebb félóra elteltével eldőrdült a gyilkos sortűz.⁵⁶ A megyei hadkiegészítő parancsnokság jelentésében negyed tíz szerepel. Kertész Imre karhatalmi főhadnagy még tartotta az eligazítást a védelemre kirendelt katonáinak, amikor megszólaltak a fegyverek.⁵⁷ Az egyik verzió szerint Antal Gyula kapuőr a tömeg nyomását megállítandó lőtt a kapu mennyezetébe, amit az ablakokban elhelyezett rendőrök, valamint az államvédelmiek tűzparancsnak értelmeztek, és tüzet nyitottak, illetve kézigránátokat dobtak a tüntetőkre. A tömeg indulata másnap is elsősorban Antal Gyula ellen irányult, őt tartották a leginkább felelősnek, és a vizsgálatot vezető nyomozó is így mondta el Nagy Attilának a történetet kihallgatásakor.⁵⁸ Október végén, november elején – amikor Miskolcon a megyei munkástanács ügyészsége kihallgatta az igazolásért jelentkező államvédelmieseket – a főosztály fogdaparancsnoka arról számolt be, hogy amikor erősödött a tömeg nyomása a kapura, az odaállított őrök beszóltak az épületbe, hogy lőhetnek-e, és csak ezt követően kezdődött a lövöldözés, vagyis feltehetően engedélyezték számukra a tüzelést.⁵⁹ A két leírásban közös, hogy a kapunál kezdődött a lövetés. Azt, hogy a kapunál elhelyezett védők legalábbis részt vettek a tüzelésben, bizonyítja, hogy az áldozatok egy részét azonos magasságból leadott lövések sebesítették meg.⁶⁰ Ennek a változatnak a gyengéje, hogy a tömeg nem támadhatta olyan erővel a kaput, ami fegyverhasználatot igényelt volna, hiszen a fogva tartottak kijöttek az épületből, visszaküldték Kiss János főhadnagyt az épületbe, és ő nem említi a jelentésében, hogy utána a tömeg benyomult volna, vagy akár csak kísérletet tett volna erre. Gyengíti e változat hitelét az a vallomás is, amely szerint a hír, hogy Vepeléten tartják fogva a miskolci fiatalokat, nyugtatólag hatott a tömegre, és hogy viszonylag hamar fegyverhasználatra került sor, ami kizárja azt a lehetőséget, hogy az eredménytelen tüntetés nyomán nőtt volna meg a kapura nehezedő nyomás.

Antal Gyula mellett Gáti Imre államvédelmi százados feleségét tartották még felelősnek Miskolcon a lövetés megkezdéséért, aki egyes szemtanúk szerint összecsavart kézigránátköteget dobott a tüntetők közé, és ezt követte a lövetés.⁶¹ Egy vörös hajú nőre, az egyik vezető tiszt feleségére egész délután vadásztak a felkelők, majd körözést adtak ki Gátiné ellen. Gátiné felelősségének ugyanakkor ellentmond, hogy a források szerint lőfegyverből leadott lövés vagy lövések előzték meg a sortüzet, és az is, hogy a def-csoport Gátinét október végén előállította, majd kihallgatása után elengedték, sőt elvitték rokonaihoz Hidasnémetibe.⁶²

55 Kiss János rendőr főhadnagy jelentése, 1956. december 3. BAZMLt. MSZMP iratai. XXXIII-5/1. 1. f. 438. doboz, 41. ő. e. A megyei rendőr-főkapitányság előtt történtek legfontosabb forrásai: Balázs Géza és társainak pere. Fővárosi Bíróság (a továbbiakban FB), Cys. 1057/1957. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL). Szarka József és társainak pere. MMB Nb. 1547/1957. Mezőcsáti lt. Ungváry: i. m. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307.

56 Nagy Ottó jkv. 1957. április 7. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307. Más úgy emlékezett, hogy mindössze öt-tíz perccel a tömeg távozása után hallották a lövéseket. Gombkötő Zoltánné jkv. 1958. január 10. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307.

57 Kertész államvédelmi főhadnagy jkv. Miskolc, 1956. november 1. BMKI, belső karhatalom iratanyaga, 36. ő. e.

58 M. Kiss Csaba interjúja Nagy Attilával az 56-os miskolci eseményekről. *Heti Hírnök*, 1989. július 19.

59 Urbán László államvédelmi őrmester jkv. Miskolc, 1956. november 5. (Vélhetően későbbre datált.) BMKI, belső karhatalom iratanyaga, 36. ő. e.

60 Ők élnek. *Északmagyarország*, 1956. november 1. Lásd még ugyanezt in *A vidék sajtója*. 190. o.

61 Interjú Benőcs Bertalannal. Készítette Molnár Adrienne, 1991. 1956-os Intézet OHA, 301. sz. 79–80. o.

62 Babits és társainak pere. MMB Nb. 1232/1957. elsőfokú ítélet. Mezőcsáti lt.

Este Kucsera alezredes még Miskolcon volt, és a megyei pártbizottság egyik munkatársával beszélgetve nem tudta megmondani, hogy ki adott tűzparancsot.⁶³ A népítéletek ügyében indított eljárások szerint a védelem parancsnoka, Vörös Balogh István rendőr százados adott parancsot a második emeleten elhelyezett őrségnek, hogy géppisztolyból adjanak le riasztólövéseket, és ezt értelmezték tévesen tűzparancsnak – többek tanúsága szerint két kilőtt rakéta adta volna meg a jelt a tüzelésre – az első emeleten elhelyezkedő védők.

Több forrás említi, hogy a tömeg fegyverrel is támadta az épületet, a főkapitányságra beengedett küldöttségeknek meg is mutatták a belövés nyomát: a külső ablaküvegen lejjebb volt a golyó ütötte lyuk. Ez azonban bentről történő kilövés esetén sem lehetett volna más-ként, így bizonyítékként nagyon kétes értékű, ráadásul a töltényhüvelyt is megmutatták a küldötteknek, ami még inkább gyengíti a belövésről szóló történet hitelét.⁶⁴ Egy 1959-ben kelt katonai jelentés szerint is konkrét támadás váltotta ki a lövetést: „egy kisebb huligán, bányászcsoport robbanóanyagot dobott be a vasajtón, és erre indították meg a sortűzet”⁶⁵. Ezt egyetlen más forrás sem erősíti meg, feltehetően a jelentésben keveredtek a sortűz és a főosztály azt követő ostromának az eseményei, utóbbi alkalommal a bányászok valóban használtak robbantószeret. A megyei hadkiegészítő parancsnokság jelentése szerint a sortűzet megelőzően „a tömegből fegyveres támadás, lövöldözés nem történt”⁶⁶. Ezt megerősíti a hadosztály-parancsnokság jelentése. A két alakulat pedig közvetlen szemtanúja volt az eseményeknek.

Az eddig feltárt források nem teszik lehetővé annak egyértelmű megválaszolását, hogy hogyan, miért és kinek a parancsára került sor a számos halálos áldozatot és sebesültet követelő sortűzre. Tudjuk azonban, hogy október 26-án délelőtt – kísértetiesen azonos időpontban – használtak fegyvert a tüntetőkkel szemben Mosonmagyaróváron a határőrlaktanya előtt, Esztergomban az úgynevezett Sötétkapunál, nem messze a hadosztály-parancsnokságtól és Miskolcon a megyei rendőr-főkapitányságnál – ami központi utasítás meglétét valószínűsíti. A fegyveres testületek tűzparancsral rendelkeztek, de csak arra az esetre, ha fegyveres támadás éri az objektumaikat. Egyik helyen sem történt érdemi támadás az objektumok ellen, hiszen Mosonmagyaróváron a tüntetőket már odaérkezésükkor tűzzel fogadták, Esztergomban el sem jutottak a hadosztály-parancsnokság közelébe, és Miskolc esetében is hiteltelenek a támadásra utaló források. Utóbbi esetében további kérdéseket vet fel, hogy miért kellett áthívni a tüntetőket, és hogy ki és miért értesítette az orvost arról, hogy lövöldözés várható. A Borsod Megyei Munkástanács Ügyészsége a forradalom napjaiban többeket kihallgatott a sortűz ügyében, a fennmaradt jegyzőkönyvek és a megtorlás periratai sem adnak azonban választ a kérdésekre.

A lövetés nemcsak az épület előtt, hanem a főkapitányságon is óriási pánikot keltett. Kiss János főhadnagy arról számolt be, hogy a sortűz után találkozott a WC-ből kilépő Gáti Gyula rendőr alezreddessel: „odarahantunk hozzá, de nem tudtunk vele beszélni, mert olyan volt, mint aki meg van zavarodva. Azonnal eszembe jutott az 1946-os esemény, és arra gondoltam, hogy a kint lévő emberek megrohamozzák az épületet.”⁶⁷ Miközben Kiss főhadnagy menekülni próbált az épületből, államvédelmiskék ültelgették, majd valaki – még a kapun belül – szurronnyal megsebezte a lábát. Kiérve Veres orvos őrnagyot látta, aki elsősegélyben részesítette a földön fekvő sebesülteket. Veres őrnagyon kívül a megyei bíróság orvos szakértője is igye-

63 Déri korabeli naplója. Közli Rásó: i. m. 139. o.

64 Szarka és társainak pere. MMB Nb. 1547/1957. Mezőcsáti lt.

65 BAZ megyei összefoglaló jelentés. HL 56-os gyűjtemény, 6/a. ő. e.

66 A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei hadkiegészítő parancsnokság jelentése. HL 1956-os gyűjtemény, 6/74. ő. e.

67 Kiss rendőr főhadnagy jelentése, 1956. december 3. BAZMLt. MSZMP iratai. XXXIII-5/1. 1. f. 438. doboz, 41. ő. e.

kezett szakszerű segítséget adni a sebesülteknek. A rendőrkapitányságon uralkodó pánikot és az ezzel egyidejű tehetetlenséget igazolja Vörös Balogh István rendőr alezredes és Németh János rendőr hadnagy október 27-én megkezdett kihallgatása. Ekkor elmondták, hogy 26-án nem lőttek, nem is lőhettek, „mert őket a bennük nem bízó ÁVH-sok előzőleg bezárták a garázsba.”⁶⁸ Ugyan Vörös Baloghéknak komoly érdekük fűződött ahhoz, hogy a fenyegető hangulatban tisztázzák a szerepüket, de az általuk elmondottakat megerősíti Kiss János, aki ugyancsak arról számolt be, hogy őt a lövetés megkezdésekor egy ÁVH-s bezárta az egyik szobába, és ez történt a főosztály épületében tárgyaló diákszemélyekkel is.⁶⁹

A sortűz után a tömeg szétrebbent, de a főkapitányság közelében maradt. Többen a szemközti lévő laktanya katonáihoz fordultak fegyverért és védelemért. A katonákban meg is volt a szándék, hogy az ÁVH ellen fordítsák fegyverüket, a lövetés hírére azonnal az udvarra siető Zombori Sándor alezredes is alig tudta visszatartani tisztjeit a főosztály ostromától.⁷⁰ A rendőrség és az államvédelem vezetői úgy döntöttek, hogy a forradalmi szervektől, a Diákszemélyektől, még inkább a nagyüzemekben megalakult munkástanácsoktól kérnek segítséget. A sortűzet követő pillanatokban szétért vagy legalábbis fellazult az épületet körülvevő embergyűrű – ezt kihasználva küldöttségek indultak a miskolci nagyüzemekhez, de voltak tiszték, akik éltek az alkalommal, és elmenekültek, sorsukra hagyva társaikat és beosztottaikat. Két rendőrtiszt érkezett a DIMÁVAG-ba, egy államvédelmi tiszt pedig az LKM-ben számolt be a történekről. Utóbbi közölte Rozgonyi Ernővel, hogy az államvédelem alárendeli magát a megyei munkástanácsnak, és „a parancsnokságot a munkásválasztmány kezébe teszi le”⁷¹. Rozgonyi a gyári hangos híradóban bejelentette, hogy a megyei munkástanács átveszi a parancsnokságot az államvédelem fölött.⁷² Nem vállalta azonban, hogy személyesen menjen be a főkapitányságra, helyette a feladatra önként vállalkozó Miklós Zoltán nemzetőrt bízták meg. Miklós Zoltánt munkástanácsi igazolványának felmutatása után beengedték az épületbe, de hiába tolmácsolta Rozgonyi üzenetét, azzal a rendőrök nem voltak megsegítve. Ezért úgy határoztak, hogy Gáti Gyula alezredes menjen vissza Miklós Zoltánnal az LKM-be, és hívja a főkapitányságra a munkástanács valamelyik vezetőjét, aki képes és mer tárgyalni a felhevült tömeggel. Gátiék azonban nem jutottak messzire. Hiába öltözött civilbe az alezredes, az újra az épület köré gyűlő tömeg körülvette őket. Miklós Zoltán munkástanácsi igazolványával igazolta magukat, amikor riasztólövéseket adtak le az épületből a védelmükre. Így átmenetileg sikerült egérutat nyerniük, de az újabb fegyverhasználat fokozta a haragot, egyben leplezendő lépésnek, esetleg menekülésnek mutatta Gáti kísérletét. Gáti és Miklós Zoltán az egyik közeli épület pincéjébe menekült, de hamarosan megtalálták őket. Gáti Gyulát a tömeg eszméletlenül verte, majd nyakánál fogva egy teherautó mögé kötötték, és a Zenepalotához vonszolták, ahol felakasztották. Miklós Zoltánt egyik munkatársa igazolta, így ő viszonylag könnyebb sérüléseket szenvedett.⁷³

A sortűzet követően a tömeg egy része szétszéledt a környező bányákba, nagyüzemekbe híret véve az ÁVH brutalitásának. Megrohanták az ismert fegyverraktárakat és fegyverkészítő üzemeket, köztük a Nehézszerszámgépgyárat, ahol ágyúkat gyártottak. Ezeket ugyan nem

68 Reményi Sándor jkv. 1957. június 27. Farkas vizsg. ir. TH V–146 144.

69 Renn Oszkár és társainak pere. MMB B. 1720/1957. Gónusz Sándor az elsőfokú tárgyaláson. Mezőcsáti lt.

70 Zombori jkv. 1957. április 30. és Benőcs jkv. 1958. június 13. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307.

71 Makuch jkv. 1956. november 23. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307.

72 Miklós Zoltán pere. MMB B. 1024/1958. Rozgonyi Ernő az elsőfokú tárgyaláson. Mezőcsáti lt. Az esetet Rozgonyival teljesen egyezően mondja el Makuch előző jegyzetben idézett vallomása, 1956. november 23.

73 Miklós pere. MMB B. 1024/1958. Miklós az elsőfokú tárgyaláson. Mezőcsáti lt.

sikerült megszerezniük, de több üzemőrség teljes fegyverzetét és az üzemekben tárolt fegyvereket elvitték. Lefegyverezték a vasútállomást biztosító karhatalmistákat és katonákat, több közeli község rendőrségét és a város körül elhelyezett ütegek egy részét. A tömeg indulata és lendülete olyan hatalmas volt, hogy sehol sem merték útjukat állni.⁷⁴

A lövés híre sok helyen a sztrájkot szervezni és munkástanácsot választani kezdő, mozgásban lévő tömeghez érkezett meg. Ormosbányán a reggeli műszak már nem szállt le a bányába. A bányászok készültek bevonulni Miskolcra, hogy ismertessék követeléseiket. Ennek megakadályozására Rozgonyi Ernő, a megyei munkástanács elnöke ment ki Ormosbányára, és ugyan nem sikerült elérnie a munka felvételét, de azt igen, hogy ne mindenki, hanem csak egy küldöttség menjen Miskolcra. A sortűz hírére azonban a bányászok minden rendelkezésre álló közlekedési eszközön megindultak a városba, magukkal sodorva az útból bányák munkásait is.⁷⁵ Az általános riadalmat, amit jöttük keltett, jól szemlélteti a pártbizottságról az MDP KV-nak küldött jelentés: [Az] „ormospusztai bányászok dinamittal felszerelve közelednek Miskolc felé. [Ki]jelentették, amennyiben nem adják ki nekik az ÁVH-sokat, akkor kövön nem marad Miskolcon.”⁷⁶

A régi hatalom erői tehetetlenül álltak a közelgő események előtt, miközben az éppen csak megalakult munkástanácsok igyekeztek elhárítani a még nagyobb katasztrófát. Babits László, a Mezőgazdasági Gépjávitó Vállalat munkástanácsának elnöke, a határőrség miskolci laktanyájába ment, kérve a parancsnokot, hogy lépjenek föl a további vérontás elkerülése érdekében, Dunai alezredes azonban – a megfelelő parancs hiányára, illetve arra hivatkozva, hogy neki a saját laktanyáját kell védenie – nem tett semmit.⁷⁷ A városi tanács elnökhelyettese a sortűz hírére bezáratta a városháza kapuját, de amikor a tömeg az épülethez ért, ellenállás nélkül hagyta, hogy birtokba vegyék a város hangos híradóját, amely még az ostrom megkezdése előtt beszámolt az ÁVH brutalitásáról, annak megbosszulására szólítva föl az embereket.⁷⁸ A megyei munkástanácsba a MÁV küldötteként bekerült Makuch Mihály a vasútállomáson fogadta a Miskolcra érkező ormosbányaiakat. Bejelentette, hogy a megyei munkástanács átvette a hatalmat a fegyveres testületek fölött, és felszólította a bányászokat, hogy fegyelmetlenül tüntessenek, tartózkodjanak az önbíráskodástól, a bűnösöket törvény előtt fogják felelősségre vonni. Szavait a bányászok megtapsolták, majd sorokba rendeződve elindultak a főkapitányság felé.⁷⁹

A megyei munkástanács kétségbeesett kísérletet tett arra, hogy a követelések azonnali és teljes kielégítésével fékezze meg a forradalmi erőszakot. Madách Imre drámáját, *Az ember tragédiáját* idéző (milliók pusztulnak egy miatt) táviratot küldtek a kormánynak, amelyben az egyre súlyosabbá váló helyzetre való tekintettel követelték a szovjet csapatok azonnali kivonását az egész országból. „Ellenkező esetben fájó magyar szívvel kell megállapítani, hogy a vérengzést és az ártatlan magyar életek pusztulását megakadályozni nem lehet.”⁸⁰ A munkás-

74 Keller és társainak pere. MMB Nb. 181/1958. Nagy Béla és Keller az elsőfokú tárgyaláson. Mezőcsáti lt. Lásd még Az 58. honi légvédelmi tüzér hadosztály jelentése. HL 1956-os gyűjtemény, 4/30. ő. e. Szabó József önv. Újlak vizsg. ir. TH V–145 092.

75 Jelentés az MSZMP megyei intéző bizottsága részére, 1957. március 21. BAZMLt. MSZMP iratai. XXXIII-5/1. 1. f. 442. doboz, 1. ő. e.

76 Gyárfás János és Déri jelentése közvetlenül Kádár Jánosnak, Miskolc, 1956. október 26. PIL 290. f. 1/19. ő. e. 37. o.

77 Babits László és társainak pere. MMB Nb. 1232/1957. elsőfokú ítélet. Mezőcsáti lt.

78 Ganz Manfréd és társának pere. MMB Nb. 1234/1957. Ganz az elsőfokú tárgyaláson. Mezőcsáti lt.

79 Petri István jkv. 1956. november 26. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307.

tanáccsal azonosan ítélte meg a helyzetet Déri Ernő, a városi pártbizottság első tikára, igyekezve másra háritani a felelősséget: „Az egész fegyveres tüntetés alapvető oka, hogy Nagy Imre elvtárs tegnapi válaszában nem szerepel, hogy a szovjet csapatokat kivonják az országból. Ha ez szerepelt volna, vagy szerepelne, akkor az egészet könnyen le lehetne szerelni.”⁸¹ A munkástanácsoktól és a Diáksparlamenttől számos küldöttség érkezett a főosztályra, ezek egy része be is jutott, de sem a tömeg lecsillapítására, sem az épület megvédésére nem voltak képesek. A Diáksparlament azon akciója hozott egyedül eredményt, amely során ötven diákot küldtek a városba a sebesültek mentésére és véradásra.

Délelőtt tizenegy óra előtt már szabályos ostrom folyt, amelyben diákok, például a Zalka Máté Technikum tanulói is részt vettek.⁸² Az épület kijárait a tömeg lezárta, igyekeztek a kapukat befeszíteni, miközben kézfegyverekből lőtték az épületet. A védők ellenállását megtörte az, hogy vezetőik közül többen elmenekültek. A főosztályon maradtak több kísérletet tettek arra, hogy átadják a parancsnokságot az épületbe érkezett küldötteknek, ennek sikertelensége után döntöttek úgy, hogy leteszik, illetve elzárják a fegyvereket, és kítűzik a fehér zászlót. Igyekeztek elbarikádozni a bejáratot és a lépcsőket, a védők zöme pedig a felsőbb emeletekre és a padlásra húzódott vissza. Elmenekülése előtt Kucsera László alezredes a városi kapitányság rendőreit is eltiltotta a fegyverhasználatól.⁸³

A főosztályon maradt tisztek döntését számos tényező indokolta. A tömeg elkecseregett dühét tapasztalva nyilvánvalóvá vált, hogy az épületet a megerősített őrség és a nagy mennyiségű fegyverzet ellenére is csak ideig-óráig védhetik, és csak azon az áron, hogy a harcnak még több áldozata lesz, ezáltal még nagyobb lesz az ellenük forduló harag. Amennyiben a tömeg harcban foglalja el a főkapitányságot, kezükre kerülnek a fegyverek, aminek iszonyatos öldöklés lehet a következménye. Külső segítségre pedig semmi esély sem volt. A honvédség egyelőre semleges maradt, a hangszórón keresztül a tér elhagyására próbálták rávenni az embereket, de a laktanya padlásán elhelyezett golyószóró a főosztályt is fenyegette, így annak védői a katonákkal szemben is igyekeztek felkészülni a védelemre. A megyei munkástanács-tól küldöttség érkezett a honvéd laktanyába, akik bejelentették, hogy átvették a hatalmat a fegyveres testületek fölött. Zombori Sándor a hangszórón keresztül tájékoztatta erről a tüntetőket, bejelentette, hogy a honvédség a nép mellé áll, és nem hajlandó lőni az emberekre. Ugyanezt elmondta a munkástanács küldötte is. Zombori alezredes arra szólította föl a főosztály védőit, hogy szüntessék be a tüzet, tegyék le a fegyvert, ebben az esetben biztosítják szabad elvonulásukat.⁸⁴ A honvédséghez hasonlóan foglalt állást a Nehézszerszámgépgyárnak a főosztály épületében tartózkodó küldöttsége, akik arra figyelmeztettek, hogy amennyiben nem szüntetik be az ellenállást, a tömeg kezére kerülhetnek a gyárban készített ágyúk és a mintegy hatezer puská.

A főkapitányságon kialakult szituációban a védők és a küldöttségek mindezt fenyegetésnek értelmezték. A bent tartózkodó diákok úgy emlékeztek, Zombori azzal fenyegetőzött, hogy szétlöveti az épületet.⁸⁵ A védők elhagyatottságát a pártbizottságról érkezett telefonüzenet tet-

80 A Borsod Megyei Munkástanács üzenete a kormánynak, 1956. október 26. 11 órakor. PIL 290. f. 1/19. 6. e. 43. o.

81 Déri jelentése az MDP KV-nak. PIL 290. f. 1/19. 6. e. 35. o.

82 Határozattervezet fegyelmi ügyekben. Lehoczky Sándor ügye, Miskolc, 1957. június 5. BAZMLI. XXXIII-5/1. 1. f. 434. doboz, 3. 6. e.

83 Doros Imre jkv. 1957. március 18. Zombori vizsg. ir. TH V-146 307.

84 Zombori jkv. 1957. június 10. és Benőcs jkv. 1957. június 8.; Hajdu Károly jkv. 1957. június 27.; Tóth jkv. 1957. június 6. Zombori vizsg. ir. TH V-146 307.

85 Ungváry: i. m. 86. o.

te teljessé: „felelősségre vonták a főosztály vezetőjét, hogy miért lőttek a tömegre, és a főosztályvezetőre tolták a felelősséget”, noha korábban parancsot adtak az épület megvédésére.⁸⁶ Mintegy tizenöt-húsz perces védekezés után Vörös Balogh István rendőr alezredes kiadta az utasítást a fegyverek elzárására. Ezt azonban nem mindenki teljesítette. Olyan nagy számban voltak ugyanis fegyverek a főosztályon, hogy azok nem fértek be a raktárakba, de nem is mindenki volt hajlandó megválni a fegyverétől, míg volt, akihez el sem jutott a parancs. A kapitányság épületére kitűzték a fehér zászlót, de már késő volt: a tüntetők ekkorra betörték a kapukat, és elárasztották az épületet, a megtalált fegyvereket magukhoz vették, egy résztüket kidobálták az utcára, ahonnan tovább lőtték az épületet, miközben néhány rendőr és ÁVH-s a megtartott fegyverével igyekezett védekezni.

Más úton is kerültek azonban ostromlók a főosztályra. A belső karhatalomtól kivezényelt szakasz nem vett részt a harcban, sőt amikor látták, hogy az államvédelmi nyomozók a tüzelés elől az épület egyik beugrójának oltalmába húzódo fegyvertelen tüntetőket is lövik, igyekeztek azokat menteni, és nadrágszíjakkal húzták fel őket az ablakokba. Miután már tizenöt-húsz embert besegítettek, egy államvédelmi nyomozó érkezett, aki a vele jött géppisztolyos rendőrnek parancsot adott a tüzelésre, ezt azonban a rendőr megtagadta, fegyverét eldobta, majd mindketten eltűntek egy szomszédos szobában. Ezt követően a civilek magukhoz vették a karhatalmisták fegyvereit, és csatlakoztak a főkapitányságra ekkor beözönlő felkelőkhöz.⁸⁷

A főosztályt elfoglaló tömegben voltak olyanok, akik eleve azzal a céllal mentek be, hogy (legalább egyeseket) megmentsenek a népharag elől, mert ismerősük, rokonuk volt a védők között. A munkástanács, egyetemi küldöttségek – de mások is – azért akarták megakadályozni a népítéletet, hogy biztosítsák a bűnösök majdani törvényes felelősségre vonását, míg természetesen voltak olyanok is, akik vérre, bosszúra szomjaztak. A rövid idő alatt mesterségesen hatalmasra, ipari körzetté duzzasztott Miskolc nagyon nagy pauper, a kor gazdaság- és büntetőpolitikáját megszenvedett, annak kiszolgáltatott lakossággal rendelkezett, akiket huli-gánoknak, lumpenproletároknak bélyegeztek, és számukra ekkor érkezett el a bosszúállás lehetősége. Voltak a tömegben bűnözők is, hiszen Miskolcon ugyanúgy, mint a szocialista iparosítás többi frekventált városában (Sztálinváros, Komló stb.) az országos átlagnál sokkal rosszabb volt a közbiztonság, több volt a köztörvényes bűncselekmény, nagyobb számban éltek visszaeső bűnelkövetők.

A lincselés általános elítélése mellett szükséges rámutatni a miskolci népítélet néhány alapvető jellegzetességére. Szemben például a budapesti Köztársaság téren történekekkel – ahol ugyancsak ostrom előzte meg az elfogott védők felkoncolását –, Miskolcon egyetlen sorozott államvédelmi katonának sem esett bántódása. A honvédség segítségével biztonságba helyezték őket a Bocskai laktanyában.⁸⁸ Jóllehet elképzelhetetlen, hogy a nekibőszült, bosszúszomjas tömeg népítélete igazságos legyen, Miskolcon mégis azt tapasztaljuk, hogy a tö-

86 Jelentés az MSZMP megyei intézőbizottsága részére a Borsod megyei rendőr-főkapitányság tevékenységéről, Miskolc, 1957. április 20. BAZMLA. MSZMP iratai. XXXIII-5/1. 1. f. 433. doboz, 3. é. e. Lásd még Nagy Ottó jkv. 1957. április 7. Zombori vizsg. ir. TH V-146 307. – Más forrás szerint a sortűz után az egyik pártbizottsági titkár azt válaszolta a főosztályból további utasításokat kérő tisztnek, hogy „amit sütöttek, azt egyék meg”. Az egyik népbíró feljegyzései. MOL XX-5-h Földvári-per. Bír. ir. 178. o.

87 Kertész államvédelmi főhadnagy jkv. Miskolc, 1956. november 1. BMKI, belső karhatalom iratanyaga, 36. é. e. – Kertész vallomását igazolja, hogy sem neki, sem karhatalmistáinak nem esett bántódásuk, amint vallotta: „köszönték, és csókoltak bennünket, amiért nem lőttünk közéjük”. A karhatalmisták megéljenzését megerősíti: Pfiegler k. jkv. Miskolc, 1956. december 6. Lásd Rásó: i. m. 114. o.

88 Zombori jkv. 1957. április 30. Zombori vizsg. ir. TH V-146 307.

meg „megválogatta” áldozatait. Erre mutat, hogy amikor a bántalmazott Petrik István rendőr hadnagyról a nála megtalált igazolvány alapján úgy vélték, hogy egyszerű gépkocsivezető, ütlegetését abbahagyták, és Petrik ha sebesülten is, de el tudott menekülni.⁸⁹ A Gáti Gyula alezredesten kívül meggyilkolt két rendőrtisztről (Ráduly József százados és Strelec János hadnagy) utóbb nyilvánvalóvá vált, hogy a rendőrök közé beépített titkos államvédelmi alkalmazottak voltak.⁹⁰ A Kádár-korban a tömeg fékevesztett brutalitását a Gáti Gyula alezredest mellé felakasztott „egyszerű gombügynök”, Freimann Lajos sorsával vélték bizonyítani. Rásó József levéltáros kutatása azt bizonyítja, hogy Freimann Lajos, amennyiben valóban így hívták, nem egyszerű kereskedő, hanem államvédelmi tiszt volt, amint ezt a boncolásakor nála megtalált ÁVH-s pecsét bizonyítja.⁹¹ Az ő kiléte további megválaszolandó kérdéseket vet fel, hiszen nem a miskolci államvédelem állományához tartozott, őt a boncoláskor egyetlen ÁVH-s vagy rendőrtiszt sem ismerte fel. Lehet, hogy csak kíváncsisága sodorta Gáti Gyula felakasztása után a tömegbe, de nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy október 26-án még működött az ÁVH, amelynek rutin jellegű feladata volt a tömegbe vegyülve információkat szerezni vagy dezorganizálni. A Rudas László utcai rendőrkapitányság előtti tüntetésen is ott volt vezetőinek utasítására, „szolgálati ügyben”, de természetesen civilben, Zeke Antal államvédelmi hadnagy,⁹² és más forrás is megerősíti, hogy az egyenruhás rendőrtiszteken kívül civilbe öltözött nyomozó is elkísérte a tömeget a Rudas László utcából a megyei főkapitányság elé.⁹³ Egyelőre kérdéses az is, hogy Freimannt miért akasztották föl: azért, amit mondott, azért, amit mondtak rá, azért, mert menekülni próbált, vagy mert zsidó volt.

A Kádár-kor hivatalos történetírása a meglincselt áldozatok közé sorolta Mohai István államvédelmi századost. Miskolcon 1956-ban is mindenki úgy tudta, hogy Mohai öngyilkos lett – természetesen a népharagtól való félelmében. Ezt megerősíti, hogy az épületből a háztetőn keresztül menekülő és a szomszédos cukrászdában elbújó Mohairól a miskolci népíró nagy pere, a Balázs Géza és társai ellen lefolytatott eljárás ítélete nagyon nyomatékosan állapította meg, hogy miután a tömeg betörte a cukrászda bezárt ajtaját, „oda behatolva Mohai István századost a cukrászdából élő állapotban kihozták”⁹⁴. A hasonló tárgyú ítéletek az „élő állapotban” kifejezést olyan alkalmakkor használták, ha ez fontos volt abban a tekintetben, hogy a bántalmazott áldozat még élt akkor, amikor a vádlott az ellene irányuló cselekményt elkövette, tehát az illető társtettese volt a gyilkosságnak. Mohait azonban kihozatalát megelőzően nem bántották. Az öngyilkosság tényét erősíti viszont az MTI miskolci kirendeltségének – „részben személyes élmény, részben hallomások alapján” – adott jelentése, amelyben azt írják, hogy Mohai százados „főbe lőtte magát, amikor elvágták menekülési útját”⁹⁵.

Megkülönbözteti a többi hasonló esettől a lincselést annak korabeli értékelése is. „Megbűnhődtek, akik fegyvert használtak a miskolci felkelők ellen!” – tudósított a Borsodi Rádió és a másnap megjelenő *Északmagyarország*.⁹⁶ Más jelentések is ugyanebben a hangnemben

89 Balázs és társainak pere. FB, Cys. 1057/1957. elsőfokú ítélet, BFL.

90 Lengyel István jkv. 1958. január 11. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307.

91 Pfliegler k. jkv. 1956. december 6. Rásó: i. m. 114–115. o. – Freimann Lajos története egyébként is számos hihetetlen részletet tartalmaz, mint például hogy a szállodába bemenekült Freimannt üldöző tömeget a hotel igazgatója nem engedte be az épületbe. Freimann ezután mégis továbbmenekült, és kiugrott az ablakon a szikvizüzem tetejére stb. Lásd Balázs és társainak pere. FB, Cys. 1057/1957. elsőfokú ítélet. BFL.

92 Zeke Antal jkv. 1957. május 24. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307.

93 Doros Imre jkv. 1957. március 18. Zombori vizsg. ir. TH V–146 307.

94 Balázs és társainak pere. FB, Cys. 1057/1957. elsőfokú ítélet. BFL.

95 Az MTI miskolci kirendeltségének jelentése, 1957. október 27. PIL 290. f. 1/20. 6. e. 40. o.

tájékoztattak a történekről. Az MDP KV Párt- és Tömegszervezetek Osztályának küldött tájékoztatás kiemelte: „Egységes szolidaritás jellemzi a munkás és bányász és a különböző dolgozókat [sic!]. Például a munkások segítségére siettek a bányászok, amikor a rendőrség a békésen tüntető tömeg közé lőtt, ők robbantották fel a rendőrség vaskapuját. A bányászok segítségével hozták a munkások az ÁVH[-s] és rendőr őrnagyokat, aki[ke]t a zeneiskola épületében felakasztottak, ez megtorlás volt a munkások részéről, amiért fegyvertelenül tüntető munkásokra lőttek.”⁹⁷

Az eseményeknek több mint húsz halálos áldozata volt, a népítélet áldozataival (és Antal Gyula másnapi meglinceselésével) együtt. A megyei munkástanács utasítására október 27-én az áldozatokat felboncolták, dr. Pfiégler Kálmán huszonegy elhunytat vizsgált meg: hét rendőrt és államvédelmist, valamint tizennégy polgári személyt, köztük két fiatalkorút.⁹⁸ A szakirodalom huszonöt halálos áldozatot tart számon,⁹⁹ a forradalom áldozatait és a károkat felmérő jelentés összesen huszonkét halotról tud, akik a forradalmi eseményekkel összefüggésben veszítették életüket 1956 októberében.¹⁰⁰ A forradalom leverését követő megtorlás során hét embert végeztek ki jogerős bírói ítélettel az október 26–27-i népítéletekben való részvétel vádjával, így velük együtt ez a két nap több mint harminc halálos áldozatot követelt Miskolcon.

96 *A forradalom hangja*. Szerk. Kenedi János. Budapest, 1989, Századvég Kiadó–Nyilvánosság Klub, 114. o.; Megbűnhődtek, akik fegyvert használtak a miskolci tüntetők ellen. *Északmagyarország*, 1956. október 27. Lásd még ugyanezt in *A vidék sajtója*. 178. o.

97 Jelentés az MDP KV PTO-nak, 1956. október 26. PIL 290. f. 1/19. ő. e. 95. o.

98 Pfiégler k. jkv. 1956. december 6. Rásó: i. m. 114. o.

99 Ungváry: i. m. 96. o.

100 *Északmagyarország*, 1956. december 5.

KÍSÉRLET ÉLETÚTINTERJÚK KAPCSOLATHÁLÓZATI ELEMZÉSÉRE

BEVEZETŐ

Dolgozatunkban egy 1999 nyarán kezdett három éven át tartó szociológiai kutatás első eredményeiről számolunk be.¹ Kutatásunk célja, hogy az 1956-os Intézet Oral History Archívumában található életútinterjúk egy általunk meghatározott részét kapcsolathálózati (network) módszer segítségével feldolgozzuk. Arra vállalkoztunk, hogy a visszaemlékezések alapján rekonstruáljuk a kiválasztott interjúalanyok egyéni és az ezekből összeálló teljes kapcsolatrendszerét. Célunk tehát *nem* az események rekonstruálása és leírása, hanem a forradalomról szóló személyes történetek strukturális elemzése.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy itt személyes emlékekről van szó, vagyis minden megállapításunk csakis arra támaszkodhat, amit az emlékező az interjú során felidézett. Az interjúk az interjúalanyok az adott pillanatban előhívott emlékeit rögzítik. Ezek kiegészítését, ellenőrzését, korrigálását, a történelmi forráskritikát nem tekintjük feladatunknak. Az interjúkban megjelenített kollektív emlékezetet vizsgáljuk, és az interjúalanyok kapcsolathálózati mintázatát rekonstruáljuk.

Nyilvánvaló, hogy senki sem képes minden kapcsolatára visszaemlékezni. Az emlékezet torzító, szelektáló jellemzőjén túl az, hogy ki kit és milyen összefüggésben említ, függ az interjúalany személyiségvonásaitól (extrovertált vagy introvertált, könnyen beszélő vagy sem stb.), életútja alakulásától, az interjú pillanatában érvényes intellektuális állapotától, beszéd-készségétől, társadalmi helyzetétől, a kérdezőtől és még számos más tényezőtől.

A MÓDSZERRŐL

A kapcsolathálózati elemzés nem jelent sem önálló elméletet, sem új paradigmát; valójában csak egy olyan elemzési stratégia, amely a vizsgálat alanyának tulajdonságain túl annak társadalmi-strukturális kontextusát is igyekszik megragadni. Ez a megközelítés a gazdaság-szociológia mára egyik meghatározó irányzatává vált, és a rétegződés-, valamint mobilitáskutatásokban is új távlatokat nyitott.²

1 A kutatás az OTKA F 30686 sz. pályázat támogatásával folyik. Előkészítésében részt vett még Keller Márkus és Balázs Bálint. Utóbbi külön köszönet illeti a bevezetőben ismertetett két kapcsolathálózati tanulmány összefoglalásáért.

2 Mark Granovetter: Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 1985. 3. sz. 481–510. o.; *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Angelusz Róbert. Budapest, 1997, Új Mandátum; Barry Wellman: Strukturális elemzés: a módszertől és a metaforától az elmélet és a tartalmi kérdések felé. In *Társadalmak rejtett hálózata*. Szerk. Angelusz Róbert és Tardos Róbert. Budapest, 1991, Magyar Közvélemény-kutató Intézet, 307–352. o.

A kapcsolathálózati megközelítés népszerűvé válása a második világháború utáni szociológia intézményi átalakulásával függ össze. A networkkutatók ugyanis az – éppen addigra a szociológia fősodrába került – amerikai stílusú empirikus vizsgálatok ellenében fogalmazták meg módszertani stratégiájukat, és nyúltak vissza a korábbi, helyi társadalmakat vizsgáló szemlélethez. A networkelemzés előnye éppen ebből fakadóan az a tény, hogy egyfelől az egyéni viselkedést magyarázó, survey típusú amerikai empirikus kvantitatív kutatásoknak, másfelől pedig a két háború közötti kvalitatív módszerekkel dolgozó, csoportjelenségekre koncentrálnak (szociometria, community studies) az előnyeiket képes egyesíteni. Tehát miközben csoportszinten működő folyamatokat vizsgál, kvantitatív módszerekkel dolgozik.

A kapcsolathálózati megközelítés módszertani lényege az alábbiakban foglalható össze. A networkelemzés a társadalmi jelenségek megértésében és magyarázatában az attribútum típusú változókkal (nem, kor, iskolai végzettség stb.) szemben a relációk (a vizsgált sokaság tagjai közti különféle kapcsolatok) hatásának elsődlegességét feltételezi. Az egyének viselkedését és csoportjaik működését valamilyen módon befolyásoló (erősítő vagy gátló) kapcsolatmintázatot vizsgálja. Az elemzés alapfeltevése, hogy az egyének kapcsolatainak mintázata kikényszeríthető, illetve lehetővé teheti bizonyos a csoportra jellemző viselkedésformákat, attitűdöket és társas észlelésmódokat. Mindez azzal jár, hogy a struktúra elemzése a társadalmi relációk feltérképezésével kezdődik, és az csak ezután merül fel, hogy a strukturális pozíció hogyan vonatkozik az attribútum típusú változókra.³ A networkkutató a csoportközi kapcsolatokat egyéni és csoportszinten vizsgálja, vagyis az elemzési egység egyszerre az egyén (ego) és a teljes csoport.

A kapcsolathálózati elemzés egy jól kiforrott és a követők által szinte kötelezően használt speciális fogalomkészlettel rendelkezik.⁴ Az *aktorok* – a hálózatok csomópontjai – lehetnek akár emberek, családok, jogi személyek, szervezetek, dolgok, események, pozíciók egy szervezetben vagy hierarchiában, esetleg városok, államok stb. Az aktorokat *directed*, *irányított* („A” barátjának tartja „B”-t, de nem biztos, hogy „B” is annak tartja „A”-t) vagy *nondirected irányítatlan* (ha „A” rokona „B”-nek, akkor „B” is rokona „A”-nak) kapcsolatok kötik össze. A kapcsolatok jellegzetes típusai a *relációk*, amelyek az aktorok közötti összeköttetések tartalmi részére vonatkoznak: csere, rokonsági, kommunikatív, érzelmi, instrumentális és hatalmi kapcsolattípusok stb. A networkelemzésben a *csoport* azon aktorok összességét jelenti, amelyeknek a relációit értelmezni kívánjuk. A *hálózat* fogalma az aktorokra és a köztük definiálható relációk összességére vonatkozik. Az egyének csoporton belüli *pozícióit* eszerint mint kapcsolatkészletet határozhatjuk meg, a *struktúra* fogalma pedig az aktorokat összekötő társadalmi relációk mintázatát jelöli.

Az elemzés egyik legkritikusabb pontja a mintavétel kérdéséhez kapcsolódik, ugyanis ebben az esetben sem kerülhető meg az a módszertani kérdés, hogy miként zajlott a vizsgált sokaság határainak kijelölése. A határok kijelölésére lényegében két lehetőség nyílik: a *realista* megközelítés alapján azt lehet mondani, hogy a vizsgált aktorok jelölik ki a csoporthatárokat, ők maguk nevezik meg, hogy kit tekintenek tagnak; a *nominalista* megközelítés szerint

3 Mustafa Emirbayer–Jeff Goodwin: Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency. *American Journal of Sociology*, 1994. május, 1414. o.

4 Stanley Wasserman–Katherine Faust: *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge, 1994, Cambridge University Press, 17–21. o.; Emirbayer–Goodwin: i. m. 1447–1449. o.; Vedres Balázs: Bank és Hatalom. *Szociológiai Szemle*, 1997. 2. sz. 109. o.; uő: Üzleti csoportok a magyar gazdasági átmenetben. *Café Babel*, 1998. 2. sz. 129. o.

viszont a kutató elméleti érdeklődése szab határt a feltérképezni kívánt hálózatnak, s ez az utóbbi döntheti el, mit tekint a vizsgálatban relevánsnak.

Mindezek után jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a kapcsolathálózati elemzés végül is hogyan használható a történeti irányú kutatásokban. Végtére is nem kérdezhetjük meg a múltbéli események szereplőit egy kérdőívben arról, hogy kivel ebédelnek együtt, vagy kitől kérnek tanácsot, ahogyan nem kérhetők meg arra sem, hogy nevezzék meg a három legjobb barátjukat.⁵ Ezzel szemben a történészek számos olyan forrással (adólajstromok, vállalati évkönyvek, interjúk, visszaemlékezések, levelek, naplók, peranyagok, kihallgatási jegyzőkönyvek) dolgoznak, amelyekből egy-egy csoportbeli kapcsolódásokra vonatkozó adatbázis képezhető.

PÉLDÁK A MÓDSZER ALKALMAZÁSÁRA

Szemléltetésként idézzük fel három chicagói szociológus, Roger V. Gould, valamint John F. Padgett és Christopher K. Ansell egy-egy kutatásának főbb tanulságait. Mindhárman a politikai mobilizáció, illetve a kollektív cselekvés szerveződésében közreműködő személyes kapcsolathálózatok szerepét vetik fel kiélezett formában. Padgett és Ansell a XV. századi Firenze száztizenhat elit családjából a legjelentősebb tizenhatnak a házassági, üzleti és pártfogói hálózatait elemzi, és arra keres választ, hogy a Mediciek hogyan emelkedtek fel a kormányzati hatalomért – elsősorban a Strozziakkal – folytatott küzdelem során.⁶ A korábbi történeti kutatások a Mediciek és az oligarchák harcát, az elit családok pártállásának magyarázatát a gazdasági vagy társadalmi osztály, olykor pedig a szomszédság kategóriái mentén jelentették meg. Padgett ezen attribútum típusú változók (nettó jövedelem 1427-ben, vagyonszerzés időpontja, politikai státus avagy előljárói helyek száma a városi tanácsban 1282–1344 között) megoszlása alapján nem talált köztük különbséget. Az elit családokon belüli házasságok, kölcsönök, hitelek, üzleti partnerkapcsolatok dinamikáját feltárva azonban arra a következtetésre jutott, hogy a házassági és üzleti kapcsolathálón belüli pozíció jól magyarázta a frakcióhoz való tartozást és a politikai stílust, vagyis a hálózati pozíció jobb magyarázó elvnek bizonyult, mint a korábbi attribútum típusú változók bármelyike. A Medici-párt valójában a szomszédság és a presztízs dimenziója mentén épült fel: az oligarchák és a Medici-pártiak lenézték egymást, és csak a Medicieken keresztül találkoztak. A Mediciek támogatói egyedül a Mediciek révén kapcsolódtak az elithez, sőt még egymáshoz is, és ez jelentette a Mediciek pozíciójának erősségét. Vagyis a Medici család a patríciusok és a homo novusok közötti strukturális lyukat hidalta át, s ezen keresztül tudott centralizált ellenőrzést biztosítani követői felett.

Roger V. Gould kutatása a párizsi kommün felkelőinek kapcsolathálózatát tanulmányozza, és azt vizsgálja, miként hatottak a felkelői viselkedésre, attitűdökre a korábban meglévő szomszédsági kapcsolatok.⁷ Azt a tényt, hogy a városi zavargások a munkások minden rétegét érintették, a történészek és a szociológusok egyaránt előszeretettel magyarázzák úgy, hogy ez volt a döntő pillanat, amikor a munkásság osztályöntudatra ébredt. Gould cikkében – a tárgyalási jegyzőkönyvekből, illetve a háborús minisztériumnak küldött napi jelentésekből nyert adatok elemzésével – ezzel szemben arra a meghökkentő következtetésre jut, hogy a munkások a párizsi kommün idején nem szakmai szinten, szakszervezetek szerint, hanem valójában

5 A networkelemzés történészek általi recepciójához lásd Bonnie H. Erickson: *Social Networks and History. A Review Essay. Historical Methods*, 1997. nyár, 149–158. o.

6 John F. Padgett–Christopher K. Ansell: *Robust Action and the Rise of the Medici, 1400–1434. American Journal of Sociology*, 1993. május, 1259–1319. o.

7 Roger V. Gould: *Trade Cohesion, Class Unity and Urban Insurrection: Artisanal Activism in the Paris Commune. American Journal of Sociology*, 1993. január, 721–754. o.

a szomszédsági kapcsolataik mentén szerveződtek. A kevésbé szervezett szakmák munkásai vettek részt leginkább a kommun eseményeiben, a legjobban szervezett iparágak kifejezetten alulreprezentáltak voltak. Mindezek fényében az a tény, hogy a felkelés alatt elhomályosultak a szakmai-szervezeti határok, nem úgy magyarázható, hogy a magában való munkásságból magáért való lett, hanem inkább úgy, hogy az ellenállás, a mobilizáció, a kollektív cselekvés szervezeti kerete a szakmairól a szomszédságra tolódott át. A Nemzeti Gárda rekrutációja lakóhely szerint történt, így egy-egy zászlóalj tagjai nem pusztán szervezeti tagságuk, hanem szomszédság alapján is egymáshoz kapcsolódtak. A korábbi szomszédsági kapcsolathálóok pedig élénkítő hatással voltak az új keletű formális szervezeti kapcsolatokra. A „benszülött” szomszédsági struktúrák és a Nemzeti Gárda sorozóegységei végül is együttesen alakították ki a szolidaritás és az ellenállás gócait. Mindez azzal járt, hogy az átfedő besorozás révén kialakuló kapcsolathálóok növelték az eltérő kerületek felkelőinek forradalmi elkötelezettségét. Például az V. kerület forradalmi ellenállását növelte az a tény, hogy sok lakója a tizenhármas légióba volt besorozva, s ily módon erősebben elkötelezte magát a forradalom mellett. A többféle átfedő network kölcsönhatása jobban magyarázta az ellenállás mértékét egy-egy kerületben, mint lakóinak jövedelmi átlaga vagy az átlagos kerületi lakásminőség, amelyek semmiféle összefüggésben nem voltak a forradalmi hevülettel.

Miért hasznos tehát a kapcsolathálózati elemzés módszere a történeti kutatásban? Amint az idézett példák is mutatják, elsősorban azért, mert az eseményekben részt vevők kapcsolatmintázata a történetek hihető, oksági magyarázatát nyújthatja. Vagyis a kapcsolathálózati kutatások olyan újfajta módszertant hoznak a történeti vizsgálatba, amelyekkel történetileg változó struktúrák kialakulását, átalakulását követhetjük nyomon. A networkkutatók logikáját kölcsönözve azt állíthatjuk, hogy a nagy történeti változások idején (vagyis politikai-társadalmi megmozdulások, forradalmak, mozgalmak kialakulásánál, átalakulásánál, elhalásánál, elfojtásánál) valójában nem intézmények, váratlan események, emberi érzések stb., hanem a társadalmilag beágyazott szereplők háttérben működő kapcsolataik „veszik át az irányítást”. A kapcsolathálózatok kialakulása, újratermelődése, átalakulása jelenti azt az összefüggést, amelyből az egyéni és kollektív cselekedetek, végső soron az események kimenetele magyarázható.

A hazai történeti kutatásokban – tudomásunk szerint – még nincs példa a kapcsolathálózati elemzési stratégia alkalmazására, s ennek több fontos – a módszertani alapállásból levezethető – oka is lehet. Egyrészt ritka a relációnális adatot szisztematikusan egy-egy időszakra kiterjedően megőrző *forrás*; másrészt az elemzés csak rendkívül nehéz munkával összerendezett *adatbázison* végezhető el sikerrel; végül pedig az eredmények *magyarázó ereje* itt sem garantálható. Véleményünk szerint az OHA komoly lehetőséget nyújt a kapcsolathálózati kutatáshoz, mivel az életútinterjúkban sok szó esik a meginterjúvult társadalmi kapcsolatairól. Valójában tehát a múltnak ezt a részét máshogyan nem, csakis a résztvevők személyes emlékezeti világa alapján rekonstruálhatjuk.

MINTAVÁLASZTÁS, FELDOLGOZÁS

Kutatásunk alapvető jellemzője tehát, hogy nem egy új adatfelvételre került sor, hanem egy már meglévő „adatbázisból” válogattunk. Az OHA fő kutatási területét képező ötvenhatos életútinterjúkból két mintát választottunk ki.

Jelen kutatásunk szárnybontogatás, egy kísérlet a kapcsolathálózati módszer alkalmazására, és ezért ennek alkalmazhatóságát és az adatok rögzítésének módját egy kis mintán próbáltuk ki. Ezt a mintát huszonegy olyan életútinterjúból állítottuk össze, amelynek megkérdezettjei valamilyen módon részesei voltak a miskolci ötvenhatos eseményeknek. Le kell

szögeznünk, hogy az ilyen kevés elemszám nem tesz lehetővé mélyebb elemzést. Ezzel a mintával csupán illusztrálni szeretnénk, hogy a networkelemzés biztosította eszközszer alkalmazható a visszaemlékezések egyfajta strukturális elemzésére.

A *pilot studyt* követően, kutatásunk második fázisában pedig az összes olyan visszaemlékezést feldolgozzuk, amelyeknek alanyai Budapesten vettek részt a forradalomban, és börtönbüntetéssel is sújtották őket tevékenységükért. Ez a körülbelül százharmincas elemszámú minta három szempontból is homogénnek mondható: az összes megkérdezett részt vett a forradalomban, ugyanabban a városban, Budapesten tevékenykedett, a forradalom után valamennyiüket letartóztatták, és mindannyian hosszabb-rövidebb időt töltöttek börtönben.

Joggal feltételezhetjük tehát, hogy mindkét minta tagjai kapcsolatba kerültek egymással a forradalom és/vagy a börtön során (természetesen ez a két mintára külön értendő, és azokon belül sem mindenki mindenkivel), és ezekről a találkozásokról a visszaemlékezésükben beszéltek is. Ezeket az interjúalanyokat ugyanis elsősorban ötvenhatos szerepük okán keresték meg, és a visszaemlékezők teljes életútjuk felidézése során a forradalmat, annak az egyénre gyakorolt hatását – beleértve a másokkal való találkozásokat – járták körül a legrésztesebben. Fontos már itt megjegyezni, hogy mintánk semmiféleképpen sem nevezhető reprezentatívnak, hiszen maguk az interjúalanyok is bizonyos kritériumok, lehetőségek alapján választódtak ki, vagyis már megkeresésük is esetleges volt. Továbbá összehasonlításukat némiképp nehezíti, hogy az interjúk eltérő időpontokban készültek, különböző terjedelműek, és narratívájuk is igen változatos.

A miskolci mintát alkotó életútinterjúkat 1987–1995 között egy olyan kutatás keretében rögzítették,⁸ amelynek egyik fő célja a helyi forradalmi eseményekben kulcsfontosságú szerepet betöltő munkástanácsok tevékenységének vizsgálata volt, így az általunk elemzett visszaemlékezőknek több mint a fele tagja volt valamelyik gyári munkástanácsnak, illetve a megyei munkástanácsnak.

A minta kijelölése után a kutatás célját és a meglévő interjúkat figyelembe véve egy két részből álló kérdőívet készítettünk. A kérdőív egyik része a kapcsolathálózati adatokat összegzi, itt rögzítjük a megkérdezett összes felelevenített kapcsolatát: a névvel említett és a szövegkörnyezetből azonosítható személyeket. A megfigyelési egység mindig egy minimáltörténet, egy találkozás, hiszen az életút elmesélése során az emlékező a vele kapcsolatba került személyeket egy-egy rövidebb, hosszabb történetbe ágyazottan idézi fel. Azokat a személyeket kódoljuk, akikkel az emlékező valamilyen formában kapcsolatba került. Azt nem tekintjük kapcsolatnak, ha a megkérdezett valakiről hallott, de nem találkozott vele, vagy ha valamilyen vélekedést, másodkézből szerzett információt mondott el róla. (Természetesen csak azokat a kapcsolatokat tudjuk vizsgálni, amelyek szóba kerültek az interjú során.)

A kérdőív ezen részében a következőket rögzítjük: az *említett személyt*, lehetőleg teljes névvel és – az azonosításuk megkönnyítése érdekében – a foglalkozással és/vagy a munkahellyel együtt. Feltüntetjük a *történet idejét*. Kezdetben a minél pontosabb meghatározásra törekedtünk, majd áttértünk egy egyszerűsített, *idősíkok* szerinti definiálásra. Az *idősíkokat* az elmúlt ötven év történelmi korszakhatáraihoz igazítva állapítottuk meg. Vagyis az első *idősík* az interjúalany születésétől a forradalom közvetlen előzményének tekintett Rajk-temetésig terjed, a második a forradalom leveréséig, november 4-ig tart. A harmadik a megtorlás szakaszát öleli fel az 1963-as úgynevezett nagy amnesztiáig, függetlenül attól, hogy az interjú-

8 Az interjúk többségét Molnár Adrienne, egy-egy interjút pedig Páczelt Istvánné, Ungváry Rudolf és Vásárhelyi Judit készített. Lásd bővebben *Budapesti Oral History Archívum / Oral History Archive, Budapest*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

alany mikor szabadult. A negyedik időszék az 1963 áprilisa és 1989. október 22-e közti időszakot fedi le, és az utolsó, az ötödik a rendszerváltozás óta eltelt éveket. Az időszékek használata több szempontból is indokolt. Egyrészt az interjúalany igen ritkán tudja felidézni egy-egy találkozás pontos időpontját, azt többnyire más eseményekhez viszonyítva, nagyobb intervallumokban határozza meg, másrészt az összevonás a statisztikai elemzés érdekében mindenképpen szükséges. Az interjúalany és az említett személy közti *relációt*, *kapcsolatot* a következő lehetséges csoportokba⁹ soroljuk: 1. iskolai kapcsolat–iskolatárs, 2. iskolai kapcsolat–tanár, 3. munkahelyi kapcsolat–főnök, 4. munkahelyi kapcsolat–munkatárs, 5. munkahelyi kapcsolat–beosztott (a 4. és 6. esetében, ha egyértelműen kiderül a munkahelyi reláció, akkor az, ha nem, akkor egyszerűen munkatárs), 6. forradalmi kapcsolat–harcostárs, vagyis a forradalmár, 7. forradalmi kapcsolat–ellenség, 8. börtön- és fogdatárs, 9. megtorlási kapcsolat (rendőr, kihallgató, nyomozótiszt, börtönőr stb.), 10. pertárs, 11. a per kapcsán kialakult megtorlási kapcsolat (ügyvéd, védőügyvéd, ügyész, bíró, bírósági tanács elnöke, ülnök stb.), 12. tanú, 13. pozitív ex ötvenhatos (aki korábban forradalmár vagy börtöntárs volt), 14. negatív ex ötvenhatos (aki a forradalom során ellenség volt, vagy a megtorlók között szerepelt), 15. barát, 16. szomszéd (tág értelemben), 17. politikus, 18. egyéb, éspedig katonatárs, ismerős, cserkészárs stb. Az említett személy *megítélését* aszerint kódoljuk, hogy az interjúalany őt pozitívan, negatívan vagy értéktelenül említette. A történet *helyét* helységnévvel jelöljük. A történethez kapcsolódó *intézményt*, a kapcsolat kontextusát pedig a következőképpen kódoljuk: 1. lakóköznyezet, 2. iskola, 3. munkahely, 4. politikai szerveződés, illetve szervezet (párt, ifjúsági szervezet stb.), 5. egyházi szerveződés, 6. egyéb szerveződés (katonaság, sport, szabadidő stb.), 7. ötvenhatos szerveződés (gyűlés, utcai harc, munkástanács, forradalmi bizottság stb.), 8. börtön, fogda, internálótábor, rendőrség, 9. bíróság, tárgyalás, 10. egyéb (baráti összejövetel, látogatáskor valaki lakása).

Minden találkozást külön adatként kezelünk, vagyis ha az interjúalany egy személyről egy szituáció keretében több relációt említett, azokat egyenként rögzítjük. Például ha valaki ugyanazt a személyt egyszerre említette barátként és munkatársként, ezek külön sorba kerülnek. Ha a visszaemlékező egy időszékben többször említett valakit, ezeket is egyenként értelmezzük. Minden egyes interjút külön kódolunk, és az adatokat Excel-táblázatban rögzítjük, majd ezeket egy adatbázisban összesítjük.

A kérdőív másik része a megkérdezett szociológiai, demográfiai jellemzőire és családi hátterére vonatkozó adatokat tartalmazza.¹⁰ Ezek egyfajta kvalitatív elemzést tesznek lehetővé, és az egyén kapcsolathálózati pozíciójának a magyarázatához szükségesek.

Az elemzéseket a *Ucinet IV*¹¹, az *SPSS 8.0* és a *KrackPlot 3.0*¹² számítógépes programok segítségével végeztük el.

9 Csak a családon kívüli kapcsolatokat vizsgáljuk.

10 Születési idő, hely, legmagasabb iskolai végzettség, foglalkozás (utóbbi kettő a szülőkről is), munkahely, lakóhely (1956-ban és az interjúkészítés időpontjában), szervezeti tagság, politikai aktivitás és az utóbbi kettő motivációja, családi állapot, házastárs legmagasabb iskolai végzettsége és foglalkozása, forradalmi tevékenység, a letartóztatás és a szabadulás időpontja, a fogva tartás hossza, valamint a különböző börtönök és az ott eltöltött idő.

11 Ucinet IV. Borgatti, Everett és Freeman 1994. Analytic Technologies.

12 D. Krackhardt, J. Blythe és C. McGrath KrackPlot 3.0: An Improved Network Drawing Program. *Connections*, 1994. december, 53–55. o.

A MISKOLCI MINTA ELEMZÉSE

A huszonegy miskolci ötvenhatos életútinterjúját a bevezetőben leírt módon feldolgoztuk, és tanulmányunk további részében a kapott eredmények közül csak azokat mutatjuk be, amelyek önmagukban is érdekesek, informatívak.¹³ Elemzésünkben két különböző kapcsolatstruktúrát vizsgálunk, illetve ezeket hasonlítjuk össze: a *teljes kapcsolathálózatot*, amely az interjúalanyok által felidézett összes kapcsolatot, kötést magába foglalja, és a *zárt kapcsolathálózatot*, amely csak az egymásra vonatkozó említéseiket tartalmazza. A kis elemszámból adódóan a megkérdezettekről egyenként is írunk.¹⁴

A TELJES ÉS A ZÁRT KAPCSOLATHÁLÓZATRÓL ÁLTALÁBAN

A megkérdezettek (aktorok) összesen 2372 minimáltörténetet meséltek el. A felidézett 1018 különböző ember két viszonylag jól elkülöníthető csoportra osztható: a csupán egy ember által említettek csoportjára (80%), illetve azokra, akikkel többször kerültek kapcsolatba. Ez utóbbin belül elkülöníthető egy nagyon szűk alcsoport, azok, akiket öten vagy annál többen idéztek fel (csupán 3%, 33 ember). Heten említették Papp Miklóst, Székely Eleket, Grósz Károlyt, Koós István Bélát, Kukucska Jánost, nyolcan Turbók Gyulát, kilencen Kiss Józsefet, Szitovszky Zoltánt és Zombori Sándort, tízen Fekete Lászlót, tizenegyen Bogár Károlyt, tizenegyen Nagy Attilát, a legtöbben, tizenhatan pedig Földvári Rudolfot.¹⁵ Ezek azok az emberek, akik az interjúalanyok kollektív emlékezetében leginkább megmaradtak: a visszaemlékezők a miskolci forradalom, illetve a leverése szempontjából több évtized távlatából őket tartották fontos, központi alakoknak.

Az interjúalanyok 346 alkalommal említették egymást. Ezek az irányított kapcsolatok egy olyan aszimmetrikus mátrixot alkotnak, amelyből megtudhatjuk, hogy az aktorok mely idősíkban, milyen relációban, melyik intézményhez köthetően említették vagy nem említették egymást.¹⁶

A teljes kapcsolathálózatban az említések idősíkok¹⁷ szerinti megoszlásából – ahogy az az interjúalanyok ötvenhatos érintettségéből és a beszélgetés kiemelt céljából következően várható volt – látható, hogy a felidézett történetek többsége a 2., illetve a 3. idősíkra vonatkozik. (Lásd az 1. ábrát.) Az összes említés ötöde a forradalom előtti időszakra esik. Nagyjából minden negyedik minimáltörténet a forradalom idejéből való. Az említések kétötöde a megtorlás-hoz, egynolcada az azt követő időszakhoz sorolandó.

A visszaemlékezők *egymást* döntő többségben, 83%-ban közvetlenül a forradalmi események, illetve az azt követő perek, börtönévek kapcsán említették. Nem meglepő, hogy a leg-

13 Természetesen ennél sokkal több adattal rendelkezünk, és ezeket – reményeink szerint – össze tudjuk majd hasonlítani a budapesti minta eredményeivel.

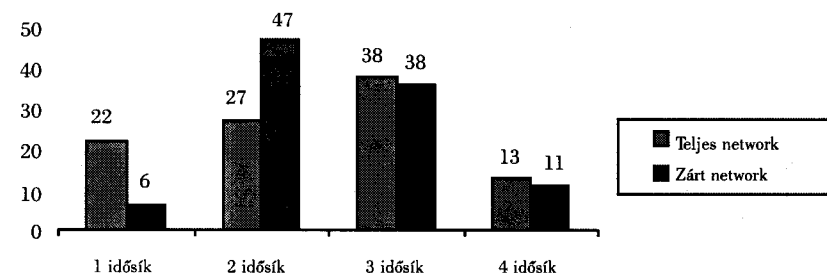
14 A budapesti minta esetében – minden bizonnyal – már csak a típusokat tudjuk majd elemezni.

15 Ezek közül Grósz Károlyral, a megyei pártbizottság agitációs és propagandaosztályának vezetőjével, Kukucska Jánossal, a Kádár-kormány által kinevezett kormánybiztossal, Koós Istvánnal, a Borsod Megyei Munkástanács Katonai Bizottságának elnökével, Szitovszky Zoltánnal, a Borsod Megyei Munkástanács tagjával, Zombori Sándorral, a város légvédelmi parancsnokával, a Borsod Megyei Munkástanács Katonai Bizottságának tagjával, valamint Nagy Attilával, a nemzeti bizottmány tagjával nem készült interjú.

16 A mátrix a hálózat aktorait sorokba, illetve oszlopokba rendezi, a köztük lévő kapcsolatokat pedig a mátrix celláiban mutatja.

17 A kódutasítás szerinti 4. és 5. idősíkot összevontuk, és a továbbiakban 4-ként jelöljük, mert a rendszerváltás utáni időszakraól statisztikai értelemben kevés adatot rögzítettünk ahhoz, hogy önállóan elemezhesük.

több találkozást a 2. időszék néhány hetéhez kötöttek fel, tehát az interjúalanyok a forradalom során intenzív, szoros kapcsolatban álltak egymással. Az említések 3. időszékbeli magas aránya valószínűleg azzal magyarázható, hogy többségüket letartóztatták, majd elítélték. A mintánkban szereplők az 1. időszékben szinte egyáltalán nem bukkantak fel egymás emlékezetében, és a 4. időszékben is csak kevésbé. Ez utóbbi említések viszont szinte teljes mértékben a rendszerváltozás utáni kapcsolatfelvételeket jelentik, vagyis 1989 számukra az újratalálkozás lehetőségét is jelentette, ami abból is látszik, hogy 76%-uk ismét megkereste régi társait. Zárójelben jegyezzük meg, hogy a legtöbb vizsgált életútinterjú nem azonos arányban foglalkozott a különböző életszakaszokkal, időszakokkal. Mint már említettük, ezek az interjúk a forradalom eseményeire fókuszáltak, így például a szabadulás utáni több mint harminc évről sok esetben közel sem beszéltek olyan részletességgel, mint a forradalom napjairól.

1. ábra. Az említések időszékönkénti megoszlása (%)

A fenti megállapításainkat erősíti az említések relációk és intézmények szerinti megoszlása. Az említések több mint háromnegyede a forradalommal vagy annak következményével kapcsolatos relációt fed,¹⁸ kétötöde ötvenhatos szerveződéshez, egyötöde a megtorlás valamely intézményéhez kapcsolódik.

A legtöbb emberrel mind a teljes, mind a zárt networkben az esetek zömében semleges, értékítélet nélkül beszéltek. Csupán az említések kis részéhez kapcsolódik pozitív, illetve szinte elenyésző hányadához negatív értékítélet. Mindazonáltal a teljes networkre vonatkozóan kisebb a semleges, és magasabb mind a pozitív, mind a negatív megítélésű kapcsolatok aránya, mint a zárt networkben.¹⁹

AZ AKTOROK ZÁRT KAPCSOLATHÁLÓZATI POZÍCIÓJA

A továbbiakban dichotóm mátrixokkal dolgozunk, vagyis csak azt vesszük figyelembe, hogy az adott időszakban egy adott személy említett-e valakit a mintánkban szereplő másik húsz ember közül, vagy sem, és nem vesszük figyelembe a gyakoriságot. Tesszük ezt azért, mert a kapcsolathálózaton belül az aktorokat alapvetően az különbözteti meg egymástól, hogy a többiek emlékeznek-e rájuk, vagy sem.

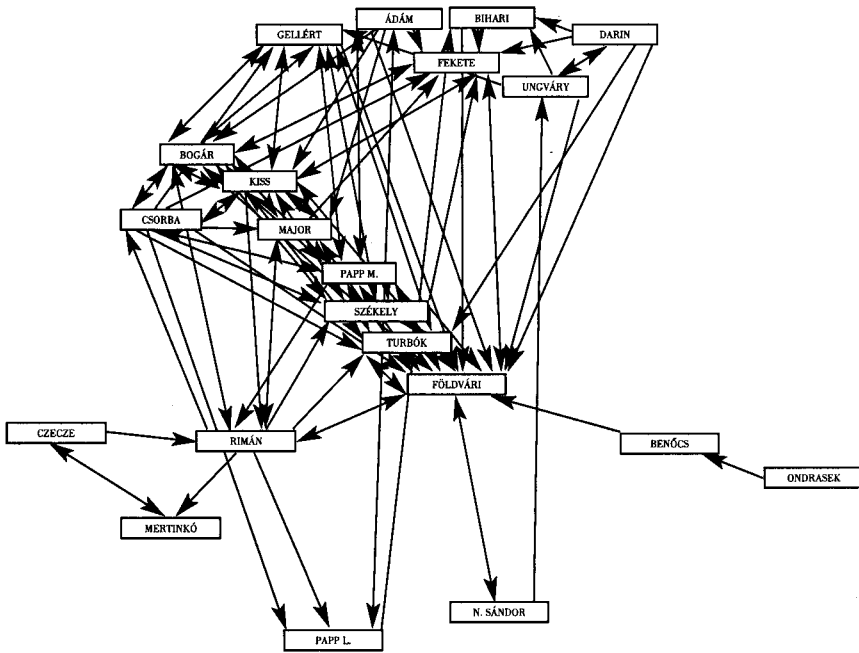
Az adatok a mátrixon túl gráf formátumban is megjeleníthetők. A gráfban a hálózat aktorai között lévő irányított kapcsolatokat nyilak jelzik. A *Krackplot* gráfábrázoló program MDS

18 Ezen belül 50% a forradalomtárs, 14% a börtön- vagy fogdatárs, 8% az ex ötvenhatos társ aránya.

19 A teljes networkben az említések 73%-a semleges, 20%-a pozitív, 7%-a negatív. A zárt networkben az említések 82%-a semleges, 15%-a pozitív, 3%-a negatív.

(többdimenziós skálázás)²⁰ módszerének felhasználásával előállított ábra az egyéneket hasonló pozíciójuk alapján térben helyezi el. (Lásd a 2. ábrát.)

A 2. ábra szerint a huszonegy megkérdezett személy három alcsoportba osztható. Az alábbiakban az alcsoportokat és azok tagjait elsősorban a forradalom és a megtorlás időszakában megismert tevékenységük alapján külön-külön is jellemezzük.

2. ábra. A miskolci ötvenhatosok kapcsolathálózati gráfja

1. A centrumban lévők alcsoportja

Ezen alcsoporton belül egy erős, egymást sűrűn említő mag körvonalazódik. Tagjait intézményi háttérük és/vagy forradalom alatt betöltött funkciójuk szerint csoportosíthatjuk. *Bogár Károly* a DIMÁVAG-ban dolgozott esztergályosként, a forradalom alatt a gyári munkástanács delegálta a megyei munkástanácsba, ahol elnökhelyettesé választották. *Csorba István* a Lenin Kohászati Művek kohómérnöke és a megyei munkástanács tagja volt. *Kiss József*, a MÁV gépészmérnöke lett az október 29-én megalakult Borsod Megyei Munkástanács elnöke. *Major Béla* az LKM és a megyei munkástanács tagja volt. *Papp Miklós*, a DIMÁVAG raktárosa néhány napig az ideiglenes megyei munkástanács elnökhelyettese volt, majd október 29-e után tagja lett a Borsod Megyei Munkástanács vezetőségének is. *Székely Elek*, a DIMÁVAG főtechnológusa funkciót nem kapott, de az első napokban az igazgató távollétében ő irányította a gyár munkáját, és végig a forradalmi események támogatója volt. *Turbók Gyulát*, a DIMÁVAG üzemmérnökét a forradalom alatt a gyár munkástanácsának elnökévé választották.

20 A multidimensional scaling (többdimenziós skálázás) a gráfot kétdimenziós térben rendezi el az összes pontpár közti geodézikus távolságot véve alapul, vagyis azt mutatja meg, hogy az egyik aktortól a másikig hány lépéssel lehet eljutni.

Tőlük némileg elkülönül *Rimán János*, az LKM hengerésze, aki lazább szálakkal ugyan, de a centrumhoz kötődik. Ennek talán az lehet az oka, hogy ő november 4-e után került vezető pozícióba, amikor a megyei munkástanács nem volt hajlandó elismerni a Kádár-kormányt, és ezért vezetőit a szovjetek Ungvárra és Sztrijbe hurcolták, így az ellenállás központjai a nagyüzemi munkástanácsok lettek, kiemelten az LKM-é, amelynek az élére ő került.

Az alcsoport „sztár”-pozícióban lévő alakja a némileg különálló *Földvári Rudolf*, aki az MDP megyei első titkáráként vállalta, hogy a munkástanács delegációját, amely Nagy Imrével kívánt tárgyalni, a fővárosba kíséri. Földvári a megyei munkástanács tagjaként a közellátási bizottság vezetője volt, és végig meghatározó szerepet játszott a város forradalmi életében. Az ő abszolút központi pozícióját látszik alátámasztani az is, hogy a gráfon is az origóban találjuk. Ő kapcsolta össze a különböző alcsoportokat.

2. A nem centrumban lévők alcsoportja

A centrumban lévőkkel ellentétben az idetartozók sokkal lazábban kötődnek egymáshoz és a másik két alcsoportba tartozókhoz. Ebben az alcsoportban egy kisebb mag látszik kirajzolódni. Itt találjuk *Darin Sándort* és *Fekete Lászlót* – akik a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem oktatóiként csatlakoztak a forradalomhoz, és az Észak- és Kelet-Magyarországi Nemzeti Tanács titkárává, illetve a megyei munkástanács elnökhelyettesévé választották őket –, valamint *Ungváry Rudolfot*, aki egyetemistaként vett részt az eseményekben. Velük volt kapcsolatban *Bihari Sándor*, a TIT munkatársa is. *Ádám Ferenc* nemzetőr, a megyei munkástanács tagja és *Gellért Károly*, a DIMÁVAG munkástanácsának tagja elkülönül az alcsoporttól, hiszen nem velük, hanem a centrumban lévőkkel álltak összeköttetésben.

3. Az elszigeteltek alcsoportja

A húsz megkérdezett közül senki sem említette *Ondrasek Ivánt*. Vele azért készült interjú, mert szemtanúja volt az október 26-i megyei rendőrkapitányság előtti sortűznek, de a többieknek nem volt vele sem forradalmi, sem börtönkapcsolata. Ő a felettesén, *Benőcs Bertalanon* keresztül kapcsolódik a vizsgált csoporthoz, aki ugyan katonatisztként a megyei kiegészítő parancsnokság helyettes vezetője volt, mégis szintén perifériális helyzetű az interjúkból kibontakozó történetek alapján. Feltételezhető, hogy Benőcs a forradalom alatt hivatali úton került kapcsolatba Földvári Rudolfal. Hozzájuk nagyon hasonló *Mertinkó József* és *Czece Lajos* helyzete, akik szintén jelen voltak a sortűznél, és ott találkoztak, de nem vettek részt a forradalomban. Czece szabadulása előtt találkozott Rimán Jánossal a Gyűjtőfogházban. Rimán őt nem említette, viszont börtöntársai közül kiemelte Mertinkót, akire azért emlékezett, mert őt lincseléssel vádolták, és a köztörvényes elítéltek közé sorolták. Ebbe az alcsoportba tartozik még *N. Sándor László* újságíró, aki részt vett az egyetemi megmozdulásokban, és a forradalmárokkal szimpatizált, valamint *Papp László*, aki a város művelődési osztályán dolgozott, és tagja lett a városi tanácsot felváltani hivatott városi nemzeti bizottságnak.

A hálózat jellemzőit a következőkben ismertetett mutatókkal is kifejezhetjük, ezek mind-egyike alátámasztja a gráf alapján kirajzolódó képet.

A vizsgált személyek befolyásosságának egyik mérőszáma, hogy kapcsolataik hány személy felé irányulnak. Ez az úgynevezett out-degree, a *ki-fok*. A legtöbb különböző embert Bogár, Csorba, Papp Miklós (a lehetséges húszból tízet), illetve Kiss (kilencet) említette, azaz ők tekinthetők a minta legbefolyásosabb alakjainak.

Aki felé sok kötés irányul, annak nagyobb a presztízse. Ez az úgynevezett in-degree, a *be-fok*. Legtöbben (tizenhatan) Földvárit, (tizenegyen) Bogárt, (tízen) Feketét és (kilencen)

Kisst említették, azaz róluk mondhatjuk, hogy a mintában ők rendelkeznek a legnagyobb presztízzsel.

Facilitátornak (előmozdítónak) az tekinthető, aki felé sok kötés irányul, és aki maga is sok embert említ, mint például Bogár, Kiss, kisebb mértékben Gellért, Major, Papp Miklós, Rimán, Székely és Turbók.

Információsüllyesztő (info-sink) az, aki felé sok kötés irányul, de aki maga kevés kapcsolatról számol be. Ilyen a vizsgált csoportban Földvári és Fekete.

A *Ucinet IV.* programcsomag számos bonyolult algoritmust tartalmaz, amelyek segítségével különféle megfontolások alapján vizsgálhatjuk mintánk szerkezeti jellemzőit, kereshetünk alcsoportokat, blokkokat. Ezek közé tartozik a strukturális ekvivalencia, amely az aktorokat hasonló kapcsolathálózeti pozíciójuk szerint rendezi, azaz az aktorok „felcserélhető”. A hasonlóságokat avagy a különbözőségeket többféle módszerrel lehet azonosítani, amelyek közül mi egy korreláción (CONCOR) és a hierarchikus klaszterezésen alapuló eljárásokat alkalmazva jutottunk az alábbi hármashoz.

1. blokk: Ádám Ferenc, Major Béla, Fekete László, Földvári Rudolf, Bogár Károly, Gellért Károly, Csorba István, Papp Miklós, Rimán János, Turbók Gyula, Kiss József, Székely Elek;
2. blokk: Benőcs Bertalan, Bihari Sándor, Darin Sándor, Ungváry Rudolf, N. Sándor László;
3. blokk: Mertinkó József, Czece Lajos, Ondrasek Iván és Papp László.

Az 1. blokkot tekinthetjük csoportnak is, hiszen tagjait számos, sok esetben kölcsönös kapcsolat fűzi össze, viszont szinte egyáltalán nem kötődnek a másik két blokk tagjaihoz. A 2. blokkhoz tartozók közös jellemzője, hogy mindannyian a minta legcentrálisabb helyzetben levő szereplőjéhez, Földvári Rudolphoz kapcsolódnak. Rajta kívül az 1. blokk tagjai közül máshoz egyáltalán nem kapcsolódnak, de egymás közti kapcsolataik is meglehetősen szórványosak, a 3. blokk tagjai közül pedig nem említenek senkit. A 3. blokkot alkotók tekinthetők a legperiferikusabb személyeknek, egymáshoz és a másik két blokk tagjaihoz is csupán egy-egy szórványos szálon kötődnek.

A fenti módszer alapján kapott három blokk némileg eltér a geodézikus távolság alapján kirajzolódó alcsoportoktól: Ádám Ferenc, Fekete László és Gellért Károly az 1. blokk tagja lett. Különbség van még Benőcs Bertalan és N. Sándor László esetében, ők a 2. blokkhoz tartoznak.

A BLOKKHOZ TARTOZÁS MAGYARÁZATA

Tanulmányunk további részében azokat a tényezőket, változókat vizsgáljuk, amelyekről feltehetjük, hogy a huszonegy interjúalany egymásra vonatkozó visszaemlékezése alapján kiszámított pozícióját befolyásolják. Hangsúlyoznunk kell, hogy a pozíciók fontos, de nem kizárólagos meghatározói az 1956-os események és a megtorlás, azaz a 2. és 3. idősíkbeli említések. Célunk, hogy a felsorolt változók közül megállapítsuk, hogy melyek azok, amelyek a három blokkot elválasztják egymástól, és melyek azok, amelyek az azonos blokkba tartozókat összekötik. A hipotéziseink ellenőrzésére, bizonyítására a statisztikai módszerek közül a diszkriminanciaanalízist alkalmazzuk.²¹

A szociodemográfiai változók alapján a megkérdezett huszonegy férfi egy viszonylag homogén csoportot alkot. Hasonló korú, azaz 1956-ban fiatal, nem miskolci születésű, magas is-

21 Diszkriminanciafüggvények segítségével azt vizsgáljuk, hogy az általunk képzett – ebben az esetben függetlenül kezelt – magyarázó változók milyen mértékben választják szét a függő változó csoportjait (jelen esetben a három blokkot).

kolai (minimum középfokú) végzettségű, nős emberek. Az interjú készítésekor a megkérdezettek fele Miskolcon élt. A diszkriminanciaanalízis eredménye ebben az esetben nem azonosítja be statisztikailag szignifikáns módon a blokkhoz tartozást.

Feltételezésünk szerint az egyén zárt kapcsolathálózati pozíciója jobban magyarázható olyan tényezők segítségével, amelyek az egyén forradalmi szerepvállalására, a megtorlásra, valamint arra vonatkoznak, hogy tagja volt-e valamelyik pártnak 1956 előtt²². A forradalmi szerepvállalást az alábbiakkal írjuk le: mi volt a megkérdezett munkahelye 1956-ban, illetve a történetek „irányítása” szempontjából felelős pozíciót töltött-e be. A miskolci forradalmi események két központból indultak el: az Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetemről és a DIMÁVAG-ból, ezekhez csatlakozott az LKM és a Nehézszerzőgépgyár is. Azok, akik a fenti intézmény valamelyikében dolgoztak, tanultak (tizennégy ember), valószínűleg könnyebben involválódtak a forradalmi eseményekbe, és váltak maguk is a történések meghatározóivá. „Befolyásos” munkahelyként megemlítendő még a megyei pártbizottság is. Az interjúalanyok közül tizennégyen tagjai voltak valamelyik gyári munkástanácsnak vagy a Borsod Megyei Munkástanácsnak, vagy a városi nemzeti bizottságnak, vagy az Észak- és Kelet-Magyarországi Nemzeti Tanácsnak. A megtorlással kapcsolatban a következő két tényezőt vettük figyelembe: az interjúalanyt elhurcolták-e Ungvárra, illetve Sztríjbe (hat személy), valamint hogy hány hónapot töltött börtönben.²³ Bebizonyosodott, hogy a fenti változók szignifikánsan befolyásolják azt, hogy ki melyik blokkba sorolható.²⁴

Kutatásunk szempontjából az egyik legizgalmasabb kérdés, hogy a fentebb felsorolt attribútum jellegű változók mellett fellelhető-e, kimutatható-e olyan relacionális, azaz kapcsolati változók, amelyek az egyén pozícióját szignifikánsan meghatározzák, illetve valamelyik blokkhoz való tartozását biztosítják.

A leggyakrabban használt kapcsolati változót, az úgynevezett networkméretet²⁵ – esetünkben a megkérdezett összes említéseinek a számát – nem vehetjük figyelembe, mert ez az érték nagyban függ az egyes interjúk hosszától.²⁶ (Itt jegyezzük meg, hogy a zárt kapcsolathálózatok elemzésénél ez az összefüggés nem állt fent: az egyének pozícióját meghatározó említések gyakorisága, vagyis hogy a huszonegy ember a másik húsz ember közül hányat említett, az interjúk hosszától teljesen független volt. Továbbá nem volt összefüggés abban az értelemben sem, hogy valaki azért említett a másik húsz ember közül többet, mert eleve sok embert idézett fel.) A fenti összefüggést figyelembe véve az interjúalanyok kapcsolathálózati jellemzőinek összehasonlítására az alábbi két kapcsolati változót²⁷ alkottuk:

1. Az említett kapcsolatok időbeli tartóssága, azaz az említett személyek milyen hosszán voltak jelen az interjúalany életében: *kapcsolattartóssági változó*.

22 Az interjúalanyok közül ketten SZDP-tagok, tízen MDP-tagok voltak. (Ondrasek Ivánról nincs adatunk.)

23 A megkérdezettek közül N. Sándor Lászlót és Ondrasek Ivánt nem tartóztatták le, a többiek átlagosan huszonegy hónapig voltak börtönben.

24 Míg véletlenszerűen az interjúalanyok 33%-a, addig az öt bevont magyarázó változóval 95%-a volt besorolható.

25 A szakirodalomban ez egy olyan szám, illetve összeg, amely a kérdésfeltevéstől függően vonatkozhat csak a barátok számára, de vonatkozhat arra is, hogy a kérdőívben feltett névgenerátor-szituációkban a megkérdezett hány személyt említ.

26 Az interjúkban az összes említés száma és az interjúk terjedelme alapján képzett változók korrelációs együtthatójának értéke ,947 (,000 szignifikancia szint mellett). Hasonlóan erős az összefüggés a terjedelem és az interjúkban említett különböző személyek száma között: korrelációs együtthatójának értéke ,959.

27 Az általunk képzett két változó független az interjúk hosszától.

Az interjúban felmerült összes említést idősíkonként vizsgáljuk, vagyis azt számoljuk össze, hogy a visszaemlékezőnek hány olyan találkozása volt, amelyek különböző idősíkokban történtek. (Elvileg egy ember négyszer szerepelhet.) Ezt az összeget kell elosztani a különböző említések számával.²⁸ Az így képzett kapcsolattartóssági változó maximumértéke négy lehet: ebben az esetben a megkérdezett által említett összes személy mind a négy idősíkból szerepelne. Úgy gondoljuk, hogy az egyén társas környezetébe való beágyazottságát nagyban elősegíti, ha teljes kapcsolathálózatát inkább tartós kapcsolatok jellemzik. Ugyanakkor az az ember, akinek a kapcsolatai kevésbé tartósak, elszigeteltebbé válhat.

Az összes megkérdezett kapcsolattartóssági változóját az I. táblázat tartalmazza. A huszonegy ember meglehetősen homogén csoportnak tűnik abból a szempontból, hogy ez a változó mindenkinél elég alacsony. Ennek ellenére a két szélső csoportot (az *inkább tartós* és az *inkább nem tartós* kapcsolattartósságúkat) érdemes elkülöníteni, és megnézni, hogy kik tartoznak oda.

Az *inkább tartós* kapcsolattartósságú csoportjába (ha a változó 1,23-nál²⁹ magasabb) tartozik Bogár Károly, Csorba István, Darin Sándor, Földvári Rudolf, Papp Miklós, Rimán János és Székely Elek.

Az *inkább nem tartós* kapcsolattartósságú csoportjába (ha a változó 1,10 vagy annál alacsonyabb) tartozik Benőcs Bertalan, Fekete László, Kiss József, Major Béla, Mertinkó József, Ondrasek Iván, Papp László és Turbók Gyula.

Előfordulhat, hogy a zárt kapcsolathálózatban betöltött központi pozíciót egy „speciális” funkció (például a munkástanácsstagság) mellett a tágabb környezettel fenntartott inkább tartós kapcsolatok biztosíthatják. Ha a zárt networkben elfoglalt pozíció és a kapcsolat tartóssága alapján az inkább tartós kapcsolattartósságú egyéneket összehasonlítjuk, kiderül, hogy Darin Sándoron kívül a felsoroltak mindegyike a centrumban lévő 1. blokkhoz tartozik. Kiss József és Turbók Gyula, akiket szintén az 1. blokkban találunk, teljes kapcsolathálózatára a kevésbé tartós kapcsolatok a jellemzőek. Például Kiss József a megyei munkástanács elnökeként kerülhetett centrumpozícióba, ám nem tudott tartós kapcsolatokat kiépíteni, mert nem voltak korábbi kötődései e kapcsolathálózat tagjaival, és forradalmi kapcsolatai a börtönből való szabadulás után megszakadtak, a 4. idősíkból már csak egyedül Major Béláról – mint munkatársáról – szólt.

Az a feltevésünk, hogy azok, akik inkább nem tartós kapcsolatokkal rendelkeznek, elszigeteltebbé válhatnak, megalapozottnak látszik, ugyanis az itt felsoroltak közül Benőcs Bertalan, Mertinkó József, Ondrasek Iván és Papp László a zárt networkben egymástól és a többiek-től is elszigetelve alkotják a 3. blokkot.

2. A teljes és a zárt kapcsolathálózat egymáshoz való viszonya: *fontossági változó*.

Érdekesnek tűnik megvizsgálni azt is, hogy a megkérdezett számára a mintában szereplők közül az általa említettek vajon mennyire fontosak. Erre kaphatunk választ, ha megnézzük, hogy mekkora a visszaemlékező zárt kapcsolathálózatában említettek aránya a teljes kapcsolathálózatához képest. Ez az érték viszont ebben a formában még nem összehasonlítható, hiszen ezt erősen befolyásolja az említések abszolút száma, ami pedig az interjú hosszának a függvénye. (Esetünkben nincs maximalizálva az említetők száma. Nem mindegy például, hogy valaki összesen kétszáz különböző embert említett, és ezek közül hét olyan van, aki szerepel a mintánkban, vagy hetvenet említett, és ebből hét a zárt kapcsolathálózat tagja.) Ezért azt néztük meg, hogy a valós arány hányad része, hány százaléka a maximálisan lehetséges

28 Ádám Ferenc 95 személyt említett a különböző idősíkokban, ezek a találkozások 80 különböző emberrel történtek, vagyis: $95/80 = 1,19$.

29 A megoszlás alapján kiszámított tercilisekre bontva.

arányának. Ezt nevezzük fontossági változónak.³⁰ Az adatokat személyekre bontva az I. táblázat mutatja.

A fontossági változó szerint a húsz másik interjúalany *inkább fontos* (35% felett) Ádámnak, Bogárnak, Csorbának, Földvárinak, Kissnek, Papp Miklósnak és Rimánnak, ugyanakkor

kevésbé fontos (15% vagy alatta) Benőcsnek, Biharinak, Czecczének, Feketének, Mertinkónak, N. Sándornak, Ondraseknek és Papp Lászlónak.

Az a hét ember, akikről leginkább elmondható, hogy számukra a többi megkérdezett fontos, mind az I. blokkhoz tartozik. Akiknek a visszaemlékezésében a másik húsz személy kevésbé fontosnak tűnt, azok a zárt kapcsolathálózatbeli pozíció alapján elsősorban abba a csoportba sorolhatók, ahová azok tartoznak, akik a legelszigeteltebbnek tűnnek. Érdekes Fekete László személye, aki számára kevésbé fontos a „zárt csoport”, pedig a pozíciója alapján az I. blokkhoz, vagyis inkább a centrumhoz tartozik. Ez valószínűleg abból adódik, hogy míg őt sokan említették, azaz mások visszaemlékezései szerint ő fontos szerepet játszott, addig Fekete csak három embert (Bogárt, Földvart és Kisst) idézett fel a zárt kapcsolathálózat tagjai közül.

I. táblázat. Az interjúalanyok teljes kapcsolathálózatának jellemzői

Interjúalany	Különböző említések száma	Kapcsolattartóssági változó	Fontossági változó (%)
1 ÁDÁM	80	1,19	36
2 BENŐCS	57	1,09	6
3 BIHARI	60	1,17	9
4 BOGÁR	128	1,38	50
5 CZECCZE	23	1,13	10
6 CSORBA	65	1,25	48
7 DARIN	64	1,27	26
8 FEKETE	25	1,08	15
9 FÖLDVÁRI	322	1,25	41
10 GELLÉRT	72	1,19	28,5
11 KISS	29	1,10	45
12 MAJOR	39	1,08	25
13 MERTINKÓ	37	1,00	5,5
14 N. SÁNDOR	42	1,17	10
15 ONDRASEK	27	1,07	5
16 PAPP L.	73	1,10	11
17 PAPP M.	80	1,25	52
18 RIMÁN	65	1,28	35
19 SZÉKELY	39	1,31	29
20 TURBÓK	36	1,08	25
21 UNGVÁRY	81	1,22	16
TELJES (átlag)	83	1,17	25

30 Például Ádám Ferenc esetében, ha az általa említett nyolcvan különböző személy között mind a húsz személyt megnevezte volna, a maximális arány 25% lenne (80/20 = 25%). Viszont ő csak hét embert említett, vagyis a valós arány 9%. A valós arány a maximális aránynak 36%-a, vagyis ez Ádám fontossági változója.

Az alábbi táblázat pedig jól érzékelteti, hogy a két kapcsolati változó logikailag lehetséges variációja mentén a megkérdezettek fele könnyen besorolható a négy cella valamelyikébe. (Lásd az II. táblázatot.)

II. táblázat

	A zárt csoport tagjai a teljes kapcsolathálózathoz képest <i>inkább fontosak</i>	A zárt csoport tagjai a teljes kapcsolathálózathoz képest <i>kevésbé fontosak</i>
A kapcsolat az összes említetttel <i>inkább tartós</i>	<i>Bogár, Csorba, Földvári, Papp Miklós, Rimán</i>	
A kapcsolat az összes említetttel <i>inkább nem tartós</i>	<i>Kiss</i>	<i>Benőcs, Fekete, Mertinkó, Ondrasek, Papp László</i>

Térjünk most vissza az eredeti kérdésfeltevésünkhöz: a relacionális változók meghatározák-e az egyén pozícióját? A kapcsolattartóssági változó és a fontossági változó önmagukban szignifikáns módon befolyásolják a blokkhoz tartozást, a huszonegy fős minta tagjainak 81%-a besorolható a három blokk valamelyikébe.³¹

A pilot study eredményei alapján úgy érezzük, hogy járható utat választottunk, amikor kvalitatív adatokat próbálunk meg feldolgozni kvantitatív módszerrel. 1956 kollektív emlékezetének az OHA életútinterjúira épülő strukturális elemzése eddig azt bizonyítja, hogy érdemes kísérletezni az eredendően nem networkelemzés céljából felvett adatok kapcsolathálózati megközelítésével, mert sikerült olyan összefüggésekre jutnunk, amelyek kiegészítik és statisztikailag alátámasztják az eddigi – elsősorban történeti – ismereteket. A bemutatott külföldi példákhoz hasonlóan a mi kutatásunkban is beigazolódott, hogy az egyének hálózati pozícióját az attribútum típusú változók mellett a relációkon alapuló kapcsolati változók határozzák meg. A budapesti minta feldolgozását követően a fentebb ismertetett kapcsolati változók finomításával, újak bevonásával, valamint a nagyobb elemszám biztosította elemzéssel elsősorban az alábbi kérdésekre keressük a választ. Milyen különbség van a forradalomban szerephez jutott különböző csoportok kapcsolati struktúrája között? Az interjúalanyok kapcsolatrendszerre milyen hatással volt a forradalom során betöltött egyéni szerepeikre? Milyen reláció „elevenedett fel” az ötvenhatos kapcsolatokban, és ezek túlélték-e a forradalom leverését, illetve a megtorlást?

31 A 81% ugyan kevesebb a fentebb leírt 95%-os besorolási aránynál, de míg az utóbbit öt magyarázó változó biztosította, addig az előbbit csak kettő.

FORINTOS GYÖRGY

MODELL ÉS VALÓSÁG ÉSZREVÉTELEK KOZÁK GYULA „SZENT CSŐCSELÉK” CÍMŰ ESSZÉJÉHEZ

I. BEVEZETÉS

Kozák Gyula fontos tanulmányt közölt az 1956-os Intézet tavalyi *Évkönyvében*. Fontosságát számomra témája – a forradalmat ténylegesen kirobbantó és azt visszafordíthatatlanná tevő fegyveres felkelők társadalmi karaktere – és kidolgozásának jellege, a szociológiai elemzés és értelmezés adja. A művészeteken kívül a tudományok közül ugyanis leginkább a társadalomtörténet és a szociológia képes „jelen idejűvé tenni” azt, amiről „szól”, a mű befogadóját pedig bevonni ebbe: a valóság „in actu” történésének részesévé tenni.

Kozák Gyula tanulmánya szociológiai tanulmány, amely a forradalmat és a benne részt vevők indítékait és tetteit a magyar társadalom korabeli állapotából törekszik kifejteni és megérteni. A társadalom életének mélyrétegei felől kiindulva halad a történészek és szereplők felé, forrásait – mindenekeelőtt az Oral History Archívum egyedülálló interjúgyűjteményét – egy szociológus szemléletével és eszköztárával feldolgozva. Nem kell hangsúlyozni, mennyire hiányzik – nemcsak a tudomány, hanem a társadalom önismerete számára is, amely a jelen helyes megértéséhez is elengedhetetlen – mind 1956, mind az elmúlt évtizedek társadalomtörténetének elmélyült feldolgozása, és a közelmúlt még ennél is inkább fogalmi szintre hozott – társadalomelméleti – értelmezése, megértése. Kozák Gyula erre irányuló esszéjét – kísérletét – ezért úttörő jelentőségűnek tartom.

Ezért, noha groteszk egy évkönyvsorozat keretében reflektálni egymás írásaira, a mondatok mégis arra késztetnek, hogy az 1950-es évek első felének és a forradalomnak nagy esztendővel felrakott szociológiai táblójához reflexiókat fűzzek. Úgy is, mint az azon megjelent anonim figurák egyike, és úgy is, mint szakmabeli kolléga. Elsősorban azonban mégis attól vezetett, hogy – ha csekély mértékben is – magam is hozzájárulhassak ahhoz, hogy áttekinthető kép maradjon a lassan már csak az iskolai történelemkönyvek lapjain tovább élő sorsfordító éveinkről. A különböző perspektívákból történő megtekintés mélységet adhat a képnek, s ha minél többen teszik ezt, a kor és a forradalom valósága annál érzékletesebben bontakozhat ki.

Észrevételeim megírásakor technikailag az a szempont vezetett, hogy a szöveg önmagában is érthető és korrekt legyen, minthogy esetleg nincs kéznél minden olvasónál a tavalyi *Évkönyv*. Evégből az egyébként szükségesnél jóval sűrűbben, szövegszerűen is idézem a szerző, valamint az általa gyakran hivatkozott Robert King Merton megállapításait. Ez sajnos írásom terjedelmének növekedésével járt.

II. ELMÉLETI-KONCEPCIONÁLIS KÉRDÉSEK

Kozák Gyula tanulmányának központi kérdése, azt hiszem, tömören ebben foglalható össze: kiből lettek a felkelők (a „szent csöcselék”), és mi motiválta őket? A válasz: „Azt állítom tehát, hogy a forradalom fegyveres felkelőinek jelentős hányada anómia személyiség volt”, illetve: „A forradalom fegyveres felkelőinek jelentős részénél az anómiaelmélet segítségével választ kaphatunk cselekedeteik motívumaira” (Kozák, 259. o.)¹.

Ahhoz, hogy e megállapításokat érdemben tárgyalni tudjunk, tisztáznunk kell olyan fogalmakat, mint az anómia, továbbá ennek R. K. Merton amerikai szociológus által megalkotott elméleti hátterét, minthogy a szerző ezzel dolgozik a tanulmányban. Hivatkozik ennek merton megfogalmazására, amely a következő:

„Az anómia nem más, mint a társadalom kulturális struktúrájában bekövetkező zavar, ami akkor fordul elő, ha éles ellentét mutatkozik egyfelől a kulturális célok és normák, másfelől a csoport tagjainak társadalmilag struktúrált lehetőségei között, hogy e normáknak megfelelően [sikeresen] cselekedjen” (Kozák, 263. o.).

Azonban ebben a definícióban is számos olyan szakmai fordulat van, amely talán nem teszi feleslegessé, hogy röviden visszanyúljunk néhány alapvető elméleti megfontoláshoz, tájékozódási ponthoz.

Távolról indítva elsőként az az elvi-elméleti kérdés fogalmazható meg, hogy vajon lehetséges-e valamely adott társadalom (szerkezeti és működési) rendszerének alkalmazása más társadalom leírására és folyamatainak elemzésére-értelmezésére. A természettudományoktól eltérően, amelyek törvényeket tudnak megfogalmazni („azonos tényezők azonos körülmények között mindig és mindenhol azonos eredményekre vezetnek”), a társadalomtudományok – ezen belül a szűkebb értelemben vett társadalomtudomány, a szociológia – erre nem képesek, s csak az általánosság különböző szintjén mozgó fogalmakkal és jelenségekkel dolgozva kísérlelhetik meg (ennek megfelelő fokú érvényességgel) az utóbbiak megértését, a szabályszerűségeket, törvényszerűségeket feltárását (amikor is ezek általánossága és magyarázó ereje [tartalmassága] fordítva viszonyul egymáshoz). Az átfogó, „nagy elméletek” és az egyes speciális társadalmi jelenségek leírása és vizsgálata (empirikus társadalomkutatás) – mint a szociológiai megismerés két szelős típusa, kutatási orientációja – között helyezkednek el az úgynevezett „középszintű elméletek”. Ezek az elméletek még empirikusan ellenőrizhető hipotézisekből kiindulva jutnak el az absztrakció elég magas szintjén álló, s így a viselkedésnek a társadalmi élet különböző területein alkalmazható, általánosabb értelmezési koncepciójához, és a feltevélezések, hipotézisek folyamatos kibontásával a szabályszerűségeket elméleti állításokká alakításához. (Ilyenként említhetjük például a szociális észlelésre, a társadalmi konfliktusra és kohézióra, a vonatkozási csoportokra, a subkultúrákra, a bürokráciára kidolgozott elméleteket.) A középszintű elméletek a makro- és mikroszféra jelenségvilágának kapcsolódását modellezzik, azokat a „mechanizmusokat”, amelyeken keresztül ez megvalósul.

Ilyen középszintű elmélet Merton anómiaelmélete is, amely a bűnözés vizsgálatából kiindulva a normálistól eltérőnek minősített, különböző deviáns viselkedések általánosabb problematikáján keresztül értelmezési keretet ad a viselkedés alakulására az emberi törekvések kulturálisan meghatározott céljai és a társadalmi szerkezet viszonyának hátterében. Ez az elmélet tehát azt „modellezi”, hogy a viselkedés milyen formákat vesz, illetve vehet fel aszerint, hogy az egyéneknek, csoportoknak, rétegeknek milyen – a társadalom szerkezetében elfoglalt helyük által meghatározott mértékű – esélyük van a társadalmilag előírt, elismert célok ugyanilyen módon való elérésére. Röviden és egyszerűen: az elmélet a célok és elérésük-megvalósításuk eszközeinek megfelelősége, illetve a közöttük lévő feszültség által indu-

¹ Itt és a továbbiakban a hivatkozásoknál Kozák Gyula tanulmányára az 1999-es *Évkönyv* oldalszámát adom meg, és pedig a szöveg után, zárójelben. A Merton művéből vett idézetek oldalszáma Kozák Gyulánál és nálam is Robert King Merton *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra* című művére utalnak (Budapest, 1980, Gondolat).

kált tényleges vagy várható társadalmi válaszok paradigmáját adja. A hangsúly az elméletben azonban nem azon van, hogy a társadalmi szerkezetben elfoglalt hely mennyire és hogyan határozza meg ezeket az esélyeket, hanem azon, *hogy a különböző esélyek mellett a magatartás milyen lesz, illetve lehet a célok vagy az eszközök, vagy mindkettő vonatkozásában, s ennek alapján az elmélet meghatározott magatartástípusokat állapít meg.*

Merton először egy 1938-ban megjelent cikkben fogalmazta meg anómiaelméletét, amely rendkívüli szakmai karriert befutott tanulmánykötetében vált igazán ismertté (*Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*, 1949, 1958), végleges – az elméletre vonatkozó kritikákat is figyelembe vevő – formáját pedig ugyanennek a bővített és átdolgozott változatában nyerte el (1968). Noha felfogása a lényegét illetően alig módosult, csupán hajlékonyabbá és differenciáltabbá vált, a datálást azért tartjuk fontosnak, mert ez utal a mű születésének körülményeire: az 1930-as évek Amerikájában vagyunk, a nagy világgazdasági válság után, amikor a statisztikák évről évre a bűnözés növekedését mutatták, ami azt jelezte, hogy a társadalom működésében zavarok vannak. Érthető tehát, hogy a szociológusok figyelme a bűnözés és általában a deviáns viselkedések kérdése felé fordult, annál is inkább, mert Amerikában a szociológiával szemben különösen hangsúlyos volt az elvárás a társadalmi problémák megoldásában való közvetlen közreműködés tekintetében.

Merton a deviáns viselkedések forrását az amerikai társadalom kulturális rendszere és társadalmi szerkezete közötti feszültségben, konfliktusos viszonyban fedezte fel. Röviden az „amerikai álom”-ként ismert kulturális minta és a társadalmi valóság diszkrepanciájában, amely az előbbi által motivált és mozgósított társadalomban annak működését zavaró jelenségeket hív elő. Ez abban jelentkezik, hogy a kulturálisan meghatározott célok elérésére irányuló magatartások jelentős hányada nem marad meg a számukra intézményesen biztosított eljárás módok és a hasonlóképpen kulturálisan előírt vagy elfogadott normák keretei között, hanem azokat áthágó, tőlük eltávolodó, eltérő (deviáns) formákat ölt.²

Az „amerikai álom” néven ismert kulturális minta – amint az köztudott – a társadalmi felemelkedést, sikert rendkívül nyomatékosan állította az egyén törekvéseinek homlokterébe, életvezetésének egyik s leginkább fő céljaként, és egyidejűleg azt vallotta, hogy megfelelő tehetséggel, rátermettséggel és lankadatlan szorgalommal ezt mindenki el is érheti. A siker mércéje elsősorban az anyagi boldogulás, a meggazdagodás, a köznyelv rövidségével: a pénz (az ismert példabeszéd az „utcagyerekből lett milliomos”-ról).

Merton eme – a maga korában már majd egy évszázados múltra visszatekintő – kulturális ideál működését, hatását elemzi az amerikai társadalomban, kimutatva, hogy az emberek erre irányuló törekvései milyen magatartásmódokat motiválnak, hívnak elő e törekvések megvalósulási esélyeinek és sorsának függvényében (a siker-kudarcc tengelyén mérve): a konformizmust, az innovációt, a ritualizmust, a visszahúzódást és a lázadást.³

III. A KONCEPCIÓRÓL KONKRÉTEEN: ALKALMAZHATÓ-E A MERTONI ANÓMIAELMÉLET A MAGYAR FORRADALOMRA ÉS RÉSZTVEVŐIRE?

Ezek után tegyük fel a bevezetésben megfogalmazott kérdést, most már konkrét formában: *alkalmazható-e az 1930-as évek amerikai viszonyai alapján kidolgozott anómiaelmélet az 1950-es*

2 A mertoni anómiaelméletben a deviáns viselkedés fogalma tágabb, mint a szociológiában és a köznyelvben általában (ahol a bűnözést, az alkoholizmust, a kábítószer-fogyasztást és a mentális betegségeket sorolják hozzá). Ott a célok vagy/és a normák elutasításának többi említett formája is ilyenek minősül.

évek magyar társadalmára, majd a forradalomra és résztvevőire? Értelmezhető-e az „amerikai álom” kulturális mintája a „szocializmus építésének” ideológiájára, s elemezhető-e a társadalom tagjainak és különböző rétegeinek, csoportjainak magatartása ugyanazokkal a kategóriákkal, amelyeket az váltott ki?

Első, spontán válaszuk – elég kézenfekvően – elutasító; a gondolata is abszurdnak tűnik. Valóban, nehezen képzelhető el két náluk struktúrájában és működésében különbözőbb társadalom: megfordított tükörképei egymásnak. Másodjára, utánagondolva azonban úgy tűnhet, mégsem egészen képtelen az ötlet. Kissé frivolan fogalmazva mondhatjuk azt, álom – álom. Lehet, hogy az egyik rózsaszínű, a másik komor, egyaránt „festett egék”, de ha van az „álommunkához” kulcsunk, annak illenie kell ahhoz is, amelyben „égi üdvöt érzünk”, és ahhoz is, amelyből – egy lidércnyomásos álomból – verejtékben úszva ébredünk. A pszichiáter ismerhet, találhat olyan mechanizmusokat, amelyek magának az álomnak a létrejöttében és asszociációs folyamatában működnek, noha azok tartalma teljesen más.

Komolyabbra fordítva a szót, a mertoni anómiaelméletet jellemezhetjük úgy is, mint „változatokat egy témára”, nevezetesen egy emberi-társadalmi alaphelyzetre: a céljaink és eszközeink viszonyára, amikor is az elmélet az ennek a viszonyoknak a „mérlegelésén” alapuló lehetséges döntéseink mátrixát adja meg. Így tekintve természetesen mindenkire, bármely társadalomra alkalmazható az anómiaelmélet – amennyiben adottak bizonyos általa implikált előfeltevések.

Próbáljuk meg most már szigorúan megfogalmazni és rendszerezni azokat a kérdéseket, amelyekre választ kell adnunk ahhoz, hogy *elméleti szempontból* megítélhessük: adekvát-e a mertoni anómiaelmélet a forradalom küszöbére érkezett magyar társadalom erkölcsi-szellemi állapotának (attitűdjeinek és magatartásmódjainak) leírására? (Ettől független lesz majd az a következő kérdésünk, hogy *alkalmazása adekvát volt-e*, azaz – nézetünk szerint – helyesen történt-e a tanulmányban?) Tehát:

1. Elfogadva valamely társadalom állapotának az anómia fogalmkörébe tartozó ismérvek alapján történő leírását, s elismerve jogosultságát és értékét, eleget tesz-e a mertoni anómiaelmélet a teljeskörűség kívánalmának?
2. Adottak voltak-e a korabeli magyar társadalomban azok a körülmények, amelyek meglétét a mertoni anómiaelmélet implicitite előfeltételezi?

1. Amint arra a szerző, Kozák Gyula is utal: „az anómia vonatkozásában eltérő fogalomkészlettel dolgoznak a kutatók, még a legautentikusabbak is (Merton, Durkheim, McIver, Riesman stb.)” (Kozák, 259. o.). Durkheimnél ez a nagy társadalmi átalakulások, megrázkódtatások velejárója, amikor az egyént különféle ellentétes hatások érik, eltűnnek a mindenkire érvényes és mindenki által elismert magatartási szabályok, normák, amelyek addig biztosí-

3 Emlékeztetőül idézzük fel e magatartásmódok Merton által megkülönböztetett fajtáit (+ elfogadás, – elutasítás, +/- az uralkodó értékek és eszközök elutasítása, és újjakkal való felcserélése):

Célok	Eszközök	
+	+	konformizmus
+	-	újtítás
-	+	ritualizmus
-	-	visszahúzódlás
+/-	+/-	lázadás

A továbbiakban ezeknek a köznyelvben általánosan használttól több vonatkozásban eltérő jelentésére a megfelelő helyen térünk ki.

tották mind a társadalom integrációját (még megszegésük esetén is – „a kivétel erősíti a szabályt”), mind az egyén számára biztos támpontot, vonatkoztatási rendszert nyújtottak életvezetéséhez, s helyükbe ezek zűrzavara lépett, aláásva biztonságérzetét és azonosságtudatát is. Riesman három egyetemes „ideáltípust” különböztet meg: a beilleszkedőt, az anómiásat és az autonómat, azaz anómiások mindazok, akik nem tartoznak a másik kettő valamelyikébe. Ezeket a hasonlóképpen ideáltipikus három történeti karaktertípussal összevetve vizsgálja (tradíciótól, belülről és kívülről irányítottak), amikor is beilleszkedett „az az ember, akinek karaktere saját korának és országának megfelelő”⁴. Megállapítása szerint: „Az anómiás emberek különböző típusai – a nyílt bűnözőktől egészen azokig a »kataton« típusokig terjednek, amelyeknél nemhogy forradalmi kedvet, de még életkedvet sem találunk – Amerikában a népesség számottevő részét alkotják”⁵. Az újabb anómiaértelmezések az embernek a modern ipari tömegtársadalmakra jellemző életérzésére helyezik a hangsúlyt, az elveszettség, a kiszolgáltatottság, az elmagányosodás, az önértékelés elvesztése, az élet értelmetlenné válásának stb. érzésére, amelyek az egyénnek a társadalomtól való elidegenedetséget fejezik ki.⁶

Merton anómiaelmélete pragmatikusabb szemléletű, s heurisztikus értékei (a normakövető és deviáns viselkedés közös társadalmi mechanizmusának, valamint az anómia fokának és a rétegződés kapcsolatának kimutatása) mellett valószínűleg ez a formalizáltabb és „operacionalizáltabb” jellege is hozzájárult a népszerűségéhez.⁷ Szerepe lehet ebben logikai áttekinthetőségének és mögöttes racionalista vonásának is, amely megfelel a modern racionalis szellemnek mintegy elővételezve a „racionális döntések elméletét”, amely a szociológiában évtizedekkel később jelenik meg (tehát például a deviáns viselkedés kvázi azt jelenti, hogy – à la III. Richárd – „elhatároztam, hogy gazember leszek”).

Kérdésünkre válaszolva így azt mondhatjuk, hogy az elmélet *nem fedí le* az anómia teljes jelentésvilágát, kívül maradnak rajta a nem kifejezetten a cél-eszköz dimenziójában (vagy nemcsak abban) mozgó, abban értelmezhető cselekvések és magatartások. Ilyen például az általában vett „rossz közérzet a kultúrában”, amiről Freud beszélt, vagy a már említett elidegenedés a modern társadalmakban (az a kérdés, hogy – amint azt több kutató állítja – a számtalan nyomorúság ellenére miért volt az elidegenedés ismeretlen a középkorban), vagy azok

4 David Riesman: *A magányos tömeg*. Budapest, 1968, Közgazdasági és Jogi, 328. o.

5 Riesman: i. m. 331. o. A hazai vizsgálatokban, amelyek a „társadalmi beilleszkedési zavarok” (lbz) gyűjtőfogalom alatt folytak, az anómia tágabb (nem mertoni) meghatározása a következő: „az anómia mindenekelőtt a társadalmak vagy közösségek szabályozatlan állapota, amelyet a széles körben elismert, elfogadott célok és értékek, magatartási előírások megingása, elhomályosulása, ellentmondásossá válása, vagyis a cselekvés egyértelmű irányjelzőinek hiánya jellemez. Meglazulnak az embereket – a közös kultúra és jelentésvilág révén – egymáshoz fűző kötelek, gyöngül a társadalom vagy a közösség összeforrottsága, integráltsága”. In *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon*. Szerk. Andorka Rudolf és mások. Budapest, 1986, Kossuth, 67. o. (A továbbiakban *Társadalmi beilleszkedési zavarok...*)

6 Merton: i. m. 398. o. Lásd még Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, 1997, Osiris, 524. o. Útalánék még az új tudásszociológiának az anómia problémakörében is sok új megítélést nyújtó irányzatára, mindenekelőtt Peter Berger nagy hatású műveire, különösen Peter Berger: *The Homeless Mind. Modernization and Consciousness*. New York, 1973, Random House (vö. Riesman könyvének címével).

7 Mindez azonban nem változtat azon, hogy a tágabban értett anómia kérdésének társadalmi jelentőségéhez képest csekélynek mondható a közvetlenül vele foglalkozó kutatások száma (ezt nem helyettesíthetik a devianciakutatások). Ma is elmondható, amit Riesman írt erről (harminc-negyven évvel a téma előtérbe kerülése után): „Nem tudjuk, hogy [az anómiások] milyen személyiségtípushoz tartoznak, milyen társadalmi osztályokból kerülnek ki, milyen betegségekben szenvednek” (i. m. 332. o.). A hazai vizsgálatokhoz lásd Andorka: i. m. 538–541. o.

az anómiával kétségtelenül összekapcsolható jelenségek, amelyek egyes korokban és nemzetekben különböző intenzitással és/vagy tartóssággal mutatkoznak meg (például a „melankóliát” és az öngyilkosságot egykor „angol betegségnek” tartották, vagy ilyen a „magyar lelkialkat” kérdése [pesszimizmus, öngyilkosság]).

Ebben a vonatkozásban tehát a mertoni anómiaelmélet alkalmazása *csak részleges érvényre* tarthat igényt a korabeli magyar társadalom erkölcsi-szellemi állapotának leírásában.

2. Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolni tudjunk, több egymással többé-kevésbé szorosan összefüggő körülményt kell tisztáznunk.

a) A forradalom előtti magyar „kulturális rendszer” – jellegétől, tartalmától függetlenül – olyan volt-e, amely alkalmas a mertoni anómiaelmélet alkalmazására?

Merton kézenfekvően az amerikai kulturális rendszerből indult ki, amelynek az elemzése alapjául szolgáló aspektusa (az „amerikai álom”) is már hosszú múltra tekintett vissza, tehát az emberi törekvések számára valóban vonatkoztatási keretet, motivációt és a valóra váltása irányában ható nagy társadalmi nyomást képviselt. Ezzel szemben az 1956 előtti Magyarországon *mögött történelmének egyik legviharosabb tíz-húsz éve állt*, amely nemcsak a társadalom szerkezetében, de erkölcsi-szellemi életében, kulturális viszonyaiban ezt még messze meghaladó, mi több, ellentétes előjelű megrázkódtatásokon, átalakulásokon ment át. Ezekre az évtizedekre épp az „értékek átértékelése”, az eszmék és normák gyors, drámai váltakozása jellemző, amely a társas, családi, baráti kapcsolatok mélységéig éreztette hatását.

Ezek a viszonyok „ideáltípusosan” testesítették meg azokat az állapotokat, amelyeket Durkheim az anómia forrásának, melegágyának tekintett (és tényekkel támasztott alá), de épp ezért a legkevésbé sem tekinthető egy folytonosságban, szerves fejlődésben létrejött, és ezért bensővé vált, internalizált kulturális rendszernek, amelyet a mertoni anómiaelmélet feltételezett.

Ebben a vonatkozásban tehát a mertoni anómiaelmélet alkalmazása *nem jogosult*.

b) Az előbbiekkel szoros összefüggésben, de egy másik, releváns aspektusból tekintve mondhatjuk-e, hogy a háború utáni átmeneti konszolidáció, a koalíciós évek után, majd az új rendszernek a fordulat éveit követő „berendezkedése” nyomán végül is kialakult a társadalomban egy még átmeneti, kezdetleges, de mégis körvonalazódó közös kulturális rendszer? Olyan, amelyben a társadalmi integráció irányában ható erőként működtek az általa meghatározott értékek és normák, célok és eszközök? Más szóval, mondhatjuk-e, hogy a társadalom alapvetően egységes kultúrával rendelkezett, amely az anómiaelmélet alkalmazásának feltétele?

Azt hiszem, nem kell hosszasan érvelnünk amellett, hogy ilyen nem létezett. Annál kevésbé sem, mert maga a rendszer is deklarált és eszközeiben nem válogató harcot hirdetett és folytatott a „burzsoá (kispolgári, idealista, népbudító vallásos-klerikális stb.) kultúra, ideológia” ellen, szembeállítva vele a „szocialista kultúrát”, ami önmagában is bizonyítja, hogy *nem beszélhetünk egységes (vagy egyetlen) kulturális rendszerről* a korabeli magyar társadalomban.

Ebben a vonatkozásban is azt kell tehát mondanunk, hogy a mertoni anómiaelmélet alkalmazása *nem jogosult*.

c) Kapcsolódva az előbbihez, de külön és alapvető jelentőségű kérdésként kell megvizsgálunk azt, hogy honnan eredt, miként jelent meg ez az új, „szocialista kultúra”. Tehát az anómiaelmélet alkalmazása szempontjából *közömbös-e az a kérdés, hogy az adott kulturális rendszer valamely társadalomra rákényszerített, vagy bensőleg elfogadott, legitimált?*

A tanulmányban a kulturális mintához való alkalmazkodás (viszony) egyik típusára (a konformizmusra) vonatkozóan azt olvassuk – de ez lényegében az egész kulturális rendszerre érvényes –, hogy „Az ötvenes évek első felének magyar társadalmában is e magatartásmód

képviselői voltak a legnagyobb számban. (Függetlenül attól, hogy ezt a magatartásmódot, életszemléletet a társadalomra rákényszerítették-e, vagy a társadalom zöme önként vállalta).” (Kozák, 261. o.). (Kiemelés tőlem – F. Gy.)

A helyzet paradox, mi több, ellentmondásos. Ha azt mondjuk, hogy nem közömbös, akkor nem alkalmazható a mertoni anomiaelmélet, hiszen az egy szerves társadalomfejlődés által kitermelt, így per definitionem társadalmilag legitimált és elfogadott, alapjaiban homogén kultúra feltevéséből indul ki; ez értelem szerű alkalmazásának tulajdonképpeni, lehetőségi feltétele (hiszen ezért minősülnek a vele összhangban nem álló viselkedések anomiasnak, azaz a szó szerinti jelentésében „törvény nélkülinek” avagy „törvénytelennek”)⁸.

Ha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy ez a körülmény közömbös, akkor az elmélet alkalmazható, de ellentmondásba kerülünk a kényszer mint inger által kiváltott tipikus, elemi emberi (személyes és kollektív) válaszreakció tapasztalatával, az elutasítással, annak valamilyen formájával. Merton is világosan kifejezésre juttatja, hogy az anomiaelmélet előfeltevése az önkéntesség, a választás lehetősége az alkalmazkodás különböző, lehetséges típusai közül.⁹

A szerző maga is látja az anomiaelmélet alkalmazásának nehézségeit,¹⁰ de megmarad ennek konstatálásánál, s nem vonja le belőlük azt a következtetést, hogy ez ellentmond az anomiaelmélet alkalmazhatóságának.

Éppen ezzel a problémával kerültünk szembe az előbbieknél. Merton nem foglalkozott ezzel, hogy mi van, ha egy társadalomban több kultúra létezik egymás mellett. A kérdés számos történelmi-társadalmi keresztmetszetben vizsgálható, de a mi konkrét esetünkben ez a *hivatalos és a nem hivatalos kultúra viszonyának* (ellentétének) formájában jelenik meg. Merton művének megírásakor ez a probléma már nyilvánvalóan valóságos volt, például a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió esetében, azaz a náci (fasiszta), illetve a szocialista kultúra és a német, illetve az orosz kultúra, vagy tágabban az európai kultúra viszonyát illetően. Merton erre nem tér ki, anomiaelméletében ez a lehetőség nem szerepel, s nem is bontható ki belőle.

8 A szerző itt hivatkozik Merton három kulturális axiómájára: „[1.] először mindenkinek ugyanazokért a »nagyravágyó« célokért kell küzdenie, hiszen ezek mindenki számára elérhetők, [2.] másodsor, a jelenleg elszennvedett látszólagos kudarc csupán egy állomás a végső siker felé vezető úton, [3.] harmadszor, az az igazi kudarc, ha valakiben alábbhagy, vagy megszűnik a becsvágy (Merton, 352. o.)”, és megállapítja: „Az első axióma [1.] maradéktalanul érvényes volt az ötvenes évekre, mindenkinek ugyanazokért a »nagyravágyó« célokért kellett küzdenie (a szocializmus felépítése)” (Kozák, 260. o.). – Úgy gondolom azonban, hogy az erkölcsi értelemben vett „kellés” és a rendőri-büntetőjogi szankciók mellett előírt „kellés” közé nem tehetünk egyenlőségjelet. Azt ugyanis, aki a szocializmus építésének nagyratörő céljait elutasította, és ennek akár hangot is adott, az említett szankciók fenyegették.

9 „E magatartás (ti. a lázadás) előfeltétele az elidegenedés az uralkodó céloktól és mércéktől. Ezeket teljesen önkényesnek tartják. Ami pedig önkényes, az éppen emiatt nem fogadható el, s nem lehet jogos, hiszen ugyanezzel az erővel másmilyen is lehetne” (Merton, 382. o.). Az anomia egy további típusánál (a ritualizmusnál) pedig ezt olvassuk: „Mivel az alkalmazkodás valójában belső döntés eredménye (s mivel ez a magatartás intézményesen megengedett, bár kulturálisan nem támogatott, általában nem tekintik társadalmi problémának)” (Merton, 434. o.).

10 „Merton elmélete azért nem alkalmazható változtatás nélkül az ötvenes évek magyar társadalmára, mert ő a szervesen fejlődő, nyitott amerikai társadalom vizsgálata alapján vonta le következtetéseit, míg Magyarországra egy kívülről kényszerített norma- és intézményrendszer volt a jellemző. [...] Amíg az amerikai társadalomban a belső és a külső értékek harmóniája a szerves fejlődés eredményeképpen biztosított volt, hazánkban a társadalomra ráerőszakolták azokat az értékeket, amelyek szerint gondolkodni, cselekedni kellett” (Kozák, 260. o.).

A szabadulásra a fentebb paradoxként jellemzett helyzet csapdájából megoldásként kínálkozik az, hogy választunk az adott társadalomban létező kulturális rendszerek közül, s valamelyiket kinevezzzük a társadalom kultúrájának, s azután az anómiaelméletet erre vonatkoztatva alkalmazzuk. A gordiuszi csomó megoldásának módja sugallja e választását is: azt, amelyik erővel érvényesíthető, kikényszeríthető (vagy legalábbis azt gondolják róla).

Emlékezetem szerint Marxnak van egy megállapítása a korszellemmel, valamely kor uralkodó eszméivel kapcsolatban, amelynek az a lényege, hogy a kor uralkodó eszméi a (mindenkori) uralkodó osztály eszméi. Ezzel egybeesik az egykor hivatalos marxista álláspont, amely szerint: „Minden társadalmi-gazdasági alakulatban az uralkodó ideológia a gazdaságilag és politikailag uralkodó osztály ideológiája”¹¹. Az e mögött álló érv veleje nyilvánvalóan az, amiről beszéltünk: a kikényszeríthetőség.

Amikor a tanulmány szerzője igenlően válaszolt arra a kérdésünkre, hogy közömbös-e a mertoni anómiaelmélet alkalmazása szempontjából az, hogy az adott kulturális rendszer szervesen kialakult vagy oktrojált, akkor lényegében erre az álláspontra helyezkedett. *A szerző így tulajdonképp ötvözte a marxi(sta) ideológiaelméletet a mertoni anómiaelmélettel* (bár valószínű, hogy ez meg sem fordult a fejében). Úgy tűnik, természetesnek vette, hogy a hivatalos, az „uralkodó” – éspedig (a kommunista hatalomátvétel nyomán) erőszakos módszerekkel uralkodóvá tett – kulturális rendszerből indul ki. Ezzel a mertoni kulturális rendszer, közelebről az utóbbi által meghatározott cél- és eszközrendszer, az „amerikai álom” helyébe a szocialista kultúra (az általa meghatározott cél- és eszközrendszer) lépett, s erre vonatkoztatva alkalmazta a mertoni anómiaelméletet.

Ez azonban nem a mertoni anómiaelmélet, és nem nevezhető jogosultan az alkalmazásának sem, hanem valami más. Merton a szóban forgó szituációval nem foglalkozott, s más megjelent műveiben sem találjuk ennek nyomát. Nem tudjuk, gondolt-e az anómiaelmélet ilyen kiterjesztésére, s ha igen, vajon ebben a formában fogadta volna el (amit kizártnak tartunk), vagy esetleg rászánta volna magát annak újragondolására, az itt tárgyalt és esetleg más, rokon jelenségek (például a multikulturalizmus kérdésének) bevonásával.

Ami a mertoni anómiaelméletet illeti, arról az eddigieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy azt a forradalom évére kialakult magyar társadalmi viszonyokra *csak részlegesen tartjuk alkalmazhatónak, egészében azonban nem.*

IV. A MERTONI ANÓMIAELMÉLET ALKALMAZÁSA: MODELL ÉS VALÓSÁG

E hosszúra nyúlt előzetes elméleti reflexiók után végre lássuk, hogy a mertoni anómiaelméletnek a dolgozatban történt alkalmazása nyomán hogyan alakul a forradalom előtti magyar társadalom jellemzése, egyes rétegeinek, csoportjainak a mertoni magatartásmód-típusokba való besorolása, elhelyezése a „devianciaskálán”. Ugyanis „a puding próbája az evés”, s lehet, hogy felül kell vizsgálnunk egyes megállapításainkat (másfelől a gyakorlatból tudjuk, hogy téves premisszákból is lehet helyes következtetést levonni).

Mint már láttuk, Merton a kulturális rendszerhez való alkalmazkodás öt formáját, típusát különböztette meg: a konformizmust, az innovációt, a ritualizmust, a visszahúzódot és a lázadást. Ha a célok és az eszközök közötti relatív egyensúly, harmónia megbomlik, ez feszültséget kelt az általa érintett személyekben és társadalmi rétegekben, csoportokban, ezt nevezi anómiának (illetve anómiás állapotnak). Ez a feszültség olyan magatartásokra hajlamosít

11 Lásd az „ideológia” címszó alatt in *Filozófiai kislexikon*. Budapest, 1970, Kossuth, 134. o.

vagy olyanokat hív elő, vált ki, amelyek a cél- és eszközrendszer normális működését – a célok, az eszközök vagy mindkettő vonatkozásában – megzavarják, vagy társadalmi érvényesülésének hatékonyságát csökkentik. Ezeket nevezi deviáns viselkedésnek. A felsoroltak közül az utolsó négy minőség ilyenek, amikor is ezek közül a szélső eset, a lázadás különleges típusot alkot, és ezzel részletesebben nem is foglalkozik.

Vegyük tehát sorra a társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodás említett típusait, s a forradalom előtti társadalom különböző osztályainak, rétegeinek és csoportjainak ezekbe való besorolását, hozzájuk rendelését. (Tehát itt a *hivatalos cél- és eszközrendszeréről van szó, valamint a típusok mertonai értelmezéséről*, a tanulmánynak megfelelően).

a) *A konformizmus.* „A konformizmus a legáltalánosabban elterjedt reakció, amely biztosítja a társadalom üzemszerű működését, s amely nélkül nem lehetne fenntartani a társadalom stabilitását. Az ötvenes évek első felének magyar társadalmában is e magatartásmód képviselői voltak a legnagyobb számban” – olvashatjuk a dolgozatban (Kozák, 261. o.).

Kozák Gyula annyira evidensnek veszi e megállapítását egy tény pusztá rögzítéseként tekintve azt, hogy többet nem is mond erről a magatartásról és társadalmi háttéréről.

A konformizmus „a kulturális célok, s egyúttal az intézményes eszközök elfogadásá”-t jelenti (Merton, 356. o.). A fentiek értelmében a magyar társadalom zöme elfogadta, magáévá tette a Rákosi-rendszer hivatalos kultúrájának cél- és eszközrendszerét: a kommunista-szocialista társadalom építését és az ennek elérésére alkalmazott intézményes eszközöket. Ezek nem gerjesztettek feszültségeket benne, tehát *nem volt anómiás*.

A valóság ennek éppen az ellenkezője volt. Vajon miért tört ki a forradalom? Miért volt valóságos népünnepély a rendszer kulturális szimbólumainak eltávolítása, lerombolása a forradalom szinte első óráitól kezdve (Sztálin-szobor, vörös csillag)? Miért hangzottak el az emlékezetes, töredelmes szavak a rádióban, amelyek mindenkinek a szívéből szóltak: „hazudtunk éjjel és nappal, hazudtunk minden hullámhosszon”?

Kozák Gyula nagyvonalúan eltekint a fizikai és lelki terrortól, amely a korszakot jellemezte, s az alapvető emberi ösztöntől, amely kényszerű, adott esetben abszurd körülmények között is az életben maradást parancsolja. Az elemi racionalitás ehhez megköveteli az alkalmazkodás minimumát, a „kész tények” elfogadását, amelyeken nem tudunk változtatni. (Mondhatnám a köznyelvi fordulattal – amely a kényszerű helyzeteknek az életben sajnos gyakori előfordulását és az általa tipikusan kiváltott viselkedést is jellemzi –, „jó képet kellett vágni a rossz vicchez”, mi több, tapsolni kellett hozzá, annál is inkább, mert ebben a korszakban ez a szó legszorosabb értelmében igaz volt: egy politikai viccért Recskre lehetett jutni, vagy többévi börtön járt érte.)

Nyilván Kozák Gyula sem tagadja ezt. Véleményem szerint arról van szó, hogy önkéntelenül átsiklott a „konformizmus” mertonai jelentésétől annak *köznyelvi jelentésére*, s ebben az értelemben használta a fogalmat. A konformizmus a köznyelvben alkalmazkodást jelent, s ha ez a szükségesen túlmegy, akkor többé-kevésbé (de inkább „többé”) pejoratív mellékszöveg-jű, elvtelen megalkuvást, netán stréberséget, karrierizmust is jelent.

Más szóval a magyar társadalom zöme a tárgyalt korszakban *nem konformista, hanem anómiás állapotban volt* – ha mindenáron a mertonai modellt kívánjuk rá alkalmazni.

A fentiek azonban nem jelentik azt, hogy a társadalomban nem volt *konformista réteg, csoport*. Ezt legalább körvonalazni lehetne-kellene, esetleg közelebbi meghatározására is van mód. Erre a feladatra – a szükséges dokumentálhatóság szintjén – nem vállalkozhatunk, ez történelmi feladat, esetleg elfogadható valószínűséggel a *párttagságot* tekinthetjük ilyennek, s ezen belül még inkább a párt- vagy államapparátusban dolgozó *funkcionárius réteget* mint

amely bizonyára megfelel a konformizmus mertoni kritériumainak. Emellett más társadalmi csoportok, nem nagy létszámú más rétegek is idesorolhatók.¹²

Mindezek nagyságát, arányát nem ismerem a társadalomban, nem foglalkoztam ezzel a kérdéssel. Ami a kommunista párt programjának („cél- és eszközrendszerének”) a társadalom egészében való támogatottságát illeti, ezt inkább negatíve lehetne megbecsülni, például a koalíciós időszak két választásának adataira utalva.¹³ Ebből látható, hogy a választók abszolút többsége elutasította a kommunista propagandát, különösen ha hozzávesszük a választásoktól távolmaradókat (akikről aligha tételezhető fel, hogy azt támogatták), s azt, hogy a második – már nem tiszta – választásokon a Baloldali Blokkban a szociáldemokrata és a parasztpárt is részt vett, s a kapott szavazatok több mint fele szintén nem a kommunista pártra esett. A későbbi időszakról ennyit sem tudunk (tudok), de minthogy még ezután következett „a java”, a fordulat évei (konceptiós perek, kollektívizálás stb.), jó okkal gondolhatjuk, hogy a rendszer elutasíttósága még inkább (rohamosan, exponenciálisan) növekedett.¹⁴

b) Az újítás. Az „újítás” mint a kulturális rendszerhez való alkalmazkodás következő módja a célok elfogadását és az elérésükre szolgáló, megengedett eszközök (eljárások, normák) elvetését, és meg nem engedettek alkalmazását jelenti. Ez már egyértelműen deviáns magatartás, és pedig Mertonnál nem más, mint a *bűnözés*.

Mint az előbb is, itt is terminológiai nehézségek adódnak, amelyeket tisztáznunk kell. Jóllehet van ugyan a köznyelvben az „újítás”-nak egy pejoratív (szlenges) jelentésváltozata, amely ironikus eufemizmussal valaminek a kétes módszerekkel való megszerzését jelöli, de alapjelentésében pozitív tartalmú, szemben azzal a kizárólagosan negatív jelentéssel, amelyet Mertonnál vesz fel. További eltérést mutat a *deviáns viselkedés* fogalmának terjedelme és tartalma; a szakirodalomban általában idesorolják a bűnözés mellett az öngyilkosságot, a kábítószer-fogyasztást, az alkoholizmust és az elmebetegségeket, amelyek nála egy másik típusba kerülnek. Ezenkívül a mertoni anómiaelméletben a konformizmuson kívül az összes ott megkülönböztetett magatartás deviánsnak minősül, amely viszont a szakirodalomban és a társadalmi megítélésben nem.

A szerző idézi az újítás mertoni meghatározását¹⁵, majd egy további megállapítását: ha „valaki valamilyen célhoz érzelmileg rendkívül kötődik, akkor annak elérése érdekében kész kockázatot vállalni, s ezzel a beállítottsággal minden társadalmi rétegben találkozhatunk”

12 Bár létszámában nem nagy, de társadalmi s politikai hatásában nem lebecsülhető erőként jelent meg a háború után a felnőttkor küszöbére érkezett fiatal nemzedék, amelynek szellemi hátterét a falukutató és kollégiumi mozgalom alkotta (Bolyai, majd Cyórfly-kollégium, majd – részben – még a népi kollégiumok [NÉKOSZ] is). Ez a generáció a régóta esedékes társadalmi-politikai reformok (mindenekelőtt a földreform és demokratikus berendezkedés) igényével és nagy reményekkel vállalt szerepet az ország újjáépítésében, s zömében a parasztpárt bázisához tartozott, amely azonban a kommunista párt egyre erősebb befolyása alá került.

13 A választási eredmények dióhéjban:

1945: Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt (FKgP) 57%, Polgári Demokrata Párt 1,6% – Magyar Kommunista Párt (MKP) 17%, Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) 17%, Nemzeti Parasztpárt (NPP) 7% (58,6% – 41%). (A választáson 92% volt a részvételi arány.)

1947: FKgP 15%, „utódpártjai” 37% – MKP 22%, MSZDP 15%, NPP 8,3% (52% – 45,3%). Becslések szerint a választójogi korlátozások és a csalások miatt legalább 6%-ot le kell vonni az MKP eredményéből.

14 Ez talán a megfelelő levéltári anyagokból becsülhető (az ügynöki, rendőrségi jelentések, valamint a pártapparátus által készített „hangulatjelentések” stb.). „Emellett a testülethez tartozott mintegy 40 ezer titkos informátor, akik több százezer személyről szolgáltatott adatokat. A központi kartotékrendszer közel 1 millió személyről, tehát a felnőtt lakosság több mint 10%-áról tartalmazott információkat”. Az említett „testület” természetesen az ÁVO (1948), illetve az ÁVH (1950-től). Lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris, 341. o.

(Kozák, 261. o.). Ebből arra a következtetésre jut, mely szerint: „Az újítást mint alkalmazkodástípust jól példázza a párton belüli politikai ellenzék, a Nagy Imre-csoport és az ő követői, illetve a velük szinkrónban cselekvő értelmiségiek” (Kozák, uo.).

Tartalmilag ez kétségtelenül megfelel az újítás mertonai meghatározásának, leírásának. A célokhoz az eszközök elutasításával párosul elfogadásából (ami a Nagy Imre-csoport definicionális alapja, legfontosabb karakterisztikuma) egyértelműen következik a mertonai „újítók”, azaz a bűnözők kategóriájába való besorolásuk. A mondottak ellenére a javasolt megoldás, besorolás aggályos.

Igaz, Nagy Imrét csak leváltották, és félreállították, 1955-ben azonban már nem lett volna olyan egyszerű, mint korábban, titkos tárgyaláson vagy monstre kirakatperben valamilyen címen elítéltetni a társaival együtt (bár állítólag Rákosi tervezett egy nagyszabású „begyűjtést”). Korábban ez megtörténhetett volna. A büntetőeljárás vagy az elítélés ténye azonban Mertonnál sem feltétel valamely magatartás deviánsnak, bűnözőnek minősítéséhez (a „rablólovagok” sem végezték börtönben, akiket az „újításra” példaként említ Merton a nagy amerikai vagyonok keletkezésére utalva). Továbbá a megtorlás időszakában sokan hivatalosan is valóban „bűnössé” nyilvánítottak, többen az életükkel fizettek szembefordulásukért a rendszerrel, a forradalom mártírjai lettek, mások rövidebb-hosszabb időre börtönbe kerültek.

Tehát itt is azzal a problémával állunk szemben, hogy vagy korrektül alkalmazzuk a mertonai anomiaelméletet, s némi értelmezéssel, magyarázkodással megpróbáljuk kategóriáiba beleprézelni a korabeli magyar társadalom különböző rétegeit, s ekkor ezeket erkölcsileg is elfogadhatatlan módon „címkézzük”, és a valóságról is torz képet adunk, vagy valamilyen más megoldást kell keresnünk a forradalom előtti társadalmi-erkölcsi állapotok leírására, vagy legalább rövid jellemzésére (esetleg a mertonai modell korlátozottabb alkalmazását, vagy egészen más megközelítést).

Felvetődik azonban a kérdés, mi van a „valódi” bűnözőkkel? Azokkal, akiket bűncselekményekért valóban elítéltek? A már a háború befejezése óta (szovjet segítséggel) szinte megállíthatatlanul nyomuló kommunista párt – különösen azonban a fordulat évei után – egyeduralomra jutva történelmünkben példátlan módon kriminalizálta a társadalmat. „1953-ban szinte már nem akadt család, akinek egyik vagy másik tagja ne került volna összeütközésbe a rendőr- vagy államvédelmi hatóságokkal” – írja Romsics Ignác.¹⁶ Mondvacsínált politikai

15 „Az alkalmazkodásnak ez a formája intézményesen tiltott, de gyakran hatékony eszközökkel kívánja a sikernek [...] legalább csalóka látszatát elérni. Erre a reagálásmódra akkor kerül sor, ha az egyén magáévá tette a kulturálisan hangsúlyozott célt (kiemelés tőlem – K. Gy). de nem fogadta el azokat az intézményes normákat, amelyek a cél elérésére igénybe vehető módszereket és eszközöket megszabják” (Merton, 356. o.).

16 „A társadalom permanens rettegésben tartásának” különböző formáiról és méreteiről közölt adatokhoz lásd Romsics Ignác: i. m. 343. o. – Ezen belül az 1948–1955 között jogerősen elítéltek számáról rendelkezésre álló idősoros adatok is sokatmondók a folyamat intenzitását és dinamikáját illetően: „A felszabadulás után az 1949–1952. években igen magasra emelkedett az elítéltek száma (1952-ben 134 000 személy). Ennek oka kisebb részben a bűnözés valóságos növekedése, nagyobb részben pedig az eltorzult jogpolitikánk volt”. In *Társadalmi beilleszkedési zavarok...* 31. o., az említett adatok uo. 32. o. A „rettegésben tartás” mechanizmusaihoz lásd *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése*. Budapest, 1991, Zrínyi-Új Magyarország. (A jelentés a Minisztertanács 1989. februári döntése alapján készült, de csak 1991-ben került nyilvánosságra.) Az előszóban Ormos Mária, a Történelem Albizottság tagja így jellemezte a kiadványt: „Az itt olvasható írás jelentősége abban áll, hogy hiteles források alapján megrajzolja a társadalom egészét érintő terrorpolitika arculatát a következményeként kialakult katasztrófahelyzettel együtt, amelybe a társadalom a személyi és vagyónbiztonság teljes hiányában belekerült. A tanulmány azáltal válik hitelessé, hogy anyagait hatalmas anyagbázissal támasztja alá” (6. o.).

ügyek tömege, és nemcsak az „osztályellenség” tagjai ellen, hanem a gyárakban a „munkásarisztokráciához” tartozókkal vagy egyszerűen a „normarendezések” miatt tiltakozó munkásokkal szemben, legtöbbször közbűncselekmények ürügyén (társadalmi tulajdon megkárosítása, „tervbűncselekmény” stb.), a parasztság soraiban a „kulákperek”-ben¹⁷, majd a kollektivizálással szembeni ellenállás miatt vagy számtalan egyéb címen (beszolgáltatási kötelezettség elmulasztása stb.) indított eljárások nyomán bárkire lesújtatható az „igazságszolgáltatás” vagy a „munkásosztály ökle”.

Vajon hová kell őket besorolni? Ha a mertoni tipológiához ragaszkodunk, az áldozatokat bűnösöknek (bűnözőknek) kell nyilvánítanunk.

c) *A ritualizmus.* Ez a deviáns viselkedés harmadik formája a mertoni paradigma szerint, amelyet a kulturálisan meghatározott célok elutasítása, ugyanakkor azonban az elérésükre szolgáló eszközök, normák elfogadása, alkalmazása jellemez.

Merton: „Az egyén, noha elutasítja azt a kulturális kötelezettséget, hogy előrehaladjon a világban, s szűkíti a távlatait, továbbra is szinte kényszerítő erővel kötődik az intézményes normákhoz.” (Merton, 372. o.); „»a nagy becsületesség kudarera és különböző veszélyekre vezet, míg a kevésbé nagyvágú törekvéseknek megelégedettség és biztonság a jutalma. [...] Ezzel a beállítódással találkozhatunk a munkások között, akik gondosan állandó szinten tartják termelésüket, [...] nehogy felfigyeljenek rájuk, [...] ha teljesítményük növekszik vagy csökken.« (Merton, 373–374. o.)” – idézi Kozák Gyula (261–262. o.)¹⁸.

Mint Merton még hozzáfűzi, az aspirációs szintnek ez a leszállítása szorongáscsökkentő hatású.¹⁹ Noha Merton – amint arról már volt szó – teljesen más társadalmi kontextusra dolgozta ki az elméletét, ez a mozzanat (a félelem, a szorongás) ráillik a korabeli hazai viszonyokra is, bár más körülmények idézték elő. A szorongás állapota – az ezt előidéző, kiváltó körülménytől, okoktól nagymértékben függetlenül – hasonló viselkedést, a környezethez való alkalmazkodás hasonló módját alakítja ki az érintettekben. Úgy tűnik tehát, hogy *a paradigmának ez az esete alkalmazható a magyar társadalomra is*, meghatározott rétegek, csoportok magatartás-stratégiájának leírására.

Melyek lennének ezek? Merton, mint láttuk, az ipari munkásság, valamint az alsó középosztályhoz tartozók körében lokalizálja ezt a magatartást, mint ahol a leggyakoribb.²⁰ A tapasztalatok szerint lényegében nálunk is ezekben a rétegekben volt a „ritualizmus” a legelterjedtebb, mind a teljesítmény-visszatartás, mind a bürokratikus viselkedés formájában, amelyekkel a keresetsökkentő normaszigorítások, illetve a „racionalizálási” kampányokkal járó elbocsátások vagy más ürüggyel történő „kirúgások” veszélye ellen védekeztek. Ezenkí-

17 A „kulákok”, valójában az önálló parasztság ellen folytatott hadjárat iratai és adatai ma is vérlázítóak. A büntetőbírói ítéletek mellett ezt szolgálták a tömegesen alkalmazott rendőrségi és tanácskielégelési eljárások is. „A koldusbotra jutott és fizetésképtelenség miatt börtönbe zárt kulákok száma évről évre emelkedett. 1951-ben és 1952-ben pénzbüntetésre ítélték több mint 167 ezer kulákot. A kihágás miatt elzárásra ítélték száma: 2869.” Kávási Klára: *Kuláklista*. Budapest, 1991, Agóra, 59–61. o.

18 És Merton még hozzátesszi: „Ebből a szemszögből ítéli meg a dolgok folyását a rémült alkalmazott, a buzgón konformista bürokrata a magánbank pénztárosi kalickájában, vagy a közszolgáltató vállalat utcai irodájában” (Merton, 374. o.).

19 Az amerikai körülmények között „mint oly gyakran megfigyelték, ez a szüntelen versengés és harc nagyfokú státusfélést hoz létre. A szorongás enyhítésének egyik eszköze, ha az egyén csökkenti törekvésszintjét – méghozzá állandó jelleggel. *A félelem cselekvésképtelenséghez, pontosabban rutincselekvésekhez vezet*” (Merton, 373. o.). (Kiemelés tőlem – F. Gy.)

20 „Az alsó középosztálybeli szülők ugyanis általában folyton arra készítetik gyermekeiket, hogy teljesítsék a társadalom erkölcsi megbízásait” (Merton, 374. o.).

vül az élet minden területére kiterjedő szabályozás, az előírások tömege és gyakori változása párosulva az adminisztratív apparátus hatalmas felduzzadásával a gazdaságban (a vállalatoktól a középszintű szervezeteken át az országos szervekig), valamint hasonlóan az államigazgatás területi és hierarchikus struktúrájában, éppen a Merton által említett alsó középosztálynak megfelelő adminisztratív-irodai, beosztott szellemi dolgozói réteget növelte meg rendkívüli mértékben, amely amúgy is hajlamos a bürokratikus szabálykövetésre.²¹

A tanulmány szerint: „A ritualizmus magyar képviselője talán a *szürke, puritán pártharcos*, aki a kudarc ellen van programozva, egész magatartásával azon fáradozik, hogy az egyszer már megemésztett világ minél változatlanabb maradjon, mert abban már kiigazodik. Ő számít a hatalomra, de ezért cserébe elvárja, hogy a hatalom is számíton rá” (Kozák, 262. o.). (Kiemelés tőlem – F. Gy.)

Az elmondottak alapján meglepő, hogy a szerző a ritualizmussal jellemezhető körébe csak a megfáradt, „puritán pártharcosokat” sorolja. Vajon mennyien lehettek? Azt hiszem, nem tévedünk nagyot, ha létszámukat az össznépesességhez viszonyítva elenyészőnek tekintjük. Ez a csoport nyilván a funkcionáriusi körbe tartozott, amely a párttagságon belül is vékony réteget jelentett, s az idetartozók ez utóbbinak egy részét (töredékét?) alkothatták.

Álláspontunk szerint épp ellenkezőleg, a *ritualista*, azaz a „körülmények hatalmához” messzemenően alkalmazkodó, védekező, elhárító *viselkedés a társadalom zömére jellemző volt*, amely igyekezett minél kevésbé felhívni magára az „illetékesek” figyelmét, ütemesen, felállva tapsolt az ünnepeken és nagygyűléseken, terv- és békekölcsonöket jegyzett stb. Véleményünk szerint erre a magatartásmódra érvényes a szerzőnek az a megállapítása, amely szerint „az ötvenes évek első felének magyar társadalmában [...] e magatartásmód képviselői voltak a legnagyobb számban”, azaz az általa a merton konformistákhoz soroltak ténylegesen ebbe a deviáns típusba tartoznak.

Lehetet ez mondani, de ez megint az eredeti merton értelmezés „megcsavarását” jelenti. A ritualizmus ismérve az elutasított célokhoz vezető eszközök elfogadása. Lehet például azt mondani: a munkaviszony pusztán ténye a kizsákmányoló normarendezések elfogadását jelenti? Ha az ilyen és hasonló kérdésekre igennel válaszolunk, akkor rögtön nyilvánvaló annak a vonatkoztatási rendszernek a hazugsága és abszurditása, amelyhez az emberi magatartásokat viszonyítjuk.

d) *A visszahúzóds*. Ez a társadalom kulturális rendszeréhez (céljaihoz, értékeihez és eszközeihez, normáihoz) való negatív viszony passzív formájának leghangsúlyosabb megnyilvánulása, továbblépés a ritualizmus passzív (túl)alkalmazkodásán, mintegy annak következő fokozata, radikális meghaladása.

„Szociológiai szempontból ők az igazi idegenek, mivel nem fogadják el a közösen vallott értékeket, csak fiktív módon tekinthetők a társadalom tagjainak, hiába tartoznak valóban a népeséghez.» (Merton, 378. o.) Merton szerint ebbe a csoportba tartoznak a pszichotikusok,

21 Ezek közismert folyamatok voltak. 1949–1960 között a szellemi dolgozóknak az összes aktív keresőn belüli aránya csaknem megduplázódott (89%-kal emelkedett), de ezen belül „az 1960-as évekig leggyorsabban az úgynevezett irodisták, tehát a különböző szintű adminisztrátorok száma nőtt [...], ugyanakkor meglehetősen nagymértékű hígulás is végbement. Erre utal, hogy az úgynevezett szellemi dolgozóknak 17,6%-a még 1980-ban is csak 8 általános osztályt végzett” (Romsics: i. m. 470. o.). A középszintű szellemi és irodai dolgozók rétegén belül ez a bővülés 71%-os volt (Andorka: i. m. 177. o. adatai alapján számítva). E rétegek erőteljes növekedésében és iskolázottsági összetételében is bizonyára jelentős szerepe volt a tárgyalt időszakban a női foglalkoztatottság ugrásszerű emelkedésének.

az autisták, a páriák, a számkivetettek, a csavargók, az alkoholisták és kábítószeresek” – adja meg a szerző a deviáns magatartás jellemzőit (Kozák, 262. o.).

A forradalom előtti magyar társadalom állapotának a hivatalos kultúrához való viszonya szempontjából történő leírása számára ez a *mertoni típus a magatartás jellemzése szempontjából releváns*, hasonlóan a ritualista típusához. *Tartalmilag és a társadalmi lokalizálást tekintve azonban ugyanúgy nem vagy csak részben fedi le a tényleges viszonyokat.*

Kik, milyen rétegek, csoportok tartoznak e típushoz, azaz e magatartás társadalmi lokalizálása mit mutat? „Az ötvenes évek magyar társadalmában ők voltak a deklassáltak, a földjüktől megfosztott kulákok, a volt arisztokraták, az egykori tőkésék, a kommunizmussal korábban is szemben álló pártok tagjai, mindazok, akiket a kommunista hatalom kitaszított, osztályellenesnek minősített” – állapítja meg Kozák Gyula (Kozák, 262. o.).

Ezzel egyetértünk, esetleg hozzátehetjük még az „osztályidegenek” népes csoportját, amely a régi értelmiség vagy tágabban a régi – úri és polgári – középosztály tagjaiból verubválódott, s különféle diszkriminációkban részesült, de kifejezetten nem minősült osztályellenesnek. Valószínű azonban, hogy számottevő – talán nagyobb – részük bár deklassálódott, nem a visszahúzódó, hanem inkább a ritualista típusban helyezhető el.

Idesorolhatjuk azonban e magatartásmód Merton által megjelölt képviselőit is, azokat, akiket a szakirodalom általában deviánsoknak tekint: az alkoholistákat, csavargókat, mentális zavarokkal küzdőket, prostituáltakat, a nagyvárosi lumpen elemeket, és mindazokat, akik valamilyen okból a társadalmi élet szélére sodródtak, esetleg például a sokat kárhozott munkahelyi „vándormadarakat”. Az 1950-es évek Magyarországon ez egy elég népes és „klasszikus” szubkulturális jellemzőitől eltérő vonásokat is mutató réteget alkotott.

Ennek az az oka, hogy e réteg potenciális „merítési bázisa” sokkal szélesebb volt, mint a rendezett viszonyok között élő társadalmakban. A szocialista iparosítás (a „vas és acél országa”), a szocialista városok építése elsősorban a földjükről elűzött és/vagy a kollektivizálás elől menekülő parasztság (és nemcsak a kulákok, hanem a kis- és középparasztság) hatalmas tömegéből merítette munkaerő-szükségletét. Ez a korábbi, tradicionális életviszonyaiból kiszakított tömeg olyan élet- és munkakörülmények közé került, amelyek súlyosan demoralizálóak voltak, s amelyek között gyökértelenül élt egyik napról a másikra (munkásszállók, elszakadás a családtól, ingázás, „fekete vonat”, emberi-szakmai deklassálódás [a mindentudó parasztból szakképzetlen segéd-, esetleg betanított munkás lett a gyárban, bányában, építőiparban], terelgetés a szocializmus nagy építkezéseinek egyik helyről a másikra stb.). Ez az „átrétegződés” a maga megrázkódtatásaival termékeny talajt nyújtott az erkölcsök fellazulásának és a deviancia különféle formáinak (annál is inkább, mert a deviánsok ezekkel szemben erkölcsi támogatást az üldözött egyházaktól és vallásérkölcstől sem kaphattak). A visszahúzódók társadalmi lokalizálása lényegesen más képet mutat, mint Mertonál.

A Kozák Gyula által körülírt réteg esetében a visszahúzódás mertoni kritériuma *tartalmilag* (a „társadalomból való kihullottság”)²² – véleményem szerint – általánosítottan nem állja meg a helyét. Ezt ő is elismeri,²³ s újból szembekerül az erőszak kérdésével is („Nálunk: az egyént [társadalmi osztályával, csoportjával együtt] kirekesztették a társadalomból” [Ko-

22 „Fennmarad a [...] rend, de kihullik a frusztrált és kudarcot vallott egyén, aki nem tudott megbirkózni ezzel a renddel. [...] a belenyugvás és a lemondás menekülési mechanizmusokban fejeződik ki, amelyek arra ösztönzik az egyént, hogy elmeneküljön a társadalom követelményei elől. [...] A konfliktus úgy oldható fel, hogy [...] a menekülés teljes, [ezzel] a konfliktus megszűnt, s az egyén kilépett a társadalomból. (Merton, 384. o.)” – (Kozák, 262. o.).

23 „Ellentétben azonban a mertoni visszahúzódókkal, akiknek jelentős része nem az anómiás, hanem már a deviáns csoportba tartozik, a magyar visszahúzódók rendkívül stabil értékháttérrel kerültek peremhelyzetbe, s főleg nem önként vállaltak lettek visszahúzódók” (Kozák, *uo.*).

zák, 262. o.) Ez azonban visszahat a visszahúzóds fenti tartalmi elemére. Épp a Kozák által említett „rendkívül stabil értékháttér” segítette őket abban, hogy ne veszítsék el a talajt a lábuk alól, másrészt hivatalos kitaszítottaságuk ellenére nem feltétlenül érezték magukat „idegennek”, „a társadalom fiktív tagjainak”, hanem az annak többi osztályát, rétegét is (és a nemzetet) sújtó megpróbáltatások velük sorsközösségben élő és vállaló részeseinek.

e) A lázadás. Míg a visszahúzóds a társadalom kulturális rendszeréhez (céljaihoz, értékeihez és eszközeihez, normáihoz) való negatív viszony legmarkánsabb *passzív* formája, addig a lázadás – mintegy annak ellenpárjaként – e negatív viszony legmarkánsabb *aktív* formája, és pedig természeténél fogva kollektív magatartás, cselekvés. (E viszony másik aktív formája, a bűnözés, kevésbé radikális [célok elfogadása] és tipikusan individuális cselekvés [kivéve a szervezett bűnözést]). A lázadás a kulturális célok, azaz „az uralkodó értékek elutasítását és új értékekkel való felcserélését” (Merton, 354. o.) és egyben az előbbieket megvalósítására-elérésére nyújtott intézményes eszközök és normák elutasítását jelenti.

Ezért ebben az értelemben a lázadás „kilóg” a mertoni rendszerből, és inkább csak ennek belső logikája, konzekvens végigvitele indokolja, hogy mintegy antitezisként megjelenjék az anómiaszála végpontján, ahogyan minden állítás korrelatívuma negációja, tagadása is. Ezt természetesen Merton is látja, amikor azt írja, hogy „ez az ötödik lehetőség bizonyos szempontból világosan elüt az előzőektől” (Merton, 355. o.).

Ezt azért is nyomatékosítjuk, mert mind maga a *lázaadás* jelensége,²⁴ mind – és főként – ennek tárgyalása átvezethet, s témánk esetében át is vezet a *forradalomhoz* és értelmezéséhez. Ezt majd egy másik fejezetben tesszük, és ezért itt csak arra szorítkozunk, hogy a tanulmány-nak a lázadás jelenségére, folyamatára és társadalmi lokalizálására – vagy ahogyan Merton általánosítva mondja: „az anómia társadalmi topográfiájára” – vonatkozó megállapításaira röviden reflektáljunk.

Magának a lázadásnak a jellemzésére a szerző Mertonnak két további kifejtő-értelmező megfogalmazását idézi: „a lázadás »igazi átértékeléssel jár: a frusztráció közvetlen vagy közvetett tapasztalata a korábban megbecsült értékek teljes megtagadásához vezet» (Merton, 387. o.); [...] és »ha az intézményrendszert az elismert célok kielégítésének útjában álló akadálynak tekintik, megérett az idő a lázadásra mint adaptív válaszra. [...] vissza kell vonni a támogatást az uralkodó társadalmi struktúrától, s azt olyan új csoportokra kell ráruházni, amelyeket az új mítosz vezérel. [...] felvázol egy olyan új struktúrát, amely nem vált ki frusztrációt a nélkülözökből, a mítosz cselekvési programot ad» (Merton, 383–384. o.)” (Kozák, 262. o.).

Ezek is megerősítik, hogy a lázadás szembefordulás a kulturális struktúra mindkét elemével, az általa meghatározott célokkal, értékekkel és eszközökkel, normákkal (intézményrendszer), és egyúttal társadalmi elhelyezésének kérdését is felveti. Azaz: kik voltak a lázadók? Kozák Gyulánál ezzel kapcsolatban a következőket olvashatjuk:

„A magyar forradalommal kapcsolatban két lázadó csoportot különböztethetünk meg. Azokat, akik október 23-a előtt váltak lázadóvá, és azokat, akik ennek az első csoportnak a tevékenysége következtében beálló események hatására lettek lázadók. Merton jellemzése mindkét csoportra igaz, csak a kezdeményezés, a társadalmi folyamatokba való bekapcsolódás ideje különbözik. Az első csoport tudatosabban cselekedett, mert *helyzeiben volt*, és intellektuá-

24 A lázadás – írja Merton – „átmeneti reakciót jelent, amelynek során az egyén megpróbál új célokat és eljárásokat *intézményesíteni*, hogy azután azokat a társadalom többi tagja is elfogadja. Itt tehát olyan erőfeszítésekről van szó, amelyek célja a fennálló kulturális és társadalmi struktúra *megváltoztatása*, nem pedig e struktúrán *belül* az erőfeszítések módosítása” (Merton, 355. o.). A lázadást és a forradalmat maga Merton is megkülönbözteti: „Ha a lázadás fertőzőszerűen terjedve átfogja a társadalom jelentős részét, forradalmi lehetőséget teremt, s ez a forradalom átalakítja mind a normatív, mind a társadalmi struktúrát” (Merton, 382. o.).

lisan is vállalni tudta történelmi szerepét, a második csoport spontán módon kapcsolódott a történelem kínálta lehetőséghez” (Kozák, 263. o.).

Az „első csoport” közelebbi leírásához Merton egy megjegyzésére hivatkozik: „»a renegát nemcsak kétségbe vonja az értékeket, hanem egyben azt is bizonyítja, hogy a megtört csoport egysége. Mégis, mint gyakran megfigyelték, mindenkor inkább a felemelkedő osztály; nem pedig a legelnyomottabbak tagjai szerveznek a neheztelő és lázadó egyénekből forradalmi csoportot.« [Kiemelés tőlem – K. Cy.] (Merton, 387. o.) Ez gyönyörűen mutatkozik meg a magyar 56 kommunista értelmiségjénél és azon kádereinél, akik előkészítették a forradalmat” (Kozák, 262. o.).

A lázadók tehát „a magyar 56 kommunista értelmiségei és azon káderei (voltak), akik előkészítették a forradalmat”, vagy más megfogalmazásban „azok, akik október 23-a előtt váltak lázadóvá [...] és intellektuálisan is vállalni tudták történelmi szerepüket” (tudniillik „az első csoport”, illetve tagjai). Tehát az uralkodó kommunista párt egyik (mekkora?) csoportja, a „revizionista”, „jobboldali elhajlók” – ahogyan a hatalomba 1955-ben újra visszatért Rákosi és káderei nevezték őket.

Itt is a szokásos két kérdésünket kell feltennünk. Az egyik, hogy mennyire felel meg a lázadókról adott leírás a mertoni kritériumoknak, azaz mennyire helytállóak ezek a megállapítások tartalmi vonatkozásban, a második pedig az, hogy a lázadók csoportjának azonosítása, „társadalomtopográfiai” elhelyezése mennyire adja vissza híven a korabeli viszonyokat.

Mertonnál a lázadókat a társadalom (uralkodó, „hivatalos”) kulturális értékeinek és intézményeinek radikális tagadása jellemzi. Jellemezte-e ez a revizionista pártelitet, élén Nagy Imrével, és a kommunista értelmiséget? Több mint kétséges, Nagy Imréről pedig tudjuk, hogy még az akasztófa árnyékában sem tagadta meg kommunista meggyőződését.²⁵ A többiek esetében is a középpontban a szocializmus megjavítása, a „torzulások” kiküszöbölése, egy szabadabb, demokratikusabb szocializmus megteremtése állott, mintegy elővételezve a prágai tavasz „emberarcú szocializmusának” vízióját.²⁶

Természetesen ebben szerepük volt a politikai viszonyoknak – a „játzsma (egyáltalán) nem volt lejátszva” –, számosan közülük korábban maguk is átélték a „csengőfrászt”²⁷, s egy-

25 Nagy Imre mindig is különálló tagja volt a párt hierarchiának, messze elütött a „moszkvai” garnitúrától. Végül a pártból való kizárása sokat mond arról, mennyire nem tartották „közülük valónak”, soha nem volt a párt szociológiai értelemben „reprezentatív személyisége”. Emberi tisztességét a kor viszonyai között nem csekély kockázatot vállalva megőrizte; ez tette miniszterelnökként a forradalom mártírjává, becsületének – szerepének fogva – kiemelkedő megőrzőjévé is. Lásd *In memoriam Nagy Imre. Emlékezés egy miniszterelnökre*. Válogatta, szerk. és a bevezető szövegét írta Tóbiás Áron. Budapest, 1989, Szabad Tér (a továbbiakban *In memoriam Nagy Imre*); Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. I–II. kötet*. Budapest, 1996, 1999, 1956-os Intézet.

26 Mintegy szóról szóra megisméltődött az, amiről Vásárhelyi Miklós Nagy Imre első miniszterelnöksége idejét idézve így írt: „[Nagy Imre] szavai főképp a kommunista értelmiség soraiban olyan szellemi felszabadulást és pezsgést idéztek elő, amelyhez hasonlót csak több mint egy évtized múltán tapasztalhattunk Csehszlovákiában. [...] A viták mindenütt a szocialista rendszer továbbfejlesztésének és megerősítésének talaján folytak.” (Kiemelés tőlem – F. Cy.) És az epilógus: „Ez [tudniillik N. I. leváltása] volt a formális záróaktusa annak a visszataszító flagráns törvénysértésektől terhes folyamatnak, amely felszámolta az első magyar szocialista reformkísérletet. Rákosi megszilárdította helyzetét, rehabilitálta politikáját, az országot pedig a katasztrófa útjára taszította.” Vásárhelyi Miklós: Az első meghiúsított reformkísérlet. In *In memoriam Nagy Imre*. Mindez hatványozottan nyilvánult meg a Petőfi Kör vitáin. Lásd *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. I–VII. kötet*. Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1989–1994, Kelenföld Kiadó–ELTE–1956-os Intézet.

27 Mint később hallottam róla, Rákosi állítólag készült a pártellenzékkel és a forrongó értelmiséggel való leszámolásra, s már létezett egy „négyezer lista” a letartóztatásokról. Ez igen hihetően hangzik, egy ilyen akció lehetősége valóban a „levegőben lógott”.

általán, a soha magukat kommunistának nem vallók számára is csaknem elképzelhetetlen volt, hogy – az adott körülmények között – más „diskurzus” nyelvén is lehetséges a viszonyok megváltoztatására törekedni (ezt már csak a forradalom hozta meg, de az is – nem elhanyagolható mértékben – a forradalom sorsára gondolva, józan külpolitikai megfontolásokból, másrészt azonban a később, már a Kádár-korszakban felismert illúzióktól táplálva is sokan egy „hibrid”, megreformált, eszményi szocializmusképet hangoztattak, és/vagy abban gondolkodtak). Arról nem volt szó, hogy az ideológia által hangoztatott „alapvető szocialista értéket” tagadták, elutasították volna, de még az intézmények vonatkozásában sem voltak radikális követeléseik (többpártrendszer, szabad választások, teljes szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadság, a sztrájkjog biztosítása, nem is szólva a szovjet csapatok kivonásáról).²⁸

Úgy gondolom tehát, hogy a tartalmi szempontnak, a lázadás mertoni kritériumának az „első csoport” *nem felel meg*. Itt is hasonló a helyzet, mint a konformizmusnál: *más a szó köznyelvi jelentése*, mint a mertoni fogalomé, „terminus technicus”-é. A közvélemény vagy legalább egy része a „revizionistákat” valóban lázadóknak tekintette (s némileg szkeptikusan tekintett „mozgolódásuk” sikerére, esélyeire), de a *párton belüli* lázadóknak, akikhez a társadalom tömegeinek nem sok közül volt, és nagyobb részük talán nem vagy csak keveset tudott róluk, s nem is egészen értette, valójában miről beszélnek, mit akarnak. De maga a szerző is bizonytalan ebben a kérdésben, hiszen korábban – mint láttuk – nem ide, hanem az „újítók” kategóriájába sorolta őket.

A másik kérdés, amit szemügyre kell vennünk, az a lázadók társadalmi lokalizálása, helymeghatározása. Vajon csak ők voltak „lázadók”, akikhez a „második csoport”, tudniillik a magyar társadalom rajtuk kívüli része „spontán módon kapcsolódott”, miután ők „előkészítették a forradalmat”?

Kezdjük ott, hogy a rendszerváltozás idején és után, amikor végre az „első csoport” hiteles képviselői is megszólalhattak, és írásaikban és a velük készült interjúkban egyöntetűen elmondták, hogy nem akartak forradalmat, és még csak nem is számítottak a kitörésére. Ezzel egyébként, ha szabad így mondani, az egész társadalom „így volt” – úgy látszik, a forradalmaknak vannak egészen sajátos, csak rájuk jellemző és másból le nem vezethető vonásaik.

Még ha a pártierarchia csúcán néhányan számítottak is (a szó mindkét, tehát a szándékoltóság értelmében is) valamilyen „rendbontásra”, ami alkalmat nyújt az elégedetlenkedőkkel és a „mozgolódással” való leszámolásra, de olyan elemi erejű, az egész országon (történelmileg tekintve) szinte pillanatok, órák alatt végigsöpör forradalmi megmozdulásokra, a rendszer elleni tömeges felkelésre (még ha az a legtöbb helyen nem is öltött fegyveres formát) biztosan nem, a rendbontást nem kockáztatták volna meg. De ugyanígy maguk az emberek, az utca emberei sem; talán voltak, akikben baljós félelmek ébredtek, sötét felhőket éreztek gyülekezni az égen, de azok is inkább egy puccszerű katonai diktatúra bekövetkezésére gondoltak, amely ugyan járhat, és valószínűleg jár is véres áldozatokkal, azonban a bekövetkezett fegyveres forradalom, majd a leverését követő katasztrófa méretei valószínűleg meg sem fordultak a fejükben (bár – ha szabad egy személyes megjegyzést tennem – engem a forradalmat megelőző hónapokban valami hasonló lidércnyomás gyötört: úgy éreztem, az emberek nem tudják, mit csinálnak, egyenesen „rohanunk a

28 Ez utóbbiak a szegedi, majd a budapesti egyetemistáknak a MEFESZ újra megalakítását kimondó nagygyűlésein hozott felhívásokban és határozatokban nyertek megfogalmazást, a legendássá vált „10, 14 és 16 pont”-ban. – A pártellenzéknek a hiteltelenség árnyékával is meg kellett küzdenie, mert sokan meglepetéssel, szkepszissel és gyanakvással figyelték a merészségét és mind szervezettebb fellépését, helyezkedést látva abban („megérették, hogy más szelek fújnak”). Ezt sokuknál csak a forradalom leverése utáni helytállás, a megtorlás elszenvéde és az hitelesítette, hogy a kádári éra évtizedeiben sem tagadták meg a forradalmat, vállalva sokáig ennek következményeit, egzisztenciális hátrányait.

forradalomba”, Adyval szólván, de valójában én sem ebben a formában láttam ezt, csak az ösztöneim és valami furcsa érzés sugallta, hogy valami katasztrófa felé rohanunk, s ránk fog szakadni az ég).

Ha azt kérdezzük, ki vagy mi készítette elő a forradalmat, meg kell említenünk természetesen magát a rendszert. Az akkor már közel egy évtizedes önkény, a mérhetetlenül sok megálátás, szenvedés, fizikai és erkölcsi nyomorúság, amely a magyar társadalom minden osztályát-rétegét, legkülönbözőbb csoportjait egyenként és összességében sújtotta, a nemzetet pedig megsemmisüléssel fenyegette, s ott égett a szívekben. A mertoni paradigmának nincs olyan „fach”-ja – az „újtók” (a botesínálta „bűnözők”, különféle repressziók áldozatai), a ritualisták, a visszahúzódnók –, amelyben ne tömegek tolongtak volna az anómia ilyen vagy olyan intenzitásával együtt élve. Ez azt jelenti, hogy készségét tekintve, potenciálisan, „az ötvenes évek első felének magyar társadalmában is e magatartásmód képviselői voltak a legnagyobb számban” – tudniillik a lázadók, még ha látensen is. Ilyenként valóban csak a forradalom kitörésekor, „in actu” vált ez a „csoport” manifesztté, addig az említett burkokban, „védőszínek” alatt létezett. És amikor azon az emlékezetes estén Nagy Imre megszólította őket a Parlament erkélyéről, egy emberként zúgott a tömeg: „Nem vagyunk elvtársak!”

Ha így tekintjük a lázadók mertoni típusát – és elég kemény tények állnak mögötte, hogy így tekintsük, és pedig maga a forradalom –, akkor az olyan megállapítások, amelyek szerint az első csoport „tagjai szerveznek [értsd: szerveztek] a neheztelő és lázadó egyénekből forradalmi csoportot”, amely utóbbiak mint „második csoport (csak) spontán módon kapcsolódott a történelem kínálta lehetőséghez”, avagy „kapcsolódott be a társadalmi folyamatokba”, amelyet, illetve amelyeket a „tudatosabban cselekvő és történelmi szerepét intellektuálisan is vállalni tudó” első csoport készített elő és nyújtott számára – nos, ez enyhén szólva némileg túlzottnak tűnik. Ez a „post hoc, ergo propter hoc” hibás, fallaciózus következtetésre példa (póriásabban ezt úgy mondják: „a szekeret fogja a ló elé”).

Nem arról van szó, hogy az „első csoport” szerepét lebecsülném, tetteinek és próbálkozásainak fontosságát az akkori körülmények között tagadnám, és különösen nem arról, hogy semmibe venném sokuk erkölcsi bátorságát és az önmagukkal szembeni lelkiismereti válság és katarzis kínjainak vállalását, azonban úgy gondolom, *az arányok megőrzésétől nem lehet eltekinteni*. Annál kevésbé, mert az adott időszak más szereplői és eseményei is szerepet játszottak (és egyáltalán nem csekélyet) a rendszer válságának nyilvánvalóvá válásában, és így magabiztosságának megrendülésében: az év elejei titkos Hruscsov-beszéd (amely szinte azonnal ismertté vált, s hamarosan a külföldi rádiók is beszámoltak róla), a júniusi poznańi felkelés és az épp októberben kulmináló lengyel válság, de még az egy évvel korábbi osztrák békeszerződés is, amely bizonyos reményeket, illúziókat keltett a szovjet csapatok kivonását illetően.

A forradalom „előkészítésében” az előbbieket mellett szerepet játszott egy másik fontos körülmény is: a korábbi rövid Nagy Imre-korszaknak a társadalom állapotára és hangulatára gyakorolt hatása. Egyrészt „önmagában”, azaz tényleges cselekvésében, ismert intézkedéseiben (az internálótáborok megszüntetésétől a téeszrendszer, illetve -kényszer enyhítésén keresztül az életszínvonal-javító gazdaságpolitikáig stb.), másrészt a szabadabb lélegzetvétellel, egy emberibb élet lehetőségének és reményének felcsillanása által (amiben nagy szerepe volt Nagy Imre személyiségének és hangütésének is). Noha őt leváltották, és visszatért a gyűlölt régi garnitúra, és Nagy Imre sok intézkedését visszavonták, vagy végrehajtását elszabotálták, ennek emlékéért nem lehetett egészen kitörölni, mi több, precedenst teremtett a *változás lehetőségére*. A szellemet már nem lehetett (egészen) visszaparancsolni a palackba, sem nálunk, sem a lengyeleknél.

Ehhez járultak 1956 említett nemzetközi, valamint a szovjet–magyar viszonyban bekövetkezett politikai eseményei (Rákosi júliusi leváltása, a kötelezővé tett kibékülés Titóval), s a hazai változások (Grösz, Kádár és a szociáldemokraták szabadulása, rehabilitálások [köztük Rajkék], a Petőfi Kör vitái, az Írószövetség átalakulása, a sajtóban megjelenő kritikai írások [*Irodalmi Ujság*] és számos más esemény). Ez mind azt jelezte, hogy a sztálinista-dogmatikus pártvezetés korábban elképzelhetetlen engedményekre kényszerült, és defenzívába került (persze azért nagy részben a Szovjetunióban megkezdődött hruscsovi desztalinizációs politika közvetett és közvetlen következményeként). Ez azonban nemhogy csillapította volna a felgyülemlett indulatokat és türelmetlenséget – amelyhez a pártvezetés időhúzó, a bizonytalanságot fenntartó magatartása is hozzájárult –, hanem ellenkezőleg, még inkább felerősítette. Így a dolgok menete éppen abban az irányban haladt, amelyet Tocqueville írt le a francia forradalmat megelőző évekről (csak nálunk jóval rövidebb időre összesűrítve). Plasztikus leírása szinte pontosan ráillik a magyar viszonyokra:

„az elégedetlenség nőttön-nőtt, minden ősi intézmény iránt fokozódott a gyűlölet. A nemzet szemmel láthatóan egy forradalom felé közeledett. [...] Cyakran megesisik, hogy egy nép, amely panasz nélkül eltűrte a legnagyobb törvényeket, mintha súlyukat sem érezné, éppen akkor lázad fel, amikor terhei csökkennek. [...] A rossz, amelyet türelmesen viseltek mint elkerülhetlent, elviselhetetlenné válik, amint felmerül a tőle való szabadulás lehetősége. Amennyivel csökkentik a visszaéléseket, annyival szembeötlőbbé és égetőbbé válik, ami maradt belőlük: igaz, hogy a rossz csökken, de az érzékenység nő. [...] a tapasztalat arra tanít, hogy egy rossz kormányzat számára általában az a legveszélyesebb pillanat, amikor reformokra szánja el magát. Lángész menthet csak meg egy fejedelmet, aki hosszas elnyomás után könnyíteni próbál alattvalói terhein.”²⁹ (Kiemelés tőlem – F. Gy.)

A szovjet pártvezetésben és politikában bekövetkezett változások által felbátorított hazai revizionista pártelit nyílt és merész fellépése, amelynek nyomán és fedezetében az írók és a humán értelmiség is mind öntudatosabban szólalt meg a saját hangján, szinte pontosan azt a folyamatot jelentette meg – öntudatlanul is rezonálva arra –, hogy a társadalom lelkiállapotában valami megváltozott, valami átbillent vagy átbillenőben van valami másba – csak a pártvezetés ezt éppen nem vette észre.

Közeledett a pillanat – bár senki sem látta előre vagy számított rá –, amikor a két folyamat, a „fecsegő felszín” – hiszen a pártvezetőség és a régi gárda nyilván ilyenek tartotta „mozgolódásukat”, amelyet egy alkalmas pillanatban bármikor lesöpörhet – és a „tengernek árja” – a nép sokáig, szinte végtelennek tűnő ideig elfojtott mély keserősége és dühe – egyetlen szeizmikus szökőárként csapódott a rendszer falainak, és temette maga alá azokat. Ez a pillant az volt, amikor egy ártatlannak induló diáktüntetés jelszavakat skandáló hangja sikolyba csapott át, és „feldübörögtek az első testvéri tankok”.

Miután áttekintettük az anómia mertoni paradigmájának mind az öt típusát, foglaljuk össze ennek eredményét.

Két dologról van szó. Az egyik az – amelyet az *elméleti-konceptcionális kérdések* címszó alatt tárgyaltunk –, hogy a forradalom előtti magyar társadalom anómiás állapotának, viszonyainak leírására alkalmazható-e a mertoni anómiaelmélet. A válaszuk tagadó volt. Merton ugyanis, mint láttuk, az elmélet alkalmazási feltételének tekintette az adott kulturális célok és értékek, valamint a megvalósításukra szolgáló eszközök és normák modális, a társadalom meghatározó többsége részéről való belső elfogadottságát, illetve elfogadását, internalizáltságát. Enélkül ugyanis valóban semmilyen társadalom nem működhet az állampolgári szabadság és az alkotmányos rend feltételei között.

29 Alexis de Tocqueville: *A régi rend és a forradalom*. Budapest, 1994, Atlantisz, 204–205. o.

A „probléma” azonban az, hogy anómia – természetesen – nemcsak az utóbb említett, Merton által vizsgált vagy ahhoz hasonló társadalmakban létezik, hanem elnyomó, totalitárius rendszerű társadalmakban is (sőt csak ott igazán).³⁰ A szerző ezt a problémát úgy „oldja meg”, hogy túlteszi magát az anómiaelmélet alkalmazásának itt vázolt – és már fentebb is többször jelzett – nehézségein, és a mertoni modellt változtatás nélkül „ráhelyezve” az 1950-es évek magyar társadalmára elemzi annak – az anómia szemszögéből tekintett – szerkezetét és folyamatait a forradalomig vezető úton. Miért? Úgy tűnik, azért, mert úgy gondolja, hogy semmiféle társadalom nem működhet a legfontosabbnak tekintett célok és intézmények általános vagy legalábbis széles körű elfogadottsága nélkül. Ergo ennek az 1950-es évek magyar társadalmában is így kellett lennie, és ezért a mertoni modell alkalmazásának nincs akadálya.

Mindkét feltevés téves. Igenis működhetnek társadalmak gyűlölt totális rendszerek, sőt „egyszerű”, hétköznapi diktatúrák feltételei között is, amint arra a múltból és a jelenben is számtalan példa van (sőt nem egy közülük rendkívül „hatékonyak”, eredményesnek is mutatkozhat). Az teljesen más kérdés, hogy meddig képesek működni. A történelem azt mutatja, hogy „szabott idejük van”: vagy forradalmak vetnek véget nekik, vagy maguktól összeroppannak, mert nem tudnak megfelelni az új kihívásoknak (Toynbee ezt civilizációs szinten nagyon plasztikusan írta le, de nekünk is a szemünk előtt játszódott le mindkét „kimenetelük”³¹). Addig azonban, ameddig fennállnak, a diktatúrák igenis működnek, annak ellenére, hogy a társadalom nagy vagy döntő többsége az általuk ráoktrojált célokat és intézményeket (eszközöket, normákat), vagy legalább az egyiket nem fogadja el, hanem elutasítja.³² Bukásukat ugyan mindkét esetben ez okozza – közvetlenül, illetve közvetve –, de addig „működőképese”.

Egyébként Merton a szóban forgó konszenzus követelményét (konformizmus) s így elméletének alkalmazhatóságát maga is pontosan és világosan meghatározott feltételekhez kötötte. Ezt írja: „Stabil társadalmakban az I. fajta alkalmazkodás – a kulturális célok s egyúttal az intézményes eszközök elfogadása – a legáltalánosabb és széles körben elterjedt reakció. [...] Valójában csak azért mondhatjuk, hogy valamely embertömeg társadalmat alkot, mert a magatartás általában az alapvető társadalmi értékekhez igazodik. Ha az egymásra ható egyének nem vallanak közös értékeket, beszélhetünk ugyan társadalmi viszonyokról – amennyiben a rend megbontását célzó kölcsönviszonyok is így nevezhetők –, de nem társadalomról” (Merton, 356. o.). (Kiemelések tőlem – F. Gy.)

A mertoni modell – és itt a változatlan formájáról van, hiszen a szerző is ezt alkalmazza – a kifejtett okoknál fogva nem illeszthető rá a tárgyalt időszak magyar társadalmára.

A másik „dolog”, amire utaltunk, az, hogy az elméleti-elvi ellenvetések ellenére a modell alkalmazásával esetleg mégis helyes képet kaphatunk az anómia társadalmi topográfiájáról, az egyes osztályoknak, rétegeknek, csoportoknak a deviáns viselkedés megfelelő mertoni típusaiba történő besorolása által.

E vonatkozásban abból indultunk ki, hogy amennyiben mégis alkalmazzuk a mertoni paradigmat, úgy ennek eredendő hibája szükségképpen maga után vonja a modellben megkü-

30 Ezt a szerző is látja: „Az amerikai társadalom összes ellentmondásával együtt racionális társadalom volt, a magyar pedig nem. Éppen ebből következik, hogy az anómia esélye sokkal nagyobb volt a magyar társadalomban, mint az amerikaiiban, hiszen nálunk nem voltak menekülési lehetőségek, nem volt az egyén számára vigaszág, és a társadalom is sokkal súlyosabban szankcionálta azt, aki nem a megfelelő értékrendet vallotta magáénak” (Kozák, 260. o.).

31 Arnold J. Toynbee: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1971, Gondolat (különösen 120–125. o.).

32 Általában mindkettőt, mert a kettő nem választható mereven külön, mivel ez ütközik az emberi szellem egységének természetével, igényével. Ha mégis, ez kognitív disszonanciát idéz elő (ami önmagában is anómiás állapot), bár ennek redukálására vannak módszereink (az elfojtástól a freudi „racionalizálásig”, azaz a „megideologizálásig”).

lönbötetett anómiás típusok előfordulásának hibás társadalmi lokalizálását, szociológiai „feltöltését”, ami a vizsgált társadalmi valóságról hamis képet ad. Egyes típusok vizsgálata ténylegesen ezt mutatta ki – egy-két, nem jelentős kivételtől eltekintve –, de ez egyben fel is borítja magát a modellt, ugyanis *a deviáns típusok válnak modálissá, többségivé, ami önel- lentmondás.*

Milyen képet mutat az anómia társadalmi térképe az eredeti mertoni modell alkalmazása mellett és a megélt és tényekkel dokumentált valóság alapján?³³

	Modell	Valóság
Konformizmus	társadalom többsége	1945–1947: MKP-szavazók (17–22%) utána: párttagok
Újítás (bűnözés)	Nagy Imre-csoport, kommunista értelmiségiek	rendőrségi-bírósi eljárás alá vontak
Ritualizmus	puritán pártharcosok	üzemi munkásság, alkalmazottak
Visszahúzóadás	osztályellenség, deklaszáltak	osztályellenség, deklaszáltak, városi parasztmunkások
Lázadás (ifjúság)	revizionista pártelit, kommu- nista és szimpatizáns értelmiség	írók, polgári értelmiség, az egyetemi társadalom többsége (latensen)

Ez az elnagyolt besorolás természetesen csak nagyon durva képet ad az 1950-es évek va-
lóságos „anómiatopográfiájá”-ról, de úgy gondolom, alapvetően helytálló (a típusok korábbi
részelevezése ezt feltehetőleg alátámasztotta). Az azonban kitűnik belőle, hogy a mertoni
anómiaelmélet változatlan alkalmazása elég különös képet ad róla. Minthogy annak megfele-
lően a társadalom többsége, zöme a konformisták kategóriájába kerül, a többi kimarad belőle
– a visszahúzóadók (deklaszáltak) kivételével –, az anómia és a deviancia éppen és csaknem
kizárólag azokra lesz jellemző, akik a korszak társadalmi-kulturális rendszerének megteremté-
sében és működtetésében többé-kevésbé jelentős szerepet játszottak. (Ellene pedig – ha ez
mégis bekövetkezik – a történelem fintorából a konformistának tekintett tömegek lázadtak fel?)

V. ANÓMIA VAGY VALAMI MÁS?

Minthogy anómia a totalitárius, diktatórikus és autoriter politikai rendszerű társadalmakban
is van, érdemes lenne elgondolkodni azon, hogy hogyan szerkeszthető meg ezekre egy anómia-

33 Az 1950-es években természetesen nem készültek szociológiai felmérések az anómia elterjedtségéről és formái-
ról (főként nem a mertoni tipológia alapul vételével). Csak a rendszerváltozás után kerülhetett sor olyan törté-
neti kutatásokra, amelyek adatszerűen is bizonyos támpontokat nyújtanak az anómia korabeli mértékéről, pon-
tosabban azokról a körülményekről, tényekről, amelyekről alapos okkal feltehető, hogy forrásául szolgáltak. A
levéltári anyagok és a korabeli dokumentumok óriási tömege vár feldolgozásra, amelyekből árnyaltan és érzék-
letesen lehetne megrajzolni a korabeli viszonyokat.

skála. Egy ilyet természetesen nem lehet rögtönzésszerűen konstruálni, nem is foglalkozunk ezzel. A kérdés ekkor valahogy így szólna: „mely magatartások várhatóak (tapasztalhatóak) egy elutasított kulturális rendszer által meghatározott célokkal és normákkal kapcsolatban?” Annyi várható, hogy ez a skála itemjeinek megfordításával járna (lázadók, ritualisták, visszahúzódnók, újítoók), és némelyiknek a tartalma, a megnevezése is változna (például az „újítoóké”, akiket nem kellene a bűnözők közé sorolni, minthogy ténylegesen áldozatok – ezt a kategóriát kétfelé lehetne választani [reformerek és valódi bűnözők], a konformisták mellett megkülönböztethetőek lennének a kollaboránsok stb.).

Azt hiszem azonban, nem kell feltétlenül ragaszkodni a formalizált mertoni paradigma kényszerzubbonyához. Az előbbiekből látható, hogy a társadalmi szerkezet mozaikját alkotó osztályok, rétegek és más csoportok mindegyikét külön-külön is a létbiztonságukat alapjaiban megrendítő olyan agressziók és megrázkódtatások sújtották, amelyek elérték az elviselhetőség határát. Ez szükségképpen szembe kellett hogy fordítsa őket annak a cél- és eszközrendszernek a megvalósításával, amely erre a sorsra juttatta őket (így egyben a mertoni értelemben anómiásnak minősíthetőek).

Azonban éppen a fentiekben rejlik annak a – maguk a résztvevők számára is váratlan és szinte hihetetlen – történésnek a magyarázata, hogy a forradalom minden előzetes szervezethez és irányítás nélkül az egész országban szinte egyidejűleg (spontán) robbant ki, s forrasztotta az országot olyan nemzeti egységbe, amilyenre történelmünkben még nem volt példa. Az önkényuralom azáltal, hogy a társadalom legkülönbözőbb rétegeit, csoportjait – mondhatni osztályhelyezettől, korábbi politikai szerepléstől, felekezettől, foglalkozástól, lakóhelytől stb. függetlenül – szisztematikusan rettegésben tartotta és megnyomorította, maga hozta létre azt a helyzetet, amely ezt lehetővé tette. (S mivel ezt nem vallhatta be, ezért keresett később a történetek magyarázatára makacsul külföldi ügynököket és titkos szervezkedőket; de az is lehet, hogy tényleg nem is értette, mi és hogyan történt, mivel saját mitológiája alapján csak valamely „élcsapat” által szervezett forradalmat tudott elképzelni.)

A forradalomnak ez a vonása a mertoni paradigma alkalmazásának egy másik korlátjára is rávilágít. A forradalom nemcsak több különféle osztály, réteg fellázadásának egybeesése, találkozása volt. Spontán kirobbanása, hasonló módon való kibontakozása és lefolyása a magyar társadalom tagjainak alapvetően egyöntetű reagálásmódját, viselkedését is tanúsítja, sőt épp ez fontos feltétele volt az elemi erővel megnyilvánult nemzeti egységnek. A spontán viselkedési reakcióknak, szinte reflexeknek ez a hasonlósága azonban elképzelhetetlen egy közös, mélyen gyökerező kulturális-szocializációs háttér nélkül.

A mertoni modellben elég hangsúlyos a tudatosság: a racionális cselekvés cél- és eszközdimenziója, vagy tágabban fogalmazva, a kultúra racionális dimenziója. A kultúra azonban sokkal több, gazdagabb ennél; hozzá tartoznak a szokások, az ízlések, az erkölcsök, az alapvetően nem a racionalitáson alapuló értékek, a nemek és a nemzedékek közötti viszony, a társadalmi érintkezés nyitottsága és stílusa, és sok más elem, ami anómiás jellegű feszültségek forrásává válhat. Az adott esetben – hogy egy banális példát említsünk – a csasztuskázástól vagy az ismételt ütemes tapsolástól való viszolygásnak semmi köze nincs a szocialista értékrendszerhez, és mégis elemévé válhat a „rossz közérzetnek a kultúrában”. Mindez még hatványozottabban jelentkezik a kultúrák érintkezési pontjain és határain.³⁴

34 A kultúrák találkozása így egyben konfliktusok forrása is, és kétségtelenül korunk egyik nagy kihívása ennek megoldása. A „kultúrák harcának” divatossá vált baljós eszméje valós elemeket, problémákat is tartalmaz. Lásd Samuel Huntington: *A kultúrák harca. Valóság*, 1994. 1. sz., valamint úő: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 1999, Európa.

Minderre azért utalunk, mert ez szerepet játszhat – és játszott – abban a kulturális rendszerben, amelyhez viszonyítva a magyar társadalom anómiás állapotát vizsgáljuk. Eddig ezt kizárólag „immanensen”, önmagában tekintettük, noha ehhez kultúraspecifikus vonások is tapadtak, amelyek még markánsabbá tették különbségét a magyar társadalom kulturális hagyományaihoz képest. Ez a „kultúrkör” értelmében vett kultúra, amelyet a Nyugat és a Kelet (vagy a nyugati és keleti kereszténység) kultúrájaként jelölhetünk, s amely a lelkiismereti és politikai szabadságra, az egyén és a közösség (kollektívum) értékére és fontosságára helyezett súly (és sok más jellemvonás) tekintetében különbözik.

A „szovjet kultúra” nemcsak eszmerendszerében, ideológiájában volt idegen, hanem politikai kultúráként is, amelynek egyes elemei gyökerükben más kultúrákba nyúltak vissza. Sokak szemében a szovjet politikai kultúra egyszerűen a modern totalitarizmussá „fejlődött” keleti despotizmus és a bizánci, szláv ortodoxia keveréke volt, amely Magyarországra is betörve szétzúzta a hagyományaiban, értékeiben és intézményeiben európai, nyugati és alapvetően már polgárosult társadalmat, s folyamatos kíméletlen harcot folytatott ellene az élet minden területén („harc a burzsoá kultúra ellen”). A két kultúra között permanens feszültség, végső soron feloldhatatlan konfliktus állott fenn, az, amely a totalitárius rendszer és az egyéni és társadalmi szabadság között áll fenn.

Ebben az aspektusban tekintve *Magyarországon* (s Lengyelországban és Csehszlovákiában) két kultúra csapott össze és küzdött egymással, sőt élt egymás mellett. Az egyik látható, a felszínen kizárólagos nyilvánosságot élvező, a másik elnyomott, a megnyilvánulás minden lehetőségétől megfosztott és üldözött, csak a privátszférában tovább élő kultúra.

Témánk szempontjából ez azt jelenti, hogy az nemcsak a „szokványos” anómia fogalomrendszerében közelíthető meg (hiszen az minden társadalomban valamilyen mértékben jelen van, mint például az öngyilkossági ráta is), hanem egy más típusú jelenség, a (kulturális) értékkonfliktus tágabb keretében is értelmezhető. Ennek az értékkonfliktusnak része a nemzetként létezés értéke is, amely eltűnt a Szovjetuniótól való függés és a proletár internacionalizmus sülyesztőjében. Az értékkonfliktust is magába foglaló értelmezési keret hívebben adja vissza a forradalom előtti magyar társadalom valóságos állapotát, és magyarázza a forradalom rendkívüli, magas hőfokú érzelmi és erkölcsi töltését, elsöprő erejét és a társadalmat integráló potenciálját (Bibó: „az emberi méltóság forradalma”).

A lázadás merton-i kategóriája szintén tartalmazza az értékkonfliktus elemét, de mint láttuk, azt ő is átmeneti, még bizonytalan körvonalú állapotnak tekinti („az anómia ilyen kialakulása talán csak előjáték, amelyet új normák kialakulása követ”), s adott esetben a lázadás forradalomba torkollhat. Az általunk leírtakat azonban kifejezetten megerősíti, hogy ő is megkülönböztette a kettőt: „az elmélet, amelyet vizsgálunk [...] nem tesz azonban egyenlőségjelet értékkonfliktus és anómia közé. Éppen ellenkezőleg: ha a társadalom különböző csoportjai által elfogadott normák ellentétben állnak egymással, az eredmény természetesen gyakran az, hogy az egyes csoportok még jobban ragaszkodnak saját normáikhoz” (Merton, 444–445. o.). (Kiemelés az eredetiben.)

A megváltoztatandók megváltoztatásával, azaz a „csoportok” helyébe a gyökerükben kétféle kultúrát képviselő társadalmat, a magyart (lengyelt, csehet) és a szovjetet téve, az idézett megállapítás pontosan ráillik a forradalom előtti helyzetre. A kép csak így válik teljessé, az elemzésnek magában kell foglalnia mind az anómia, mind az értékkonfliktus által előidézett feszültségeket. A kettő elemei szinte a megkülönböztethetelenségig összevegyültek az 1950-es évek magyar társadalmában: mindkettő jelen volt, de az utóbbi – érthető okokból – csak a forradalmat közvetlenül megelőző napokban vált manifesztté. A Sztálin-szobor egyszerre volt a zsarnokság és a szovjet elnyomás szimbóluma. Ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy az értékkonfliktus tartalmát kimerítette volna a nemzethez tartozás értéke, arra redukálódott volna; az a történelmünkben végig jelen lévő szabadságszeretetet s a végső em-

beri értékeket is magában foglalta (ezért is tarthatta R. Aron az „első antitotalitárius forradalom”-nak).³⁵

VI. AZ ANÓMIAFAKTOROK ÉS A FEGYVERES FELKELŐ PROFILJA

A továbbiakban Kozák Gyula esszéjében ezekkel és más fontos kérdésekkel – a felkelőcsoportok szociológiai összetételével, valamint a lincselőkkel – foglalkozik. Munkájának ezek számomra s bizonyára az olvasók számára is a legérdekesebb, igen élvezetesen megírt részei, tele kitűnő megfigyelésekkel, találó megállapításokkal.

Itt azonban csak a fenti címben szereplő két kérdéshez szeretnék néhány megjegyzést fűzni, ezek ugyanis szervesen kapcsolódnak az anómiaelmülethez. Az anómiafaktorok olyan szociológiai jellemzők, amelyek külön, de tipikusan közülük több együttjárása esetén elég nagy valószínűséggel kijelölik azoknak az egyéneknek a körét, akiknek a viszonya az adott kulturális rendszerrel feszültségekkel terhes, azaz anómias (s ezek egy része válik deviánssá, a mertoni típusok valamelyikébe sorolhatóvá).

A szerző a következő faktorokat tartja témája szempontjából relevánsnak: 1. családi eredet, 2. intergenerációs mobilitás/migráció hirtelen és eredménytelen bekövetkezése, 3. családtalanság/válás, 4. árvaság (fél-, illetve egész), menhely, nevelőszülők, 5. testvérek magas száma, 6. alacsony iskolázottság/befejezetlen, félbehagyott iskola, 7. alacsony társadalmi státus (szakképesítés hiánya, illetve alacsony státusú szakma), 8. korábbi börtönbüntetés, 9. korábbi hadifogság, 10. lakóhely, 11. betegség, 12. deviancia a családban (alkoholizmus, öngyilkosság, elmebaj), 13. deviancia a vizsgált személy előéletében (alkoholizmus, öngyilkossági kísérlet, homoszexualitás, nyilas vagy illegális kommunista múlt), 14. kisebbségi eredet (zsidó, cigány). (Kozák, 264. o.)

„A fegyveres felkelő, a harcos profilja” című fejezetben az anómiafaktorokhoz hasonlóan felsorolja a felkelő profiljának faktorait is.³⁶

Ezekből öt-hat egybeesik az anómiafaktorokkal, több másik lényegében hozzájuk hasonló objektív élethelyzetet ír le, s a fennmaradók a személyiségben vagy annak éppen aktuális állapotában rejlő pszichikai diszpozíciót, késztetést jelölnek. A profillfaktorokat a szerző – közlése szerint – az Oral History Archívum interjúinak, a kivégzettek életrajzainak és a már rendelkezésre álló más kutatási eredményeknek az elemzése alapján állította össze, s a faktorokhoz rövidebb-hosszabb kommentárt fűz, motivációs érvényüket és erejüket indokolva (ezek szaktudományos – pszichológiai – helytállóságát nem tudom megítélni).

Az anómia- és a profillfaktoroknak ez a felsorolása bizonyos fokig zavarbaejtő. Noha ezek csak az anómia kialakulásának valószínűsíthető tényezői, mégis mintha a hatásukra feltéte-

35 Raymond Aron: Egy antitotalitárius forradalom. In *'56 és a franciák. Francia gondolkodók a magyar forradalomról*. Budapest, 1993, Font, 29. o.

36 Minthogy ezek leírása az előbbieknél részletesebb, ezt teljes terjedelemben nem tudok közölni, csupán a szerző által számukra adott címek alapján: 1. az intergenerációs mobilitás kárvallottja, 2. primer szocializációja „elfuserált”, 3. csonka közösségekből jött, vágyik az intenzív kollektív érzésre, a sikerre, 4. iskolázatlan, illetve alacsony iskolázottságú, 5. kvalifikálatlan, 6. sikertelen, 7. erősen frusztrált, 8. kiegyensúlyozatlan személyiség, 9. tele van elfojtott indulatokkal, 10. a törvénnyel korábban szembekerülő, 11. a társadalmi kereteken kívül álló, 12. családi élete rendezetlen, 13. saját életét (a fentiek miatt is) nem sokra becsülő, 14. kalandvágyó egy beszabályozott világban, amelyben nincs lehetőség a kitörésre, 15. jövőkép nélküli, 16. a politikát egydimenziósan szemlélő, 17. (kompenzálásképpen) áldozatvállalásra kész és képes, 18. hasznosítható (a társadalmi előrejutáshoz szükséges) kapcsolati tőkével nem rendelkezik, 19. a mindennapi életben konfliktusos a világgal és a munkahelyével, 20. erős kitűnés vágy (Kozák, 266–269. o.).

lesen kialakuló anómiás állapot valami *lényegesen más* lenne, mint amelyről szó volt a forradalom előtti magyar társadalom mertoni típusok szempontjából tekintett tagolódása kapcsán (akár a szerző kategóriái, akár saját minősítésünk, besorolásunk alapján).

A deviáns csoportok mertoni típusainak tárgyalásánál (amelyek szükségképpen anómiások is) megjelöltük azokat a széles társadalmi csoportokat, tömegeket, amelyeknek a kulturális struktúra cél- és eszközrendszerének erőszakos érvényesítéséből eredően alapos okuk volt rá, hogy feszültségekkel terhes, anómiás viszonyba kerüljenek a rendszerrel. Csaknem bizonyos azonban, hogy *az egyes típusokba soroltaknak csak kisebb hányada tartozott a megjelölt anómiafaktorokkal jellemezhetőkhöz*. Ugyanakkor azonban igen valószínű, hogy ők is ugyanazokból az okokból váltak anómiássá, mint azok, akikre ezek a faktorok nem jellemzők: az adott réteg, csoport nyomasztó létfeltételei, életlehetőségei okából. Az egyéni, személyes életkörülmények nehézségei ezekre tevődnek rá – ami adott esetben halmozottan hátrányos helyzethez vezet – felerősítve az alaphelyzetből eredő frusztrációt.

Arról van tehát szó, hogy a tanulmány lényegében *kétféle anómiafogalommal* dolgozik, ezek összemosódnak, és zavart keltenek. *Egyfelől* a mertonival (a különböző rétegeknek, csoportoknak a kulturális cél- és eszközrendszerhez a társadalmi szerkezetben elfoglalt helyük, helyzetük által meghatározott viszonyából eredő anómia, és ennek bizonyos magatartástípusokba sorolt megnyilvánulásai), *másfelől* az olyan élethelyzetben (a többszörösen, halmozottan hátrányos helyzetben) lévőkhöz (valószínűségi jelleggel) jelentkező anómiafogalommal, amely élethelyzet legalább részben nem közvetlen és „szükségszerű” következménye az érintettek társadalmi szerkezetben elfoglalt helyének (például árvaság, válás, alkoholizmus, bűnözés, deviancia a családban). A szerző nem tesz világos különbséget az anómiafogalom kétféle használata között, ami zavart okozhat az olvasó számára. Ha az általa felsorolt anómiafaktorokat *általánosan*, a különböző típusokba sorolt rétegek, csoportok vonatkozásában is érvényesnek tekintjük, akkor jogosan tesszük fel a kérdést: vajon

- az 1950-es évek első felében *csak vagy nagy részben az e faktorok által jellemezettek voltak anómiás állapotban?*
- a szerző által elkülönített anómiás csoportok tagjaira *jellemzők voltak-e ezek a faktorok?*

A válasz kézenfekvően tagadó (ellenkező esetben elég különös feltevésekre ad alapot). A kérdés azonban csak elvileg, logikailag jogosult, mert a feldolgozott források alapján meghatározott anómia- és profilmfaktorokat a szerző kizárólag a fegyveres felkelőkre vonatkoztatva alkalmazza. Mégis indokoltnak tartottuk, hogy kitérjünk rá, mert a váratlan váltás a fogalomhasználatban értelmezési problémákat okozhat. A következőkben azonban csak azzal foglalkozunk, hogy ezek a faktorok milyen súllyal eshettek latba a felkelővé válásban, a fegyveres csoportokhoz való csatlakozásban.

Ezt megelőzően azonban rámutatnék néhány olyan körülményre, amely e faktorok érvényesülésével, illetve érvényük súlyának megítélésével véleményem szerint kapcsolatban áll.

1. A magam részéről hiányolok egy fontos makroszociológiai, anómiageneráló faktort: a különféle társadalmi kötelékek családok, egyének szintjéig lemenő *sztéilizáltságát*, a társadalmi integráció siralmas állapotát, atomizáltságát, s csaknem minden ezzel ellentétes irányú törekvés, spontán kezdeményezés gyanakvással szemlélését, üldözését („szervezkedés”). Az 1956 előtti évtizedben a kiépülő rendszer gazdasági-társadalmi céljainak megvalósítására az egész magyar társadalmat felforgatta; nem volt olyan réteg, osztály, intézmény és szervezet, amelyet ez ne érintett volna (lásd az átrétegződéssel kapcsolatban mondottakat is). Ez egy általános, humánokológiai, kontextuális háttérként érezte a hatását.

2. Nagy számban voltak olyanok, akik ugyan nem fogtak fegyvert, de sokszor a felkelők-höz hasonló veszélyeket, kockázatokat vállaltak: a mentősök, a felkelők számára elhelyezést vagy ellátást biztosító lakosság – különösen azoknak a házaknak a lakói, amelyekben ellenállásra rendezkedtek be a fegyveresek –, a tüntető tömegek és vezetőik, és mások. Ők azonos vagy hasonló megítélés alá esnek-e? Hiszen a veszélynek ugyanúgy tudatában kellett lenniük, mint a felkelőknek, ráadásul teljesen védtelennek érezhették magukat. A magam részéről igennel válaszolnék erre a kérdésre; itt azonban valójában nem ez a kérdés, hanem az, hogy *ők hogyan állnak az anómia- és profilmfaktorok dolgában*. Ha jobban, akkor ez elvesz azok prediktív erejéből.

3. A következő még mindig előzetes jellegű kérdést a fegyveres harc topográfiája veti fel. Ennek legfontosabb gócai és hátszaga – mint közismert – a VII., a VIII. (az „ezerszer áldott nyolcadik kerület” – Fejes Endre) és a IX. kerület, Csepel, Újpest, Óbuda, a Móricz Zsigmond körtér és a Széna tér voltak. Valamennyi a városközpont felé vezető főútvonalak tengelyében van, ha nem is egyformán távol attól. Az ellenállásnak tehát csaknem szükségszerűen ezekben a külső kerületekben kellett kialakulnia, hiszen arról jött a támadás (különösen a felsorolás elején lévőkben). Ezek nagy része, és különösen azok, ahol a legkeményebb és megújuló harcok folytak, tipikus – és már ekkor eléggé leromlott, szlamosodó – munkáskerület, illetve városnegyed, valamelyes kispolgári, de asszimilálódott beütéssel. Minden egyéb körülménytől függetlenül ezek „kész helyzet” elé kerültek: vagy meghúzzák magukat a pincékben, vagy ellenállnak. Akár anómiások voltak, akár nem, ezt senki sem kérdezte tőlük, el kellett határozniuk magukat valahogyan. Ehhez hozzá kell tennünk e kerületek beépítettségi viszonyait – a sok kis mellékutcát, a beugrókat, váratlan grundokat stb. –, amelyek még a túlerőben lévő ellenséggel szemben is esélyt adtak az ellenállásra, objektíve és szubjektíve is, értve ezen a létfontosságú hely-, avagy terepismeretet. E körülmények a fegyveres harc felvétele irányában hatottak; a megelőző évek munkásboldogító gyakorlata és a (sajnos rosszízűvé is vált) „franzstadti szívek” impulzusainak ismeretében nem sok kétség volt eziránt.

Itt – amint a szerző is jó helyismerettel és rokonszenvező empátiával elemzi e területek szociológiai összetételét – ezek az anómiafaktorok véleményem szerint a városi, de különösen az országos átlagot messze meghaladó gyakorisággal voltak jelen, tehát pusztán ebből adódóan a fegyveres felkelők-ellenállók körében is. Ez komoly mértékben felveti az álkorrelációk problémáját.

Emellett utalhatunk a Móricz Zsigmond körtér, a Széna tér és a Várnegyed ellenállási gócaira is, amelyek szintén stratégiai helyzetük miatt váltak azzá. Ezek azonban épp ellenkezőleg, a budai középosztály „felségterületei” voltak, más polgári középrétegekkel együtt. Ha az anómia- és profilmfaktorok gyakoriságát lokalizálni lehetne, előzetes becslésem szerint ez lényegesen különböző eredményeket adna.³⁷ Igaz, hogy az ellenállás ezeken a pontokon jóval kevésbé volt szívós és eredményes, de ebben az említett „terepviszonyok” is bizonyára szerepet játszottak – ezek nyitott, a túlerővel szemben gyakorlatilag védtetlen területek (kivéve a Várnegyedet).

37 A szerző elemzése – úgy tűnik – ebben a vonatkozásban elsősorban vagy kizárólag az előbbi kategóriába tartozó részekre támaszkodik, nyilván azért, mert az események és résztvevőik adatainak szakszerű és – a lehetőségek keretei között – dokumentált feldolgozása ezeknél a legelőrehaladottabb. Lásd Eörsi László: *Ferencváros, 1956 – A kerület fegyveres csoportjai*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet; úő: *A Tüzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban*. Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet, valamint *1956 Kézikönyve. III. kötet. Megtorlás és emlékezés*. Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

4. Még a „kemény” faktoroknál maradva (ilyen volt a lakóhely is), van olyan is, amely viszont hiányzik a felsorolásból. Ez pedig talán a leginkább közismert, s épp a fegyveres felkelők egyik legjellemzőbb karakterisztikuma, nevezetesen az *életkor*, amelynek szerepe semmi-képp sem volt lebecsülhető a felkelővé válásban.

Kérdés, hogy az *életkor mint olyan* minősíthető-e „anómiafaktorok”. Tág értelemben valószínűleg igen (lásd a tipikus „kamaszkori lázadás” párosulva a személyiség serdülőkori impulzivitásával, valamint az ifjúság történelmileg ismert kiemelkedő szerepe a forradalmi mozgalmakban, tömegmegmozdulásokban, a társadalmi élet megújításában). A szűkebb (mertoni) értelemben azonban kétséges, hiszen egy részük pusztán életkoránál fogva sem kerülhetett olyan szerepekbe, amelyek a célok és az elérésük lehetőségei közötti ellentmondás tapasztalatát mélyen átélte tette volna számára. Másrészt viszont a család és a környezet szocializációja ebből sokat magyarázhat, éppen fogékonyságuk, és különösen az igazságtalanságra, a hamis és hiteltelen szolamokra való érzékenységük miatt. Ugyanakkor ezt paradox módon erősíthette a hivatalos nevelési eszmény és a szüntelen propaganda is, amely – képmutatón – a szabadságküzdelmeket, az idegen elnyomás és a kizsákmányolás elleni önfelelőző harcot, a forradalmakat állította példaképpül az ifjúság elé (még ha az elsősorban a „nagy októberi szocialista forradalom” volt is), amelyet azonban a fiatalok gyorsan le tudtak fordítani és alkalmazni a hazai valóság viszonyaira. Nem kétséges az életkori sajátosságok szerepe sem, a heves reakciók, a gyors döntések, az erős igény az egyértelmű helyzetekre, a cselekvőkészség és nem utolsósorban a merészség, a kockázatvállalási készség.

Úgy gondolom tehát, hogy az életkornak mint úgynevezett „pervazív” változóknak (amely a nemi státushoz hasonlóan minden társadalmi szerepen átüt) sajátos és a specifikus anómiafaktoroktól nagymértékben független szerepe volt a felkelővé válásban, azokkal találkozva azonban jelentősen fel is erősíthette őket.

Mindezek után, az előbbieket figyelembevételével milyen megállapításokra juthatunk e faktoroknak a felkelővé válásban játszott szerepét illetően? *Létezésük* a felkelők egy részénél – a szerző szerint „jelentős részénél” – a feldolgozott források alapján megállapítható.³⁸ Ebből

38 Megjegyzem, a tanulmányból nem tűnik ki számomra világosan, mekkora is ez a „jelentős hányad”. A szerző három adatforrást jelölt meg: az OHA-ban az egykori fegyveres felkelőkkel, illetve olyan személyekkel készült interjúk, akik valamilyen formában a fegyveres felkelőkkel szoros kapcsolatban voltak, a kivégzettek életrajzai és Eörsi László hivatkozott művében a felkelőkről összegyűjtött, fellelhető adatok. A forrásokban szereplő felkelők száma sorrendben 350, 229, 277, azaz együtt 856 fő, azonban valószínűsíthetően nagy az átfedés közöttük. A tanulmányból csak azt tudjuk meg a felkelők szociológiai összetételét tárgyaló fejezetben, hogy az Eörsi László által közölt esetekből (életrajzokból) 164-et vizsgált meg részletesen (ezek foglalkozása ismert). A szövegből egyértelmű, hogy az anómiával kapcsolatos megállapításai ezekre a ferencvárosi felkelőkre vonatkoznak (pontosabban három – a Tompa és Tűzoltó utcai, és a Ferenc téri – felkelőcsoportra). Nem tudjuk, hogy ebből a 164 főből mekkora az a bizonyos „jelentős hányad”. És mekkora a összeshez képest? Ha ugyanis a továbbiakban már általánosítva jelenik meg a felkelők anómiás jellemzőire vonatkozó megállapítás, akkor a többi ismert esetet is figyelembe kell venni, nem csak ezeket a csoportokat, bármennyire fontos, kiemelkedő szerepük is volt. Az utóbbiakra vonatkozóan az anómiafaktorokról a következőket olvashatjuk: „A legfeltűnőbb ezekben az életrajzokban, hogy a családban, illetve a felkelő korábbi életében mennyi a »normális« életvitelhez képest deviánsnak, anómiásnak számító jelenség fedezhető fel (alkoholizmus, válás, öngyilkossági kísérlet, öngyilkosság, korai árvaság, be nem fejezett általános, illetve elemi iskola, be nem fejezett szakmai képzés, hadifogság, börtön, menhely, illetve állami gondozás, javítóintézet, illegális kommunista múlt). Elképesztően magas a korai árvaságra jutottak aránya. Az ő életük vagy rokonoknál, vagy nevelőszülőknél, vagy árvaházban folytatódott a szülő(k) halála után. Az országos átlagot jelentősen meghaladó a felkelők testvéreinek, féltestvéreinek száma. Megint csak helytelen lenne statisztikai adatokkal operálni, de elég meggyőző, ha sorba leírjuk, hogy nem kevés családban a testvérek száma meghaladta a tízet, és ennél is sokkal gyakoribb, hogy négyen, hatan vagy ennél is többen voltak testvérek” (Kozák, 275. o.).

azonban nem következik szigorúan közvetlen okozati szerepük a fegyveres harcban való részvételre (az elégséges okság elvének értelmében). Tudjuk, hogy az anómiások sokaságának (tömegének) csak egy (kis) része válik deviánssá, és még ezek körében is kisebbségben vannak azok, akiknek deviáns magatartása hasonlóan extrém formát ölt (például a bűnözés területén a „kemény bűnözők”).

Nem azt állítjuk tehát, hogy ezeknek a faktoroknak *nem volt szerepük* a felkelővé válásban, hanem csak azt, hogy *nem volt meghatározó szerepük, az elégséges okság értelmében véve*. A tanulmányban ez a kettő összemosódik, de a megfogalmazások, az érvelés iránya ez utóbbi felé mutat, tudniillik hogy igenis volt.

A megfogalmazások nem egyértelműek. A szerző tézise két formában nyer megfogalmazást: „Azt állítom tehát, hogy a forradalom fegyveres felkelőinek jelentős hányada anómiás *személyiség* volt” és „A forradalom fegyveres felkelőinek jelentős részénél az anómielmélet segítségével választ kaphatunk *cselekedeteik motívumaira*” (Kozák, 259. o.). (Kiemelések tőlem – F. Cy.) A kettő nyilván nem azonos: a személyiség lehet olyan, amilyen (kivéve a nyilvánvalóan kóros eseteket), ettől magatartásának, cselekvésének motívumai (indokai) egy konkrét helyzetben különbözők, valószínűsíthetően elsősorban a helyzet által befolyásoltak, esetleg meghatározottak lesznek (lehetnek), s ezek nem csupán a személyiségből erednek.

Áttérve a „puhább” profilfaktorokra, azok az említett személyiségi, s főként motivációs pszichikai folyamatok, amelyek a fegyveres felkelővé váláshoz vezettek, legalább részben csak valószínűsíthető feltevések; nehéz megmondani, mi játszódott le az egyes személyekben, amikor végleges érvénnyel döntöttek a fegyveres ellenállás mellett.

Például rögtön a kezdetekben, amikor az ablakokba kitett rádiókból elhangzott a statárium kihirdetése, órákon belüli hatálybalépése, akkor mindenkinek magába kellett néznie. S ha ezután egy belső hang azt mondta: „Nem!”, akkor ez végérvényes volt. Lehet, sőt biztos, hogy a fegyverletétel határidejének többszöri meghosszabbítása csökkentette a statárium komolyságát, de ez legfeljebb átmeneti megkönnyebbülést hozott, magát a döntést (valószínűleg) már nem érintette.

A fegyveres harc felvétele *döntés* volt, és nem egy folyamat, és nem egy „jó buli”, egy „mintha” játék. Még a „pesti srácok” is pillanatok alatt felnőtte váltak ebben a helyzetben. A tudatosság meglétét maga a tanulmány is elismeri:

„Az 56-os felkelők legtöbbje felkelővé válása pillanatában találkozott először közvetlenül a halállal. A saját halálával éppen úgy, mint azokéval, akiknek életét neki kell majd kioltania. [...] Ugyanis a halál választása és a halál osztlása, vagyis a vállalt igazsághoz való hűség bármí áron, *a korábbi szerepekből való teljes kilépést* jelenti. Nem akarom azt állítani, hogy a felkelők valamennyien meghalni mentek a felkelőcsoportokba, de azt biztosan merem állítani, hogy valamennyien, vagy szinte valamennyien ezt is bekalkulálták, amikor szerepüket vállalták” (Kozák, 271. o.). (Kiemelés tőlem – F. Cy.)

A tanulmányban igen színes leírást, éles szemű elemzést és nagyon valószínű értelmezést kapunk ezekről a motívumokról, érzelmi töltésükről, gondolati háttérükről – egy igazságos ügyhöz való csatlakozásnak a személyiséget megemelő, esetleg rehabilitáló hatása, a közösséghez tartozás igénye, az „önújraértelmezés, az önlegitimáció új lehetősége” (Kozák, 272. o.), s hasonlók. De másfelől *nem magának a helyzetnek* voltak ezek az objektív jellemzői? Nem lehettek meg ezek az igények másokban is éppúgy, mint az anómiás személyiségekben? És más a helyzetből eredő motívumok nem voltak? A sértett nemzeti büszkeség és önértzet, a gaztettekkel szembeni elemi erejű erkölcsi felháborodás és mások? (Hogy csak az azonnali brutális szovjet beavatkozásra, a Rádió és a Parlament előtti vérengzésre utaljak.)

Nem csak az egyén döntött, a helyzet, *a történelem is döntött*. A helyzet volt olyan, hogy abban nem csak az egyén számára jelentett döntése „a korábbi szerepekből való teljes kilépést”, „minden más érték átértelmeződését” (Kozák, 271. o.); „kizökkent az idő” is, a helyzet rendkívüli volt, és egyenesen megkövetelte mindenkitől a kilépést a szokványos szere-

pekből. Maga a kialakult helyzet lökte hatalmas erővel az embereket rendkívüli körülmények közé és az ezeknek megfelelő magatartások, köztük a fegyveres ellenállásban való részvétel, bekapcsolódás felé. Az egész magyar társadalom, különösen a pesti utca népe a forradalom lázában égett, és ez az önfeláldozásnak, az önzetlenségnek, a testvériesülésnek, a nagylelkűségnek, az egymásnak való megbocsátásnak olyan légkörét teremtette meg, hogy szinte halani lehetett az „angyalszárnyak suhogását”.

Álláspontunk szerint a tényleges vagy vélelmezhető anómiageneráló jellemzők és profilfaktorok valószínűleg megkönnyítették a félelem gátjának áttörését, különösen akkor, ha az érintettek egzisztenciális helyzete (lakás- és megélhetési viszonyai, családi körülményei stb.) is a kilátástalanság, a reménytelenség érzetével töltötte el őket. Ezek önmagukban azonban, az események drámai fordulata és az általa felszabadított erők sodrása nélkül nem lettek volna elégségesek egy életre-halálra szóló döntés vállalásához.

Nem arról van tehát szó, hogy tagadjuk a felkelők egy „jelentős részénél” meglévő anómiafaktorok tényleges vagy lehetséges szerepét a fegyveres harcban való részvételük vonatkozásában. Az itt és a korábban mondottakkal (helyszínek, életkor és mások) e faktoroknak a körülmények más elemei közé helyezésével a súlyuk és az arányuk kiegyensúlyozott megítéléséhez kívántunk hozzájárulni, hogy elkerüljük annak a hamis látszatnak a veszélyét, amelyvel szerepük – pusztán a tanulmány tárgyaként való – középpontba állítása is járhat, olvasatukat az elsődlegességgént és kizárólagossággént való értelmezés irányában tolvá el.³⁹

A probléma kulcsa, azt hiszem, egy paradoxon, amit ma sem értünk és fejtettünk meg igazán, de mégis abszolút mértékben valóságos volt, innen és túl mindenfélre értelmezési törekvésünkön. Kozák Gyula ezt maga is megfogalmazta, amikor ezt írja: „Volt közbüntényes elítéltek őszintén a rend, a fosztogatás ellen lépnek fel, volt munkakerülők napokig alvás és pihenés nélkül harcolnak, dolgoznak, cinikus, hitetlen, másokra tekintettel nem lévő emberek a felkelőcsoportban megbízható, szolidáris bajtársakká válnak. A forradalomnak éppen az a legnagyobb csodája, ahogy a fegyveres harc átfurmálja a résztvevőket, ahogy a hősök keletkeznek, ahogy korábban sosem volt szolidaritás jön létre a nemzeti ügy mellett” (Kozák, 271. o.).

„Vakok látnak, sánták járnak, leprások megtisztulnak, süketek hallanak...” (Máté, 11,5). Talán nem véletlen, hogy a felkelők, s a forradalmi napok lelkülete-szellemisége a „szent” jelzőt vetette felszínre a rejtélyét átérző és kulcsát kereső Déry Tibor és Angyal István – s valószínűleg sokan mások – gondolkodásában is („szent suhancok”, „szent csöcselék”). 1956 az emberi kapcsolatokban a politikai és társadalmi berendezkedés horizontján is túlmutató radikális megújulást hozott, s ez az egyszerre kirobbanó és rejtett transzcendens dimenziója hordozta – meggyőződésem szerint – a legmélyebb forradalmiságát, tette azt részesei számára feledhetlenné, az idő múlásától érinthetlenné.

A szabadság – mint valamire való szabadság, mint lehetőség – természeténél fogva transzcendens, a status quo meghaladása és az önmagunkon való túllépés a profán és a végső emberi lehetőségeink irányában való nyitottságot, ezen belül önzetlenséget és önfeláldozást is jelent. Ennél semmi sem volt hétköznapibb azokban a napokban.

39 Magában a szövegben is vannak kétértelmű, de inkább a „deheroizáló heroizálás” irányába mutató fordulatok. Így a „saját életét (a fentiek miatt is) nem sokra becsülő” profilfaktor (13.) kapcsán azt olvashatjuk, hogy az ilyen személy „ezért vállal olyan veszélyhelyzeteket, amelyeket a magas önértékelésű emberek nem vállalnának” (Kozák, 268. o.). Ez igaz is, meg nem is. Nem igaz akkor, ha adott esetben például a becsület kívánja meg ilyen veszélyhelyzet vállalását – épp az önértékelés megőrzése érdekében. És ilyen volt akkor részben a nemzet becsületének, részben a vele való szolidaritásnak a parancsa („ha az egész ország megőrült, akkor is mellé kell állnom, ha tudom, hogy ez örültség, és semmi esély nincs a győzelemre”).

Az ember és az emberiség mindig törekszik a szabadságra, de ezt a mintegy önmagával szemben kivívott valódi belső szabadságot csak pillanatokra tudja megvalósítani, mindig újból a szolgaságot is keresi, amelyben biztonságát véli felfedezni. Az ilyen pillanatok közé tartoznak a forradalmak is, amikor az önmagával való feltétlen rendelkezés szabadsága felcsillan és valósággá válik, mámoros boldogsággal töltve el az embert.

Az emberi nyomorúság és nagyság dialektikája jelenik meg abban, hogy a szegények, a társadalom szociális vagy erkölcsi kitaszítottjai, a „megalázottak és megszorítottak” (Dosztojevszkij), azaz az anómiások az önmagukkal rendelkezés tágasabb terével rendelkeznek, belső impulzusaiknak, érzelmeiknek hamarabb engednek – a rossz, de a jó irányban egyaránt. Fogékonyabbá válhatnak a hiteles emberi szabadságra, minthogy számukra nem vagy kevésbé adatik meg a szolgaság fogódzóiba kapaszkodás lehetősége és csábítása. Ekkor lesznek „az utolsókból az első”, fordul át kitaszítottságuk önzetlen közösségvállalásba, és így nem anómiás állapotuk, mivoltuk, hanem épp a veszély vállalásával az ezen való radikális túllépés aktusa minősíti magatartásukat.

VI. ÖSSZEGEZÉS

Észrevételeink a tanulmányról vagy inkább esszéről sajnos nem vagy csak kevésbé adtak teljes és talán hű képet, amint azt bizonyára mindazok érezték, akik felidéztek magukban azt az olvasásélményüket, amelyet Kozák Gyula írása immár egy éve nyújtott számukra.

Azok a kérdések, amelyekkel részletesen foglalkoztunk, az esszé talán egyharmadát teszik ki terjedelemben, a többire – amely pedig közelebb áll hozzám – kevesebb idő és hely jutott. Ennek oka az esszé problematikus részeinek és megállapításainak tüzetesebb vizsgálata volt, amiben az a törekvés vezetett, hogy tisztázzam: miből erednek, és milyen következményekkel járnak azok. A magyar társadalom sorsfordító éveinek, a forradalomnak és legexponáltabb résztvevőinek, a fegyveres felkelőknek a megidézése, vonásaiknak bemutatása lelkiismereti kötelességünké teszi a közbeszólást, ha úgy látjuk, az akaratlanul is félresiklik valahol.

Kozák Gyula esszéjében ilyennek láttam a magyar társadalom szocializmus felé menetelését az 1950-es években, amelyben azt csak az zavarja, hogy az aktuális berendezkedés szigorúan korlátozza vagy teljesen elzárja előle a cél elérésének megengedett és helyes eszközeit, és hogy az egyenlők között vannak egyenlőbbek. Konformizmusa ettől nem rendül meg, de anómiás érzések is ébrednek benne, sőt némelyek devianciára is vetemednek, újítással kísérleteznek, azaz bűnözővé válnak. – Nem folytatom. Úgy látom, a mertoni anomiaelmélet eléggé át nem gondolt alkalmazása a kor magyar társadalmára ezt az orwelli képet állította vagy állíthatta elénk – s ami rosszabb: azok elé, akiknek, szerencséjükre, már nem lehet tapasztalatuk róla.

A másik, ami zavart, a fegyveres felkelőknek helyenként a Gerő-beszédre vagy a „Fehér könyv”-re emlékeztető leírása, némi pszichopatikus vonásokkal kerekítve. Én láttam e harcot – Szondi két (vagy száz) apródját és áluhás bajnokát. Lehet, hogy közülük nem egy a mély prollét kisszerű bűneinek vagy a cigányságnak az áluháját hordta magán: ám legyen, ő én, s én ő voltam-vagyok. Nincs visszautasítás, a tények elfogadva, csak minden másképp van. Az a ressentiment tehát, amit kezdetben e vonatkozásban az írás ébresztett bennem, visszavonva, mint ahogyan az ő adósságuk is töröltetett.

Az esszét többször is elolvastam, egészében és egyes részleteiben. Úgy érzem, annyi eltelt év után és megjelent könyv, tanulmány között azon kevesek közé tartozik, amelyek *tényleg arról szólnak, ami akkor történt*, vagy talán pontosabban, annak valódi tartalmáról, mély

rétegeiről – *ami az emberekben rejtőzött, és felszínre törve egy szemvillanásnyi idő alatt mindent megváltoztatott bennük és körülöttük, ha csak egy rövid időre is.*

Ezért tartom fontosnak ezt az írást, mert úgy érzem, a valóság felől közeledik a történetekhez, és segít megérteni, hogyan és milyen gyökerekből táplálkozva ment végbe annyi emberben ez a radikális belső átalakulás. Azt hiszem, ha valahol, úgy ez minden közvetítés nélkül magukban a felkelőkben és a felkelőcsoportokban tapintható ki – *itt* történt valami, ami azután magával ragadta az egész nemzetet.

Ennek megértése adja a kulcsot a forradalom valóságába való belépéshez, s viszont: csak ebből érthető meg mindaz, ami akkor és ami utána történt, sőt az is, ami előtte. Ezt a kulcsot nem könnyű megtalálni, megfejteni, de nagyon fontos, hogy megpróbáljuk az együttélésbe ágyazott emberi lét talaján keresni, s ez a tudományok oldaláról közelítve par excellence szociológiai megközelítést jelent – nem többet, és nem kevesebbet.

Lehet, hogy a leírtak után ezek a gondolatok furcsán hangzanak, azonban a megértésre törekvés hitelessége és szenvedélyessége, amely az esszé lapjairól süt, felülírja az értelmezés szakmai keretének esetlegességeit, és nélkülözhetővé teszi azt. De nem mindenki érti ezt. Ezért meg kell igazítanunk a képet a falon, ha az félrecsúszott.

Kozák Gyula fontos dolgot írt fontos dolgokról.

KECSKÉS GUSZTÁV

AZ OLVADÁS KELET-EURÓPÁBAN A NYUGAT SZEMÉVEL A NATO NEMZETKÖZI TITKÁRSÁGÁNAK BELSŐ DOKUMENTUMA¹

Az 1956-os forradalom napjaiban sokan reménykedtek abban, hogy a Nyugat fegyveres segítséget nyújt majd a szovjet uralom ellen felkelt országnak. A várva várt katonai beavatkozás, mint tudjuk, elmaradt. Sőt, a nyugati országokat tömörítő védelmi szövetség, az ekkor még Párizsban székelő NATO, annak érdekében, hogy ne szolgáltatson ürügyet Moszkva számára magyarországi beavatkozásának igazolásához, hónapokon keresztül hallgatásba burkolózott,² s csak a NATO Tanácsa miniszteri szintű ülése foglalt nyilvánosan állást az ügyben 1956. december 11–15-én. A dokumentum tudatta, hogy a „Tanács tagjai megrendüléssel és felháborodással követték a magyarországi eseményeket”, és leszögezte: „Kelet-Európa népeinek joguk van megválasztani saját kormányukat”³.

Az amerikai, angol és francia diplomácia magyar forradalommal kapcsolatos magatartása az 1980-as évektől levéltári források alapján is tanulmányozható.⁴ A NATO archívumának megnyitásával pedig tovább növekedtek a hazánkkal kapcsolatos nyugati politika hiteles rekonstruálásának lehetőségei.⁵

Az alábbiakban közlésre kerülő, 1956. szeptember 24-i dátummal ellátott NATO-dokumentum átfogó elemzést ad a szovjet birodalom „végvidékein” Sztálin halála után lezajló és az SZKP 1956. februári XX. kongresszusa nyomán felgyorsult desztalinizáció folyamatáról, és igyekszik felvázolni az új helyzetben a Nyugat számára követendő magatartást. A tanulmány-

1 Az alábbiakban közreadott dokumentumot 2000 augusztusában brüsszeli tanulmányutam során találtam a NATO Levéltárában. Az irat nyilvántartási száma: C–M(56)110. A dokumentumközlés alapjául szolgáló belgiumi kutatásaimat a Belgiumi Francia Közösség és az OTKA F 030125 sz. pályázata támogatta. A NATO Levéltárában végzett munkámhoz nyújtott segítségéért hálás köszönetemet fejezem ki az archívum vezetőjének, Robert Jurquetnek és munkatársának, Anne-Marie Smithnek.

2 Archives Diplomatiques (Párizs), série: Nations Unies et organisations internationales, 242. doboz. A francia NATO-képviselő vezetőjének távirata a külügyminisztériumba, 1956. október 27.

3 OTAN. *Textes des communiqués finals*. [A záróközlemények szövegei.] Brüsszel, é.n. Service de l'Information de l'OTAN, 106. o.

4 Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet; Litván György: Francia dokumentumok 1956-ról. In *Évkönyv III. 1994*. Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 139–147. o.; „Vigyzó szemetek Budapestre vessétek...” A francia külügyminisztérium belső irata az 1956-os magyar forradalomról. Közli és ford. Kecskés Gusztáv. *Rubicon*, 1999. október–november, XIII–XIV. o.

5 Jelenleg a NATO Nemzetközi Titkárságának és katonai hatóságainak 1949–1965 között keletkezett dokumentumai tanulmányozhatók a NATO Levéltárában Brüsszelben. Az archívum 1999 elején nyílt meg.

nak különös jelentőséget ad, hogy az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének legfőbb tanácskozó és döntéshozó fóruma, a NATO Tanácsa éppen a magyar forradalom kitörésének másnapján, 1956. október 24-én fogott hozzá az anyag megvitatásához. A NATO Nemzetközi Titkárságának politikai ügyekkel foglalkozó szekciója által írt jelentés, amelyet a Szovjetunió, valamint a szatellit államok fejlődését éber figyelemmel kísérő munkacsoport⁶ is átvizsgálta, a NATO Tanácsának 1956. december közepére összehívott miniszteri szintű ülését volt hivatva előkészíteni. A több hónapon keresztül fogalmazott elemzés – az ilyen típusú iratok előállításánál követett gyakorlat logikája szerint (a nemzeti diplomáciai szervek előtanulmányainak felhasználása, meghívott szakértők egyeztető megbeszélései) – a nyugati országok külügyminisztériumaiban kialakított vélemények szintézisének tekinthető, amelyet később tovább finomítottak az egyes országokhoz intézett kérdőívek feldolgozásával, illetve a közben Lengyelországban és Magyarországon lezajlott események tanulságainak figyelembevételével. A NATO döntéshozatali mechanizmusának megfelelően konszenzussal kialakított álláspont vissza is hatott az egyes országok politikájára, az Egyesült Államokat Nagy-Britanniával és Franciaországgal élesen szembeállító szuezi háború idején pedig különösen fontosnak tartották a máskor is sokszor hangoztatott atlanti szolidaritás és együttműködés demonstrálását.⁷

A jelentés első fele országonként ismerteti az olvadás jelenségeit, kiemelve a helyi jellegzetességeket, így például rámutat a lengyelországi és a magyarországi mozgalmak eredetének alapvető különbségeire. Már a magyar forradalom kitörése előtt néhány héttel felveti, hogy Magyarországon felgyorsulhatnak az események. A tanulmány második fele az olvadás általános vonásait, lényegét, eredetét és lehetséges következményeit igyekszik megragadni – a NATO-országok szovjet blokkbeli külképviseleteinek erősen korlátozott információszerzési lehetőségeihez képest igen sikeresen. Az elemzők nemcsak az általuk lényegesnek tartott négy „főszereplő” – vagyis a Szovjetunió, a szatellit országok vezetői, ezen országok értelmisége, valamint állampolgárai – közti kölcsönhatást vizsgálják, hanem rámutatnak arra is, hogy a Kelet-Európában megfigyelhető olvadás illeszkedik a Sztálin halálát követően kibontakozó, enyhülési szándékait hangsúlyozó új szovjet külpolitika globális stratégiájába. A Nyugat magatartásával kapcsolatban: bár a szabadság bizonyos növekedését örömmel fogadták, óvatosságra intettek a Szovjetunió valóságos szándékait illetően. Figyelembe véve a bipoláris világrend realitásait és egy esetleges termonukleáris világháború kockázatát, a jelentés szerzői tudatában vannak annak, hogy az olvadás elősegítése céljából a Nyugat rendelkezésére álló eszközök igen korlátozottak. S bár kívánatosnak tartják a változások iránti rokonszenv kifejezését, óvakodnak attól, hogy „hiábavaló lázadásokra” bátorítsák Kelet-Európa „rab népeit”. Ennek az állásfoglalásnak a fényében még érthetőbbé válnak a vezető nyugati államférfiak 1956-ban, a magyar forradalom napjaiban tett nyilatkozatai, amelyekben mindenkinek világosan értésére adták: nem kívánnak beavatkozni a lengyel- és magyarországi eseményekbe.⁸

6 A Groupe de travail sur les tendances de la politique soviétique (munkacsoport a szovjet politika irányairól) 1952-től működött.

7 Archives Diplomatiques (Párizs), série: Pactes, 210. doboz. A francia NATO-képviselet vezetőjének távirata a külügyminisztériumba, 1956. november 2.

8 Békés: i. m. 57., 61. o.

Eredeti: angol
1956. szeptember 24.

NATO szűk körű terjesztés
Dokumentum

A SZOVJET POLITIKAI TENDENCIÁKAT ELEMZŐ MUNKACSOPORT ELNÖKÉNEK FELJEGYZÉSE

Az alábbi dokumentumot a Politikai Ügyek Osztálya készítette, majd a szovjet politikai tendenciákat elemző munkacsoport vizsgálta meg.

2. A munkacsoport kérésének megfelelően a főtitkár⁹ volt szíves felvenni ezt a dokumentumot a Tanács október 24-én szerdán tartandó ülésének napirendjére.

A. Casardi¹⁰

Chaillot-Palota, Párizs, XVI.

AZ OLVADÁS KELET-EURÓPÁBAN

Az alábbi dokumentum két részre tagolódik: az első rész bemutatja a desztalinizáció (az olvadás) újabb fejleményeit az egyes kelet-európai szatellit államokban; a második fejezet pedig röviden összefoglalva az alapvető tényeket a helyzet egészét kísérli meg elemezni, és megfogalmaz néhány kérdést, amelyeket az olvadás vet fel a nyugati hatalmak számára.

I. RÉSZ

LENGYELORSZÁG

Általános helyzet

A megfigyelők általában már a poznańi felkelés előtt is egyetértettek abban, hogy a szovjet blokk országaiban Sztálin halála után megindult fejlődési folyamat előrehaladottabb szakaszban van Lengyelországban, mint másutt. A felkelés pedig valóban különleges helyzetbe hozta Lengyelországot.

2. A Lengyelországban végbemenő fejlődést egyrészt a szellemi szabadság kiterjesztése érdekében folytatott kampány, másrészt a biztonsági szolgálat jelentőségének szisztematikusan csökkenése jellemzi. A két tendencia azonban igen behatárolt keretek között maradt: Lengyelországban még sem valódi szólásszabadságról, sem a jog uralmáról nem beszélhetünk, annyi azonban bizonyos, hogy e két területen a sztálinizmus legrosszabb szélsőségeit megfékeztek. A Szovjet Kommunista Párt februárban lezajlott XX. kongresszusa után további előrehaladás történt, és megfigyeltünk bizonyos korlátozott kezdeményezéseket politikai téren is, ugyanakkor nagyon aktív kampány indult meg Sztálin kultusza ellen. Eközben azonban a lakosság gazdasági helyzete egészében véve alig javult 1950 óta, és az életszínvonal továbbra is jóval alatta marad a háború előtti szintnek, vagyis nagyon rossz. Ebben a légkörben tört ki június 28-án a poznańi felkelés.

Az olvadás elterjedése – A pártkongresszus előtt

3. Rögön látszott, hogy a Sztálin halála után Moszkvában végbement változások kisebb hatást keltettek Lengyelországban, mint a legtöbb szatellit államban. A gazdasági és politikai téren követett módszereket csak nagyon kis mértékben és óvatosan vizsgálták felül, és csak

9 Lord Ismay 1952–1957 között a NATO főtitkára volt.

10 Alberico Casardi 1956–1958 között volt a NATO főtitkárának politikai ügyekért felelős helyettese.

1954 elején kezdődött valóban új irány. Bizonyos elemek ekkor kezdtek támadást az „irányított” művészet ellen. Szerveztek már ilyen típusú kampányt a Szovjetunióban és a legtöbb szatellit országban is, ennek lengyel változata azonban valóban jelentős méreteket öltött a következő két évben. A kritikusok nem csupán a rossz minőségű művek ellen léptek fel, hanem felelőssé tették azokat az ideológiai elveket is, amelyeket a lengyel művészet állítólag követett. A rendszerhívők újra és újra felhívták erre a figyelmet, és védték az elveiket, de a kormánynak nem sikerült az általa megszabott keretek között tartani a kritikát.

4. Miközben az értelmiségiek a szocialista realizmusról vitatkoztak, változások mentek végbe más területeken is. A titkosrendőrség ügynökének, Swiatłónak az átállása, valamint szenzációs bejelentései nyomán 1953 végén teljesen átszervezték a biztonsági szerveket. A gazdasági és a politikai „szabotőrök” elleni harccal megbízott „Speciális Bizottságot” 1954 végén megszüntették. Különböző intézkedéseket hoztak a foglyok számának csökkentésére, és a kormány kampányt folytatott a „szocialista törvényesség” érvényesítéséért. 1955 májusában feltűnés nélkül (posztumusz) rehabilitálták a lengyel kommunista párt 1938 előtti vezetőit, akiket a sztálini tisztogatások során végeztek ki. Valószínű, hogy Gomułkát¹¹ és a háború utáni tisztogatási kampányok más áldozatait már 1955-ben szabadon engedték; kien-gedésük csendben zajlott le.

Márciustól júliusig: az olvadás felgyorsul

5. Abban az időben, amikor Moszkvában a párt XX. kongresszusa zajlott, az olvadás fent említett különböző tényezői hatni kezdtek egymásra, és egy markánsabb politikai irányzattá álltak össze. Nem tűnt úgy, hogy a rendszer megrendült volna; a lengyel vezetés a támadások ellenére nem adott fel egyetlen alapvető fontosságú pozíciót sem, noha nem sikerült szoros határok közé szorítania a vitákat.

6. A moszkvai kongresszust követő időszak folyamán az események gyorsan követték egymást. Az első titkár, Beirut [Helyesen: Bierut¹². A továbbiakban a javított alak szerepel – K. G.] Moszkvában volt betegen, de a „személyi kultusz” elleni támadások röviddel a többi küldött hazatérése után már megkezdődtek.

7. Bierut március 12-én meghalt. Utódát, Ochabot¹³ az alatt az idő alatt jelölték ki, amíg Hruscsov állítólag azzal a céllal, hogy részt vegyen Bierut temetésén, Varsóban volt. Az értelmiségiek lázadása még erőteljesebb formát öltött, és a Sztálin elleni támadások hevesebbek lettek, mint bármely más kommunista országban. A kormány ígéretet tett, hogy újjáéleszti a parlamentet. Látványosan fellépett azok ellen a titkosszolgálati munkatársak ellen, akikről bebizonyosodott, hogy túlkapásokat követtek el. Amnesztiát hirdetnek, amely a politikai foglyok széles körére kiterjedt. A kormány megváltoztatta a politikáját a lengyel ellenállási mozgalom (A. K.)¹⁴ azon régi tagjaival szemben, akiket korábban a reakciós imperializmus ügynökeiként ítélték el. Május 6-án Jakub Berman miniszterelnök-helyettes, a Politikai Bizottság tagja lemondott mindkét hivataláról.

11 Władysław Gomułka (1905–1985), lengyel kommunista politikus. 1943–1948 között a Lengyel Munkáspárt főtitkára, 1951-től 1954-ig szigorú házi őrizetben volt. 1956 októberétől 1970-ig a LEMP KB első titkára és a PB tagja volt.

12 Bolesław Bierut (1892–1956), lengyel kommunista politikus. 1948-tól 1954-ig a LEMP elnöke volt, majd 1954–1956 között az első titkára.

13 Edward Ochab (1906–1989), lengyel kommunista politikus. 1944-től a Lengyel Munkáspárt, később a LEMP KB, 1954-től pedig a PB tagja lett. 1956. márciustól októberig a LEMP első titkára volt.

14 Armia Krajowa (Honi Hadsereg).

8. A régóta a rendszer szürke eminenciásaként számon tartott Berman bukása az „értelmiség lázadásának” legfényesebb győzelme volt. Ezen esemény és a poznańi lázadás (június 28.) között Lengyelország viszonylag nyugodtnak tűnt. Május közepén több mint 30 000 amnesztiában részesült személyt bocsátottak szabadon, és erről nyilvános bejelentést is tettek. A hónap folyamán további 50 000 ítéletet kellett felülvizsgálniuk. Béremelésekre került sor, és a szakszervezetek tanácsa kérte a munkafegyelemről szóló törvények felülvizsgálását. A főügyész és a Közbiztonsági Bizottság elnöke június közepén adott interjújukban során ismertették a rendőrség reformját, és hangsúlyozták, hogy a jövőben a biztonsági szervek „a kémkedés, a diverzió és a titkos politikai mozgalmak” elleni harcra korlátozzák a tevékenységüket, és nem foglalkoznak sem gazdasági kérdésekkel, sem állásproblémákkal.

Az olvadás jellemzői

9. Ebben a kétéves időszakban a „lázado értelmiségiek” az alábbi problémákkal foglalkoztak:

- a hatalom beavatkozása a tisztán művészeti jellegű kérdésekbe;
- az íróknak az a tapasztalata, hogy a hatalom a mindennapi élet bemutatásához egy kötelezően előírt látásmódot erőltet rájuk;
- a hatalom beleszólása a tudományokba;
- a dogmatizmus [egyeduralma] a filozófiában, a szociológiában és a marxista politikai gazdaságtanban;
- az eltúlzott oroszimádat.

10. A „szocialista törvényességért” folytatott kampány következményeképpen a párt vezetői beismerték az alábbiakat:

olyan rendőri intézkedéseket tettek, amelyek sem a büntetőjoghoz, sem a kémelhárításhoz nem tartoznak;

- „megengedhetetlen módszereket” alkalmaztak a kihallgatások során;
- bizonyos ítéleteket eltúloztak;
- a bírói és a biztonsági szervek vezetői helytelen magatartást tanúsítottak.

11. A párt XX. kongresszusa¹⁵ után az olvadás még nyilvánvalóbb politikai fordulatot vett, aminek következtében:

- jelentős változások mentek végbe a hierarchiában – Berman megbukott;
- újjaéledt „a parlamenti tevékenység”;
- új álláspont alakult ki a lengyel ellenállási mozgalom (A. K.) háború alatt játszott szerepével kapcsolatban;
- „újra aktivizálták” a szakszervezeteket;
- elítélték Sztálin kultuszát;
- rehabilitáltak egyes, a tisztogatások áldozatául esett kommunistákat.

Az olvadás által érintett területek

12. Mindezen jelentős változások ellenére nem szabad elfelejteni, hogy bizonyos területeket nem érintett az olvadás. Az „érintetlen” területek közé tartoznak a rendszer társadalom- és gazdaságpolitikájának fő tényezői. Semmiféle visszarendezést nem tapasztalhattunk az ipar és a kereskedelem államosítása vagy a mezőgazdaság kollektivizálása tekintetében, noha a kormány elismerte, hogy a parasztok ellen követtek el bizonyos túlkapásokat. A hatéves tervben a hangsúlyt változatlanul a nehéziparra helyezték, bár 1953-ban történtek bizonyos lépések

15 Az SZKP XX. kongresszusa (1956. február 14–25.).

a fogyasztási cikkek termelésének növelésére; ez a törekvés az 1956-os évre készített tervben is megfigyelhető. Úgy látszik, hogy a reálbérek csak mostanra érték el újra az 1949-es szintet, de továbbra is egyharmadával alatta maradnak a háború előtti színvonalnak. Úgy tűnik továbbá, hogy Minc¹⁶, aki hosszú időn keresztül az uralkodó klikk harmadik embere és Lengyelország gyors iparosításának fő szervezője volt, semmit sem veszített a befolyásából.

13. Kisebbségek csökkentését hajtották végre az 1956-os katonai költségvetésben (nehéz megbecsülni ennek a valódi jelentőségét), és augusztus 18-án bejelentették, hogy javasolják a roppant nagy lengyel fegyveres erők létszámának 50 000 fővel való csökkentését. Mindemellett azonban ezek a változások nem vezettek sem Rokossowski marsall¹⁷, sem az igen nagy számú szovjet „tanácsadó” távozásához, akik továbbra is hatékonyan biztosítják a szovjet ellenőrzést Lengyelország fegyveres erői felett. Noha az értelmiségiek szóvá tették a szovjeteknek való hízelgés bizonyos eseteit a kultúrában, senki nem merte ugyanezt tenni a politika terén. Végeredményben tehát semmi sem változott a Lengyelország feletti szovjet kontrollt illetően.

A poznańi felkelés előtti helyzet

14. Láttuk, hogy az új kritikai szellem az irodalmi életben megfigyelhető szerény kezdeteket követően hogyan érte el azt a pontot, ami után az uralkodó klikk talán legbefolyásosabb tagját, Bermant feláldozták a kollégái. Ez a mozgalom kifejezésre juttatta az értelmiségiek természetes reakcióját a szellemi kényszerzubbony ellen, amelyet a kommunista rendszer erőltetett rájuk. Ezt a reakciót nem felülről vagy külföldről kényszerítették ki, hanem eredetileg a lengyel kommunista párt politikai bizottsága indította el, amely később sem akart véget vetni a fejleményeknek. A lengyel vezetők kezdetől fogva érzékelték a veszélyt, de nem tettek elég erőteljes intézkedéseket, hogy a kritikák az általuk több ízben megszabott keretek között maradjanak. Egyszerűen nem akartak tudomást venni bizonyos támadásokról; számos esetben azonban igyekeztek megszüntetni az értelmiségiek által kifogásolt visszaéléseket. Úgy tűnik, hogy senkinek sem kellett valóban megbánnia, hogy túlságosan nyíltan beszélt; a titkosrendőrség ellen ebben az időben foganatosított intézkedések következtében egyébként sem volt többé alkalmazható ez az elnyomó eszköz.

15. A poznańi felkelésig a nyugati megfigyelők egyöntetűen úgy vélték, hogy a nyugatlanság csak viszonylag felszíni jelenség, és aligha terjed túl az értelmiségi körökön és az értelmiségi problémákon. Az olyan politikai eseményeket, mint a rendőrség átszervezését, a parlament tevékenységének újjáéledését, a lengyel ellenállási mozgalom tagjainak rehabilitálását és az amnesztiát úgy értékelték, mint a vezetők által gondosan előkészített fogásokat, amelyekkel a lakosság panaszaira kívántak válaszolni a tömegek támogatásának megnyerése érdekében, és kevésbé tartották valószínűnek, hogy a lázadás fenyegetésének árnyékában a kormánytól kicsikart engedményekről lenne szó. Az elemzők általában feltételezték, hogy a hatéves terv (1949–1955) megvalósítása érdekében követelt erőfeszítések kimerítették a lakosságot, és kételkedtek abban, hogy maradt még elegendő tartalék energia a második terv

16 Hilar Minc (1905–1974), lengyel kommunista politikus és közgazdász. 1945–1950 között a Minisztertanács Közgazdasági Bizottságának a vezetője, 1949–1954 között miniszterelnök-helyettes és az Állami Gazdasági Tervbizottság vezetője, 1954–1956 között a miniszterelnök első helyettese volt, 1948-tól 1959-ig a LEMP KB, 1948–1956 között pedig a PB tagja. 1956 őszén távoznia kellett az állami és pártvezetésből.

17 Konstany Rokossowski (1896–1968), lengyel származású szovjet marsall. 1949–1956. november között Lengyelország nemzetvédelmi minisztere, 1950–1956 között a LEMP KB PB tagja volt. 1956. őszi távozása a lengyel politikai életből a LEMP vezetésén belüli egyik legfontosabb személyi változás volt.

(1956–1960) végrehajtásához. A vezetők valószínűleg tudatában voltak ennek a problémának, és „liberalizálási” kampányt indítottak abban a reményben, hogy ez a lelkesedés újabb hullámát fogja kiváltani. Eszerint tehát az olvadást a fogyasztási cikkek helyett adott olcsó „erszatznak”¹⁸ tekinthetjük.

16. Úgy tűnik, hogy a lengyel vezetők nem értették meg jól a helyzetet. Lengyel forrásokból származó információk világosan mutatják, mennyire nehéz körülmények között élnek a lengyel munkások. A minimálbér áprilisban elrendelt emelése és az egyes iparágakban megfigyelhető kismérvű javulás a munkásság egészét tekintve minden valószínűség szerint nevetésesnek tűnt. A munkások természetesen a kormányra nehezteltek, ami egyébként az elégedetlenség egyetlen lehetséges céltáblája volt. A már más okoknál fogva is nagyon népszerűtlen kormányt, amelyről joggal vélekednek úgy, hogy a szovjet szuronyok tartják hatalmon, azzal is vádolták, hogy Lengyelország gazdagságát elsikkasztotta a Szovjetunió számára.

17. Poznańban a bürokrácia ostobasága tovább súlyosbította az amúgy is feszült helyzetet. Úgy tűnik, hogy a normáknak és a bérek átszámítási kulcsszámainak a megváltoztatása azt eredményezte, hogy csökkent a nagy Zispo Gyár¹⁹ alkalmazottainak fizetése. A Varsóba küldött munkásdelegáció üres kézzel tért vissza. A híres vásárra és kiállításra érkezett külföldiek ezreinek jelenléte valószínűleg arra ösztönözte a munkásokat, hogy a világ közvéleménye előtt tiltakozzanak. A kormány saját biztonsági erőinek túlkapasai ellen folytatott kampánya következtében a munkások kétségtelenül úgy gondolták, hogy egy ilyen tüntetés nem fog erőteljes megtorlásokat kiváltani.

18. A június 28-i események eléggé ismertek ahhoz, hogy itt szükséges lenne visszatérni rájuk.²⁰ Az augusztus 6-i TSP/56/22-es dokumentum²¹ kitűnő beszámolót ad a témáról.

A felkelés következményei

19. Az eseményekből levonandó legfőbb következtetés, hogy a forrongás mélyen áthatotta a lakosságot, és a tömegek gazdasági okokra visszavezethető elégedetlensége olyan fokot ért el, hogy ez már politikai lépésekre ösztönzi őket. A nép már nemcsak kenyeret követel, hanem szabadságot is, és ha durván bántalmazzák, fegyvert ragad elnyomói ellen.

20. A lengyel vezetők (de a szovjet vezetők is) most egy sor olyan döntés előtt állnak, amelyek meg fogják mutatni, hogy a híres olvadás mennyiben tekinthető valóban mélynek és „autentikusnak”. Első lépésként nem volt más választásuk, mint a fegyveres felkelők leverése, különben elveszítették volna az ellenőrzésüket az ország felett. De most meg kell mutatniuk népüknek és a világ többi országának, hogy mit jelent a valóságban a „szocialista törvényesség”.

21. A vezetők közölték, hogy a felkelők pere, amelyet már több ízben elnapoltak, nyilvános lesz, és hogy engedélyezni fogják nyugati újságírók és diplomaták részvételét, viszont bizonyos szervezetek, így a Nemzetközi Jogászbizottság²² szakértői nem lehetnek jelen.

22. A kormány különböző intézkedéseket tett a felkeléshez vezető rossz gazdasági helyzet javítására. Szerződést kötöttek a Szovjetunióval kemény deviza kölcsönzéséről, hogy Lengyel-

18 Ersatz: pótszer, póanyag.

19 Minden bizonnyal a Sztálin Művekre, az egykori Cegielski Gyárra utalnak.

20 1956. június 28-án a lengyelországi Poznańban mintegy százezer munkás vonult az utcára, az élet- és munkakörülmények javítását, valamint szabad választásokat követelve. A biztonsági erők fegyverrel verték szét a mozgalmat.

21 A dokumentumot a szovjet politika tendenciáit vizsgáló NATO-munkacsoport készítette. Lásd a 6. lábjegyzetet.

22 International Commission of Jurists: 1952-ben alapított nem kormányközi nemzetközi szervezet.

ország fogyasztási cikkeket szerezhessen be a nyugati országokból. A gazdaság általános iránnyultsága azonban nem változott, a vezetők továbbra is a nehézipari beruházások fejlesztését határozták el. El kell ismernünk ugyanakkor, hogy igen meglepő őszinteséggel előre jelezték a lakosságnak, hogy a reálbérek 1960-ra ígért 30%-os emelése sem teszi majd Lengyelországot földi paradicsommá. Ochab a felkelésről híressé vált Zispo Gyár dolgozóihoz fordulva kérés nélkül kijelentette, hogy nincs igaza a népnek, amikor béremeléseket követel, „mintha a kormány arannyal teli zsákon ülne”.

MAGYARORSZÁG

Az erjedés Magyarországon – 1953–1955

23. A magyarországi erjedés jelenlegi állapota eredetét tekintve nagymértékben különbözik a lengyel helyzettől. Sztálin idejében Magyarország Kelet-Európa egyik „legsztálinistább” rendszerének tűnt. Vezetői annyira szélsőséges társadalom- és gazdaságpolitikát folytattak, amennyire csak hatalmukban állt. A rendőri terror és az elnyomás rendkívüli méreteket öltött, és a kormánynak a Nyugat és Tito irányában tanúsított magatartása is a lehető legelleneségebb volt. A sztálini modell szerint Rákosi körül akkor volt a legnagyobb a „személyi kultusz”, amikor az 1930-as évek moszkvai pereit utánozva koncepciók eljárás során számolt le Rajkkal.

24. A Sztálin halálát közvetlenül követő időszakban a korábban kilengő inga visszatért alapállapotába, és ez az előző helyzethez való visszatérés itt talán még feltűnőbb volt, mint bármely más szatellit államban. Rákosi sokat vesztett a tekintélyéből, noha még mindig jelentékeny hatalommal rendelkezett. Az új vezető, Nagy Imre irányításával az „új szakasz” politikája úgy tűnt, hogy lényegesen csökkenti a magyar népre nehezedő nyomást, különösen gazdasági téren.

25. Az „új szakasz” rendetlenség és zűrzavar közepette ért véget. A megígért javulás nem következett be, és a nép legalább annyira elégedetlen volt, mint Nagy hatalomra kerülésekor. Rákosi visszanyerte minden korábbi hatalmát, és a kormány újra megerősítette a befolyását a gazdaság és általában az egész társadalom felett. A helyzet azonban távolról sem lett olyan, mint amilyen 1953 előtt volt. Rákosi második kormánya fennállásának tizenhat hónapja alatt (1955. március–1956. július) az elbizonytalanodó vezetőségen belül bizonyos ellenzéki irányzatok jelentek meg.

26. Másrészt a vezetőknek nyilvánvalóan vissza kellett térniük az 1953 előtti programhoz, amelyet a szovjet modell alapján a nehézipar felépítése, a mezőgazdaság kollektivizálásának felgyorsítása és a monolitikus állam és párt megszervezése jellemezett. Nem akartak azonban elnyomó intézkedésekhez folyamodni, amelyek pedig szükségesek lettek volna ahhoz, hogy rákényszerítsék Magyarországot ennek a politikának az elfogadására. Nem tudjuk, hogy ezt az önmérsékletet Moszkva írta-e elő vagy a vezetőségen belüli megosztottság következménye volt, vagy esetleg a lakosság növekvő ellenállása váltotta ki. Nagyon valószínű, hogy a kialakulásában mindhárom tényező szerepet játszott, és egymásra is hatottak. Akárhogy is áll a dolog, úgy tűnik, hogy Rákosi visszatérésének kezdetétől fogva a korábbi „keménység” és a Nagy-féle túlzott „lágyság” közti középutas politikát igyekezett megvalósítani.

Nyugtalanság az értelmiségiek körében

27. 1955 vége óta egyre szaporodtak annak jelei, hogy Rákosi kompromisszumra irányuló törekvései kudarcot vallanak. A lakosság egyre élénkebben kritizálta a magyarországi helyzet

különféle összetevőit, amire Rákosi azzal reagált, hogy egy sor fegyelemre felszólító, kemény hangú, de hatástalan felhívást adott ki.

28. Miként Lengyelország esetében is történt, a párton belüli értelmiségiek által megfogalmazott kritika magára vonta a külvilág figyelmét. Nagy Imre idején a magyarországi rendszer bizonyos mértékig felpuhult, és Rákosi az egész 1955-ös esztendőben arra összpontosította erejét, hogy „gátak közé szorítsa” és „elfojtsa” ezt a veszélyes tendenciát. Úgy tűnik, az év vége felé az értelmiségiek arra a véleményre jutottak, hogy a rendszer nem akar vagy nem tud fellépni velük szemben elnyomó hatalmának teljes súlyával. November 10-én visszatértek az Írószövetség közgyűlésének kezdeményezésére.²³ A párt Központi Bizottságának decemberi ülése, nyilvánvaló ellentétben a lengyel hatóságok óvatos, de nem ellenséges reakciójával, élesen elítélte a „jobboldali elhajlást” és mindazt, ami megelőzte. Mindazonáltal nem valószínű, hogy megtorlásokra is sor került.²⁴

29. A Szovjetunió Kommunista Pártjának februári kongresszusa a vasfüggönyön túli más országokhoz hasonlóan Magyarországon is felbátorította az értelmiségieket. Noha a kormány nagy visszafogottsággal kezelte Sztálin trónfosztásának kérdését, Hruscsov beszéde lassan eljutott a lakossághoz, és – mint másutt is – zavart okozott a kommunisták és szimpatizánsaik körében. Az írók szakszervezetének egyik márciusi ülését felfüggesztették, azonban egy másik, áprilisi ülés sem volt kevésbé ellenséges²⁵, a Petőfi Kör ugyanakkor szélesebb hallgatósághoz is eljuttatta a kritikát. A kormány által márciusban vitakörként megszervezett klub²⁶ júniusra a rendszer elleni panaszok fórumává lett. A június 27-i viharos gyűlés pedig, amely egész éjjel tartott, Rákosi és politikája elleni nyilvános demonstrációvá alakult.

Egyéb politikai fejlemények

30. Ahhoz, hogy a vasfüggöny mögött élő értelmiségiek kritikát fogalmazzanak meg akár csak közvetett módon is a párttal vagy a rendszerrel szemben, szükséges, hogy viszonylag biztonságban érezzék magukat. Ebben a tekintetben a magyar titkosrendőrség 1953-as átalakítása bizonyos mértékig előnyös volt számukra. A rendőrség fejét, Péter Gábort különböző bűncselekményekkel kapcsolatban nyilvánosan leleplezték, és a nevét Berijával hozták összefüggésbe. Rákosi befolyásának újjáéledése nyomán 1955-ben növekedett ugyan a rendőrség aktivitása, de valódi terrorhullámról nyilvánvalóan nem beszélhetünk. Másrészt a Szovjetunió Kommunista Pártjának [XX.] kongresszusát követően a sajtó újra hangsúlyt helyezett a „szocialista

23 Az Írószövetség 1955. november 10-i párttaggyűlésén – és nem közgyűlésén – a tagság többsége elfogadta a kommunista írók és művészek memorandumát, amely követelte, hogy szüntessék meg az adminisztratív intézkedéseket a kulturális életben, majd továbbították a dokumentumot az MDP KV-nak.

24 Valójában alkalmaztak retorziókat a memorandum aláírói ellen: nagy többségüket az aláírás visszavonására kényszerítették, a tiltakozást kezdeményező két újságíró – Haraszi Sándort és Vásárhelyi Miklóst – pedig kizárták az MDP-ből. A memorandum aláíróit több száz fős gyűlésen bélyegezték meg. Lásd erről bővebben: Standaesky Éva: Az 1955. december 6-i „lincs”-aktíva. *Múltunk*, 1997. 1. sz. 131–210. o.

25 Minden bizonnyal az Írószövetség pártszervezetének 1956. március 30-i taggyűlésére utalnak, amelyet a felszólalások rendkívül éles kritikai hangja miatt a pártfunkcionáriusok fellépésére felfüggesztettek, és amelyet április 13-án, 16-án és 18-án változatlanul feszült légkörben folytattak (lásd *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek*. A kötetet sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Standaesky Éva. Budapest, 1990, MTA Irodalomtudományi Intézete, 32–36. o.).

26 Valójában a Petőfi Kör a DISZ szervezete volt, amely egy évvel korábban, 1955. március 25-én alakult, ám érdemi politikai tevékenységet csak az SZKP XX. kongresszusa után, 1956 márciusától végzett.

törvényesség” kérdésére. Mindazonáltal a korábbi irodalmi kritikával, illetve annak felelőseivel szemben nem indítottak a lengyelhez hasonló kampányt.

31. Magyarországon amnesztiát hirdetek, amely elég különös módon egybeesett Nagy bukásával (1955. április). Nem látszik valószínűnek, hogy a közkegyelem nagyon jelentős eredményeket hozott volna, legalábbis a bejelentést követően bizonyos ideig nem. Mindemellett 1956 márciusában Rákosi elismerte, hogy a Rajk és hét társa elleni híres tisztogatási per hiba volt. Ezt követően a kormány felgyorsította a politikai foglyok, nevezetesen bizonyos szociáldemokrata vezetők szabadon bocsátását.

32. Az utolsó hónapok magyar sajtójának állításai szerint a kormány azt tervezi, hogy újra életre hívja a parlamentet, de ez az újjáélesztés még problematikusabbnak tűnik, mint Lengyelország esetében. „A kormány – a lengyelországi folyamatokhoz hasonlóan – nagyobb teret biztosít a hatalom decentralizálásának és a szakszervezetek tevékenységének is.”

Rákosi bukása

33. 1956 első hat hónapjában Rákosi jelentette Magyarország fő politikai problémáját. Hatalmon maradjon-e vagy sem? Rákosi kifejezetten népszerűtlen, hogy ne mondjuk, gyűlölt figura volt a tömegek szemében. Számukra Rákosi testesítette meg egy rossz rendszer legrosszabb szélsőségeit. A kommunistaszimpatizáns értelmiség anakronizmusnak tekintette őt, a sztálinizmus csökevényének, amely akadályozza a „magyar” szocializmus megjavítása érdekében teendő lépések végrehajtását; úgy tűnik, hogy még a Központi Bizottságban is kritizálták [Rákosi] módszereit. Tito természetesen ellenséges volt Rákosival szemben, és ez a tény jelentős mértékben akadályozta a Jugoszláviával való kapcsolatok megjavítására törekvő Moszkva erőfeszítéseit.

34. Világosnak látszik viszont, hogy Rákosi élvezte a szovjet vezetők igen széles körű, szinte teljes támogatását. A tavasz folyamán az oroszok számos olyan gesztust tettek, ami azt mutatta, hogy továbbra is nagyra becsülik Rákosi elvtársat [sic!]. Számukra a stabilitás nagyon értékes eszközének, a szovjetbarát orientáció biztosítékának számított, ami különösen fontos volt a Nagy-féle rendszer utolsó hónapjaiban bekövetkezett zavarok után. Rákosi számíthatott továbbá a párt és a kormány legfontosabb tagjainak támogatására is. Ők saját kreatívai voltak, és évek óta kiszolgálták a politikáját, s minden bizonnyal tisztában voltak a magyarországi helyzet fő nehézségeivel, amelyek megoldásához egy könnyörtelen és hatékony vezetésre lett volna szükség.

35. A Központi Bizottság július 1-jei ülésén meghozott Petőfi Klubbal [Kör] kapcsolatos határozat²⁷ azt mutatta, hogy Rákosi ekkor még szilárdan őrizte a tekintélyét, és erélyesen felkívánt lépni kritikusaival szemben. Ezután, nem világos, hogy milyen okokból kifolyólag, de biztosan a fenti általános értékeléssel összefüggésben, a politikai széljárás hirtelen ellene fordult. Július 18-án Rákosi közölte, hogy egészségi állapota és a múltban elkövetett hibái miatt lemond párttitkári tisztségéről.²⁸

27 Az MDP KV 1956. június 30-i határozatában ítélte el a Petőfi Kör működését.

28 Anasztasz Ivanovics Mikojan, a szovjet pártelnökség tagja 1956. július 13-a és 21-e között szinte inkognitóban Budapesten járt, és tárgyalt a Magyar Dolgozók Pártjának vezetőivel. Moszkvába küldött 1956. július 14-i jelentéséből tudjuk, hogy Rákosi lemondásának gondolatát Mikojan vetette fel, amibe tárgyalópartnerei, köztük Rákosi is azonnal beleegyeztek (lásd *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin. Budapest, 1993, Móra Ferenc, 43–45. o.).

Az „új” rendszer

36. Aligha lehet kétséges, hogy Rákosi bukása ezúttal véglegesnek tekinthető. Nem tűnik valószínűnek, hogy Rákosi még egyszer visszakerül a hatalomba, hacsak a szovjet blokk minden országában vissza nem térnek a sztálinizmushoz.

37. [Rákosi] távozásának alig volt azonnali hatása. Utóda egyik legrégebbi munkatársa Gerő lett, aki főként gazdasági kérdésekkel foglalkozott. Szorosan kötődik tehát a mindenáron való iparosítás politikájához, és támogatja ennek a politikának a fenntartását a nemrégiben megindított új öt éves terv keretében is. Annyi bizonyos, hogy az első beszéde, amelyet a párt [első] titkáráként elmondott, tartalmazott néhány a fogyasztóknak tett engedményt, de a figyelmes vizsgálat azt mutatja, hogy ezek hamis ígéretnek voltak. Továbbá Rákosi egyik utolsó lépése az volt, hogy kizárta Nagyot, régi riválisát a kommunista pártból, Gerő pedig egyik első intézkedéseként újra megerősítette, hogy a Nagy körül csoportosuló „jobboldali elhajlók” éppolyan veszélyesek, mint a „baloldali szektásság” (vagyis a sztálinizmus). Úgy tűnik tehát, hogy Gerő olyan irányvonalat képvisel, amely hűségesen követi a Rákosi által folytatni kívánt középutas politikát, vagyis a meghirdetett „liberalizálást” és „demokratizálást” a lehető legcsekélyebb mértékben kívánja megvalósítani, úgy, hogy közben a hatalom és a kommunista politika minden lényeges eleme változatlan maradjon.

38. Általános a kétely, hogy ez a kompromisszum tartós megoldás lehet. Gerőt és a miniszterelnököt, Hegedűst, másodvonalbeli figuráknak tartják, akiknek egyetlen előnyük Rákosi-val szemben, hogy – mivel annak árnyékában éltek – nevük nem vált a múltbeli rossz szimbólumává. Ez azonban csak pillanatnyi előny. Ha a nehézségeik növekedni fognak, mivel az elődjükhöz képest kisebb formátumú egyéniségek, kevésbé lesznek képesek arra, hogy akaratukat Rákosi módjára érvényesítsék.

39. Rákosi bukása valószínűleg az értelmiségre és a párt középkádereire lesz a legnagyobb hatással. Úgy tűnik, végül is az ő tevékenységük tette lehetővé, hogy véget érjen Rákosi uralma, s ez a siker biztosan meg fogja erősíteni az önbizalmukat. Előre látható, hogy növekvő befolyásuk hosszabb távon érzékelhető lesz, és nagyobb fokú, lengyel típusú liberalizálásban fog megnyilvánulni. Az a tény, hogy bevettek egy a börtönből a közelmúltban szabadult szociáldemokratát a politikai bizottságba²⁹ azt mutatja, hogy a sorompók most már át vannak törve, és az események ezután meglepő gyorsasággal követhetik majd egymást.

Gazdasági és katonai kérdések

40. Megállapíthatjuk, hogy az értelmiségi és politikai körökben megfigyelhető nyugtalanság nem befolyásolta jelentősen a rendszer gazdaságpolitikáját. Rákosi bukása sem okozott radikális irányváltást. A jelenlegi öt éves terv azonban bizonyos önmérsékletéről és óvatosságról tanúskodik, ha összehasonlítjuk az előző sztálinista tervvel. Másképp fogalmazva: a Nagy idejében követett politika bizonyos elemei továbbra is jelen vannak. A beruházások a nemzeti jövedelem korábbinál kisebb részét fogják felemészteni, a célok általában szerényebbek, és a hangsúlyt inkább a nyersanyagokra és az energiára helyezik, mint a gépipar újabb fejlesztésére. Nagyobb teret szentelnek a mezőgazdaságnak, ugyanakkor az erő alkalmazása a tévesztés megvalósításában kizártnak tekinthető, még akkor is, ha a mezőgazdaság teljes kollektivizálása továbbra is elérendő cél marad.

41. A magyar kormány csökkentette katonai kiadásait is. Az idei évre előirányzott költségvetési hitelek 25%-kal alatta maradnak az 1953-as szintnek, és augusztusban újabb 15 000

²⁹ Marosán Györgyre utalhat, akit az MDP KB 1956. július 18–21. között tartott ülésén választottak be a Politikai Bizottságba.

fős csökkentést jelentettek be. Egyes szónokok odáig mennek, hogy a túlságosan magas múltbeli védelmi költségeket okolják az alacsony életszínvonalért.

CSEHSZLOVÁKIA

Nyugtalanság az értelmiségiek és egyetemisták körében

42. Noha a csehszlovák értelmiségieket sem kerülte el a Sztálin halálát követően a szovjet blokkban kibontakozó nyugtalanság, kevésbé adták ennek tanújelét, mint lengyel vagy magyar kollégáik. Az 1955-ös esztendő kései szakaszáig a cseh sajtó a lengyelországi gyakorlattal ellentétben nem fogalmazott meg alapvető kritikákat. Ez a késés egyrészt az óvatos cseh temperamentummal, másrészt azzal a mérséklettel magyarázható, amellyel a kormány a Sztálin halálát követő változásokat átültette a gyakorlatba.

43. A csúcskonferencia³⁰ aktivitásra sarkallta a cseh értelmiségi köröket. Reményt ébresztett bennük, hogy a Nyugattal való kapcsolatok jelentős mértékben fejlődhetnek. A meghatározott irodalmi irányvonalról való mind gyakoribb eltérések kezdtek nyilvánosságra kerülni. Lengyelországhoz és Magyarországhoz hasonlóan az irodalom pártellenőrzése volt a kritikák egyik legfontosabb célpontja. Így bizonyos támadások érték az írók szakszervezetét³¹ is.

44. A rendszer decemberben indította meg az ellentámadást. Noha tettek bizonyos eredményeket az idők szellemének, amikor meghirdették az „élettelen dogmatizmus” megszüntetésének programját, a kormányzat energikusan állást foglalt a l'art pour l'art elmélete és a korlátlan írói szabadság ellen. A cseh kommunista vezetők reakciója tehát sokkal inkább a Rákosi-rendszer politikájára hasonlított, mint a lengyel kormány liberális magatartására.

45. A rendszer és a rendszerhez tartozó kritikusok a szovjet kommunista párt februári kongresszusa után változtattak álláspontjukon. A cseh írók áprilisi kongresszusán a kormány részéről több olyan felszólalás hangzott el, amelyekben egyes korábbi kritikákra válaszul konkrétabb programot hirdettek meg. A programot általános fásultság fogadta, és csak a kongresszus harmadik napján élénkült meg a vita, amikor többen támadást intéztek a korábbi politika és az üldözések miatt. Ezek a támadások a következő napokban már a sajtóban is folytatódtak. A kongresszus a rendszer és a lázongók közti kompromisszumot tükröző határozattal és egy kevésbé ellenszegülő személynek az írók szakszervezete titkári posztjára való kinevezésével ért véget.

46. Májusban a nyugtalanság elterjedt az egyetemisták között is. A kommunista államszín³² óta az első alkalommal engedélyezte a kormány az egyetemisták hagyományos karneválját. A diákok felelevenítették azt a háború előtti szokást, amely a rendszer elleni maró szatíra kifejezésére használta fel ezt az eseményt. Jelszavaikban, úgy tűnik, odáig mentek, hogy követelték Zápotocky elnök³³ lemondását. Sőt, több gyűlésükön határozatokat fogalmaztak meg, amelyekben eloadták követeléseiket. A kormány – minden bizonnyal Hruscsov sztálini megtorlásokat elítélő állásfoglalását követve – nem lépett fel erőteljesen a karnevállal szem-

30 1955. július 18–23. között a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország részvételével csúcstalálkozóra került sor Genfben. A potsdami konferencia óta ez volt az első magas szintű tanácskozás a nagyhatalmak között.

31 Minden bizonnyal a csehszlovák írók szövetségéről van szó.

32 1948. február 25.

33 Antonín Zápotocky (1884–1957), csehszlovák kommunista politikus. 1921-től Csehszlovákia Kommunista Pártjának, valamint a Központi és a Politikai Bizottság tagja, 1948–1953 között miniszterelnök, 1953-tól 1957-ig köztársasági elnök volt.

ben, a határozatokkal kapcsolatban viszont keményebb magatartást tanúsított. Júniusban idősebb személyek, „régí kapitalista elemek” letartóztatásáról adtak hírt, őket téve felelőssé a határozatokért.

47. A csehszlovák párt június közepén konferenciát tartott, amelyen – úgy tűnik – minden erejükkel azon voltak, hogy határt szabjanak az olvadásnak, és betartassák az „irányvonalat”. Noha folytak bizonyos viták a múltbeli hibákról, állandóan azt hangsúlyozták, hogy kerülni kell az ártalmas kritikát, és hogy milyen veszélyes a jobboldali elhajlás stb. Ily módon remélték újra kézbe venni az ideológiai tevékenység „periferikus” területeit (írók, tudósok, ifjúsági mozgalmak, szakszervezetek), miközben meg kívánták erősíteni a párton belüli fegyelmet.

Egyéb politikai események

48. A egyetemisták megmozdulásait leszámítva az olvadás Csehszlovákiában rendkívül nyugodt keretek között zajlott le. A rendszer megkímélte magát attól, hogy a titkosrendőrség ellenőrzésének vagy a „szocialista törvényesség” biztosításának kérdése megrázkódtatásokat okozzon. A nagy tisztogatási pert, a Slánsky-ügyet³⁴ mindmáig nem vizsgálták felül. Több vezető a közelmúltban tudatta, hogy Slánskyt nem fogják rehabilitálni, noha bizonyos vádak (például a titoizmus) alól felmentették. Nem hirdettek általános amnesztiát a politikai foglyok számára sem.

49. A légkör azonban mégis megváltozott. Amnesztiát jelentettek be nem politikai jellegű foglyok ügyében, és egyénileg szabadon bocsátottak sok olyan funkcionáriust, akik Slánskyval egy időben estek áldozatul a tisztogatásoknak, sőt talán az érintettek többségét. Ezeket a rehabilitálásokat minimális sajtóvisszhang kísérte. A kormány több felhívást adott ki a „szocialista törvényesség” pontos betartására, a múlt hibáit azonban cinikusan Slánsky számlájára írták. Noha ezek a lépések távolról sem felelnek meg a Lengyelországban hozott intézkedéseknek, az írók és az egyetemisták a közelmúltban kifejtett aktivitása jelzi, hogy a „félelem szintje” egyértelműen csökkent Csehszlovákiában.

50. Más területeken sem voltak gyakoribbak az olvadás jelei. A Hruscsov-beszéd csehszlovákiai terjesztésének és vitájának a hatása nem volt hasonlítható a lengyelországi fogadtatás hevesességéhez (legalábbis a sajtóban nem). A rendszer mindemellett időben kezdett foglalkozni a kérdéssel, ellentétben Rákosival, aki csak nagyon kelleetlenül szánta el magát erre a lépésre. Talán azért történt, hogy a desztalinizáció nem hozott jelentős átalakítást a cseh vezető garnitúrában, mert a sztálinista vezetőknek, Gottwaldnak³⁵ az a jó gondolata támadt, hogy Sztálin elhunytá után néhány nappal maga is meghaljon. Az utóbbi időben néhány változás történt mindössze. Félreállították a hadügyminisztert, Cepickát, akinek a karrierje azután kezdett rendkívüli gyorsasággal felívelni, hogy Gottwald veje lett. Megvált funkciójától a kulturális miniszter is, aki az írók áprilisi kongresszusán megfogalmazott kritikák egyik fő célpontja volt. A látszatparlamentek megszüntetését követelő lengyel felhívás visszhangot váltott ki Csehszlovákiában is. Arra buzdították a szakszervezeteket, hogy töltsék be „kettős szerepüket”, vagyis ne csak nagyobb teljesítményre ösztönözzék a dolgozókat, hanem a vállalatok vezetőinél keljenek a dolgozók jogainak védelmére is.

34 Rudolf Slánsky (1901–1952), csehszlovák kommunista politikus. 1945–1951 között a CSKP KB főtitkára volt. Koholt vádak alapján halálra ítélték, és kivégezték.

35 Klement Gottwald (1896–1953), csehszlovák kommunista politikus. 1921-től a CSKP KB és PB tagja, 1929–1945 között a KB főtitkára, 1945–1953 között elnöke volt. 1946-tól 1948-ig miniszterelnök, 1948–1953 között pedig köztársasági elnök volt.

Gazdasági és katonai kérdések

51. Három és fél évvel Sztálin halála után a cseh gazdaságpolitika körülbelül ugyanarra a pontra jutott, mint a magyar, elkerülve azonban azokat az erőteljes változásokat, amelyek anynyi bosszúság forrásai voltak a szomszédos országokban. Az új ötéves terv, akárcsak a legtöbb szatellit országban, a sztálini program folytatásának tekinthető (nehézipar, kollektivizálás stb.), de a célok kevésbé nagyra törők, és kissé jelentősebbek a lakosságnak tett engedmények. A szovjet blokkban megfigyelt árcsökkenések közül az utóbbi időben az egyik legmarkánsabb az idén áprilisban Csehszlovákiában végrehajtott intézkedés volt.

52. A cseh haderők költségvetését kisebb mértékben szintén lefaragták, 1956 júliusában pedig bejelentették a katonaság létszámának 10 000 fővel való csökkentését.

KELET-NÉMETORSZÁG

53. Magyarországhoz hasonlóan Kelet-Németországban is volt „liberalizációs” korszak Sztálin halála után, ami a továbbiakban késleltette az ország fejlődését. Ez az új irány, noha az 1953. júniusi felkelés³⁶ kapcsán igen ismert volt, még a magyarországinál is gyorsabban elvetélt. 1954 elejétől a párt irányvonala újra megkeményedett, és olyan lett, mint amilyen Sztálin uralma idején volt.

54. Ezt követően a desztalinizáció a Német Demokratikus Köztársaságban lassabb ütemben ment végbe, mint a többi északi szatellit államban: ez az ütem inkább a romániai és a bulgáriai fejlődésre emlékeztetett. Kevés nyomát lehetett itt találni a nyugtalanságnak a kommunista értelmiség soraiban, ami pedig a külvilág számára az olvadás legszembeötlőbb jele volt, mivel más szatellit országok sajtója hírt adott az ilyen jellegű mozgalmakról. Ez a csend nem meglepő, hiszen a keletnémet rendszer, például a lengyelrel ellentétben, nem kezdett bele a titkosrendőrség tömeges leépítésébe. Valójában szinte az ellenkezője történt. Az utóbbi időben ebben a tekintetben hozott legfontosabb intézkedés az volt, hogy kineveztek egy bizottságot, amelynek a feladatául „a demokrácia alapjainak kiszélesítését” jelölték meg; ez a bizottság három közismert személyből áll: tagja a biztonsági miniszter, Wollweber, a főügyész, Melsheimer, akinek Grotewohl³⁷ támadta a magatartását, és az igazságügy-miniszter, Benjamin.

55. Annyi bizonyos, hogy Kelet-Németország nem volt egészen mentes azoktól az irányzatoktól, amelyek a többi szatellit államban és a Szovjetunióban megnyilatkoztak. Itt is bocsátottak szabadon foglyokat, nevezetesen több ismert szociáldemokratát és más személyeket, akiket Sztálin idején vagy az 1953. júniusi felkelés után tartóztattak le. Mindenesetre azokat, akikről úgy vélték, hogy a legsúlyosabb veszélyt jelentik Ulbricht³⁸ pozíciójára nézve, nem engedték ki.

56. Sztálinnak a Szovjetunió Kommunista Pártja kongresszusát követő trónfosztását Kelet-Németországban gyorsan végrehajtották, a Hruscsov beszédének hevességére utaló jelek pedig megjelentek a keletnémet vezetők nyilatkozataiban is. Arra azonban, hogy Sztálin lelep-

36 1953. június 17–18-án Kelet-Berlinben és az NDK más városaiban munkásfelkelés zajlott le. A megmozdulásoknak a szovjet páncélos alakulatok megjelenése vetett véget.

37 Otto Grotewohl (1894–1964), német (NDK) kommunista politikus. 1946–1954 között Németország Szocialista Egységpártjának társelnöke, 1946–1949 között a KB Titkárságának, 1949-től a PB tagja, 1949-től 1964-ig az NDK miniszterelnöke volt.

38 Walter Ulbricht (1893–1973), német (NDK) kommunista politikus. 1950–1953 között Németország Szocialista Egységpártja Központi Bizottságának főtitkára, majd 1953-tól 1971-ig első titkára, 1949–1960 között miniszterelnök-helyettes, 1960–1973 között az Államtanács elnöke volt.

lezését természetes módon kiterjesszék a Pankow-rendszer sztálinista vezetőire is, csak azután került sor, hogy a folyamat valóban előrehaladt.

57. A keletnémet kormány – úgy tűnik – abban reménykedik, hogy vezetőinek és politikájának feláldozása nélkül juthat túl a jelenlegi reformhullámon. Noha a keletnémet párt ugyanabban az előrehaladó bénulásban szenved, amelyek Európa más országait arra ösztönzik, hogy „elektrosokkot” alkalmazzanak, Ulbricht és társai minden bizonnyal kevésbé félnek ettől a bénulástól, mint a liberalizálás veszélyeitől. Moszkva – úgy tűnik – helyesli ezt az álláspontot. Noha egyes jelentések szerint a szovjetek nyomására tettek bizonyos gesztusokat a lakosságnak (például foglyokat engedtek szabadon), valószínű, hogy a szovjet vezetők tökéletesen tudatában vannak annak, hogy ha Ulbrichtnak mennie kell, távozása nagyobb nyereséget hozna a Német Szövetségi Köztársaságban az 1957-es választások előestéjén, mint most.

58. A keletnémet lakosság tömegei számára Sztálin aligha volt bálvány, így ledöntése nem okozott semmiféle zavart. A rendszer bátoratlan demokratizálását mindazonáltal nagy kételkedéssel fogadták. A poznańi felkelés kapcsán Kelet-Németországban nem került sor hasonló megmozdulásokra, mivel a lakosság 1953 júniusa után megértette, hogy botokkal és kövekkel felfegyverzett munkások nem tudják elkergetni a Vörös Hadsereget.

59. Amint várható volt, az Ulbricht–Grotewohl-kormány továbbra is sztálinista gazdaságpolitikát folytat. Nagyon kevés dolog emlékeztet az 1953-as kételyekre és önkritikus megnyilvánulásokra.³⁹ A nehézipar kiemelt szerepet kap az új tervekben is, mint ahogyan ez így volt már a fogyasztási javakról Moszkvában folytatott vita 1954 végi lezárása óta.

60. Katonai téren a rendszer a mostani divatnak megfelelően kisebb engedményt tett, amikor 120 000-ről 90 000-re csökkentette fegyveres erőinek tervezett létszámát.

ROMÁNIA

61. Romániában az olvadás rendkívül lassan, hogy ne mondjuk, szinte észrevehetetlenül ment végbe. Sztálin halálától 1955 végéig a kormány csak felszínes gesztusokat tett annak érdekében, hogy ne lógjon ki a szovjet blokk más országai közül. 1955 végén pártkongresszust tartottak, és volt egy pillanat, amikor azt gondolhattuk, hogy talán valódi változások elé nézünk. Az eredmény végül inkább ezzel ellentétes lett, mivel a vezetők arra használták fel ezt az alkalmat, hogy újra megerősítsék: jogos volt Anna Paukernek⁴⁰ és társainak az eltávolítása 1952-ben. Még a szovjet párt kongresszusának nagy feltűnést keltő eseményei is csak tisztán formai változást hoztak a román politikai irányvonalban.

62. A nyugtalanság az értelmiségiek körében, amely tisztán látható volt a blokk többi országában, Romániában csak nagyon csekély mértékben jelent meg. A párt minden ilyen kísérletet határozottan elfojtott. Májusban egy elsőrangú író, Alexandru Jart azzal a váddal, hogy aljasan megrágalmazta a pártot, kizárták a Román Munkáspártból. Két másik író fegyelmi büntetéssel sújtottak, és semmi nem utal arra, hogy valaki újra hangot adott volna a nyugtalanságának.

39 1953. június 16-án Kelet-Berlinben a Stalinalee építőipari munkásai sztrájkba léptek a normaemelés miatt. Ulbricht és Grotewohl a pártvezetés rendkívüli ülésén elhangzott önkritikus felszólalása után a keletnémet kormány visszavonta a május 28-i normaemelést.

40 Anna Pauker (1893–1960), román kommunista politikus. 1945–1952 között a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának titkára, 1922-től 1952-ig a KB, 1945–1952 között a PB tagja, 1947–1952 között külügyminiszter volt.

63. Két amnesztiát jelentettek be tavaly, az egyiket a minden szatellit ország által végrehajtott „kiigazítási” kampány keretében, a másikat a köztörvényes elítéltek és bizonyos politikai foglyok számára. A több mint ötévi börtönre ítélt politikai foglyok (vagyis a többség) nem részesültek közkegyelemben. Egyes elsőrangú nem kommunista politikusokat a kormány szintén kiengedett a börtönből, hogy azután propaganda célból a kirakatba tegye őket.

64. Románia sztálinista vezetői minden bizonnyal megőrizték Sztálin örökösének bizalmát. Ugyanakkor meglepő hőstett volt a részükről, hogy felújították a baráti kapcsolatokat Titóval. Különösen akkor tűnik ez ki, ha visszaemlékezünk, hogy a Kominform székhelye Bukarest lett, amikor annak el kellett hagynia Belgrádot. Bármilyen legyen is az ok, tény, hogy Tito személy szerint nem gyűlöli Gheorghiu-Dejt,⁴¹ és a szovjeteknek nem kellett feláldozniuk őt, mint Rákosit vagy Cservenkovot⁴². (Nem akarjuk ezzel azt sugallni, hogy ezeknek a vezetőknek a bukása kizárólag Titóra vezethető vissza.)

65. A román kormány gazdasági terveit kevésbé érintették a blokk többi országában zajló események. Amikor Moszkva a fogyasztási javakra helyezte a hangsúlyt, Bukarest is sokat kezdett foglalkozni a fogyasztási javakkal. Amikor Moszkva a búza iránt érdeklődött, Bukarest is úgy ítélte meg, hogy a búza több figyelmet érdemel. Úgy tűnik azonban, hogy ezek mögött a pusztán formális változások mögött kevés a lényegi elem. Valószínűleg ennek a vidám szkepticizmusnak a szellemében adta Románia is a maga „nagy hozzájárulását a nemzetközi enyhüléshez”, amikor kilátásba helyezte fegyveres erőinek 20 000 fővel történő csökkentését.

BULGÁRIA

66. A déli szatellit államok közül Bulgáriában zajlott le az olvadás a legmarkánsabb formában. Noha alig hasonlítható össze a folyamat a lengyel- vagy a magyarországi fejlődéssel, bizonyos nyugtalanság itt is kezdett megjelenni a sajtóban 1955 elején: a szokásos újságcikkek helytelenítették az alkotói szabadság hiányát, a lét egyhangúságát, az élet keménységének sablonos és képmutató ábrázolását az irodalomban. Ezeket a kritikákat többnyire másodvonalbeli funkcionáriusokhoz intézték. A vezetők jelezték, hogy meg kell szüntetni minden meggondolatlan beavatkozást az irodalmi alkotás folyamatába, közben persze nem ismerték el, hogy ők is ugyanezt a politikát folytatták korábban. Az újságok, amint ez csak természetes, kritikájukkal az írókat vették célba, mindenféle bűnnel vádolva őket a képmutatástól az írástudatlanságig. Egyes alkotók erélyesen tiltakoztak, és elégedetlenségük az Írók szakszervezetének december 28-i ülésén érte el a tetőfokát. Maga Cservenkov miniszterelnök utasította őket rendre, akinek a felszólalásából, amelyet csupán februárban adtak ki, elég pontos képet nyerhetünk a konfliktus természetéről (például az egyik író kijelentette, hogy „irodalmunk minden kulcspozícióját a fasiszta zsoldosok birtokolják”).

67. Cservenkov ellentámadása lehetővé tette, hogy közben tartsák a helyzetet, márciusban azonban őt magát is félreállították. Az ezen esemény által kiváltott légkörben és Hruscsov titkos beszédének visszhangja nyomán bizonyos mértékig kiújultak a viták. Mindenesetre az új, Jugov-kormány⁴³ aligha volt kevésbé szigorú az elhajlókkal szemben, mint Cservenkov. Júni-

41 Gheorghe Gheorghiu-Dej (1901–1965), román kommunista politikus. 1952–1955 között miniszterelnök, 1961–1965 között az Államtanács elnöke volt. 1945-től 1954-ig a Román Kommunista Párt, illetve a Román Munkáspárt titkára, 1955-től haláláig a párt első titkára volt.

42 Valko Cservenkov (1900–1980), bolgár kommunista politikus. 1950–1954 között a Bolgár Kommunista Párt főtitkára, 1950-től 1956-ig miniszterelnök volt. 1956-ban, miután a Központi Bizottság elkövetett hibái miatt megbírálta, felmentették miniszterelnöki tisztségéről.

usban egy kritikust kizártak a pártból, és ezt az intézkedést figyelmeztetésnek szánták a többiek számára is. Bulgária az egyetlen szatellit ország, ahol nem hirdették amnesztiát. Mindemellett világos, hogy Sztálin halála óta a letartóztatottak száma jelentősen csökkent, és a politikai rendőrség tevékenysége visszaszorult. Romániához hasonlóan szabadon bocsátottak és a rendszer szolgálatába állítottak egyes ismert nem kommunista politikusokat. A bolgár tisztogatási pert, a Kosztov-ügyet⁴⁴ felülvizsgálták, és a túlélőket kiengedték.

68. Egyes feltűnést keltő események – mint Cservenkov félreállítása vagy Kosztov rehabilitálása⁴⁵ – ellenére semmiféle a lengyelországival összehasonlítható változás nem történt a bolgár politikai légkörben. Cservenkov utóda, Jugov „kemény” politikusként számít, akinek a keménysége talán semmiben sem marad el Cservenkové mögött. Ráadásul a volt miniszterelnök nem vált kegyvesztetté, nem vonult vissza a nyilvánosságtól, mint Rákosi, hanem továbbra is tagja a párt fő testületeinek és a kormánynak is. Talán azért kapunk leginkább megbízható felvilágosítást Bulgária helyzetéről, ha figyeljük a jugoszlávok álláspontját, akik szemmel láthatóan nem voltak meglepődve a szomszédaik irányvonalában bekövetkezett változásokkal.

69. Bulgária lényegileg mezőgazdasági ország, és a kormány a falvakban meglepő erőteljességgel fogott a sztálinista program megvalósításához. Mivel 1953-tól 1955-ig gyakorlatilag változatlan volt a helyzet (körülbelül 60%-os szinten), a kollektív gazdaságok által elfoglalt földterületek aránya ezen a télen elérte a 75%-ot. Bár a rendszer csupán azt tervezi, hogy „két vagy három év múlva” fejeze be a kollektivizálást, ha ugyanakkora lendülettel folytatják erőfeszítéseiket a betakarítás után, mint tavaly télen tették, céljukat már tavaszra elérhetik.

ALBÁNIA

70. Albánia politikai fejlődése a legkevésbé mutatja azokat a sajátosságokat, amelyek 1953 óta más szovjet blokkbeli országokban megfigyelhetők. A május 25-e és június 3-a között tartott pártkongresszus alig különbözött egy sztálinista kongresszustól, mindössze annyit változott, hogy elhagyták Sztálin nevét, és meghirdették a barátságot Jugoszláviával. Ez utóbbit nagyon vonakodva tették, és Hodzsa⁴⁶ határozottan visszautasította korábbi – azóta elhunyt – vetélytársának, Dzdodének⁴⁷ a rehabilitálását, akit 1949-ben azzal a váddal végeztetett ki, hogy Albániát Tito igája alá akarta hajtani. Bár a (valószínűleg megalapozott) titóiista konspirációs vádakot visszavonták, a vád többi része megmaradt. Tito viszont azt tudatta, hogy távolról sem elégedett az Albániában történnel.

71. Az albán kormány ragaszkodott a nehézipart, vagyis főként a bányai part fejlesztő politikájához. Erőteljesen hozzáfogtak a mezőgazdaság kollektivizálásához is, noha a domborzati viszonyok és a lakosság jellemzői nehezebbé teszik ennek a feladatnak a megvalósítását.

43. Anton Tanev Jugov (1904–1991), bolgár kommunista politikus. 1937–1962 között a BKP-EB tagja, 1949–1956 között miniszterelnök-helyettes, 1956-tól 1962-ig miniszterelnök volt.

44. Trajco Kosztov (1897–1949), bolgár kommunista politikus. A BKP KB 1949. március 26–27-i ülésén Kosztovot „első számú moszkovita szármánnyal” szemben álló „hazai kommunisták” első számú vezetőjét „párt- és szovjetellenes tevékenységéért”, „nacionalista elhajlásért” és a „Tito-féle fasiszta bandával” való együttműködés miatt megfosztották KB-, PB- és kormánytagságától, és december 17-én kivégezték.

45. Trajco Kosztovot valójában csak 1961 novemberében rehabilitálták.

46. Enver Hodzsa (Hoxha) (1908–1985), albán kommunista politikus. 1943-tól haláláig az Albán Kommunista Párt első főtitkára, illetve elsőtitkára, 1946-tól 1954-ig miniszterelnök volt.

47. Koci Dzdze (Xoko) (1911–1949), albán kommunista politikus. 1946–1949 között belügyminiszter és az Albán Kommunista Párt kádereosztályának vezetője volt. 1949-ben letartóztatták, és árulás vádjával kivégezték.

mint például Bulgáriában. A kormány közlése szerint a kollektív gazdaságok száma körülbelül a duplájára nőtt 1955-ben, és előírányozták, hogy a „társadalmi tulajdonba vett” földek (ebbe beletartozik mindenféle szövetkezeti forma) aránya 1960-ban érje el a 85%-ot.

72. Az a tény, hogy a vezetés ezen a nehéz pályán kívánja tartani az országot, maga után vonja a szilárd hatalom szükségességét, és még ha januárban belső amnesztiát hirdettek is, úgy tűnik, hogy az albániai kormány a szovjet blokk országai közül a legkevésbé lazította a kontrollját a lakosság felett.

II. RÉSZ

AZ OLVADÁS ÁLTALÁNOS ÉRTEKELÉSE

73. A szatellit államokban egy éve zajló eseményekben elég sok közös vonást fedezhetünk fel ahhoz, hogy általános megjegyzéseket tehessünk a szovjet blokk egészéről. Nyilvánvaló, hogy ezeknek az államoknak a népessége és kormányai ugyanabban a helyzetben vannak, és hozzávetőleg hasonló társadalmi és politikai erőknak vannak alávetve (például a kormányokat olyan népszerűtlen klikkek alkotják, amelyek végső soron Moszkvától függenek, és amelyek országaikban a gazdasági és politikai elmaradottság problémáival küszködnek).

74. Az olvadás alapvetően két jelenségben nyilvánul meg: egyrészt a) a biztonsági szervek szerepének és a rendőri terrornak az egyértelmű korlátozásában, másrészt b) az értelmi-ségi szólásszabadság növekedésében, és abban, hogy élesebb és lényegibb kritikát fogalmaznak meg a különféle rendszerek számos gyakorlatával szemben. Ehhez a két jelenséghez bizonyos esetekben másodlagos jellemzők is társulnak: a parlament tevékenységét felélesztik, a nyugatiakkal szembeni ellenséges megnyilvánulások csökkennek (a szakszervezeteket megújítják, a katonai költségeket csökkentik, átszervezéseket hajtanak végre a hierarchia csúcsein; kevésbé érződik magatartásukon a Szovjetunióval való szolgálai alárendeltség).

75. Hiba volna úgy értékelni az olvadást, mintha azt a tömegek elégedetlensége kényszerítette volna rá a makacs rendszerekre, vagy mintha Moszkva által bőkezűen osztott engedmény lenne, amit a különböző országok kommunistáinak a Szovjetunió írt volna elő. Éppen ellenkezőleg, meg kell látnunk, hogy ez az olvadás egész egyszerűen a sztálinizmus által létrehozott politikai és gazdasági helyzetből következik, amit zsákutcának minősíthetünk bel- és külpolitikai téren egyaránt. A könyörtelen kizsákmányolás sztálinista technikája lehetővé tette, hogy elvegyenek a tömegtől mindent, amit az csak adni tudott. A gazdasági téren végrehajtott további fejlesztés azonban egyre nehezebbnek bizonyult, a dolgozó osztályok közönyösekké vagy legalábbis fásultak lettek, a mezőgazdasági helyzet (nem csak a szatellit államokban, de a Szovjetunióban is) továbbra is kritikus, és féltő, hogy katasztrofálissá válik. Külpolitikai téren a közvetlenül a háború után elért sikereket megerősítették ugyan, de éppen ez a konszolidációs folyamat akadályozta a további előrehaladást. Úgy tűnt tehát, hogy új módszerekre van szükség.

76. A Moszkva által kialakult helyzetre adott válasz nem az egyetlen lehetséges megoldás volt. Úgy látszik azonban, hogy különböző tényezők kizártak más számba vehető megoldási módokat (például széles körű tisztogatást és kalandor külpolitikát, vagy éppen ellenkezőleg, a nehézipart fejlesztő politika elhagyását); ebben az értelemben mondhatjuk, hogy a tömegek passzív ellenállása és a nyugati országok aktívabb ellenállása kényszerítette rá a kommunista vezetőkre az olvadás politikáját.

77. Döntő pillanat volt, amikor Moszkva elhatározta a biztonsági szervek szerepének csökkentését. (Aligha lehet kétséges, hogy van bizonyos kapcsolat e döntés és Berija bukása között, de arról, hogy pontosan miben áll ez a kapcsolat, sok évig folynak majd viták.) Ez az

átalakulás áterjedt a szatellit országokra is, és bátran állíthatjuk, hogy az olvadás eredete világosan erre az eseményre vezethető vissza. (A blokkon belüli szellemi légkör természetesen már Sztálin halála után változni kezdett. Berija bukása és a rendőrségnél végrehajtott ezt követő átalakítások éppen az általános légkörnek e megváltozása nyomán váltak fontossá, és fejtek ki jelentős hatást.)

78. Ennek az eseménynek a fő következménye az volt, hogy vitákat és kritikát inspirált az „ideológiai aktivizmus” köreiből, vagyis az írók, az újságírók, az előadók, a tudósok és művészek stb. világában. Ezek a rétegek, amelyeknek az a szerepe egy kommunista államban, hogy megszerezzék a tömegek támogatását a rendszer által előírt programokhoz, világosan megértették, hogy Sztálin idejében elvesztettek minden kontaktust hallgatóságukkal. A tanulók megtanulták ugyan a sablonos válaszokat, de valójában nem figyeltek többé a mester szavára. Ezt a helyzetet kívánták a hatalmon lévő rendszerek orvosolni azzal, hogy hosszú habozás után alsóbb szinteken engedélyezték a kritika megfogalmazását.

79. A vezetők kezdettől fogva tartottak attól, hogy a kritika kicsúszik az ellenőrzésük alól. Szükséges rossznak tartották: szükségesnek, mivel helyre akarták állítani, és működésbe kívánták hozni a vezetőket a tömegekkel összekötő „közvetítő rendszert”, és rossznak, amennyiben e közvetítőkön keresztül nyomást gyakoroltak a kormányra hogy rábírák politikájának alapvető megváltoztatására. Morawski⁴⁸, az egyik fő lengyel teoretikus a következőképpen magyarázza ezt: „Bátorítani akarjuk a vitát különféle politikai, kulturális és gazdasági kérdésekről, abból a célból, hogy szélesebb utat nyissunk ideológiánk számára, és terjeszthessük politikai elveinket.”

80. Az „aktivisták” valóban nagyon aktívak lettek, amint megértették, hogy a hatalom bizonyos mértékig a valódi kritikát is el fogja tűrni. Ahogyan a párt helyi vezetői kapták meg Moszkva utasításait, az alulról megfogalmazódó követelések is nekik lettek címezve. Ezeknek a szerencsétleneknek a reakciói az egyes szocialista országokban jelentős különbségeket mutatnak. Az eredmények alapján ítélve megkockáztathatjuk a feltételezést, hogy a lengyel politikai bizottság szinte kedvezően fogadta az olvadást. Ismerjük azonban egy író nyilatkozatát, aki 1956 márciusában egy lengyel újságban kijelentette, hogy az olvadás „annak a ténynek az ellenére ment végbe, hogy a vezetők nemcsak nem tettek meg minden tőlük telhetőt a folyamat gyorsítása érdekében, de számos alkalommal még fékezni is igyekeztek azt”. A déli szatellit országok kormányai pedig nemcsak fékezni próbálták az olvadást, de csírájában el is fojtották.

81. Amint a rendszerek kezdtek teret engedni az értelmiségnek, a folyamat magától kibontakozott. Minden egyes engedmény után egyre nehezebb lett visszautasítani a következőt. Komoly erőfeszítésre volt szükség, hogy véget vessenek a helyzet romlásának. Lengyelországban például 1954–1955-ben a rendszer több alkalommal igyekezett határt szabni a kritikának, de ezeket a határokat már akkor is átlépték. Magyarországon 1955-ben a rendszer kemény erőfeszítéseket tett, hogy visszatérjen a régi kerékvágásba: ezek az erőfeszítések azonban tizenhat hónap után kudarccal és Rákosi bukásával végződtek. Csehszlovákiában – miután csupán kisebb engedményeket tettek az új irányzatoknak – a kormány júniusban általános ellentámadást indított, amelynek azonban ma még nem látható az eredménye.

82. Érdekes megvizsgálni annak az okait, hogy az „olvadás miért nyilvánult meg ennyire eltérő módon” az egyes szatellit államokban. Különbségeket állapíthatunk meg például az

48 Jerzy Morawski (1918), lengyel közgazdász, újságíró. 1956 októberétől 1960-ig a LEMP KB és PB tagja, 1957 májusától 1960-ig a LEMP KB titkára volt.

északi zóna (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország) és a déli zóna között, Kelet-Németországot külön esetnek véve.

83. Amint fentebb már jeleztük, a drámának négy főszereplője van: Moszkva, a szatellit államok vezetői, a szatellit országok értelmisége és a nép. Az első tényleges szerepét a legnehezebb pontosan elemezni. Annyi bizonyos, hogy Moszkva általános utasításokat bocsátott ki a „liberalizálás és demokratizálás” irányában, az utasítások alkalmazásához szükséges konkrét intézkedések megválasztását azonban a helyi vezetőkre hagyta. Továbbá úgy tűnik hogy a szovjetek állást foglaltak a szatellit vezetők személyével kapcsolatban is, és vétőt emeltek, amikor úgy látszott, hogy a helyzet veszélyesen romlani fog (mint Magyarországon 1955 elején), vagy váltásra ösztönöztek, amikor úgy tűnt, hogy a régi vezetők túlságosan konzervatívak, vagy teljesen elvesztették a hitelüket (Cservenkov és Rákosi). A szovjetek tehát két irányban fejtették ki tevékenységüket. Egyrészt maguk ösztönözték az olvadást, másrészt jelenleg már határt kívánnak szabni elterjedésének. Új vezetők kinevezése esetén az adott ország kommunisztái által elfogadhatónak tartott jelöltek közül, úgy látszik, az utóbbi időben a „keményebbek” megválasztása érdekében nyilvánult meg a szovjet nyomás (Ochab, Gerő, Jugov). Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a szovjetek minden kétséget kizáróan eltökélték, hogy fenntartják ellenőrzésüket a szatellit országok felett, és továbbra is képesek gyakorolni ezt a kontrollt mindaddig, amíg az olvadás nem lépi át nagymértékben az utóbbi három év során elért szintet. Semmi sem valószínűsíti, hogy az olvadás elterjedtsége tekintetében az egyes szatellit államok esetén megállapított különbségek annak lennének betudhatók, hogy Moszkva eltérő módon lépett fel az egyes országokban; a szovjetek egyszerűen csak engedték, hogy a nemzeti jellegzetességek tükröződjenek a különböző rendszerek által hozott intézkedésekben. Talán kissé sürgették Bulgáriát, és biztosan visszafogták Lengyelországot (lásd erről a témáról Bulganyin⁴⁹ augusztusban Varsóban mondott beszédeit), de mindenesetre ügyesen tartózkodtak attól, hogy Sztálinhoz hasonlóan mindenkit ugyanabba a mintába kényszerítsenek bele.

84. Az egyes szatellit országok vezetői valószínűleg kissé különböző nézőpontból közelítenek az olvadás problémájához. A lengyeleknek még Sztálin uralma idején is sikerült bizonyos mértékig eltérniük a normától: például sohasem szerveztek látványos Tito-ellenes pereket, úgyhogy a fő „titoisták” közül egyedül Gomułka érhetette meg a rehabilitálást. Ezért nem meglepő, hogy éppen a lengyelek léptek elsőként a desztalinizáció útjára. A másik szélsőségnak Rákosit tekinthetjük. Több mint egy éven át minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy újra rákényszerítse a sztálinizmust (Sztálin nélkül) egy olyan népre, amely kétségtelenül a legnehezebben kormányozható egész Európában. Általánosan megfogalmazhatónak tűnik, hogy az északi zónában található országok kormányainak a népükkel való kapcsolataikban könnyebb volt megvalósítani az erő alkalmazásáról a meggyőzésre történő átmenetet (még távol vagyunk e folyamat befejeződésétől). Az északi zóna minden szatellit országában megfigyelhető, hogy a kommunista pártok már jelentős szerepet játszanak a nemzet életében. Volt olyan időszak, amikor a marxizmus kedvező fogadtatásra talált az értelmiségiek és a szakszervezeti aktivisták körében. Csehszlovákiában a pártnak több mint egymillió tagja volt 1946-ban, és a kommunisták megszerezték a szavazatok több mint egyharmadát az ebben az évben tartott választásokon. Magától értetődik, hogy azok a vezetők, akik ekkora támogatottságra számíthatnak (még akkor is, ha ezt a bázist a kommunista rendszer szélsőségei megrendítet-

49 Nyikolaj Alekszandrovics Bulganyin (1895–1975), szovjet kommunista politikus, marsall. 1948-tól 1958-ig az SZKP KB Elnökségének tagja, 1955–1958 között miniszterelnök volt.

ték), vállalhatnak némi kockázatot, és engedélyezhetnek bizonyos fokú „liberalizációt”, ami érthetetlen lenne a Hodzsát körülvevő parányi albán klikk esetében.

85. A harmadik főszereplőnek, vagyis az értelmiségi osztálynak a szerepe szintén eltérő az egyes országokban. Nehéz érvényes véleményt formálni a nemzeti karakter bonyolult kérdéséről. Mégis úgy tűnik, joggal mondhatjuk, hogy a nemzeti karakter Lengyelországban és Magyarországon lehetővé tette, hogy az agitáció igen széles körben elterjedjen, és a kommunista rendszer legalapvetőbb hibáit is célba vegye. Csehszlovákiában viszont az „aktivisták” sokkal óvatosabban fogalmazták meg a panaszait, míg a déli szatellit országokban csak bizonyos egyének merték felemelni a hangjukat. Kelet-Németországban az elégedetlenség főként abban nyilvánult meg, hogy folytatódott a tömeges kivándorlás.

86. Magától értetődik, hogy a nép hozzáállását a rendszerhez egyaránt befolyásolja a „nemzeti karakter” és a történelem. Véleményünk szerint főként a fásultság és nem az aktív ellenállás kényszerítette a kormányokat arra, hogy megkíséreljenek javítani a dolgozó osztályokkal való kapcsolatukon. De ez a fásult közöny kevésbé hatásos, ha a nép eddig is ezt a hozzáállást tanúsította a történelem által rákényszerített minden népszerűtlen vezetővel szemben, mint Romániában és Bulgáriában. Az ilyen passzív ellenállás terjedése nagyobb jelentőséggel bír viszont Lengyelországban, ahol a kommunista kormánynak közvetlenül a háború utáni években sikerült lelkesedést keltenie a lakosság, főként a fiatalok körében az újjáépítési és fejlesztési programjaihoz. A poznańi felkelés nemcsak azért volt különösen nyugtalanító a kormány számára, mert az uralmát fenyegette, hanem amiatt is, mert megmutatta, hogy a párt és a nép között mennyire megromlott a viszony.

87. Van egy tényező, amely mindhárom csoport, vagyis a vezetők, az értelmiségiek és a nép attitűdjét egyaránt befolyásolja: a nacionalizmus. Hatása azonban nem ugyanolyan minden országban. Lengyelországban és Kelet-Németországban a lakosság körében az oroszokkal kapcsolatban mindenkor megnyilvánuló ellenséges érzület az egyik legsúlyosabb probléma, amellyel a kormányoknak szembe kell nézniük. Igen meglepő látni, hogy az olvadás mennyire hozzájárult ennek az ellenérzésnek az újjáéledéséhez. Csehszlovákiában és Bulgáriában a nacionalizmus szerepe kissé eltérő, mivel a történelem során mindig a szomszédos országok ellen irányult. A szovjetek valójában még tőkét is kovácsoltak a korábbi pánszláv érzelmekből. Magyarországon a külföldről a népre erőszakolt és az 1944-es bevonulásukkal nem éppen kellemes emléket maguk után hagyó szovjet csapatok által támogatott rendszer jelenvalósága nagyobb súllyal esik a latba, mint a korábbi magatartás. Feltételezhetjük, hogy a románok nem törődtek bele sem Besszarábia elvesztésébe, sem egy olyan kormány uralmába, amelynek kulcspozícióiban alig vannak valódi románok. Úgy tűnik mindenesetre, hogy ez a neheztelés viszonylag passzív hozzáállásban jut kifejezésre. Az albánok talán a legérdekesebbek, mivel nacionalizmusuk a Moszkvával való kapcsolatol szélesítésére törekszik. Területi értelemben az albánoknak nincs félnivalójuk a szovjetektől, mindent elveszhetnek viszont a jugoszlávokkal szemben. Talán leginkább ezzel magyarázható, hogy Hodzsza miért távolíthatta el riválisát, Dzodzét, és miért állhatott Sztálin oldalára annak Titóval való viszálya idején. A félelem, hogy Tito bekebelezi az országot, továbbra is az egyik legfontosabb tényező, ami megakadályozza, hogy Albániában új politikai irányvonalat fogadjanak el.

88. Nem könnyű pontosan meghatározni Tito befolyását a szatellit államokban végbement fejlődéshez hozzájáruló többi tényezőhöz képest. Ésszerű feltételezni, hogy Moszkvával való kibékülése nagyobb hatással volt a négy Jugoszláviával határos országra, mint Lengyelországra vagy Csehszlovákiára. Mégis valószínű, hogy Gomulka rehabilitálása, legalábbis közvetve, összefügg a Tito és Moszkva közötti új kapcsolattal. Tito befolyása bizonyára inkább a vezetők kiválasztásánál érvényesült, mint a tisztán politikai kérdésekben. Így részben neki tulaj-

doníthatjuk a felelősséget Rákosi bukásáért és Cserekenkov félreállításáért, másrészt viszont bizonyosan elhanyagolható szerepet játszott a lengyel értelmiség szabadságának növekedésében. Elvégre Tito nem nevezhető éppen liberális demokratának. Moszkvával való szakítása előtt a szatellit országok vezetői között ő volt az egyik legerőszakosabb baloldali politikus, és a többi ország „titoistái” – mint Gomulka, Rajk, Slánsky stb. – általában szintén rendkívül „keménynek” mutatkoztak. Illúzió lenne tehát részünkről azt remélni, hogy Tito, aki most többé-kevésbé visszatért a kommunista táborba, arra fog törekedni, hogy felszabadítsa a többi szatellit államot ideológiai szolgátságuk és a „proletárdiktatúra” alól, hogy egy valóban demokratikus berendezkedés felé irányítsa őket. Az szintén kétséges, hogy Jugoszlávia fontos szerepet játszana abban, hogy a szatellit országok politikai függetlensége növekedjék Moszkvával szemben. Akárhogy is áll a dolog, jelzés értékű, hogy Lengyelország az egyetlen szatellit állam, amellyel Tito eddig elfogadta a pártközi kapcsolatok újrafelvételét. A NATO-országoknak mindenesetre gondosan meg kell vizsgálniuk, hogy a szovjet blokkon belüli jugoszláv befolyást nem lehet-e valamilyen módon a Nyugat érdekeinek a szolgálatába állítani.⁵⁰

ÖSSZEFOGLALÁS

89. Amint láttuk, az olvadás folyamatának eredete a szatellit országokban a lakosság passzív ellenállására vezethető vissza, amellyel az emberek a népszerűtlen rendszerek terveihez túllük kért újabb áldozatok miatt tiltakoztak. A szovjetek reakciója, amely lényegében minden szatellit államban megegyezett, abból állt, hogy lazítottak kissé a gyeplőn, főként az értelmiség sztálinista formulákat előíró szabályain enyhítettek. Ez a szovjet politika természetesen az enyhülési politika globális stratégiájának keretébe illeszkedik. A szatellit országok vezetői, akiket alulról értek a támadások, amikor egy engedmény újabb követeléseket szült, szembe helyezkedtek az olvadással. Egyes országokban jelentős sikereket könyvelhettek el, míg másutt újabb védővonalak mögé kellett visszahúzódnuk.

90. A három évvel ezelőtti helyzethez képest elég nagy fejlődést figyelhetünk meg társadalmi, intellektuális, sőt politikai téren is, legalábbis egyes szatellit államokban. Bizonyos áramlatok erőteljesen megindultak, de túlzott optimizmus lenne és végső soron a marxista nézőpont elfogadását jelentené, ha azt állítanánk, hogy ez a fejlődés feltartóztathatatlanra vált, és a társadalmi struktúra radikális átalakulása a szatellit országokban a közeljövőben elkerülhetetlen lesz. A jelenleg hatalmon lévő kormányok még vissza tudják fordítani ezt a tendenciát, ha hajlandók lesznek megfizetni ennek az árát, vagyis ha a régi sztálini módszereknek megfelelően újra a könyörtelen elnyomás eszközeihez nyúlnak.

91. Veszélyes lenne a Nyugat számára, ha a józan ész a reménnyel helyettesítené, és azt hinné, hogy az olvadás sokkal messzebb haladt, mint ahogyan az a valóságban történt. A Nyugatnak kétségtelenül érdeke, hogy az olvadás kibontakozzon: szabad hagyományainknak megfelelően csak örülhetünk ezeknek a fejleményeknek.

92. A Nyugat számára tehát a következő kérdés vetődik fel: mit tehetünk, hogy sietessük az olvadást? Annyi bizonyos, hogy nem szabad túlértékelnünk az erre a célra rendelkezésünkre álló eszközöket. Lengyelország közeljövőbeli sorsa végeredményben Varsóban és Moszkvában dől el, és ebben a Nyugatnak csak marginális szerepe lehet. Bizonyos hatást azonban mégis kifejthet.

50 A NATO Tanácsának 1956. október 24-i ülésén számos résztvevő úgy vélte, hogy a jelentés nem hangsúlyozta eléggé a titoizmusnak mint Kelet-Európára ható erőnek a fontosságát, lásd NATO Levéltára, Brüsszel, C-R(56)56.

93. A nyugati országok fenntartanak bizonyos kapcsolatokat a szovjet blokk vezetőivel Moszkvában és a szatellit országokban egyaránt: diplomáciai téren néha a vezető személyiségek látogatásának köszönhetően és természetesen a nyugati vezetőknek a szovjet blokk országaiban végbement eseményekkel kapcsolatos nyilatkozatai révén. A kommunista vezetők jelenleg szükségesnek érzik (bár számításból, de nem kevésbé őszintén), hogy a Nyugat barátságosabb magatartást tanúsítson irányukban. Ez ütőkártya lehet, ha a nyugatiak körültekintően fel tudják használni. Hajthatatlanul ellenséges magatartást tanúsítva vagy ellenkezőleg, nem helyénvaló szívéllyességet mutatva a nyugatiak és a szatellit országok népei egyaránt elveszítenék a helyzetben rejlő előnyöket.

94. A Nyugat országainak vannak bizonyos kapcsolódási pontjai a szatellit államok értelmiségével és népeivel is a kölcsönös látogatások és a rádióadások révén, továbbá azért, hogy a nyugati kiadványok növekvő mértékben terjednek a szovjet blokk országaiban. Ezeknek a kontaktusoknak köszönhetően bátorítani lehet az aktivistákat, hogy folytassák harcukat vezetőik ellen. (Megismertethetik például a fő szatellit államokban végbement eseményeket azoknak az országoknak az értelmiségével, amelyekben az olvadás lassabban halad előre.) A nyugatiaknak arra is fel kell használniuk ezeket a kapcsolatokat, hogy a rab népek tudomására hozzák, mennyi rokonszenvet ébresztenek Nyugaton a szabadság érdekében tett erőfeszítéseik. Minthogy azonban nem áll szándékunkban, hogy erőt alkalmazzunk felszabadításuk érdekében, nem szabad őket hiábavaló lázadásokra ösztönözni. Hogy megmutassuk a követendő utat, inkább azokra az engedményekre hívjuk fel a figyelmüket, amelyeket a lakosság már eddig kicsikart a kormányoktól, úgy, hogy türelmesen és látványos megnyilvánulások nélkül megvonta azoktól a támogatását.

A dokumentumot fordította Kecskés Gusztáv

SZEMLE

SZABÓ ZSOLT

A német megosztottság

Mezei Géza: *Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945–1961*

SOMLAI KATALIN

Aktív semlegesség osztrák módra

Soós Katalin: *1956 és Ausztria*

KECSKÉS GUSZTÁV

Miért van távol Marianne?

Franciaország kelet-európai szerepvállalása a XX. század második felében

Thomas Schreiber: *Les actions de la France à l'Est ou Les absences de Marianne*

HEGEDŰS B. ANDRÁS

A magyar forradalom dán hőse

Bo Lidegaard: *A legmagasabb ár. Povl Bang-Jensen és az ENSZ, 1955–1959*

GERMUSKA PÁL

Új modell, régi modell?

Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962

STANDEISKY ÉVA

Véres, szép emlékű évtized

Beszélő évek, 1957–1968. A Kádár-korszak története

KŐRÖSI ZSUZSANNA

„Akarsz boldog lenni? Légy megelégedett!”

Hermann Jánosné: *Véső alatt*

SZABÓ ZSOLT

A NÉMET MEGOSZTOTSÁG

MEZEI GÉZA: *Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945–1961.* Budapest, 1999, Új Mandátum, 306 o.

Nem könnyű feladatra vállalkozik az, aki a német kérdés második világháború utáni történetének feldolgozására tesz kísérletet. Ennek fő oka, hogy a nemzetközi szakirodalomban a hidegháborús kutatásokkal összefüggésben nagyon sok tanulmány és monográfia jelent meg, számtalan összefüggésben bemutatva a problémát. A szerző a kötet előszavában új megközelítést ígér. A monográfia a szövetségi politika feldolgozásán túl a német probléma és a kelet-közép-európai rendezés közötti kölcsönhatások feldolgozását tűzi ki céljául. A másik törekvése elhelyezni Németországot, illetve a Németországot érintő politikai elképzeléseket a hidegháború nemzetközi rendszerének ok-okozati összefüggéseiben. Forrásként a már nyilvánosságra hozott amerikai, brit és más egyéb dokumentumok mellett a legújabb Németország-kutatás kiemelkedő munkáira támaszkodik.

Az első klasszikus kérdés, amely az olvasóban felmerül, hogy kit terhel a felelősség Németország megosztottságáért. A szerző sok részletre odafigyelve elemzi a hidegháború és a német megosztottság geneziséjét, amelynek középpontjában a négy megszálló hatalom Németország-politikája áll. Bemutatja az eredeti terveket, amelyek jó része a világháború utolsó éveiben keletkezett. Ezek közül viszonylag nagy teret szentel a brit elképzeléseknek. Kiderül, hogy a Németország jövőjét nagymértékben meghatározó – és később Wolfram Hanrieder által kettős visszaszorításnak elnevezett – koncepció a brit politika találmánya. Ez az elképzelés lényegében azt próbálta megvalósítani, hogy a háború utáni nemzetközi rendszerben a Szovjetunió, illetve Németország az európai szárazföld hegemon hatalmaivá váljanak. Mindkét célkitűzés fontos volt, de a háború után egyre inkább Németország gazdasági integrációjára esett a hangsúly, ami elsősorban a kommunista befolyás elterjedésének feltartóztatását szolgálta. A szovjetek visszaszorítását és a németek ellenőrzését végül azonos intézményi kereten belül valószínűsítették meg: a biztonságpolitikában a NATO későbbi megalakulásával, a gazdaság terén a nyugat-európai integráció fejlesztésével.

A könyvből kiderül, hogy a Németország megosztására irányuló nyugati stratégia 1946-ban született meg, és a nyugati zóna gyors gazdasági helyreállítása leginkább az angolok érdekeit tükrözte. Korán kialakult az az elképzelés, hogy egy megcsonkított, rehabilitált Németország sokkal kisebb veszélyt jelent, mint egy egységes. Mezei elemzi az 1946 márciusában elkészített brit külügyi dokumentumokat, amelyek reális alternatívaként számoltak Európa megosztottságával, de cserébe a kommunizmus megállítását tűzték ki célul az Elbánál. Bevin tartott a németek ellenállásától is: „A német egység gondolata olyan alapvető tény, amely évszázadokon keresztül fennmaradt, és valószínűtlen, hogy ezt egy mesterségesen kreált állam

el tudná halványítani” (76. o.). A profilálás után az amerikaiak meggyőzésére esett a hangsúly, akiknek körében a Szovjetunióval való együttműködésnek eleinte több követője akadt, mint ellenzője. A döntő fordulatot – nemcsak a hidegháborúban, hanem a Németország-politikában is – 1947. július 2-a, a Marshall-terv bejelentése hozta el. Békés Csaba az 1956-os Intézet 1999. évi *Évkönyvében* megjelent tanulmányában (A hidegháború eredete) utalt arra a stratégiai csapdára, amelyet a Marshall-terv rejtett magában. A terv Európa újjáépítésének jelszavával a potenciális szovjet befolyás megghiúsítását jelentette Nyugat-Európában és mindenekelőtt Nyugat-Németországban, és összeállítói preventív lépésnek tekintették a nyugati szféra védelme érdekében. A gazdasági, katonai következmények azonban csak évekkel később váltak érezhetővé, mivel az amerikai vezetés a kezdeti habozás után csak fokozatosan hajlott az új szerepvállalásra a kontinensen. Ezt a folyamatot a Sztálin által 1948-ban elrendelt berlini blokád tapasztalata, majd még inkább a koreai válság gyorsította fel. A kollektív biztonsági rendszerről szóló elképzelés helyébe lépő tényleges katonai szövetségek nagymértékben felértékeltek a két Németország szerepét.

Nyugat-Németország integrációja, valamint az ezzel együtt járó újra-felfegyverkezés miatt ellentét alakult ki az Egyesült Államok és Franciaország között. A francia németpolitika az 1950-es évek elejéig alapvetően obstrukciós jellegű volt, és Franciaország korábbi negatív tapasztalatai miatt megvétőzött minden törekvést, amely a potsdami határozatoknak megfelelően az egységes német intézmények megteremtésére irányult. A francia kezdeményezésre 1950-ben elindított Schumann-terv után, amely Németország korlátozott gazdasági integrációját tűzte ki célul, a német fegyveres erők felállításának terve belpolitikai krízist eredményezett a francia kormányban. A könyv nyomon követi az egységes európai hadsereg felállítására irányuló Plevén-terv születését, rámutat az abban rejlő feloldhatatlan dilemmákra. Az újrafelfegyverzés végül kompromisszumos módon valósult meg: a nyugatnémeteket bevonták az atlanti katonai szövetségbe anélkül, hogy a francia hadsereg az integrált európai védelmi rendszer részévé vált volna.

A legtöbb új szempont a szovjet Németország-politika bemutatása során tűnik elő. Ez kis mértékben meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a szovjet politikára vonatkozó források milyen kis számban szerepelnek a felsorolt utalások között. „Németország különleges helyet foglal el a Szovjetunió háború utáni politikai stratégiájában. [...] Moszkva mindenekelőtt arra törekedett, hogy megakadályozza azt, hogy Németország valaha is fenyegethesse a Szovjetunió biztonságát. Másrészt a szovjet politika igyekezett meggátolni azt, hogy a német gazdasági potenciál kizárólag az »amerikai kapitalizmus« hatalmi övezetébe kerüljön. Ezért a német problémára a nyugati hatalmakkal együttműködve kísérelt meg megoldást találni. Ebből a dilemmából fakadt, hogy a szovjet vezetés Németországgal való politikáját a II. világháború alatt, de az után is a fundális polivalencia (többértelműség) jellemezte” (37. o.).

Mezei egyik alaptézise, hogy Sztálinnak nem volt célja Németország megosztása. Ennek bizonyítására a szerző főleg a Szovjetunióba irányuló jótéteti szállításokat hozza fel érveként, amelyek közvetlenül a háború után elsődleges fontosságúak voltak. Azáltal, hogy a négyhatalmi együttműködés fennmaradt, több lehetőség kínálkozott a német politika egészének befolyásolására és a Ruhr-vidék esetleges ellenőrzésére. Sztálin megpróbálta reálpolitikai lehetőségeit maximálisan kihasználni, mivel olyan terület került a befolyása alá, amely korábban Németország „életterét” jelentette. Ebből ered az alapvető összefüggés a német probléma és a közép-kelet-európai rendezés között, ez utóbbi terület a szovjet biztonság szempontjából meghatározóvá vált. Németországgal szemben a szovjetek három célkitűzést követtek: egy egységes, gazdaságilag gyenge és semleges országot láttak volna szívesen. Azt remélték, hogy az egység megteremtésével elejét tudják venni a később amúgy is szükségszerűen feltámadó

újraegyesítési törekvéseknek. A gazdasági gyengeség kizárta volna a katonai megerősödést, és potenciális veszélyforrásként kikapcsolta volna a németeket. A semlegesség volt a legfontosabb a három cél közül: az ország nem válhatott egy szovjetellenes szövetség tagjává. A szovjetek számára a prioritást egészen végig a biztonsági érdekek jelentették, s ezt a nyugati hatalmakkal való együttműködés feladása árán is készek voltak megvédeni.

A szovjeteknek e célok megvalósítása érdekében olyan politikára kellett törekedniük a keleti zónában, amely bizonyos vonzerőt gyakorolt volna Németország többi részére, másrészt olyan társadalmi rétegeket kellett volna meggyőzniük, amelyek fölött nem volt hatalmuk. Ez azonban éppen a nyugati félnek sikerült: a Marshall-terv után minimális lett az esélye annak, hogy Sztálin megszerezze a közvetett ellenőrzést Németország egésze felett.

Mezei érdekes adalékokkal szolgál a nukleáris kutatások és a német rendezés közötti összefüggésekről. A német atomtudósok és az ezzel foglalkozó intézmények nagyobb része, mivel előzőleg a kísérleti laboratóriumokat a Fekete-erdő területére telepítették át, amerikai kézbe került. Thüringia és Sachsen-Anhalt tartományokban az amerikaiak kiürítették a térség ipartelepeit, majd még a területcsere előtt ötezer német tudóst és technikust telepítettek át a nyugati zónába.

„A szovjeteket így is meglepte, hogy a háborús üzemek jó része érintetlen maradt. Így például a BMW repülőgépmotorokat gyártó egysége ugyanúgy megmenekült a háborús pusztításoktól, mint a Junkers cég repülőgépgyártó üzeme Dessauban. Ezen gyárak leszerelésére a szovjetek más stratégiát választottak. Az hamar kiderült, hogy a vezető szakembereket és a rakétakísérletekre vonatkozó dokumentációt az amerikaiak magukkal vitték, azonban néhány helyszínen maradt mérnök segítségével a szovjet repülőipari minisztérium specialistái türelmesen hozzáláttak a hadiüzemek termelési kapacitásának a helyreállításához” (62. o.).

A szovjetek ezt követően kedvező anyagi háttérrel biztosították munkájukhoz, ami azt eredményezte, hogy több német tudós visszatért a nyugati zónából. A teljes kapacitást a szovjet hadiipari termelés és fegyvergyártás szolgálatába állították. 1946. október 22-én azonban fordulat következett be az addigi politikában: egyetlen éjszaka leforgása alatt tervrajzokkal, be rendezésekkel együtt tizenötezer mérnököt, technikust és szakmunkást telepítettek át a Szovjetunióba. Sokukat csak tíz évvel később engedték végleg haza. Ez a fordulat Mezei szerint utalhat arra a tényre, hogy Moszkvában ekkor úgy vélték, hamar befejeződhet Németország négyhatalmi megszállása, s addig akartak cselekedni, amíg ebben a zónában szabad kezét kaptak. De ez a módszer nemcsak Nyugaton, hanem a keleti zóna lakosságában is ellenszenvet váltott ki.

A sztálini megszállási politikát tehát a fent említett célokon túl nagyban befolyásolták a katonai technológia modernizálásának igényei, valamint a szovjet hadiipari minisztérium szükségletei. Az atombomba előállításának a nyersanyaga, az urán iránt óriási kereslet alakult ki. A szovjetek csak Csehszlovákiából tudták kielégíteni erre irányuló igényeiket, azonban az ottani urán nem volt alkalmas a bomba előállítására. Nem sokkal a szászországi területcsere után, 1946 szeptemberében az Érchegeység német oldalán, egy régi ezüstabánya helyén a világ egyik legnagyobb uránlelőhelyét fedezték fel. Ezt a körzetet hermetikusan lezárták, és később sem engedélyezték a létrejövő NDK-nak, hogy ezt a területet közigazgatási szempontból beilleszthesse az országba. A vállalkozás méretei nem tették lehetővé a titkolódzást: hamarosan csaknem százezer kényszermunkást soroztak be a környező járásokból, illetve távolabbról, ami szintén nem használt a szovjetek megítélésének.

Változásokat hozott a szovjetek által szorgalmazott szociáldemokrata-kommunista pártegyesítés is. Sztálin ezt a politikai modellt példaként állította a nyugati zónák elé is, remélve, hogy az egységpárt nagyobb eséllyel veheti fel a küzdelmet az eljövendő össznémet választásokon.

Ezzel a lépéssel azonban megerősítette a negatív percepciót nemcsak a nyugati hatalmakban, de a német lakosság soraiban is, akik a munkásegység gondolatát támadásnak érezték meg­lévő társadalmi szerkezetük ellen. Mezei kiemeli, hogy végül Berlin blokádja volt az a lépés, amely a kétkedőket is meggyőzte a Németországra vonatkozó szovjet politika helytelenségét illetően: növelte a fenyegetettség érzését, erősítette a bizalmatlanság légkörét, és áttételesen hozzájárult a nyugati zóna, majd a későbbi NSZK legitimitásának elfogadtatásához. Berlin felosztása egyben a sztálini geopolitika vereségét is jelentette.

A kettős visszاسzorítás stratégiája, amely lehetővé tette, hogy Németország nyugati felét a NATO katonai struktúrájába integrálják a párizsi szerződéseken keresztül, a bonni állam védelme mellett annak ellenőrzését – vagyis a német külön utaktól való tartózkodást – is magába foglalta. Egyes német gondolkodók a semleges és a tömbök közötti Németországnak egyfajta közvetítő, hídépítő szerepet szántak volna. Mindez éles ellentétben állt Konrad Adenauer önkorlátozó atlanti politikájával, aki a nyugati integráción keresztül akarta elérni a szuverenitás visszaszerzését és az egyenjogúság elismerését, majd a területi egység helyreállítását. Tisztában volt vele, hogy egy egységes Németország könnyebben kerülne a szovjetek vonzókörzetébe. 1947 után nem sok esélye maradt az egységes Németországnak, bár látszólag megoldások egész sora kínálkozott. 1948-ban előbb Robertson, majd Kennan terjesztette be az egységes, demilitarizált és semleges Németországra vonatkozó tervét, összefüggésbe hozva a német egyesítést az általános csapatkivonásokkal. 1952-ben a Sztálin-jegyzékek látszólag a szovjetek tárgyalási szándékát jelezték, 1954-ben pedig Eden brit külügyminiszter javaslata érdemel említést. Ezek a javaslatok azt a benyomást keltik, mintha Németország egyesítése mindvégig napirenden lett volna, még ha a feltételek, valamint a támasztott követelések, akárcsak az egyesítés forgatókönyve, minden esetben el is tértek. Valódi párbeszéd azonban soha nem volt a két fél között: annak a szovjet követelésnek, hogy az újraegyesített Németország nem lehet tagja egyetlen katonai szövetségnek sem, ugyanúgy propagandisztikus jelentősége volt csupán, mint annak a nyugatnémet ellenvéleménynek, mely szerint az össznémet kormány szabadon dönthet arról, hogy melyik katonai szövetségbe lép be.

Ekkorra a német probléma sokat veszített a jelentőségéből. A második világháború végén a Hitler-ellenes koalíció központi témája a zsákmányon való osztozkodás volt, így Németország a hagyományos hatalmi politikai célkitűzések középpontjában állt. Az a törekvés, hogy német földről ne indulhasson újabb háború, hogy a kontinensen ne jöhessen létre újabb német hegemonia, a négy megszálló hatalom közös elgondolása volt, és meghatározta a mindenkori német politika keretfeltételeit. A hidegháború fokozatos kialakulásával Németország lett az az egyik fontos terület, ahol a világos érdekszféra-elhatárolás után a két nagyhatalom tesztelte a másik fél engedékenységét, tárgyalási szándékát vagy valódi politikai törekvéseit. Abban azonban egyik fél sem volt érdekelt, hogy a kialakult status quón változtasson. Ezt a helyzetet erősítette, hogy a nukleáris hatalmak az 1950-es évek közepére részleges érdekazonosságot fedeztek fel a fegyverzetellenőrzés terén, s elutasították a (nyugat)németek kérését, hogy a német egység előrehaladásától tegyék függővé a leszerelésről folytatott tárgyalásokat. 1955-re végleg világossá vált, hogy az újraegyesítés a „németek dolga”, azaz egyik fél sem támogatja aktívan.

Mezei lényegesen kevesebb figyelmet fordít a korszak második felére, az 1949–1961 közötti évekre, hiszen vizsgálódásának középpontjában az áll, hogy a hidegháború frontvonalai mikor merevedtek meg, és ezzel összefüggésben mikor volt a megosztottságnak reális alternatívája. Könyvének az 1950-es éveket tárgyaló részében a Németországra vonatkozó Sztálin-jegyzéket és annak nyugati fogadtatását elemzi, valamint hangsúlyt helyez az 1953-as berlini felkelésre és az 1961-es berlini válságra. Megállapítja, hogy legkésőbb 1953-ra világossá

vált a szovjetek számára, hogy az össznémet egységesítési politika lehetséges előnyei nem állnak arányban annak hátrányos következményeivel. Ezen a tételen a hruscsovi külpolitika sem módosított, ellenkezőleg: még nagyobb hangsúlyt helyezett a „másik” Németország – tehát az NDK – elismertetésére.

A szerző leginkább a közép-kelet-európai összefüggések bemutatásával marad adós. Utal ugyan a térség országainak helyzetére, de csak a kezdeti időszakban. Az mindenesetre kiderül: az a biztonságpolitikai érdek, hogy a Szovjetunió a saját befolyási övezetében tartsa ezeket az államokat, fontosabb volt a német rendezésnél. A könyv utolsó fejezete tézisszerűen foglalja össze az elmondottakat. Ez az áttekintés akár kiindulópontként is szolgálhatott volna a német kérdés elemzéséhez. Mezei könyve mindent egybevetve összefoglalóként ajánlható a téma iránt érdeklődők és a szakemberek számára.

SOMLAI KATALIN

AKTÍV SEMLEGESSÉG OSZTRÁK MÓDRA

Soós KATALIN: *1956 és Ausztria*. Szeged, 1999, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 147 o.

Ez az első átfogó, az osztrák kül- és belpolitikát, valamint a menekültkérdést együttesen tárgyaló tanulmány arról, hogy a szomszédos Ausztria miként reagált a magyar forradalom hírére és annak reá háruló következményeire. Soós Katalin könyve két korábban megjelent rövidebb tanulmányának eredményeire épül. Ausztria magatartását az Osztrák Állami Levéltár kancelláriai és külügyminisztériumi iratai, a Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei, valamint a menekültkérdéssel foglalkozó osztrák monográfiák alapján dolgozta fel.

Ausztria politikája 1956-ban a semlegesség jegyében és féltésében alakult. Ezen katonai, azaz tömböktől független semlegességet értettek, amely azonban lehetővé tette a polgári demokrácia elvei melletti elkötelezettséget és kiállást. Ahogy Karl Czernetz, az Osztrák Szociáldemokrata Párt képviselője fogalmazott a Nemzeti Tanácsban: „Semlegességünk nem lehet izolálódás, semlegességünk nem lehet közömbösség, sem [...] tisztán katonai természetű. Minden ideológiai semlegességet, minden politikai semlegességet elutasítunk” (47. o.). Több osztrák politikus hasonló szellemű hitvallása teszi érzékelhetővé, hogy mekkora szimpátiával kísérték figyelemmel a magyar forradalom sorsát. A szerző e szuggesztív részletek mellett felvázolja a történetben szerepet játszó eszmék és fogalmak történeti hagyományait is. A polgári demokrácia melletti elkötelezettség alátámasztására a demokrácia hagyományát az 1920-as osztrák alkotmányig vezeti vissza, de levezeti azt a pártok programjából is, hangsúlyozva, hogy a vezető baloldali párt, az Osztrák Szociáldemokrata Párt 1947-ben meghirdetett programjában már nyíltan a demokrácia mellett foglalt állást, és elutasította a proletárdiktatúrát. Ennek megvalósítása kizárólag az amúgy kis támogatottságot élvező Osztrák Kommunista Párt céljai közt szerepelt.

Az új osztrák államiság demokrácia melletti másik eszmei pillére a semlegesség. Az 1955-ös államszerződéssel önálló államiságát visszanyert ország önkéntesen deklarálta örök semlegességét, s ezt alkotmányában is rögzítette. Az eseményekben gazdag 1955-ös év végén az ENSZ többek között Ausztriát is felvette tagjai közé. Az új státusú Ausztria a magyar forradalom kapcsán jelent meg először a nemzetközi porondon, először ekkor mérhette fel diplomáciai mozgásterét. Új szereplőként az ENSZ XI. közgyűlésén hangsúlyozottan a szervezet alapokmánya elveinek jegyében járt el: a magyar menekültek segélyezésének megszervezésére és a nemzetközi konszenzus kialakítására törekedett. Az 1956. november 9-i önálló osztrák határozati javaslat felhatalmazta a menekültügyi főbiztost a magyar menekültek gondozásának irányítására, és felszólította a Szovjetuniót, hogy ne akadályozza a segítségnyújtást, és hagyjon fel az emberiség normáit sértő akcióival. A mérsékelt hang eredményeként a hatá-

rozati javaslatot még a keleti tömb országai sem elleneztek, csak tartózkodással fogadták. Ausztria eleinte bízott a nemzetközi szervezet cselekvőképességében, idővel azonban élesen bírálni kezdte annak tehetetlenségét.

Ausztria a magyar forradalom kapcsán mutathatta meg először, miként is interpretálja semlegességét. Ugyanakkor a nagyhatalmak is színt vallhattak arról, hogy a kelet-közép-európai status quóban érdekükben áll-e tiszteletben tartani e fiatal semlegességét.

Ausztria féltette alig egy éve kinyilvánított semlegességét, amelynek a magyar forradalom jelentette az első kihívást. Ezért a feszült nemzetközi helyzetben minden igyekezetével azon volt, hogy szigorúan tartsa magát a semlegesség kritériumaihoz. A szomszédos országban kitört fegyveres összecsapások hírére az osztrák kormány azonnal reagált. Hangot adott szimpátiájának, de hangsúlyozta semlegességét is. Egyidejűleg – mivel tartottak attól, hogy a harci cselekmények áthúzódnának az országhatáron – már október 24-én készenlétebe helyezték a hadsereget, és a határ menti területeket gépesített alakulatokkal erősítették meg. A kötetben közölt dokumentumok is alátámasztják, hogy félték attól, hogy a Szovjetunió biztonsági érdekei miatt megtámadja Ausztriát. Az Egyesült Államok csak november 6-án adott ki nyilatkozatot arról, hogy Ausztria integritásának megsértését nem nézné ölbe tett kézzel.

Ausztria igyekezett a látszatát is elkerülni annak, hogy megszegné a semlegességet. A kormány tagjai aprólékosan mérlegelték lépésük következményeit. Nem engedélyezték például, hogy az amerikai segélyszállítmányok átrepüljenek az ország felett, vigyáztak, nehogy katonák kísérjék a külföldi segélyeket szállító vonatokat, s azt a húszmillió dollárt, amit az Egyesült Államok felajánlott a menekültek ellátására, csak a vöröskereszten keresztül fogadták el. Az óvatosság később is megmaradt, bár az országra nehezedő terhek súlya alatt engedelményeket is tettek. Ekkor már engedélyezték a segélyszállítmányokat hozó katonai repülőgépek berepülését, és szívesen láttak olyan nyugati politikusokat, köztük Richard Nixon amerikai alelnököt is, akiktől a menekültekérdés terheinek enyhítését várták. Ekkorra már azonban Magyarországon is felszámolták a fegyveres ellenállást, s így a propagandának is kevesebb alapja volt a támadásra.

Hasonló elővigyázatosság jellemezte Ausztria első hivatalos megnyilatkozását is: október 28-án, elsőként a nyugati államok közül felhívással fordult a Szovjetunióhoz. Óvatos megfogalmazásban – amelyből nem világlik ki, hogy szerintük ki is tehető felelőssé a vérontásért – felszólította a nagyhatalmat a harcok beszüntetésére. A második szovjet beavatkozást követő kormánynyilatkozat is hasonlóan óvatos volt, s kiadására is leginkább a közvélemény nyomása kényszerítette a kormányt.

A nyilvános állásfoglalás azért is elkerülhetetlen volt, mert a menekültek számának ugrásszerű növekedése Ausztriában azonnali intézkedéseket kívánt. A fegyvereseket Ebelsbergbe internálták, Burgenlandot gyakorlatilag lezárták, hogy megkönnyítsék a menekültek elszállítását és elhelyezését. Hogy a semlegesség megsértésének vádjait elkerüljék, intézkedtek, hogy hivatalos közlekedési eszköz ne segíthesse a magyarok menekülését, állami alkalmazottak ne avatkozzanak be, csak célozzanak arra, hogy hol lehet átkelni a határon. A határvonalat egyértelműen jelezték, hogy a véletlen incidenseket is elkerüljék.

Az osztrák pártok a kommunista párt kivételével egyetértettek abban, hogy Magyarországon szabadságharc folyik. Az Osztrák Kommunista Párt viszont ellenforradalomnak minősítette az eseményeket. Ugyanakkor a kommunisták vezérszónoka a december 6-i parlamenti vitában – hűen a semlegesség eszméjéhez – azt szorgalmazta, hogy „amint lehetséges, a szovjet csapatokat vonják ki Magyarországról, s a független, egyenlő jogú Magyarországon jöjjön létre a szocialista demokrácia” (49. o.).

Noha az erre alkalmas fórumokon – az ENSZ közgyűlésén, a sajtóban – az önkéntes semlegesség megsértésének vádjával rágalomhadjáratot indítottak Ausztria ellen, az osztrák kormány nem hagyta magát provokálni, a vádak minduntalan megcáfolta és visszautasította. A rágalomhadjáratot elindító *Volkstimmét*, a kommunista párt lapját elkobozták. Nem az ismertett tanulmányból, hanem más forrásokból tudjuk,¹ hogy a vádak lehangosabban ismétlődő Moszkva maga sem adott hitelt azoknak a koholmányoknak, melyek szerint osztrák területeiről horthystákat és más fegyvereket szállítanak Magyarországra. A Szovjetunió nem kérdőjelezte meg Ausztria semlegességét. A szovjet–osztrák kapcsolatok nem hidegültek el a forradalom után sem, ellentétben a magyar–osztrák kapcsolatokkal.

A kádári propaganda többek között azt sugallta, hogy a segélyek ellátásában központi szerepet játszó osztrák követség az imperialista támadás egyik bázisa. Tette ezt annak ellenére, hogy a Kádár-kormány november elején még hivatalosan is köszönetet mondott a 3,5 milliós schilling értékű osztrák élelmiszer- és gyógyszerzállítmányért. A menekülthullám duzzadásával a vádak új elemekkel bővültek: a magyar propaganda szerint a menekülteket osztrák földön „koncentrációs” táborokba zárják, s nem engedik hazatérni a repatriálni vágyókat. A határc incidensek tovább rontották a két ország viszonyát. A magyar kormány a kapcsolatok mélypontján kordonnal vonatta körbe a budapesti osztrák követséget, a ki- és belépőket pedig rendőrök igazoltatták.

Az osztrák kormány a magyar felkelőkkel szemben is „semleges” volt. Ismeretes, hogy az osztrák kormány az amerikai nagykövetséggel teljes egyetértésben döntött úgy, hogy Nagy Ferenc volt magyar miniszterelnöknek el kell hagynia Ausztriát. Kevésbé prominens politikusokkal szembeni kormányzati intézkedésekre eddig csak elszórt utalásaink voltak, és Soós Katalin tanulmánya sem gyarapítja ez irányú ismereteinket. Ez annál is inkább hiányzik, mivel a korabeli propaganda vádjainak alaptalanságát az osztrák kormányzat nyilatkozatai helyett konkrét esetek bemutatásával hitelesebben lehetett volna cáfolni. Eörsi István tanulmányából² tudjuk például, hogy a bécsi Magyar Forradalmi Tanács egyik része az osztrák hatóságok fellépése miatt Genovába települt át. Az is ismert, hogy voltak olyan egyének és kisebb csoportok, akik Ausztrián keresztül utazva jutottak el Magyarországra. Egyes emigráns szervezetek egyenesen az önkéntesek kiutasítására kérték az osztrák hatóságokat.

A könyv tartalmi koherenciáját gyakran bontják meg hosszú kitérők: ilyen például az osztrák pártok politikai programjának ismertetése, az ENSZ szervezetéről, céljairól, történetéről, felépítéséről írottak, vagy azok a részek, amelyek a menekültjog történetéről, az Egyesült Államok nyilatkozatairól és külpolitikájáról, vagy éppen a Nagy Imre-perről szólnak. Bár ezeknek közül volt Ausztria 1956-os szerepvállalásához vagy a magyar–osztrák külkapcsolatokhoz, s ezért jogos utalni rájuk, részletes tárgyalásuk itt szükségtelen, s ugyanakkor a felszínesség veszélyét is magában rejti. Soós Katalin például részletesen, dokumentumok felsorakoztatásával mutatja be az úgynevezett magyar kérdés ENSZ-beli útját, de elkerüli a figyelmét az a tény, hogy Nagy Imre első, 1956. október 28-i ENSZ-hez eljuttatott nyilatkozatában szovjet nyomásra tiltakozott az ellen, hogy a Biztonsági Tanács felvegye a napirendjére a magyar események tárgyalását.³ Különösen a könyv második felére – a menekültügyet tárgyaló fejezetekre – érvényes, hogy a szerző dokumentumokat ismertet egymás után, ahelyett, hogy – a

1 Lásd Gecsényi Lajos: Osztrák külügyi iratok Magyarország történetéhez. 1956. október–november. *Múltunk*, 1996. 2. sz. 157–206. o.

2 Adalékok az '56-os emigráció történetéhez. A bécsi Magyar Forradalmi Tanács. In *Évkönyv III. 1994*. Szerk. Bak M. János, Hegedűs B. András, Litván György és mások. Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 112. o.

3 Békés Csaba: *Az 1956-os forradalom a világhatalmokban*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 89–91. o.

források megfelelő részeire is hivatkozva persze – bemutatná a magyarok ezreinek befogadásával birkózó Ausztriát. Az idézetek nyomán átfogó kép helyett jobbára töredékes ismereteket kapunk.

Magyarország egyetlen nem szocialista berendezkedésű szomszédja Ausztria volt, így az osztrák–magyar határ jelentette a kijáratot a „szabad” világba. Oskar Helmer, az aktív semlegességet valló Ausztria belügyminisztere október 26-án bejelentette, hogy országa mindenkinek – kommunistának és felkelőnek egyaránt – menedékjogot biztosít. Tette ezt annak ellenére, hogy 1956-ban még százhuszonzhétezer második világháborús menekült tartózkodott az országban, s ehhez egy-két hónap leforgása alatt újabb száznyolcvanezernyi magyar menekült érkezett. Jóllehet a szovjet csapatmozgásokat figyelemmel kíséző amerikaiak már október 28-án jelezték az osztrák kormánynak, hogy nagyobb menekülthullámra kell számítani, annak mérete azonban minden előzetes számítást felülmúlt. A menekültek száma december 10-én tetőzött, ekkor az osztrák hatóságok már hetvenkilencezer új határátlépőt regisztráltak. Január közepén az anyagi lehetőségek kimerülése miatt lezárták a határt, majd márciusban visszatelepítették a technikai zárat. Ausztria még így is gazdasági lehetőségeit messze felülmúlva segítette a magyar menekülteket. A menekültek segélyezésére a kormány bankszámlát nyitott, táborokat szerelt fel, október végén pedig léghídát létesített Budapest és Bécs között. A Marshall-segély fennmaradó tízmillió dolláros részét is a segélyezési programra használták fel. November 6-án a menekültek ellátása és továbbszállítása érdekében az osztrák kormány külföldi segítséget kért, és a segélyakció fő koordinátorának az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságot kérte fel. Ausztria nemcsak a befogadáskor, hanem a menekültek további sorsának intézése során is demokratikusan járt el. Bár ismert tényekről van szó, ezek bemutatásának helyet kellett volna biztosítani egy átfogó tanulmányban. Az Ausztriába 1957 januárjában beengedett magyar ügynevezett repatriáló bizottság csekély eredményeket tudott csak felmutatni. A könyv szerzője Eduard Stanek adatait veszi át,⁴ melyek szerint hét és fél ezren tértek vissza Magyarországra, más források szerint⁵ Ausztrián keresztül legalísan és illegálisan összesen tizenkét-tizennyolc ezren tértek haza.

A tanulmány szövegébe ékelve számos osztrák és ENSZ-dokumentum olvasható, amelyekre azonban a könyv tartalomjegyzékében semmiféle utalás nincs. Sajnálatos az is, hogy a kiváló papírra nyomtatott könyv silány ragasztása miatt csak egyszeri átlapozást bír ki, így újra és újra fellapozható forrásgyűjteményként bajosan lehet használni.

4 Eduard Stanek: *Verfolgt, verjagt, vertrieben, Flüchtlinge in Österreich*. Bécs–München–Zürich, 1985, Europa-verlag.

5 Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985. I. kötet*. Budapest, 1989, Európa, 400. o.; Cseresnyés Ferenc: *Ötvenhatosok menekülése Ausztriába és Ausztrián át. Múltunk*, 1998. 1. sz. 58. o.

KECSKÉS GUSZTÁV

MIÉRT VAN TÁVOL MARIANNE? FRANCIAORSZÁG KELET-EURÓPAI SZEREPVÁLLALÁSA A XX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

THOMAS SCHREIBER: *Les actions de la France à l'Est ou Les absences de Marianne*
[Franciaország akciói Keleten avagy Marianne messzesége]. Párizs, 2000, L'Harmattan, 255 o.

Ki lehet a könyv alcímében szereplő rejtélyes Marianne, s vajon mitől van messze – tehetjük fel a kérdést Schreiber Tamás közelmúltban megjelent könyvének kézbevételekor. A Marianne név 1792 óta a Francia Köztársaságra utal, amelyet egy frígiai sapkás nő mellképével ábrázolnak. S hol hiányzik a jelenléte? Itt, Közép- és Kelet-Európában – vélekedik a szerző.

Schreiber Tamás ugyanis arra a feladatra vállalkozott, hogy bemutassa és elemezze Franciaország és a második világháború után kialakult „volt szovjet térség egészének” kapcsolatát az első világháborút követő békerendezéstől a jelenkorig, sőt következtetéseivel a jövő felé is tekint, mert nem titkolt vágya, hogy a nyolcvan éve még a Közép- és Kelet-Európa népeinek szemében „legismertebb és legnagyobb megbecsülésnek örvendő ország”, Franciaország néhány rövid epizódot leszámítva folyamatos térségtévesztése megálljon, és visszatérjen végre Marianne...

A magyar származású, 1949 óta Párizsban élő, magát magyar születésű franciának valló, a magyar nyelvet több mint fél évszázados távolléte ellenére is anyanyelvi szinten beszélő szerző kiválóan alkalmas az általa választott téma feldolgozására. Kettős identitása ugyanis lehetővé teszi, hogy Kelet-Európa-szakértőként figyelembe vegye a francia haza nemzeti érdekeit, s közben érzékeny maradjon az „Elbától keletre” eső terület sajátos problematikája iránt is. Bár évtizedek óta kitűnő kapcsolatokat ápol a francia diplomácia térségünkkel foglalkozó szerveinek képviselőivel, a mestereként tisztelt Fejtő Ferenchez hasonlóan független újságíróként a külső szemlélő szabadságával vizsgálhatja a Quai d'Orsay álláspontjának változásait. Schreiber Tamás hosszú idő óta meghatározó szerepet játszik a francia sajtó régiókat érintő tájékoztatásában: az 1956-os magyar forradalom idején a *Le Monde* és a francia rádió tudósítója volt Budapesten, s ezt követően is újságcikkek százait publikálva éberrel figyelte a Közép- és Kelet-Európa országaiban zajló folyamatokat. A francia hivatalos szervnek számító Documentation Française kiadványaiban 1968 óta évente összefoglalja a térségünkről hozzáférhető legfontosabb információkat. Tito Jugoszláviáját, Enver Hodzsa Albániáját, illetve a magyar átmenetet bemutató – vagyis egy-egy országgal foglalkozó – könyvein túl megjelentetett a régióink egészét vizsgáló műveket is, amelyek közül külön említést érdemel a Franciaország és a kelet-európai országok kapcsolatának 1944-es évvel kezdődő krónikáját tartalmazó kötet, amely az ismertetendő könyv előtanulmányának tekinthető.¹

A szerző Franciaország Közép- és Kelet-Európa irányában folytatott politikáját változatos és bőséges forrásbázis felhasználásával, a sajtóból és a hivatalos közleményekből hosszú idő óta gyűjtött nagy mennyiségű információit rendszerezve, az események logikáját és összefüggéseit kutatva tárja elének. Bár Schreiber a harmincéves lejáratú idővel kutathatóvá váló levéltári iratokból és a francia külpolitika alakítóinak visszaemlékezéseiből merít, és elemzéseit a francia szakirodalom legújabb eredményeinek felhasználásával mélyíti el, a könyvét mégis az teszi igazán hitelessé és élményszerűvé, hogy a szerző megosztja velünk a francia sajtó élvonalában töltött éveinek és a francia hivatalos körökkel évtizedek óta fenntartott kapcsolatainak tapasztalatait. Egyetlen példa csupán. 1990. január 18-19-én François Mitterrand a Francia Köztársaság elnökeként másodízben járt Budapesten. Az elnök környezetének felkérésére Schreiber Tamás meghívta ebédre az ellenzék vezető alakjának számító, de Nyugaton még kevéssé ismert Antall Józsefet, akiben a könyv írójának a francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságán dolgozó barátai már a jövő magyar miniszterelnököt látták. A Hilton Szállóban elfogyasztott ebéd alatt Antall lelkes szónoklatban szállt síkra amellest, hogy Franciaország sokkal erőteljesebben legyen jelen Közép-Európában, „különben – idézi Schreiber a későbbi miniszterelnök szenvedélyes szavait – elkerülhetetlenül a németek karjaiba fogunk esni”. Schreiber Tamás későbbi tapasztalatai fényében beigazoltnak látja a jóslatot.

A könyv felépítése, a fejezetek és alkalmanként az egyes kelet- és közép-európai országok és Franciaország kapcsolatait taglaló alfejezetek jól igazodnak a mondanivaló logikájához. A szerző az előszóban felidézti az első világháborút lezáró békeszerződések és a kiépülő francia „keleti biztonság” rendszerét, majd annak fellazulását és felbomlását a náci Németország térfoglalása nyomán. Szól a második világháború idején létrejövő Vichy-Franciaország és a De Gaulle-féle Szabad Franciaország keleti politikájáról is, hogy azután a könyv fő részét az 1945-től napjainkig tartó több mint fél évszázadnak szentelje. Bár az elemzés fókuszában Párizs, valamint a közép- és kelet-európai zóna viszonya áll, Schreiber Tamás témáját jól beágyazza a nemzetközi kapcsolatok általános fejlődéstörténetébe. A munka egyik érdekességét éppen az adja, hogy – amint erről a későbbiekben még részletesen szó lesz – megvilágítja az amerikaiakkal szembeni függetlenségre és a szovjet zónában önálló szerepvállalásra törekvő francia külpolitika sajátosságait és következményeit, árnyalva ezáltal a hidegháborús korszakot a szovjet-amerikai szembenállásra redukáló képletet.

Részben egyetemes történeti összefüggések, de főként a francia politikai élet jelentős fordulatai jelölik ki az egyes fejezetekben feldolgozott időszakok határait. A szerző célkitűzésének megfelelően az egyes periódusok vizsgálata során főként azt igyekszik tisztázni, hogy milyen volt Franciaország közép- és kelet-európai szerepvállalása és befolyása az adott szakaszban. A második világháború végétől 1958-ig terjedő időszak, amely a francia történelemben a IV. Köztársaság korszakára esik, Schreiber Tamás elemzésében alkorszakokra bomlik. 1945-től 1947-ig a francia-szovjet viszony megromlása ellenére is a kapcsolatok élénkülésének, helyreállításának lehetünk tanúi a „koalíciós kormányok” és Franciaország között. Fiatal, tehetséges diplomaták – mint az oroszul is kiválóan beszélő Jean Laloy – igyekeztek a francia diplomácia figyelmét Közép- és Kelet-Európa felé terelni. A cél a francia jelenlét demonstrálása volt a rendelkezésre álló szerény eszközökkel. A térség államainak akkori vezetői általában lelkesedéssel fogadták Párizs kezdeményezését. Az 1947-től felerősödő kelet-nyugati szembenállás, illetve a Moszkva érdekszférájához tartozó országok szovjetizálása befagyasztotta az ígéretesen megindult francia kapcsolatépítést a „vasfüggöny” keleti oldalán

1 *Les relations de la France avec les pays de l'Est (1944–1980)*. [Franciaország kapcsolatai a keleti országokkal (1944–1980)]. Párizs, 1980, La Documentation Française.

rekedt államokkal, sőt a francia–szovjet ellentét miatt Franciaország és az úgynevezett népi demokráciák között is megromlott viszony. A francia diplomácia helyi cselekvőképességét szinte teljesen megbénította, hogy követségeik és nagykövetségeik a kommunista diktatúrák titkosrendőrségeinek állandó ellenőrzése alatt álltak. A Sztálin halálát követően megindult olvadás Magyarország esetében 1955-re vezetett a kapcsolatok szerény felújításához, amit viszont félbeszakított az 1956-os magyar forradalom leverése. A francia Külügyminisztérium levéltárában végzett kutatásaim szerint lényegében 1958 őszére konszolidálódtak a magyar–francia diplomáciai kapcsolatok.

Schreiber Tamás külön fejezetet szentel könyvében az 1958-tól 1969-ig tartó De Gaulle-i időszaknak – joggal, hiszen a máig fennálló V. Köztársaság intézményeit létrehozó legendás francia politikus valóban látványosan befolyásolta Franciaország és a közép-, illetve kelet-európai térség diplomáciai kapcsolatait. Az NSZK-val való széles körű kooperációra alapozó, az Egyesült Államokkal szembeni függetlenedés programját erőteljesen hangsúlyozó új francia külpolitika Franciaország felértékelődését, valamint a Washington és Moszkva vezetete bipoláris világrend erőzóját várta a szovjet ellenőrzés alatt álló térség államaihoz való közeledéstől, a „détente, entente, coopération” (enyhülés, megegyezés, együttműködés) jelszavainak meghirdetésétől. Bár Párizsban a térség országaival fenntartott kétoldalú kapcsolatai jelentősen fejlődtek (1963-ban emelték nagykövetségi szintre a francia–magyar diplomáciai kapcsolatokat, 1964-től indult meg a nem minden vonatkozásban ellentmondásmentes francia–román közeledés stb.), és ennek nyomán érezhetően növekedett térségünkben a francia jelenlét, a francia diplomáciai erőfeszítések hatása mégsem volt tartós, mivel azok főként De Gaulle személyes politikai presztízsén alapultak. A tábornok 1969-es lemondása után pedig a francia külpolitika irányítói nem folytatták ezt az irányvonalat. Ennek következményeként a Charles de Gaulle és François Mitterrand vezetésével jellemezhető időszakok közötti tizenkét évben, vagyis Georges Pompidou és Valéry Giscard d'Estaing elnöksége idején Schreiber Tamás a francia befolyás folyamatos csökkenését regisztrálja. Véleménye szerint nehéz bármiféle egyértelmű francia politikát kimutatni az 1970-es évek elején Közép- és Kelet-Európa irányában, egy olyan időszakban, amikor gőzerővel indult meg az 1969-ben kancellári székbe került szociáldemokrata Willy Brandt nevével fémjelzett *Ostpolitik*, vagyis az NSZK diplomáciai és gazdasági „offenzívája” a szovjet blokk országai felé. A francia pozíciókat tovább gyengítette, hogy 1975-ben Giscard d'Estaing döntése nyomán megszűntették a francia rádió rövidhullámon Közép- és Kelet-Európába sugárzott adásait. Időközben egyre kedvezőbb kép alakult ki a francia vezetésben a kádári Magyarországról: a Szovjetunióhoz való feltétlen külpolitikai lojalitása mellett azt érzékelték, hogy nyitott a nyugati világ felé is. Hazánkat a szocialista tömb „legliberálisabb” országának tartották. Ennek is szerepe volt abban, hogy Kádár János 1978-ban Párizsba látogatott. A korszak francia külpolitikájára jellemző a szerző szerint, hogy Párizs a térség egyik országát egy ideig a többihez képest látványosan favorizálta: a kiválasztott sokáig Románia volt, később Jugoszláviát, majd az 1970-es évek végén Lengyelországot helyezte előtérbe.

Az 1981-ben köztársasági elnökké választott François Mitterrand a könyv tanúsága szerint mint a „liberalizálódásban” előrehaladott ország iránt érdeklődött Magyarországra. Ezzel magyarázható, hogy a közép- és kelet-európai fővárosok közül az elnök elsőként Budapestet kereste fel 1982 júliusában. A francia diplomáciának azonban továbbra sem létezett hosszú távú cselekvési programja a térséggel kapcsolatban, miközben az NSZK előretérése egyre látványosabb volt. Mitterrand 1988-as újraválasztása után – érzékelve a szovjet blokkban készülő nagy átalakulások előszeleit – fokozottabb francia aktivitást irányzott elő régióinkban, és meg kívánta akadályozni, hogy Bonn egyedül lépjen fel a térségben. Röviddel korábban több

magyar ellenzéki szintén a meghatározó francia szerepvállalás szükségességéről igyekezett meggyőzni a Budapestre utazó Jean-Bernard Raymond francia külügyminisztert. Antall József 1990 januárjában a francia elnöknek elmondott bátorító szavait már korábban idéztem. Mitterrand-nak a francia jelenlét növelésére irányuló törekvését Schreiber Tamás szerint a közép- és kelet-európai kommunista rendszerek bukása után hatalomra került új vezetők többsége támogatta. A siker elmaradását ismét a kiforrott, hosszú távú koncepció hiányával hozza összefüggésbe a szerző. A Quai d'Orsay-n azonban az 1990-es évek elején is inkább kérdések, mint válaszok fogalmazódtak meg Közép- és Kelet-Európával kapcsolatban, amelyek közül kiemelkedő jelentőséggel bírt, hogy hogyan *reagáljanak* az Európai Unió keleti irányú bővítésének kihívására. Erre a dilemmára az évtized második felében sem született megoldás. Németország mindeközben változatlan intenzitással erősíti jelenlétét térségünkben, ami abban is megnyilvánul, hogy e területeken a francia nyelv és kultúra látványosan visszaszorul a német javára.

Franciaország súlyát a volt szovjet zónában az is jelentősen csökkentette, hogy 1989-től, különösen pedig az 1990-es évek közepétől megjelentek az amerikaiak. Sőt – a könyv elemzése szerint – ettől kezdve a francia diplomácia inkább csak tehetetlen szemlélője Washington elsöprő erejű térhódításának. Példaként a magyar–román alapszerződés 1996-os megkötésének előzményeit hozza fel a szerző. A két szomszédos ország között meginduló tárgyalások hamar zsákutcába jutottak, s a megfigyelők 1996 augusztusára már kezelhetetlennek látták az ügyet. Az ellentétek feloldhatatlannak látszottak, s a francia és a német diplomácia diszkrét kísérletei hatástalannak bizonyultak. És ekkor jöttek az amerikaiak, akik mindkét félnek világosan értésére adták, hogy az alapszerződés megkötése a mindkét ország által megcélzott nyugati politikai és katonai szervezetekbe való felvétel alapfeltétele. Ez az érvelés hatásosnak bizonyult...

Schreiber Tamás tehát részletesen felidézve Franciaország közép- és kelet-európai szerepvállalásának nyolc évtizedes történetét csalódásként éli meg a szeme előtt kibontakozó leépítési folyamatot. A francia befolyás hanyatlásáért elsősorban nem Franciaország mostani riválisait, Németországot és az Egyesült Államokat okolja, inkább a francia külpolitika irányítóinak határozatlanságát, érdektelenségét és rövidlátását ostromozza. Mindenekelőtt egy átfogó, hosszú távra szóló, az elérendő célokat pontosan megjelölő *francia keleti politika* kidolgozását sürgeti, mert ilyenről a szerző szerint mindmáig nem lehet beszélni. Ezért tartom szerencsésnek, hogy a könyv címe *Franciaország keleti akcióira* utal, és nem a kiforrott koncepció látzatát sugalló *keleti politika* kifejezés szerepel benne.

Schreiber Tamás egy ilyen nagy horderejű program kidolgozására kitűnő lehetőséget lát 2000 második felében, az Európai Unió soros francia elnöksége idején. A cél tehát „az Unió szerkezeti reformjával párhuzamosan Franciaország visszatérése Közép- és Kelet-Európába. Abba a térségbe, ahol Marianne néhány epizódyszerű megjelenése ellenére oly hosszúra nyúlt távollétét mindenki sajnálattal veszi tudomásul” – zárja le gondolatmenetét a szerző.

A magyar olvasóközönség számára a francia külpolitika széles információs bázison nyugvó ismertetése és elemzése – túl azon, hogy pótolja az ilyen jellegű hazai könyvek hiányát – segíthet oldani a Trianon óta a magyar közvéleményben Franciaországgal kapcsolatban kialakult göröcsöket. A szöveg tagolása és tipográfiája lehetővé teszi, hogy a francia–magyar kapcsolatokat külön is tanulmányozzuk. A mű kedvező franciaországi fogadtatása, amelyben az írás vitathatatlan minőségén túl a 2000 második felében esedékes francia EU-elnökség aktuálpolitikai szempontja is szerepet játszik, megfontolandóvá teszi a könyv magyar nyelvű kiadását. Amennyiben erre sor kerül, a mű használati értékét jelentősen növelné, ha a bibliográfia ki-

egészülne a XX. századi magyar–francia kapcsolatokat feldolgozó magyar szakirodalom jegyzékével, és ha készülne hely- és névmutató is.

Remélem, hogy a könyv hazai megjelenése nyomán rövidesen a magyar olvasók is eltűnődhetnek a kérdésen: miért is van távol Marianne?

HEGEDŰS B. ANDRÁS

A MAGYAR FORRADALOM DÁN HŐSE

BO LIDEGAARD: *A legmagasabb ár. Povl Bang-Jensen és az ENSZ, 1955–1959.* Ford. Kertész Judit. Budapest, 2000, Magyar Könyvklub, 219 o.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete Különbizottságának jelentése Magyarországon csak közzétételekor, 1957-ben került a közvélemény érdeklődésének előterébe. Hiteles szövegét senki sem ismerte akkor, pusztán az ENSZ-nek a „magyar ügyekbe való durva beavatkozását” ítélték el mindazok, akiknek aláírását a hivatalos szervek megszerezték, kicsikarták vagy odahamisították. Szövege Magyarországon a rendszerváltozáskor vált ismertté az emigráns Stankovich Viktor fordításában.¹ A jelentés A/1. pontja felsorolja a különbizottság tagjait és tisztségviselőit, és közli, hogy az ENSZ főtitkára Povl Bang-Jensent nevezte ki másodtitkárnak. A dán diplomata neve, élettörténete, küzdelmei és tragédiája manapság is alig ismert – még azok körében is, akik pedig nem feledkeztek meg a magyar forradalomról.

Jóllehet Dániában magyar emigránsok kis csoportja egyesületet alapított Bang-Jensen emlékének ápolására, és már akkor felállították a dán diplomata életére és halálára emlékeztető emléktáblát, amikor a 301-es parcella nemzeti emlékhellyé alakítása még a kezdet kezdetén tartott, de magáról Bang-Jensen tevékenységéről és halálának rejtélyes körülményeiről csak legendák keringtek.

A magyar kutatók és a történét iránt érdeklődők hamar felismerték, hogy a magyar forradalom utóéletének és nemzetközi hatásának, valamint a nagyhatalmak politikájának és főleg az ENSZ működésének számos kérdése feltárára vár, megannyi „fehér foltot” jelent jelenkori történelmünkben. Nagy András, a jeles író és irodalomtörténész már a politikai változás első éveiben „ráharapott” a témára, és megkezdte – elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban – a rejtélyes sorsú dán diplomata történetének felgöngyölítését. Mint az 1956-os Intézet 1994-es *Évkönyvében* közzétett jelentésében leírja: kutatását 1992-ben kezdte meg egy történelmi dokumentumfilm háttéranyagának összeállítására céljából. Ő és meg nem nevezett kutatótársai nagy mennyiségű iratot gyűjtöttek össze, amelyeket az Országos Széchényi Könyvtár 1956-os fondja 413.15 szám alatt őriz. (Tudomásom szerint a kutatók – beleértve könyvünk szerzőjét – még nem tárták fel az iratokat.) Nagy András említett kutatási jelentésében hihetően és hitelesen foglalja össze a Bang-Jensen-problematikát, és helyesen nyitva hagyja halálának – bizonyára örökké megoldhatatlan – rejtélyét. A dán diplomata sorsáról végül egy forgatókönyv és ennek alapján egy dokumentumfilm készült.² A filmet egy késő esti adásá-

1 1956. *Az ENSZ Különbizottság jelentése.* Budapest, 1989, Hunnia.

2 *Halál a hálaadás napján. A „Bang-Jensen-ügy”.* Nagy András kutatásai és forgatókönyve (1992–1998) alapján. Rendező: Dömölky János. Magyar Televízió Rt. és az Országos Széchényi Könyvtár Videotára, 1998.

ban ugyan bemutatta a magyar televízió, de az – sajnos és természetesen – érdektelenségbe fulladt. A dokumentumfilmről éppen tavalyi *Évkönyv*ünkben írt Eörsi László alapos elemzést, kimutatva, hogy noha a filmben szereplők érdekesen és szavahihetően emlékeznek vissza a dán diplomatára, de az elemzés, a különböző álláspontok konfrontációja elmaradt. A sokéves kutatómunkához képest a dokumentumfilm sovány eredményt hozott.

A Bang-Jensen-ügy feltárására és különösen e rendkívüli ember életének a bemutatására végül is egy honfitársa vállalkozott. A dán szerző (akiről sajnos a magyar kiadás alig szolgál felvilágosítással) tisztelettel és megbecsüléssel, ám – nagyon helyesen – nem kritikátlanul tárja fel hősének fordulatokban és konfliktusokban gazdag életét. Kitűnően ismeri a bonyolult dán történelmet, amely – Dánia ellenállás nélküli német megszállása és a dán hivatalos szervek kollaborációja következtében – legalább olyan mértékben befolyásolta a második világháború utáni évtizedek dán politikáját és a politikusok egyéni magatartását, mint nálunk Magyarországon. Bang-Jensen magatartását – akit Dánia német megszállása Washingtonban ért diplomataként – bizonyára befolyásolta, hogy a felesége amerikai volt. A diplomata azonnal szakított a kollaboráns dán kormánnyal, és tevékenyen részt vett a Szabad Dánia elnevezésű németellenes szervezetben. Nem meglepő tehát, hogy amikor másfél évtized múltán a magyar kérdést vizsgáló különbizottság elnöke egy másik dán politikus, nevezetesen Alsing Andersen lett – akinek „karrierje komoly törést szenvedett, mivel 1940. április 9-én ő volt a hadügyminiszter, és így ő volt a felelős a német megszállók elleni korlátozott dán ellenállás miatt” (85. o.) –, Bang Jensen vezető szerepe azonnal két konfliktust indukált. Az egyik problémát az elnök és a másodtitkár merőben ellentétes politikai múltja és politikai morálja okozta, a másikat pedig az, hogy a szovjet diplomácia Andersent kollaboráns múltja miatt kompromittált személyként kezelte (kezelhette).

Nincs helyünk a magyar kérdés „dán vonalának” ismertetésére, bár ez a könyv legizgalmasabb része. A dán (és skandináv) személyiségek politikai múltja és ebből is következő politikai és morális magatartása, ellentéteik azt mutatják, hogy a politikában szereplők személyes élete és indulatai, elfogultságai, sőt féltékenységei jelentékeny szerepet játszhatnak egy történelmi, ez esetben világtörténelmi dimenziójú ügyben.

Bang-Jensen, a nagyhatalmi megszállás ellen küzdő és a kis nemzetek szabadságát mindhaláláig tisztelő férfiú, olykor előtérbe helyezte a maga erkölcsét és meggyőződését, és nem ismerte fel, hogy a világszervezet áttekinthetetlenül bonyolult, bürokratikus és lassú, nyilvánvalóan a nagyhatalmak érdekeinek kiszolgáltatót működése nem mindig egyeztethető össze az ő egyéni meggyőződésével. Ezt a konfliktust – amely egyszersmind komoly filozófiai és pszichológiai kérdés, és egy időben zajlott Bang-Jensen tudatában és a magyar bizottságban, valamint a világszervezet legfelső szintjén – Lidegaard kitűnően ábrázolja. Leírja, hogy hősé a különbizottság jelentésének minden egyes mondatáért képes volt harcolni Magyarország és a maga igazsága érdekében, még akkor is, ha ezzel olykor a jelentés elkészítését is veszélyeztette. Bang-Jensen és a (mindenkori?) „apparátus” vitája és konfliktusa nemcsak történelmi és politikai – s aligha megválaszolható – kérdéseket vet fel, hanem azt is, hogy vajon célszerű-e (és itt konkrétan: célszerű volt-e) minden mondatért harcba szállni. Amikor ugyanis az ENSZ Különbizottságának – akkori mércével mérve kissé elkésve készült, de történelmileg maradandó – jelentése hazai közönség elé került (először szamizdat formában, majd az idézett legális kiadásban), a magyar olvasó csak tisztelettel olvashatta a csak egyes részleteiben téves összefoglalást, amely elsőnek tette le az ENSZ és így a világközvélemény asztalára a magyar forradalom és szabadságharc összefoglaló eseménytörténetét és – főleg – értékelő megítélését.

A könyv lépésről lépésre feltárja Bang-Jensen fáradhatatlan munkáját és konfliktusait. Utóbbiak elsősorban az ENSZ akkori svéd főtítkárával alakultak ki, mert a főtítkári hivatali helyzeténél fogva, a szovjetekkel szembeni túlzott engedékenysége miatt, valamint vélelmezett kettős szerepének súlya alatt görnyedve akadályozta a különbizottság munkáját.

Bang-Jensen semmiképpen sem a diplomaták tapintatosságával járt el. Nyílt sisakos szabadságharcosként igyekezett kollégáit meggyőzni a maga igazáról, amely nemcsak meggyőződése szerint volt igazság, hanem tapasztalatai és a magyar menekültek meghallgatása alapján kétségtelenül az „objektív” igazsághoz is közelebb állt. De az apparátus, amellyel szembekeült, kompromisszumokra törekedett, és kénytelen volt tekintettel lenni a nagyhatalmak megannyi érdekére is. Bang-Jensen tárgyalt honfitársaival és amerikai barátaival, kapcsolatokat keresett a legfelső amerikai hírszerző szervekkel, amelyek nem szívesen ártották bele magukat az ENSZ belső viszályaiba és a lassan aktualitását veszítő magyar ügybe. Ezt a folyamatot briliánsan ábrázolja a szerző: az olvasó nemcsak a „magyar” történetet ismeri meg, hanem a világszervezet sajátos bürokráciájának működését, az egyes szereplőket, a nemzeti érdekektől befolyásolt nemzetközi döntésekben vállalt szerepüket, a szervezeti és személyes intrikákat is. Ilyenkor már nem okvetlenül az ügyről van szó, jelen esetben a magyar ügyről, hanem a világszervezet részlegeinek érdekellentéteiről, politikusok karrierjéről és hatalmi harcokról is.

A főhős halálát feltehetően előidéző első számú konfliktus abból eredeztethető, ahogyan az ENSZ-ben a magyar tanúk vallomásait kezelték. A szerző itt megint a rá oly jellemző alaposítással tárja fel a szervezet vitáit, a tragikomikus elégetési akciót, a dán diplomata hezitálását és kételyeit. Ismeretes, hogy hosszas huzavona után az ENSZ magas épületének tetején elégették a magyar tanúk vallomásait, hogy az iratok ne kerülhessenek illetéktelen, nevezetesen szovjet kezekbe.

Innen már egyenes út vezet a végkifejlethez, amelyet a szerző természetesen a lehető leg részletesebben igyekezett nyomon követni, azonban ez neki sem sikerült. Konfliktusban álló politikus (mögötte rendezett családi élet) erőszakos halála esetén az öngyilkosság reflexszerűen és indokoltan kétségbe vonatik. (Mint ahogyan politikai ellenfelének, az ENSZ főtítkárának, Dag Hammarskjöldnek máig rejtélyes repülőgép-szerencsétlensége Kongóban.) Bizonyára rendkívül felületes volt a New York-i rendőrség „alsó szinten” végzett vizsgálata, és senkinek sem volt érdeke, hogy a feltételezett gyilkosság ügyében nyomozzon. A fő gyanúsított a cui prodest elve alapján persze a szovjet titkosszolgálat volt, de más érdekcsoportokat is zavart állhatatos és olykor már-már mániákus küzdelme.

Povl Bang-Jensen szerepének megítélésekor azonban majdnem mindegy, hogy a gyilkos revolvért ki sütötte el. Magyar történelmünk gazdag nemzeti hőseink bizonyított és gyakran megkérdőjelezett öngyilkossági történetiben; Széchenyi István, Teleki László, Teleki Pál vagy akár József Attila és Latinovits Zoltán haláltörténete azonban semmiképpen sem módosítja történelmi szerepüket, nagyságukat és a nemzet tiszteletét.

Sajnos kisebb elismeréssel szólhatunk a könyv Magyarországra vonatkozó elemzéséről. Nyilvánvaló, hogy a dán olvasónak negyven évvel az események után be kell mutatni a magyar forradalom hátterét, szereplőit és legfontosabb eseményeit. A szerző ismeri az 1956-ról megjelent angol nyelvű irodalmat, intézetünk angol nyelvű „tankönyvét”, a Terry Cox szerkesztésében megjelent *Forty Years On*, Békés Csaba néhány cikkét stb., elolvasta az angol nyelven hozzáférhető külföldi szerzők írásait, sőt a Cold War International History Project *Bulletin*jeit is, de a magyar helyzetet nem érti igazán, és nem érzi eléggé. A magyar olvasó számára zavaró, hogy a fordító nem javította a dán szövegben bizonyára kevésbé szembetűnő tévedéseket (Hruscsov nem volt szovjet államfő, a pártot nem kommunista pártnak és vezetőt testületét nem központi bizottságnak neveztek, 1944-ben Magyarországra nem SS-csapatok

vonultak be, és a zsidókat elsősorban nem internálták), valamint hogy a dán szerző nem ismeri a magyar kommunista vezetés bonyolult belső viszonyait, így Kádár Jánost Nagy Imre közeli szövetségésének tekinti, külföldi szerzők által kitalált Kádár–Nagy Imre-párbeszédet idéz, és így tovább.

Súlyosabb tévedés, hogy a Köztársaság téri lincselésnek jelentős szerepet tulajdonít a második szovjet beavatkozással kapcsolatos döntésben, és egyáltalán felül a tudatos kommunista provokáció – számtalanszor cáfolt – legendájának. Rosszul ítéli meg a forradalom utolsó napjainak magyar politikai döntéseit (hiszen éppen nem Nagy Imre kommunista köre állt egész életében intim kapcsolatban Moszkvával, hanem az akkor elkergetett moszkvai klikk), és sajnálatos, hogy a „Kádár arcai” című alfejezetben, amely valójában már túllépi témájának és tárgyalt korszakának határait, azt a sematikus Kádár-képet írja le, amely az 1970–1980-as évek déttente sajtóját jellemezte. Aligha tartozik Povl Bang-Jensen történetéhez annak megállapítása, hogy a modern Magyarország NATO-tagsága az 1956-os felkelésben és Kádár későbbi reformpolitikájában gyökerezik, miként az sem, hogy Kádár nemigen támogathatta Nagy Imre óvatos reformpolitikáját az 1950-es évek első felében a sztálinizmussal szemben, hiszen azokban az években maga is börtönben ült.

Nyilvánvaló, hogy ha a magyar kiadó – akit a könyv szép és időszerű kiadásáért csak köszönet illet – a kéziratot átolvasásra felajánlotta volna egy-két magyar szaklektornak, ezeket az elsősorban a magyar olvasó számára bántó tévedéseket könnyen ki lehetett volna javítani.

A könyv záró fejezetében a szerző okosan és elemzően foglalja össze Bang-Jensen életének és halálának fő kérdéseit. Kitér az ENSZ-főtitkár szovjet kapcsolatainak nyitva maradó problémájára, ír arról, hogy milyen kapcsolata volt Bang-Jensennek emigrálni (átállni) kívánó keleti kollégáival, hogy végül is mi döntötte el a világszervezet magatartását, hogy mennyire volt jogos és indokolt az ENSZ-adminisztráció titokeljárásainak bírálata, hogy miként ítéljük meg a magyar jelentés politikai tartalmával kapcsolatos vitákat, és végül arról, hogy mennyire volt az ENSZ-főtitkár elfogulatlan vagy éppenséggel nagyon is elfogult. Lidegaard legjobb tudományos és morális meggyőződése szerint válaszol az általa feltett kérdésekre.

Valamennyi összefoglaló értékítéletét nem tudjuk idézni. Egyet mégis kiemelünk közülük: „Magyarországon minden játékszabályt megsértettek. Itt közbe kellett volna lépnie egy legfelső bírának” (178. o.).

GERMUSKA PÁL

ÚJ MODELL, RÉGI MODELL?

Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményszerűsége 1956–1962. Szerk. Huszár Tibor és Szabó János. Budapest, 1999, Zrínyi, 436 o.

Az 1956-os forradalom vérbe fojtásával hatalomra jutott új rezsim, a Kádár-kormány 1956–1963 közötti berendezkedését többféle kifejezéssel illették az elmúlt évtizedekben.¹ Attól függően, hogy ki-ki a korai Kádár-korszak mely jellemzőit tekinti fontosabbnak, dominánssabbnak, aszerint címkézi az adott periódust. Maga Kádár János és a hivatalos szocialista történetírás *konzolidációnak* nevezte ezeket az éveket: egyrészt a „rebelleo”, az „ellenforradalmi lázadás” utáni rendcsinálást értve ezen, másrészt éppen a Rákosi-rendszerrel való szakítást hangsúlyozandó a rendszer helyreállítása helyett beszéltek megszilárdításról. A Kádár-rendszer utolsó éveiben, amikor a megtorlás és az erőszakos rendcsinálás sokak emlékezetében már elhalványult, az „élet normalizálása” értelemben használták a *konzolidáció* szót.²

Az 1980-as években kezdett teret hódítani a *restauráció* kifejezés, amely a Rákosi- és a Kádár-rendszer kontinuus elemeit hangsúlyozva írta le az új rezsimet.³ A rendszerváltás után napvilágra került dokumentumok egyfelől erősítették, másfelől árnyalták ezt az álláspontot. Ahogyan Rainer M. János – Ripp Zoltánnal egyetértve – megfogalmazta: „A berendezkedő Kádár-rendszer kontinuitása a Rákosi-féle sztálinista rendszerrel lényegében teljes, stílusában és hatalmi technikájában azonban részleges. [...] a kádári restauráció »a régi (modell) visszaállítása enyhített formában.«”⁴

Romsics Ignác a Magyarország XX. századi történetét összefoglaló, tavaly megjelent munkájában érdekes megoldást választott a fogalomhasználatban: az 1956–1963 közötti időszakot „Megtorlás és politikai konzolidáció” cím alatt tárgyalja. Mint írja: „Az 1956 előtti politikai rendszer helyreállítása 1958-ra befejeződött. Az intézményi restauráció, a megtorlások és a társadalom megnyerését célzó részben szimbolikus, részben nagyon is materiális intézkedések következtében az ellenforradalmi hatalom [a Kádár-kormány] jelentősen megerős-

1 Lásd erről és a korai Kádár-rendszer geneziséről Rainer M. János: A történelemmé vált Kádár-korszak. Dokumentumok a kezdetéről, 1956–57. In *Évkönyv IV. 1995.* Szerk. Hegedűs B. András, Kende Péter, Litván György és mások. Budapest, 1995, 1956-os Intézet, 27–37. o.

2 Lásd például Ormos Mária: A konzolidáció problémái (1956–1958). *Társadalmi Szemle*, 1989. 8–9. sz. 48–65. o.

3 Lásd például Kis János: Az 1956–57-es restauráció – harminc év távlatából. In *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os forradalom előzményei, alakulása és utóélete* című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve. Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 217–248. o.

4 Rainer: i. m. 37. o.

sődött.”⁵ Romsics tehát az 1956–1958-as periódust restaurációnak, az azt követő öt évet pedig bel- és külpolitikai konszolidációnak tekinti – talán kicsit mechanikusan különválasztva a szerintem párhuzamos folyamatokat.

A legutóbbi időkben a problémát továbbgondolva, a „megszüntetve megőrizni” kádári elv pragmatikus alkalmazását és a hatalomgyakorlás technikájának finomodását hangsúlyozva Kalmár Melinda próbálkozott a *szanálás* szakkifejezés bevezetésével: „A »konszolidáció« [kifejezés] elfedi a korábbi működés csődjét, és nem érzékelteti azt sem, hogy az uralom helyreállításakor és megszilárdításakor az új vezetés a legdrasztikusabb eszközöket vette igénybe. A »restauráció« ezzel szemben nem veszi figyelembe azt, hogy az 1956 utáni politikai garnitúra végül is nem hátrált az időben, hiszen magát a klasszikus sztálinista diktatúrát, illetve annak hazai megfelelőjét, a Rákosi-rendszert nem állította vissza, nem restaurálta, merthogy nem ez volt a célja. Elsőrendű fontosságúnak tartotta viszont, hogy a csődbe ment kommunista uralmat átalakított, működőképes formában újrateremtse, és működését nagyobb megrázókódítás nélkül hosszú távon biztosítsa, vagyis szanálja.”⁶

E korántsem csak terminológiai, hanem a korai Kádár-rendszer jellegéről szóló vitába kapcsolódik be, és szolgáltat újabb adalékokat a Huszár Tibor és Szabó János által szerkesztett (részben írt), alább bemutatandó tanulmánykötet. Ez már a címében bevezeti a *kiigazítás* terminus technicust, amellyel eddig inkább Nagy Imre 1953–1955 közötti tevékenységét volt szokás illetni. A könyv előszavában megfogalmazott célkitűzések szerint az egyes szerzők empirikus kutatásaik alapján arra vállalkoztak, hogy a korai Kádár-korszakot illetően feltárják a „politikai fő hatalom természetét, közelebbről annak centrális jelentőségű mozzanatát, a hatalmi represszió külső és belső kondícióit, szerveződését, intézményesülését és használatának tényeit, valamint folyamatait” (5. o.). Alapproblémának a szerkesztők is azt tekintették, hogy „hogyan őrződött meg a forradalmi kataklizma után a hatalom totalitárius alapszerkezete, minek kellett történnie, s milyen szándékos változtatásokra volt szükség ahhoz, hogy a hatalom lényegi kontinuitása megőrződjék” (5. o.). A közölt kilenc tanulmány e kérdést igyekezik minél sokoldalúbban körüljárni.

Gazdag Ferenc „A kommunista típusú konszolidáció szovjet modellje és a magyar 1956; nemzetközi aspektusok” című tanulmánya a hazai események világpolitikai hátterét rajzolja meg sokkal szélesebb időhatárok (1945–1947 és 1990) között. Gazdag, aki egyébként konszolidációként emlegeti a tárgyalt folyamatot, vázlatosan bemutatja a második világháború után kialakult nemzetközi helyzetet, Európa kettészakítását és a bipoláris világregd kialakulását, a hidegháborús nemzetközi rendszer működését és a szovjet külpolitika sajátosságait. Külön fejezetben elemzi a szovjet katonai beavatkozást és a magyar közvéleményt befolyásoló nemzetközi politikai eseményeket: az osztrák államszerződést, a szovjet–jugoszláv viszonyt és az 1956-os lengyelországi válságot – a poznańi munkásfelkelést. Gazdag szerint a korabeli magyar társadalomnak a nemzetközi környezetben végbement változásokból táplálkozó azon reménye, hogy Magyarország kiléphet a csatlós állam helyzetéből, súlyos tévedés volt, mivel hamis analógiákra támaszkodott (Magyarország a táboron belül volt, nem úgy, mint Ausztria; a szocializmus önálló útja legfeljebb a „kettes számú”, az éppen elfogadott jugoszláv út lehetett volna stb.). A továbbiakban kronologikusan ismerteti a forradalom alatti külpolitikai eseményeket, a november 4-i szovjet intervenció nyugati visszhangját és az ENSZ-ben a magyar forradalom kapcsán zajló eseményeket – a kölönbizottság tevékenységét és a magyar kérdés tárgyalását. Külön fejezet mutatja be az elszigeteltségben és szoros szovjet alárendeltségben

5 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris, 412. o.

6 Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A korai kádárizmus ideológiája*. Budapest, 1998, Magvető, 12. o.

vergődő magyar külpolitikát, valamint a magyar forradalomnak a szocialista tábor országai-ban kiváltott hatását.

Ripp Zoltán – korábban már a *Múltunk* című folyóiratban közölt – „Az MSZMP legitimációja a Kádár-korszak kezdetén” című tanulmánya a társadalmi elfogadottság szempontjából közelíti meg a kötet alapkérdését. Az 1956. november 4-én hatalomra került Kádár-kormányt a magyar társadalom nemcsak illegitimnek, hanem az előző rezsim közvetlen örökösének tekintette. A legitimációs probléma tehát az egész rendszerre kiterjedt, és az „MSZMP legitimációja volt a kulcskérdés a rendszerlegitimáció szempontjából” (44. o.). Ripp elsőként az MSZMP 1956. október végi megalakítását veszi szemügyre: az új legitimációs alapra (a többpártrendszer elfogadására, a hatalmi monopólium feladására és a nemzeti függetlenség kivívására) épített új kommunista párt magával a mozgalom ideológiájával és tradíciójával került konfliktusba. A Moszkvába szállított, majd kormányfővé tett Kádár János desztalinizálási törekvéseivel, illetve a Nagy Imre irányvonalától való elhatárolódással igyekezett hitelesíteni az MSZMP centripolitikáját. Ripp a kényszerpályán mozgó kádári politika restaurációs elemeire helyezi a hangsúlyt, és a rendszer helyreállítására épülő legitimációs alapvetésnek Kádár azon tételét tekinti, mely szerint a „győzelmes proletárforradalom rendszerében nem lehet semmiféle forradalom, csak ellenforradalom” (53. o.). Koncentrált ideológiai támadás indult az egész szocialista táborban Nagy Imre és a jugoszláv alternatíva, a nemzeti kommunizmus és a revizionizmus ellen, s ezzel elveszett Kádár számára a modellváltás lehetősége – maradt a restauráció, a „hibák” kiküszöbölésével. Innentől a pártvezetés fő feladata a rendszer- és pártlegitimáció egyesítése volt: harc a politikai és a (köz)gazdasági revizionizmus ellen, a szovjet szocializmusmodell kizárólagosságának elfogadása, ugyanakkor elhatárolódás a dogmatizmustól mint hibás, régi módszerekkel dolgozó politikától. A kettős legitimáció, a rendszer-helyreállítás ortodox sztálinizmusa és a reformpolitika pragmatizmusa közötti ellentmondás aztán mindvégig fennmaradt, és mindig az aktuális igények szabták meg, hogy éppen melyiket helyezték előtérbe.

A kötet terjedelmében is legtekintélyesebb tanulmánya Huszár Tibor „A hatalmi gépezet újjáépítése, a represszió túlsúlya, a kiigazítás esélye; 1956–1960” című munkája. A szerző azokat a kényszerpályákat és strukturális adottságokat kívánta feltárni, amelyek Kádár János és az MSZMP vezetésének a kiigazítási kísérleteit rendre a teljes restauráció irányába térítették el. A mozgásteret Huszár szerint 1956–1957 fordulóján alapvetően három tényező határozta meg: a szétesett hatalmi intézményeket a munkás-paraszt kormánynak kellett rendkívüli gyorsasággal helyreállítania; a fegyveres és politikai ellenállás elhúzódása miatt a fegyveres testületek, erőszakszervek újjászervezése kapott prioritást; a második szovjet intervenciót követően Magyarországon katonai közigazgatást vezettek be, az itt tartózkodó szovjet politikai, katonai és belügyi vezetők kézi vezérrelssel irányították a rendszer pacifikálását. Huszár – jórészt korábban publikálatlan szovjet és magyar belügyi dokumentumok alapján – részletesen bemutatja, hogy 1956. november első napjaitól hány száz ÁVH-s vett részt a szovjetek oldalán az operatív elhárító munka elindításában, a karhatalom felállításában, a fegyveres felkelők és politikai irányítók felkutatásában és letartóztatásában. A „Hatóságot” aztán nem szervezték újjá, de korábbi beosztottai ott voltak minden kulcspozícióban, s rövidesen több csatát nyertek a politikai nyomozó osztályok irányításáért folytatott belső harcokban. Szovjet segítséggel 1956. decemberére újra álltak az államvédelem legfontosabb intézményi keretei, az elhárító osztályok, valamint Budapesten és megyei szinten is létrehozták a politikai nyomozó osztályokat.

Huszár ezt követően a megtorlás intézményrendszerét veszi vizsgálat alá (statárium, internálás, népbíróságok stb.), ahol a „proletárdiktatúra támaszaiként működő, a párt célkitűzései

szellemében tevékenykedő osztálybíróságok restaurálása” (88. o.) volt a feladat. Az MSZMP legfelsőbb vezetése maga döntött arról, hogy kit és milyen mértékben kell ellenségnek tekinteni, hogyan kell fellépni ellenük, illetve hogyan kell nyilvántartani őket. E dogmák kanonizálására a politikai bizottsági határozatként elfogadott „Büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről” című dokumentumban került sor, amely osztályszempontok alapján határozta meg az egyes kategóriákat.

Huszár konklúziója szerint „1958–1959 fordulóján nemcsak az erőszak-szervezetekben, de a hatalmi gépezet centrumában – a pártban is – visszaállt a régi rend, [...] nem egy-egy intézmény restaurálódott, hanem a pártállami struktúra, a rendszer »mélyszerkezete« is” (116. o.). Szerinte az egyensúlyteremtés lehetősége már 1958-ban megvolt, hiszen a rend helyreállt, ugyanakkor a megtorlás keménysége 1959-ben is változatlan maradt. Vázlatosra sikeredett zárógondolatai szerint a hatalmi gépezeten és a párton belül 1960-ra felerősödtek a diszfunkcionális jelenségek, kül- és belpolitikai hatások vezettek ahhoz, hogy belássák: a megtorlás nem folytatható, és szükségszerűen következett az 1963-as amnesztia. Huszár e gondolatmenetét folytatva azonban arra a következtetésre kell jutnom, hogy a (fél)fordulatra valójában csak az 1960-as években került sor; s talán ekként értelmezhető a szerző azon állítása is, hogy „a kiigazításnak – a politikai józanság érvényesítésének – Kádár János később valóban egyik kezdeményezője lesz” (94. o.). Ha ez így van, akkor félrevezető a kötet címe, ha nem, akkor viszont nem értem, hogy Huszár Tibor – az általa is hangsúlyozottan – restaurációs folyamat mely részét tekinti „kiigazításnak”.

Huszár László „A hatásköri listában szereplők adatainak néhány jellemzője 1957–1962” című tanulmánya, amely homályban hagyja a vizsgált csoport pontos kilétét, a káder- (személyzeti) előterjesztésekben szereplő adatok feldolgozásával igyekszik bemutatni a korai Kádár-rendszer elitjének szociológiai jellemzőit. A pongyolaságtól sem mentes írás azt mindenestre kimutatja, hogy 1956 után kevés új káder került a hatásköri listán keresztül betöltött vezető pozíciókba, különösen az erőszak-szervezeteknél.

Sponga István „Zártállami [sic!] parlament; A magyar Országgyűlés helye és szerepe a kádári konszolidáció első éveiben” című, a sejtelmes „MOL-dokumentum” forrásmegjelölésű pártiratokon alapuló dolgozata az 1958-as országgyűlési és tanácsi választásokat, valamint az 1953–1962 között ülésezett parlamentek összetételét vizsgálja. A szerző – bár elfelejti megemlíteni, hogy 1957 tavaszán több tucat országgyűlési képviselőt fosztottak meg mandátumától – az 1958-as választások megszervezését korrekten leírja, a tanácsi választások (amúgy szintén egyhangú) eredményét azonban nem közli. A meghosszabbított mandátumú (1953–1958) és az újonnan választott (1958–1962) parlament képviselőinek származási összetételét, foglalkozási pozícióját stb. leírja, de nem mindig hasonlítja össze egymással, amivel valóban hozzájárulhatott volna a kötet tematikájának megoldásához.

A könyv másik szerkesztője, Szabó János „Modellváltás az erőszak pártállami legitimitációjában Magyarországon; A hadsereg sztálini és posztstálini típusú pártállamosítása 1948–1962 között” című (és hasonlóan körülményes nyelvezetű) tanulmánya még a jelzett-nél is szélesebb időintervallumban (az 1980-as évekig menően) vizsgálja témáját. Szabó elméleti kiindulópontja leszögezésekor a „restaurációpártiak” mellett teszi le a voksát: „Az 1956-os nyílt konfrontáció utáni konszolidáció alapvetően két szakaszban, eltérő legitimitációs elvek szerint ment végbe: 1957-től 1962-ig az erőszakos uralmi stabilizáció módszereivel, majd ezután az életszínvonal emelésével, az amnesztiával, [...] az erőszak-apparátus megtisztításával” (181. o.). A sztálinista hadseregmodell meghonosítását és intézményesítését az 1945-ig visszanyúló előzményektől az 1956-os erózióig mutatja be kronologikus módon. Itt felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar gyakorlatban – a szovjettel ellentétben – inkább párt-

politikusok kerültek a hadsereg vezető posztjaira, katonák viszont nem kaptak fontos pozíciókat a civil életben. A szerző az erőző bemutatását sajnos öt sorra korlátozza, ám annál talá-
lőbb a hadsereg főtisztjeinek a forradalom alatti viselkedését (beosztottaik magára hagyását
és minden fordulattal való együttmenetelésüket) jellemző metaforája: „mint a laza zsupfedél
ítéletidőben a jégverés előtt megnyílik, s miután átengedi éppen a legsúlyosabb jegeket a vé-
dekezésül alá húzódókra, szálai ismét összezárulnak” (206–207. o.). Részletesen leírja a had-
sereg és a honvédelmi vezetés újjászervezését, amely komoly szervezeti és személyi módosít-
ásokkal, de restaurálta az 1956 előtti állapotot: a Magyar Néphadsereget közvetlenül a párt
politikai bizottsága irányította, rendszeresen beszámoltatták a honvédelmi minisztert stb.
1960-ig azonban nem normalizálódtak a viszonyok a hadseregben – többek között a fokozó-
dó megtorlás és tisztogatás (ami a tartalékosokra is kiterjedt), a befejezetlen szovjet hadsereg-
reform, a korszerűsítés és technikai fejlesztés kényszerű elmaradása miatt. 1960 mindenkép-
pen cezúra a néphadsereg életében: az MSZMP VII. kongresszusán elfogadott hosszú távú
honvédelmi koncepció alapján megkezdték az átalakítást, megszületett a tiszti és a honvédel-
mi törvény, Czinege Lajost nevezték ki honvédelmi miniszterré stb. Szabó a továbbiakban a
Breznyev-doktrínától a rendszerváltásig rajzolja meg a Magyar Néphadsereg 1970-es évek-
beli stagnálását, majd 1980-as évekbeli erőzőjét. Nagyon tanulságos és szemléletes a tanul-
mány végén közölt táblázat, amely a „sztalinizáló centralizáció” és a „posztsztalini decentra-
lizáció” közötti modellkülönbségeket sorakoztatja fel.

Bikki István „Az ideiglenes Kádár-kormány” címmel írt tanulmánya a testület megal-
kulásának közjogi kérdéseitől a párt irányító szerepének érvényesüléséig terjedő témakört
tekinti át a testület határozati jegyzőkönyvei alapján. A saját magát törvényesnek minősítő
munkás-paraszt kormány az akkor érvényben lévő alkotmányt is áthágva került hatalomra.
Bikki megállapítása szerint Kádár János – az Elnöki Tanács ehhez asszisztáló aláírói segítsé-
gével – egymaga gyakorolta az Országgyűlés minden fontos jogosítványát, ettől volt „forradal-
mi”. A Kádár-kormány dokumentumait, határozatait formai-alaki megfelelés szempontjából
elemelve nyilvánvaló, hogy a kormány számos „hibát” követett el, amit utóbb a rendkívüli
helyzettel magyarázott. A kormány személyi összetételét, fontos személyi döntéseit és azok
változásait – a kinevezés és hatálybalépés időnként eltérő dátuma miatt – külön táblázatok is
közlik. Ezekből is megállapítható, hogy döntően kipróbált, megbízható káderek kerültek po-
zícióba, illetve akik nem vállalták az új kormánnyal való feltétlen együttműködést, azoktól rö-
vid úton megszabadultak. Bikki külön fejezetben foglalkozik a kormány bizottságaival, ame-
lyek az egyes szakterületek (közgazdaság, ipar, iparszervezés, mezőgazdasági szervezés stb.)
kérdéseinek megvitatására jöttek létre, illetve kisebb horderejű ügyekben maguk is dönthet-
tek (például a Gazdasági Bizottság). A hatalom megszilárdításának folyamatát hűen tükrözik
az 1956 novemberétől 1957 tavaszáig kiadott kormányintézkedések, amelyek a forradalmi bi-
zottságok és szervezetek felszámolásától a büntetőeljárás jogszabályok módosításáig terjed-
tek. Bikki részletesen leírja az egyes főhatóságok, minisztériumok és kormányzervek át- és
újjászervezésének intézkedéseit, és jelentős teret szentel a fegyveres testület szervezetének,
illetve a Kádár-kormány kezdeti külpolitikai lépéseinek. Foglalkozik továbbá a szénkormány-
bizottság intézményével és más a gazdasági életet érintő intézkedésekkel. Összegzése szerint
a Kádár-kormányt az első hónapokban – megfelelő erejű belső támogatás híján – a Szovjet
Hadsereg és a KGB tartotta életben, és a szovjet kézi vezérlés csak 1957. május–júniusra vált
rejtőzködőbbé. A kormány- és pártvezetés szoros személyi összefonódása, ami a rendkívüli
körülmények között valóban praktikus volt, csak a későbbiekben alakult át lazább szimbió-
zissá. Bikki az 1957 májusa után következő évtizedeket pedig nem restaurációként, hanem

rekonstrukcióként értékeli, s szerinte a Rákosi-, illetve a Kádár-korszakban „a hatalom működtetésének technikái nem mindig különböztek egymástól” (305. o.).

A tematika teljessé tétele érdekében válogatták a kötetbe Markó György „A katonai bíróságok statáriális ítéletei 1956. december–1957. október között” című dolgozatát, amely röviden összefoglalja a rögtönítélő bíraskodás bevezetésével és működésével kapcsolatos történéseket. Markó az elítélt személyeket a katonai körzetek, a vád típusa, a büntetés jellege, az ítéletek ideje és családi állapotuk stb. szerint csoportosítva vizsgálja. Megállapítása szerint a „statáriális eljárásban elítéltek döntő többsége a társadalmi hierarchia alsó régióiból származó [...] nőilen és gyermektelen fiatalember volt”, és többségük „egyszerű” fegyverrejtegető vagy köztörvényes bűntettet elkövető volt (325–326. o.).

Bohár András „Egy nyitott kultúra felé (1956–1963)” címet viselő hermeneutikai elemzése az ideológiai-politikai textusok és a kulturális, művészeti reflexiók bemutatásával kívánja leírni a korszak toposzait. Mint leszögezi: „1956 értékelése a hivatalos reflexiókra összpontosítva jelzi az előző időszak folytonosságát és a változásokat” (332. o.). 1956 szellemét „univerzális gonosszá” nagyították a korszakban, s ezzel szemben sorakoztatták fel a „jó” tradícióját, amely az 1917-es orosz forradalom–magyar tanácsköztársaság–KMP–MKP–MDP–MSZMP „egyenes vonalon” öröklődött. Egyszerre folyt a forradalom szimbólumának törlése és a Rákosi-rendszer szimbólumainak átkonstruálása. Bohár a törlés egyik szimptomatikus jelenségének tekinti, hogy Nagy Imre és társai kivégzéséről egy nappal később több jelentéktelen, de a „normális életet” ábrázoló hír után számolt be a *Népszabadság*. E radikális tettet rövidesen felváltotta a mindenki számára emészthető konzumszocializmus toposza. Bohár értelmiségi folyóiratok, illetve képzőművészeti témájú cikkek egy-egy kiragadott textusát elemezve járja körül az 1960-as évek elejének kulturális jelenségeit az együttműködő hivatalos ítések toposzaitól a toposzon kívüliekig.

Az „anonim szerzőjű” (minden bizonnyal a Huszár–Szabó szerkesztőpáros által írt) zárótanulmány nem az első munka a kötetben, amely túllép a megjelölt témán és időhatárokon. A zavarba ejtő tipográfiai megoldásokkal (főcím?, alcím?, fejezet?, alfejezet?) tagolt részekben a következő kérdéseket tárgyalják sorjában: „A rendőrség és a politikai nyomozószervek funkcióinak és szervezetének rövid áttekintése 1945 és 1956 között” (a tartalomjegyzék szerint ez a tanulmány címe is), a rendőri és államvédelmi szervek a forradalom idején, a szovjet beavatkozás utáni helyzet, a fegyveres erők struktúrája, az államvédelem, a karhatalom, a rendőrség és az 1960-as évek eleji átszervezések. A formai malőrök ellenére Huszár és Szabó szépen rajzolja meg a rendőrség–államvédelem–karhatalom hármasának pályáivét 1945-től 1962-ig. Következtetések szerint Kádár János és kormánya szakítani kívánt a korábbi államvédelmi koncepcióval és módszerekkel, de hamarosan mégis visszaengedték a volt ÁVH-sokat, és felhasználták őket a megtorlás során. Az állambiztonsági szervek feladata formailag az ország érdekeinek védelme lett, de az valójában változatlanul a párt irányítása és céljai szerint tevékenykedett – a legveszélyesebbnek ítélt „belső ellenség” felszámolása érdekében.

Egy nagyon hasznos új „divatnak” köszönhetően vagy kétszáz életrajzot találunk a kötet végén, amelyek azonban hullámzó színvonalúak. „A kötetben előforduló legfontosabb személyek” között nem biztos, hogy érdemes volt közölni számtalan orvos, Kodály Zoltán, Kornfeld Móric vagy Liszenko biográfiáját. Többen az életrajz fejléce szerint, néhányan a szöveg szerint sem haltak meg – azaz a szerkesztők kihagyták a halál dátumát. Sajnálatos, hogy a kemény borítás kivitelezés ellenére nem jutott elég figyelem az elütések, helyesírási hibák, dátumtévésztesek, rossz fejlécek stb. kijavítására, amelyek zavarják az olvasást.

Összességében a kilenc tanulmány valóban sokoldalúan járja körül az új modell-régi modell nehéz és véglegesen valószínűleg még sokáig el nem dönthető kérdését: mi lehet a leg-

pontosabb megnevezése az 1956–1963 között lezajlott folyamatnak? Jó lett volna, ha az egyes szerzőket jobban inspirálják a kötet alapkérdésének explicit megválaszolására, vagy legalább egy szerkesztői utószóval mérleget vonnak a felsorakoztatott gondolatokból. (Így időnként az olvasónak az az érzése támad, hogy talán nem is volt határozott szerkesztői koncepció, és a tanulmánycsokorhoz csak utólag találtak ki egy blikkfangos címet.) A szerzők többsége – felhívva a figyelmet a jelentős különbségekre is – inkább a Rákosi- és Kádár-rendszer közötti *folytonosságra* helyezte a hangsúlyt akár a politikai intézményrendszert, akár az erőszakszervezeteket, akár a kulturális szférát tekintve. Bikki István, illetve Huszár Tibor új szakkifejezés bevezetésével is próbálkozott: Bikki a *rekonstrukcióval* – Kalmár Melindával ellentétben éppen – a hatalmi módszerek változatlanóságát, Huszár a (tiszázatlan időpontra értett) *kiigazítással* pedig a „rossz” irányból való visszatérést kívánta hangsúlyozni. Én magam talán a *kiigazítás* kifejezés elfogadására hajlok, mert az 1956–1963 közötti években Kádár János és csapata *restaurálta-újjáépítette* az intézményrendszert, *szanáta*-működőképessé tette a gazdaságot, és a kegyetlen megtorlás ellenére finomította a hatalmi-uralkodási technikát. Kádár – Nagy Imre 1953–1955 közötti korrekciós kísérletének tanulságait is figyelembe véve – fokozatosan rájött, hogy a rendszert (életképességének fenntartása érdekében) reformálni kell, az azonban lehetetlen feladatnak bizonyult, hogy egyszerre újjáépítsék és megváltoztassák a rendszer fő elemeit; így ebből csak *kiigazítás* lehetett, és nem reform. E hét évben tehát maradt a régi modell – „szépségtapaszkodással” és „ráncteljesítésekkel”, és új modellt csak az 1960-as évek közepén kezdődő reformok eredményeztek.

Az, hogy végül melyik terminus technicus nyer majd széles körű elfogadást akár ezek, akár a bevezetőben említettek közül, majd csak a következő év(tized)ekben fog kiderülni további szakmai viták és beszélgetések nyomán. Tematikailag egyetlen hiányérzetem maradt a könyv áttekintése után: a munkásárségról, amely átmenetet képezett az erőszakszervek és a társadalmi szervezetek között, és a Kádár-rendszer kevés új találmányának egyike volt, nem közöltek önálló tanulmányt. Remélhetőleg a kötetet elkészítő kutatócsoport az előszóban ígértnek megfelelően és a kritikák figyelembevételével folytatja a Kádár-rendszer későbbi éveinek hasonló szempontú feldolgozását.

STANDEISKY ÉVA

VÉRES, SZÉP EMLÉKŰ ÉVTIZED

Beszélő évek, 1957–1968. A Kádár-korszak története. I. rész. Szerk. Révész Sándor. Budapest, 2000, Stencil Kulturális Alapítvány, 656 o.

A *Beszélő* szerkesztői négy évvel ezelőtt elhatározták, hogy hónapról hónapra megjelenítik 1956 utáni múltunkat évenkénti bontásban. Az 1996 végén kezdődő sorozat éppen az ezredfordulóra ér majd össze a jelennel: 2000 decemberében jut el 2000-hez. Már a kezdő év és hónap is évfordulóhoz kapcsolható: 1996 novemberében volt a negyvenedik évfordulója a forradalom leverésének, 1956. november 4-e gyászos dátumának.

A sikeres sorozat könyvvé formálása szerencsés elhatározás volt: ezt az első kötetet, amely a Kádár-korszak első évtizedét öleli fel, a többi is követi majd.

Nemzedékek nőttek fel abban a ma már, úgy tűnik, fényévnyi távolságban lévő 33 évben, amelyet a köznyelv és a tudomány egyaránt Kádár-korszaknak nevez. Túl közel és túl távol is van ez a bő három évtized: közel ahhoz, hogy tárgyilagosan, indulatok nélkül lehessen értékelni, s távol, mert a neokapitalizmusban meggyökeresedni próbáló polgári demokrácia egészen más világ, mint a köztulajdont ideálisnak hirdető paternalista pártállami szocializmus. Ma is ezer szál kapcsol bennünket az 1989 előtti évtizedekhez.

Esterházy Péter írja a kötet bevezetőjében: „Van, amikor beszélni kell, van, amikor hallgatni kell. S van, amikor lehet beszélni, s van, amikor nem lehet. [...] Ez a könyv is beszélni próbál, most, amikor lehet. Már tíz éve lehet, ám úgy tetszik, nem akaróznak. Vagy csak lassan. Amiben van ráció – kellemetlen visszapillantani a Kádár Jánosról elnevezett korszakra, De, szerintem, elkerülhetetlen. Egy felnőtt társadalom nem sütheti le a szemét. A (nemzeti) önismeret hozzátartozik a (nemzeti) léthez. Ez a könyv azonban nemcsak erről a kellemetlenségről szól, erről a viszolyogtatóról, hanem arról a gazdagságról is hírt ad, drámaiság, de vídamság is, blóddli és tragédia és neveltségesség és sok tény, tény, tény – ami mind elzárva maradna előlünk, ha engednénk az ózdkodás rációjának.”

A rendszerváltozást követő évekkel összehasonlítva az utóbbi fél évtizedben mintha csökkent volna az érdeklődés Magyarországon a hagyományos mintákat követő történeti munkák iránt. Megcsappant az érdeklődés 1956 iránt is. A megtorlás embertelenségének felelevenítése olykor még közfigyelmet kelt, de inkább csak akkor, ha a múltban történtek valamilyen formában a napi politikához kapcsolhatók. Ugyanakkor tömegeket vonz a moziba az 1960-as évek világát megjelenítő *Csinibaba*, kereslet van a polbeat-CD-re, tizen- és huszonévesek gyűjtik szüleik, nagyszüleik ifjúkorának tárgyi, auditív és vizuális relikviáit. A személyes történelem érdekel bennünket: születesett, posztmodern világunkban talán az egyetlen bizonyosság jeleként.

Nietzsche szerint a történelem betegség, amely tudóskodó alaposságával rátelepszik a jelenre. A históriának önismeretet segítő, cselekvésre készítő élményt kellene adnia, mint ahogy azt a művészet és a vallás teszi. E 127 év előtti vélekedés időszerűsége aligha tagadható. A *Beszélő évek* esszéi, rövid, olvasmányos tanulmányai, a kordokumentumok és az irodalmi és fotóművészeti alkotások együttesen keltik azt a hatást, amely a korszerű kormegjelenítéstől 2000-ben elvárható.

Az évenszé az utóbbi évek műfaja. Egy naptári évhez kötődő szubjektív múltleírás John Lukács *Éveim* című műve és Günter Grass opusa: *Az én évszázadom*. A *Beszélő* újítása, hogy az egymást követő évek megjelenítésével különböző szerzőket bízott meg, s az évenszéket kiegészítette más, az adott évre vonatkozó írásokkal is.

Ennek – a sorozatot indító – kötetnek az 1960-as évek kultúrtörténete a leginkább körüljárt problémaköre. A *Beszélő* itt is a korszellemet követi: az utóbbi egy-másfél évtizedben világszerte egyre többen foglalkoznak ezzel a korrallal. Az 1960-as évekről napvilágot látott, kultúrtörténeti indíttatású művek közül kettőt emelnék ki: Petr Vajl és Alekszandr Genisz *60-je. Mir szovjetszkogo cseloveka* (Moszkva, 1996, „Novoje lityeraturnoje obozrenyje”) című, 1988-ban New Yorkban befejezett monográfiáját, valamint Arthur Marwick nagyszabású munkáját, a *The Sixties (Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States, c. 1958–c. 1974)*. Oxford–New York, 1998, Oxford University Press) Nyugat-Európa és az Amerikai Egyesült Államok tágran értelmezett 1960-as éveiről. Magyarországon a művészettörténetek figyelme fordult elsőként e különösen változatos történelmi évtized felé (*Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben*. Budapest, 1991, Képzőművészeti Kiadó–Magyar Nemzeti Galéria–Ludwig Múzeum).

A *Beszélő évek* első, vaskos kötete sokszíniúen jeleníti meg a Kádár-korszak első bő évtizedét. A könyv alapvetően az évenszékre épül, szerzőik szinte ahányan vannak, annyiféleképpen értelmezik a szerkesztőktől tanácsként kapott szubjektivitásigényt. A *Beszélő* számukra ajánlott „receptje”: használd emlékezetmankóul a rendelkezésedre bocsátott bő kronológiát, ha van időd és kedved, menj el könyvtárakba, és lapozd át a korabeli sajtót, de mindenekelett és legfőképpen szállj magadba, s képzelj vissza magad az esszében megörökítendő évbe. „Nézem ezt a négy-öt oldalas kronológiát, amit a *Beszélő*ből küldtek. Nézem, nem hiszek a szememnek. Ezek mind akkor történtek? Abban az évben? Johnson meg Vietnam. Az amcsi repülők ezredik bevetése. És tiltakozás a háború ellen az egész világon? És Romániában a faszok első titkárrá teszik Csaut? És a kedves, jó Csermanek bácsi (ekkor még szocialista hazánk, azaz akkor még szocializmust építő hazánk proletár erőttől duzzadó, de megfontolt, öreg szakit mutató Kádár elvtárs) átadja a kormányrudat vagy kereket vagy mi a faszt Kállai Gyulának” – írja az 1965-ös év kapcsán Jancsó Miklós (409. o.).

A felkért esszéírók között van író (Eörsi István és Ungváry Rudolf), történész (Litván György, Tyekvicska Árpád és Pető Iván), publicista (Murányi Gábor és Nyerges András), építész (Kecskeméti Kálmán), filozófus (Heller Ágnes), közgazdász (Hegedűs B. András), szociológus (Kozák Gyula) és filmrendező (a fentebb idézett Jancsó Miklós). Életkoruk különböző, s – szerencsére – ez nagyon is érződik írásaikon. (A döbbenetesen sok nevet felsorakoztató névmutató mellett elkelt volna egy a kötet szerzőit bemutató rövid életrajzsorozat is, az évenszék íróiról különösen. Az utolsó, záró kötetben azonban ez még pótolható. Ezt a hiányt némileg csökkentik az esszéírók korabeli fényképei: nekem legkedvesebb a gyermek Tyekvicska macskónadrágos fotója.)

(A *Beszélő évek* szerzői arra készítetik az olvasót, hogy felelevenítse saját 1960-as évekbeli emlékeit. Én sem állhatom meg. Általános és középiskolai tanulmányidőm a recenzeált kötetben meglevenített évekre esett. 1966-ig a Baranya megyei Társcapusztán éltem lecsúszott

középosztálybeli családban, egy volt, Illyés idézte településen, ahol a „műút” mellé a két ember nagyságú, korpuszos, máriás homokkőkeresztet „Herczeg Esterházy Miklós uradalmi birkása” állította még valamikor az 1800-as években – a két utolsó számjegyet elmorzsolta az idő. Az uradalmi cselédek és utódaik 1945-ben földet kaptak, belekínlódták magukat a paraszti mesterségbe, a cselédházak mellé felépítették saját házacskáikat, amelyeken az „1948” felirat büszkén hirdeti ma is az „alapkőletétel” évét. Később állami gazdasági dolgozók lettek, többen szakmunkás-képesítést szereztek, fiaik pedig bejártak dolgozni a pécsi gyárakba és az uránbányába. A nők otthon gyarapították a „személyi tulajdont”. Az 1960-as évek végén az addigi lovas kocsy helyett már a gazdaság autóbussa vitte a pusztá felső tagozatos gyermekeit a három kilométerre eső nagyközség osztott – az egyes osztályokat elkülönítő – iskolájába. Bejáró – távolsági busszal utazó – városi gimnazistaként lakóhelyemen lettem KISZ-tag, majd falusi KISZ-titkár, olyan szülők gyermekeként, akiket anyyira megalázott a Rákosi-rendszer, hogy 1956 novemberében az emigrálást fontolgatták. Kirándultunk, színjátkozó csoportot szerveztünk, táncolni tanultunk, s ha úgy látta jónak a „járás”, mésszel felfestették az útra: „Le az imperializmussal!” Jó heccnek tűnt a maszatolás, bár fogalmunk se volt arról, mi az, aminek a pusztulását kívánjuk. Közösségi munkánk jutalmaként lemezjátszó ajándékozott nekünk a járási KISZ-bizottság: büszkék voltunk magunkra rettenetesen.)

Magántörténelmünk válik érthetőbbé a kötet egyes írásainak elolvasása után. Most értetem meg igazán, miként hatott Magyarországon az 1967-es arab–izraeli háború, amelynek hazai recepciójába (nem zsidóként) tudtomon és szándékomon kívül egyetemista koromban én is belekeveredtem. Most csodálkoztam rá – Bikácsy Gergely és Bori Erzsébet írásainak köszönhetően – a magyar filmek sokarcúságára, ideológiai és esztétikai jellegzetességeire. Mekkora port vert fel például Kovács András filmje, a *Falak*, amely a szocializmusnak elkötelezett értelmiségiek sziszifuszi küzdelmeiről szól. A rendszert kívülről szemlélni képes Ungváry Rudolf már a film bemutatását követően megírta a *Vigiliában*: eljön az a kor, amikor már emlékezni sem lesz érdemes a *Falakra*. Eljött...

Nem tudtam akkoriban – és sokan lehettünk így –, hogy ifjúságom békés, vidám-fájdalmas évei vérben és szégyenben fogantak. A kötet (elsősorban az 1956-os Intézet Oral History Archívumából válogatott interjúrészek és az első évenszék, valamint Szokolczai Attila tanulmánya) bemutatja ezt a rettenetes, elfelejtett kezdetet: hogy 1956 forradalmát 1957-ben, 1958-ban és 1959-ben Magyarországon a megtorlás évei követték, bár a pártállami vezetés már ezekben az években is kísérletet tett a lakosság megnyerésére. Úgy is mondhatnánk, hogy tanult a forradalom leckéjéből: el akarta kerülni a tömegindulatok robbanását. Erre a legjobb módszernek a mindennapi életfeltételek javítása, valamint a terror és az ideológiai szigor enyhítése mutatkozott. Az embereket a Nyugat érzéketlensége is a Kádár-rendszer elfogadására készítette: az a felismerés, hogy a Szovjetuniót elítélő nagyhatalmaknak voltaképpen nem érdekük a világ kettéosztottságának felszámolása. A nagyhatalmak békés egymás mellett élésének nevezett kompromisszum évtizedekre eldöntötte a szovjet érdekszférába tartozó országok, köztük Magyarország sorsát.

A *Beszélt évek* felhívja a figyelmet arra, hogy a politikai perek a „kiegyezést” követő években is folytatódtak. A Belügyminisztériumban szakmájukat folytató, tapasztalataikat kamatoztató volt ÁVH-sok az 1960-as évek elején üldözték az ifjúságra hatni tudó, gerinctört vezetőikkel szembeszegülő katolikus papokat, 1962-ben bebörtönözték a népiek jobbszárnyához kapcsolható Zsigmond Gyulát és társait, 1965-ben eljárást kezdeményeztek Bálint Sándor, a mélyen vallásos szegedi néprajzprofesszor ellen. A legtöbb bosszúságot a „balosok” okozták nekik és megbízóiknak: azok a maoistáknak nevezett fiatalok, akik számon kérték a vezetőkön az osztályharcos frázisokat. A Maoért és Che Gueváráért rajongó ifjak a rendszer legna-

gyobb hazugságával szembesítették őket. A pathhelyzet különösen az 1960-as évek közepétől lett szembetűnő, amikor az egyéni kezdeményezés engedélyezése folytán érvényesülni tudott a polgári társadalomra jellemző gazdasági versenyszellem. Kádárék úgy szerették volna fenntartani a gyarapodni vágyó társadalom jó közérzetét, hogy közben megőrizték a bérből és fizetésből élők, mindenekelött a munkások és az értelmiségiek hitét az egyenlősítő szocializmus magasabbrendűségében. A feloldhatatlan ellentmondás elfedésére újrarendelték a polgári mentalitás, a nyugati hatások, a kispolgáriság elleni ideológiai harcot, rengeteg nyomdafestéket és emberi energiát pazarolva. Ma már nehéz elképzelni, hogy hosszú évtizedekig létezett olyan kor, amikor a *polgár* szó pejoratív értelmű volt.

A könyvben megjelenített időszakra legjellemzőbb a két korabeli vita szemléltetése. Az egyik – a ma már egyetemi vizsgatétellel váló – „friziderszocializmus” körül folyt (1961–1962), a másik a „kicsi ország” címet viselte (1967), s nyitányává vált a felújult, pártállamosított népi-urbánus ellentétnek: a párthű „urbánusok” ideológus-publicistáját, Faragó Vilmost megtámadhatta Darvas József, a párthű „népiek” váltakozó előjelű rendszereket kiszolgáló képviselője, defenzív, pesszimista hazafiságban marasztalva el az előbbit. Faragó, az „osztályszempont” makacs védelmezője, ringbe szállhatott a „szocialista nemzettudat” bajnokával, azt a látszatot keltve, hogy „nálunk” szabadon vitakozhat az értelmiség. A szánalmas vita leginkább a mai idősebb olvasót készítheti keserű mosolyra, míg a fiatalabbak feltehetően csodálkoznak, milyen formaváltozatokban jelenhettek meg az 1960-as években a magyar szellemi életet évszázad(ok) óta megosztó ellentétek.

Az irodalomtörténet-írásban és a művészetek történetében nem korszakhatár 1968, a kötet záró éve. A terjedelmi korlátokon túl némileg indokoltta teszi az időhatárt, hogy ebben az évben volt a „prágai tavasz”, s hogy 1968. augusztus 20-a ebben a térségben végképp lezárta a reformszocialista próbálkozásokat.

A kötet olvastán felvetődik a kérdés: lehet-e a műalkotás történeti forrás? A kor erkölcsiisége, hangulata leginkább a szépirodalmi alkotásokon keresztül érzékelhető. Fejes Endre *Rozsdatemetője*, Konrád György *A látogatója*, Galgóczi Erzsébet elbeszélései nélkül szegényebb lenne mindennapjaink históriája is.

Kálmán C. György irodalmi kisesszéjében a közéletiség és az irodalom összefonódásának példájaként értékeli Sánta Ferenc *Hűsz óráját*. A maga idejében felkapott regény alapján következtetni lehet a kor közerkölcsiségére, az álságos emberi viszonyokra: „Az elbeszélő ugyanazt testesíti meg, mint hősei: a kimondástól való tartózkodást, a virágnyelven való közlés biztonságát, a magas erkölcsiséget. Ő is, szereplői is, a regény is azt sugallják: valami nagy baj (bűn, tragédia, felfordulás) történt; ne beszéljünk róla, nem tudunk beszélni róla, nem akarunk beszélni róla; fel kell dolgozni, nem tudjuk feldolgozni, nem merjük feldolgozni; hát igen, ilyen bonyolult és gyalázatos az élet, nem ismerjük ki magunkat, »a polgári liberális istenit«. Neked is igazad van, elvtárs, neked is, Jóska, neked is, Anti, neked is, Kiskovács. Rohadt egy világ ez. Erre iszunk.” (400–401. o.)

A folyóiratban napvilágot látott írásokat kötetté formáló Révész Sándor rendezte a már-már szétburjázó nyersanyagot. Az aránytalanságokat okozó kinövéseket lenyeste, a hiányokat pótolta: struktúrát, formát teremtett a hónapról hónapra áradó, nemegyszer esetleges cikk- és képkavalkádnak úgy, hogy közben megőrizte az összeállítás üdítő puzzle jellegét (vö. Hahner Péter recenziójával az *Élet és Irodalom* 2000. június 2-i számában). Átvette a folyóiratszámokból az évszázadot kiegészítő minieszék zömét, a hozzájuk kapcsolódó, többnyire párt- és titkosszolgálati dokumentumokat, olykor napló- és levélrészleteket. A tanulmányok közül Szabó Miklós írásait vélem a legfontosabbaknak („A desztalinizáció vége”, „A zuglóí nyilas-per”). A kötet szerkesztője meghagyta a tájékozódást segítő, értéksemleges (már ha van

ilyen egyáltalán) kronológiát, de lemondott az évenkénti filmleltárról. Növelte a képzőművészettel és a színházművészettel foglalkozó írások arányát. A korabeli közéletet izgalomba hozó, de ma már nem olvasott, elfeledett irodalmi alkotásokról szóló írásokat zömükben örökbecsű versek évmottóvá emelésével ellensúlyozta, s az egyes évekről szóló fejezeteket szerencsés szemmel kiválogatott életmódfotókkal indította.

Mi is ez a könyv tehát? Az 1969-as évek kultúrtörténete korunk szellemének megfelelő szubjektív foglalatban. Életközeli kiadvány: mindent relativizáló világunkban a személyes történelem az a kapaszkodó, amellyel múltunkhoz kötődhetünk. A kötet a Kádár-korszaknak azt a kezdeti szakaszát tárja elénk, amelyben a társadalom és a hatalom kiegyezett egymással: mindkét fél tudata alá szorította az egymással kötött hallgatóságos egyezményt veszélyeztető 1956-os nemzeti forradalmat, s a javuló életviszonyok fejében az emberek lemondtak (akkor – már és még – amúgy is reménytelen) függetlenségi vágyaikról. A hatalom birtokosai 1960-tól mérsékeltek a megtorlásra irányuló késztetésüket, 1963-tól pedig kiteljesedhettek az 1970-es évek elejéig tartó „mézesévek” az uralmon lévők és az alávetettek között.

„Ez a könyv nem monográfia, nem a végleges kép, nem is a Kádár-korszak története – írja „Ki-ki” című bevezetőjében Esterházy –; írások róla. Több történet van. S a történetek arra való, hogy elmondjuk őket. Ki-ki a magáét, lesz, ami lesz; hisz úgyis az lesz, ami lesz – remélhetőleg.”

KŐRÖSI ZSUZSANNA

„AKARSZ BOLDOG LENNI? LÉGY MEGELÉGEDETT!”

HERMANN JÁNOSNÉ: *Véső alatt*. Kalocsa, 2000, Argumentum (Budapest), 163 o. + 12 o. fotómelléklet.

Személyes bevezetővel szeretném kezdeni a könyv ismertetését. A szerzőt, Hermann Jánosné – Júlia nénit – évek óta ismerem. Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma által *Minden ember élete egy kész regény* címmel 1991-ben meghirdetett életrajzpályázat kiírásában segítséget, konzultálási lehetőséget ajánlottunk fel abban a reményben, hogy így olyanok is tollat ragadnak majd, akik még bizonytalanok abban, hogy érdemes-e megírni a történetüket, illetve nem tudják, hogyan fogjanak hozzá. Júlia néni az elsők között telefonált, biztatásra, megerősítésre várt. Közel jártunk a beadási határidőhöz, amikor ismét felhívott, hogy személyesen szeretné átadni a pályázatát. Egy mosolygós, elbűvölő, tipp-topp idős asszony jött be hozzánk, telve vitalitással. Az 1960-as évek divatját idéző kistáskájából elővette a szemüvegét, a nagy szatyorból pedig a művet. És elkezdett mesélni...

Egy önéletrajzi írás esetében nyilvánvaló a közlésvágy, de ebben az esetben a szerző a szokásosnál többet tett. Júlia néni olyannyira fontosnak tartotta, hogy mások is bepillantást nyerjenek az életébe, hogy a temetésére félretett pénzéből megvalósította – szerinte – utolsó álmát, és az Argumentum Kiadó technikai segítségével napvilágra hozta a visszaemlékezését. (A megjelentetést sajnos az 1956-os Intézet – bár az írás megosztott első díjat kapott – az állami támogatás megvonása miatt kialakult anyagi helyzetében nem tudta vállalni.)

A könyvet újraolvassa ismét ráébredtem arra, milyen találó címet adott a pályázatnak ki-találójá, Kozák Gyula. Ám Júlia néni élete (is) nemcsak hogy kész regény, hanem ő mondan-dója megfogalmazására a kisregényformát választotta. Egy gondosan megkomponált történet keretében egyes szám harmadik személyben, magát – „a név rövidege miatt” – Annának nevezve meséli el életét. Az események kronologikus felidézésével a XX. századi magyar törté-nelem egy lehetséges megélt változata kerekedik ki előttünk.

Anna 1919-ben Kalocsán született. A helyi zárdában tanult, itt végezte el a polgári isko-lát, majd a tanítóképzőt. Kezdetben magántanítónőként, majd a visszacsatolt Erdély területén egy román faluban, a háború után pedig Magyarország községekben, városaiban nevelte, okí-totta tanítványait. 1947-ben egy jómódú kiskereskedő-család fiával kötött házasságot. Előbb az üzletüket államosították, majd a számos zaklatás betetőzéseként a családfőt is letartóztatták. Így az akkor már kétgyermekes tanítónő egyedül kényszerült megküzdeni a problémákkal.

Tudjuk, hogy a múlt eseményeinek felidézése során az ember szelektál. A történetek nem azonnal nyerik el jelentőségüket, hanem azok emléke a későbbiek során történő jelentésu-lajdonítással és az ezzel együtt járó elmeséléssel marad fenn. A szerző élete elmondásával, múltjának újrakonstruálásával azt kívánta szemléltetni, hogy személyisége miként alakult, fejlődött az őt ért sorscsapások következtében, és hogyan sikerült minden körülmények között

– a *Véső alatt* – helytállnia. Így elevenen, részletesen idézi fel azokat az eseményeket, amelyekben a személyes érintettség volt a meghatározó, és az országban bekövetkezett történelmi változások is a saját, majd a családja életén keresztül jelennek meg. A szereplőket a „főhősnővel” való viszonyukban ismerjük meg, csak annyit tudunk meg róluk, amennyi ahhoz szükséges, hogy megértsük mi és miért történt magával a szerzővel. Az írás központi motívuma a hit és a hivatás (a tanítónőé, a feleségé, az anyáé). A visszaemlékezés – ha lehet ilyet mondani – igazi tanítónői stílusban íródott, sok helyen jókai fordulatokkal tűzdelve. A mondatok szépen formáltak, érthetőek, a megfogalmazás tiszta, követhető, választékos, érzelmekkel teli. Szerkezete gondosan felépített, néhány előre-, illetve visszatekintéstől eltekintve lineáris, nincs fejezetekre tagolva. Az olvasmányt illusztrációk (dokumentumok, levelek, fényképek) teszik még szemléletesebbé.

A könyv első mondata már kisiskolásként mutatja be hősnőnk, amint osztálytársával hazafelé ballag. Szülei a több kilométerre lévő zárdába küldték tanulni a lányukat. Hogy miért e mellett az elit iskola mellett döntöttek, nem derül ki, de választásuk alapvetően befolyásolta Anna egész életét. Az intézmény nevét az iskola 1937–1938. évi értesítőjének címlapjáról tudjuk csak meg – a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek Vezetése Alatt Álló Kalocsai Érseki Római Katolikus Tanítóképző –, amelyet a ballagás kapcsán közöl a könyv. Az itt eltöltött éveket a vallásosság, a szigorú erkölcsi nevelés és a teljesítményorientáltság határozta meg. Néhány epizód (egy felelés, egy próbatanítás, Szent Ágoston *Vallomásainak* elemzése, a barát nők közötti beszélgetés) az apró részletek szintjén elevenedik meg az olvasó előtt – akár egy lányregényben. Anna nagyon tudatosan, elszántan készült a tanítói pályára. Minden idejét, erejét a tanulásnak szentelte. Meg is volt a jutalom. A tanáraitól kapott számtalan dicséretet büszkén meséli el. Megkapó őszinteséggel tárja elénk kamaszkori vallási kétségeit, a tekintélyelvvel szembeni lázadását. Természetesen nem a mai értelemben vett lázadásra kell itt gondolni. Az 1930-as évek egyházi iskoláiban erre nemigen adódott lehetőség, Anna tanáraival való konfliktusait lehet hogy sokan meg is mosolyognák. Ha jogtalan bírálat érte, ha számonkérés közelgett, és ő emiatt izgult, ha elbizonytalanodott hitében, Szűz Máriához fordult, és az ima a templom csöndjében mindig segített. Több évtized távlatából visszatekintve hálával gondol a tanáira. A ballagáskor kapott útravalók közül egy csokorra valót az utókornak is átnyújt. „Csak Benned élünk, / Benned remélünk, / Ha velünk vagy / Semmitől sem félünk” (Henry Bordeaux). „Szívet cseréljen az, ki hazát cserél!” „Lányok! Ha férjhez mennének: hagyják meg a férfit a család fejének! Igen csúnya, ha egy férjet »papucs alatt« tartanak. Csak az unintelligens nők teszik. Elégedjenek meg a »nyak« szerepével! Úgyis arra forog a fej, amerre a nyak forgatja” (17–18. o.). Ezek a jó tanácsok nemcsak azért fontosak, mert Anna számára feledhetetlenek, és a későbbi élete elbeszélése során többször is hivatkozik rájuk, hanem mert jól jellemzik a kor szellemiségét, világképét is: Isten, haza, család.

A szerző nagyon keveset ír szüleiéről, testvéreiről. Arról, hogy milyen kulturális, szociális, társadalmi háttérrel indult el az életben, csak nagyon hiányos kép alakul ki bennünk. Szülei iskolai végzettségét, foglalkozását nem ismerjük, csupán annyi derül ki, hogy sokat kellett dolgozniuk, hogy négy gyermeküket felnevelhessék. Mindannyian tanult emberek lettek: a lányok tanítók, a fiúk mérnökök. Anna egyetemi továbbtanulását viszont már nem tudták vállalni. Egyetlen történet szól a megszületése előtti időkből, és úgy tűnik, ez is csak egy Anna számára fontos üzenet miatt hangzik el. Édesanyja félárvaként nőtt fel, és a bátyja unszolására – sajnálatból és nem szerelemből – ment férjhez egy első világháborús vak veteránhoz. És bár a szerző őszintén ír az érzelmeiről, azt, hogy a gyermekkor nem felhőtlenül telt el, csak egy odavetett fél mondatból érezhetjük: ők, a gyerekek is „megszenvedték” a szerelem hiá-

nyát. Az anyai intellemt tehát: „Kislányom, te inkább soha ne menj férjhez, de sajnálatból, részvéteből senkihez!” (20. o.)

Az első történelmi kitekintés a második világháború előestéjét idézi fel. A ballagás, az iskolától való elválás okozta szomorúságot, a jövőjük feletti bizonytalanság érzetét tovább fokozta, hogy „viharfelhők gyűltek a politika egén. Dollfust, az osztrák kancellárt megölték! Hitler bekebelezte Ausztriát! A háború réme kísértett az újságokban” (17. o.).

A tanítói oklevél megszerzésével a világ nagyot fordult. A fiatal hölgy számára talán az volt a legfontosabb (mindenesetre jelentős, hiszen ezt emelte ki) változás, hogy attól a naptól kezdve már „kezet csókolóm”-mal köszöntötték olyanok is, akik korábban tegeztek. Ígéretet igen, állást viszont nem kapott. Végül egy az otthonától kétszáz kilométerre lévő tanyára ment házitanítónőnek. Másfél évet kellett várnia, mire 1941 januárjában Máramaros vármegye királyi tanfelügyelője egy isten háta mögötti román többségű faluba, Felsőkálínfalvára rendelte őt tanítani (Erdély visszacsatolása után vagyunk). Tele kétellyel indult útnak. Vajon hogyan fogadják őt a románok? Milyen a viszony a két nép között? Hosszan és érzékletesen számol be a helyi viszonyokról. Manapság szinte elképzelhetetlenek azok a nehéz, nyomorúságos körülmények, amelyek között barát- és kolléganőjével együtt élt. Durva gerendákból ácsolt házikóban laktak, „a hideg számára szabad volt a bejárás [...], reggelre csonttá fagyott a dunnájukon a leheletük” (27. o.). (A máramarosi hidegek, az állandó didergés, átfagyottság következtében szerzett izületi bántalmak Annát egész életén végigkísérték.) A román parasztok – különösen a falu jegyzője – ellenségesen viselkedtek velük szemben, még favágásra sem találtak senkit, pedig az ottaniak óriási szegénységben éltek, szükségük lett volna a pénzre. Az „összetartó magyarok” itt is feltalálták magukat, és csakhamar jó társaságot sikerült kialakítaniuk. Mise után hol az egyik, hol a másik család hívta meg a tanítónőket egy kis „eszme-cserére”. A következő évben már oldódott a feszültség a románokkal, és Anna legnagyobb meglepetésére megkérték, hogy legyen egy román kisfiú keresztanyja. A hagyományos paraszti társadalomban ez a befogadás jele.

Ez az időszak nagyon fontos állomás volt Anna életében, hiszen itt kezdte el hivatása gyakorlását. Fokról fokra mutatja be, hogyan sikerült helytállnia, hogyan tudta megértetni magát a román anyanyelvű gyerekekkel, mire sikerült őket megtanítania. Minden sorából sugárik a kötelesség- és felelősségtudat, a gyerekek iránti szeretet és az elhivatottság. A problémák megoldásában, a gondok leküzdésében nemcsak leleményessége és kitartása segítette, hanem az a hit is, hogy a tanítványai minden áldozatot megérdemelnek, erőfeszítéseit megtérülnek, hiszen ők majd átadják a tanultakat a következő generációnak. „Határozott fellépésével, szigorú következetességével, olykor dicsérő, szerető szavával megváltoztatta a légkört osztályában. Közösséggé kovácsolódtak a gyerekek. Katrincás, bő gatyás, bocskoros gyerekek. [...] De mások voltak, mint akiket Anna a Képzőben álmódott. De gyerekek! Akikért felelősnek érezte magát” (27. o.).

Életét teljesen betöltötte a hivatása. Jelzik ezt a felidézett események leírásának terjedelmében mutatkozó eltérések is. Egy-egy tanítási óra (majdhogynem óravázlat pontossággal), egy iskolai kirándulás vagy egy családlátogatás leírása több oldalt is kitesz, szinte önálló részként is megállja a helyét. Magáról, családjáról viszont csak néhány rövid epizódot említ: például azt, hogy míg a karácsonyi szünetre hazautazott, a szekrény tetején tárolt paradicsombefőttek szétfagytak, és rózsaszínre festették a kalapját, vagy hogy a jó munkájáért jutalmul kapott hatszázhatvan pengőből a húgának télikabátot, kalapot, táskát és csizmát, magának egy vég vásznot és egy pongyolát tudott venni. (Ma vajon mindezt hány jutalomból tudja megvásárolni egy pedagógus?)

A máramarosi táj csodáival szembeállítva röviden, de annál megrázóbban jellemzi a front közeledtével kialakuló, nyomasztó hangulatot. „Az emberek fásultan végezték dolgukat. Egyre jobban elkedvetlenített mindenkit a háború. A sztálingrádi győzelemnek sem tudtak örülni, mert olyan hírek is jöttek, hogy irtózatosszerű veszteség érte a Don-kanyarban harcoló Második Magyar Hadsereget. Nemcsak a fegyverek, hanem az iszonyú hidegben a fagy és éhhalál is pusztított” (39. o.). 1944 márciusában áthelyezték Annát Visóvölgyre, de pár nap múlva megjelentek a németek, és a tanítás abbamaradt. „Az 1944. nyár folyamán Annán kívülre és belül kemény harcok folytak. A háború egyre szélesedett” (45. o.). Végül az utolsó pillanatban, október 12-én egy egészségügyi alakulattal elindult Magyarországra a menekülők útján.

A visszaemlékezésnek különös ütemet kölcsönöz egy rendszeresen visszatérő, ismétlődő motívum: az ünnepek, különösen a karácsony és a húsvét, valamint a vasárnapi templomba járás – a vallásos élet mindennapjainak, fontos alkalmainak – leírása.

A szerző érzelmi életéről sokat megtudhatunk a könyvből. Néhány osztálytársához, illetve kolléganőjéhez fűződő barátságát történetekbe szövi. Annának sok udvarlója volt. A fiatal tanítónő – nyilvánvalóan nem függetlenül édesanyja rossz tapasztalataitól – „nagyon-nagyon távolinak érezte a férjhez menést. Semmi ez irányú hajlandóság nem élt benne” (12. o.). Megkapó őszinteséggel számol be kapcsolatairól, és részletesen leírja, miért is utasította el a kérést. Tizenhat éves volt, amikor egy utolsó éves tanítóképzős fiatalember, egy prepa, már „álmai otthonába” képzelte Annát. A lányban viszont a házasságnál sokkal erősebb volt a tanítói pálya iránti elhivatottság: nem akarta abbahagyni a tanulmányait. Később, amikor a romániai faluban tanított, találkozott egy székely állatorvossal, akivel azért nem teljesedhetett ki a kapcsolata, mert egy farsangi bál alkalmával, amikor a férfi sorstársaival a székely himnuszot énekelte, Anna rádöbbsent, hogy ő „anyaországi”, és nem való a férfi környezetébe. Egy féltékenységi jelenet végleg rádöbbsentette arra, hogy a második lánykérés is vissza kell utasítania. Majd egy rövid liezon következett egy kiskatonával az óvóhelyen. A front elől menekülés során egy főhadnagy megmentette az életét. Természetesen hálát érzett iránta, de „tisztában volt vele, hogy ő nem katonatiszt-feleségnek való” (64. o.). Később barátai több kísérletet is tettek annak érdekében, hogy Annát „összehozzák” egy-egy – szerintük – igazán jó partival. Hősnőnk azonban továbbra is úgy érezte, hogy nincs szüksége férfira, és hogy életét a gyerekek nevelésének szenteli.

A háború utolsó hónapjai már Kalocsán érték. A történelem, a nagypolitika közvetlenül beleszólt Anna életébe. A várost megszállták a nyilasok, majd jöttek a szovjetek. Tizenegy orosz katonát szállásoltak el otthonukban. Nyilvánvalóan ez az időszak sem volt könnyű, ám a szerző egy szinte idilli jelenetet idéz fel emlékei közül: a hozzájuk beszállásolt szovjet katonára Anna hegedűjén a *Valahol a Volga mentén* című ismerős dalt játszotta. „Anna is, édesapja is megértették, ők is átélték, tudták, mit jelent idegen földön, idegen emberek közt: hazavágyni” (55. o.). Atrocitásokra szerencsére nem került sor, ám nélkülözésekben nekik is volt részük.

Az 1945 után bekövetkezett változásokat nagyon határozott, megkérdőjelezhetetlen értékítélettel kommentálja. „Felszabadultunk?! A német iga alól igen, de itt volt az orosz! Övék meg a kiszolgálóiké volt a hatalom. Félelemben, rettegésben éltek sokan” (60. o.). „Már közvetlen az orosz megszállás után Kalocsán, a Városházán is megjelent olyan plakát, melyen ez állt: Asszonyoknak szülni kötelesség, leánynak szülni dicsőség! Nem sokáig volt ugyan kinn, de elég volt ahhoz, hogy az erkölcsstelenség polgárjogot nyerjen. Ennek következtében ijestően megnőtt az állami gondozott gyermekek száma. Szegény, szerencsétlen, apátlan-anyátlan árvák élete ment tönkre e roppant felelőtlenség miatt. Hová süllyedünk?! Mi lesz velünk?!”

(70. o.) És sorra jöttek az intő, rossz jelek: édesapjától mint „horthysta, fasiszta reakciótól” elvették a nyugdíját, legkisebb öccse egyetemi felvételi kérelmét elutasították.

Anna hamarosan újból elkezdett tanítani. Egy osztatlan falusi iskola gondjaival párhuzamosan a szegénység és infláció okozta nyomorról is beszámol. Pilisszentlászló, majd Isaszeg – újabb állomások a tanítói pályán. Egyre több politikai konfliktusa támadt, például csak úgy talált magának albéretet, hogy egy idős házaspár attól való félelmében, hogy a házukba egy nem kívánt, idegen családot költöztetnek be, felajánlott neki egy szobát. „Olyan volt a helyzet, hogy senki sem lehetett nyugodt a saját tulajdonában sem, mert a lakások teljhatalmú ura a rendeletek szerint a tanács volt. Ki is lakotathatták a tulajdonost, ha nekik úgy tetszett” (68. o.). A házinéni nem láthatta a Szlovákiában élő fiát, unokáit, mert „sem jönni, sem menni nem lehet... Nem engedik a hatalom urai.” 1946–1947 telén nem volt tüzelő, mert a vagonokat elvitték a németek, „ami kevés megmaradt, az meg az oroszoknak szállítja a »jótételt«” (69. o.).

Ez idő tájt találkozott Anna egy diákkori ismerősével, H. Jánossal – már az első mondatokból sejthetjük: ő lesz az igazi. Kezdeti távolságtartása – „gazdag és könnyelmű ifjúnak tartotta” (65. o.) – fokozatosan enyhült. Szégyenlősen fogalmazza meg a szerelem érzését: egyszer a templomban „valami megnevezhetetlen, kimondhatatlan érzés szállta meg Annát, amikor János mellé térdelt. Soha nem érzett ilyet” (72. o.). Az élet apró momentumainak bemutatása nemcsak hitelessé teszi az írást, hanem érdekes részletekkel is megismerteti az olvasót, például azzal, hogy az 1940-es évek végén még a jeggyűrűt is szabvány szerint készítették, amelyről az ékszerész nem térhetett el.

Az esküvő után a férj szüleihez költöztek. A házastársak közötti konfliktusok megoldásában hitük segítette őket: „Ha napközben nézeteltérésük akadt, s utána mély hallgatásba burkolóztak, de este mindig tudták, melyiküknek kell megszólalni: »imádkozunk?« Azután nyugodtan megbeszélték a dolgokat, s szent lett a béke közöttük” (79. o.). A családi élet boldogságát hamar beárnyékolta a politika. Két kisfiával nem maradhatott otthon, mert üzletük az egyik külföldi összekötötést a másik után veszítette el, és a család jövedelme így egyre bizonytalanabbá vált. Anna Kalocsán folytatta a tanítói pályát. Ez az 1948–1949-es tanév volt az első, amelyet államosított iskolákban kezdtek. A családnak több esetben is negatív megkülönböztetésben volt része, rendszeresen éreztették velük, hogy hitük és származásuk miatt nem kívánatosak az új rendszer számára. Annát figyelmeztette az igazgatója: nem jól teszi, hogy „demonstratív” módon minden vasárnap templomba jár, hite megtagadására próbálta – sikertelenül – rávenni. Férjét és apósát rendszeresen feljelentették, lopással rágalmazták meg őket, és az „éjszakai látogatók” többször is felforgatták a házat. Nem kapták meg a gyerekek után járó családi pótlékot. A padláslesöprést sem kerülhették el. 1951 tavaszán el kellett hagyniuk az otthonukat, kisajátították a tanyájukat, és az üzletükből népbolt lett. Az idős szülők kereset és nyugdíj nélkül maradtak. A környezetükből egyre többen tűntek el, Jánost is többször letartóztatták. Egyre nőtt bennük a félelem. „Semmi rosszat nem tettek, de nincs igazság, itt minden lehetséges” (104. o.). 1952. november 19-én éjjel Jánost elvitték, a házat teljesen felforgatták, és nem sokkal később egy katonatisztet költöztettek be hozzájuk.

A szerző meglepő pontossággal mutatja be a letartóztatást követő időszakot: mint később kiderül, korabeli naplójegyzeteit építette be a könyvébe. Meg is magyarázza a naplóírás célját: „Főleg a gyerekek miatt tette, mert tudta, hogy ez a csacsogó kedvesség visszahozhatatlanul eltűnik belőlük. Legalább így akarta megosztani élményeit a Párjával” (128. o.). A naplóból főként a gyerekek fejlődésével és a mindennapi történésekkel kapcsolatos bejegyzéseket idézi, de a politikai helyzet pontos ismertetéséből is érezhető, hogy ettől fogva nem csak az emlékezetére hagyatkozott. „Reggel 5-kor kelek, van, amikor előbb, hogy mire iskolába megyünk,

mind az öten el legyünk látva, a jószág [disznó] is, mely most kb. 150 kg-os, meg a lakás is rendben legyen. Amikor becsukom a kaput magam mögött, jönnek velem az iskolai gondok: mi lesz az első órák? Hogy is gondoltam az este a dolgokat?” (132. o.)

A férjéről – miként sok ezer más letartóztatotról – évekig semmit sem tudtak. Hiába voltak kapcsolataik, a legtöbb, amit Anna segítségül kapott, a következő tanács volt: „Egy apagyilkos semmi a legkisebb politikai fogoly ügyéhez képest. Ez 00-ás ügy, senki nem férhet hozzá. Ne higgyen egy ügyvédnek se! Egy falatot se vegyen ki a gyerekei szájából egy ügyvéd kedvéért! Azt ajánlom: várjon! Kettőt se lépjen tovább, mert ott találja magát, ahol Jancsi van” (109. o.). Anna hivatalos szinten falakba ütközött, a politikai helyzetet egyre rosszabbnak és reménytelenebbnek látta: „Minden értelmes ember érezte, hogy ez a kegyetlen terror – melynek nyomása alatt éltek, cselekedtek – nem tarthat örökké. De hogy mikor fog változni a helyzet, senki sem sejtette” (126. o.). Közvetlen környezete tagjai viszont – legalábbis a visszaemlékezés szerint – nem közösisítették ki, nem bélyegezték meg. A postás segítségéről jó szívvel emlékezik meg: elmeséli, hogy a börtönbe címzett (egyébként ötkilós) élelmiszerküldeményt háromkilós csomagként vette fel, és a börtönből érkező levelet soron kívül kivitte hozzájuk. Még hivatalból ellenséges igazgatója figyelmeztetését – ha már nem hajlandó elválni a férjétől, legalább ne ugyanabba a templomba járjon vasárnaponként – is jóindulatúnak értékeli.

Újabb gondok sújtották a családot: meghalt az édesanyja, így már édesapjáról is neki kellett gondoskodnia. A sok nélkülözés és munka tönkre tette Anna szervezetét is, több „súlyosnak számító műtéten” esett át. Betegségéről nagyon szűkszavúan, szégyenlősen ír – csak sejteti, hogy nőgyógyászati problémái voltak. Minden, ami a szexualitással, a nőiséggel függ össze, tabunak számít a visszaemlékezésben. Betegséget követő lábadozásra alig volt lehetősége, egyre több munka várt rá nemcsak a családjában, hanem az iskolában is. Megbízták, hogy a tanítóképző gyakorlóiskolájában a főiskolásokat is tanítsa. Miként korábban, most is megosztja velünk az iskolai mindennapok gondjait, örömeit. A számára nagyon fontos, de tiltott vallásos nevelésre is módot talált: ifjúsági regényekből az egyház erkölcsi tanítását bemutató részleteket olvasott fel. Példaképei az apácák: „Nem tehette úgy, mint a tisztelendő nővér, de ez volt az alapja magatartásának a kommunizmusban is” (101. o.).

Az 1950-es évek politikai helyzetének, eseményeinek és Anna életének ismertetése egybefonódik. A szerző későbbi történeti tudásához igazította emlékeit: például amikor arról ír, hogy Nagy Imre miniszterelnöksége és kormányprogramja reményt ébresztett a család tagjaiban: talán János végre hazatérhet; vagy: „Az új év [1955] kezdetétől fogva a »külső körülmények« egyre rosszabbodtak. Ahogy romlott Nagy Imre helyzete, úgy mélyült Anna kilátástalansága, elkeseredettsége” (134. o.).

1953 nyarán Anna beadvánnyal fordult a legfőbb ügyészhez, és kérte, hogy vizsgálják felül a férje ügyét, és vegyék fel az amnesztiában részesítendő névsorára. Érdemi választ nem kapott, és csak annyit tudott meg, hogy a férjét tizenöt évi börtönbüntetésre ítélték. (Csak a mellékletként közre adott szabadulólevélből derül ki, hogy férjét kémkedés és szervezkedés vádjával ítélték el.) Később engedélyt kapott a látogatásra. A beszélő sok szörnyűségével együtt mégis szép volt, hiszen több mint egy év telt el anélkül, hogy bármit is tudtak volna egymásról. Az ő, aki végig figyelte őket, „azt nem vette észre, hogy leengedett kezük ujjainak hegye a sűrű dróthálón át találkozott, miközben tekintetük ölelte egymást” (122. o.).

Anna a gyerekek gondozásában, nevelésében teljesen egyedül maradt, mivel a férje szülei is meghaltak. A munkahelyén egyre nagyobb nyomásnak volt kitéve: adja be a derekát, és lépjen be a pártba. Aki eddig nyomon követte a főszereplő életét, abban fel sem merül, hogy az agitátorok sikerrel járhattak. „Szeretnék mindenkor nyugodtan szembenézni önmagam-

mal” (144. o.). 1956. július 7-én váratlanul kiszabadult János. „Mélyről jövő érzések kavartak Annában a hír hallatán. Míg a szív fájdalom az örömmel helyet cserélt, szinte minden fizikai erejét elvesztette” (146. o.).

A szerző az 1950-es évekre visszatekintve egyedül 1956-ot minősíti pozitívnak. Mindannyian lelkesek és reménykedők voltak, de rossz tapasztalataik arra intették őket, hogy csak távolról figyeljék az eseményeket. És az utolsó, forradalommal kapcsolatos naplórészlet az elkeseredést idézi fel: „November 4-e, vasárnap: mélységes döbbenet! Orosz megszállás! Dermedt csend a városban” (152. o.). A naplói ró a folyamatok között élve még nem tudhatta, miből lesz történelem, de sejtette, hogy „ezekről a napokról majd ír a történelem” (152. o.).

Anna egészsége tovább romlott: rokkantnyugdíjas lett. Nehéz szívvel búcsúzott a hivatásától: „Ami eddig – kora ifjúságától kezdve – fontos volt számára: a gyerekek, a tanítás, az iskola, most egyszeriben kimaradt életéből. Űr tátongott, kongott a helyén sokáig. Nehéz volt megszokni” (155. o.). És a férje – valószínűleg – a börtönben töltött évek következményeként agyvérzést kapott.

Milyen stratégiával élte tehát át, illetve túl Anna ezeket az egyáltalán nem atipikus sorscsapásokkal terhelt évtizedeket? A könyv utolsó mondatai – utalva a beszélő címre – erre adnak választ, összegezve a szerző hitvallását. És itt egy rövid előre tekintéssel lezárul a történet: „Mindketten érezték: az élet súlyos megpróbáltatásai közepette is Valakinek gondja van rájuk, bár kemény kézzel, »vésővel« formálja őket. Bízta benne eleitől fogva, s reménykedtek, hogy megtartja őket továbbra is az ÉLET-nek. Reménységük nem volt hiába: adatott nekik még huszonegy, küzdelmekben, szeretetben megélt esztendő” (163. o.). Hite, az emberek iránti szeretete segítette abban, hogy alázattal fogadja sorsát. Egyetlen sorából sem érződik keserűség, szemrehányás; megelégedett azzal, ami számára adatott.

Hermann Jánosné Júlia néni – Anna történetébe plántált – életútjának elbeszélése a saját történelem fontosságára hívja fel a figyelmet.

BESZÁMOLÓK

Beszámoló az 1956-os Intézet 1999. évi tevékenységéről
Összeállította Rainer M. János és Germuska Pál

A munkatársak publikációinak jegyzéke, 1999. július–2000. június
Összeállította Győri László

Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 1999–2000
Összeállította Győri László

Az Oral History Archívum újabb interjúinak annotált jegyzéke
Összeállította Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne

BESZÁMOLÓ AZ 1956-OS INTÉZET 1999. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az 1956-os Intézet 1999-ben – kutatási területének kiterjesztése jegyében – főként a korai Kádár-rendszerrel foglalkozott annak számos aspektusát vizsgálva: a magyar külpolitikát és a nagyhatalmak Magyarországgal kapcsolatos politikáját, a szocialista városokkal kapcsolatos településpolitikát, a forradalom kivégzett és börtönbüntetésre ítélt résztvevői gyermekeinek sorsát, az ötvenhatos elítéltek kapcsolatrendszerét, a vidéki ötvenhatos eseményeket és az agrártársadalom 1956 utáni helyzetét.

Az intézet 1999-ben sokkal kedvezőtlenebb gazdasági körülmények között működött, mint az előző években, mert az állami támogatást az 1998. évihez képest a tizedére csökkentették. Az így kialakult válsághelyzetet a korábbi évek eredményes gazdálkodásának köszönhető tartalékokkal az így kialakult válsághelyzetet sikerült átvészelnünk. Az év első negyedében példátlanul intenzív pályázati munkát végeztünk (Országos Tudományos Kutatási Alap, Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások, Nemzeti Kulturális Alapprogram, Magyar Könyv Alapítvány, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Millennium-program, IKTA-program, Budapest Bank stb.), továbbá a hazai és külföldi együttérzés jeleként az intézet komoly anyagi segítségben részesült. A Soros Alapítvány, Budapest Főváros Önkormányzata, a Magyar Tudományos Akadémia, a VII. Kerületi Önkormányzat együttesen több mint húszmillió Ft támogatást nyújtott. A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma az év végén tízmillió Ft különtámogatást adott az intézet dokumentációs és gyűjteményi tevékenységéhez.

1998-hoz képest állandó munkatársaink száma három, külső munkatársaink száma egy fővel csökkent, alapító főigazgatónk, Litván György pedig nyugállományba vonult. 1999 februárjában, a kuratórium döntése értelmében a szervezeti keretek kismértékű módosításával új vezetőség vette át az intézet irányítását: Rainer M. János főigazgató és Germuska Pál intézeti titkár. Tudományos munkatársaink túlnyomó része a középkorú és a fiatal generációhoz tartozik, és közülük senki sem távozott. Bár az év eleji bizonytalan helyzet miatt több projektünk befejezése késedelmet szenvedett, teljesítettük az 1999. évi tervben kijelölt célokat.

TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

KIADVÁNYOK

1999-ben az intézet hét kiadványt jelentetett meg főként pályázati és szponzori támogatásokról.

Több mint kétéves fejlesztőmunka eredményeként 1999 nyarán elkészült az *1956 enciklopédiája* című multimédia CD-ROM a forradalom budapesti és vidéki történéseiről, szereplőiről, intézményeiről az események írásos, képi és hangzó dokumentációjával. A CD-ROM-ot 1999. július 1-jén mutattuk be a sajtó és a szakma képviselőinek a Kossuth Klubban.

Októberben jelentettük meg a Sík Kiadóval közösen Révész Sándor *Egyetlen élet. Gimes Miklós története* című életrajzi monográfiáját.

Szintén ebben a hónapban látott napvilágot Ata Kandó *Édes hazám, Isten veled* című fotóalbuma az Interart Stúdióval közös kiadásban.

November 23-án került sor Rainer M. János *Nagy Imre. Politikai életrajz. II. kötet. 1953–1958* című monográfiájának sajtóbemutatójára.

December elején jelent meg a Georgiosz Vasziliuval, a volt ciprusi elnökkel Hegedűs B. András által készített oral history életútinterjú szerkesztett változata az interjúkészítő és Kőrösi Zsuzsanna gondozásában.

Ugyanekkor mutattuk be – Standeisky Éva és Rainer M. János szerkesztésében – az 1999-es *Évkönyvünket*: benne többek között a Kádár-korszak állambiztonsági szervezetével kapcsolatos kutatásokról szóló dossziéval, recenziókkal, a békéscsabai forradalom eseményeiről, illetve a Kisfaludy utcai felkelőcsoportról szóló tanulmánnyal az Oral History Archívum életrajzpályázatára beérkezett írásokra épülő műhely-szeminárium zárótanulmányaiival.

Továbbá ekkor vált hozzáférhetővé az interneten Somlai Katalin összeállításában a *Budapest – Bukarest, '56* című dokumentumgyűjtemény, amely a magyarországi eseményekről szóló román jelentéseket, a Román Munkáspárt reagálásának, a forradalmat követő romániai megtorlásnak és a Nagy Imre-csoport snagovi tartózkodásának az iratait közli.

ESEMÉNYEK

Január 29.–február 27. között a Nyílt Társadalom Archívum és az intézet közös kiállítást rendezett „*Tíz éve szabadon*”. 1956 a magyar történetírásban 1989–1999 címmel a CEU Centrális Galériában. A kiállítás anyagának összegyűjtését Beck Tibor végezte Germuska Pál közreműködésével, Hegedűs B. András irányításával, a kísérő szövegeket Kőrösi Zsuzsanna írta.

Február 12-én az MTA Történettudományi Intézetével közösen rendezett konferenciával köszöntöttük a hetvenéves Litván Györgyöt. A tanácskozáson előadást tartott Hajdu Tibor, Kende Péter, Szarka László, Gyurgyák János, Lackó Miklós, Pók Attila, Vajda Mihály, Rainer M. János, Donáth László, Szabó Miklós és Hegedűs B. András. A tanulmányok utóbb megjelentek a *Világosság* című folyóirat 1999/3. számában.

A május 14–16. között Budapesten, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen rendezett „Tavaszi szél.” Fiatal magyar tudományos kutatók és doktoranduszok III. világtalálkozóján a *Magyar történelem. Szembenézés a XX. századdal* című történettudományi szekcióban Germuska Pál tartott előadást.

Május 27–28-án Keszthelyen, a Pannon Agrártudományi Egyetem Georgikon Mezőgazdaság-tudományi Karán rendezett *Georgikon–Média '99* elnevezésű konferencián Lux Zoltán, Szokolczai Attila és Germuska Pál tartott közös előadást a készülő CD-ROM-ról.

Június 10–12. között az intézet, a Hidegháború-történeti Kutatóközpont, az MTA és a washingtoni National Security Archive nemzetközi kritikai oral history és tudományos konferenciát rendezett Budapesten *Rendszerváltozás Magyarországon 1989–90* címmel. Az első két napon tartott zártkörű beszélgetésen részt vett az akkori politikai elit számos képviselője: többek között Fejti György, Kónya Imre, Kukorelli István, Pozsgay Imre, Torgyán József, Varga Csaba és Zétényi Zsolt. A konferenciára külső munkatársak Békés Csaba vezetésével segédkönyvet állítottak össze a korszak dokumentumaiból magyar és angol nyelven. A tanácskozáson munkatársaink közül Békés Csaba és Rainer M. János tartott előadást, Standeisky Éva pedig az egyik panel moderátora volt.

Június végén részt vettünk a *15 éves a Soros Alapítvány* című rendezvénysorozaton, amelynek keretében az ELTE TTK lágymányosi épületeiben rendezett kiállításon mutattuk be digitális kiadványainkat.

Június 29-én Hegedűs B. András előadást tartott az ELTE BTK által a történelemtanárok számára szervezett intenzív továbbképző tanfolyamon.

Augusztusban Lux Zoltán előadást tartott a Nemzetközi Hungarológiai Központ konferenciáján, Budapesten.

Október 11-én Hegedűs B. András előadást tartott a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Karán.

Október 22-én nyílt nap keretében mutattuk be a nagyközönségnek az intézeti gyűjteményeinket, tudományos eredményeinket, folyamatban lévő kutatásainkat és kiadványainkat.

Október 29-én a Budapesti Vásárközpontban rendezett *Hungarodidact 5. Nemzetközi oktatási, oktatástechnikai és képzési szakkiállítás* multimédia workshopjában Lux Zoltán és Germuska Pál tartott előadást.

November 4-én a Kossuth Klubban Eörsi László és Szokolczai Attila tartott előadást történelemtanárok számára.

November 27-én *A Gulág – mítosz és valóság* címmel az ELTE BTK-n rendezett nemzetközi történészkonferencia kerekasztal-beszélgetésén vett részt Rainer M. János és Standaesky Éva.

December 11–12-én a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és az ELTE BTK rendezésében a *Történelemtanárok VII. Országos Információs Konferenciáján* a Villányi úti konferenciaközpontban kiállítóként mutatkoztunk be digitális kiadványainkkal.

December 16-án Lux Zoltán és Szokolczai Attila bemutató előadást tartott Hévízen és Keszthelyen a CD-ROM-ról és a Sulinet forradalmat bemutató részéről.

KUTATÁSOK

Az 1956-os forradalom történetére vonatkozóan a következő nagyobb kutatások folytak 1999-ben:

Az 1956 enciklopédiája című multimédia CD-ROM kifejlesztése és összeállítása.

Az intézet ugyancsak szinte valamennyi tudományos munkatársa részt vett – Szokolczai Attila vezetésével – az *1956-os forradalom vidéken* című tanulmánykötet anyaggyűjtésében és az egyes megyei tanulmányok előkészítésében, valamint a tervezett kétkötetnyi tanulmányhoz csatlakozó, a forradalom vidéki résztvevőiről szóló adatbázis elkészítésében. A program befejezése és az első tanulmánykötet megjelenése 2001-re várható.

Folytatódott az 1956-tal kapcsolatos, romániai levéltárakban fellelhető iratok összegyűjtése és kiadásra való előkészítése. Az iratok teljes adatbázisba szervezett listája, valamint száznál több dokumentum magyarra fordított szövege decembertől megjelent az intézet internet-honlapján.

Az Oral History Archívum két munkatársa, Molnár Adrienne és Kőrösi Zsuzsanna befejezte *Az ötvenhatosok második nemzedéke* című kutatását, amelynek eredményei 2000 májusában könyv formájában is megjelentek.

Az intézet munkatársai folytatták 1956-tal kapcsolatos egyéni kutatási témáikat: Eörsi László a józsefvárosi fegyveres csoportokról, Szokolczai Attila a megtorlás történetéről.

Novemberben megjelent Rainer M. János Nagy Imre életéről szóló monográfiájának második kötete, amely a politikus 1953–1958 közötti életútját dolgozza fel.

1956-hoz távolabbról kapcsolódó jelenkortörténeti kutatási programjaink a következők voltak:

Békés Csaba folytatta munkáját tervezett monográfiáján (*Magyarország és a nagyhatalmak 1953–1963*).

Folytattuk a Kádár-korszak állambiztonsági szerveinek történetére vonatkozó kutatásainkat, Kenedi János és Standeisky Éva pedig társadalomtörténeti kutatásaihoz használta az állambiztonsági szervek iratait. Első eredményeink az intézet 1999-es *Évkönyvében* jelentek meg.

Jelenkortörténeti egyéni kutatási témáját folytatta Valuch Tibor (az 1945–1963 közötti magyar agrártársadalom átalakulásáról) és Germuska Pál (a magyarországi szocialista városok története).

Megkezdődött az interneten hozzáférhető, az 1953–1963 közötti időszakot tárgyaló „digitális tananyag” (szöveg, kronológia, életrajzok, kislexikon; eredetileg az MKM Sulinet-programja keretében megvalósult tananyag) angolra fordítása, amely 2000 végére teljes egészében hozzáférhető lesz.

Megkezdődött az 1944–1953 közötti évekről szóló internetes tananyag („Sulinet-2”) és a *Magyarország története 1944–1956* című multimédia CD-ROM kifejlesztése Lux Zoltán és Rainer M. János vezetésével.

GYARAPODÁSOK

Az Oral History Archívum gyűjteménye harminc életútinterjúval gyarapodott, és több mint százán keresték fel a kutatószolgálatát.

A könyvtárban folytatódott az 1956-os és jelenkortörténeti szakirodalom gyűjtése, feldolgozása, a bibliográfiai és sajtóadatbázisok fejlesztése. Állománya háromszáznegyvenkilenc kötettel gyarapodott, amelyből kilencvennégy kötet ötvenhatos tárgyú mű. A könyvtár az év folyamán százharminc olvasót (kutatókat, egyetemistákat stb.) fogadott.

Folytatódott az Adatbank építése, az intézeti internet-honlap fejlesztése. A fotódokumentációs adatbázisba az év folyamán négyezer fénykép került különféle gyűjteményekből (Magyar Nemzeti Múzeum, Hadtörténeti Intézet, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény).

OKTATÁS

Az intézet munkatársai megbízás és másodállás keretében egyetemi oktatói tevékenységet is folytattak: az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén Hegedűs B. András és Rainer M. János, az ELTE Szociológiai Intézetében Litván György és Valuch Tibor, illetve Debrecenben, a KLTE BTK Történeti Intézetében Standeisky Éva és Valuch Tibor. Szakolczai Attila a MÚOSZ Bálint György Újságíró-iskolában tanított.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

Litván György június 15-én Bajorországban az eichstäti katolikus egyetemen tartott előadást.

Júniusban Szakolczai Attila Oslóban tartott előadást az 1956-os forradalomról és annak szerepéről a rendszerváltásban.

Szeptemberben a Yale Universityn rendezett *Sztálin és a hidegháború* című nemzetközi konferencián Rainer M. János tartott előadást.

Hegedűs B. András előadást tartott szeptember 20-án Berlin-Grünewaldban az Európai Akadémián, 22-én a Gauck Hivatalban, valamint 24-én Potsdamban az egyetem történeti intézetének *Szovjetizálás és népi demokrácia* című nemzetközi szimpóziumán.

Október 16-án Litván György Heidelbergben a Friedrich Ebert Gedenkstätte által rendezett *Németország és az európai egység – a sztálinizmustól a parlamenti demokráciáig* című konferencián tartott előadást.

Munkatársaink közül Békés Csaba és Standeisky Éva vett részt az október 14–16. között Prágában rendezett *A demokratikus forradalom Csehszlovákiában* című nemzetközi konferencián.

A Varsó-Miedzeszynben október 21–23. között megtartott, *Lengyelország 1986–1989, a rendszer vége* című nemzetközi konferencián Békés Csaba tartott előadást.

A lengyelországi Kazimierz Dolnyban december 16–18. között a varsói Báthory Alapítvány által rendezett *Lengyelország és Magyarország 1945–1989: közel és messze* című nemzetközi konferencián Rainer M. János, Standeisky Éva és Germuska Pál tartott előadást.

SZAKMAI VITÁK

1999-ben hat tudományos vitára, szakmai napra került sor. Az első félévben Eörsi László *Corvinisták a fegyverszünet időszakában* című dolgozatáról, Huszár Tibor *1968: Prága, Budapest, Moszkva* című kéziratáról és Rainer M. János Nagy Imre-életrajza második kötetének kéziratáról rendeztünk vitát. Ősszel a készülő új CD-ROM tematikájáról tanácskoztunk; Hegedűs B. András, Rainer M. János, Békés Csaba és Standeisky Éva számolt be külföldi tapasztalatairól, valamint megvitattuk Molnár Adrienne és Kőrösi Zsuzsanna *Titokkal a lelkemben éltem* című készülő könyvének kéziratát.

Összeállította Rainer M. János és Germuska Pál

A MUNKATÁRSÁK PUBLIKÁCIÓINAK JEGYZÉKE, 1999. JÚLIUS–2000. JÚNIUS

BECK TIBOR

1957–1968 eseményei. (Összeállította Germuska Pállal közösen.) In *Beszélő évek 1957–1968. A Kádár-korszak története. 1. rész.* Szerk. Révész Sándor. Budapest, 2000, Stencil Kulturális Alapítvány, 41–51., 77–85., 115–122., 166–169., 205–209., 249–253., 309–316., 361–367., 411–414., 443–447., 485–490., 559–566. o. (A továbbiakban *Beszélő évek 1957–1968.*)

Kronológia az egyes évekről.

A Soproni Erdészettörténeti Közlemények 1956-os tematikus számainak ismertetése. In *Évkönyv VII. 1999. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Standeisky Éva, Rainer M. János. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 384–390. o. (A továbbiakban *Évkönyv VII. 1999.*)

The 13 Day Miracle that Unmasked the Soviets. *The Budapest Sun*, 1999. október 21–27. 4. o.

BÉKÉS CSABA

Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom. In *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 2. kötet.* Szerk. Püski Levente, Timár Lajos és Valuch Tibor. Debrecen, 2000, KLTE Történelmi Intézete Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 103–117. o. (Jelenkortörténeti Műhely 2.) (A továbbiakban *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 2. kötet.*)

The Hungarian Question on the UN Agenda. Secret Negotiations by the Western Great Powers October 26th–November 4th 1956. British Foreign Office Documents. *The Hungarian Quarterly*, 2000. 157. sz. 103–122. o.

Vissza Európába: a magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere. In *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 7. kötet. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Szerk. Bozóki András. Budapest, 2000, Új Mandátum, 792–825. o. (A továbbiakban *A rendszerváltás forgatókönyve.*)

EÖRSI LÁSZLÓ

Az autentikus szerző. *Népszabadság*, 1999. december 13. 12. o.

Szalay Róbert *A forradalom igaz története. Ami a történelemlétkönyvekből kimaradt* című könyvének ismertetése.

Biszku nyomdokában. *Népszabadság*, 1999. július 7. 12. o.

Börtönök – Az Oral History Archívum anyagaiból. In *Beszélő évek 1957–1968.* 144–146. o.

- A corvinisták és a nemzetőrség. *Beszélő*, 1999. 11. sz. 21–28. o.
- A feljelentő és a tények. (Hegedűs B. Andrással közösen.) *Népszava*, 1999. október 22. Szép Szó melléklet, III. o.
- A két „ellenforradalmár”. *Népszava*, 1999. november 1. 7. o.
- Ki volt a parancsnok? *Népszabadság*, 2000. május 2. 12. o.
- A Kisfaludy utcai felkelőcsoportok. In *Évkönyv VII. 1999.* 301–311. o.
- Kisgazdapárti alelnök üdülése a festői Floridában. *Népszabadság*, 2000. január 31. 12. o.
- Münchhausen főhadnagy kalandjai. In *Évkönyv VII. 1999.* 360–362. o.
- Gajassy G. István '56 – elárult szabadságharc. *Egy Széna téri szabadságharcos beszámolója* című könyvének ismertetése.
- XIII. kerületi rendőrkapitányság, 1956. In *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 2. kötet.* 119–123. o.
- Válogatás 1998 történelmi dokumentumfilmjeiből. A „Ki volt Tóth Ilona? »Magasabbak az eget a földnél«”, a „Pulzusszáma '56. Portréfilm Naszlady Attila orvosprofesszorról” és a „Halál a hálaadás napján. A »Bang-Jensen-ügy«” című dokumentumfilmek ismertetése. In *Évkönyv VII. 1999.* 363–374. o.

GERMUSKA PÁL

- Beszámoló az 1956-os Intézet 1998. évi tevékenységéről. (Összeállította.) In *Évkönyv VII. 1999.* 409–414. o.
- 1957–1968 eseményei. (Összeállította Beck Tiborral közösen.) In *Beszélő évek 1957–1968.* 41–51., 77–85., 115–122., 166–169., 205–209., 249–253., 309–316., 361–367., 411–414., 443–447., 485–490., 559–566. o.
- Kronológia az egyes évekről.
- Tradíciók nélkül. A magyarországi szocialista városok önképe, 1949–1989. In *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Szerk. Bódy Zsombor, Mátay Mónika, Tóth Árpád. Budapest, 2000, Osiris, 479–499. o. (A továbbiakban *A mesterség iskolája.*)

GYÓRI LÁSZLÓ

- Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 1998–1999. (Összeállította.) In *Évkönyv VII. 1999.* 426–439. o.
- A munkatársak publikációinak jegyzéke, 1998. június–1999. június. (Összeállította.) In *Évkönyv VII. 1999.* 419–425. o.

HEGEDŰS B. ANDRÁS

- Egy koncertről. *Élet és Irodalom*, 1999. július 23. 2. o.
- A Zeneakadémia 1957-es Ferencsik János által vezényelt hangversenyéről.
- Egy tanulmány margójára. *Magyar Nemzet*, 1999. december 2. 11. o.
- Megjegyzés Tellér Gyula „Hatalomgyakorlás az MSZP–SZDSZ koalíció idején” című tanulmányának 1. részéhez (*Magyar Nemzet*, 1999. október 2.).
- 1958 – A megtorlás konszolidációja. In *Beszélő évek 1957–1968.* 75–85. o.
- A feljelentő és a tények. (Eörsi Lászlóval közösen.) *Népszava*, 1999. október 22. Szép Szó melléklet, III. o.
- A forradalom tábornoka. Kovács István nyugállományú vezérezredes emlékére. *Népszabadság*, 2000. május 17. 15. o.

Der gescheiterte Gesellschaftsvertrag zwischen Partei und Volk im sowjetischen Imperium. (Manfred Wilkével közösen.) In *Satelliten nach Stalins Tod. Der „Neue Kurs“. 17. Juni 1953 in der DDR, Ungarische Revolution 1956.* (Szerk. Manfred Wilkével közösen.) Előszó Göncz Árpád. Berlin, 2000, Akademie, 290–305. o. (A továbbiakban *Satelliten nach Stalins Tod.*)

Hegedüs Andrásról – Hegedűs B. András szubjektív jegyzetei. *Beszélő*, 1999. 12. sz. 86–93. o. Így történt. *Népszabadság*, 1999. augusztus 24. 10. o.

Megjegyzés Pártay Tivadar nekrológiájához (*Népszabadság*, 1999. augusztus 10.).

Nem volt huzavona. *168 Óra*, 2000. május 18. 51. o.

Die Niederschlagung der ungarischen Revolution – Die restaurative Vergeltung. In *Satelliten nach Stalins Tod.* 260–289. o.

Quislingekről – tárgyilagosan. *Magyar Hírlap*, 1999. december 2. 7. o.

Hozzászólás Schmidt Mária „»Holocaustok« a huszadik században” című írásához (*Magyar Hírlap*, 1999. november 13.).

Vasziliu, Georgiosz: „Nagyon jó egyetemre jártam, a magyar forradalom egyetemére”. Georgiosz Vasziliu elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak. (Az interjút készítette; az interjút szerk. és a jegyzeteket írta Kőrösi Zsuzsannával közösen.) Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 109 o. (Életutak / Oral History Archívum.) (A továbbiakban Vasziliu, Georgiosz: „Nagyon jó egyetemre jártam...”)

KENDE PÉTER

Bibó egyedisége. *Magyar Napló*, 1999. 8. sz. 43–44. o.

Előszó. In *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 1999, Osiris, 7–8. o.

1988. *Beszélő*, 1999. 9. sz. 53–61. o.

A Furet–Nolte levélváltás elé. *Világosság*, 2000. 3. sz. 3–6. o.

Hongrie: L'entrée au sein de l'OTAN. In *L'Etat du Monde.* Párizs, 1999, La Découvert, 512–516. o.

Igazságtétel. *Beszélő*, 2000. 3. sz. 86–90. o.

A köztársaság törékeny rendje. Államiság a kommunizmus után. Budapest, 2000, Osiris, 358 o.

A lesajnált SZDSZ meg a kétpólusú politika. *Magyar Hírlap*, 2000. május 4. 7. o.

A „liberalizmus” mint szitokszó. In *Írások nehéz időkben. Válogatás a MÚOSZ örökös tagjainak cikkeiből.* (Szerk. Boross Imrével és Barabás Tamással közösen.) Budapest, 1999, Omni Media, 204–210. o. (A továbbiakban *Írások nehéz időkben.*)

Mérlegen a XX. század. Válaszok a szerkesztőség körkérdéseire. *Múltunk*, 2000. 1. sz. 117–126. o.

Mi maradt Közép-Európa Habsburg-világából? *Limes*, 1999. 3–4. sz. 7–17. o.

Miért nem győzött a reformkommunizmus? *Népszava*, 1999. szeptember 11. Szép Szó melléklet, I. o.

Összemért történelmek. Beszélgetés Kende Péterrel és Szilágyi Ákossal. *Café Babel*, 2000. 1. sz. 19–28. o.

A politikától való elfordulás mint a XXI. század kihívása. *Politikatudományi Szemle*, 2000. 1–2. sz. 5–14. o.

Les quatre Hongrie dans la crise de 1968. In *Le Printemps tchécoslovaque 1968.* Szerk. Fejtő Ferenc, Jacques Rupnik. Előszó Václav Havel. Párizs–Brüsszel, 1999, Éditions Complexe, 185–190. o.

- La révolution de 1956 en rétrospective. In *La Hongrie au XXe siècle: regards sur une civilisation*. Szerk. T. Szende. Párizs, 2000, L'Harmattan, 49–57. o.
- Le sens de la civilisation européenne selon István Bibó. In *Les Intellectuels et l'Europe*. Szerk. A. Bachoud, J. Cuesta, M. Trebitsch. Párizs, 2000, Universitaires Diderot, 131–136. o.
- A 125 éves Jászi. *Magyar Hírlap*, 2000. március 2. 7. o.
- A szovjet tábor belső kapcsolatrendszerének módosulása 1953 után. In *Évkönyv VII. 1999.* 250–254. o.
- Szülföld és haza. In *Írások nehéz időkben*. 202–203. o.
- Tárgyilagos emlékbeszéd. In *Írások nehéz időkben*. 196–201. o.
- Uchronia 1991 – avagy hogyan jutott Göncz Árpád másodsor is a vádlottak padjára. In *Göncz Árpádnak*. Szerk. Borbíró Zsóka. Budapest, 2000, Helikon, 49–57. o. (A továbbiakban *Göncz Árpádnak*.)

KENEDI JÁNOS

- Hogyan építsünk Horthy-rendszert a Kádár-rendszer módszereivel? Útmutató fiatal kultúrpolitikusoknak. *Élet és Irodalom*, 1999. szeptember 3. 14–15. o.
- A *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra, 1956–1963* című könyv ismertetése.
- Kapott magyarázatot a Nyilvánosság Klub. *Magyar Nemzet*, 1999. november 27. 6. o.
- Viszonzás Hankiss Ágnes válaszára (*Magyar Nemzet*, 1999. november 25.).
- Kenedi János. In Szilágyi Sándor: *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok*. Budapest, 1999, Új Mandátum, 59–66. o.
- Kismester-dalnokok. Egy-két szó Kun Miklós könyve ürügyén. In *Évkönyv VII. 1999.* 323–329. o.
- Kun Miklós *Prágai tavasz – prágai ősz. 1968 fehér foltjai* című könyvének ismertetése. Köztársaságon innen, diktatúrán túl. *Népszava*, 1999. október 22. Szép Szó melléklet, III. o.
- „A történelmi amnézia a mai napig tart”. Kenedi János kritikussal Halmai Gábor beszélget. *Fundamentum*, 2000. 1. sz. 66–76. o.
- A (Történeti) Hivatal áldozatai. Levélváltás besúgó és besúgott között. Tar Sándor és Kenedi János levélváltása. *Élet és Irodalom*, 1999. november 12. 6–7. o.
- A (Történeti) Hivatal áldozatai. Mitrohin-akták. KGB-manőverezés a francia sajtóban és politikai életben. *Élet és Irodalom*, 1999. november 26. 13–14. o.

KOZÁK GYULA

- Az alternatív választási törvényről. *Beszélő*, 1999. 10. sz. 136–138. o.
1963. In *Beszélő évek 1957–1968.* 307–323. o.
- Mink ébresztője. *Élet és Irodalom*, 2000. március 17. 2. o.
- Mink András „Magyar ellenállás ötvenhat előtt” című írásáról (*Napi Magyarország*, 2000. február 19.).
- A Neumann-projekt. *Népszava*, 2000. május 13. 7. o.
- Szegény Majoros, a Prügelknabe. *Élet és Irodalom*, 2000. március 31. 2. o.
- Szent csőcselék. In *Évkönyv VII. 1999.* 255–281. o.
- A TIB 1988-ban. *Beszélő*, 1999. 9. sz. 89–93. o.

KÓRÖSI ZSUSZANNA

„Hosszú, idegőrlő lélektani harc volt”. Összeállítás az Oral History Archívum visszaemlékezései alapján. (Válogatta és szerk. Molnár Adrienne-nel közösen.) In *Évkönyv VII.* 1999. 128–153. o.

„Még mondtuk is tréfásan egymásnak, ezért érdemes ülni egy pár évet”. Összeállítás az 1956-os Intézet Oral History Archívumának interjúiból. (Válogatta és szerk. Molnár Adrienne-nel közösen.) In *Beszélő évek 1957–1968.* 6–35. o.

Nőtörténelem. In *Évkönyv VII.* 1999. 351–354. o.

Pető Andrea *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből (1945–1951)* című könyvének ismertetése.

Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elitéltek gyermekeinek sorsa. (Molnár Adrienne-nel közösen.) Előszó Gyáni Gábor. Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 269 o., illusztrált. (A továbbiakban *Titokkal a lelkemben éltem.*)

Vasziliu, Georgiosz: „Nagyon jó egyetemre jártam...” (Az interjút szerk. és a jegyzeteket írta Hegedűs B. Andrással közösen.)

LITVÁN GYÖRGY

Az antifaszizmus emlékezése Mauthausenben. *Népszabadság*, 2000. május 18. 12. o.

Demokratikus antikommunizmus. *Élet és Irodalom*, 2000. április 28. 19. o.

Borsody István *Amerikai évek. Egy magyar föderalista írásából* című könyvének ismertetése.

1957. In *Beszélő évek 1957–1968.* 39–52. o.

„A hatalom humanizálása”. In *Göncz Árpádnak.* 79–82. o.

Károlyi Mihály: München, Illyés Gyula és Hatvany. *Élet és Irodalom*, 2000. március 10. 8. o.

Kérdés Hankiss Elemérhez. *Magyar Hírlap*, 2000. január 18. 7. o.

Hozzászólás Hankiss Elemér „Koronagate» – vagy amit akartok” című írásához (*Magyar Hírlap*, 2000. január 5.).

Kudarc és siker. Jászi Oszkár születésének 125. évfordulóján. *Népszabadság*, 2000. március 14. 29. o.

Lapzártá. Riporter Orbán Györgyi. *168 Óra*, 1999. október 28. 6–7. o.

A százéves Huszadik Század. *Élet és Irodalom*, 2000. január 14. 17. o.

Született 1900-ban. Emlékezés Hágy Gyulára. *Élet és Irodalom*, 2000. május 5. 8. o.

Történetírás és politika. *Népszabadság*, 1999. szeptember 2. 12. o.

Válasz Horváth Béla „Kezdjük el!” című írására (*Népszabadság*, 1999. szeptember 2.).

Trianon és a magyar demokrácia. *Magyar Hírlap*, 2000. június 3. 7. o.

Die ungarische Revolution von 1956 aus heutiger Sicht. *Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte*, 1999. 2. füzet. 257–269. o.

Wanderer amid Revolutions. Ilona Duczynska 1897–1978. In *Karl Polányi in Vienna.* Szerk. Kenneth McRobbie, Karl Polányi-Levitt. Montreal, 2000, Black Rose Books, 286–287. o.

LUX ZOLTÁN

Tudáskezelés a történettudományok területén. In „Együtt az információs társadalomban”. A VII. Országos Neumann Kongresszus előadásai. Eger, 2000. június 21–23. CD-ROM.

Ungváry Krisztián és az 1956-os CD-ROM. *Élet és Irodalom*, 2000. január 28. 2. o.

Hozzászólás Ungváry Krisztián „1956 és a CD” című ismertetőjéhez (*Élet és Irodalom*, 2000. január 21.).

MOLNÁR ADRIENNE

- „Hosszú, idegőrlő lélektani harc volt”. Összeállítás az Oral History Archívum visszaemlékezései alapján. (Válogatta és szerk. Kőrösi Zsuzsannával közösen.) In *Évkönyv VII. 1999.* 128–153. o.
- „Még mondtuk is tréfásan egymásnak, ezért érdemes ülni egy pár évet”. Összeállítás az 1956-os Intézet Oral History Archívumának interjúiból. (Válogatta és szerk. Kőrösi Zsuzsannával közösen.) In *Beszélő évek 1957–1968.* 6–35. o.
- Political Role-taking and Rejection among the Children of those Condemned after the 1956 Hungarian Revolution. In *XIth International Oral History Conference. Crossroads of History. Experience, Memory, Orality. 2. kötet.* Isztambul, 2000, International Oral History Association–Department of History at Bogazici University, 577–581. o.
- Titokkal a lelkemben életem.* (Kőrösi Zsuzsannával közösen.)
- Viharos hónapok. Az 1956-os Intézet és az 1999. évi költségvetés. (Összeállította.) In *Évkönyv VII. 1999.* 415–418. o.

RAINER M. JÁNOS

- Állambiztonsági szervezet és személyes történelem. Gondolatok dossziénk előtt, Timothy Garton Ash könyve kapcsán. In *Évkönyv VII. 1999.* 11–17. o.
- Timothy Garton Ash *The File. A personal history* című könyvének ismertetése.
- Bevezetés. In *Évkönyv VII. 1999.* 183–185. o.
- Évkönyv VII. 1999.* (Szerk. Ständeisky Évával közösen.)
- Az 1945. évi november 29-re Budapestre összehívott Nemzetgyűlés almanachja, 1945. november 29.–1947. július 25.* Főszerk. Vida István. (Az életrajzokat írta és szerk. többek között Ständeisky Évával közösen.) Budapest, 1999, Magyar Országgyűlés, 887 o. (A továbbiakban *Az 1945. évi november 29-re Budapestre összehívott Nemzetgyűlés almanachja...*)
- A forradalom előtti pillanat. Nagy Imre 1956 októberében. *Történelmi Szemle*, 1999. 1–2. sz. 19–126. o.
- A forradalom hosszú győzelme. *Népszava*, 1999. október 22. 7. o.
- Jelentés a kelet-európai végekről. In *Évkönyv VII. 1999.* 333–340. o.
- A Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rossziszskih arhivov, 1944–1953* című könyv ismertetése.
- The Malin Notes. In *Encounters. A Hungarian Quarterly Reader.* Szerk. Zachár Zsófia. Budapest, 1999, The Hungarian Quarterly Society–Balassi, 189–214. o. (A továbbiakban *Encounters.*)
- Múltunk kritikus kérdései – 1956. *Élet és Irodalom*, 2000. június 16. 9–10. o. Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián, a Magyar Történelmi Társulat „Múltunk kritikus kérdései” című vitasorozatán.
- Nadír, november 4. Egy fejezet Nagy Imre politikai életrajzának második kötetéből. *Magyar Hírlap*, 1999. október 22. 6. o.
- Nagy Imre. In *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből.* Szerk. Rácz Árpád. Budapest, 1999, Rubicon-Aquila-könyvek, 249–259. o.
- Nagy Imre. Politikai életrajz. II. kötet 1953–1958.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 486 o., illusztrált.
- Der „neue Kurs” in Ungarn 1953. In *1953 – Krisenjahr des Kalten Krieges in Europe.* Szerk. Christoph Klessmann, Bernd Stöver. Köln–Weimar–Bécs, 1999, Böhlau, 71–92. o.
- A rendszerváltás és az ötvenhatos hagyomány. In *A rendszerváltás forгатókönyve.* 651–658. o.
- The Reprisals. In *Encounters.* 249–259. o.

Ungarische Revolution: Aufstand – Zerfall der Partei – Invasion. (Bernd-Rainer Barth-tal közösen.) In *Satelliten nach Stalins Tod*. 219–258. o.

Ungarn 1953–1956: Die Krise und die Versuche ihrer Bewältigung. In *Satelliten nach Stalins Tod*. 137–217. o.

SOMLAI KATALIN

Peter I. Hidas: Kanada és a magyar zsidó menekültek, 1956–1957. (Fordította.) In *Évkönyv VII. 1999*. 312–322. o.

STANDEISKY ÉVA

Egy születésnap következményei. In *Évkönyv VII. 1999*. 109–123. o.

Az élmunkás tragédiája. *2000*, 1999. 10. sz. 48–53. o.

Madách Imre *Az ember tragédiája* című művének 1952-ből való paródiája.

Évkönyv VII. 1999. (Szerk. Rainer M. Jánossal közösen.)

Az 1945. évi november 29-re Budapestre összehívott Nemzetgyűlés almanachja... (Az életrajzokat írta és szerk. többek között Rainer M. Jánossal közösen.)

Az írók és a hatalom. Ständeisky Éva könyve ürügyén a szerzővel Gartner Éva beszélget. *Irodalomismeret*, 1999. 3–4. sz. 84–88. o.

Kis magyar plagográfia. Egy ezredvégi „lenyúlás”-történet. *Népszabadság*, 1999. szeptember 9. 10. o.

Luciferi publicisztika. *Holmi*, 2000. 1. sz. 102–107. o.

Nyerges András *Senkiföldje: irodalom. Szűrőpróbák* című könyvének ismertetése.

Magyar Tudományos Akadémia támogatott kutatóhelyek. Tudományos eredmények 1996–1998. (A „Társadalomtudományok” című fejezetet szerk. Hunyady Györggyel közösen.) Budapest, 1999, MTA, 538 o.

Nemzetféltek, írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden. 1–2. rész. *2000*, 1999. 7., 8. sz. 44–53., 47–56. o.

Régi-új birodalom. A Szovjetunió a második világháború után. *Mozgó Világ*, 1999. 8. sz. 69–84. o.

Szálak és csomók a szénakazalból. Dokumentumböngészés a Történeti Hivatalban. *Forrás*, 2000. 3. sz. 106–111. o.

Találkozások. In *Új üzenet. Dunaújvárosi antológia*. Összeállította Pásztor Bertalan. Dunaújváros, 2000, Dunatáj, 71–72. o.

Részlet a szerző *Az írók és a hatalom* című könyvéből.

SAKOLCZAI ÁTILKA

Ami a történelemkönyvekből kimaradt. *Élet és Irodalom*, 2000. január 7. 7. o.

Szalay Róbert *A forradalom igaz története. Ami a történelemkönyvekből kimaradt* című könyvének ismertetése.

Az amnesztia. In *Beszélő évek 1957–1968*. 328–330. o.

A fegyveres erőszakszervezetek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In *Évkönyv VII. 1999*. 18–60. o.

A győri vagongyár munkástanácsa a győri forradalom élén. In *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 2. kötet*. 125–137. o.

TISCHLER JÁNOS

Bylismy z wami. *Ambasador*, 1999. 1. sz. 60–61. o.

- 10 miesecy Wegier. *Karta*, 1999. 27. sz. 54–60. o.
- 1956 és 1980–81 Magyarországon és Lengyelországban. *Budapesti Jelenlét*, 1999–2000. 25. sz. 16–21. o.
- Kis lengyel történelem – belügyi szemmel. *Múltunk*, 1999. 4. sz. 273–279. o.
- A lengyel állambiztonság, 1954–1964. In *Évkönyv VII. 1999.* 154–164. o.
- Lengyelország – 1989. *Beszélő*, 1999. 10. sz. 140–147. o.
- Magyarország és a lengyel válság (1980–1981). *Múltunk*, 1999. 2. sz. 52–100. o.
- A modell csapdája. Magyarország és az 1980–81-es lengyel válság. In *A mesterség iskolája.* 313–341. o.
- Néphumor 1956. november 4. után. *Magyar Napló*, 1999. 10. sz. 46–47. o.
- Polish Leaders and the Hungarian Revolution. In *Stalinism in Poland, 1944–1956. Selected Papers from the Fifth World Congress of Central and East European Studies, Warsaw, 1995.* Szerk. és ford. Anthony Kemp-Welch. Houndmills–Basingstoke, 1999, Macmillan Press, 119–143. o.
- Tradycje węgierskiej Wiosny Ludów w Węgierskim Październiku 1956 roku. In *Węgierska Wiosna Ludów a walki narodowowyzwolencze w XIX-wiecznej Europie.* Varsó, 1999, Węgierski Instytut Kultury, 121–127. o.
- Tu sie szykuje potworna draka. (Borenich Péterrel közösen.) *Gazeta Wyborcza*, 1999. december 9. Magazin, 6–15. o.

VALUCH TIBOR

- Bóhm Antal: A XX. századi magyar társadalom. *BUKSZ*, 1999. 4. sz. 423–427. o.
- Magániparosok Magyarországon a második világháború utáni évtizedekben. In *Tanulmányok L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.* Szerk. Angi János, Barta János. Debrecen, 2000, DUP-Multiplex Média, 517–534. o.
- Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* 2. kötet. (Szerk. Püski Leventével és Timár Lajossal közösen.)
- A politikai struktúra újjászervezésének kísérlete 1956-ban. In *Évkönyv VII. 1999.* 355–359. o.
- Az 1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23.–november 4. Válogatott dokumentumok* című könyv ismertetése.

Összeállította Győri László

AZ 1956-OS FORRADALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIAJA, 1999–2000

ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

- BÉKÉS CSABA: Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom. In *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 2. kötet.* Szerk. Püski Levente, Timár Lajos és Valuch Tibor. Debrecen, 2000, KLTE Történelmi Intézete Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 103–117. o. (Jelenkortörténeti Műhely 2.) (A továbbiakban *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 2. kötet.*)
- Borsody István: *Beszélgések Vásárhelyi Miklóssal.* Előszó Massimo d'Alema. Ford. Beilen János és Barna Imre. Budapest, 2000, Magyar Könyvklub, 252 o.
- BORSODY ISTVÁN: 1957: Gondolatok a forradalom évfordulóján. In uő: *Amerikai évek. Egy magyar federalista írásaiból.* Előszó Borbándi Gyula. Budapest, 2000, Osiris, 122–129. o. (A továbbiakban *Amerikai évek.*)
- BORSODY ISTVÁN: 1986: Gondolatok a forradalom évfordulóján. In uő: *Amerikai évek.* 146–154. o.
- Évkönyv VII. 1999. *Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Standeisky Éva, Rainer M. János. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 457 o. (A továbbiakban *Évkönyv VII. 1999.*)
- Az 1956-os forradalom és szabadságharc. In *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 2. kötet. 1914–1999.* A dokumentumokat gyűjtötte Nagy István és Romsics Ignác. A jegyzeteket írta és a kötetet szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2000, Osiris, 103–140. o. (A továbbiakban *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 2. kötet. 1914–1999.*)
- FILEP TIBOR: Egy gyönyörű, verőfényes nap 1956 októberéből. *Debrecen*, 1999. október 20. 8–9. o.
- KENDE PÉTER: A szovjet tábor belső kapcsolatrendszerének módosulása 1953 után. In *Évkönyv VII. 1999.* 250–254. o.
- KOZÁK GYULA: Szent csőcselék. In *Évkönyv VII. 1999.* 255–281. o.
- MARTON ENDRE: *Tiltott égbolt.* Ford. Kádár András. Budapest, 2000, Kairosz, 260 o.
- MÍLOSZ, CZESLAW: Magyarország. Czeslaw Milosz bevezetője a Párizsi Irodalmi Intézet által 1960-ban kiadott kötethez. Ford. Szenyán Erzsébet. *Napi Magyarország*, 1999. október 22. 23. o.

- NYYSSÖNEN, HEINO: *The Presence of the Past in Politics. 1956 after 1956 in Hungary.* Jyväskylä, 1999, University of Jyväskylä, 304 o.
- RAINER M. JÁNOS: Múltunk kritikus kérdései – 1956. *Élet és Irodalom*, 2000. június 16. 9–10. o.
- TIMÁR SÁNDOR: A félbe maradt forradalom. '56 lehetséges forgatókönyvei. *Magyar Nemzet*, 1999. október 27. 8. o.
- TÓBIÁS ÁRON: *A magyarok vére. Tudósítások tollal – mikrofonnal.* 2. kiad. Párizs–Budapest, 2000, Varga–Szerző, 682 o.
- VÁSÁRHELYI MIKLÓS: *Verso la libertà.* Az interjúkat készítette Federigo Argentieri. Bevezető François Fejtő. Előszó Massimo D'Alema. Soveria Mannelli, 1999, Rubbettino, 202 o.
- WILKE, MANFRED–HEGEDŰS B. ANDRÁS: Der gescheiterte Gesellschaftsvertrag zwischen Partei und Volk im sowjetischen Imperium. In *Satelliten nach Stalins Tod. Der „Neue Kurs“.* 17. Juni 1953 in der DDR, ungarische Revolution 1956. Szerk. Hegedűs B. András, Manfred Wilke. Előszó Göncz Árpád. Berlin, 2000, Akademie Verlag, 290–305. o. (A továbbiakban *Satelliten nach Stalins Tod.*)

ELŐZMÉNYEK

- BARÁTH MAGDOLNA: Az MDP vezetése és a rehabilitáció, 1953–1956. *Múltunk*, 1999. 4. sz. 40–97. o.
- A hidegháború „frontvárosa”. In *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. 2. kötet. „A nagy válságtól a rendszerváltásig”, 1930–1990.* Összeállította és szerk. Sipos András, Donáth Péter. Budapest, 2000, Budapest Főváros Levéltára–ELTE Tanító-és Óvóképző Főiskolai Kar, 347–415. o. (A továbbiakban *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. 2. kötet.*)
- KÓ ANDRÁS–NAGY J. LAMBERT: Ezerkilencszáznegyvenkilenc december 24. Az ÁVH a „csúcsón”. 1. Fejezetlapok a hazai önkényuralom történetéből. 2. Moszkva ismeretlen kulcsembere. 3. A totális elnyomás gépezete. *Magyar Nemzet*, 1999. december 4. 10. o., december 11. 16. o., december 18. 16. o.
- MÉRAY TIBOR: Emlékezés egy nyári délelőtre. In *Írások nehéz időkben. Válogatás a MÚOSZ örökös tagjainak cikkeiből.* Szerk. Boross Imre, Barabás Tamás és Kende Péter. Budapest, 1999, Omni Media, 252–265. o. (A továbbiakban *Írások nehéz időkben.*)
- PÜNKÖSTI ÁRPÁD: Rákosi vesszőfutása 1953-ban. *Tekintet*, 1998. 4–5. sz. 46–61. o.
- RAINER M. JÁNOS: Der „Neue Kurs” in Ungarn 1953. In *1953 – Krisenjahr des Kalten Krieges in Europa.* Szerk. Christoph Klessmann, Brend Stöver. Köln–Weimar–Bécs, 1999, Böhlau, 71–92.
- RAINER M. JÁNOS: Ungarn 1953–1956. Die Krise und die Versuche ihrer Bewältigung. In *Satelliten nach Stalins Tod.* 137–217. o.

A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

- BURIÁN SÁNDOR: Sorsforduló. In *Írások nehéz időkben.* 115–116. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A corvinisták és a nemzetőrség. *Beszélő*, 1999. 11. sz. 21–28. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A két „ellenforradalmár”. *Népszava*, 1999. november 1. 7. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A Kisfaludy utcai felkelőcsoportok. In *Évkönyv VII.* 1999. 301–311. o.

- EÖRSI LÁSZLÓ: XIII. kerületi rendőrkapitányság, 1956. In *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 2. kötet.* 119–123. o.
- 1956 Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adattára. Szerk. Tóth Ágnes. 1. kötet. Kecskeméti, bajai, bácsalmási járás. 2. kötet. Dunavecsei, kalocsai, kiskőrösi, kiskunfélegyházi, kiskunhalasi járás. Kecskemét, 2000, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 426, 427–829. o.
- Az 1956-os forradalom Szentesen. Szerk. Barta László. Szentes, 2000, Szentesi Önkormányzat, 121 o.
- GYURKÓ LÁSZLÓ: Forradalom falun. *Tekintet*, 2000. 2–3. sz. 59–95. o.
Részlet az író *A bakancsos forradalom* című könyvéből.
- „Hála néktek, októberi ifjak”. Összeállította és szerk. Szűcs Béla Albert. Budapest, 1999, Nap Alapítvány, 154 o.
- HOREL, CATHERINE: Budapest, 1956. In uó: *Histoire de Budapest.* Párizs, 1999, Fayard, 274–283. o.
- HORVÁTH MIKLÓS: Adalékok a „fordulat napja” történetéhez. *Új Honvédségi Szemle*, 1999. 10. sz. 2–5. o.
- HORVÁTH MIKLÓS: Hadsereg és forradalom. *Népszabadság*, 1999. október 22. 30. o.
- KAHLER FRICYES: A szabadság tizenkét napja Magyarországon. *Napi Magyarország*, 1999. október 22. 21–27. o.
- KÁLI CSABA: Zalalövő az 1956-os forradalom idején. In *Zalalövő története az ókortól napjainkig.* Szerk. Molnár András. Zalalövő, 1998, Zalalövő Önkormányzata, 431–433. o.
- KOPÁCSI FERENC: Az 1956-os forradalom és a Nemzetország. „Szerov kirúgta a kezemből képviselői igazolványomat” – emlékezik Kopácsi Sándor. Riporter Stefka István. *Napi Magyarország*, 2000. március 11. 24. o.
- KOVÁCS ISTVÁN–SZŰCS MIKLÓS: Legenda és valóság. Riporter Kő András, Nagy J. Lambert. *Magyar Nemzet*, 1999. november 4. 9. o.
- KÖSZEC FERENC: 1956 – eine Revolution, geprägt nach unserem eigenen Bild. Magyarórfól ford. Hans-Henning Paetzke. In *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich.* Szerk. Petra Bock, Edgar Wolfrum. Göttingen, 1999, Vandenhoeck und Ruprecht, 143–155. o. (A továbbiakban *Umkämpfte Vergangenheit.*)
- LÉVAI ISTVÁN: *Széna tér, 1956.* Szeged, 1999, Délmagyarország, 84 o., illusztrált.
- LŐCSEI PÁL: Békéscsaba tizenkét napja az 1956-os forradalomban. In *Évkönyv VII. 1999.* 282–300. o.
- LŐCSEI PÁL: Sorsdöntő nap. 1–2. rész. In *Írások nehéz időkben.* 219–229. o.
- MOLNÁR BÉLA: *Bács-Kiskun megye az 1956-os események napjaiban. Tények és tanúk.* Kiskunfélegyháza, 1999, Szerző, 135 o. (Tudomány és helytörténet.)
- MOLNÁR MIKLÓS: A történelem jelenléte. In *Írások nehéz időkben.* 271–279. o.
- ORGOVÁNYI ISTVÁN: Az 1956-os forradalom és szabadságharc kecskeméti eseményeinek története. In *Bács-Kiskun megye múltjából. 15.* Szerk. Tóth Ágnes. Kecskemét, 1999, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 163–287. o.
- RAINER M. JÁNOS: The Malin Notes. In *Encounters. A Hungarian Quarterly Reader.* Szerk. Zachár Zsófia. Budapest, 1999, The Hungarian Quarterly Society–Balassi, 189–214. o. (A továbbiakban *Encounters.*)
- RAINER M. JÁNOS–BARTH, BERND-RAINER: Ungarische Revolution: Aufstand – Zerfall der Partei – Invasion. In *Satelliten nach Stalins Tod.* 219–258. o.

- SEPETÁN RÓBERT–MORDÉNYI ENDRE: *Gödöllő, 1956. Egy szemtanú leírása, értékelése*. Gödöllő, 1999, Városi Múzeum, 60, [19] o.
- SZAKOLCZAI ATTILA: A győri vagongyár munkástanácsa a győri forradalom élén. In *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 2. kötet*. 125–137. o.
- SZALAY RÓBERT: *1956. A forradalom igaz története. Ami a történelemtől kiharadt*. Budapest, 1999, '56-os Magyarok Világtanácsa, 40 o., illusztrált.
- SZÁNTÓ LÁSZLÓ: Az agrárkérdés és az agrárkonfliktus szerepe 1956 somogyi eseményeiben. In *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 2. kötet*. 139–149. o.
- TAKÁCS ISTVÁN: Nem bosszút akar, igazságot vár Mosonmagyaróvár. Beszélgetés Takács Istvánnal, a helyi '56-os egyesület elnökével a folyamatban lévő sortűzperről. Riporter Böröndi Lajos. *Napi Magyarország*, 2000. március 18. 23. o.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: A Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsainak története, 1956–1957. *Múltunk*, 1999. 4. sz. 163–198. o.
- UNGVÁRY RUDOLF: *Utána néma csönd. A miskolci egyetem 1956-os diákközpontjának története*. (2., bővített kiad.) Budapest, 2000, Logod Bt., 248 o.
- VASZILIU, GEORGIOSZ: „Nagyon jó egyetemre jártam, a magyar forradalom egyetemére”. *Georgiosz Vasziliu elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak*. Szerk. és a jegyzeteket írta Hegedűs B. András és Kőrösi Zsuzsanna. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 109 o. (Életutak / Oral History Archívum.)
- VIDA ISTVÁN: Rutin jellegű megmozdulás. Ismeretlen dokumentum 1956-ból. *Népszabadság*, 1999. november 3. 8. o.
- VIDA ISTVÁN: Tildy Zoltán 1956-ban. *Rubicon*, 1999. 8. sz. Melléklet, XI–XII. o.
- A világ figyelmének központjában. In *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. 2. kötet*. 417–447. o.

KÜLFÖLD ÉS EMIGRÁCIÓ

- ANGER, PER: Ismét Magyarország. *Barátság*, 1999. 5. sz. 2630–2633. o.
Részlet a szerző Raoul Wallenberggel Budapesten. *Visszaemlékezések a háborús évek Magyarországra* című könyvéből.
- BARÁT JÓZSEF: '56 Kárpátalján a Kárpátaljai Területi Levéltár dokumentumai tükrében. *Kapu*, 1999. 8. sz. 33–37. o.
- A Belügyminisztérium SZER-képe 1955-ben. Közli Révész Béla. *Múltunk*, 1999. 2. sz. 170–222. o.
- BÉKÉS CSABA: The Hungarian Question on the UN Agenda. Secret Negotiations by the Western Great Powers October 26th – November 4th 1956. British Foreign Office Documents. *The Hungarian Quarterly*, 2000. 157. sz. 103–122. o.
- BORBÁNDI GYULA: Egy történelmi esztendő: 1956. – A forradalom után: ellentét és viszály. In *Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede*. Budapest, 2000, Európa, 93–129. o.
- BORSODY ISTVÁN: A magyar forradalom és a nagyhatalmak politikája. In uő: *Amerikai évek*. 117–122. o.
- BORSODY ISTVÁN: A magyarkérdés a politikai süllyesztőben. In uő: *Amerikai évek*. 129–130. o.
- CSERESNYÉS FERENC: The Exodus to Austria. *The Hungarian Quarterly*, 1999. 154. sz. 86–101. o.

- DÖMÉNY JÁNOS: 1956 hatása a magyar–latin-amerikai kapcsolatokra. *Rubicon*, 1999. 8. sz. Melléklet, XV–XVI. o.
- FONYÓ JÁNOS: „Csak békés kibontakozás lehetséges”. Jurij Andropov nagykövet 1956. november 3-án adott, nyilvánosság elé nem került nyilatkozata. In *Írások nehéz időkből*. 161–162. o.
- HIDAS, PÉTER I.: Kanada és a magyar zsidó menekültek, 1956–1957. Ford. Somlai Katalin. In *Évkönyv VII*. 1999. 312–322. o.
- KANDÓ, ATA: *Édes hazám, Isten veled!* Előszó Göncz Árpád. Budapest, 1999, 1956-os Intézet–Interart Stúdió, 93 o., illusztrált.
- KECSKÉS GUSZTÁV: A kalandok kora. Budapest–Szuezi ’56. *Heti Világgazdaság*, 1999. november 6. 95–97., 99. o.
- KECSKÉS GUSZTÁV: De l’autre côté du „rideau de fer”. La révolution hongroise de 1956 et la politique étrangère française à la lumière de quelques entretiens avec d’anciens diplomates. In *Specimina nova. Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis quinque-ecclesiensis de Iano Pannonio nominatae – A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékeinek évkönyve 1999. 2.* [rész.] Szerk. Majoros István. Pécs, 1999, Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékei, 155–171. o.
- KECSKÉS GUSZTÁV: A szuezi válság és az 1956-os magyar forradalom. In Denis Lefebvre: *A szuezi ügy*. Ford. és az utószót írta Kecskés Gusztáv. Budapest, 1999, Osiris, 135–148. o.
- LIDEGAARD, BO: *A legmagasabb ár. Poul Bang-Jensen és az ENSZ, 1955–1959*. Ford. Kertész Judit. Budapest, 2000, Magyar Könyvklub, 219 o., 8 t.
- MARTIN JÓZSEF: Felfordulás a birodalomban. Miért ne lehetne a NATO az excsatlósok békés mágnese... *Népszava*, 1999. október 22. Szép Szó melléklet, III. o.
- MIKES IMRE: Nagy Imre Gallicus Reflektorában. Dokumentumok a Szabad Európa Rádió adásaiból. Közreadja, bevezeti Simándi Irén. In Sinkovics István–Leopold László–Áldozó István–Simándi Irén: *Négy tanulmány*. Pécs, 1999, Janus Pannonius Tudományegyetem, 68–85. o. (Kutatási füzetek 7.)
- PETHŐ LÁSZLÓ: Elszakadás, rágalmak és beilleszkedés. Szemelvények egy svájci lapkivágatgyűjteményből, 1957–58. *Magyar Napló*, 1999. 10. sz. 48–55. o.
- SIKI TIBOR: 1956 vége Argentínában. *Havi Magyar Fórum*, 1999. 1. sz. 54–57. o.
- SOÓS KATALIN: *1956 és Ausztria*. Szeged, 1999, JATE Bölcsészettudományi Kara, 147 o.
- SZESZTAY ÁDÁM: A határon túli magyar sajtó az 1956-os forradalom alatt és után, 1956–1958. *Kisebbségkutatás*, 1998. 3. sz. 281–193. o.
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: Publicisztika vengerszkoj revoljucii 1956 goda. Csaszty 1–2. *Vesztnyik moszkovszkogo unyiverszityeta*, 1998. 3. sz. 73–81. o., 1999. 1. sz. 75–92. o.
- TISCHLER JÁNOS: 1956 és 1980–81 Magyarországon és Lengyelországban. *Budapesti Jelenlét*, 1999–2000. 25. sz. 16–21. o.
- TISCHLER JÁNOS: Polish Leaders and the Hungarian Revolution. In *Stalinism in Poland, 1944–1956. Selected Papers from the Fifth World Congress of Central and East European Studies, Warsaw, 1995*. Szerk. és ford. Anthony Kemp-Welch. Houndmills–Basingstoke, 1999, Macmillan Press, 119–143. o.
- TISCHLER JÁNOS: Tradycje węgierskiej Wiosny Ludów w Węgierskim Pazdzierniku 1956 roku. In *Węgierska Wiosna Ludów a walki narodowowyzwolencze w XIX-wiecznej Europie*. Varsó, 1999, Węgierski Instytut Kultury, 121–127. o.
- VÁMOS PÉTER: A budapesti lecke. Kína és a magyar ’56. *Heti Világgazdaság*, 1999. október 23. 102–105. o.

Vigyázó szemetek Párizsra vessétek! A francia külügyminisztérium belső irata az 1956-os magyar forradalomról. Bevezette, ford. és közli Kecskés Gusztáv. *Rubicon*, 1999. 8. sz. Melléklet, XIII–XIV. o.

INTERVENCIÓ, MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

BARÁTH MACDOLNA: A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962. In *Évkönyv VII.* 1999. 95–108. o.

CSEH GERGŐ BENDECÚZ: Külpolitikai propaganda – belső tájékoztatás, 1956–1962. In *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 2. kötet.* 151–159. o.

DOLMATOVSKIJ, JEVGENYIJ: „...ha tovább foglalkozunk a magyar írókkal, megbonthatjuk az összetartásukat”. Jevgenyij Dolmatovszkij 1957-es magyarországi jelentései. Bevezeti és közreadja Babus Antal. *Hitel*, 2000. 3. sz. 78–99. o.

FEKETE SÁNDOR: Adatok Nagy Imre peréhez. *Tekintet*, 2000. 2–3. sz. 51–59. o.

FERENCZY ERIKA: Kegyelem. Dokumentumkönyv-részletek. *Hitel*, 1999. 10. sz. 75–78. o.

HEGEDŰS B. ANDRÁS: 1958 – A megtorlás konszolidációja. In *Beszélt évek 1957–1968. A Kádár-korszak története. I. rész.* Szerk. Révész Sándor. Budapest, 2000, Stencil Kulturális Alapítvány, 75–85. o. (A továbbiakban *Beszélt évek 1957–1968.*)

HEGEDŰS B. ANDRÁS: Die Niederschlagung der ungarischen Revolution – Die restaurative Vergeltung. In *Satelliten nach Stalins Tod.* 260–289. o.

„Hosszú, idegőrlő lélektani harc volt”. Összeállítás az Oral History Archívum visszaemlékezései alapján. Válogatta és szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne. In *Évkönyv VII.* 1999. 128–153. o.

HUSZÁR TIBOR: A hatalmi gépezet újjáépítése és a represszió. *Mozgó Világ*, 1999. 8. sz. 90–105. o.

Részlet „A hatalmi gépezet újjáépítése, a represszió túlsúlya, a kiigazítás esélyei” című hosszabb tanulmányból.

A Kádár-korszak, 1956–1988. In *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 2. kötet. 1914–1999.* 143–555. o.

KAHLER FRIGYES: A Földes-per. *Magyar Napló*, 1999. 10. sz. 56–64. o.

KAHLER FRIGYES: *Szemtől szembe a múlttal. Válogatott írások.* Budapest, 1999, Kairosz, 311 o.

KAJÁRI ERZSÉBET: Két 1958-as dokumentum a politikai nyomozó szervek tevékenységéről. In *Évkönyv VII.* 1999. 61–94. o.

KELEMEN SÁNDOR: „Ki garantálja azt, hogy ebből nem lesz a falun ellenforradalom”. Az interjút készítette Körösenyi András. In *Beszélt évek 1957–1968.* 31–35. o.

KIRÁLY BÉLA: November 4.: a gyalázat napja. *Magyar Hírlap*, 1999. november 11. 7. o.

LITVÁN GYÖRGY: 1957. In *Beszélt évek 1957–1968.* 39–52. o.

MACSKÁSY PÁL: Szociáldemokrata „visszavonulás” 1956. november 4. után. In *A szociáldemokrácia vitatott öröksége.* Szerk. Kulcsár Péter. Budapest, 2000, Századvég, 118–120. o.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Titkárságának jegyzőkönyvei, 1957. július 1.–december 31. Szerk. Feitl István. Budapest, 2000, Napvilág, 418 o.

MARKÓ GYÖRGY: Az ügynöki hálózat újjászervezése a budapesti országos börtönben 1956 után. *Kritika*, 2000. 1. sz. 18–19. o.

Márai Sándor írásai a Szabad Európa Rádióban. *Műhely*, 2000. 2–3. sz. 32–100. o.

- „Még mondtuk is tréfásan egymásnak, ezért érdemes ülni egy pár évet”. Összeállítás az 1956-os Intézet Oral History Archívumának interjúiból. Válogatta és szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne. In *Beszélt évek 1957–1968*. 6–35. o.
- MOLNÁR ADRIENNE: Political Role-taking and Rejection among the Children of those Condemned after the 1956 Hungarian Revolution. In *XIth International Oral History Conference. Crossroad of History: Experience, Memory, Orality*. 2. kötet. Isztambul, 2000, International Oral History Association–Department of History at Bogazici University, 577–581. o.
- RAINER M. JÁNOS: The Reprisals. In *Encounters*. 249–259. o.
- STANDEISKY ÉVA: Egy születésnap következményei. In *Évkönyv VII*. 1999. 109–122. o.
- SAKOLCZAI ATTILA: Az amnesztia. In *Beszélt évek 1957–1968*. 328–330. o.
- SAKOLCZAI ATTILA: A fegyveres erőszakszervezetek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In *Évkönyv VII*. 1999. 18–60. o.
- TISCHLER JÁNOS: Néphumor 1956. november 4-e után. *Magyar Napló*, 1999. 10. sz. 46–47. o.
- ZINNER TIBOR: 1956 harcai után és 1963 tavasza között. In uő: *XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata, 1944/45–1992*. Budapest, 1999, Rejtjel, 48–55. o.

UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

- BAJNAI ZSOLT: Sajtótörténelem. Így készült, így őrizzük. *Magyar Sajtó*, 1999. 8. sz. 3–5. o.
- BENCZE B. GYÖRCY: Emlékezés Mansfeld Péterre. *Napi Magyarország*, 1999. november 6. 4. o.
- BOROS GÉZA: Gloria Victis: Wiedergutmachung auf Ungarns öffentlichen Plätzen. Die Denkmäler der Revolution von 1956. In *Denkmale und kulturelles Gedächtnis nach dem Ende der Ost-West-Konfrontation*. Berlin, 2000, Akademie der Künste–Jovis, 199–212. o.
- BOROS GÉZA: „Igazi” emlékművek. *Élet és Irodalom*, 1999. július 30. 16. o.
- BOROS GÉZA: Újabb pesti szobrok. 143 golyó és 13 kereszt. *Kritika*, 2000. 2. sz. 21–22. o.
- BOSSÁNYI KATALIN: Június 16. In uő: *Kísérlet*. Budapest, 2000, Héttoronyú, 321–322. o.
- BRAGYOVA ANDRÁS: A Legfelsőbb Bíróság tévedése. *Fundamentum*, 2000. 1. sz. 103–110. o.
- CSETE ÖRS: *1956 Budapest. Arcok és sorsok. Faces and Stories*. Ford. Földvári Balázs. Budapest, 1999, Magyar Napló, 205, [3] o., illusztrált.
- CSETE ÖRS: Japánban 1956 Budapestjére emlékeznek. Csete Örs albuma a hétköznapi hősöknek állít emléket. Riporter Lócsei Gabriella. *Magyar Nemzet*, 2000. március 25. 12. o.
- D. Gy.: Koporsók a Műcsarnok lépcsőjén. *Népszabadság*, 2000. május 8. 32. o.
- EMBER JUDIT: A misszió véget ért, felejtjük el? Ember Judit filmrendező esete Nagy Imre sznagovi megfigyelőivel. Riporter Lócsei Gabriella. *Magyar Nemzet*, 2000. január 26. 6. o.
- EÖRSI ISTVÁN: A forradalomról tíz évvel a rendszerváltozás után. *Népszabadság*, 1999. október 25. 7. o.
- FORINTOS GYÖRCY: Mi maradt bennünk '56-ból? *Magyar Nemzet*, 1999. október 29. 12. o.
- FÖLDVÁRI RUDOLF: A történelemtanárok a hitelességet terjeszthetik. Földvári Rudolf, a Nagy Imre Társaság egykori vezetőségi tagja az utolsó tíz év üzeneteiről. Riporter Kő András. *Magyar Nemzet*, 1999. október 22. 13. o.
- GAJDICS OTTÓ: Nehéz megtanulni együtt ünnepelni, a kegyelet gyertyáit mégis meggyújtják. Tiszakécskén gyásznapot is tartanak. *Napi Magyarország*, 1999. október 22. 5. o.
- GÁSPÁR G. JÁNOS: Ünnepe vagy politika? *Magyar Szemle*, 1999. 9–10. sz. 191–204. o.

- GELLÉR BALÁZS JÓZSEF: A legfőbb bírói fórum három végzésének margójára. *Fundamentum*, 2000. 1. sz. 111–119. o.
- GÖNCZ ÁRPÁD: „Ez az én legbelsőbb, személyes ügyem”. Beszélő-beszélgetés Göncz Árpáddal 1989-ről. *Beszélő*, 1999. 10. sz. 8–14. o.
- HAJBA FERENC: Öreg arc, földöntúli tekintet. Magánjegyzőkönyv széljegyzetekkel a mosonmagyaróvári sortűzpererről. *Népszabadság*, 1999. október 22. 40. o.
- HORVÁTH MIKLÓS: Gyilkosság? Háborús bűncselekmény? Horváth Miklós hadtörténész az 1956-os sortűzek szakértői kérdéseiről. Riporter Szigethy András. *Népszabadság*, 1999. november 27. 10. o.
- KASZA LÁSZLÓ: Merénylet '56 emléke ellen. *Népszava*, 2000. február 21. 7. o.
- KOVÁCS RÓBERT: Bűnök, amik voltak. A Dudás-per előzményei. *Mancs*, 1999. október 28. 18–19. o.
- KOZÁK GYULA: A TIB 1988-ban. *Beszélő*, 1999. 9. sz. 89–93. o.
- KÓRÖSI ZSUSZANNA–MOLNÁR ADRIENNE: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elitétek gyermekeinek sorsa*. Előszó Gyáni Gábor. Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 269 o., illusztrált.
- A Legfelsőbb Bíróság mint felülvizsgálati bíróság végzése, BFV. X. 713/1999/3. szám. *Fundamentum*, 2000. 1. sz. 97–102. o.
- LITVÁN GYÖRGY: Die ungarische Revolution von 1956 aus heutiger Sicht. *Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte*, 1999. 2. füzet. 257–269. o.
- MACHOS CSILLA: Wem gehört „1956”? Die Auseinandersetzung der Parteien im postsozialistischen Ungarn um Erbe und Erben der Revolution. In *Umkämpfte Vergangenheit*. 114–142. o.
- MÁRTON LÁSZLÓ: A forradalmat felfalják unokái. *Magyar Hírlap*, 1999. október 22. 7. o.
- MORVAI KRISZTINA: Kísértő bűnök. A sortűzpercek újratárgyalásáról. *Mancs*, 1999. augusztus 12. 19., 38–39. o.
- NACY N. PÉTER: Lyukas emlékezet. *Népszabadság*, 1999. október 22. 29–30. o.
- OBERSOVSZKY GYULA–RAINER M. JÁNOS: Így készült, így őrizzük. Riporter Bajnai Zsolt. *Magyar Sajtó*, 1999. 8. sz. 3–5. o.
- OBERSOVSZKY GYULA: *Tíz éve*. Budapest, 1999, Codex Print, 32 o.
A szerző 1989. október 23-án elmondott ünnepi beszéde.
- OPLATKA ANDRÁS: Magyarok otthon és Nyugaton. *Népszava*, 1999. október 22. Szép Szó melléklet, I. o.
- PETRI GYÖRGY: „Csak mondom bele a pofájukba”. Petri Györggyel Kisbali László és Mink András beszélget Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című verséről. *Beszélő*, 1999. 11. sz. 14–20. o.
- PILINYI PÉTER: A szabadságharc emléktáblái. *Józsefváros*, 1999. október 21. 13. o.
- POMOGÁTS BÉLA: Ötvenhat és a „harmadik út”. Egy elfelejtett hagyomány. *Magyar Nemzet*, 1999. november 23. 10. o.
- POMOGÁTS BÉLA: Történelmi sirató. Faludy György: Nagy Imre. *Tisztás*, 1999. október, 17–22. o.
A költő 1958-ban Londonban Nagy Imre kivégzésének hatása alatt írt versének elemzése.
- PONGRÁTZ GERCELY: „A kompromisszum magyarul megalkuvás”. Beszélgetés Pongrátz Gergellyel. Riporter Kunszabó Ferenc. *Hunnia*, 1999. 10. sz. 20–23. o.
- PONGRÁTZ GERCELY: Októberi gondolatok. *Szittyakürt* (Cleveland), 1999. 9–10. sz. 1–2. o.
- PONGRÁTZ GERCELY: Ötvenhatot mi csináltuk. Pongrátz Gergely '56-os múzeuma. Riporter Bertók László Attila. *Demokrata*, 1999. október 21. 16–17. o.

- RAINER M. JÁNOS: A rendszerváltás és az ötvenhatos hagyomány. In *A rendszerváltás forogatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 7. köt. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Szerk. Bozóki András. Budapest, 2000, Új Mandátum, 651–658. o.
- RÉVÉSZ SÁNDOR: Gyarló szabadság. *Népszava*, 1999. október 25. 7. o.
Ünnepi beszéd; elhangzott a Magyar Újságírók Országos Szövetsége emlékünnepe során 1999. október 21-én.
- RÓTH MIKLÓS: Megfordított sortűzperek. Megkésve bár, de alkalmazhatók az 1949-es genfi egyezmények. *Magyar Nemzet*, 1999. augusztus 7. 14. o.
- SÁGHY ERNA: '56 íze van a szánkban. *168 Óra*, 1999. október 28. 22–23. o.
Eörsi István lakásán 1999. október 22-én ismét találkozott az a demokratikus ellenzéki társaság, amely 1986-ban ugyanott emlékezett meg 1956-ról.
- SÁNDOR IVÁN: Nichts vergeht, nur die Geschichte. Der Ungarn-Aufstand von 1956 im europäischen Gedächtnis. Ford. Fischer Katalin. *Wespennest*, 1999. 116. sz. 60–66. o.
Magyar nyelvű változata: Semmi nem múlik el, csak a történelem. A magyar forradalom és az európai tudat mai szövevényei (*Élet és Irodalom*, 1999. március 12. 6–7. o.).
- SINKOVICS GYULA–REGÉCZY-NAGY LÁSZLÓ–FÓNAY JENŐ: A Lyukas emlékezet befoltozása. *Népszabadság*, 1999. november 17. 12. o.
Válasz Nagy N. Péter „Lyukas emlékezet” című írására.
- STANDEISKY ÉVA: Az írók és a hatalom. Ständeisky Éva könyve ürügyén a szerzővel Gartner Éva beszélget. *Irodalomismeret*, 1999. 3–4. sz. 84–88. o.
- SZABÓ MIKLÓS: Újraírt történelem. Az október 23-i gyűlés-kétperc. *Hetek*, 1999. október 30. 7. o.
- SZALAY RÓBERT: A történelemhamisítás folytatódhat. *Szittyakiürt* (Cleveland), 1999. 8. sz. 8. o.
- SZILÁGYI SÁNDOR: Adalékok a Nagy Imre-újrateremtés történetéhez. *Beszélő*, 1999. 10. sz. 130–135. o.
- SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Forradalom fű alatt. Az 1956-os forradalom irodalmi jelenlétéről Szörényi László irodalomtörténésszel Antal István beszélget. *Irodalomismeret*, 1999. 3–4. sz. 74–83. o.
- TÖRÖK GÁBOR–KARÁDI PÉTER–BABARCZY ESZTER: A politika csak ront a helyzeten. Fiatalok véleménye 1956. október 23-ról. Riporter Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 1999. október 22. 31. o.
- VARCA LÁSZLÓ: A forradalom kisajátítása. *Élet és Irodalom*, 1999. október 29. 5. o.
- VÉSZINÉ NACY ERZSÉBET: Egy szál virágot! In *Írások nehéz időkből.* 333–339. o.
- VÉSZINÉ NACY ERZSÉBET–VÉSZI JÁNOS: Feltámadás. In *Írások nehéz időkből.* 345–349. o.
- Viharos hónapok. Az 1956-os Intézet és az 1999. évi költségvetés. Összeállította Molnár Adrienne. In *Évkönyv VII.* 1999. 415–418. o.

PORTRÉK

BÁNKUTY GÉZA

LENGYEL ALFONZ: Szülőföldem Bánkutyról szóló rádióriportjának kritikája. *Kapu*, 2000. 1. sz. 89–91. o.

BORSODY ISTVÁN

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: Haladárok. *Népszabadság*, 1999. július 17. 28. o.

DUDÁS JÓZSEF

LŐCSEI PÁL: Enyhítő körülmény. *Magyar Hírlap*, 1999. október 29. 7. o.

FEJTŐ FERENC

GLATZ FERENC: 90. év. Elfogultságaim Fejtő Ferencről. *Kritika*, 1999. 8. sz. 3. o.

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: Haladárok. *Népszabadság*, 1999. július 17. 28. o.

FÖLDES GÁBOR

MOLNÁR GÁL PÉTER: A színházi vértanú. *Népszabadság*, 2000. január 15. 28. o.

FÖLDESI TIBOR

BÁLINT LÁSZLÓ: Földesi Tibor (1923–1958). Emlékezés egy forradalmárra. *Havi Magyar Fórum*, 1999. 1. sz. 47–53. o.

GÁLI JÓZSEF

OBERSOVSZKY GYULA: Hogyan ismerkedtem meg akasztófaíg hűséges társammal: Gáli Józseffel. In *Írások nehéz időkből*. 280–283. o.

GÉREZ ATTILA

LŐCSEI GABRIELLA: A hős költő, Gérecz Attila emlékezete. „Győzni fog, ki hinni akar, s áldozatra képes”. *Magyar Nemzet*, 1999. október 22. 15. o.

GIMES MIKLÓS

RÉVÉSZ SÁNDOR: Egyetlen élet. Gimes Miklós, a forradalom mártírja. *168 Óra*, 1999. október 24. 14–16. o.

Részlet a szerző *Egyetlen élet. Gimes Miklós története* című könyvéből.

RÉVÉSZ SÁNDOR: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*. Budapest, 1999, 1956-os Intézet–Sík, 493 o.

HÁY GYULA

HÁY GYULÁNÉ MAJOROS ÉVA: Az ismeretlen világhírű magyar író. Exkluzív interjú Háy Gyulánéval. Riporter Pongrácz Zsuzsa. *Magyar Hírlap*, 2000. június 3. 12. o.

LITVÁN GYÖRGCY: Született 1900-ban. Emlékezés Háy Gyulára. *Élet és Irodalom*, 2000. május 5. 8. o.

HEGEDŰS ANDRÁS

HEGEDŰS B. ANDRÁS: Hegedűs Andrásról – Hegedűs B. András szubjektív jegyzetei. *Beszélő*, 1999. 12. sz. 86–93. o.

HOFFMANN GERTRUD

LITVÁN GYÖRGCY: Hoffmann Gertrud, 1928–1999. In *Évkönyv VII. 1999*. 440–442. o. Elhangzott 1999. szeptember 21-én az Óbudai temetőben.

KÁDÁR JÁNOS

ACZÉL GYÖRGCY: Egy Kádár-portré töredékei. Közreadja, bevezeti és jegyzetekkel ellátta Révész Sándor. *Beszélő*, 1999. 10. sz. 101–129. o.

EÖRSI ISTVÁN: Az empátia buktatója. *Mancs*, 1999. október 28. 38–39. o.

Észrevételek Révész Sándor bevezetőjéhez.

FÖLDES GYÖRGCY: Kádár János (1912–1989). *Rubicon*, 1999. 8. sz. 43–49. o.

KARDOS LÁSZLÓ

POGÁNY MÁRIA: A NÉKOSZ utóélete. In „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell...” *Kardos Lászlóval beszélget Tasi József*. Budapest, 2000, Püski, 201–222. o.

KOVÁCS ISTVÁN

Elhunyt Kovács István. *Népszabadság*, 2000. április 27. 22. o.

LITVÁN GYÖRGCY

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: Haladárok. *Népszabadság*, 1999. július 17. 28. o.

MANSFELD PÉTER

KÓSA CSABA: *Tizenhárom perc. Mansfeld Péter élete és halála*. 2. kiad. Budapest, 1999, Szerző, 123 o.

Az első kiadás címe: *Alhattál-e, kisfiam?*

MÉREI FERENC

VEKERDY TAMÁS: Sorsa a századot írja le. Mérei Ferenc ma lenne kilencvenéves. *Nép-szabadság*, 1999. november 24. 11. o.

MINDSZENTY JÓZSEF

KÖNIC, FRANZ: Egyház a vasfüggöny másik oldalán. Dr. Franz König bíborossal Litván György és Csicskó Mária beszélget. *Beszélő*, 1999. 11. sz. 8–13. o.

MOLNÁR MIKLÓS

VÁSÁRHELYI MIKLÓS: Hosszú út. *Kritika*, 1999. 8. sz. 23. o.

NAGY IMRE

BORSODY ISTVÁN: Az eurokommunizmus magyar vértanúja: Nagy Imre. In uő: *Amerikai évek*. 131–133. o.

LITVÁN GYÖRGY: Nagy Imre hazatalált. Interjú Litván Györggyel. Riporter Rácz Árpád. *Rubicon*, 1999. 9–10. sz. 4–5. o.

RAINER M. JÁNOS: A forradalom előtti pillanat. Nagy Imre 1956 októberében. *Történelmi Szemle*, 1999. 1–2. sz. 19–126. o.

RAINER M. JÁNOS: Nagy Imre. In *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. Budapest, 1999, Rubicon-Aquila-könyvek, 249–259. o.

RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre. Politikai életrajz. II. kötet. 1953–1958*. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 486 o., illusztrált.

OBERSOVSKY GYULA

OBERSOVSKY GYULA: A lét rosszul is szép. „Azzal nyertem, hogy lettem”. Riporter Bolgár Sándor *Magyar Nemzet*, 2000. május 6. Sportfogadás melléklet, 1. o.

RÁKOSI MÁTYÁS

MURASKO, GALINA PAVLOVNA: Néhány ecsetvonás Rákosi Mátyás portréjához. *Múltunk*, 1999. 2. sz. 160–169. o.

SÁNDOR IVÁN

SÁNDOR IVÁN: Önmagamhoz tartozom. Beszélgetés a hetvenéves Sándor Ivánnal. Az interjút készítette Nádra Valéria. *Kritika*, 2000. 3. sz. 15–17. o.

TÓTH ILONA

OBERSOVSKY GYULA: *Tóth Ilona, a magyar Jeanne d'Arc*. Budapest, 1999, Codex Print, 173 o., illusztrált.

ZELK ZOLTÁN

SINKA ERZSÉBET: *Két hold alatt. Zelk Zoltán megíratlan önéletrajza*. Budapest, 1999, Argumentum, 504, [4] o., 8 t.

MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLEKEZŐ INTERJÚK

BENKÓ ZOLTÁN: *Történelmi keresztutak, 1941–1956*. (3., átdolgozott és bővített kiad.) Miskolc, 2000, Felsőmagyarország, 303 o.

BÓSZÉ BALÁZS: Naplórészlet. Emléklapok a forradalomról. In *TIT évkönyv, 1998*. Szerk. Merényi Zoltán. Sopron, 1998, TIT, 19–23. o.

CZAKÓ GÁBOR: Világtörténelem Decsen. *Napi Magyarország*, 1999. október 22. 21. o.

- DOBSZAY JÁNOS: A Dunántúli Nemzeti Tanács. Történelmi mozaik az 1956-os forradalmunk és szabadságharcunk vidéki eseményeiből. *Hunnia*, 1999. 11. sz. 30–34. o.
- FEKETE SÁNDOR: Hungaricus. Fekete Sándor az árnyékfogalmazások koráról. Riporter Sággy Erna. *168 Óra*, 1999. október 21. 17–19. o.
- FUTÓ DEZSŐ: 1956, az a szép fényes nap... In *Írások nehéz időkben*. 79–83. o.
- HARSAY, GEORG: Emlékezés egy régi októberre. *Magyar Nemzet*, 1999. október 27. 8. o.
- HÁY ÉVA: *A barikád mindkét oldalán. Emlékezések*. Budapest, 2000, Osiris, 396 o., 7 t.
- HERCZEG LÁSZLÓ: 1956-ban hősi halált halt bajtársaimra emlékezem... Egy mentős vallomása. *Igazunk '56*, 1999. 10. sz. 24–27. o.
- KENDE PÉTER: Tárgyilagos emlékbeszéd. In *Írások nehéz időkben*. 196–201. o.
- KISS SÁNDOR ISTVÁN: Amíg a lyukas zászló letörött... In *Írások nehéz időkben*. 211–215. o.
- MOGYORÓSSY MÁRIA: Fájó emlékezés '56-ra. Mogyoróssy Mária emlékezik. *Igazunk '56*, 1999. 10. sz. 11–13. o.
- PFTZNER RUDOLF: Két igazolvány – két sors. Emlékezés kivégzett barátomra, Tumbász Ákosra és 1956 „civil” hőseire. *Élet és Irodalom*, 2000. június 16. 10. o.
- SÁNDOR ISTVÁN TAMÁS: Mégsem fújta el a szél! In *Írások nehéz időkben*. 292–294. o.
- SZÁNTÓ ANDRÁSNÉ: Édes Jutikám! Közreadja és az utószót írta Szántó András. *Horizont*, 1999. 4. sz. 99–102. o.
- SZEPESI ATTILA: A végtelen menetoszlop. *Napi Magyarország*, 1999. október 22. 24. o.
- SZLAMA ÁRPÁD: Hősök voltak – megszenvedtek. Beszélgetés Szlama Árpáddal. Riporter Kunszabó Ferenc. *Hunnia*, 1999. 10. sz. 17–19. o.
- TOMÁN LÁSZLÓ: Lyukas lobogók. In *Múltunk, jelenünk... Lesz-e jövőnk? Kisebbségi sors a Balkánon*. Újvidék, 2000, Atlantis Könyvkiadó, 191–195. o.

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK

- BÉKÉS CSABA: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Közreműködött Somlai Katalin. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 184 o.
- RONAY, GABRIEL: „We cannot do much more...”. *The Hungarian Quarterly*, 2000. 157. sz. 143–147. o.
- BOROS GÉZA: *Emlékművek '56-nak*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 286 o., illusztrált.
- BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR: Boros Géza: Emlékművek '56-nak. *Múltunk*, 1999. 3. sz. 279–283. o.
- FELEDY BALÁZS: A látható emlékezet. Könyv 1956 emlékműveiről. *Demokrata*, 1999. október 21. 38. o.
- KOVALOVSKY MÁRTA: For all Eternity. *Budapest Review of Books*, 1999. nyár-ész, 167–169. o.
- CSETE ÖRS: *1956 Budapest. Arcok és sorsok. Faces and Stories*. Budapest, 1999, Magyar Napló, 205 o., illusztrált.
- REMÉNYI JÓZSEF TAMÁS: Legendák helyett. *Népszabadság*, 1999. október 2. 34. o.
- Az Erdőmérnöki Főiskola jelentése az 1956/57. iskolai év eseményeiről*. Szerk. Oroszi Sándor. Budapest, 1996, Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténelmi Szakosztálya, [163] o. (Erdészettörténelmi Közlemények 24.); *Sopron, 1956*. Szerk. Nyári László, Oroszi Sándor. Budapest, 1997, Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténelmi Szakosztálya, 186 o., illusztrált. (Erdészettörténelmi Közlemények 29.); *56-os emlékek*. Szerk. Nyári László, Oroszi

- Sándor. Budapest–Sopron, 1998, Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztály–Soproni Egyetem, 191, [3] o. (Erdészettörténeti Közlemények 37.)
- BECK TIBOR: A Soproni Erdészettörténeti Közlemények 1956-os tematikus számainak ismertetése. In *Évkönyv VII. 1999.* 384–390. o.
- Évkönyv VII. 1999. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Standeisky Éva, Rainer M. János. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 457 o.
- SPIRK JÓZSEF: Az útlevélosztályon szervezték be az ügynököket. Az 56-os Intézet évkönyve a Kádár-rendszer besúgóhálózatáról. *Népszava*, 1999. szeptember 25. 6. o.
- VARGA PÉTER: Vagyázó szemek. *Élet és Irodalom*, 2000. április 7. 18. o.
- 1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23.–november 4. Válogatott dokumentumok.* Szerk. Vida István. Budapest, 1998, MTA Jelenkor-kutató Bizottság, 571 o.
- VALUCH TIBOR: A politikai struktúra újjászervezésének kísérlete 1956-ban. In *Évkönyv VII. 1999.* 355–359. o.
- GAJASSY G. ISTVÁN: '56 – elárult szabadságharc. Egy Széna téri szabadságharcos beszámolója. Novi Sad, 1995–1998, Szerző, 215 o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Münchhausen főhadnagy kalandjai. In *Évkönyv VII. 1999.* 360–362. o.
- Halál a hálaadás napján. A „Bang-Jensen-ügy”.* Nagy András kutatásai és forgatókönyve (1992–98) alapján. Rendező Dömölky János. Magyar Televízió Rt. és az Országos Széchényi Könyvtár Videotára, 1998.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Válogatás 1998 történelmi dokumentumfilmjeiből. In *Évkönyv VII. 1999.* 372–374. o.
- JOBBÁGYI GÁBOR: „Ez itt a vértanúk vére”. Az 1956 utáni megtorlási eljárások. Budapest, 1998, Kairosz, 239 o.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: Két könyv a megtorlásról. In *Évkönyv VII. 1999.* 375–383. o.
- KAHLER FRIGYES: *A Brusznjai-per. Emberi sorsok a politikai megtorlás idején.* Budapest, 1998, Kairosz, 411 o.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: Két könyv a megtorlásról. In *Évkönyv VII. 1999.* 375–383. o.
- Ki volt Tóth Ilona? „Magasabbak az eget a földnél”.* Rendező Ordódy György. Szerkesztő-riporter Benedikty Tamás. Unio Civilis-Hunnia, 1998.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Válogatás 1998 történelmi dokumentumfilmjeiből. In *Évkönyv VII. 1999.* 363–368. o.
- KÓRÖSI ZSUZSANNA–MOLNÁR ADRIENNE: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa.* Előszó Gyáni Gábor. Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 269 o., illusztrált.
- BÓSZÉ BALÁZS: Tanulmányok és titkok. *Nyugati Kapu*, 2000. július 21. 8. o.
- G[RÉCZY] ZS[OLT]: Könyv az ötvenhatosok gyermekeiről. *Magyar Hírlap*, 2000. július 4. 8. o.
- HANTHY KINGA: Megbélyegzett nemzedék. A forradalom gyermekei. *Magyar Nemzet*, 2000. június 24. 27. o.
- JAVORNICZKY ISTVÁN: Tabukba zárva. *Élet és Irodalom*, 2000. július 28. 19. o.
- LUKÁCSY ANDRÁS: Gyermekek stigmával. *Magyar Hírlap*, 2000. június 2. 9. o.
- SPIRK JÓZSEF: Titokkal a lelkükben. A forradalom generációkon túli hatása. *Népszava*, 2000. június 22. 11. o.
- A magyar forradalom és szabadságharc enciklopédiája, 1956. október 6.–december 12.* Szerk. Germuska Pál, Hegedűs B. András és Lux Zoltán. (Európa közepén – Magyarország a jelenkorban. Az 1956-os Intézet történeti CD-ROM-sorozata 1.)
- CSÓRIÁN SÁNDOR: Enciklopédia a forradalomról. *Számítástechnika*, 1999. október 26. 15. o.

- UNCVÁRY KRISZTIÁN: 1956 és a CD. *Élet és Irodalom*, 2000. január 21. 14. o.
Pulzusszáma '56. Portréfilm Naszlady Attila orvosprofesszorról. Rendező Nagy György. Video-Plan Stúdió, 1998.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Válogatás 1998 történelmi dokumentumfilmjeiből. *Évkönyv VII. 1999.* 368–371. o.
- RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre. Politikai életrajz. I. kötet. 1896–1953., II. kötet. 1953–1958.* Budapest, 1996, 1999, 1956-os Intézet, 553, 486 o.
- ALFÖLDY, GÉZA: Den Moskauer Granit zersplittert. Eine überzeugende Biographie über den ungarischen Ministerpräsidenten Imre Nagy. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2000. június 6. 10. o.
- RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre. Politikai életrajz. II. kötet. 1953–1958.* Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 486 o.
- MIKLÓSI ZOLTÁN: „Kegyelmet nem kérek”. *Élet és Irodalom*, 2000. május 5. 19. o.
- SÜKÖSD MIHÁLY: Nagy Imre sorsa. *168 Óra*, 2000. április 27. 24–25. o.
- SZIGETHY ANDRÁS: Kortörténeti bédekke: *Népszabadság*, 2000. január 19. 9. o.
- VARCA PÉTER: Reformerből vonakodó forradalmár. *Élet és Irodalom*, 2000. május 5. 19. o.
- RÉVÉSZ SÁNDOR: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története.* Budapest, 1999, 1956-os Intézet–Sík, 493 o.
- HORGAS BÉLA: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2000. február 25. 13. o.
- VÁRKONYI TIBOR: Szertelen élet. *Magyar Hírlap*, 2000. január 11. 8. o.
- Satelliten nach Stalins Tod. Der „Neue Kurs”. 17. Juni 1953 in der DDR, ungarische Revolution 1956.* Szerk. Hegedűs B. András, Manfred Wilke. Előszó Göncz Árpád. Berlin, 2000, Akademie, 316 o.
- LOEST, ERICH: Im Zentrum des Gelingens und Scheiterns stand Moskau. *Die Welt*, 2000. június 17. 30. o.
- SCHWENGER, HANNES: Immer wieder Panzer. Ein deutsch-ungarischer Rückblick auf die fünfziger Jahre. *Der Tagesspiegel*, 2000. június 26. 11. o.
- STANDEISKY ÉVA: *Az írók és a hatalom, 1956–1963.* Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 482 o.
- DEÁK, ISTVÁN: On the leash. *The Hungarian Quarterly*, 1999. 156. sz. 54–63. o.
- SZALAY RÓBERT: *1956. A forradalom igaz története. Ami a történelemkönyvekből kimaradt.* Budapest, 1999, 56-os Magyarok Világтанácsa, 40 o., illusztrált.
- GEREBEN ISTVÁN–LIPTÁK BÉLA–VÁRALLYAY GYULA: Nyilatkozat. *Kapu*, 2000. 1. sz. 91–92. o.
- SZAKOLCZAI ÁTTILA: Ami a történelemkönyvekből kimaradt. *Élet és Irodalom*, 2000. január 7. 7. o.
- Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti.* Szerk. és összeállította Je. D. Orehova, V. T. Szereda, A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1998, Roszszijszkaja polityicseskaja enciklopedyija, 863 o.
- LATIS, MIHAIL VIKTOROVICS: *Isztoricseskij arhiv*, 1999. 3. sz. 216–221. o.
- TÓKÉS, RUDOLF L.: *Hungary's Negotiated Revolution.* Cambridge, 1996, Cambridge University Press, 544 o.
- HAJDU TIBOR: Setting the point. *The Hungarian Quarterly*, 1999. 156. sz. 127–132. o.
- Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra, 1956–1963. Dokumentumok.* Szerk. Cseh Gergő Bendegúz, Kalmár Melinda és Pór Edit. Budapest, 1999, Osiris, 541 o.
- GERVAI ANDRÁS: *Kritika*, 1999. 12. sz. 38. o.

Összeállította Györi László

AZ ORAL HISTORY ARCHÍVUM ÚJABB INTERJÚINAK ANNOTÁLT JEGYZÉKE

Az alábbiakban az Oral History Archívum azon új interjúinak annotált jegyzékét közöljük, amelyek az intézet korábbi *Évkönyveiben* publikált jegyzékekben még nem jelentek meg.

A jegyzék tartalmazza az interjúalany nevét, születési évét, foglalkozását, életútjának főbb állomásait, illetve ötvenhatos tevékenységét és bírósági ítéletét.

Az utolsó sorban jelöljük az interjú nyilvánosságának szintjét, nyilvántartási számát, készítésének évét, terjedelmét (ívben), valamint készítőjét.

Az interjúk nyilvánossági szintje a következő módon értelmezendő: nyilvános = szabadon kutatható és idézhető a forrás megjelölésével; kutatható = szabadon kutatható, de idézéséhez az interjúalany és az interjúkészítő engedélye szükséges; zárt = mind a kutatáshoz, mind az idézéshez az interjúalany és az interjúkészítő engedélye szükséges.

A [GY]-vel jelzett interjúk *Az ötvenhatosok második nemzedéke* című kutatás keretében készültek.

A *-gal jelzett interjúk nem teljes életútinterjúk, hanem csak az 1956-os magyar forradalom eseményeit, illetve azok hatását tárják fel.

APRÓ JÓZSEF (1934) szerszámkészítő. 1955–1956-ban a Petőfi Kör tagja volt. A forradalom leverése után Ausztráliába emigrált. A Magyar Szabadságharcos Szövetség Ausztráliai Tagozatának társelnöke.*

[kutatható] »706« 1999. 1 ív, Lökkös Attila

BALI MÁRIA (1951) porcelánfestő. Szófiában a Magyar Köztársaság követségének alkalmazottja. Édesapját, Bali Sándor (1923–1982) szerszámkészítőt, a Budapesti Híradástechnikai Gépgyár Munkástanácsának elnökét, a Nagy-budapesti Központi Munkástanács egyik vezetőjét 1958-ban tizenkét évi börtönbüntetésre ítélték. [GY]

[nyilvános] »683« 1997. 2 ív + melléklet, Molnár Adrienne

BALLA ATTILA (1944) anglikán pap. 1956 novemberében szüleivel Ausztráliába emigrált.*

[kutatható] »715« 1999. 1 ív, Lökkös Attila

BÁNYAI LÁSZLÓ (1925) esztergályos. Önkéntesként harcolt a második világháborúban. 1945-ben letartóztatták, és ötévi börtönbüntetésre ítélték. 1947-ben szabadult. A forradalom alatt a pestlőrinci nemzetőrség parancsnoka volt. 1957-ben kivándorolt Ausztráliába.*

[kutatható] »723« 1999. 2 ív, Lökkös Attila

BORBÉLY JENŐ (1930) kőműves, kereskedő. 1956 novemberében elhagyta az országot.

1958–1992 között az USA-ban élt.*

[kutatható] »707« 1998. 1 ív, Lökkös Attila

BORBÉLY LAJOS (1927) kőműves. A forradalom alatt részt vett a pápai tüntetésen. 1956 végétől 1998-ig Svájcban élt.*

[kutatható] »708« 1998. 1 ív, Lökkös Attila

BŐSZE BALÁZS (1946) munkavédelmi szaktanácsadó, hittantanár. Édesapját, Bősze Gábor (1901–1967) vasutast a forradalom ideje alatt Sopronban tett kijelentései miatt 1957-ben internálták. Szabadulása után csak segédmunkásként dolgozhatott. [GY]

[kutatható] »684« 1997. 5 ív, Kőrösi Zsuzsanna

BUDAVÁRI GYŐZŐNÉ Újvári Anna (1941) ápolónő. 1956-ban részt vett a Móricz Zsigmond körtéri harcokban. Nevelőapját, Újvári József (1927–1958) segédmunkást, aki a forradalom alatt a VIII. kerületi nemzetőrség parancsnoka volt, 1957-ben letartóztatták, majd szervezkedés vezetése vádjával halálra ítélték, és kivégezték. [GY]

[kutatható] »688« 1998. 2 ív+melléklet, Kőrösi Zsuzsanna

FEKETE JÓZSEF (1921) gépészmérnök. Az 1950-es években a győri Vagongyárban osztályvezető-helyettesként dolgozott. 1956-ban a gyári munkástanács elnökségének tagja, a fegyelmi bizottság elnöke volt. 1958-ban tizenöt évi börtönbüntetésre ítélték, 1964-ben szabadult.

[kutatható] »702« 1997. 8 ív, Szakolczai Attila

FENYŐFALVI GYÖRGY (1954) adótanácsadó, mérlegképes könyvelő, a Társadalombiztosítás Egészségbiztosítási Pénztárának általános igazgatóhelyettese. Édesapját, Fenyőfalvi Antal (1919–1993) vasutast a forradalom alatt a Kelenföldi pályaudvar állomásfőnökévé választották. 1958-ban tízévi börtönbüntetésre ítélték. 1963-as szabadulása után a Hídépítő Vállalatnál dolgozott. [GY]

[kutatható] »680« 1997. 6 ív, Kőrösi Zsuzsanna

GÁL FERENC (1927) állambiztonsági vezérőrnagy. 1952-től az ÁVO, majd az ÁVH operatív politikai nyomozója volt a kulturális élet területén. 1956. október 23-án a BM épületében tartózkodott, másnap szemtanúja volt az épület előtti tüntetés szétlövetésének. Az ÁVH feloszlásakor önként jelentkezett a főkapitányságon, ahol védőrizetbe vették. 1957-től a BM-ben az értelmiségi elhárítással foglalkozott, a III. Főcsoportfőnökség vezető helyettese volt. 1974-től az MSZMP KB apparátusában a BM pártfelügyeletét látta el. 1988–1989-ben az MSZMP KB Adminisztrációs Osztályának helyettes vezetője volt.

[kutatható] »728« 1996. 28 ív, Hegedűs B. András

GOSZTONYI PÉTER (1931–1999) hadtörténész. 1953-ban végezte el a közgazdasági főiskolát, ugyanekkor a Magyar Néphadsereg tartalékos alhadnagya lett. A forradalom idején a Kilián laktanyában teljesített szolgálatot, és részt vett a szovjetek elleni harcokban. Az év végén Svájcba emigrált, majd a berni Kelet-Európai Könyvtár igazgatója lett. Számos kötete jelent meg a második világháború és az 1956-os forradalom témájában.

[nyilvános] »697« 1998. 4 ív+melléklet, Eörsi László

GYENES JUDITH (1932) könyvtáros. Maléter Pál özvegye. Férje letartóztatása után elbocsátották a munkahelyéről, majd évekig segédmunkásként dolgozott. A Történelmi Igazságtétel Bizottsága alapító tagja.

[nyilvános] »694« 1998. 5 ív, Molnár Adrienne

HAJDU TIBOR (1930) történész. 1949–1966 között a Munkásmozgalmi Intézet, az Országos Levéltár és a Párttörténelmi Intézet levéltárosa, majd a Párttörténelmi Intézet tudományos főmunkatársa volt. 1975-től az MTA Történettudományi Intézetében tudományos főmunkatárs, tudományos tanácsadó, osztályvezető. Az 1956-os forradalom napjaiban önkéntes ügyelőszolgálatot teljesített a pártközpontban.*

- [kutatható] »675« 1997. 4 ív+melléklet, Ständeisky Éva
 HIDEGKÚTI BÉLA (1936) technikus. 1957 januárjában Ausztráliába emigrált; Melbourne-ben hivatalnok.*
- [kutatható] »705« 1999. 1 ív, Lökkös Attila
 JANESCH RUDOLF (1926) építészmérnök. 1951-ben egyetemi hallgatóként izgatás és titoksértés miatt kétévi börtönbüntetésre ítélték. A börtönben megismerkedett Dudás Józseffel. 1956-ban a *Szabad Nép* székházában részt vett a *Függetlenség* szerkesztésében. 1958-ban egy év és két hónap időtartamú börtönbüntetésre ítélték.
- [nyilvános] »704« 1999. 2 ív+melléklet, Eörsi László
 JUHÁSZI FERENC (1931) begyűjtési előadó, gépkocsivezető. A forradalom alatt a Móri Nemzetőrség írnoka volt. 1961-ben egy külföldi útja előtt a BM beszervezte. 1965-ben Ausztráliába emigrált.*
- [kutatható] »703« 1999. 2 ív, Lökkös Attila
 KÁLLAY PATRÍCIA (1950) ápolónő, betanított munkás. A Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az SZDSZ alapító tagja. Édesapját, Kállay István (1914–1991) tanárt, később segédmunkást 1957-ben röpcédulák gépelése miatt ötévi börtönbüntetésre ítélték. Miután 1961 áprilisában szabadult, segédmunkásként, majd raktárosként dolgozott. [GY]
- [kutatható] »679« 1997. 10 ív+melléklet, Kőrösi Zsuzsanna
 KENESSEY CSABA (1935) gépkocsivezető. 1956-ban csatlakozott a *Szabad Nép* székházában tevékenykedő felkelőcsoporthoz. A forradalom leverése után Svájcba emigrált, ahol egy irodatechnikai vállalat igazgatója lett.
- [kutatható] »698« 1998. 2 ív, Eörsi László
 KISS TAMÁS (1934) jogász. 1956-ban Szegeden joghallgatóként a MEFESZ egyik megalapítója és vezetője volt. 1957-ben letartóztatták, 1959-ben ötévi börtönbüntetésre ítélték. 1960-as szabadulása után munkás, majd könyvelő volt. Miután 1976-ban levelező tagozaton jogi diplomát szerzett, jogtanácsosként dolgozott. 1990–1994 között Balassagyarmat alpolgármestere, 1996-tól 1999-ig a Miniszterelnöki Kabinetiroda kormányfő-tanácsadója volt.
- [nyilvános] »734« 2000. 8 ív, Molnár Adrienne
 KOCZEK ÉVA (1938) patológus. 1956 decemberében elhagyta az országot; Ausztráliában él.*
- [kutatható] »710« 1999. 1 ív, Lökkös Attila
 KOVÁCS ANDRÁS GYULA (1932) taxisofőr. Édesapját 1949-ben mint volt „rongyos” gárdistát kivégezték. 1956-ban a *Szabad Nép* székházában a fegyveres felkelők parancsnoka volt. A forradalom leverése után Ausztráliába emigrált; Sydneyben él. A Magyar Szabadságharcos Szövetség Ausztráliai Tagozatának társelnöke.
- [nyilvános] »727« 1999. 4+1 ív, Eörsi László, Lökkös Attila
 LAJTAI ENDRE (1939) felvonó- és villanyszerelő. Édesapját, Lajtai Lajos (1911–1978) vegyészmérnököt, aki a forradalom idején a mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár munkástanácsának elnöke volt, 1958-ban hatévi börtönbüntetésre ítélték. 1961-es szabadulása után ciánozóként dolgozott Pécsen. [GY]
- [nyilvános] »677« 1996. 4 ív+melléklet, Havas Fanny
 LATINGER ERZSÉBET (1936) segédmunkás. Diósgyőrött, majd Ózdon élt. 1956 novemberében Angliába, majd 1969-ben Ausztráliába emigrált.*
- [kutatható] »716« 1999. 1 ív, Lökkös Attila
 LITVÁN GYÖRGY (1929) tanár, történész. 1947-től az MKP, majd az MDP tagja volt, 1955-től a Nagy Imre körül kialakult pártellenzékhez tartozott. 1956 tavaszán Budapest XIII. kerületének pártaktívaülésén elsőként követelte nyilvánosan a jelen lévő Rákosi Mátvás eltávolítását a hatalomból. Aktívan részt vett Petőfi Kör munkájában, majd a forradalom alatt a Ma-

gyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának és a XII. kerületi Nemzeti Bizottságnak volt a tagja. A forradalom leverését követően részt vett a szellemi ellenállásban. 1959-ben a Mérei-perben hatévi börtönbüntetésre ítélték. 1962-es szabadulása után általános és középiskolai tanárként, valamint könyvtárosként dolgozott. 1972-től az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa. A TIB alapító tagja. 1991–1999 között az 1956-os Intézet igazgatója volt. 1995-től egyetemi tanár.

[kutatható] »700/a« 1984. 4 ív, Tóth Pál Péter; »700/b« 1983. 7 ív, Varga László

LŐWY KATÓ (1947) egyetemi tanár. 1956 novemberében szüleivel Ausztráliába emigrált. A Melbourne-i Egyetemen jogfilozófiát tanít.

[kutatható] »711« 1999. 2 ív, Lökkös Attila

MOLNÁR MIKLÓS (1918) újságíró, történész, egyetemi tanár. 1948-tól a *Szabad Nép* munkatársa volt, 1950-ben elbocsátották, majd 1955-ös leváltásáig az *Irodalmi Ujság* szerkesztőjeként dolgozott. A Nagy Imre körül kialakult ellenzéki értelmiségi csoport aktív tagja volt. 1956. október 29-én a *Szabad Népb*en megjelent „Válasz a Pravdának” című írásában védte meg a forradalmat. November 4-e után részt vett a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalomban. 1957-ben emigrált; Svájcban telepedett le. Több könyvet, tanulmányt írt a magyar forradalomról, Nagy Imre életpályájáról, a magyar történelemről szóló összefoglaló munkája pedig három nyelven jelent meg.

[kutatható] »731« 1999. 3 ív + melléklet, Litván György és Molnár Adrienne

MOLNÁR MIKLÓSNÉ RUDAS ÉVA (1925). Moszkvában született, apja Rudas László, az akkor emigrációban élő kommunista újságíró, marxista filozófus. A család 1945-ben tért haza Magyarországra. Tolmácsként és fordítóként dolgozott. 1957 januárjában férjével, Molnár Miklóssal és gyermekeivel elhagyta Magyarországot. Svájcban az ENSZ munkatársaként dolgozott nyugdíjazásáig.

[zárt] »685« 1997. 5 ív, Kozák Gyula és Litván György

NEMES KLÁRA (1925) cipőfelsőrész-készítő. 1956 decemberében Ausztráliába emigrált.

[zárt] »718« 1999. 1 ív, Lökkös Attila

OISZTER ANTAL (1920) elektrotechnikus. 1944-ben részt vett az ellenállási mozgalomban, 1945-től a Független Kisgazdapárt Bajcsy-Zsilinszky Kollégiumának vezetője volt. 1956 októberében Dudás József a *Szabad Nép* székházában a gazdasági ügyek intézésével bízta meg. Novemberben Ausztráliába emigrált.

[kutatható] »719« 1999. 2 ív, Lökkös Attila

ORBÁN GYÖRGY (1950) jogász, a Balassi Kiadó kereskedelmi igazgatója. Édesapját, Orbán Nándor (1910–1981) katonatisztet, majd segédmunkást, aki a forradalom idején a nagykanizsai nemzetőrség parancsnoka volt, 1958-ban tízévi börtönbüntetésre ítélték. 1963-as szabadulása után edzőként, majd szőlőmunkásként dolgozott. [GY]

[kutatható] »693« 1997. 10 ív + melléklet, Molnár Adrienne

OTT JÓZSEF (1919) rendőrtiszt. 1950-től Kecskeméten a megyei rendőrkapitányság közrendvédelmi parancsnoka, majd 1955-től a politikai osztály vezetője volt. 1956. október 26-án megakadályozta, hogy a rendőrségnél a tömegbe löjjenek. Tagja lett a megyei rendőrkapitányság forradalmi bizottságának. 1957-ben elbocsátották a munkahelyéről, majd két és fél évi börtönbüntetésre ítélték. 1959-es szabadulása után munkás, rendész, majd raktárkezelő volt.

[nyilvános] »735« 2000. 3 ív, Orgoványi István

PADÁNYI MIHÁLY (1916) az 1944 őszen kibontakozó fegyveres ellenállási mozgalom egyik vezetője volt. Akciócsoportja (Marót) robbantotta fel – többek között – Gömbös Gyula szobrát, majd a nyilas könyvesboltot a Kossuth Lajos utcában, és szétugrasztotta a nyilasok gyűlését a Városi Színházban. 1945 után Dunapentelén mérnökként, majd az Építésügyi Minisz-

tériumban miniszterhelyettesi beosztásban dolgozott. 1956 után egy építőipari vállalat igazgatója volt.

[nyilvános] »687« 1997. 3 ív, Vásárhelyi Miklósné

PÁKH TIBOR (1924) jogász, műszaki fordító. 1945–1948 között szovjet hadifogságban volt. 1956. október 25-én megsebesült a Kossuth téri sortűznél. 1957-től nyilvánosan hangoztatta véleményét az idegen megszállásról és az ötvenhatos szabadságharcról. 1961-ben ellenforradalmi tevékenység vádjával tizenöt évi börtönbüntetésre ítélték. A börtönben tiltakozott az emberi jogok sérelmére elkövetett túlkapások ellen. 1971-es szabadulása után is harcolt Magyarország önrendelkezési jogának visszaszerzéséért. Munkavállalását mindvégig akadályozták, megbízások fordítómunkából élt. A nemzeti ellenállás emblemikus alakjává vált.

[nyilvános] »690« 1997–1998. 10 ív+melléklet, Balázs Eszter

PÁLÓCZI LAJOS (1937) esztergályos. A forradalom alatt Cegléden részt vett a szovjet önkényuralmi jelképek eltávolításában. 1956 novemberében Ausztráliába emigrált.*

[kutatható] »712« 1999. 1 ív, Lökkös Attila

PULLAY BÉLA (1919) építési művezető. 1955-től az kecskeméti Alföldi Konzervgyárban villanszerelőként dolgozott. 1956-ban a konzervgyár munkástanácsának elnöke és a városi forradalmi bizottság tagja volt, valamint részt vett a szellemi ellenállásban. 1957-ben letartóztatták, és 1958-ban ötévi börtönbüntetésre ítélték. 1960-ban szabadult.

[nyilvános] »701« 1998. 8 ív+melléklet, Orgoványi István

RITECZ JÓZSEF (1933) börtönigazgató. Önkéntesként harcolt a koreai háborúban. A forradalom idején a Práter utca 31. szám alatti iskola épületének a parancsnoka volt, „Jocó” néven ismerték. A forradalom bukása után Svájcban telepedett le.*

[nyilvános] »739« 2000. 2 ív, Eörsi László

ROKONÁL MIKLÓS (1929) katonatiszt. 1956 őszén Szentendrén műszaki tiszt, 1956. november 1-től a budakalászi nemzetőrség katonai tanácsadója volt. A forradalom leverése után nem írta alá a tisztii nyilatkozatot, ezért leszerelték a hadseregből. Ezt követően munkás, majd Százhalombattán sportvezető volt.

[kutatható] »695« 1998. 3 ív, Molnár Adrienne

SCHÖN GÁBOR (1936) elektroműszerész. 1956-ban szemtanúja volt a Sztálin-szobor ledöntésének és a Parlament előtti sortűznek. November végén Angliába, majd 1958-ban Ausztráliába emigrált.*

[kutatható] »713« 1999. 1 ív, Lökkös Attila

SELMECZI GÁBOR (1944) kereskedő. Szüleivel a forradalom bukása után Ausztráliába emigrált.*

[kutatható] »722« 1999. 1 ív, Lökkös Attila

SPITZER IMRE (1929) textilgyeász. Részt vett az antifasiszta ellenállásban, emiatt 1944-ben letartóztatták, majd a dachau munkatáborba szállították. 1945 októberében elhagyta Magyarországot, és Ausztráliában telepedett le.

[kutatható] »726« 1999. 1 ív, Lökkös Attila

SZABÓ IRÉN (1930) tanítónő. 1949 után a Térképészeti Intézetben dolgozott. 1957 januárjában Angliába, majd Ausztráliába emigrált. Perth-ben él, ahol évekig a helyi magyar rádió főszerkesztője volt.*

[kutatható] »720« 1999. 1 ív, Lökkös Attila

SZAPPANOS GYULA (1926) ingatlanügynök. A forradalom alatt részt vett a Rádiónél készülő barikád építésében. 1956 novemberében Ausztráliába emigrált.*

[kutatható] »714« 1999. 1 ív, Lökkös Attila

SZMOLNIK LAJOS (1928) asztalos, takarító. 1956 októberében részt vett a nyíregyházi rabok kiszabadításában. A forradalom bukása után elhagyta az országot; Ausztráliában él.*

[kutatható] »724« 1999. 2 ív, Lökkös Attila

TAKÁCH-TOLVAY LÁSZLÓ (1928) tanár, építésztechnikus. Katonaiskolai növendékként harcolt a második világháborúban; hazatérése után letartóztatták. A forradalom alatt tagja volt a Heves Megyei Forradalmi Bizottságnak. 1956 novemberében Ausztráliába emigrált.*

[kutatható] »721« 1999. 1 ív, Lökkös Attila

TAKÁCS ISTVÁN (1939) építőipari szakmunkás. A forradalom leverése után Ausztráliába emigrált.*

[kutatható] »709« 1999. 1 ív, Lökkös Attila

TÓTH ISTVÁN (1919–1999) jogász. 1945-től a győri városházán dolgozott, 1948–1949-ben a szociálpolitikai osztály vezetője volt. 1951-től a megyei tanács adminisztratív csoportjának a vezetőjeként dolgozott. 1956-ban a megyei tanács munkástanácsának elnökévé választották. 1957-ben tizenkét évi börtönbüntetésre ítélték. Szabadulása után különböző vállalatoknál beruházási, majd 1976-tól jogi előadóként dolgozott.

[kutatható] »682« 1997. 9 ív, Szokolczai Attila

TÓTH MÁRTA (1949) pedikűrös. Tóth István (lásd ott) leánya. [GY]

[kutatható] »686« 1997. 3 ív, Kőrösi Zsuzsanna

VAMOS IDA (1948) levéltáros. Édesapját, Vámos József (1927–1977) terményfelvásárlót, aki 1956-ban a szécsényi nemzetőrség parancsnokhelyettese volt, 1957-ben két és fél évi börtönbüntetésre ítélték. Édesanyja az 1956. december 8-i salgótarjáni sortűzben halálos lövést kapott. [GY]

[kutatható] »681« 1997. 2 ív, Molnár Adrienne

VARGA HENRIK (1918) tisztviselő, villanszerelő. Harcolt a második világháborúban, majd nyugati hadifogság után 1946-ban tért haza. 1956 decemberében Ausztráliába emigrált.

[kutatható] »725« 1999. 2 ív, Lökkös Attila

VARGA SÁNDOR (1934) mérnök. 1956-ban a BME hallgatójaként Marián Istvánnak, a műegyetemi katonai tanszék parancsnokának a kísérője volt, és bekapcsolódott a műegyetemi MEFESZ szervezésébe. 1957-ben letartóztatták, 1958-ban egy év négy hónap időtartamú börtönbüntetésre ítélték. Az ítélethirdetés után szabadult, és műszereszként helyezkedett el, majd az egri GELKA szervizvezetője volt.

[kutatható] »678« 1996. 8 ív + melléklet, Balázs Eszter

ZIMÁNYI TIBOR (1922) közgazdász. 1944-ben bekapcsolódott az illegális ellenállási mozgalomba, 1945-ben a demokratikus ifjúsági mozgalom szervezője volt. 1946-tól rendőrtiszt volt, 1948-ban kilépett. Ezután Kistarcsára, majd Recskre internálták. Szabadulása után segédmunkásként, majd tisztviselőként dolgozott. 1956-ban részt vett a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága munkájában. 1958-ban ötévi börtönbüntetésre ítélték. 1960-as szabadulása után munkás, fordító, tisztviselő, 1975–1989 között szövetkezeti főkönyvelő volt. 1988-ban a Recski Szövetség megszervezője, főtitkára, 1994-től elnöke, 1989-től a POFOSZ társelnöke. 1991–1992-ben a TIB alelnöke, 1992–1993-ban ügyvezető elnöke, 1993–1995 között elnöke volt. 1989-től az MDF tagja, 1990–1994 között országgyűlési képviselő volt.

[zárt] »696« 1998. 8 ív, Murányi Gábor (A V. 74-es Zimányi Tibor-életútinterjú kiegészítése)

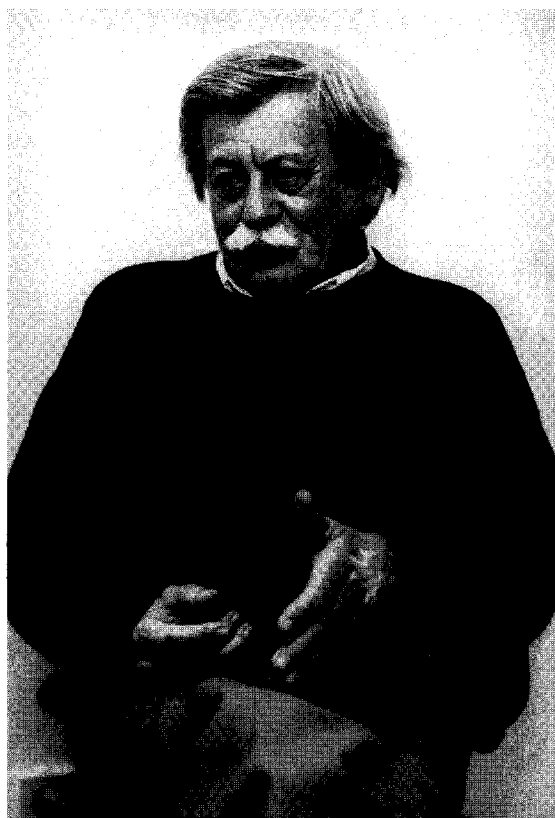
ZSÁMBOKI PÉTER (1957) újságíró, a *Reader Digest* főszerkesztő-helyettese. Édesapját, Zsámboki Zoltánt (1923–1989), aki a forradalom alatt a Központi Statisztikai Hivatalban nemzetőrcsoportot szervezett, és a forradalmi bizottság elnöke lett, 1959-ben hétévi börtönbüntetésre ítélték. 1963-as szabadulása után műfordító és szerkesztő volt. [GY]

[nyilvános] »676« 1997. 2 ív, Hoffmann Gertrud

Az 1956-os erdélyi eseményekkel és az azt követő megtorlással kapcsolatos interjúk. ANTAL LÁSZLÓ evangélikus lelkész, BAUER GYÖRGY tisztviselő, KELEMEN KÁLMÁN mérnök, NAGY BENEDEK tanár és NYITRAI MÓZES unitárius lelkész visszaemlékezései.*
[nyilvános] »732« 1999. 5 ív, Tófalvi Zoltán

Az úgynevezett ötvenhatos lakótelep szociológiai felmérése keretében készített interjúk. BÉRES SÁNDOR ügyintéző, CSÁK CÁBOR betanított munkás, CSÉVE TIBORNÉ ápolónő, ERNYEY MIKLÓS újságíró, KOVÁCS ZOLTÁN lakatos, MOLNÁR KÁROLYNÉ pénztáros, PALOTÁS ISTVÁN órás, RICHTER JÓZSEF segédmunkás, RICHTERNÉ Gölöncsér Hermina üzemgazdász, RÉTI LAJOS mozdonyvezető, SEIDEL ISTVÁN agrármérnök, SOLYMOSI JÁNOSNÉ adminisztrátor, SZABÓ IRÉN adminisztrátor, SZARKA LAJOS faipari technikus, TEREKESI SÁNDOR géplakatos, TÚRI LÁSZLÓ házmester, VARSÁNYI JENŐ figuráns, ZLATNYIK LAJOSNÉ ügyintéző.
[kutatható] »738« 1996. 24 ív, Forintos György

Összeállította Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne

Fotó: Gy. Balázs Béla

SZABÓ MIKLÓS (1935–2000)

A történést, a közírót, az esszéistát már sokan méltatták, az ellenzékit, a demokrata politikust, a köztársaság Parlamentjének volt képviselőjét elbúcsúztatták, a tanárt, a barátot, az embert elsiratták. A mi kötelességünk: megemlékezni – még friss fájdalommal – az 1956-os Intézet alapító kurátoráról, ügyünk támogatójáról, mindnyájunk munkáját figyelemmel kísérő kollégánkról. Szabó Miklós sokat és fontosat mondott a magyar forradalomról – amikor csak tehetett. Kedvezőtlen, tiltó időkben és akkor is, amikor úgy tűnt, ez nem divat. „Én már csak megmaradok nagyimristának” – mondotta állítólag. Saját „helyzetét” is ezzel a jószerevével nem létező politikai fogalommal határozta meg. Szokása volt másképp látni a történelmi jelenségeket, mint ahogyan azt a legtöbben tették. Századunk politikai gondolkodása érdekelte az elejétől a szó szoros értelmében vett jelenig. A magyar forradalmat is gondolati állomásként elemezte – olyan jelenséggént, amely után mindenki kénytelen volt másképp gondolkozni a politikáról. A mi intézetünkben sem a tizenhárom nap eseményeit kutató csoportot, hanem az 1956-ot nagy gondolati távlatokban vizsgáló műhelyt látta. Így azután nem távozott közülünk sem: történetírói munkássága – benne mindaz, amit a forradalomról vagy annak kapcsán, ürügyén mondott – máig inspirál, vitára ingerel. És kötelességet ró ránk, többek között az ő életművével való elemző számvetés kötelezettségét.

SZERZŐINK

ALBERT Fruzsina szociológus, MTA Szociológiai Kutatóintézet

BÁLINT Marcell egyetemi hallgató, ELTE BTK

DÁVID Beáta szociológus, MTA Szociológiai Kutatóintézet

EÖRSI László történész, 1956-os Intézet

FORINTOS György jogász, szociológus

GERMUSKA Pál történész, 1956-os Intézet

GYŐRI László könyvtáros, 1956-os Intézet

HEGEDŰS B. András közgazdász, szociológus, 1956-os Intézet

KECSKÉS Gusztáv történész, Hidegháború-történeti Kutatóközpont

KELLER Márkus egyetemi hallgató, ELTE BTK

KOZÁK Gyula szociológus, 1956-os Intézet

KŐRÖSI Zsuzsanna szociológus, 1956-os Intézet

LÉNÁRT András egyetemi hallgató, ELTE BTK

LITVÁN György történész, 1956-os Intézet

MOLNÁR Adrienne szociológus, 1956-os Intézet

MÜLLER-ENBERGS, Helmut történész, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Berlin

PÉCSI Vera gazdaságtörténész

RAINER M. János történész, 1956-os Intézet

SASVÁRI Edit művészettörténész, Szent István Király Múzeum

SOMLAI Katalin történész, 1956-os Intézet

STANDEISKY Éva történész, 1956-os Intézet

SZABÓ Klára levéltáros, Budapest Főváros Levéltára

SZABÓ Zsolt történész, Nyíregyházi Főiskola

SZAKOLCZAI Attila, történész, 1956-os Intézet

TAKÁCS Róbert egyetemi hallgató, ELTE BTK

VALUCH Tibor történész, 1956-os Intézet

VARGA László történész-levéltáros, Budapest Főváros Levéltára

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK¹

- ÁJTK Állam- és Jogtudományi Kar
 AK Armia Krajowa (Honi Hadsereg)
alezr. alezredes
alo., aloszt. alosztály
alov. alosztályvezető
áu. (rangjelzés-rövidítések esetén) államvédelmi
 ÁVH Államvédelmi Hatóság
 ÁVO Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya
b. alo. bűnügyi alosztály
 BAZMLt. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár
 BBC British Broadcasting Corporation
be. Büntetőeljárás (törvény)
bek. bekezdés
 Beszkárt Budapest Székesfőváros Közlekedési Részvénytársaság
 BFL Budapest Főváros Levéltára
 BFT Budapest Főváros Tanácsa
 BHG Beloianisz Híradástechnikai Gépgyár
bír. ir. bírósági irat
 BKP Bolgár Kommunista Párt
 BM Belügyminisztérium
 BME Budapesti Műszaki Egyetem
 BMKI Belügyminisztérium Központi Irattára
 BML Baranya Megyei Levéltár
 BNB Budapesti Nemzeti Bizottság
 BOB Budapesti Országos Börtön
Bp. Budapest
 BRFK Budapesti Rendőr-főkapitányság
 BstU Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (Egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Szolgálatának Iratait Felügyelő Szövetségi Biztos Hivatala)

¹ A kurzívan szedett rövidítések ebben a kötetben csak a dokumentumokban szerepelnek, feloldásuk néhány esetben bizonytalan.

- Bt. Betéti társaság
 BTK Bölcsészettudományi Kar
Btk. Büntető törvénykönyv
BV Büntetés-végrehajtás
 BVK Borsodi Vegyi Kombinát
 BVT Budapesti Városi Tanács
c. című
 CEU Central European University
 CIA Central Intelligence Agency
 CIC Counter Intelligence Corps
 COCOM Coordinating Committee for Multilateral Export Controls (Többoldalú Exportellenőrzési Koordináló Bizottság)
cs. csomag
 CSKP Csehszlovákia Kommunista Pártja
csop. csoport
db darab
dec. december
 DÉLÉP Dél-magyarországi Magas- és Mélyépítő Vállalat
 DIMÁVAG Diósgyőri Magyar Állami Vagon- és Gépgyár
 DISZ Dolgozó Ifjúság Szövetsége
do. dosszié
dr. doktor
e., et., elvt. elvtárs
é. n. évszám nélkül
 ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
 ÉM Építésügyi Minisztérium
 ENSZ Egyesült Nemzetek Szervezete
 EU Európai Unió
f. fond
f. hó folyó hó
 FB Fővárosi Bíróság
febr. február
fej. fejezet
fhdgy főhadnagy
 FIDESZ Fiatal Demokraták Szövetsége
 FKgP Független Kisgazdapárt
 FM Földművelésügyi Minisztérium
fn. fedőnév
fn. ü. fedőnevű ügynök
 FNB Fővárosi Nemzeti Bizottság
 ford. fordította
főea. főelőadó
 főszerk. főszerkesztő
 Ft forint
 G. gépelte
 GELKA Gépipari Elektromos Karbantartó Vállalat
gys. gyorsított (eljárás)

- h. 1. helyettes; 2. hálózati
 h., honv. (rangjelzés-rövidítések esetén) honvéd
 HBML Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
 hdgy hadnagy
 HL Hadtörténeti Levéltár
 HM Honvédelmi Minisztérium
 HPS Herman Pollack Söhne Pamutgyár
 i. m. idézett mű
 id. idősebb
 ifj. ifjabb
 Ig. Min. Igazságügyi Minisztérium
 IKTA Infokommunikációs Technológiák és Alkalmazások
 ill. illetve
 inf. informátor
 jan. január
 JATE József Attila Tudományegyetem
 jkv. jegyzőkönyv
 jkv. vez. jegyzőkönyvvezető
 k. kihallgatási
 K. készült
 k. n. kiadó nélkül
 kat. h. katasztrális hold
 Kat.-pol. Katonapolitikai (Osztály)
 KB Központi Bizottság
 kb. körülbelül
 KEB Központi Ellenőrző Bizottság
 ker. kerület, kerületi
 KGB Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi (Állambiztonsági Bizottság)
 KGST Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
 KI Központi Irattár
 kiad. kiadás
 KISZ Kommunista Ifjúsági Szervezet
 KLTE Kossuth Lajos Tudományegyetem
 Kmft. Kelt, mint fent
 KMP Kommunisták Magyarországi Pártja
 KMT Nagy-budapesti Központi Munkástanács
 Kominform Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája
 Komintern Kommunista Internacionálé
 Köjál Közegészségügyi-, Járványügyi Állomás
 KÖMI Közérdekű Munkák Igazgatósága
 KV Központi Vezetőség
 L. látta
 LEMP Lengyel Egyesült Munkáspárt
 LKM Lenin Kohászati Művek
 lt. levéltár
 m méter
 M., M. d., M-do. Munkadosszié

- MÁV Magyar Államvasutak
mb. megbízott
- MDF Magyar Demokrata Fórum
- MDP Magyar Dolgozók Pártja
- MÉFB Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága
- MEFESZ 1945–1948 között Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége,
 1948–1950 között Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezete.
 1956-ban a legtöbb felsőoktatási intézményben újjáalakult; többnyire a
 betűszót használták.
- MFS Ministerium für Staatssicherheit. Az egykori Német Demokratikus Köztár-
 saság Állambiztonsági Minisztériuma rövidítése (Lásd még Stasi)
- Mg.* Mezőgazdaság, mezőgazdasági
- MCB Minyiszytverszto Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi (Állambiztonsági Minisz-
 térium)
- MKM Magyar Kulturális Minisztérium
- MKP Magyar Kommunista Párt
- MMB Miskolci Megyei Bíróság
- MNDSZ Magyar Nők Demokratikus Szövetsége
- MNME Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem
- MOL Magyar Országos Levéltár
- MOSZAD Mossad Merkazi le-Modiin u-letafkidim Meyuhadim (Hírszerző és
 Biztonsági Központi Intézet)
- MSZDP Magyarországi Szociáldemokrata Párt
- MSZMP Magyar Szocialista Munkáspárt
- MSZT Magyar–Szovjet Társaság
- MTA Magyar Tudományos Akadémia
- MTI Magyar Távirati Iroda
- MÚOSZ Magyar Újságírók Országos Szövetsége
- Műv. Min.* Művelődésügyi Minisztérium
- NATO North Atlantic Treaty Organization
- Nb. Népbíróság
- NDK Német Demokratikus Köztársaság
- NÉKOSZ Népi Kollégiumok Országos Szövetsége
neu. nevelő
- NKVD Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel (Belügyi Népbiztosság)
nov. november
- NPP Nemzeti Parasztpárt
- NSZK Német Szövetségi Köztársaság
Nyt. nyilvántartás
Nytk. nyilvántartási könyv
- Nytk. sz.* a nyilvántartási könyv száma
- Nytsz.* nyilvántartási szám
- O objektumdosszié
- o., old.* oldal
- OHA Oral History Archívum
- OKI Országos Kriminálisztikai Intézet
okt. október

- OKTK Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások
 op. operatív
 op. ir. operatív irat
 ORFK Országos Rendőr-főkapitányság
 OSS Office of Strategic Service (Stratégiai Hírszerző Szolgálat)
 OSZK Országos Széchényi Könyvtár
 OTKA Országos Tudományos Kutatási Alap
 OTP Országos Takarékpénztár
 ov. osztályvezető
 ő. e. őrzési egység
 önv. önvallomás
 őrgy őrnagy
 PB Politikai Bizottság
 Pf. 1. Polgári feljebbviteli; 2. postafiók
 PH. pecsét helye
 PIL Politikatörténeti Intézet Levéltára
 pl. például
 pld. példány
 POFOSZ Politikai Foglyok Országos Szövetsége
 Pp. Polgári per
 PRO Politikai Rendészeti Osztály
 Ptk. Polgári Törvénykönyv
 PTO Párt- és Tömegszervezetek Osztálya
 r. 1. (rangjelzés-rövidítések esetén) rendőr; 2. rendű
 rb. rendbeli
 ref. rendőri felügyelet
 rny. rendőr nyomozó
 Rt. Részvénytársaság
 s. k. saját kezű, saját kezűleg
 SML Somogy Megyei Levéltár
 Stasi Az egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériumának köznyelvi rövidítése (Lásd még MfS)
 stb. és a többi
 sz. 1. szám, számú; 2. született
 szd., szds százados
 SZDP Szociáldemokrata Párt
 SZDSZ Szabad Demokraták Szövetsége
 SZEAC Szegedi Atlétikai Club
 SZEOL Szegedi Egyetemi és Olajbányász Sport Club
 szerk. szerkesztette
 szig. személyi igazolvány
 SZKP Szovjetunió Kommunista Pártja
 szoc.-pol. szociálpolitikai
 SZOT Szakszervezetek Országos Tanácsa
 T titkos dosszié
 t. 1. tárgyalási; 2. tábla
 táj. tájékoztató, tájékoztató

- táj. alo.* tájékoztatási alosztály
táj. ti. tájékoztatási tiszt
tbz. társadalmi beilleszkedési zavarok
 TEFU Teherfuvarozási Nemzeti Vállalat
tel. telefon
 TH Történelmi Hivatal
ti. tudniillik
 TIB Történelmi Igazságtétel Bizottsága
 TIT Tudományos Ismeretterjesztő Társaság
tk. tanúkihallgatási
tlsz. tételszám
tmb. társadalmi megbízott
tmk. tervszerű megelőző karbantartás
törv. figy. törvényes figyelmeztetés
tsz, téesz termelőszővetkezet
tt. társadalmi tulajdon
 TTK Természettudományi Kar
tv. törvény
 TVK Tiszai Vegyi Kombinát
tvr. törvényerejű rendelet
u. utca
ún. ügynevezett
uo. ugyanott
uó ugyanő
 USA United States of America
 USC Unitarian Service Committee
ü. 1. ügynök; 2. ügyészségi
ügy. ügyészség
V vizsgálati dosszié
 VÁP Városi Parancsnokság
vb, VB végrehajtó bizottság
vizsg. ir. vizsgálati irat
vö. vesd össze
vörgy vezérőrnagy

TABLE OF CONTENTS

DOSSIER ON STATE SECURITY

LÁSZLÓ VARGA

In the background of the Rajk trial. Edmond Ferenczi and Noel Haviland Field

ÉVA STANDEISKY

Anti-Semitism among intellectuals in the early Kádár era

JÁNOS M. RAINER

Who is against us? Little Hungarian military plot in 1961

PÁL GERMUSKA

The activity of the state security services in the socialist industrial works in the 1960s

VERA PÉCSI

Blunder. The state security organs' case with György Krassó in 1963–1964

EDIT SASVÁRI

Why Pór? On the nature of Kádár's "sending messages-mechanism"

HELMUT MÜLLER-ENBERGS

"The plans of the enemy can be discovered only by means of spies". Browsing in the spy literature of 1999

ORDINARY COURSES OF LIFE AND LIFE STRATEGIES IN THE TWENTIETH CENTURY

JÁNOS M. RAINER

Introduction

MARCELL BÁLINT

"Not ordinary, still not peculiar"

ANDRÁS LÉNÁRT

A master of the art of living

RÓBERT TAKÁCS

Before speech day. The script of a failed life

1956 – STUDIES, SOURCE PUBLICATIONS

GYÖRGY LITVÁN

Myths and legends on 1956

GYULA KOZÁK

Organizations in the 1956 revolution

KLÁRA SZABÓ

The Budapest city council in the revolution

LÁSZLÓ EÖRSI

The insurgents of Vajdahunyad street

MÁRKUS KELLER

The factory and the worker. The workers' council of the "May Day" clothes-factory in 1956-1957

TIBOR VALUCH

The land question and the Hungarian village in 1956-1957

ATTILA SZAKOLCZAI

Mass movements in Miskolc, October 25-26, 1956

FRUZSINA ALBERT-BEÁTA DÁVID-ZSUZSANNA KÓRÖSI

An attempt at the sociometrical analysis of life course oral history interviews

GYÖRGY FORINTOS

Model and reality. Comments on Gyula Kozák's essay: "Sacred mob"

GUSZTÁV KECSKÉS

The thaw in Eastern Europe as seen from the West. An internal document of NATO's International Secretariat

REVIEWS

ZSOLT SZABÓ

Germany divided. Géza Mezei: *Germany and the Cold War. The Allied Powers and the German question, 1945-1961*

KATALIN SOMLAI

Active neutrality a' la Austria. Katalin Soós: *1956 and Austria*.

GUSZTÁV KECSKÉS

Why is Marianne away? French policy towards Eastern Europe in the second half of the twentieth century. Thomas Schreiber: *Les actions de la France à l'Est ou Les absences de Marianne*

ANDRÁS B. HEGEDŰS

A Danish hero of the Hungarian revolution. Bo Lidegaard: *The highest price. Povl Bang-Jensen and the United Nations 1955-1959*

PÁL GERMUSKA

New model, old model? *Restoration or adjustment. The institutionalization of repression in the early Kádár era, 1956-1962*

ÉVA STANDEISKY

A bloody decade with nice memories. "Beszélő" years, 1957-1968. *The history of the Kádár era*

ZSUZSANNA KÓRÖSI

"Do you want to be happy? Be satisfied!" Mrs. János Hermann: *Under a graver*

REPORTS

On the activities of the 1956 Institute, 1999. Compiled by János M. Rainer and Pál Germuska

Publications of the Institute's fellows, July 1999 – June 2000. Compiled by László Győri

Selected bibliography on the history of the 1956 revolution, 1999–2000. Compiled by László Győri

Recent interview abstracts of the Oral History Archive. Compiled by Zsuzsanna Kőrösi and Adrienne Molnár

Miklós Szabó (1935–2000)

Contributors

Abbreviations

Table of contents

Publications of the 1956 Institute

AZ 1956-OS INTÉZET KIADVÁNYAI

1074 Budapest, Dohány u. 74. Telefon: 322 4026, fax: 322 3084

Internet: www.rev.hu, e-mail: rev13199@helka.iif.hu

A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján

Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította és a jegyzeteket írta:

Hegedűs B. András (az I–IV. és VI. köteteknél Rainer M. János, a VII. kötetnél Ember Mária és Bohó Róbert közreműködésével)

I. Két közgazdasági vita

Budapest, 1989, Kelenföld Kiadó–ELTE, 207 o. 80 Ft

II. Filozófusvita

Budapest, 1989, Kelenföld Kiadó–ELTE, 127 o. 63 Ft

III. Történészvita

Budapest, 1990, Kelenföld Kiadó–ELTE, 203 o. elfogyott

IV. Partizántalálkozó – Sajtóvita

Budapest, 1991, Múzsák–1956-os Intézet, 280 o. elfogyott

V. Gazdasági vezetés – Műszaki fejlesztés – Kertmagyarország?

Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 178 o. 320 Ft

VI. Pedagógusvita

Budapest, 1992, Múzsák–1956-os Intézet, 178 o. elfogyott

VII. Iparművészvita – Orvosvita

Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 210 o. 320 Ft

Az 1956-os magyar forradalom

Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás

Írta: Bak M. János, Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János

Budapest, 1991, Tankönyvkiadó, 223 o. 100 Ft

UNGVÁRY RUDOLF: *Utána néma csönd*

A miskolci egyetem 1956-os diákszékes története

Budapest, 1991, Történelmi Igazságtétel Bizottság–1956-os Intézet, 243 o. 170 Ft

Évkönyv I. 1992

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Békés Csaba,

Hegedűs B. András, Litván György

Budapest, 1992, 1956-os Intézet, 354 o. elfogyott

Évkönyv II. 1993

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Hegedűs B. András,
Litván György, S. Varga Katalin
Budapest, 1993, 1956-os Intézet, 361 o.

elfogyott

Évkönyv III. 1994

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Hegedűs B. András,
Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin
Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 380 o.

480 Ft

Évkönyv IV. 1995

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter,
Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin
Budapest, 1995, 1956-os Intézet, 440 o.

750 Ft

Évkönyv V. 1996/1997

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter,
Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János
Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 400 o.

1500 Ft

Évkönyv VI. 1998

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter,
Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János
Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 424 o.

1750 Ft

Évkönyv VII. 1999

Magyarország a jelenkorban
Szerkesztette: Standeisky Éva, Rainer M. János
Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 460 o.

1900 Ft

Ötvenhatról nyolcvanhatban

Az 1956-os forradalom előzményei, alakulása és utóélete
című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás
jegyzőkönyve
Szerkesztette és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András
Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 334 o.

elfogyott

A vidék forradalma

Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai
Szerkesztette: Simon Zoltán
Debrecen, 1992, 1956-os Intézet, 114 o.

elfogyott

Szemle. Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából

Szerkesztette: Kozák Gyula
Előszó: Kende Péter
Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 307 o.

360 Ft

- Várallyay Gyula: „Tanulmányúton”**
Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után
Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 339 o. 310 Ft
- ZIMÁNDI PIUS: A forradalom éve**
Krónika 1956-ból
Szerkesztette, a jegyzeteket és az előszót írta: Litván György
Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 390 o. elfogyott
- A „Jelcin-dosszié”**
Szovjet dokumentumok 1956-ról
Szerkesztette: Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János
Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet, 242 o. elfogyott
- „Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában”**
Az 1991. június 13–15-én Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban megtartott nemzetközi konferencia jegyzőkönyve (Kézirat gyanánt)
Szerkesztette: Békés Csaba az 1956-os Intézet munkatársainak közreműködésével
Budapest, 1993, 1956-os Intézet, 155 o. 200 Ft
- 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban**
Főszerkesztő: Gazdag István
Szerkesztette: Filep Tibor, Valuch Tibor
Debrecen, 1993, 1956-os Intézet, 509 o. 400 Ft
- EÖRSI LÁSZLÓ: A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban**
Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet, 99 o. elfogyott
- „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!”**
Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből
Szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne
Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet, 356 o. elfogyott
- TYEKVICSKA ÁRPÁD: A bíboros és a katona**
Mindszenty József és Pállinkás-Pallavicini Antal a forradalomban
Budapest, 1994, Századvég–1956-os Intézet, 178 o. 230 Ft
- WOROSZYLSKI, WIKTOR: Magyarországi napló, 1956**
Budapest, 1994, Századvég–1956-os Intézet, 123 o. 280 Ft
- Pesti utca – 1956**
Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből
Szerkesztette: Bindorffer Gyöngyi, Gyenes Pál, Kozák Gyula
Budapest, 1994, Századvég–1956-os Intézet, 240 o. 420 Ft
- Die Ungarische Revolution 1956**
Reform – Aufstand – Vergeltung

- Mitglieder des Autorenkollektivs des Instituts für Geschichte
der Ungarischen Revolution 1956
Hg.: György Litván, János M. Bak
Aus dem Ungarischen von Anne Nass
Einleitung von Jörg K. Hoensch
Wien, 1994, Passagen, 211 o. 1900 Ft
- HORVÁTH MIKLÓS: *Maléter Pál***
Előszó: Mécs Imre
Budapest, 1995, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 399 o. 720 Ft
- Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben***
(I. Országos Jelenkortörténeti Konferencia. Debrecen, 1994)
Szerkesztette: Valuch Tibor
Budapest, 1995, Osiris–1956-os Intézet, 702 o. elfogyott
- Bibó István (1911–1979)***
Életút dokumentumokban
A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor
A felhasznált interjúkat készítette: Huszár Tibor, Hanák Gábor
Budapest, 1995, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 757 o. 1480 Ft
- A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról***
Összeállította, a bevezetést, a jegyzeteket,
valamint a Bibó István és társai peréről szóló tájékoztatót írta: Kenedi János
Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 220 o. elfogyott
- BÉKÉS CSABA: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában***
Tanulmány és válogatott dokumentumok
Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 184 o. 480 Ft
- Döntés a Kremlben, 1956***
A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról
Szerkesztette: Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János
Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 260 o. 720 Ft
- The Hungarian Revolution of 1956***
Reform, Revolt and Repression, 1953–1963
Edited by György Litván
English version edited and translated by János M. Bak, Lyman H. Legters
London–New York, 1996, Longman, 221 o. 2900 Ft
- RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre***
Politikai életrajz. Első kötet. 1896–1953
Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 556 o. 960 Ft

- Budapesti Oral History Archívum 1981–1996/Oral History Archive, Budapest 1981–1996*
Írta és szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne
Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 156 o. elfogyott
- STANDEISKY ÉVA: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*
Második, javított kiadás
Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 484 o. 980 Ft
- 1956 Kézikönyve. I. kötet: Kronológia, II. kötet: Bibliográfia, III. kötet: Megtorlás és emlékezés*
Főszerkesztő: Hegedűs B. András
A főszerkesztő munkatársai: Beck Tibor, Germuska Pál
Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 436 o., 312 o., 392 o. elfogyott
- Rendőrségi napi jelentések 1956. október 23.–december 12.*
Első kötet
Összeállította és a bevezetőt írta: Kajári Erzsébet
A jegyzeteket készítette: Kajári Erzsébet, Szakolczai Attila
Budapest, 1996, Belügyminisztérium–1956-os Intézet, 572 o. 900 Ft
- Egy francia diplomata a forradalomban*
Guy Turbet-Delof 1956-os naplója
Szerkesztette: Litván György
Budapest, 1996, Francia Intézet–1956-os Intézet, 180 o. 490 Ft
- TISCHLER JÁNOS: *Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai*
Budapest, 1996, 1956-os Intézet–Windsor, 264 o. 650 Ft
- 1956-ról a rendszerváltás küszöbén*
(Széchenyi Füzetek IX.)
Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Hegedűs B. András, Baló Péter
Budapest, 1996, Széchenyi István Szakkollégium–1956-os Intézet, 168 o. 290 Ft
- Győr 1956*
I–II. kötet. Dokumentumgyűjtemény
Szerkesztette: Bana József, Borbély János, Szakál Gyula, Szakolczai Attila, Vörös Jenő
A bevezető tanulmányt írta: Szakolczai Attila
Győr, 1996, Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal kiadványa, 575 o. 600 Ft
- Rewolucja. Wegierska 1956 roku*
Reformy, bunt i represje 1953–1963
Pod redakcja György Litvána
Przekład z języka angielskiego Janusz Stawinski
Warszawa, 1996, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 292 o. elfogyott

Pártok 1956

Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből

Szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Tóth Pál Péter

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 332 o.

780 Ft

EÖRSI LÁSZLÓ: Ferencváros 1956

A kerület fegyveres csoportjai

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 340 o.

890 Ft

BECK TIBOR–GERMUSKA PÁL: Forradalom a bölcsészkaron

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 248 o.

590 Ft

ANDRZEJ PACZKOWSKI: Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989

Fordította: Pálfalvi Lajos

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 468 o.

1750 Ft

Rendőrségi napi jelentések 1956. december 13.–december 31.

Második kötet

Összeállította és a bevezetőt írta: Kajári Erzsébet

A jegyzeteket készítette: Kajári Erzsébet, Szakolczai Attila

Budapest, 1997, Belügyminisztérium–1956-os Intézet, 476 o.

900 Ft

BOROS GÉZA: Emlékművek '56-nak

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 288 o.

2400 Ft

Tánczos Gábor emlékkönyv

Szerkesztette: Ember Mária, Hegedűs B. András

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 336 o.

990 Ft

CSICSERY-RÓNAY ISTVÁN–CSERENYÉY GÉZA: Koncepciók per a Független Kiszagdapárt szétzúzására – 1947

Tanulmány és válogatott dokumentumok

A dokumentumokat válogatta és jegyzeteket írta:

Cserenyey Géza, Csicsery-Rónay István, Palasik Mária

Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 460 o.

1750 Ft

KÖVÉR GYÖRGY: Losonczy Géza 1917–1957

Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 408 o.

1750 Ft

A fordulat évei 1947–1949

Politika, képzőművészet, építészet

Szerkesztette: Standeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János

Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 348 o.

4000 Ft

- Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon*
Az 1997. október 8-i konferencia jegyzőkönyve
Szerkesztette: Hegedűs B. András
Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 168 o. 690 Ft
- RÉVÉSZ SÁNDOR: *Egyetlen élet***
Gimes Miklós története
Budapest, 1999, Sík–1956-os Intézet, 496 o. 1900 Ft
- ATA KANDÓ: *Édes hazám, Isten veled!***
Budapest, 1999, 1956-os Intézet–Interart Stúdió, 96 o. 1500 Ft
- RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre***
Politikai életrajz. Második kötet. 1953–1958
Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 488 o. 2000 Ft
- „Nagyon jó egyetemre jártam, a magyar forradalom egyetemére”*
Georgiosz Vasziliu elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak
Szerkesztette és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, Kőrösi Zsuzsanna
Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 112 o. 750 Ft
- KŐRÖSI ZSUSZANNA–MOLNÁR ADRIENNE: *Titokkal a lelkemben éltem***
Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa
Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 272 o. 1200 Ft
- Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel*
Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991
Szerkesztette: Baráth Magdolna, Rainer M. János
A bevezető tanulmányt írta: Rainer M. János
Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 368 o. 2000 Ft
- CD-ROM**
A magyar forradalom és szabadságharc enciklopédiája 1956. október 6.–december 12.
Budapest, 1999, 1956-os Intézet 5000 Ft
- Magyarország története 1944–1956*
Megjelenik 2001-ben
- VIDEOKAZETTA**
Oly távol, messze van hazám
Történelmi dokumentumfilm
Rendező-operatőr: Góczán Flórián. Szerkesztő-riporter: Méry Zsuzsa
Történész szakértő: Szakolczai Attila. Producer: Sárközy Réka
Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság
Budapest, 2000, 58 perc 1500 Ft

A KÖTET MEGJELENÉSÉT A BUDAPEST FŐVÁROS ÖNKORMÁNYZATA,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA, PETER PASTOR,
A RÓNA ÉS TÁRSAI RT., A SOROS ALAPÍTVÁNY ÉS VERMES GÁBOR
TÁMOGATTA

A KÖTETET AZ 1956-OS INTÉZET MEGBÍZÁSÁBÓL AZ 1956-OS KUTATÁSI ÉS
KÖNYVKIADÓI KÖZHASZNÚ TÁRSASÁG CONDOZTA
FELELŐS KIADÓ A KÖZHASZNÚ TÁRSASÁG VEZETŐJE

KORREKTOR SZÖLLŐSI ZSUZSA

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS, KIVITELEZÉS OPEN ART KFT.
TÖRDELÉS FARKAS ZSUZSA
FELELŐS VEZETŐ BARCZA ANDRÁS

ISSN 1216-7851